

Vladimir
Dedijer

Dnevnik

I

1941 - 1944

Sabrana djela

OKO DNEVNIKA VLADIMIRA DEDIJERA

Obimna ova knjiga sadrži same činjenice. Ako ponegde sevne misao, ona je tek drugo ime za činjenicu. Ako preseče razgovor, on je samo pogovor činjenici. Treba li se čuditi da gole činjenice mogu osigurati zanimljivost knjige? Prvo, činjenice te su teške od realnosti i od romantike. Drugo: život je od samih činjenica; narodna priča i bajka su od samih činjenica; dečja priča je od samih činjenica. Glavni interes u romanu pobuđuju činjenice; fantaziju kreću činjenice. Dovoljno je napisati: sto, na njemu gori svēca, vrata u dvorište otvorena, u vrati krupan petao-i čitalac već ima pet situacija u mašti, i željno čeka hoće li biti jedna od pet, ili neka šesta. – Pisac Dnevnika, hteo ili ne, dao je i priču i obračun, držao se činjenica i kalendara. I začudo, kalendar je ispao vrsta mističke rokovne kontrole, i slikar bogate prirode saradnje u životu čoveka. Rekosmo: život čoveka. A život tamo bio je življen u grozdovima života. Na jednoj peteljci mnogo peteljčica, a po ovima zrno u zrno, glava do glave mladog boračkog sveta koji je često na sasvim mah prostora živeo vrlo uveličano življenje i stradanje. Ako se zrno otkine, grozd je još tu.

Dnevnik Dedijerov u stvari je špartanski pisan roman jedne generacije. Svako je tu mi, svako je generacija. Pisac sam je želeo da ne bude pisac, da ne stoji na razmaku od ljudi i događaja, hteo je biti zrno u grozdu, hteo biti mi, tamo bez odsustva, zakleti dobrovoljac čudne vojske, kao i svi drugi. Zato je pisao na frontu i na kolenu, zato nije pustio ni jedan dan da utekne bezimeno. Jer, doista, za sve vreme pregažene zemlje i naroda, nije ni na frontu ni u pozadinama bilo jednog dana bez brojke i bez imena. Zato je taj dnevnik priča i obračun, »ogledalo života«, kako su srednjevekovni pisci rado nazivali svoje hronike, književna građa sadašnjih i potonjih vremena. Generacija 0 kojoj je reč bila je i dete i čovek ujedno; detinjski dirljiva, a zrelo naredna svemu, pa i tragici. Tragedija dolazi od dvoga: od ranih smrti, od umiranja »prede žetve«. I od toga što je taj mlad svet proživio svoj veliki roman u huku rata, i veći roman ne mogu doživeti ma koliko još da im se produži egzistencija i bude u njima snage i aktivnosti. Ono što je to pokolenje dalo zamasma karaktera i boračkim domašnjima, to ne može još jedared ni imati ni dati. Može ta omladina pisati i kazivati priče i drame, ali svoju veliku drpmu je odživila. Tragično je odista kad sasvim mladi ljudi moraju unatrag gledati i prošlost pričati

Dedijerov dnevnik je ujedno kao velika knjiga sa slikama, za svakoga, stare i mlade, učene i nedoučene. Ima tu slika za smej i za plač, za misao i za osećaj. Ima, što bi rekao Sitna Sarajlija, »črežmerija ljudskog«, i ima mladalačkih precenjivanja i potcenjivanja, naročito mladosti drage važnosti. Neka se mladi borci ne srde: niko manji od Dantea učinio je detinjariju: kad je umrla devotka Beatriča, napisao je pismo-o tome Sinjoriji, to jest vladi u Republici. Nije to smetalo budućem velikom pesniku. Nije zelena mladost smetala našim boricima da postanu bratstvo koje je svoju egzistenciju zaboravilo. Čitamo u novinama svaki čas: da se taj mlad svet žrtvovao. Šta to znači? Da su čekali kuršum ili šrapnel? Ne. Nego su se utopili u nečem drugom no što su sami, u misao, u ideologiju, u odluku, -u drugu ličnost, i zaboravili svoju egzistenciju i manje se bojali i rana i smrti. Ono osobito drugarstvo koje se tamo izgradilo, to je opet to: stopili se u nečem svi, svejedno da li je to bila Rusija ili komandir čete. Citate Dedijerovu knjigu i vidite kako nema izolovane egzistencije, nema ličnih kaprisa, avantura, planova. Kad je neko slavan, svi su slavni; kad nekoga sahranjuju, sebe sahranjuju. Brigada, to je kao pučina mora koja ujednačeno treperi pod suncem ili pod vetrom.

Dnevnik Dedijerov, sa raznim frontovima i raznim pozadinama, ujedno je vrsta narodne ispovesti, intimnog otkrivanja šta je- bilo i kako je bilo. Svi smo u toj knjizi: deca ruševina i ognja, deca progonstva i bede, ali i deca veličine. Zar nije veliko kad se pod pretnjom invazije priređuje 11-mi mart, i pod teretom okupacije diže 7-mi juli! jedni su na frontu, jedni u zarobljeništvu, jedni u logoru, jedni se sa svakim urlikom sirene opraštaju od kuće i pokućja, ali smo svi utopljeni u ideju čuvanja ognjišta' i teranja razbojnika. Sve se trpi i može sa idejom slobode. Čovek je slobodan. On je slobodan i u logoru, i u zarobljeništvu, i ako se u lancima rodio! Samo sloboda je opravdanje za rat — kaže sav dnevnik Vladimira Dedijera.

Isidora Sekulić

SABRANA DJELA VLADIMIRA DEDIJERA

Knjiga 1/1

Uredivački odbor

Dunja Barbarić, Vera Dedijer-Križman, Slavica Fran,
Vilim Jager, Bože Mimica, Rudolf Rizman, Dragoš Stevanović

Glavni urednik

dr Rudolt Rizman

Izdavač

GRO »Liburnija«, Rijeka
Izašlo u suradnji s IKRO »Mladost«, Zagreb

VLADIMIR DEDIJER

DNEVNIK

1941-1944

Peto, nepromijenjeno izdanje

Rijeka, 1981.

Urednik
DUNJA BARBARIC

DNEVNIK

PRVA KNJIGA

OD 6 APRILA 1941

DO 27 NOVEMBRA 1942

Četvrto izdanje Dnevnika objavljujemo u povodu 40-godišnjice naše slavne Revolucije, kao autentično svjedočanstvo o njenim najvećim i najtežim danima.

Ovo je ujedno prva knjiga u okviru izdanja Sabranih djela Vladimira Dedijera koje objedinjuje svu širinu djelovanja našeg historičara, jedinog autentičnog Titovog biografa, jedinstvenog kroničara ne samo naše Revolucije već i našeg vremena, humanista uvijek duboko angažiranog u borbi za ljudska prava.

Urednik

PREDGOVOR

Dnevnik Vladimira Dedijera, siguran sam, — spada u red onih pravih knjiga, kojima je nepotreban, čak suvišan, predgovor.

Obimno, sveobuhvatno i slojevito djelo koje nije pisao zvanični historičar, »pisarica iz štaba«, već akter i neposredni svjedok našeg revolucionarnog rata, predratni komunista, i već poznati publicista, dobilo je time posebnu težinu, postavši pravim svjedočanstvom vremena za sve nas koji smo učestvovali u događajima o kojima piše Dedijer.

Višestruk je značaj Dnevnika jer je autor, pored toga što je radio i kretao se sa Vrhovnim štabom i imao pristup svim odlukama, isto tako boravio i kod izvršioaca tih odluka, pa i sam bio ranjen. No ono što sadržaju Dnevnika daje posebnu privlačnost jeste to da se Dedijer istog aršina hvata bilo da piše o Vrhovnom komandantu — Titu, ili o njegovim saradnicima, komandantima i komesarima, borcima, naročito ranjenicima i od naše teške boljke obolelim — tifusarima. I više od toga! Kroz ovaj Dnevnik se sagleda sva narodna revolucionarna duša našeg borca — tog vrlog jurišnika na nebo. Mislim, u tome i leži njegova prava, neprolazna vrednost.

Optimizam i čvrsta vjera u pobjedu, bez obzira na privremene uzmake, koji prožimaju sve što je slikovito zapisano, daju odgovor na svenarodni karakter našeg revolucionarnog rata, snagu i smjelost stremljenja naših boraca u svakoj situaciji.

Dedijer jednako saosjeća bol ranjenog borca, bolesnog od tifusa, tragediju izgubljenog druga, supruga, sina ili kćeri, ili, konačno, sopstvenu tragediju kada sahranjuje svoju Olgu ili nam u Seoni poslije sahrane priča o tome, ne stideći se suza, kao što ih se ni mi ostali nijesmo stidjeli.

Dedijer ništa ne »farba«, a još manje smješta u nekakve šablone, jer on to neće, — on to i ne umije.

Pisan bez mnogo filozofiranja, sa mjerom ali i dubokim ljudskim osjećanjima, Dnevnik sve više postaje dokument, u nekim slučajevima nezamjenjiv slučaj kakav u našoj istoriji imamo sa Poslasticama Petra Prvog crnogorskog, Memoarima Prote Matije, onima Marka Miljanova i sličnim.

O našem ratu pisali su dnevnike i drugi, ali se Dedijerov, po sveobuhvatnosti, istinitosti, a i literarnoj vrednosti, odvaja od ostalih. I baš zbog toga,

rašće mu sa vremenskom distancom i vrednost i privlačnost, a i potreba sledećih generacija da mu se obraćaju, onako kako mi to danas činimo vraćajući se Proti Matiji, Ijetopiscu prvog srpskog ustanka. Prebirući po stranicama ovog Dnevnika neće biti teško tim generacijama iza nas da uoče ideje vodilje našeg narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata, osjete sokove koji su hranili našu revoluciju.

Beograd, 20. oktobra 1980. godine

Peko Dapčević

OVAJ DNEVNIK
POSVEĆUJEM I POKLANJAM
CENTRALNOM KOMITETU
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE
ORGANIZATORU I RUKOVODIOCU
OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE

(Bosanski Petrovac, 7 novembra 1942)

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU

Ovaj Dnevnik vodio sam dosta dugo vremena iz dana u dan. Dok sam Uveo u Beogradu, pod nemačkom okupacijom u leto 1941 godine, razumljivo, ništa nisam mogao da pišem, pa sam zabeležke o tim danima napravio po dolasku na oslobođenu teritoriju, u Šumadiji. Ali sam i tada mnoge stvari morao da izostavim, a takođe i jedan deo imena, kako neprijatelj ne bi mogao da se koristi tim materijalom u slučaju da mu Dnevnik padne u ruke. Osim toga, dva su datuma iz tog beogradskog perioda neprecizna: prvo, dolazak druga Tita iz Zagreba u Beograd bio je možda još krajem aprila, i, drugo, nisam potpuno siguran da li je garaža u Grobljanskoj ulici spaljena baš 16 jula. Po prelasku u Uzice, u oktobru 1941 godine, počeo sam pisati opširnije beleške. Kolebao sam se samo da li da vodim dnevnik iz dana u dan, ili da opisujem pojedina razdoblja i događaje. Međutim, usred Prve ofanzive, 2 decembra 1941, po savetu druga Kardelja, otpočeo sam s urednim beleženjem događaja iz dana u dan. Prilikom prelaska preko Uvea, 17 decembra, jedan deo Dnevnika mi se ovlaiio, pa sam ga prepisao u novu svesku, koju sam nabavio u Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu, 31 decembra, na Bijelim Vodama, na Romaniji.

Za sve drugove koji su vodili dnevnike veliki problem predstavljalo je osiguranje od kiše i vlage, od kojih su mnogi dragoceni dnevnici propali. Ja sam, pre polaska iz Foče, maja 1942, za svoj Dnevnik napravio torbicu od nepromočivog platna koje sam skinuo sa oborenog ustaškog aviona. Pa ipak je voda prodirala kroz rupice, te sam Dnevnik prilikom marša preko Treskavice morao da stavim pod košulju. Ovlažili su mu se samo krajevi, brojevi pojedinih stranica.

Dnevnik sam obično pisao posle marševa, pri slaboj svetlosti, s oskudnim podacima; ponekad je dužina pisanja bila uslovljena i nedostatkom mastila. Uslovi pod kojima je Dnevnik pisan odražavaju se u stilu, iskidanom prikazivanju događaja, u izvesnoj istrzanosti i kratkoći, u velikoj oskudici reči. (Narodni heroj Lune Milovanović, pišući svoj dnevnik, često bi uzviknuo: »Odući se čovek od pera u ovom ratu, pa jedva može naći tri reči da izrazi sve ovo oko nas«.) Iz svih gorenavedenih razloga, ovaj Dnevnik nije ni istorija ni literatura. Ovo su zapisi jednog novinara. Pripremajući prvu knjigu Dnevnika za štampu, ispravljao sam samo najgrublje jezičke i stilske greške, gledajući da od prvobitne forme ostane što više, kako bi se sačuvao dokumentarni karakter čitavog Dnevnika. Ali sam zato istorisku tačnost svih činjenica proveravao kolikogod sam više mogao.

Vremenom Dnevnik je rastao, pa sam u Drinićima, u štampariji »Borbe«,

ukoričio prve dve sveske u jednu knjigu i na korice stavio petokraku zvezdu i natpis: 1941 — 1942. Istovremeno sam spremio i ukoričenu svesku za 1943 godinu. Sve je to, zajedno s novom kolnom torbom, težilo skoro dva kilograma. Kroz Četvrtu i Petu ofanzivu nosio sam Dnevnik čitavo vreme. U Petoj ofanzivi, usled silne iscrpljenosti ostavljali smo sve nepotrebne stvari. Ja sam bacio poslednju košulju i peškir, ali Dnevnik, pušku i municiju nisam napuštao. Odvojio sam se od njega svega jednom, 10 juna 1943, kod Ljubinog Groba, na Zelengori, prilikom strašnog bombardovanja. Stavio sam ga da zaštiti glavu mojoj drugarici Olgi, kojoj je dan ranije nemačka bomba bila raznela rame.

Nikad neću zaboraviti iutu torbicu s dragom knjigom, ni teške noćne marševe po vrljetima Konjuha. Kad bi došla naredba: »Odmor!«, drugovi bi mi pomogli da siđem s konja, da, febrilan od rane, legnem na zemlju, i podmetali bi mi knjigu pod glavu da tako letim, dok ne dode, posle pet minuta,, ono teško: »Pokret!«. Od svog Dnevnika rastao sam se u novembru 1943, kad sam otišao na operaciju u Egipat. Dnevnik mi je čuvao drug Đilas. Polazeći u Moskvu, u proleće 1944, on ga nije hteo ostaviti u Drvaru, nego ga je odneo sobom i tamo ga ostavio. Natrag mi ga je doneo Moša Pijade, prvih dana po oslobođenju Beograda. U Egiptu i Italiji skupljao sam materijal za treću knjigu Dnevnika, koji se završava šestodnevrim bitkama za Beograd i proslavom Sedmog novembra na Slaviji.

Iz Dnevnika su izostavljene samo one stvari, za čije objavljivanje uslovi još nisu sazreli.

Na kraju prve knjige Dnevnika nalaze se prilozi. Najveći deo tih zabeležaka, opisa pojedinih događaja i akcija, pravio sam u toku rata u razgovoru s drugovima; neke od njih napisali su sami drugovi.

Sve beleške pod crtom pisane su sada, osim onih za koje je izričito naglašeno da su ranije pisane.

Beograd, 19 marta 1945

V.D.

PREDGOVOR DRUGOM IZDANJU

Povodom desetogodišnjice Narodnog ustanka 1941, »Jugoslovenska knjiga« ponudila mi je da pripremim Dnevnik za drugo celokupno izdanje. Izdavač je predložio da se sva tri dela Dnevnika izdaju u jednoj knjizi i da se, po mogućstvu, izostave prilozi i članci koji su u međuvremenu objavljeni u drugim publikacijama.

Prihvatio sam ovaj predlog. Od 1312 stranica, koliko su brojale sve tri knjige prvog izdanja, skratio sam oko 300 stranica. Izdavač je, u duhu štednje, proširio tekst za dva citera i uzeo borgis umesto garmonda, tako da će novo izdanje Dnevnika imati oko 900 stranica.

Iz ovog izdanja izostavio sam pune tekstove mnogih govora održanih u toku rata, a koji u vreme izlaska Dnevnika (početkom 1945), dotle nisu bili nigde objavljeni.

Tako, na primer, govor druga Tita prilikom osnivanja Četvrte crnogorske brigade, juna 1942 godine, koji je jedino bio zabeležen u Dnevniku, objavljen je posle rata i u sabranim delima druga Tita, a i u drugim izdanjima. Zato sam smatrao da je nepotrebno donositi taj govor još jednom. Slično sam postupio, na primer, s Dilasovim prikazom pokolja u selu Urij ama. Tu sliku je drug Dilas direktno upisao u original Dnevnika, a posle rata preštampana je na nekoliko mesta. Izostavio sam i više članaka objavljenih u našoj štampi za vreme rata. Poslednjih godina ti članci izišli su u zasebnim izdanjima Istoriskog arhiva CK KPJ. U ovo izdanje nisam uneo i mnoge druge dokumente, koji su objavljeni u arhivu Vojno - istoriskog instituta Jugoslovenske armije, a i niz priloga o razvoju ustanka u pojedinim krajevima, koje sam većinom naknadno bio prikupio i objavio u prvom izdanju Dnevnika.

Redigujući drugo izdanje izvršio sam još neka manja skraćivanja, koja sam smatrao da su potrebna, vodeći pri tome računa da istoriska tačnost svakog događaja i uloga svake ličnosti u suštini ne bude promenjena. Izostavio sam i više fusnota, uglavnom o posleratnom zanimanju pojedinih drugova.

Ovako skraćeno izdanje Dnevnika, mislim, lakše će se čitati, jer je sačuvana izvornost zabeležaka, a i sama knjiga, smanjenjem obima, znatno je dobila u svojoj preglednosti i neposrednosti. Ispred svake glave u podnaslovima sam izvukao sadržinu, a na kraju knjige dodat je indeks.

Posle izlaska prvog izdanja Dnevnika više drugova i poznanika skrenulo mi je pažnju na neke nepreciznosti i nepotpunosti u opisivanju izvesnih događaja. Obećao sam im da ću to ispraviti u drugom izdanju. Sve te ispravke,

ukoliko sam ih dobio, objavio sam u posebnim fusnotama. Takođe sam tražio od Vojno - istoriskog instituta Jugoslovenske armije da mi da svoje primedbe. Veliki deo tih primedaba, koje se odnose na detalje pojedinih vojnih operacija, ja sam usvojio.

Još jednom sam uporedio otštampani tekst prvog izdanja s originalom Dnevnika. Tu skoro nema nikakve razlike.

Ostalo je još nekoliko činjenica za koje smatram da još nije vreme da se objave.

Beograd, 7 novembra 1950

V. D.

PREDGOVOR TREĆEM IZDANJU

Ovo izdanje sadrži potpuni tekst prvoga izdanja.

Upotpunjeno je brojnim odlomcima iz originala Dnevnika, koji dosada nisu bili objavljeni. Ima tu i ličnih razmišljanja o učesnicima događaja, a i o samom sebi: na primer zavet na Podromaniji 31. decembra 1941, da ću Četvrtu glavu I storije Svesavezne komunističke partije (boljševika) savladati za tri meseca, kao i kasnije priznanje da sam to zaduženje ostvario!

Takođe su dati puni tekstovi iz originala Dnevnika nekih delova, koji su prilikom objavljivanja prva dva izdanja bili sažeti. U dosada objavljenim izdanjima Dnevnika dozvolio sam redaktorima da mi tu i tamo doteruju stil, kao i da zamenjuju pojedine reči i izraze za koje su smatrali da ne priliče konvencionalnom mirnodopskom dobu. Time su očigledno osiromašili bogatstvo narodnog izraza. Sada je sve vraćeno kako stoji u originalu Dnevnika da bi se što bolje sačuvala autentičnost događaja u trenutku kada su zapisivana.

U ovom izdanju se objavljuju prvi put i neki prilozi zabeleženi tokom rata. Među njima od posebnog istorijskog značaja jeste tekst pokojnog dr Ivana Ribara o pokušajima stvaranja Narodnog fronta 1941. godine. Sve tekstove u priložima objavljujem u originalu kako su ih pojedini pisci napisali za vreme rata ili kako su mi diktirali u pero.

Na više mesta u ovom izdanju označio sam posebnim napomenama da neke stvari nisam tačno zabeležio, kao na primer o pogibiji nekih drugova koji su bili samo ranjeni, ili sam nazvao, na osnovu prvih izveštaja, neke ljude izdajnicima, što se posle netačno pokazalo, itd. Primio sam i veći broj pisama u kojima se ispravljaju imena, datumi, pa je i to uneseno.

Ilustrovani materijal dat je kao u prvom izdanju, a dodao sam i neke fotografije i crteže kao i faksimile čitavih strana iz originala Dnevnika.

Napomene ispod teksta su kao u prvom izdanju. Izostale su samo napomene o zanimanju živih lica.

U ovom izdanju dat je i registar imena.

Zahvaljujem se tehničkom uredniku drugu Miodragu - Miletu J. Živanoviću za svesrdnu drugarsku pomoć prilikom priprema ovog izdanja Dnevnika za štampu.

Stara Fužina, 17. marta 1969.

VLADIMIR DEDIJER

PREDGOVOR ČETVRTOM IZDANJU

U ovom, četvrtom izdanju Dnevnika, objavljuje se integralan tekst trećega izdanja. Predgovor ovom izdanju napisao je Peko Dapčević kome ovom prilikom najtoplije zahvaljujem. U prilogu na kraju knjige objavljuje se, prvi put, pismo druga Branka Mirkovića o herojskom otporu Druge dalmatinske brigade na Barama, u junu 1943. godine.

Također je dat tekst Isidore Sekulić, napisan 1950. godine, u kome ona daje svoju ocenu Dnevnika.

Zagreb, Krijesnice, 10. septembra 1980.

Vladimir Dedijer

DNEVNIK

PRVA KNJIGA

OD 6 APRILA 1941
DO 27 NOVBEMBRA 1942

Šesti april

NEDELJA, 6 APRIL 1941

Beograd. — Kardelj-Bevc je spavao kod mene u Zemunu. Ujutru u osam sastanak s Đilasom-Đidom na Kalenića Gvnu — manifestacije povodom pakta sa SSSR-om. U šest nas je probudila telefonom moja majka. Rat! Prešli smo tramvajem nešto pre sedam u Beograd. Divan dan. Dok juri tramvaj gledam pored nasipa prolećnu travicu. Beve je izdržao žestoko bombardovanje kod mojih u Palmotićevoj. Trospratna kuća do njih srušena, ona prekoputa pogodena, a na njihov krov pale četiri zapaljive bombe. Ja sam otišao da se oprostim od svoje drugarice Olge¹ i ćerke Milice i uzmem stvari. Bombardovanje me zateklo kod »Gospodarske mehanek«. Vratio sam se kroz zapaljeni Beograd i poveo Bevca na Dedinje. U Jataganmali nas je uhvatilo treće bombardovanje. Ležali smo u rupi. Iznad nas su letele bombe i tukle stanicu. Smestio sam Bevca kod Vlade Ribnikara, gde sam ga pretstavio kao novinara. U vojnom okrugu nema nikog, vele preselio se u Valjevo. Polazim tamo pešice. Triput sam se pozdravljao sa mojima. Čitavu noć sam maršovao. Iza mene — nebo crveno sve do zenita. Gori naš Beograd. Biju ga i noćas. Pred zoru, u Lipovici, legao sam na zemlju i spavao pola sata.

PONEDELUK, 7 APRIL

Drugi dan rata. — Našao sam društvo usput. Nemci iznad nas. Bombardovali su Vreoce. U Lazarevcu čitav naš konjički puk leži u šljiviku. Počela je kiša pred podne. Našli smo jedna kola i pošli smo za Valjevo. Marširaju duge kolone vojnika na sever. U Divcima, u mrak, zaustavljaju nas neki avijatičarski oficiri. Pitaju ima li petokolonaša. Tu je i jedan inženjer, poznanik iz Beograda. On me propušta. Jedan major priča:

— Nedić je proglašen za vojvodu, ušao u Sofiju. Naši bombardovali Beč i Berlin.

Konji ne mogu dalje. Spavali smo na klupi, ispred neke škole.

¹ Poginula juna 1943 u Petoj ofanzivi, kao major Narodnooslobodilačke vojske, šef hirurške ekipe Druge divizije.

UTORAK, 8 APRIL

Treći dan rata. — U Valjevu gužva. Sreo sam Žikicu Jovanovića.² Ovde je čitava grupa drugova koji hoće u vojsku. Tu je i Mima Jovanović.³ Nas trideset otišli smo u neki artiljerijski puk. Kažu da nas ne mogu primiti, već treba tražiti odobrenje od Vrhovne komande, a ona je negde u Užicu ili Sarajevu. Uveče se vraćamo u grad.

SREDA, 9 APRIL

četvrti dan rata. — Bili smo na sastanku kod Miše Pantića.⁴ Andrija Habuš,⁵ obučar Korošec,⁶ Mima Jovanović, ja, Miša. Došao je iz španije i Đura Mešterović, Julkin brat. Moramo naći načina da se prijavimo u vojsku. Mima Jovanović, ja i još nekoliko drugova polazimo pešice za Užice. U jednom selu ispod Bukova zaostajemo da noćimo. Vadimo geografsku kartu. Seljaci nas popreko gledaju.

ČETVRTAK, 10 APRIL

Peti dan rata. — Ujutru su nas seljaci opkolili. Misle da smo petokolonaši. Naročito im je sumnjivo što sam ja vadio geografsku kartu. Moramo se vratiti u Valjevo da uhvatimo voz. U gradu velika gužva. Izlepljene su plakate o našim poredama. Ali sam večeras slušao radio London na engleskom — javlja da su Nemci ušli u Skoplje. Polazimo večeras za Užice. S nama je Čeda Minderović i njegova drugarica Keta.⁷

PETAK, 11 APRIL

šesti dan rata. — Rano ujutru stigli smo u čačak. Sreo sam Miru Piperà,⁸ i on traži jedinicu. Veli da je narod počeo da grabi magacine. On je uzeo dve bombe. Petokolonaši prneli vest da su Nemci blizu, pa je prosuto između Milanovca i čačka nekoliko miliona litara benzina. Miro priča o našim avijatičarima koji su u starim »Potezima« tukli Nemce u Kačaniku.

Izlazili smo nekoliko puta iz voza zbog aviona. U Mededi sam sreo Milentija Popovića. On je u štabu za civilnu zaštitu. Veli da im štab

² Narodni heroj Žikica Jovanović, student i novinar, izbačen iz »Politike« 1936 godine, bio je u Španiji gde je učestvovao u ratu. Po povratku u Jugoslaviju uzima učešća u borbama od prvog dana ustanka. Kod Bele Crkve, kraj Valjeva, 7 jula 1941 ubio je dva žandarma kad su pokušali da rasture narodni zbor. Kasnije je bio komandant bataljona u Valjevskom odredu; poginuo je 13 marta 1942 godine u selu Radanovcu, kao član štaba Grupe odreda u Zapadnoj Srbiji.

* Miroslav-Mima Jovanović, poštanski činovnik iz Beograda, poginuo u Prijepolju 1943 kao politički komesar Kosmajskog bataljona.

⁴ Miša Pantić, lekar iz Valjeva, član Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju. Poginuo februara 1942 godine u Sandžaku prilikom prelaska Lima.

⁵ Andrija Habuš, tekstilni radnik iz Medjumurja, poginuo u Zapadnoj Srbiji u leto 1944 godine.

⁶ Korošec, obučarski radnik iz Beograda. Poginuo u jurišu na Sjenicu decembra 1941 godine.

⁷ Keta Minderović je posle povlačenja iz Srbije, u jesen 1941, upućena iz Sandžaka u okolinu Valjeva na rad. Uhvaćena je i streljana u šapcu 1942. Nije htela pred neprijateljem da prizna ni svoje ime.

⁸ Miro Piper-Miro Stanišić, metalski radnik iz Kraljeva, kasnije politkom Kraljevačkog bataljona. Junački poginuo u Bosni kao član politodela, 1944 godine.

stalno beži još od Beograda. Oficiri ništa drugo ne rade, već samo misle šta će pojesti. U mrak smo stigli u Sarajevo. Smestili smo se kod Hane Ozmo.⁹

SUBOTA, 12 APRIL

Sedmi dan rata. — Ustao sam rano ujutru i za naš kolektiv, koji je narastao na preko trideset ljudi, skuvao sam kilo i po pasulja. Pošli smo posle na sastanak. Tu sam zatekao Ferida, čecu, Antu Marasovića,¹⁰ Avdu Humu i mnoge druge drugove. Rešeno je da se odmah svi javimo u vojsku. Slobodan Tuzlić-Butumii uspeo je da u nekoj diviziji kraj Miljacke svrši stvar. Rekli su mu da napravi spisak svih drugova i da sutra ujutru bude zajedno s nama u diviziji. Sreo sam i Mahmuda Bušatliju.¹² Rekao mi je da ćemo u podne dobiti proglas Centralnog komiteta. Treba ga raspodeliti po gradu. Video sam i nekog inženjera iz Beograda. I on traži vezu. Obećao sam mu letke. Svratio sam u kafanu »Evropa«. Tu su neki ministri i čitava »Politika« na čelu s Tanovićem i Vladom Ribnikarom. Prilično kiselo raspoloženje u »Evropi«. U jednom kraju Englezi. Mira Stevanović me zove da sednem i s njima da ručam. Tu je i sudija Fića Filipović iz Suda za zaštitu države. Ustajem s ručka i Buš mi predaje letke. Uneo sam ih u kafanu i počeo da delim. Dao sam jedan Miri Stevanoviću i Vladi Ribnikaru. Odličan je proglas. U njemu se veli da je Komunistička partija poslala sve svoje najbolje sinove da brane domovinu od suludog Hitlera.

Posle podne, kroz oblake, došao je jedan italijanski bombarder. Bacio je dve bombe oko pošte i »Evrope«. Sreo sam večeras Gojka Nikoliša i njegovu drugaricu Ivanku Muačević.¹³ Videli smo i Lolu Ribara i Juricu.¹⁴ Spavao sam s čecom i Vulom Antićem.¹⁵

NEDEUA, 13 APRIL

Osmi dan rata. — U sedam sati imali smo sastanak u kafani »Kana-rinac« da bismo krenuli svi zajedno u vojsku. Skupili smo se još pre sedam. Dan vedar, sunčan. Odjednom avioni. »Hajd'mo u bašču«, predlaže Bušatlija. Povukli smo se gore na Cadardžiju. Polegali smo. Prve bombe padaju u grad. Ležim pored Vula i čece. Gledam jednu zelenu travku i na njoj kap rose. Sve novi i novi talasi »Kapronija« dolaze. Jednom dvanaest. Odozgo s brda posmatramo kako stare turske kuće lete kao da su od perja. Oko podne nastao je prekid. Anto Marasović i ja sišli smo dole, ali opet su došli Italijani. Ka našem potoku juri go-

⁹ Hana Ozmo, ubijena u ustaškom logoru 1942.

¹⁰ Anto Marasović, student iz Bijeljine, poginuo 1943 u Dalmaciji.

¹¹ Slobodari Tuzlić - Butum, student iz Beograda, poginuo 1943 kao politički komesar čete prilikom proboja na Sutjesci.

¹² Mahmud Bušatlija, student iz Sarajeva, poginuo 1941 u borbi s ustašama kraj Tuzle.

¹³ Ivanka Muačević, lekar iz Osijeka, uhvaćena u Kragujevcu oktobra 1941, oslobodili je naši udarnici iz bolnice u Beogradu zajedno s njenim detetom početkom 1942, ali iste godine uhvaćena u Zagrebu i ubijena u ustaškom zatvoru.

¹⁴ Lola - Ivan Ribar, sekretar CK SKOJ-a, poginuo novembra 1943, mesec dana posle smrti svoga brata Jurice, koji je poginuo kod Kolašina.

¹⁵ Vule Antić, činovnik Narodne banke u Beogradu, sekretar Centralnog odbora Narodne pomoći, streljan u Marinkovoj Bari u Beogradu 17 jula 1941.

mila bula, dece. Italijan mitraljira. Tek pred mrak je prestalo. Sarajevo — drugi Beograd. Spavali smo u kući na Čadardžiji. Sestre Romano su donele hranu za nas trideset.

PONEDELUK, 14 APRIL

Deveti dan rata. — Svu noć smo na smenu čuvali stražu. Nema sirena, pa moramo da slušamo dolaze li italijanski bombarderi. Ujutru smo sišli u grad. U sarajevskom oblakoderu našao sam Olgu Ninčić, drugaricu Avde Huma. Nije htela da podo s ocem i majkom. Oni su otišli dalje s vladom. Doznajemo da je Radovan Zogović u nekom selu kraj Sarajeva, bolestan, ćeća, Vule i ja poslali smo mu mleka. Doznali smo da se ona divizija preselila izvan Sarajeva, kraj bolnice. Pošli smo Vule, ćeća, Bušatlija, Željo Đurić i ja da vidimo gde je to. Lutali smo po brdima, ali nigde nikoga. Vojnici se razbežali kudkoci. Odjednom se nešto prolomilo pored nas. Mislili smo da je bomba, jer je jedan italijanski bombarder kružio nebom. To je pucao dobro kamuflirani protivavionski top.

UTORAK, 15 APRIL

Pokret. — Opet smo rano ujutru pošli da tražimo diviziju. Najzad smo pronašli neku protivavionsku jedinicu, ćeća je imao uput iz Užica da se javi u Sarajevu u protivavionsku artileriju. Oko deset sati prišao nam je jedan stari kapetan. Pitamo ga kad ćemo se obući, a on veli: »Deco moja, bežite odavde što pre, Jugoslavije više nema. Nemci će skoro biti ovde.« Mislili smo da je petokolonaš, ali mu suze u očima. Vidimo svi se vojnici razilaze. Na sve strane prašti puška. Silazimo u grad. Bušatlija i ja srećemo nemački tenk. Na njemu kukasti krst. Prašnjave plave švapske glave. Prosto ne veruje čovek očima. Malo dalje kod mosta stoji agent Kosmajac u šajkači. Bušatlija odvrnuo bombu. »Ako hoće da nas hapsi, baciću je. Ti tvoju drži u rezervi.«

Idemo gore na Čadardžiju. Držimo sastanak. Šta da radimo? Neki predlažu da se ide u Crnu Goru, gde se povukla glavnina naše vojske. Drugi vele da je potpisana kapitulacija, da se Cincarmarković vratio s Nemcima u Beograd, da vojska neće dati otpora u Crnoj Gori. Ćeća predlaže da svaki ide na svoj teren i da se tamo bije. Vule Antić prima ovaj predlog: »Ako poginemo da bar padnemo među svojim ljudima koji će znati da si pao u borbi.«

Otpočela diskusija o borbi. Ja predlažem da rušimo most pomoću ručnih granata koje smo imali. Laza Simić¹⁷ se ne slaže s tim. Objasnjava da se most ne može rušiti ručnim bombama, ćeća se složio s Lazom. Treće pitanje je bilo — povratak. Neki hoće pešice, ali bolje

¹⁶ Željo - Želimir Djurić, učitelj iz Užica, sekretar OK za Užice, poginuo na zlatiborskom drumu 29 novembra 1941 godine.

¹⁷ Laza Simić, inženjer iz Beograda, radio je na eksplozivima, uništio pet lokomotiva u Sarajevu, zatim se vratio u Beograd gde je, prilikom jedne eksplozije, izgubio ruku. Uhvaćen je zajedno sa svojom drugaricom koja je od eksplozije izgubila vid. Oboje su streljani u Beogradu septembra 1941.

je vozom. Prva grupa: Vule Antić, Željo Đurić i ja krećemo odmah. Ostali sutra, ćeća ima neke sastanke. Po ulicama je gužva. Sreo sam jednog pekara, sindikalca iz Beograda. Veli: »Oficiri naredili da svi složimo oružje, a nas deset je pobjeglo s puškama«. Na stanici očajna gungula. Zakačinjemo se za neki vagon Narodne banke. Izbacuju nas. Kažu ne ide za Užice već za Brod. Mi ne pitamo već uskačemo u drugi otvoren vagon. Oko ponoći smo krenuli. U mraku mi neko nagazi na glavu. Putujemo, ipak, ka Užicu.

SREDA, 16 APRIL

Pokret. — Stali smo sedam kilometara ispred Višegrada. Voz neće dalje. Produžujemo pešice. Na mostu u Višegradu jedan pukovnik se ubio kad je čuo da se mora oružje predati. Zanoćili smo u jednoj seoskoj kući.

ČETVRTAK, 17 APRIL

Pokret. — Čitav dan smo išli uz šargan. Sreo sam agenta koji me je hapsio 1939 godine zbog »Sedam dana«. ¹⁸ Negde ispred Kremana naišli smo na Nemce. Neka tenkovska divizija. Jedan visoki nemački oficir nas pretresa. Posle traži od Vula da zapali cigaretu. Vule ne da. Nemač urla. Na drugom mestu nas opet pretresaju. Stoji jedan civil, govori našim jezikom. Psuje nas. U tenku se isprsi mlad Švaba u crnoj uniformi. Nema mu ni osamnaest godina. Pored tenka gomila naših polomljenih pušaka. Kundaci na sve strane. Pred mrak smo došli u Užice. Željo nas vodi kod druga Cvorovića, opančara.

PETAK, 18 APRIL

Pokret. — U Užicu vadimo propusnice za Beograd. U zgradi suda naši zarobljeni oficiri. Vidimo Simu Francena. ¹⁹ Maše mi i pokazuje rukom da hoće da puši. Vule izvadio sav duvan što je imao. Pritrčao sam prozoru i bacio Simi duvan. Nemački stražar zamalo što me nije tresnuo kundakom. Posle podne smo krenuli peške za Požegu. Tu smo čekali voz do pola noći. Vojnici pričaju kako u ovom ratu nisu ni pušku opalili.

SUBOTA, 19 APRIL

Beograd. — Čitav dan se vukla naša kompozicija. Ljudi čute i psuju. U Lajkovcu voz dugo stoji. Iz jednog furgona izlazi policajac Dragi Jovanović sav zarastao u bradu, »šta sam ja preživeo! Kad me samo nisu kojekakvi ljudi ubili za ovih deset dana«, priča on nekom čoveku. U Obrenovcu smo sreli Mađare. Voz je stao kod Cukarice. Vule i ja smo potrčali do moje tetke Dare Kratohvil kod »Gospodarske mehane«.

¹⁸ »Sedam dana« — list koji sam pokrenuo 1936 godine s Veselinom Maslešom, ali je cenzura zabranila izlazak već prvog broja. Međutim, 1 septembra 1939, na dan objave rata, izišao je prvi broj lista. Uvodni članak napisao je drug Milovan Đilas. List je opet bio zabranjen, ali je ipak prodato preko 7.000 primeraka.

¹⁹ Sima Francen, bivši saradnik »Politike«, pušten u maju 1941 iz nemačkog zarobljeništva postao spoljnopolitički urednik fašističkog »Novog vremena«. Naš vojni sud po oslobođenju osudio ga je zbog izdaje na smrt. Kazna je izvršena.

Lupamo. Na kući neka nemačka cedulja. Otišli smo do druga Ribnikara. Da li su moji živi? Ribnikar mi veli da je sve u redu. Drug Beve je takode otišao drugi dan posle bombardovanja, u Zagreb.

NEDELJA, 20 APRIL

Beograd. — Rastao sam se s Vuletom. Posle sam prošao kroz Beograd. Ruševine! Čekao sam na lađu za Zemun. Obilazio sam Savamalu. Narodna biblioteka izgorela. U podrumu fini listići pepela, nekad su to knjige bile.

U Zemunu prolaze velike grupe vojnika s hrvatskom zastavom i na njoj kukasti krst. Olgu sam zatekao s Milicom u naručju. Zaplakala je od radosti: »Ja sam mislila da ćeš ostati u Crnoj Gori«.

SREDA, 23 APRIL

Zemun. — Prelazim često u Beograd. Radiću otsada zajedno s Jocom Jovanovićem²⁰ i Filipom Macurom.²¹ Sreo sam Đilasa. Šestog aprila dok je čekao Bevca i mene na Kalenića Gvnu, otpočelo je bombardovanje. Neki ljudi su ušli u jednu kuću, a on, Tempo i još nekoliko drugova ostali su na vratima kuće. Bomba je udarila u zgradu i pobila one koji su bili unutra. Đidi i Tempu ništa nije bilo, samo su se nagutali baruta i prašine.

NEDELJA, 27 APRIL

Zemun. — Održali smo sastanak u vinogradu Olginog oca prekoputa aerodroma. Prvo smo kopali po bašti; dolazio je do nas Namac, vazduhoplovni narednik. Tražio je trešanja.

Dobili smo direktive: praviti udarne desetine i ispitivati uslove za sabotazu. Kod nas treba da dođe i jedan drug, radnik iz »Vremena«. Večeras je došao u moj stan Milenko.²² Dao sam mu svoju propusnicu da pređe u Beograd. Zajedno smo radili 1940 godine.

PETAK, 2 MAJ

Zemun. — Bio sam u Beogradu. Tražio me Lola Ribar da mu izradim neku objavu za put u Zagreb. I Đido ide tamo. Neko je savetovanje u Zagrebu.²³

SUBOTA, 3 MAJ

Zemun. — S Lolom Ribarom sam se zajedno prebacio preko pontonskog mosta iz Beograda u Zemun. Stavio je naočare, ali bi ga svako lako poznao. Ušao je u voz. Svratila je večeras kod mene Cana Babović. Popila je čaj, pa sam i nju ispratio na stanicu. I Đido je večeras prošao.

²⁰ Jovan Jovanović, novinar, rodom iz Kučeva, uhapšen u Beogradu i streljan na Skeli avgusta 1941.

²¹ Filip Macura, student iz Beograda i radnik u »Politici«. Uhapšen u leto 1941 i streljan.

** Milenko Brković, obučarski radnik, kasnije sekretar OK Zaječar, poginuo 1942.

* Sastanak plenuma CK KPJ u Zagrebu početkom maja 1941.

UTORAK, 6 MAJ

Beograd. — Sa Mitrom Mitrović sam prekucao u dvanaest primeraka rezoluciju sa sastanka plenuma CK u Zagrebu. Radili smo u stanu prijatelja Miloša Niševića. Posle smo predali primerke Đidi. Rekao mi je Đido da budem stalno kod kuće, jer će proći Stari.

ČETVRTAK, 8 MAJ

Zemun. — Jutros je došla Titova kurirka kod mene. Stari sedi u kafani »Central«. Donela mi je neke slike o zverstvima ustaša, pijančenju Nemaca, neke legitimacije, i rekla da to prenesem u Beograd. Stari je prošao posle pet minuta pored moje kuće za pristanište. Elegantan. Mahnuo mi je rukom dok sam na prozoru stajao sa svojom ćerkom Milicom. Posle podne je Olga odnela materijal u Beograd. Sve je u redu.

SREDA, 11 JUNI

Beograd. — Dvapat nedeljno pravim opširan bilten o spoljnoj situaciji koji predajem Đidi. Posle se umnožava. Danas smo Đido, Mitra i ja bili kod Zuhine. Ona nas je pozvala na stranu i saopštila nam da je jednoj ruskoj emigrantkinji jedan viši nemački oficir rekao: »Radujte se, za dve nedelje ćemo napasti Rusiju«. U poverljivim biltenima, koje mi predaje drug Udicki,²⁴ mnogo se govori o napadu Nemačke na SSSR. Đido me je obavestio da ću raditi u Agitpropu PK s njim, Ročkom - čolakovićem, Canom Babović i Milentijem Popovićem.

PONEDELUK, 16 JUNI

Beograd. — Na današnjem sastanku rešili smo da Joca Jovanović ne stanuje više kod kuće, jer je uhapšeno nekoliko drugova. Filip Macura je počeo da radi među prodavcima novina.

NEDEUA, 22 JUNI

Toponica. — Došao sam u ovo selo na jedan dan da obidem majku. Rano ujutru smo pošli ona, Olga i ja na Teferič, divan brežuljak dva kilometra udaljen od kuće. Sedeli smo celo pre podne na bregu i pričali o ratu, o našoj sudbini. Kad smo se vratili kući, učitelj iz Toponice,²⁵ čeda,²⁶ poslao je kutiju od cigareta i na njoj zabeležku da je Rusija napala Nemačku. Ostavio sam ručak i otrčao u selo. Radio se slabo čuo kod učitelja, baterije istrošene. Odjurio sam u Bečevicu kod jednog bogatog seljaka i čuo sam Ribentropovu deklaraciju o napadu na SSSR.

²⁴ Predrag Udicki radio je poverljivi nemački bilten u agenciji DNB u Beogradu. Ranije bio je zaposlen u agenciji »Avala«. On je svakoga dana donosio poverljivi bilten DNB koji je radjen svega u sedam primeraka. Udicki je radio ovaj posao sve do 1943, kada je otišao u Kosmajski partizanski odred. U selu Venčanima četnici su ga opkolili u bunkeru kada je izdavao radiovesti. Da ne bi bio živ uhvaćen on se ubio, pošto je prethodno uništio sav materijal.

²⁵ Toponica, selo u Srezu gruzanskom, kod Kragujevca.

²⁶ Učitelj Čeda iz Toponice predao je Nemcima nekoliko naših drugova. Krio se posle oslobodjenja negde oko Cumića u Sumadiji.

PONEDELJAK, 23 JUNI

Pokret. — Krenuli smo rano ujutru kamionom za Kragujevac. Posle smo novim autobusom pošli za Beograd. Jedan poznanik mi reče u autobusu da su Nemci javili kako su oborili 4.000 ruskih aviona. Kad smo došli kod »Kovača« na periferiji Beograda, vidim žandarmi dobili puške. Znači: ne treba silaziti u centar grada. Kažem kondukteru da hoću da izidem, ali on veli da imaju naređenje samo da staju kod »Topole«. Rekao sam mu da mi je muka i autobus se zaustavio. Mahnuo sam Olgi rukom i iskočio napolje. Nisam znao gde da uhvatim vezu s drugovima pa sam pošao na staro zborni mesto, na Južni bulevar. Šetao sam gore -dole nekoliko puta, i odjednom naiđe Miloš Matijević-Mrša.²⁷ Rekao mi je da ne idem kući. Jocu Jovanovića su uhvatili. Nije spavao kod kuće sedam dana, a preksinoć došao da se oprostí od drugarice i deteta. Mališan mu se rodio pre dva meseca. Ujutru Kosmajac na vrata. »Mi smo Srbi, nećemo za Nemce da radimo. Teško nam je. Ovo je samo privremeno privođenje za dan - dva«, rekao je Jocinoj drugarici.

ČETVRTAK, 26 JUNI

Beograd. — Kad sam se rastajao sa Olgom dogovorio sam se da mi javi telefonom, ako me agenti traže, da je Milica »bolesna«. Sinoć je Olga javila tetka Dari telefonom da je mala Milica »iznenada dobila temperaturu, ali da će se ujutru videti tačno šta je to«. Jutros sam zvao telefonom Zemun i moja tašta Vida mi je rekla: »Doviđenja, gospodine Petroviću«. U 11 sati pre podne sastao sam se s Olgom ispod bolnice. Bili su tu Đido, Mitra i Mihailo - Blaško. Trebalo je da Mihailo i Olga odvedu Đidu kod lekara, jer je imao stalno temperaturu, verovatno od pluća. Olga se vratila i rekla da su agenti blokirali bolnicu.

Posle mi je ona ispričala da je sinoć došao jedan plav mladić u naš stan i rekao da će doći agenti Gestapoa da me hapse. Ako kasnije neko bude pitao zašto je on dolazio, neka Olga kaže da je bio na pregledu.²⁸ Agenti Gestapoa stvarno su došli ujutru. Izvršili su detaljan pretres. Ja sam se javio telefonom dok su agenti bili u kući. U krevetu, u jastučnici, nalazio se jedan poverljivi nemački bilten. Olga je primila taj materijal u sredu od Udickog s tim da mi danas preda, ali je zaboravila da to ranije sakrije, pa ga je prilikom pretresa gurnula u jastuk. Gestapovci su preturnali po krevetu, ali hartiju nisu primetili. Moram se seliti od Dare.

SUBOTA, 28 JUNI

Beograd. — Preselio sam se kod Ribnikara. Jutros sam išao s Đidom da mu pomognem da se iseli iz stana. Gazdaričin sin, ljotićevac - omladinac, počeo sumnjivo da zagleda Đidu. Muka je sa stanovima. Đido je hteo da spava kod Slobodana Škerovića²⁹ pre neki dan, ali srećom Mitra ga zadržala. Ujutru su došli žandarmi i odveli Škerovića. Stojimo

²⁷ Miloš - Mrša Matijević, sekretar MK za Beograd, ubijen u Glavnjači 1941.

²⁸ Posle objavljivanja prvog izdanja »Dnevnika« tri razna lica javila su mi se da su baš ona izvestila pokojnu Olgu o hapšenju.

•• Slobodan Škerović, student iz Crne Gore, streljan 17 jula 1941 u Beogradu.

na Bulevaru oslobođenja i čekamo Đilasovog brata Aleksu - Beču.⁸⁰ Đido priča kako se agenti beogradske policije voze s gestapovcima u otvorenim automobilima i pokazuju naše drugove koje Nemci hapse.

NEDELJA, 29 JUNI

Beograd. — Večeras, na Dedinju, sreo sam jednog čoveka s raširenim vanrednim izdanjem »Novog vremena«. Specijalna Hitlerova saopštenja. Čovek se osmehuje šeretski.

PONEDELUK, 30 JUNI

Beograd. — Agitprop nam se menja. Ostajemo Đido, Ročko i ja. Menja se forma rada. Treba voditi otvorenu borbu. Cana govori kako moramo rušiti mostove, pruge, vršiti sabotaze. Đido nam je zakazao sastanak za sutra posle podne. On stanuje sa mnom.

UTORAK, 1 JULI

Beograd. — Jutros smo sedeli Đido, Mitra i ja u porti male crkve kod igrališta BSK-a. Razgovarali smo o tome kako se mnogi drugovi više neće videti. Po ulicama svakog dana Gestapo i agenti hvataju naše drugove. Vula Antica uhapsili su u Narodnoj banci. Mitra je jutros prešla sa Dorćola na Dedinje najprometnijim ulicama. Kazao sam joj da nema smisla da tako neoprezno ide, jer će je uhvatiti. Ona je govorila da mora da svršava posao. Oko 10 časova pre podne rastali smo se od Mitre. Uveče nam je Ribnikar javio da je Mitra uhvaćena kod Vukovog spomenika. Viđena je sa agentom u Poenkareovoj ulici.

Posle podne Đido, Ročko i ja sastali smo se u parku između Dedinja i Jataganmale. Ležimo na travi u šumici.

ČETVRTAK, 3 JULI

Beograd. — Lola Ribar se takode preselio u Ribnikarovu vilu. Ja ponekad spavam kod Gašića i Bajlonija. Izdajem svakog dana bilten. Tačno uli sati donosi mi stara Žuhina izveštaj Sovjetskog informacionog biroa, a ja ga prerađujem, pokazujem ga Đilasu i Loli, dodajem i neke naše vesti, pa zatim šaljem drugarici Cani Babović, obično u Zlatiborsku ulicu. Imam jednu kurirku na biciklu. Materijal nosi u kutiji od šibica.

Moj domaćin Jole Gašić dao mi je veoma zanimljive podatke o pljački Nemaca. Oni su svakodnevno na ime danka štampali 5 miliona dinara u kasenšajn - markama (marke štampane u okupiranim zemljama). Međutim, pokazalo se u Narodnoj banci da su štampali mnogo više. Ponekad po 50 miliona dinara dnevno. Na taj način svaki nemački vojnik pretvoren je u pljačkaša. On ulazi u radnje, uzima najbolje stvari, a plaća ih papirima koji nemaju nikakve vrednosti.

PETAK, 4 JULI

Beograd. — Jutros je održan sastanak naših drugova koji rukovode našom borbom. Ulazili su puna dva sata u Ribnikarovu kuću. Ja sam

⁸⁰ Aleksa - Bečo Djilas, učitelj iz Crne Gore, poginuo kao zamenik komandanta Komskog odreda 1941 godine.

ih sa njegovom ženom dočekivao i uvodio u vilu. Prvo je došao drug Tito, posle Marko - Ranković, pa Tempo - Vukmanović, najzad, Cmi-Zujović — Lola i Đido bili su unutra. Milutina³¹ smo čekali do podne, ali nije stigao. Sastanak je trajao sve do 6 sati. Ribnikar, njegova žena i ja čuvali smo napolju stražu. Pošla dva sumnjiva tipa pravo na vilu. Ja mislio da su agenti, a ono su bili neki crnoberzijanci koji su nudili drva.

SUBOTA, 5 JULI

Beograd. — Jutros je Đido oputovao zajedno sa svojim bratom Bečom. Ja sam im popunio legitimacije na ime braće Vujovića. U Beogradu stvarno postoje braća Vujovići, oni su na svoje ime uzeli propusnice od italijanskog poslanstva, a posle smo mi napravili lažne legitimacije za Đidu i Beću na njihovo ime. Večeras treba da se izvrši sabotaža u radio-stanici kako Ljotić ne bi mogao da govori.

PETAK, 11 JULI

Beograd. — Ceo dan Lola i ja skoro ništa nismo govorili. Stigla vest iz Zagreba da su Ognjen Priča, Otokar Keršovani i Božidar Adžija streljani. Naš drug iz »Vremena« uhapšen. Pokušao je da traži oružje od jednog nemačkog podoficira, a ovaj ga prijavio. Kako je teško razmišljati o ovim našim drugovima i gledati u novinama oglase za koncerte Radmile Cajić - Zivković.

NEDELJA, 13 JULI

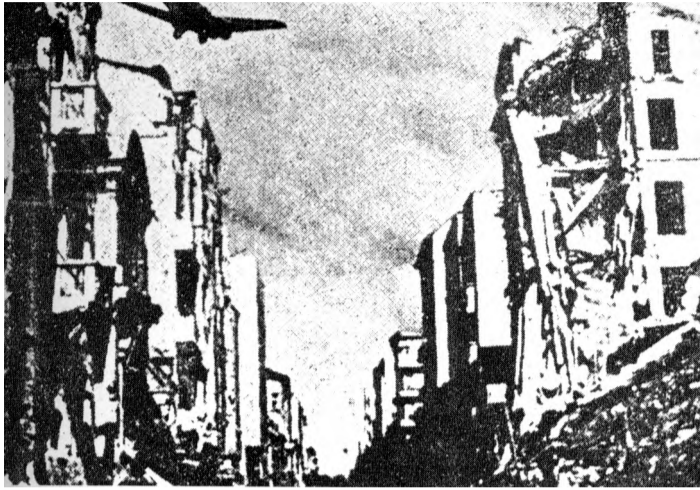
Beograd. — Stari nam dolazi gotovo svakog dana. On negde ovde stane. Danas je rešio da se ne šeta toliko po centru Beograda. Dok je sedeo u »Zanatskom domu«, jedan čovek za susednim stolom stalno ga je crtao. Posle mu je Stari jedva umakao.

Danas je Stari došao kod nas na pileću čorbu. Nemci su naredili popis svih kokošiju, žuhina nije htela da popiše svoje kokoške, već je meni dala dve. Kad sam ih nosio preko Dedinja, jedna mi se otrgla iz ruke i pojurila po parku. Ja za njom. Naletio sam na građane koje su Nemci odredili da čuvaju kablove. Prvo su se poplašili, ali kad su videli da jurim kokošku — pomogli su mi da je uhvatim. Kako glupo čovek može da nastrada!

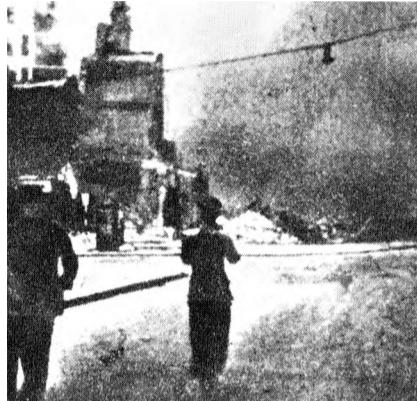
SREDA, 16 JULI

Beograd. — Noćas smo se Lola i ja probudili. Gorela je neka velika zgrada u pravcu groblja. Lola se veselio. Ovo čekamo već deset dana. To je garaža u Grobljanskoj ulici. Sve do zore sedeli smo u bašti i pričali. Lola je govorio kako su omladinci spalili na hiljade primeraka »Novog vremena«. Sprema se likvidiranje Vujkovića kada ide u logor na Banjici. Jedna udarna desetina omladinaca već se treći put vraća sa niške pruge, nikako nisu mogli da otšrafe prugu kako valja.

³¹ Narodni heroj Ivan Milutinović poginuo na Dunavu kod Beograda oktobra 1944.

ŠESTI APRIL 1941

Dole: ULAZAK NEMACA U BEOGRAD (12. IV 1941)

PRVI DANI
OKUPACIJE U BEOGRADU

USTANAK U CAČANSKOM KRAJU

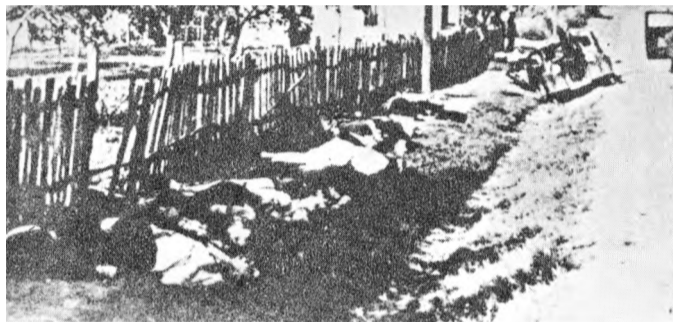

RADE AZANJAC GOVORI
NA OMLADINSKOM
SASTANKU U SUMI
KRAJ CACKA

NEMACKI KAMION
ZAPLENJEN U BORBAMA
ZA OSLOBODENJE CACKA,
SEPTEMBRA 1941

BORCI JEDNOG
OD PRVIH
PARTIZANSKIH
ODREDA U SRBLJI
(CACANSKOG),
SA ZAPLENJENIM
NEMACKIM
TEŠKIM
MITRALJEZOM

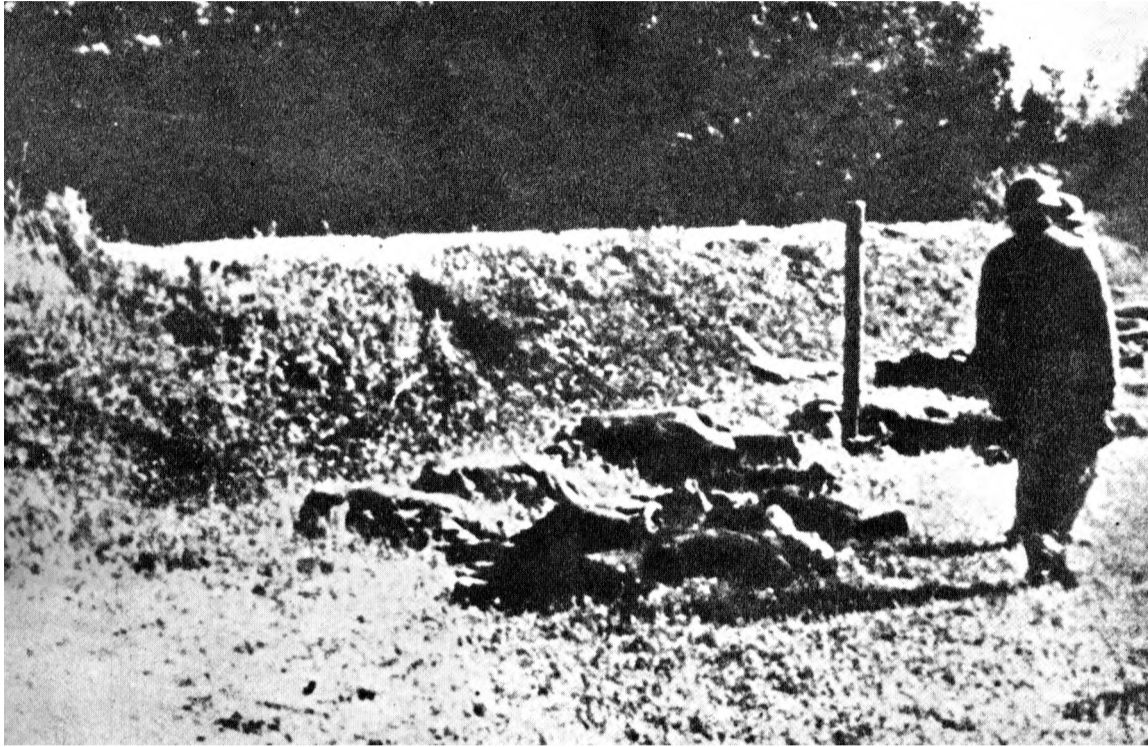

JEDNA NEMACKA KAZNENA
EKSPEDICIJA U SRBLJI 1941
(SKELA?)
(Snimci nađeni kod Nemaca)

SELJACI
OBESENI
U UZICKOJ
POZEGI
1941 GODINE

ВРЕМЕ

19 JULIJ 1941

ПРИМЧАК 2 ДИЈАРА

ВОЈ
ИНЈУ

**Кнез
Коноје
образовао
нову
владу**

Токио, 18 јула (ДНБ) — Образовао је нова Јапанска влада, министар председника кнез Коноје отишао је у двор да цару поднесе листу новој влади. Очекује се да ће се ускоро саопштити састав нове владе.

**Опашање извоза
авиона из С. А. Д.**

Вашингтон, 18 јула (ДНБ) — Према саопштењу министарства трговине извоз авиона из С. А. Д. отишао је за петину у мају према априлу ове године.

**ПРЕДБА ВОЈНОГ
ПОВЕДНИКА
У СРБИЈИ
ОДОМ ПОНУШАЈА
ОСТАЈАЊЕ ОД СТРАНЕ**

**СПИСАК
СТРЕЉАНИХ ЛИЦА
због саботаже и насиља**

Београд, 18 јула (ДНБ) — Са народне стране са саопштења.

У вези са извршеним делима саботаже и насиља, стрељани су следећа лица:

1. Петровић Љубиша, адвокат (приправник) из Београда.
2. Марковић Ђорђе, дипломатски филозоф из Ниша, рођен у Подгорици.
3. Полгар Андрија, столар из Новог Сада.
4. Поповић Владета, студент медицине из Београда.
5. Стојановић Александар, моделар из Ниша.
6. Стојиљковић Димитрије, бравар из Ниша.
7. Шкеровић Слободан, приватни чиновник са Цетиња.
8. Семизлић Војин, обућар из Београда.
9. Антић Јордан Вукановић, чиновник Народне банке у Београду.
10. Бишковић Милош, надничар из Београда.
11. Мандебаум Евгеније, шоткар из Београда.
12. Ђошић Живота, администратор (приправник) из Ниша.
13. Ђосиф Јихаљ, обућар из Аранђеловца.
14. Милошевић Милош, столар из Аранђеловца.
15. Петровић Јулијан, калитован из Београда.
16. Кебер Јозиф, столар из Београда.
17. Милошевић Александар, паркетар из Београда.
18. Бираћ Клеја, столар из Београда.
19. Холандер Павле, трговац из Београда.
20. Херцез Јакоб, организатор постојанке из Београда.
21. Николић Јордан, приватни чиновник из Београда.
22. Волинскић Богдан, инструктор техничке школе из Добоја.
23. Брнар Милош, првачић из Београда.
24. Милић Милош, инструктор из Београда.

POSLE PRVOG STRELJANJA
NA BANJICI,
16 JULA 19 U

SAOPŠTENJE

О ТОМ СТРЕЉАЊУ
ОБЈАВЉЕНО ЈЕ У
»NOVOM VREMENU«
ОД 19 ЈУЛА 1941

FAŠISTIČKI PLAKATI PO SRBIJI IZ PRVOG DOBA NEMAČKE OKUPACIJE

(Montaža Marka Ristića)

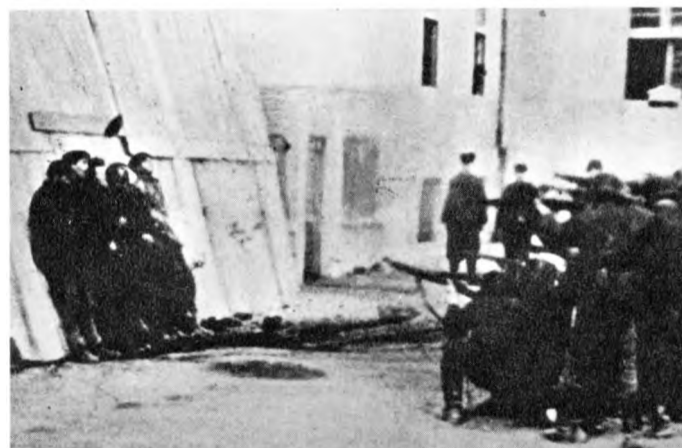

NA TERAZIJAMA
U BEOGRADU
AVGUSTA 1941 GODINE

STRELJANJE
U ĆUPRIJI 1941

NEKOLIKO TRENUTAKA
PRE STREUANJA ...

... U TRENUTKU
STRELJANJA

ČETVRTAK, 17 JULI

Beograd. — Sinoć u deset slušali radio Beograd. Ono odvratno slovo V.³² Posle su pročitali imena Vula Antica, Slobodana Škerovića i još mnogo drugih drugova. Streljani su! Na kraju je otpevana »Lili Marlen«.

PETAK, 18 JULI

Beograd. — Danas smo Lola Ribar i ja izdali vanredni broj »Radio-pregleda« u čast Crnogoraca koji su se digli na oružje. Stigla je vest da je skoro čitava Crna Gora slobodna.

NEDELJA, 20 JULI

Beograd. — Stari sedi u zelenilu u Ribnikarevoj vili i po ceo dan tu radi. Dolazio je Mihailo - Blagoje Nešković. Stari me zvao i rekao da ću otići za komesara Čačanskog odreda. Prvo ću njega pratiti sa još četiri druga do Kosmaja. Dobićemo revolvere. Govorio mi je kako treba vršiti sabotaze i napadati nemačke vozove.

SUBOTA, 26 JULI

Beograd. — Večeras sam se sastao s Markom kod bolnice BTO na Dedinju. Dao mi je adresu jednog učitelja u Lazarevcu, gde treba da dobijem vezu za čačak. Malo niže čekao me je Đuro Strugar.³³ On je doveo jednog visokog plavog oficira, koji će poći sa mnom u partizane. Razgovarao sam sa tim čovekom. Poći će i njegova žena s nama. Dogovorili smo se da se nađemo sutradan uveče na istom mestu.

NEDELJA, 27 JULI

Beograd. — Jutros je Lola imao sastanak s Markom u 10 sati pre podne. A večeras smo dobili izveštaj da je Marko pao. Lola mu je dao proglas CK. Kod Marka se nalazila i šifrovana adresa učitelja u Lazarevcu.

PONEDELUK, 28 JULI

Beograd. — Vrše se pripreme za Markovo oslobođenje. Lola je dao svoj revolver. Meni je dao nalog da pođem u Toponicu, kod svoje majke, i da tu pričekam na vezu sa čačkom, pošto je kanal preko Lazarevca prekinut.

UTORAK, 29 JULI

Beograd. — Marko je spasen. Stari je bio neobično radostan, špijun Mića Dimitrijević prvo je pričao u zgradi »Politike«, gde se štampala »Obnova«, kako je uhvaćeno pet »napadača«, a predveče je rekao da su uhvaćeni svi koji su učestvovali u upadu u bolnicu u Vidinskoj ulici, gde se Marko nalazio. Izgleda da smo tom prilikom ubili jednog žandar ma i dva gestapovca.

³² Nemci su uzeli slovo V kao simbol svoje pobede. Pored upotrebe u pisanom obliku V (viktoria = pobeda), oni su i svoje radioemisije otpočinjali Morzeovim znakom za slovo »v«.

³³ Narodni heroj Djuro Strugar, advokatski pripravnik iz Crne Gore, član MK i OK Beograd, uhvaćen septembra 1941 u Beogradu i izložen strasnim mukama u Glavnjači, ali je na sva navaljivanja policajaca odgovarao: »Znam, psi jedni, mnogo, ali vam ništa neću reći«. Pod batinama je izdahnuo.

PETAK, 1 AVGUST

Toponica. — Jutros sam pošao sa Olgom iz Beograda. Juče je moja kurirka išla vozom do Obrenovca i vratila se. Niko nije legitimisao putnike. Imao sam legitimaciju na svoje ime. Lepo sam se obukao, tako da mi je Dara, kada me je srela, rekla da ovako nisam bio obučen ni na svadbi. Na čukarici me nije prepoznao nijedan agent. U vozu nam je prišao žandarm i rekao: »Gospodine i gospodo, nemojte se gurati ovde sa seljacima, nego izvolite, ima jedan prazan kupe u vagonu za nemačke oficire«. Tako sam stigao do Gornjeg Milanovca, pronašao neke čeže i posle pola sata skinuo sam kravatu i bacio pod noge novi šešir, koji mi je pred polazak poklonio Lola Ribar.

U ŠUMADIJI

U selo Toponicu stigao sam 1 avgusta. Čekao sam na vezu. U meduvremenu povezao sam se sa Stepanom Pavićevićem iz Toponice, koji je davao nekakve izjave, kao da se nalazi u vezi ili s četnicima ili s partizanima. On je zaista razgovarao s jednim banditom - Ljotićevcem, inače narednikom, koga je Ljotić poslao u Gružu da »organizuje četnike«. Ustvari taj je narednik odvrćao seljake od borbe, »upisujući ih« u organizaciju, ali govoreći »da čekaju na ustanak dok im on ne da znak«. Docije je taj petokolonaš uhvaćen, a kod njega je nađen spisak ličnosti koje su stupile u Ljotićevu organizaciju. Među njima su pretsednik Toponičke opštine i učitelj. Stepan nije znao ko je ovaj tip ... Od Stepana uzeo sam revolver koji sam kasnije odneo u partizane.

Tragajući za partizanima povezao sam se sa seljakom Prodanovićem zvanim Čigo koji mi je ispričao da ima brata partizana. Obećao mi je da će me povezati s njim. I zaista 19 avgusta naišao je njegov brat Vuk Prodanović, čovek gord na svoju »revolucionarnu prošlost«, jer je otsedeo 700 dana u zatvoru od 1919. Posle dva-tri dana razgovora rekao je da je u partizanima, da ima vezu sa štabom Kragujevačkog odreda, da je bio na sastanku sa »pretstavnikom iz zemlje« (misli na naš CK). Ja sam mu rekao da javi drugovima u Štabu da hoću da se povežem s njima. On mi je dodao da će uskoro doći komandir Druge čete i zamenik komandanta Odreda, seljak Miloje Simović,¹ inače član Glavnog odbora Narodne seljačke stranke. S Vukom vidao sam se skoro svakog dana, obično u jednoj divnoj hrastovoj šumici iznad kuće. Govorili smo o političkoj situaciji. Davao sam mu radiovesti. Veza nikako nije dolazila.

Predložio sam mu da izdajemo radiovesti. Prvi broj smo izradili u njegovoj štali, uz veliku konspirativnost. Vuk je veliki romantičar. Poslao mi je šifrovano pismo na udaljenosti od 500 metara — ispisan Morzeovim znacima. Inače u dopisivanju sa svojim ljudima ima specijalnu šifru. Prve »Vesti« su bile umnožene u osam primeraka i izlepljene na osam opština u Srezu gružanskom. Na Toponičkoj opštini, odnosno na

¹ Miloje Simović, zamenik komandanta Kragujevačkog odreda, uhvaćen je sredinom decembra 1941 godine i streljan u Kragujevcu. Pred smrt je uzviknuo dželatima: »Doći će armija radnika i seljaka i osvetiće me!«

dućanu farbadžije Raje, »Vesti« je zalepio Ciga. Izdali smo tri broja »Vesti«. Svaki četvrti dan. Jednog dana, mislim oko 25 avgusta, javio mi je Vuk »morzeom« da dođem hitno do njega. Tu sam sreo Miloja Simovića. Okretan, bistar seljak. Govorio mi je da su poštene intelektualci potrebni u borbi. I njemu sam ponovio želju da me poveže sa štabom Odreda, što mi je i obećao. Ali, otada dugo nismo čuli za Miloja. Druga četa trebalo je da dođe u Toponicu, ali nije stizala. Razlog je bio taj što su se partizani sukobili s Nemcima na drumu Kragujevac — Milanovac kod Rogojevca. Ubili su jednog žandarma i jednog Nemca i zaplenili kamion koji je snabdevao nemački garnizon u Milanovcu i u kome je bilo uniformi, hrane, kolača. Posle toga naši su se povukli u svoju bazu.

Nalazio sam se u mučnoj situaciji. Veza je sporo dolazila. U Srezu gruzanskom se pojavio »vojvoda« Marko, Pećančev čovek. Prošao je i sam Pećanac sa dvadesetak ljudi. Išao je u čezama, delio narodu pare i govorio da »treba ubiti motkom svakog komunistu«. U narodu se u prvi mah govorilo da to uopšte nije Pećanac.

U međuvremenu je stigla iz Beograda adresa za čačak. Drug Radonja² nije se nalazio tamo. Otišao je još pre dvadeset dana. U tom je objavljena vest da je Nedić obrazovao vladu. Utisak u narodu bio je čudan. Veselili su se. Kroz srez uopšte nisu prošli partizani, niko politički nije radio, a srez je jedan od najzaostalijih u zemlji. Petokolonaši nisu sedeli skrštenih ruku. U Kragujevcu su uz veliku buku objavili da se stvara nova srpska vlada, da Nemci napuštaju Srbiju, da se kralj vraća, da je Nedić najbolji oficir itd. Ali već drugog - trećeg dana raspoloženje se menja.

Takva je situacija bila prvih dana septembra. Udarile su kiše. Nemci su počeli da nadiru u Rusiju. Najzad, 12 septembra, stigao je moj poznanik, novinar Manojlović iz Kragujevca i rekao mi da me zove u grad drug Mijalko Todorović. Otišao sam i čekaao, ali Mijalko nije došao. Bio sam besan. Sutradan mi je Vuk saopštio da me štab hitno zove. Morao sam biti u ponedeljak, 15 septembra u podne, u selu Divostinu. Dan ranije otišla je Mama iz sela. Opraštao sam se od Toponice. Čekanje do iznemoglosti. Sedenje pored radia. Nikad u životu nisam bio nervozniji. Ipak je lepo to sunčano selo. Divne su šumice i onaj potocić u kome smo se kupali.

Ovog sunčanog jutra, 15 septembra, prvo sam čekaao dva sata kod Vuka. Odatle me je poveo njegov brat Ciga do Divostina, sela Miloja Simovića. Išli smo po blatnjavom putu. Stigli smo oko jedan. Ciga me je ostavio u vrh sela gde sam čekaao sat i po iza nekih kupina. On je sišao u donju Milojevu kuću. Ušao sam u gornju kuću i sedeo sve do četiri posle podne, kada su došli partizani, prve koje sam u životu video

² Kad sam polazio iz Beograda drug Lola Ribar rekao mi je da sačekam u Toponici na vezu. Poruku mi je donela iz Beograda Vera Dimić. Trebalo je da se javim drugu Radonji, opančarskom radniku u Čačku. Ali drugarica Dimić nije mogla da nađe drugu Radonju u Čačku, jer je on u međuvremenu otišao u partizane. Poginuo je prvih dana ustanka.

— Laza³ kurir i mali krojač. Bili su prilično iscepani, ali je T_gza na mene od prvog trenutka ostavio odličan utisak. Predveče smo sišli kod Miloja. Tu sam video profesora Dragog Milenkovića, koji se oporavljao od rane zadobijene kod Rogojeva.

Okolo dva po ponoći pošli smo u Dulene, sedište Štaba, osam sati hoda. Vodili su me Laza i onaj mali krojač. Oprezno smo prešli drum i prugu. Tako isto i pekarnicu oko koje su u šančevima sedeli Nemci. Pred zoru smo svratili kod jednog visokog seljaka, svirača, koji nam je dao da jedemo. Zalio nam se kako je nemački agent ubio u Kragujevcu nekog njegovog prijatelja. Kada je već svanulo ispeli smo se na venac Gledićkih Planina. Iznenadilo me je da se na nekoliko kilometara od grada nalazi takva neprohodna planina. Po tom vencu išli smo u sve divljiji kraj, dok nismo došli u šumu. Najzad smo stigli do samog logora u Dulenima. Jedan od prvih ljudi koje sam tamo video bio je lekar Lazar Mićunović.

U Dulenima sam sedeo pet - šest dana. Bio je tu sastanak Glavnog štaba za Srbiju sa svima komandantima odreda. Od Glavnog štaba stigli su Žujović - Crni, Fića Kljajić,⁴ Ročko Čolaković i Nikola Grulović, a od komandanata: Raja Nedeljković, (Kragujevački odred). Mile Radosavljević⁵ (čačanski), Milinko Kušić⁶ (Užički), politkom, Milan Blagojević⁷ (Šumadiski), Ljubiša Urošević⁸ iz Beličke čete, kapetan Bora iz Paraćina,⁹ Pavle Jakšić (Kraljevački) i »Major« Dejan¹⁰ (šumadiski).

Inače imali smo pet osnovanih odreda još pre 22 juna. To su bili:

- 1) Kosmajsko - posavski;
- 2) Valjevski;
- 3) Prvi šumadiski;
- 4) Račanski (Drugi šumadiski);
- 5) Čačanski.

Komandno osoblje:

- 1) Kosmajsko-posavski odred: komandant Pera Posavski (čekao se njegov dolazak); politički komesar Bora Marković¹¹ iz Obrenovca;

³ Lazar Marinković, borac Drugog bataljona Kragujevačkog odreda, prešao je s glavninom naših jedinica u Sandžak i docnije je poginuo na Kupresu kao borac Druge proleterske brigade.

⁴ Narodni heroj Filip - Fića Kljajić, radnik iz Beograda, poginuo 1943 godine kod Zvornika kao politički komesar Prve divizije.

⁵ Momčilo Radosavljević, poginuo 1941 godine.

⁶ Narodni heroj Milinko Kušić, pravnik, rodom iz Ivanjice, poginuo 1943 godine kao politički komesar Pete bosanske divizije.

⁷ Narodni heroj Milan Blagojević, radnik iz Sumadije, major Spanske republikanske armije, mučki ubijen od četnika Draže Mihailovića u Užičkoj Požegi 27 oktobra 1941 godine.

⁸ Potpukovnik Ljubiša Urošević, bivši potporučnik, poginuo 1943 godine kraj Tuzle kao zamenik načelnika štaba Trećeg korpusa.

⁹ Kapetan Bora iz Paraćina, nestao je u Prvoj ofanzivi.

¹⁰ Andra Dorđević, šef ekonomata Skopske opštine, bivši pešadski narednik, početkom 1942 godine bio je zarobljen u Sumadiji, odveden u logor na Banjici, ali ganiko nijepre-poznao. Docnije pušten, ali je opet uhvaćen u Kragujevcu, gde je streljan.

¹¹ Narodni heroj Bora Marković, opštinski radnik, poginuo prilikom borbi za Užice, novembra 1941 godine.

- 2) Valjevski odred: komandant Zdravko Jovanović¹²; politički komesar Milosav Milosavljević; zamenik komandanta Dragojlo Dudić¹³;
- 3) Prvi šumadiski odred: komandant Milan Blagojević; politički komesar Nedeljko Žakula¹⁴; zamenik komandanta Milan Ilić-ćiča¹⁵;
- 4) Račanski (Drugi šumadiski odred): komandant Bogosav¹⁶, smenjen, njegovo mesto uzeo je Dejan zvani »Major«; politički komesar Tasa Mladenović;
- 5) čačanski odred: komandant Momčilo-Mole Radosavljević; politički komesar Ratko Mitrović.¹⁷

Na savetovanje nisu došli Valjevci, Podrinći, Kosmajci i Posavci.

Od Crnog sam doznao da je prva puška opalila u Srbiji posle 22 juna na drumu Valjevo — Užice. U zasedi su bili: vođa zasede, sada pokojni, student Savatije, Steva električar i Srećko. Ubili su dva Nemca i jednog su zarobili. To je bilo početkom jula.¹⁸

Inače na tom savetovanju najbolje su se pokazali Prvi i Drugi šumadiski, Belička i Paraćinska četa. čačanski je bio kritikovan, Kragujevački — takode. Crni je s ponosom čitao izveštaj iz Valjeva o žestokim borbama s Nemcima i oslobođenju Stolica i Krupnja. Čitao nam je i poverljivi akt uhvaćen kod Nedićevog potpukovnika Olujevića u Belanovici, mislim, početkom septembra. Taj akt bio je ustvari Nedićev vojni plan protiv nas. Trebalo je prvo pregaziti severozapadnu Srbiju, pa bi se posle nedićevci sastali s Pećancem i s Dražom Mihailovićem na određenoj liniji i napali ostale krajeve. Kod tog potpukovnika nađena je legitimacija s Ravne Gore. Prilikom napada Nemaca na Ljig mi smo streljali tog oficira da ga neprijatelj ne bi oslobodio, a njegov adutant, neki poručnik ili kapetan s hrvatskim prezimenom, uspeo je da pobegne.

Osim tog dokumenta, Crni je doneo i jedan apel »vojvode šumadiskog«, generala Ljube Novakovića. Apel je vrlo smušen, jer je Novaković

¹² Zdravko Jovanović, radnik iz Valjeva, poginuo 1944 godine u Sloveniji.

¹³ Narodni heroj Dragojlo Dudić, seljak iz Klinaca, član Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, poginuo na zlatiborskom drumu u Prvoj ofanzivi 1941 godine.

¹⁴ Nedeljko - Braco Zakula, advokat iz Gospića, poginuo u Srbiji 1943.

¹⁵ Narodni heroj Milan Ilić - Ćiča, seljak iz Trešnjevce u šumadiji, poginuo kao komandant Prvog šumadiskog odreda, januara meseca 1942 u Drugoj ofanzivi na Romaniji.

¹⁶ Bogosav, zemljoradnik iz Rače Kragujevačke, nestao u toku rata.

¹⁷ Narodni heroj Ratko Mitrović, apsolvant prava iz CaČka, uhvaćen u Prvoj ofanzivi i obešen u Cačku 11 decembra 1941 godine.

¹⁸ U ovoj prvoj akciji, kako priča drug Mile Milatović, učestvovali su narodni heroj Steva Filipović, električarski radnik iz Valjeva, i Srećko Milićević, mlinarski radnik iz Valjeva. Oni su bili u jednoj desetini pod komandom sudije Andrije Savčića i sačekali su na sedmom kilometru od Valjeva jedan nemački kamion u kome su Nemci sprovodili za Užice našeg zarobljenog druga Savatija Stanišića, studenta prava. U ovoj akciji ubijeno je nekoliko Nemaca, a oni su u znak odmazde ubili Stanišića u kamionu.

Steva Filipović je postao komandir Kolubarske čete, a kasnije politički komesar Mačvanskog odreda. Početkom 1942 godine uhvatili su ga nedićevci u jednoj borbi i obesili u Valjevu. Pod vešalima Filipović se odlično držao. Obešen je 22 maja 1942 godine.

Srećko Milićević poginuo je s proleća 1942 godine u selu Bogatiću kraj Valjeva. Borio se do poslednjeg metka protiv nedićevaca i četnika.

Drug Andrija Savčić je uhvaćen u leto 1944 godine i pogubljen u Valjevu.

Pećančev vojvoda. Na jednom mestu govori o banditima, a na drugom o poštenim komunistima.

Prekucao sam u više primeraka oba ova dokumenta, kao i izveštaj iz Valjeva. Osim toga napisao sam predlog rada agitpropa na terenu.

★

Za vreme savetovanja stigla je vest da su se Nemci pojavili. Poslata je izvidnica. U njoj je bio i Nemanja Marković, prvak države u streljanju. Da je izvidnica prešla još 150 — 200 metara, otkrila bi dva nemačka topa koje je čuvalo sedam-osam ljudi. Topovi po mraku nisu mogli da se spuste niz brdo, pa su tu zanoćili.

Milan Blagojević hteo je tamo da ode. Zaista je bio junak. S »Naganom« u džepu prošao je čitav Kragujevac. Pričao je o nekom mladiću iz Beograda, besprizornom, koji se kod njega u odredu odlično pokazao. U jednoj zasedi nemački oficir iskočio iz kola, uzeo zaklon i otvorio paljbu. Da bi oficir digao glavu, taj mladić je prvo čuknuo puškom o kukuruz, pa kada je oficir pogledao šta to lupa, mladi partizan je opalio i ubio ga.

Pažljivo ga je slušao Ljubiša Urošević, koji je i dotle imao uspešne akcije. Među svim tim drugovima samo jedan nije ostavljao dobar utisak. To je bio Bora Paraćinac, veliki kicoš: zulufi, udešeni nokti, prsten, bombe, kama... U diskusiji mu je trebalo dugo da shvati odnos komandanta i politkoma.

★

Sreten Žujović saopštio mi je da preuzmem dužnost političkog komesara Kragujevačkog odreda.

Evo šta drug Žujović misli o razvoju naše borbe do tog vremena — polovina septembra — u Srbiji:

»Stvaranje partizanskih odreda trebalo je da pretstavlja prvu oružanu formu narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora. I pored svih objektivnih uslova za oružanu borbu, to jest narodnooslobodilačku borbu, u praksi stvaranje odreda i njihova bojevena sposobnost zavisila je od političkog uticaja i organizacione sposobnosti naše Partije. U prvo vreme je Partija mogla da računa na svoje članstvo. Komunisti su zaista bili motorna snaga narodnooslobodilačke borbe. Blagodareći političkom uticaju bilo je moguće da pojedine diverzantske grupe narastaju u čete i odrede. Tom prilikom se moralo slomiti ono »nije vreme, nemamo oružja«, jer srpske mase nisu još bile neposredno izložene teroru neprijatelja, poglavito seoske mase, to jest ispravljam ovu formulaciju: petokolonaši su već stupili u službu neprijatelja i pokušavali, formiranjem komesarske vlasti Aćimovića, da sprovedu okupatorsku politiku.

Osnovni zadatak koji se postavio odredima u prvo vreme bio je: da one-moguće, razore i unište aparat okupatorskih vlasti svim sredstvima. Druga strana tog zadatka: politički rad na terenu, razgolićavanje neprijatelja i izdajničke politike komesara. U vezi s jačanjem odreda dolazi: uništavanje živih snaga neprijatelja i petokolonaša.

Izvršivanjem i ostvarivanjem ovih zadataka već su stvoreni uslovi za naredni krupniji zadatak. Odredi su u tom vremenu postali ne samo oružana snaga u narodnooslobodilačkoj borbi, već zaštitnici naroda od neprijateljskog terora. Kod naroda je jačao otpor prema okupatoru i sve veće raspoloženje za aktivno učešće u narodnooslobodilačkoj borbi.

Stvoreni odredi po unapred utvrđenoj formulaciji (pet četa po pedeset ljudi) pokazali su se uski usled velikog priliva novih partizana. Narodnooslobodilačka borba, započeta malim sukobima s neprijateljem, uzimala je maha i dobijala karakter narodnog ustanka. Pod takvim uslovima postavljeno je pitanje definitivnog čišćenja teritorije od okupatora, njenog zasedanja od strane partizanskih odreda i — stvaranje slobodne teritorije. Perspektiva: mobilizacija na slobodnoj teritoriji — princip: dobrovoljnost. Trebalo je stvoriti neprijatelju takve uslove borbe da se oseća kao u opsednutoj tvrđavi. S planskim uništenjem komunikacija, izolovanjem posada pojedinih gradova i stvaranjem od pojedinih gradova izolovanih ostrva, čije bi se posade morale boriti samo sa svojim snagama.

Plan ostvarenja slobodne teritorije bio je postavljen ovako: da obuhvati teritorijalno sliv Zapadne Morave (komunikaciona linija Užice — čačak — Kraljevo) sa zaleđem jugozapadne Srbije, koji se oslanjao na Drinu, a vrhom dopirao do Cera.«

Na ovom savetovanju pojedinim odredima bili su postavljeni konkretni zadaci. Valjevskom odredu ovi zadaci su već bili povereni i on ih je u ovo vreme, u zajednici s Mačvansko - podrinskim, a zatim i Posavskim, sjajno izvršavao.

čačanski i Užički odredi dobili su zadatak da izoluju pojedinačno Požegu, Užice i čačak i da, pored čišćenja teritorije od okupatora, zauzmu Požegu. Zauzimanje Požege bi poslužilo za dalje osvajanje: čačak, Užice.

Paraćinsko - ćupriska četa, koja je prerasla u odred (Drugi pomoravski) dobila je zadatak da napadne na Paraćin uz sadejstvo Drugog šumadiskog, koji bi joj štitio zaleđe i Beličke čete, koja je imala da izvrši napad na Jagodinu. Za akciju bio je određen 28 septembar.

Prvi šumadiski odred imao je da nastavi u mnogo jačem stepenu uništavanje žive snage neprijatelja, potpuno uništavanje neprijateljskog transporta i, konačno, uništenje aparata okupatorske vlasti. Sem toga, da pomaže Posavskom i Valjevskom odredu u njihovim operacijama i, specijalno, u čišćenju takozvane šatirane zone (trougao Mionica — Ljig — Lazarevac).

Kragujevački: potpuno uništenje komunikacija, izolovanje Kragujevca i napad na slagalište municije Mednu.

Kraljevački: isto što i Kragujevački, kao i pomaganje čačanima.

Svim odredima dat zadatak: povezivanje sa susednim odredima kako bi u danom trenutku delovali kao celina.

Kao zaključak: »Svi odredi su uglavnom dosada postavljene zadatke ispunili.«

□

Prilikom boravka u Dulenima seljaci iz okolnih sela poslali su dirljivo pismo tražeći da ih zaštitimo od pljačkaša¹⁹ — članova »Gledičkog odreda« Draže Mihailovića, kojim je komandovao poručnik Mojsilović. Poslat je oficir Moma²⁰ iz našeg štaba da pohapsi pljačkaše. Taj »Gledički odred« imao je 20 ljudi — 12 od njih komandanti. Bez velike muke, po jakoj kiši, Moma je doterao Mojsilovića i družinu. Fića ih je saslušao. Mojsilović nije bio kriv. Zadržali smo šest ljudi za koje se utvrdilo da su pljačkaši, a Mojsilović je pušten s ostalima. Neki je trebalo da budu streljani, ali ih je Raja pustio. Bili su to zavedeni seljaci i obećali su da će se popraviti.

Mojsilović je poginuo sredinom oktobra, prilikom borbe s Nemcima na putu za Milanovac, zajedno sa našim zamenikom komandira Treće čete Drugog bataljona, učom Vladom iz Šenja.

Uoči polaska iz Dulena održana je smotra sve tri čete. Druga četa je zakasnila i došla bez oružja na smotru. Kriv je Raja, jer je tako naređenje izdao. Govorili su Fića i Ročko. Ljudi su bili oduševljeni.²¹ Posle toga, predveče, krenuli smo u akciju — da ispunimo postavljene zadatke.

□

Odmah po prijemu dužnosti, valjda oko 25 septembra, dok smo bili na Adžinim Livadama (šumoviti brežuljak koji mi je dugo ostao u uspomeni) javila nam je naša drugarica²² da se kraj bolnice u Ravnom Gaju nalazi grupa naoružanih ljudi, njih 70 na broju. Druga vest preko kurira Miće Tucakovića²³ bila je da je ta grupa krenula. Napravili smo zasedu i čekali.

Više od jednog sata smo tako proveli sve dok nije naišao jedan vojnik i rekao da dolazi u ime generala Ljube Novakovića, koji hoće s nama da pregovara. Nalazili smo se u čudnoj situaciji. Znali smo da je Pećan-

¹⁹ Pojavio se na drumu ka Jagodini i neki Toza Muštiklar, iz Kragujevca. On je udario neku vrstu harača, koji je plaćao sav narod koji je jagodinskim drumom prolazio, napastvovao je žene i pravio druga nasilja. Posle je Toza Muštiklar prišao Nediću i slavila ga je fašistička štampa u Beogradu. Bio je komandant nemačkog logora na Metinom Brdu. U svadi oko novca ubila ga jedna druga pljačkaška grupa.

²⁰ Moma — Narodni heroj Moma Stanojlović, vazduhoplovni potporučnik, docnije komandant Trećeg bataljona Kragujevačkog odreda, politički komesar Kragujevačkog bataljona, zamenik komandanta Treće sandžačke brigade. Poginuo u Petoj ofanzivi prilikom proboja na Sutjesci 13 jula 1943.

²¹ Ovom prilikom čitav odred je položio zakletvu pred pretstavnicima Glavnog štaba za Srbiju, drugovima Colakovićem i Kljajićem. Zakletva je počinjala rečima: »Ja, sin srpskog naroda, zaklinjem se svojom čašću ... « Ovu zakletvu sastavili su Sreten Zujović i Rodoljub Colaković. U selu Trešnjevici oni su zakleli Prvi šumadiski odred ovom zakletvom. Međutim, istovremeno u Beogradu drug Tito sastavio je sledeći tekst zakletve: »Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda zaklinjemo se da ćemo disciplinovano, uporno i neustrašivo, ne štedeći svoje krvi i živote, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkih osvajača i svih narodnih izdajnika.«

²² Rada Subaković, studentkinja iz Gruže, povukla se s glavninom naših snaga u Sandžak 1941 godine, ali je zatim vraćena na teren na rad, gde je ubrzo uhvaćena i streljana 1942 godine.

²³ Mića Tucaković, jedan od najhrabrijih boraca Kragujevačkog partizanskog odreda, omladinac. Jednom prilikom kad je nosio našu poštu naišao je na drumu Knić — Kragujevac na jedan nemački kamion koji je vozio vojnike. Mića je sačekao kamion, ubacio bombu i ubio četiri nemačka vojnika, a više ih ranio. Za ovo delo bio je pohvaljen od druga Tita u »Biltenu Vrhovnog štaba«. Nestao je krajem 1941.

čev vojvoda, da je učestvovao s Krausom, šefom Gestapoa, u pregovorima u Arandelovcu, kada je Pećanac prišao Nemcima, znali smo da između njega i Draže Mihailovića postoji veliko suparništvo i da ga je Draža Mihailović osudio na smrt, jer je imao viši čin od njega.²⁴

Baš na nekoliko dana pre toga dobili smo Novakovićevo proglas i letak vojvodama i narodu. On tu veli da su partizani i njegovi četnici jedini pravi predstavnici naroda. Najlepše od svega jeste njegov proglas vojvodama, odnosno naređenje za opšti narodni ustanak u noći između 22 i 23 septembra. On vojvodama naređuje da napadnu Nemce, da se ruše pruge, mostovi i drumovi, da se napadaju gradovi. »Vojvoda Torlački da napadne Beograd i progna neprijatelja nastavljajući gonjenje s one strane Save.«

I zaista, u našem rejonu Pećančeve vojvode su se odazvale naređenju Ljube Novakovića. Vojvoda donjogružanski, iz Guberevca (Nedeljković), pokupio je seljake, napio ih u noći između 22 i 23 septembra, raskopao drum, popalio most i šlipere, iako je do pre nekoliko dana išao u Krajujevac i vozio se s Nemcima u automobilu.

Nemci su se razbesneli, zapalili vojvodi kuću i još nekim seljacima.

Te su nam činjenice bile poznate kada smo pristali da razgovaramo s generalom Novakovićem. Sastali smo se u kući jednog seljaka. Vrlo romantično. Po mraku. Prvi put sam video tog generala — krupna ljudina, pravi Crnogorac. Odlično je bio obučen u neku bundu. Dugo nam je pričao: kako je komandovao specijalnom grupom 6 aprila u Albaniji, kako je sklopio sporazum s Milanom Blagojevićem, kako je za borbu protiv okupatora, kako ga Pećanac i Draža Mihailović gone, i da su ga osudili na smrt. Vrlo je blagolagoljiv. Mi smo na kraju doneli odluku: da što pre napusti našu teritoriju.²⁵

²⁴ Dražini ljudi (major Palošević) da bi sakrili pravi uzrok suparništva, govorili su da je Novaković varao žene po selu. Obeća im, odnosno pokaže im dukat da spavaju s njim, a posle im ne plati. Zbog toga je, vele, osuđen na smrt.

²⁵ Ljuba Novaković je iz Gruže produžio u manastirKalenić, a posle preko Ivanjice krenuo za Užice. O tome drug Tito priča sledeće:

»Taj mi je Novaković pripovedao kad smo se našli u Užicu:
— Idemo mi i naši ljudi ka Arilju, kad nam dolaze u susret neka razbojnička lica s dugim kosama, iskeženim licima. Njih je bilo oko 100, a nas oko 40. Mirno su nas pozdravili, ali kad su prešli kolonu, odjednom okrenu puške. Šta smo mogli da radimo. Nije bilo vremena ni da pušku skinemo s ramena. »Hajdete vi s nama u Arilje! Ništa se ne bojte! — vele oni nama. — Samo puške dajte.« Kad tamo stigismo, počne nas Boža Javorski, bivši sofer, mladić od 23 godine, da psuje takvim rečima kakve ja u životu nisam čuo: »Ti si razbojnik! Ja ću tebe i tvoje ljude da streljam!« I sve nas osudi na smrt. Bio je plaćenik mojih neprijatelja. Celu noć sedeli smo, moji ljudi i ja, u zatvoru. Niko ne spava. Znam, dragi druže, prijatelju i gospodine Tito, da ne veruješ u Boga, ali mene je Proviđenje spasilo. U zoru čujem neko komešanje. Trče četnici. Čujem i paljbu, ali to nije obično pucanje već plotuni. Odjednom upadaju u naš zatvor partizani, ja ih grlim i vičem: »Braćo, vi meni život spasoste!« Oni su me popreko pogledali i posle smo se objasnili.«

(To je Stevan Colović oslobodio Arilje od Javorskog, zarobio 200 njegovih ljudi, ali ih je pustio, sem nekolicine. Posle je Javorski ubio Colovića, jednog od najboljih naših politkoma.)

Posle je Ljuba Novaković došao u Užice i doneo dokumenta o saradnji Draže Mihailovića s neprijateljem. On je, istovremeno, uputio naređenje svima svojim vojvodama da pridru partizanima. Ta naređenja je Stari dao Milanu Blagojeviću da ih raznese. Blagojević je uzimao piscio po pismo, bacao i govorio:

— Ovo je bitanga. Likvidirao sam ga. I ovaj, i ovaj ... S Nemcima saraduju. Novaković je dobio preporuku za bosanske partizane. Otišao je u Bosnu i prema nekim izv^štajima nije se rdavo držao. Agitovao je za nas među seljacima. Radio je u okolini Sjedine. (Ova primedba je zabeležena januara 1942.)

★

Na dan 23 septembra poslali smo jedan vod Prve čete i jedan vod Druge čete da likvidiraju Marka Paunovića, vojvodu gornjogružanskog, koga je postavio Pećanac. On je bio rodom iz Bumbarevog Brda. U Srezu gružanskom se pojavio početkom septembra. Kad sam se vraćao iz Kragujevca, 15 septembra, video sam ga zajedno s nemačkim vojnicima. Ziveo je vrlo dobro sa Tadijom i Dragoslavom Pantovićem, razbojnicima iz Radmilovića. Dragoslav Pantović bio je Stojadinovićev poslanik.

Paunović je bio lako zarobljen, jedan dan posle njegovog »napada« na Kragujevac, koji je trebalo da izvrši po naređenju generala Novakovića. Doteran je na Adžine Livade, gde smo privremeno boravili, sa svojim ljudima. To je lep, crnomanjast mladić, imao je 27 godina. Kicoš, bivši konjički narednik iz Zemuna. Čitao sam dekret Pećančev o njegovom postavljenju i odlikovanju. Taj tip je čak delio i Karadordeve zvezde.

Paunović je bio prisutan u Arandelovcu kada je potpisan sporazum sa Gestapoom. Pored ostalih tu su bili: neki pop iz Arandelovca i direktor gimnazije iz Kraljeva. Posle savetovanja na Bukulji, sporazum je potpisan u vili »Karadžić« i Pećanac je s Krausom otišao u Beograd.

Marka nismo streljali, jer nismo imali dokaze da je aktivno radio s okupatorom. Za Dragoslava Pantovića ti su dokazi postojali, pa je osuđen na smrt i streljan. Osim toga narod je molio da Marka ne ubijamo, pošto je bio iz porodice koju su seljaci smatrali kao čestitu. Marko je dao pismenu izjavu u kojoj se odriče Pećanca, priznaje da je bio u zabludi i odaje priznanje partizanima na njihovoj borbi. Posle je na zboru u Toponici rekao da je grešio i rekao je da će poći pravim putem. Pustili smo ga. Otišao je, čulo se, u Kosmaj kod majora Nikčevića.²⁶

Njegovi ljudi, njih deset, ostali su kod nas. Jedan od njih je, na zborovima u Guncatima i Toponici, pričao kako su ga Nemci s oružjem zarobili, odveli u Kragujevac, pa kad su čuli da je četnik, dali su mu para, piva, cigareta i rekli mu da ubija komuniste.

Marko je izdao naređenje, prema uputstvu Pećanca, da njegovi ljudi, kad vide nemačke vojnike, stave pušku na grudi, pa im Nemci neće ništa.

Marko i njegovi ljudi doneli su nam vaške.

■k

Prvih dana po odlasku s Dulena počeli smo snažne akcije. U Kniću i Gruži uništili smo železničke stanice. U Gruži spaljeno je 6 vagona s avionskim motorima, 6 automobila i masa drugog vojnog materijala. U Kniću Sava Radojčić i Dušan Korać izazvali su sudar i polomili 40 vagona punih rude iz Trepće. Posle smo prešli prugu i otpočeli sa zborovima u Donjoj Gruži. Usput smo zarobili jednog Nedićevog žandarma i nekog Pantovića iz Toponice, koga nam je Tadija Pantović ubacio u

²⁶ Marko Paunović nije održao svoje obećanje. Učestvovao je u borbama protiv nas i na Kosmaju je izgubio nogu. Ziveo je po oslobođenju negde skriven u Beogradu, ali su ga otkrili neki ljudi, čitajući »Dnevnik«.

odred da pobije komandno osoblje. U nedelju, mislim 28 ili 29, bio je zbor u Toponici. Uoči zbora naišlo je pet Dražinih četnika, naši su pokušali da ih zaustave, ali neki narednik iz Zaboynice teško rani u glavu našeg lekara Lazara Mićunovića, studenta medicine, najomiljenijeg čoveka u Drugoj četi. U isti mah ranio je i Čedu mitraljesca²⁷ u nogu. Lazara smo odmah preneli u kuću moje majke i celu kuću pretvorili u bolnicu.

Dva dana docnije čuli smo da je oslobođen Milanovac. Odmah sam Raji Nedeljkoviću predložio da idem radi uspostavljanja veze. Krenuo sam s četiri druga. To jutro Nemci su s dva tenka i nešto motorizovane pešadije pošli iz Kragujevca za Milanovac. Usled naše slabe obaveštajne službe, naš sektor prošli su mirno. Ja sam posle čuo borbu Nemaca s Takovskim bataljonom i išao s patrolom uporedo s njima po brdima preko Konjuše. Došli smo do Rapaj Brda baš kada se završavala borba. Tukle su i tri »Štuke«. Ležali smo u kupinama, a one su letele, u dolini, ispod nas. Bacili su jednu veliku bombu. Naši su se dobro držali, pa su se Nemci povukli. Mi smo bili na nekih 500 metara od drumu. Kurire sam vratio, a ja sam krenuo sam ka Milanovcu. Na drumu sam sreo Radu Kušića iz beogradskog Botiča.²⁸ Minirao je most avionskom bombom od 100 kilograma. Izljubili smo se. U Milanovcu sam sreo još mnoge drugove. Rakić, komandant bataljona, povukao se sa znatnim delom trupa u jedno selo nad gradom. Tamo je bio i komandant četničkog odreda major Palošević. U borbama za oslobođenje grada učestvovalo je 800 naših boraca, a četnika 70 — 80. Plen se delio na pola. Oni su odveli 100 zarobljenih Nemaca. Najgori je slučaj žandarma. Nekoliko dana uoči oslobođenja Milanovca žandarmi su uhvatili tri naša druga, kurira, i, posle strašnog mučenja, streljali ih! A kad je Milanovac oslobođen — žandarmi su se stavili pod zaštitu četnika i otišli na Ravnu Goru.

★

Ulazak u prvi oslobođeni grad uzбудio me je. Pogotovu, ier sam-u Milanovcu dvaput bio pod nemačkom okupacijom. Poslednji put, s Olgom, 1 avgusta.

To veče, 30 septembra, trčao sam puna tri kilometra. Kao da sam znao da posle te večeri dugo, dugo neću moći da hodam. Ranjen sam u zoru 1 oktobra. Krenuo sam oko četiri izjutra za naš Štab. Piespavao sam noć s drugovima iz Takovskog bataljona u slami pod vedrim nebom. Dobio sam neke karuce, u kojima sam bio s Bogdanom Oklobdžijom, politkomom Rakićevog bataljona. Kad smo bili pored neke zgrade, mislim da je bio sud, sreo nas je partizan Momir Tešić, Moma, pomorski oficir, i zamolio da ponesemo dve avionske bombe od po 100 kilograma i miniramo mostove. Ušli smo u dvorište s kolima. U volovskim kolima stoje bombe, »prasići«, kako smo ih zvali. Stražara - četnika nema. Bogdan je uspravio jednu bombu i rekao mi da uzmem malo slame i podmetnem da se bomba ne bi truckala. Uzeo sam slamu, mrak je bio,

²⁷ Čeda mitraljezac, nestao u Prvoj ofanzivi 1941 godine.

²⁸ Predratna napredna sindikalna organizacija bankarskih činovnika.

i odjednom se nešto strašno prolomilo. Srušio sam se na zemlju. Uši su mi bucale. Osećao sam toplo po sebi.

Odgegao sam s drugovima do sreza i tu su me postavili na žandarm-ske krevete. Oko šest je došao doktor i stavio mi prvi zavoj. Imao sam šest rana; lake, površne. Jedan seljak, kočijaš, prošao je mnogo teže. Umro je kasnije.²⁹ Ja sam bio najbliži kolima kad je došlo do eksplozije. Konj je jedan ubijen, a od kola su ostale samo gvozdene osovine i fenderi. Bogdan Oklobdžija veli da su u seljačkim kolima sa senom bili upaljači, da ih je stražar - četnik namerno stavio u slamu i da sam ih ja u mraku dotakao. (Srećom, bombe nisu eksplodirale). Kasnije mi je kurir Takovskog bataljona pričao da su to petokolonaši podmetnuli bombu — paklenu mašinu.

Posle su me preneli u milanovačku bolnicu na operacioni sto. Slatko je bilo leći na sto — makar i operacioni — i odmoriti se. Dobio sam silan šok, sve mi je lice bilo crno od baruta. Došao je Kušić i javio mi da su naši bataljoni oslobodili Čačak od Nemaca. Isto tako doneo mi je milanovačke novine, prve slobodne novine (»Glas naroda«). Oko 11 naletele su »Štuke«. Fijuču. Ležim u sobi kraj velikih prozora.

U podne me nose automobilom za naš štab. Moramo preko planine. Nesvesti mi se. Izgubio sam mnogo krvi. Auto stiže na vrh brda i ne može dalje. Drum je raskopan. Nose me u jednu kuću. Konjska kola — slama. Onda punih osam sati truckanja. Seljaci na nekim mestima podigli barikade da ne bi Nemci prodrli. Rasklope kola i prenose na rukama de-love — i mene. U dva izjutra stigao sam u Toponicu. Tamo sam zatekao Mijalka Todorovića i doktorku Ivanku Muačević. Stigla iz Beograda. Rana se gnoji. Vatra me steže. Opet zavoj.

□

Ležim u krevetu, u kući moje majke u Toponici. Ivanka Muačević je otišla u Beograd po instrumente. Hitler otpočinje ofanzivu na Moskvu. Radio London peva tužbalice za Rusijom, veli: »I car Lazar se odlučio za carstvo nebesko, pa mu ime večito živi. Rusija se žrtvuje za sve.« Zatvaram radio. Napolju grmi: topovi, tenkovi, avioni, mitraljezi. To Nemci napadaju na Milanovac. Prolaze našom teritorijom punih dva-deset kilometara, niko ih ne primećuje. Slaba obaveštajna i izvidnička služba Drugog bataljona. U Vračevšnici Nemci zanoćili, ali ne možemo da ih napadnemo jer naše snage nisu stigle na vreme. Izjutra oni naše opkolili, jer je jedan petokolonaš preko noći pregledao sve naše položaje — »nevini seljak« koji s fenjerom traži izgublenu kravu! Grmi i sutradan. Nemci nisu daleko. Pored mene bomba i revolver. London

*• Bogdan Obradović, zemljoradnik iz Vračevš nice, uputio je 10. aprila 1968. godine autoru sledeću poštansku kartu:

»Dragi Vlade,
evo davam se posle 27 godina javim jasam onaj kočijaš štosmo zajedno ranjeni u GMI-lanovcu viste mene upisali u ratni dnevnik dasam umro jasam živ pre deset dana jasam tek dobijo vašu atresu ja vas molim dase javite na moju atresu Želja mi je da se vidim joã jednom sa vama nemojte me zaboraviti.
Mlogo vas vaš i poz.

Bogdan Obradović
Vračevšnica.«

opet sahranjuje Crvenu armiju. Lazar Mićunović izdiše. Slušam mu ropac. Mene vatra ubija. Ne mogu da se maknem.

Drugi dan kako Lazar umire. Divan jesenji dan. Sve je žuto, sve plamti. Donose još dva ranjena druga. Nemci su prodrli u Milanovac, i sasvim ga popalili. Dok su išli iz Kragujevca za Milanovac i natrag, vodili su ispred sebe žene, decu i naše pohapšene drugove. Dva tenka su im se pokvarila. Sipali su iperit unutra, pa su naša dva druga — seljaka iz Ljuljaka (jedan se zvao Radovanović) teško nastradala. I oni leže kod nas.

U Kragujevcu teror. Prilikom blokade provaljen i stan Nikole Grulovića — sedište Glavnog štaba.³⁰ On je ostavio u stanu neke izveštaje. Baš kada su gestapovci bili u stanu naišla je Ivanka iz Beograda s koferima u kojima su bili hirurški instrumenti i petokrake zvezde za partizane. Pala je. S njom je Olga nameravala da dođe, ali je nije bilo. Bar mi to Mijalko Todorović kaže, koji je bio u Grulovićevom stanu i jedva umakao. Ivanku su odveli avionom u Beograd, jer je Kragujevac bio blokiran sa svih strana. Ništa više o njoj nismo čuli. Bila je u sedmom mesecu trudnoće. Njen drug Nikoliš bio je blizu, u Kraljevačkom odred.

Još ležim. Dižem se samo kad moram. Napolju sunce, sunce, vri jesen. Avion kruži. Ubio je jednu kravu, jednog četnika, jedno dete. Mitraljira sve što stigne. Stiže nam vest — došli nedićevci u Kragujevac. Kazani rakije ključaju u njihovoj kasarni. Ali odziv nikakav. Napali su Grošnicu i ubili preko 100 ljudi. Sveštenika³¹ i svečare streljali su pokraj slavskog kolača. Još nekoliko sela tako upropastili, Beloševac i Krčmare.

Onda je došlo ono najgore. Jedno jutro počeli su nam dolaziti begunci iz Kragujevca. Nemci i nedićevci pohapsili sve muško od 16 do 60 godina pa čak i sreske načelnike i pandure. Posle dva sata dolazi jedan drug ranjen s gubilišta. Izvodili su ih po 100 do 150 i tukli mitraljezima. On je pobegao. Po svim selima jauk. Grdnu rodbinu ima narod u Kragujevcu. Naša udarna četa, najbolje partiske snage, bile su unutra, u gradu. Preko 300 skojevaca, preko 100 partijaca. Devedeset od sto tih naših drugova poubijano! Najbolji radnici - rukovodioci streljani. Herojski se držao narod na streljanju. Računa se da je u Kragujevcu poubijano 7.000 ljudi.³² U Kraljevu 1.700! Najviše radnika.

U »Borbi« od 15 novembra 1941 napisao sam sledeći uvodni članak:

»KRV ZA KRV

U srcu Srbije, u Kragujevcu, pobesneli fašistički psi uz punu saradnju nedićevaca poubijali su i poklali pet hiljada Srba i Srpkinja. Neka je slava našoj paloj braći!

³⁰ Prvo sedište Glavnog štaba za Srbiju bilo je u Arandelovcu, zatim u selu Mala Vrbica, Jagodini, Kragujevcu, a onda je iz ovih neoslobođenih gradova premešteno na slobodnu teritoriju u Užice.

³¹ Sveštenik iz Grošnice pobegao je 1941 ispred ustaškog pokolja u Hrvatskoj, ali su ga nedićevci ubili u Sumadiji.

³² Prvi izveštaji su bili da je ubijeno 5.000 ljudi, posle se utvrdilo da je ubijeno više, po jednoj oceni 7.000, po drugoj 9.500.

Izbeumljeni zlikovac Hitler, kao ranjena zver, ostvaruje ono što je već godinama nagoveštavao, ostvaruje ono na što je Komunistička partija još od prvog trenutka pojave opasnosti signalizirala. Hitler je istrebitelj naroda. On je to otvoreno priznao u svojoj knjizi »Moja borba«, u kojoj naročito nas Slovene naziva »istoriskim dubretom«. On to sada sprovodi u delo. On kolje u srcu Šimadije 5.000 ljudi, on ubija u Kraljevu 1.700 radnika i gradana, on ubija u Hrvatskoj, Sloveniji i Beogradu, on uništava po Mačvi, on ubija po Ukrajini, Belorusiji, on kolje u Poljskoj, čehoslovačkoj, Francuskoj, Norveškoj!

Hitler je na izmaku svoje snage. Crvena armija mu je nanela smrtnu udarce. Narodnooslobodilačka borba po svim zemljama stvorila mu je tegove i na rukama i na nogama. On nema dovoljno snaga. On mora da se oslanja na petokolonaše, na Nedića, Ljotića i druge. Nedićevci su ti koji su zajedno sa Nemcima žarili i palili po Kragujevcu. Njemu pomažu i izdajnici zajedničke borbe za oslobođenje Srbije, ljudi kova Draže Mihailovića, koji mučki udaraju na partizane, napuštaju frontove i omogućavaju Hitleru i Nediću da tamane srpski narod!

Srbijo na noge! Došao je čas biti ili ne biti! Neka i onaj poslednji siepi progleda. Neka mu krv naših poubijanih sinova otvori oči! Neka vidi da mu pretstoje svega dva puta: potpuno istrebljenje ili nemilosrdna borba za slobodu. Trećeg izlaza nema!

Srbijo na noge! Neka svakom tvom sinu stalno lebdi slika zagrljenih profesora i đaka pred fašističkim mitraljezima, koji pevaju »Hej Sloveni!«, mrsko odbijaju da pridu nedićevcima i polaze u smrt, svesni da će im Srbija biti slobodna!

Srbijo na noge! Ne zaboravljaj ni jednog trenutka junačku poruku metal-skih radnika iz Kragujevca, koji su dželatima pred hiljadama streljanih Srba iza bodljikavih žica, uoči streljanja, hrabro, smelo i postojano poručivali:

»Napite se srpske krvi fašistički psi, ali će vas Crvena armija i naši partizani skoro uništiti. Ubijajte pogani fašisti, ali Srbija će ipak biti slobodna!«

Srbija će biti slobodna, sloboda će doći samo ako srpski redovi budu jedinstveni. Neka ovih pet hiljada žrtava budu jeziva opomena svima onima koji krše jedinstvo narodnooslobodilačke borbe. Neka se zamisle svi pošteni četnici, svi pošteni rodoljubi, kuda hoće Draža Mihailović da ih povede. Neka znaju da se srpski narod od istrebljenja može sačuvati jedino jedinstvom. To je put do pobeđe. Zato braćo četnici, zavedeni seljaci, svoje puške ne uperujte više na brata, nego na psa Hitlera i njegove sluge! Treba osvetiti i ovih pet hiljada naše braće! Oko za oko, zub za zub!«

U Užicu, iz izveštaja štaba Kragujevačkog odreda, napravio sam sledeći dopis koji je objavljen u »Borbi« od 15 novembra 1941:

»HITLEROVCI I NEDIĆEVCI POBILI 5.000 LJUDI I ŽENA U KRAGUJEVCU

Usled velikih smetnji — blokade Kragujevca — tek sada šaljemo opis strahovitog pokolja u gradu. Ovaj izveštaj je napisan na osnovu iskaza ljudi koji su bili izvedeni na gubilište, ali su uspeali da pobjegnu; pisan je na osnovu saslušanja ljudi i žena koji su posle pokolja umakli iz grada i došli do naših položaja.

Uoči pokolja na nekoliko dana Nemci su vršili pretrese pojedinih gradskih kvartova, ali nikakvu akciju nisu preduzimali sve dok nisu došli nedi-

ćevci. Ta rulja je doputovala preko Lapova. Nije ih bilo više od tri stotine. Predvodio ih je jedan podoficir, koga je Nedić proizveo u čin oficira.

Nedićevci su uz veliku buku ušli u grad, naselili se u kasarni i otpočeli »upis dobrovoljaca«. U dvorištu je stalno vrio kazan vruće rakije. Odziv naroda u »srpsku oružanu silu« nije bio nikakav.

Komandant nedićevaca pozvao je sreske načelnike i naredio im da upute naređenje svim pretsednicima opština da narod zaravnja puteve i popravi mostove.

Već sutradan nedićevci su krenuli put sela Grošnice, koje se nalazi odmah kod Kragujevca, na dva kilometra. Usput su pevali pesme i vikali: »živeo kralj!« Svakog odraslog muškarca, koga su videli, odveli su nedaleko od crkve u kojoj je sveštenik sekao kolač. Zatim su izveli sveštenika s jevanđeljem, svečare s kolačima i otvorili vatru iz mitraljeza. Na taj način su poubijali 118 lica. Kad su naišli partizani pobjegli su u pravcu Kragujevca.

U toku dana vršili su streljanja i u pravcu Lapova. Tu je palo preko 200 žrtava.

Sam pokolj u Kragujevcu počeo je sa hapšenjem svih muškaraca između 16 i 60 godina, sem Nemaca, nedićevaca i Ljotićevaca, koji su vršili hapšenja. Među uhapšenima nalazili su se načelnik Sreza gružanskog i načelnik Sreza kragujevačkog, kao i stražari i činovnici načelstava.

Na taj način je lišeno slobode oko 10.000 ljudi. Uhapšeno je i nešto žena i devojaka za koje su postojale dostave da su radile protiv okupatora.

Sav taj narod je odvođen u logor opkoljen bodljikavom žicom. Tu su ih čuvali Nemci i nedićevci. Streljanje je vršeno po grupama od 50 do 60 ljudi na pet mesta u gradu. Nemci i nedićevci zajednički su vodili ljude do gubilišta, tu su im naređivali da kleknu, a zatim su ih kosili mitraljezom. U toj gužvi uspelo je da pobjegne nekoliko ljudi od kojih je veći broj ranjen. Mnogi od njih su izdahnuli u susednim selima, u Drenovcu, Divostinu, Barama.

U toj ogromnoj masi od 10.000 ljudi članovi Komunističke partije su se držali herojski. Oni su hrabрили narod, dizali mu duh. Pred ustima mitraljeza drug Toza Dragović, metalac, održao je govor:

— Napijte se srpske krvi, fašistički psi, ali će vas Crvena armija i naši partizani skoro uništiti!

Govor je završen rečima:

— Živela slobodna Srbija! Živeli partizani! Živela Komunistička partija! Živeo Sovjetski Savez! Živeo drug Staljin!

S tim poklicima na usnama ginule su stotine radnika. Drug Toza je pao izrešetan mecima s osmehom na licu.

Dušan Bokan, metalac, istrčao je iz reda na gubilište i otpočeo da govori:

— Ubijajte, pogani fašisti, ali Srbija će ipak biti slobodna!

Kiša kuršuma počela je da ga zasipa, ali on nije padao. Govorio je sve žešće. Ubice su pritrčale i nedićevci su počeli da ga seku. On je uspeo pesnicom da udari dželate. Poslednji mu je uzvik bio:

— Živela Komunistička internacionala!

Jedan zanatlija pao je s usklikom:

— Živela slobodna Šumadija!

Studentkinja Nada Naumović, član Komunističke partije, teško ranjena, pridigla se i uzviknula:

— Živeo Sovjetski Savez!

Jedan nedićevac je prišao i dotukao je revolverom!

Herojski je poginulo 50 canladinaca-gimnazista zajedno sa svojim profesorima. Oni su zagrljeni izišli na gubilište pevajući:

»Hej, Sloveni!«

Jedan Nedićev oficir izišao pred njih i rekao im:

— Hoćete li u našu vojsku?

Omladinci su zajedno s profesorom još jače zapevali:

»Hej, Sloveni, još te živi...«

— Paljba! dreknula je izbezumljena zver.

Pedeset telesa za čas se okupalo u krvi!

Jedan činovnik je pred streljanje uzviknuo:

— Živela Srbija! Osvetite nas!

Pokolj je trajao više dana.

U logoru se nalazi veliki broj građana. Nemci i nedićevci su pozivali njihove porodice i obećavali im da će pustiti uhapšenika, ako porodica dovede 50 komunista.

Drugarice koje su se probijale iz Kragujevca vele da je to mrtav grad. Nigde se ne može videti nijedno muško lice, sem Nemaca, nedićevaca i Ijotićevaca. Skoro svaka žena nosi crninu, ali nema dovoljno crnog platna da sve ojađene majke, sestre i žene zaviju svoju tugu.

★

Nedićevci i Nemci pokušali su da unište Kragujevački partizanski odred, ali su ih partizani razbili. Partizani su osvojili tunel na Vučkoviću i odbili jak napad četnika na školu u Kniću, gde se nalazio jedan naš odred od 30 ljudi sa 7 pušaka.

Naši su bili potpuno opkoljeni. Komandu u svoje ruke uzeo je politički komesar Prvog bataljona, drug Dušan Korać, mladi metalski radnik. On je mimo naredio:

— Zapevajmo našu pesmu! Bombe spremi!

I uz tu borbenu pesmu drugovi sa sedam pušaka i bombama probili su fašistički obruč. U tome im je pomogao i jedan seljak-partizan, koji je ležao bolestan kod kuće. I on je zgrabio pušku i udario sam na nedićevce s leđa.

U odredu je raspoloženje silno. Svaki partizan se zakleo da neće mirovati dok krv ne padne za krv, dok i poslednji Nemač na tlu Srbije ne bude istrebljen, dok i poslednji izdajnički pas ne bude smrvljen. Jer narodu je nanesena duboka rana. Ova zverstva, ovaj nečuveni zločin može se naplatiti samo potpunim uništenjem zverova, koji su tako mirno poklali pet hiljada Srba i Srpkinja u našem Kragujevcu!

Srbi, ustajmo svi kao jedan, da vratimo krv za krv!»

Nastavili smo borbe protiv Nemaca. Naš odred je zarobio auto Nedićevog ministra finansija Mikića — u njemu šest Dražinih oficira, putuju iz Beograda, preko Kragujevca, za Ravnu Goru. Zamenik komandanta Prvog bataljona pustio oficire, a auto doterao. Luksuzni »Fijat«.

Sutradan je stiglo pismo od Draže Mihailovića, upućeno meni. Traži natrag auto. Odgovorio sam mu: »Komandir koji je zadržao automobil uzet je na odgovornost zato što je pustio da mu ti oficiri odu. Ti ljudi

— koji se voze u automobilu »ministra finansija« u službi okupatora, i prolaze kroz gradove u nemačkim rukama, s propusnicama nemačkih vlasti — u najmanju ruku su osnovano sumnjivi, kao špijuni okupatora. Auto, državnu imovinu koju smo zaplenili od okupatora, zadržavamo.«

Zgodno šurovanje Draže i Nedića.

Sredinom oktobra u Oplaniću bila je formirana Treća četa Drugog bataljona — takozvana »zemljoradnička«. Za nju je glavni deo ljudi prikupio Vuk Prodanović. Prvo je hteo da to bude neka vrsta pozadinaca, milicije, ali je na moj pritisak pristao da bude kao prava četa. Iskustvo s ovom četom pokazuje da su neki ljudi iz Narodne seljačke stranke otvoreno radili protiv nas. Jedan seljak iz Borča pričao nam je da mu je posle 22 juna Vuk govorio kako treba organizovati zemljoradničke odrede »da komunisti ne bi preuzeli vlast«. Sve je to sitnica. Vuk je molio moju majku da ode do žene d-r Dragoljuba Jovanovića u Beograd i da je pita gde je on. Moja majka mi je poslala preko jedne žene pisanice za Vuka s porukom iz Beograda: »Drži se po svaku cenu s prijateljem na Ravnoj Gori«. I, bogami, držali su se.

Pretsednik stranke Radomir Todorović išao je na Ravnu Goru i po povratku izneo nam je program londonske vlade: »Draža je bio vojni ataše u Sofiji, on se povezao sa zemljoradnikom Genovskim. Draža je čovek širokih vidika, on hoće seljačku državu od Jadranskog do Crnog Mora.« Nekoliko dana kasnije general Simović preko radio Londona: »Federacija s Bugarskom i s kraljem Petrom«. Inače Vuk, dok nije izbio oštar sukob s četnicima zbog ubistva našeg lekara Mićunovića, govorio je kako Draža Mihailović ima 50.000 ljudi na Kopaoniku, Jastrepču i Stolovima. Po mom odlasku iz Toponice u štab Odreda, Vuk je nastavio da izdaje vesti i počeo u njima da veliča Dražu.

Naša Partija, preko ćeće Stefanovića i Mijalka Todorovića, napravila je sporazum s Todorovićem, predsednikom Narodne seljačke stranke i Vukom, u kome su predstavnici Narodne seljačke stranke priznali našu Partiju kao rukovodioca i organizatora ustanka, i obećali da će poslati svoje ljude u partizane.³³

Na ovom sastanku bili su: Radomir Todorović, Vuk Prodanović, Mилоje Simović, a od nas ćeća Stefanović (onaj iz »zemlje«), Mijalko Todorović i ja, kao politički komesar Odreda. Sastanak je mučno prošao. Prvo jedan njihov čovek, zaboravio sam mu ime, koga su oni kod nas poslali da radi politički na terenu — pobegao je u Kragujevac i sreskom načelniku potkazao gde se nalazi četa. Rešili smo da se to ispita, ali Todorović je počeo da postavlja nemoguće zahteve: u svim vojnim i političkim organizacijama da imamo jednak broj predstavnika, jer su oni članovi stranke koja se proteže i u Bugarsku, imaju 100.000 članova — i slične stvari. Tu je Radomir Todorović izvadio jedan letak u kome nas napada. — »S tvojih leđa žive, seljače, ti ih hraniš, ti im odrede puniš, a niko tebe ne pita.« Situacija se zaoštrila. Todorović je otpočeo sve više da pada u vatru, dok najzad nije otvoreno napao našu Partiju. Rekao je da se Dragoljub Jovanović ne krije toliko od Gestapoa koliko od komunista. Ipak, na kraju krajeva, sporazumeli smo se da objavimo tekst ranijeg sporazuma, s tim da njihove ostale predloge iznesemo našim višim forumima. Todorović je bio najuporniji u razbijanju jedinstva. Vuk se kolebao i potpisao je kasnije proglas s našim ljudima po-

■» Uzička »Borba« donela je vest o zaključenju ovog sporazuma.

vodom pokolja u Kragujevcu. Miloje Simović je bio najbolji. Po ceo dan je skupljao hranu, trčao, istupao na zborovima. Kad su nas četnici napali krajem oktobra, od Todorovićeve čete jedan deo prebegao je na stranu četnika — Beljaković,³⁴ komandir te čete, sa 20 ljudi. Istovremeno dva Todorovićeve sina nalazila su se u nedićevcima. Najzad — kasnije saznajemo da Dragoljub ima tajnu englesku radio stanicu i održava veze s Englezima. Ta govna su se dovoljno raskrinkala.

★

U ovom kraju prvo su otpočeli da se bore partizani — od avgusta. Posle su se pojavili Pećančevi ljudi — u službi okupatora. Usled naših akcija neprijatelj je bio prikovan u Kragujevcu, tako da je teritorija bila čista. Tek onda se pojavljuju četnici. Potporučnik Mojsilović na Glediću, pa za njim u Gruži: Glišović, Marinković. Mojsilovića smo razoružali zbog pljačke. Svi su oni bili pod komandom Draže Mihailovića i pričali narodu »da nije vreme«. Posle oslobođenja Milanovca i čačka, kad je teritorija bila očišćena, išli su sa zastavom i kraljevom slikom po selima i buškali protiv nas.

Utom je došao Palošević, generalštabni major. On je pričao da je bio najmlađi četnik u odredu vojvode Vuka, inače čovek lakom na pare. Draža Mihailović ga je naimenovao za komandanta sektora Milanovac — Kragujevac. Palošević je došao s gardiskim poručnikom Zvonkom Vučkovićem i preporukama od Rakića i Oklobdžije iz Milanovca. Ja sam još ležao kad je Palošević došao u Toponicu. Razgovarali smo. Palošević je predložio blokiranje Kragujevca — i sebe za komandanta opsade! Pošto naš komandant Raja Nedeljković nije bio tu, odložili smo konačni sporazum. Palošević je obećao da će ubice Lazara Mićunovića biti kažnjene.

Zatim je došao napad Nemaca na Milanovac. Video sam se s Paloševićem još jednom posle toga. Otišao sam čezama u Ljuljake, u četnički štab. Usput sam se prevrnuo onako ranjen iz čezama, ali srećom na travu. Tu, među četnicima, u njihovom štabu, ostao sam tri dana i tri noći. Palošević mi je rekao da je dobio veću dužnost — »komandanta oslobođene teritorije«. A na njegovo mesto došao je neki kapetan Radovan Stojanović, krupna ljudina, generalštabac, ali je, kao i Palošević, bio komandant jurišnih bataljona za vreme Jugoslavije. Na naš sektor došao je iz Bosne. S tim čovekom sam tri dana pregovarao: zajednička opsada Kragujevca, zajednička mobilizacija, zajednički apel za skupljanje hrane, ali magacini posebno, nenapadanje na zborovima, ispitivanje svih dosadašnjih nedela i kažnjavanje krivaca.

Stojanović je pristajao na sve. Inače me je gnjavio svojim špijunskim uspesima: kako je u Parizu uhvatio neku špijunku Gestapoa, u Splitu neku italijansku groficu — mladu i lepu. Veli da je sa svojim jurišnim bataljonom, graničarima i žandarmima, duboko prodro u Albaniju u aprilu, da je ranjen na dva mesta. Još mi je okinuo kako je sedeo u čačku dok smo se mi borili, kako ga je pojurio Gestapo i o tome su ga obavestili domaći policiski agenti, »inače četnici«.

³⁴ Beljaković je docnije pristupio Nedićevoj državnoj straži, ali je 1943 uhapšen i streljan.

Spavali smo zajedno u kući nekog kulaka — perine, u prozorima jabuke i dunje. Stojanović bi pre spavanja skidao bombe, redenike, revolver, lisice, bokser i — kamom gađao u vrata. Zaista vešto.

Oko pola noći bi se probudio i pitao: »Ama kako je u Rusiji? Može li čovek da ima nešto svoje? Šta je bilo s vojskom u baltičkim zemljama?« Dakle i tu tvrdu i pokvarenu vojničko - policijsku glavu crv je grizao i nije joj davao noću da spava. A kad smo legli svaki bi vadio revolver i stavljao pod jastuk.

Sutradan se Palošević opraštao od svojih »jedinica«. Bilo je skupljeno oko 150 četnika, većinom starijih ljudi, nešto žandarma i finansa. Govorio im je Palošević lepo, pa je zatim mene predstavio i dao mi reč. Nisam ostao dužan. Govorio sam o bratstvu i jedinstvu. U znak solidarnosti streljamo tog jutra jednog starog seljaka (ličio je na mog pokojnog Đedu) koji je s mrtvog potporučnika Mojsilovića i našeg uče pokrao stvari. Streljalo ga je pet četnika i jedan partizan (Stepan koji me je pratio).

Tog dana smo išli u manastir Vračevšnicu pod Rudnik, gde smo imali sastanak s četničkim komandantima radi konačnog utvrđivanja odbrane Milanovca. Jurili smo čezama kroz popaljene Bare i Ljuljake. Nigde žive duše. Jad, pustoš, blato. Posle okrenusmo kroz šumu, uz Rudnik. Idemo kroz drvored kestenova. Bogati manastirski svinjci. Preko sto utovljenih svinja. Dočekuje nas igumanija (žena punačka, 35 — 40 godina), 25 kaluđerica. Samoću im razbijaju dva kaluđera — jedan mator i ćopav, drugi mlad, lep kao slika. Na našim kapama petokrake, po zidovima krstovi. četnički komandanti su nas čekali. Svršismo posao. Za ručak, pošto je bio petak, posan pasulj, izvanredan sir i neke jabuke. Palošević je ostao. Naš kurir je video kako su kaluđerice klale pevca Paloševiću za večeru. Izgleda da on živi sa tom kaluđericom. A Palošević se posle hvalio da je spavao u krevetu kneza Miloša.

Te večeri smo potpisali sporazum (stigao je Raja) i vratili se u Toponicu. Inače propao je pokušaj da zajednički potpišemo letak povodom masovnog pokolja u Kragujevcu. Stojanović je bio pristao, ali je preda mnom govorio telefonom sa potpukovnikom Dragoslavom Pavlovićem s Ravne Gore, koji mu je rekao da se Nedić ne sme napadati!

Po povratku u Toponicu, odnosno u školu u Bečevici, gde se štab preselio, rekoše da se nije vratila kurirka Živka, višljasta devojka dvadesetih godina. Kasnije smo saznali da je ona špijunka Gestapoa. U Kragujevcu je sve Gestapou priznala. Pomenula je i mene, tako da je bandit Sima Kerečki, docent univerziteta, a tada šef policije u Kragujevcu, na jednom predavanju govorio da je bivši saradnik »Politike« politički komesar Kragujevačkog odreda. Inače taj ljotićevec svojom rukom bije naše drugove i drugarice. Živka je živela s jednim gestapovcem i posle je otišla u Nemačku, jer se bojala da je ne stigne narodna kazna.*@

* Živka Apostolović iz Kragujevca uputila je autoru 19. aprila 1960. godine pismo u kome tvrdi da je gore navedena informacija netačna i moli ga da je ispravi u narednom izdanju Dnevnika.

Kiše su udarile, bližio se novembar, ćeća je otišao u čačak i doneo poruku da idem u Užice na rad u »Borbu«. Noga mi nije bila dobro. Još sam ćopao. Trebalo mi je povaditi parčad. Na dan 29 oktobra, po kiši, krenuli smo Čečo, ja, Stepan i mali Mirko Milojković preko Mrčajevaca za čačak. Pevali smo dok su nam čeze išle kroz more blata. Usput sam razmišljao o Odredu. Proveo sam u njemu šest nedelja. Nažalost, desetak dana po dolasku bio sam ranjen i nisam mogao da se krećem. Nisam bio zadovoljan rezultatima svoga rada. Odred se znatno bio popravio. Nije bio više najgori u Srbiji. Glavni nedostaci rada su sledeći:

1. Partija nije rukovala odredom. Slaba veza.
2. Život Partije u Odredu vrlo slab, skoro nikakav; nešto usled slabe izgrađenosti partijaca, a nešto i radi našeg slabog rada (štaba). Inače ljudi izvrsni: metalci!
3. Komandno osoblje — hrabro, ali vojnički neizgrađeno; izvidnička i obaveštajna služba slabe; rukovanje oružjem takođe. Ali u borbama sve se to podizalo iako smo skupo plaćali.
4. Veliki propust što je sav partiski kadar (95%) zadržan u gradu, gde je uglavnom pobijen. Jedan deo, manji, trebalo je da ide u odred, a drugi u pozadinu, selo, naročito Srez gružanski, gde je rad na terenu bio slab, politički uticaj Partije nikakav. Uostalom Gruža je bio jedan od najreakcionarnijih krajeva Srbije. Pogotovu kada je trebalo preduzeti sve snage za politički rad. Pogrešno je bilo postavljeno da politkom odgovara za politički rad na terenu. Zato je Partija bila dužna da pošalje veće snage. Beve mi je posle govorio da politkom radi u Odredu glavni zadatak, a uzgred Odred radi na terenu — drži govore... A oružje Oreda obezbeđuje slobodnu tribinu Partiji.

UŽICE

U Mrčajevcima smo prenoćili na putu za čačak. Tu smo sreli nekog sekretara Narodnooslobodilačkog odbora — pravog Bivalova, oličenje činovnika - birokrate iz predratnog sovjetskog filma »Volga — Volga«. Nikako nam nije nalazio sobu za spavanje, iako je stalno kucao na mašini akta za četničku komandu koja je bila prekoputa. Smrzli smo se u mokroj slami u kući jednog seljaka, kome je sin bio u partizanima. Tog druga su četnici premlatili u Požegi kad se vraćao iz Užica s Đilasovim bratom Milivojem.¹ Oni su nosili 300 pušaka za naš front baš kad su Nemci navaljivali na Milanovac. Te puške su posiate kao pojačanje iz Užica.

Rano zorom krenuli smo za čačak. Iz Kraljeva se čula paljba topova. To su naši opsedali grad. Tamo su se vodile krvave borbe: naši su upali u grad, ubili su jednog oficira, ali varoš nije bila oslobođena.

Dolazak u čačak ostavio je na mene silan utisak. Nema Nemaca, a na vratima jedne lepe kuće: »Okružni komitet Komunističke partije«. Tu sam zatekao Mirka Tomića² starog prijatelja. Izljubismo se. On je baš išao u Užice s planom napada na Kraljevo. Krajnje je vreme bilo da se taj grad oslobodi. Moral kod naroda posle onog poleta od kraja septembra počeo je da opada. Mislim da je bilo pogrešno opsedati Kraljevo. Suviše smo se razvukli. Trebalo je učvrstiti oslobođenu zonu, a u neoslobođenoj ne praviti front, već se duboko ubaciti u neoslobođenu teritoriju i tamo voditi partizanski rat. Mirko mi je pričao da je učestvovao u jurišu na Kruševac. Naši su bili duboko prodrli u grad, pobili veliki broj Nemaca, ali su se morali vratiti...

Veliki nedostatak naših odreda bio je u tome što nismo onespobili liniju Beograd — Niš. Zato je najviše bio kriv oficir Bora iz Paraćinske čete. On je po povratku sa savetovanja u Dulenima — jednostavno objavio mobilizaciju svih ljudi od 18 do 45 godina. Ljude je silom mobilisao. Tu su se uvukli kulaci i posle paljevine jednog sela nagovore seljake i pobiju 30 naših drugova, a ostale predadu Nemcima, koji ih javno

¹ Milivoje - Min ja Đilas, student, zamenik političkog komesara Takovskog bataljona, ranjen 29 novembra 1941 kod Užica i zarobljen. Strahovito mučen u zatvoru i kasnije streljan.

² Mirko Tomić, advokatski pripravnik iz Beograda, član PK za Srbiju. Ubili ga agenti Specijalne policije na Dedinju, 1943.

streljaju u Jagodini i Paraćinu. Tako je propao napad na Paraćin i Jagodinu. Izgubili smo jednu od naših najboljih četa — sve paraćinski radnici. Tako smo ostavili slobodan prolaz neprijatelju na najvažnijoj komunikaciji, i dozvolili mu da nas udara s boka.

Primer Bore Paraćinskog najbolje nam pokazuje šta znači kada Partija ne vodi odred, kako je bila opasna ta prinudna mobilizacija. I mi smo se u Kragujevcu opekli — mobilizacija dve klase — 1919 i 1920 — ali smo uz pomoć Partije ispravili odmah grešku.

Inače naš Odred je bio ispunio zadatak koji mu je na savetovanju bio postavljen. Uglavnom smo komunikacije bili presekli. Najbolji uspeh je pokazala Prva četa Voje Radića. Ona je zaista potpuno polupala prugu Kraljevo — Kragujevac. A tako isto i Treća četa, koja je prekinula vezu s Lapovom. Oko nas su dobro radili Prvi šumadiski i Drugi šumadiski. Dejan šumadiski je vodio uspešne partizanske akcije, ali mu je mnogo smetao slom Paraćinaca. Prvi šumadiski bio je majstor za zasede. Međutim, veza između pojedinih naših odreda bila je slaba. Sa Prvim šumadiskim nikakva, Drugim šumadiskim uspostavljena tek pri kraju, s Kraljevcanima — slaba, s čačanima uspostavio sam ja i tom prilikom bio ranjen.

Što se tiče borbi na severu oslobođene teritorije — odatle nam je pretila opasnost. Nemci i nedićevci su prošli Mačvom i opustošili je. Sada su bili u Valjevu i spremali se za udar na Užice. Stoga smo dobili pismo od Vrhovnog štaba, s Titovim potpisom, da odmah pošaljemo 300 ljudi radi odbrane Užica. Čeča nam je kasnije javio iz čačka da ljude ne upućujemo, jer je objasnio drugovima kako stoji naša situacija. Odred nam je brojio 600 ljudi, prema 180 krajem septembra, ali nisu svi bili naoružani.

Tako smo Mirko Tomić i ja dugo razgovarali o opštem položaju. Prekidali su nas avioni. Dok sam išao u sklonište povredio sam nogu tako da mi se posle gnojila vrlo dugo. Oko dva sata po podne seli smo na voz i pošli za Užice. Imali smo da prođemo kroz Požegu koja je bila u četničkim rukama i gde se svašta događalo. Uzeo sam objavu na svoje ime, a u pantalonama sam imao skrivenu poštu za Glavni štab Srbije.

Usput nam Mirko priča kako mu je bila potrebna muzika. Partizani — među kojima je bilo nekoliko vatrogasaca — uvukli su se u Kraljevo, otišli u vatrogasnu stanicu, obukli uniforme vatrogasaca i s muzikom promarširali kroz ulice grada. Nemci im svuda salutirali. Kad su naši drugovi prešli most, zasvirali su partizanku i tek su se onda Nemci prisetili šta je i otvorili paljbu.³

U vozu čitamo četnicima »Borbu«. Jednom se dopada i traži nam je. Voz ide vrlo polako. Svi vagoni su prorešetani. Nekoliko dana ranije devet »štuka« napalo je voz u Brđanima. Poginuli su advokat iz Sremske Mitrovice Nebojša Maletić i Žika Popović, profesor iz šapca. Tu je bila i Lala Ivković ali je onako debelu nije zakačio ni jedan metak. Stigli smo u Požegu po mraku. Na peronu gužva. Čet-

³ Vidi 10 maj 1942, pričanje učesnika u ovoj akciji.

nici razoružali naš Dragačevski bataljon, koji je išao na valjevski front da brani Užice. Samo se nije dao komandant bataljona, stari poznanik iz aule Pravnog fakulteta, Bogdan Kapelan. Bio je odličan komandant.

Mi smo dobro prošli. Niko nas nije napadao. A dan ranije — skinut je s voza Milan Blagojević i ubijen. Nas niko nije prepoznao, pa smo nastavili za Užice. Stigli smo oko devet. Silan utisak. Srp i čekić sa zvezdom po zidovima kuća. Moderna zgrada Narodne banke (ispred trezora za zlato) sedište je Vrhovnog štaba. Glavni štab za Srbiju nalazi se u zgradi gde se nalazila komandantura. Kad sam bio u Užicu

16 aprila, tu su bili zatvoreni naši oficiri, malo dalje nemački tenkovi i oni odvrtni tipovi — SS - ovcii. A sada crvena i srpska zastava. Spavali smo u gimnaziji, gde sam video oko 300 Nemaca, koje su zarobili naši partizani.

Sutradan sam sreo Kardelja - Bevca, Aleksandra Rankovića - Marka, Žujovića - Crnog, Lolu i Juricu Ribara, i mnoge druge. Određen sam za urednika »Borbe«. Imao sam da počnem od svečanog, sedmonovembarskog broja. Zajedno sa mnim bili su u redakciji profesor Dušan Nedeljković, nezgodan čovek, i Marijan Stilinović. Posao je bio vrlo naporan. »Borba« je izlazila svaki drugi dan.

Osim toga Marko me je uposlio na noćnom poslu. Saslušavao sam razne krivce. Legao sam obično oko dva, ponekad i u tri. A ustajao pre sedam. Tako mi je noga još više otekla. Kad sam je video razvijenu

— poplašio sam se. Na Rentgenu se utvrdilo da mi je jedno parče u veličini nokta ostalo u kolenu, a u članku imao sam zapaljenje pokosnice. Trebalo je samo u miru ležati i sve bi bilo u redu.

Situacija s četnicima se sve više zaoštravala. Na dan 26 oktobra bio je delimično sklopljen sporazum s Dražom Mihailovićem u Brajićima.⁴ Već sutradan smo počeli ispunjavanje sporazuma, poslali smo im 500 pušaka i 25.000 metaka, a oni su nam istog dana — ubili Blagojevića. Istovremeno spremali su napad na Užice. Taj napad nije slučajan. Iz dokumenata, zaplenjenih u Beogradu, videlo se da je u Donjem Domu, čerčilu postavljeno pitanje kakve mere namerava da preduzme kako bi se vodstvo oslobodilačkih pokreta istrglo iz ruku komunista. U Crnoj Gori, iz jedne podmornice, iskrkali su se engleski kapetan Hadzon, špijun Intelidžens servisa zvani Marko (živeo kod nas dugi niz godina u Krupnju, kao inženjer u rudniku sa ženom Ruskinjom, belogardejkom), major Zarija Ostojić i major Mirko Lalatović. S njima je bio i radiotelegrafist Veljko Dragičević, koji je odmah izjavio želju da pređe u partizane. Sve do Srbije oni nisu videli nijed-

⁴ Dvadeset i šestog oktobra Tito, Sreten Žujović i Mitar Bakić s osam pratilaca otišli su u Brajiće, u štab Draže Mihailovića, gde su postigli sporazum u nekim pitanjima. Na tome sastanku Draža Mihailović je odbio naš zahtev da engleski kapetan Hadzon prisustvuje razgovorima. Očevici ovog sastanka iznose neke zanimljive pojedinosti. U sobi Draže Mihailovića nalazio se jedan narednik, kome je na leđima stalno, i danju i noću, bila drvena kasa. Kad je Draža Mihailović hteo nešto da isplati, taj se čovek dizao s postelje na kojoj je potruške ležao i Draža je otključavao sanduk i vadio novac. Pred Dražom Mihailovićem nalazile su se rasprostrte sekcije i on je s olovkom u nekoliko boja povlačio linije gde su mu se nalazili odredi. U toku sastanka on je obavio nekoliko telefonskih razgovora sa komandantima svojih odreda. »Koliko imate ljudi? Petnaest! Vi držite položaj taj i taj ... Koliko vi imate ljudi? Šezdeset! Vi ćete držati taj i taj položaj.« Naši drugovi su po povratku iznosili ove svoje utiske i pričali kako je Draža Mihailović mislio da je drug Tito Rus.

nog četnika, već samo partizane. Bili su kod nas u Užicu, pa su otišli na Ravnu Goru.

Verujem da je do napada na nas došlo po naređenju engleske i jugoslovenske vlade. Buržoaziji je malo stalo do oslobođenja naroda; ona je otpočela klasni rat. Srbijanska buržoazija kao najhalapljivija

— prva je otpočela. Jedan njen deo secovao je na nemačku kartu, drugi na englesku. Ali, zajednički su se našli protiv nas.

Napad na Užice trebalo je da počne između 1 i 2 novembra, ali smo ih mi na vreme otkrili. Pohapšene su vođe napada: od pravca Bioske — neki rezervni oficir, učitelj iz Hrvatske, a organizator čeda Zaharić, Stojadinovićev poslanik; od pravca Čajetine — rezervni potpukovnik Andrija Jevremović; od pravca severa Karan - Kosjerić — poručnik Staja Filipović.⁵ Svi su se jedno držali. Mislili su da ćemo ih odmah streljati. Neki od njih su obično oruđe u rukama Draže. S njima zajedno pohapšeni su mnogi seljaci - četnici. Njima smo održali govor, pa ih pustili.

Napad je propao sa svih strana još u začetku. Samo su od Požege — kapetani Vučko Ignjatović, Marinković⁶ i Miloš Glišić, najgori među komandantima Draže Mihailovića, otvoreni Nedićevi agenti — sa svojim četama, sa žandarmima, agentima i finansima na čelu, doprli do Trešnjice, na tri kilometra od Užica, gde su ih naši razbili.

Boža Javorski je prodro u Ivanjicu i ubio jednog od najboljih naših ljudi iz Srbije — Stevu Čolovića.

Mi smo stalno bili u stanju pripravnosti. Marko je noću sa komandantom mesta Vukolom Dabićem⁷ vršio kontrolu. Od nas sviju u Agitpropu našao je jednog druga spremnog, u odelu i cipelama. Ostali su spavali bez cipela.

Posle ovog neuspelog prodora od Požege, došao je novi napad, sa severa, od Kosjerića. Napadao je kapetan Dragoslav Račić, zauzeo je Karan, ali smo ga odbili. Posle smo oslobodili i Požegu, ali uz velike gubitke. Žujović-Crni je teško ranjen u stomak dum-dum metkom; zatim je poginuo Bogdan Kapelan i još mnogo drugova iz komandnog kadra. Bogdan je pao gazeći reku i pevajući. U »Borbi« ima dosta opisa tih borbi i junačkih podviga naših partizana. Naši su gonili dražinovce daleko. Povratili su Milanovac, a zatim krenuli na Ravnu Goru. Borce naših jedinica naročito su ogorčili zločini Dražinih ljudi. Kod Kosjerića je žandarm Filip Ajdačić sa svojim pomoćnicima ubio 17 drugova i drugarica. Zverski su ih mučili. Drugarice su prvo silo-

⁵ Svi ovi oficiri pušteni su kasnije na slobodu.

⁶ Kapetan Vučko Ignjatović, ubica Milana Blagojevića, početkom 1942 godine prešao je na sektor Nove Varoši i učestvovao s Italijanima, nedićevcima i muslimanskom milicijom u napadu na Novu Varoš. Tu je došao u sukob oko vlasti s Nedićevim dobrovoljcima Radojkom Đurićem i Slavkom Ilićem, potporučnicima. Radojko Đurić je bio desna ruka Bože Javorskog. On je ubio Ignjatoviću Novoj Varoši, a poginuo je kao komandant IV Nedićevog bataljona, kod Ušća na Ibru, 1944 godine. Naša Četvrta crnogorska uništila je čitav bataljon i ubila Đurića. Drugi požeški kapetan Marinković bio je po zanimanju šef katastra u Požegi.

⁷ Vukola Dabić, poginuo nedaleko od svog rodnog mesta Buara, kraj Užica, u Prvoj ofanzivi 1941 godine.

vane, a zatim ih je Ajdačić pekao. Leševe smo mi kasnije preneli u Užice i svečano sahranili. U »Borbi« od 18 novembra 1941 napisao sam sledeći dopis o ovom zločinu:

»RAVNOGORCI KRAJ KOSJERIĆA IZVRŠILI GROZAN ZLOČIN

Užice, 16 novembar

Nečuveni zločin dogodio se nedaleko od Kosjerića. Zločin koji ne zaostaje nimalo za odvratnim zverstvima koja je okupator činio po Mačvi, u Kragujevcu i drugim našim mestima.

Prilikom opšteg ravnogorskog napada na Užice, jedno njihovo odeljenje dobilo je nalog da napadne na Karan. Taj je napad izvršen na mučki način. Ravnogorci su razoružali jedan deo partizana, a zatim su počeli da hapse po varošici sve one ljude i žene koji su učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi, koji su pomagali partizane. Tako su nakupili preko 80 ljudi. Tom prilikom su zadržali i uhvatili dva kurira, koji su išli prema Valjevskom frontu, gde su Nemci pokušali prodor ka Užicu.

Sve pohvatane partizane i njihove prijatelje poterale su te zveri u ljudskom obliku u pravcu Ravne Gore. Krenulo je preko dvadeset naoružanih ravnogoraca, a na čelu im je bio jedan starac od 60 godina, koji je određen za sprovodnika. Usput se prema partizanima postupalo strahovito. Za najmanju reč udarani su kundacima. Kada je povorka odmakla jedan deo puta, stigao ih je ravnogorac — žandarm Ajdačić. On je prišao partizanima i odabrao devet lica: Maksima Markovića, zemljoradnika iz Kosjerića, Dragoslava Markovića, kamenoresca iz Kosjerića, Milivoja Kevića, marvenog lekara, izbeglicu iz Hrvatske, Svetozara Poznanovića, radnika iz Kosjerića, Jelenu Subić - Gmizović, narodnu učiteljicu iz Seče Reke, Milenu Kosovac, narodnu učiteljicu iz Taora, Prvoslava Gmizovića, sudiju iz Užica, kurira iz Valjeva »Eru« Joksimovića i još jedno lice čije se ime nije moglo da utvrdi.⁸

Ajdačić je rekao da ih vodi na saslušanje. A poveo ih je s pet-šest ljudi u klisuru Ridova, kraj sela Skakavca. Tu je otpočelo zversko mučenje. Partizani su premlaćivani kundacima, živima su vadene oči, ložena im je vatra po telu. Obe drugarice su bile silovane, a zatim izbodene bajonetima. Zatim su ti krvoloci ostavili leševe i umakli u nepoznatom pravcu. Ostalih sedamdeset partizana i njihovi prijatelji odvedeni su u pravcu Ravne Gore i o njihovoj sudbini ništa se ne zna.

Kad su partizanske snage oslobodile ponovo Kosjerić, otkriveni su u klisuri leševi poubijanih drugova. Oni su pružali groznu sliku — glave razmrskane kamenjem, polunagorela tela, preklane žene.

Tela ovih mučenika prenesena su u Kosjerić. Odatle su prevezena u Užice, gde će biti sahranjena kako pristoji palim borcima u borbi protiv okupatora i njihovih slugu.

Jedna komisija građana pregledala je sva telesa. Zapisnički su utvrđene sve smrtonosne povrede. Isto tako će i jedna lekarska komisija pregledati tela mučenika i zapisnički utvrditi kakva su sve zverstva činili ravnogorci.

Jedan od vinovnika ovog zločina već je u partizanskim rukama. On priznaje svoje nedelo. Partizani će pohvatati i ostale zločince, koji su učinili taj grozni zločin. Kazna iji neće mimoići.

⁸ Još osam lica žandarm Ajdačić ubio je na drugom mestu.

Neka je slava palim borcima! Neka su po hiljadu puta proklete sluge okupatora, koji za njihov račun kolju srpske sinove! Neka živi jedinstvo svih poštenih rodoljuba u borbi protiv Hitlera i njegovih slugu!»

Dok smo odbijali napade četnika Draže Mihailovića, navalili su i Nemci od Kraljeva i Valjeva, ali su ih naše snage odbile. Tu je ranjen i naš heroj Fića Kljajić. U pravcu Varde Nemci su ostavili oko 250 mrtvih i ranjenih. Još više je drugove ogorčilo što je Draža Mihailović, odnosno njegov pomoćnik potpukovnik Dragoslav Pavlović, predao 350 naših drugova Nemcima, u Valjevu. Ti su drugovi zarobljeni u Milanovcu, Karanu i drugim mestima. Jedan od njih je pobjegao iz Valjeva i s njim sam razgovarao u bolnici. U »Borbi« od 20. novembra objavio sam sledeći dopis:

»RAVNOGORCI PREDAJU PARTIZANE NEMACKIM VLASTIMA U VALJEVU

Milorad Tešić, partizan Sedme čete Trećeg bataljona Prvog šumadiskog odreda bio je zarobljen u Milanovcu. Ravnogorci su ga predali Nemcima u Valjevu zajedno sa trista pedeset drugova. Tešić je uspeo da pobjegne. Donosimo njegov iskaz:

»Pre deset dana u Milanovcu, u subotu u 12 časova, zarobili su nas i razoružali četnici. Mi smo bili opkoljeni u bolnici. Četnici su tražili našu predaju, ili će zapaliti bolnicu. U početku na naše povike: »Dole okupatori!«, odgovorili su isto: »Dole okupatori!« Zatim su pozvali našeg komandanta na pregovore. Komandant bataljona, učitelj Vuković, otišao je na pregovore i posle izvesnog vremena vratio se sa uslovima: ili ćemo biti svi zapaljeni zajedno s bolnicom, ili moramo položiti oružje, a zatim ćemo biti svi pušteni. Samo ako neko izjavi želju da ostane među četnicima — ostaće. Zadržaće, usto, dok ne ispitaju, komandante, komandire, vodnike, političke komesare i zamenike. Svima jemče život i punu bezbednost. Na glasanju povodom tih uslova neznatna većina izjasnila se za predaju.

Četnika je bilo oko tri do četiri stotine, a nas oko sto pedeset drugova. Mali broj nekih seljaka iz okoline pustili su odmah, a sve ostale odveli su u Takovo. Sprovodilo nas je desetak četnika, otprilike na svakih deset jedan sprovodnik.

Iz Takova smo odvedeni u Brajiće, gde smo prenoćili. Tu nas je stiglo oko sedamdeset drugova i pridružilo nam se još oko trideset. Tu su nam sve oduzeli — i novac, i obuću, i odelo. Ostali smo samo u donjem rublju, a retko ko da je imao još koju prnju na sebi. Maltretirali su nas, naročito drugarice, a neke su i udarali.

Iz Brajića su nas odveli na Ravnu Goru. Pred dolazak na Ravnu Goru neki major, onizak, crn, brkat, dočeka nas je rečima: »A tu li ste, majku vam vašu! Vi ste krivi što nas Nemci ubijaju, kad ste mirovali nas Nemci nisu tukli. Vi čekate od Staljina spas, — majku li vam vašu i vašem Staljinu!«

Na Ravnoj Gori nam se pridružilo još oko 150 — 200 ljudi, drugova zarobljenika. Među njima bilo je i nekoliko drugarica. Tu smo u Ribnici prenoćili. Ujutru nas 300 — 400 sprovedeno je u Mionicu. U Mionici smo stajali nekoliko sati pa nam je rečeno da ćemo u Markovu Crkvu, gde je za nas spremljen logor. Međutim, prošli smo Markovu Crkvu, a nisu nas zadržali, već su nas vodili dalje.

Tom prilikom neki vojvoda četnički, mislim da se zove Kamenica, održao je govor u kome je između ostalog rekao:

»Komunističke vođe pogazile su sporazum. Njihovom krivicom došlo je do bratoubilačkog rata. Nemci su prema nama, Srbima, bili dobri, a komunisti su krivi što je došlo do krvi i žrtava. Nema se šta očekivati od Rusije i Staljina (pri tom psuje majku Staljinu). Ja vam dajem reč i garantujem svojom četničkom čašću da neće niko od vas biti predat Nemcima.«

Međutim, neposredno iza toga, u mestu zvanom Slovac, sačekali su nas Nemci i nemački kamioni. Svi smo bili potrpani u kamione i sprovedeni u Valjevo.

U Valjevu su nas smestili u neku veliku zgradu, izgleda neki stari mlin ili magacin. Iste večeri izdvojili su komandanta bataljona i drugarice. Njih su saslušali, drugarice su odveli iste večeri, a komandanta sutra izjutra. Ne znam ništa više o njima. Saslušali su nas tridesetinu. Pri privođenju na saslušanje morali smo proći kroz neka odeljenja gde su s jedne i s druge strane stajali Nemci, ljotićevci, nedićevci i četnici, udarali su nas kundacima i drškama revolvera. Saslušali su nas Nemci. Uglavnom su uzimali generalije, pitali ko je naš politički komesar, kada smo stupili u odred, i posle svršenog takvog saslušanja ispred imena udarali krst. Pitali su nas da li znamo šta to znači, a istovremeno su odgovarali da to znači smrt. Na saslušanju su nas pesničili i udarali čizmama u stomak i gde su stigli. Dok smo bili u zatvoru, jednom nas je posetio i onaj vojvoda, zvani Kamenica, i rekao: »Kako ste? Ne bojte se, i ja sam sa vama!«

Ja sam uspeo sa jednim drugom jedne večeri, kada tu nije bilo stražara, da se popnem na tavan, zatim da se zavučem na krov i odozgo da se spustim niz oluk. Pobegao sam preko nekih bašta, pa preko jednoga puta pored karaula i stražara i provukao sam se kroz žice, kojima je opasan čitav grad. Prvi put sam naišao na drugove u selu Leskovici. Tu sam već dao svoj prvi iskaz.«

★

Jedan od najlepših dana u Užicu bio nam je 7 novembar. Za taj dan izišao je svečani broj »Borbe« na 16 strana. Bogami ponosili bi se tim brojem pre rata i beogradski listovi što se tehnike tiče, a već sadržaj! Zbog čestih pojava aviona preneli smo štampariju u stanove Narodne banke u pravcu Bajine Bašte na dva kilometra od grada. Dovukli smo jedan tigl, dosta hartije i slova iz čačka, tako da je posao dobro odmicao.

Proslava 7 novembra imala je silnog uticaja na moral naših trupa. Sumrak se spuštao, na Glavnom štabu lepršala se zastava sa zlatnim srpom i čekićem, a crvene sijalice bacale su na daleko lik crvene zvezde. Bataljoni su marširali čvrstim korakom jedni za drugim. Na tribini, na pijaci, svi — Stari i ostali. Drugovi Jovanović Bradonja i Vukola Dabić na konjima podnose raport, vrše smotru i svečanost otpočinje. Govori Lola — odlično. Ja sam se onako ćopav movao po narodu. Bio sam samo u vindjaci. Zima. Izlaze mi pred oči Đuro Strugar s njegovim večitim osmehom, Vlada Vitasović,⁹ Joca Jovanović raščupane kose, vedar. Oni leže mrtvi. S njima toliko mnogo drugih

⁹ Vladimir Vitasović, profesor, urednik »Trideset dana«, ubijen 1941.

drugova. A mi proslavljamo veliki Oktobar. Marširaju bataljoni. Koliko će drugova pasti danas, sutra. Krvavo plaćamo slobodu. Zato ćemo je znati čuvati. Lepo je govorio i Mirko Tomić u ime naroda neoslobodene teritorije. Tako se završio 7 novembar.

Život se nastavljao istim brzim tempom: nedovoljni su dan i noć. Sreo sam mnoge drugove iz Beograda, ali mi niko nije znao da kaže šta je s Olgom i mamom. Noga mi nikako nije prolazila. Nešto zbog nespavanja a nešto i od uzbuna. Svaki dan bih morao da idem iz hotela »Palas« uzbrdo. Posle bi mi ranjena noga otekla. Zato mi je Stari dozvolio da se preselim u Banku. Tu sam provodio ceo dan, a uveče se vraćao u hotel. Počeo sam da radim i u Agitpropu. Pokazalo se da naši drugovi ne mogu još lako da se snađu u novoj situaciji. Iz ilegalnog rada trebalo je preći na državnu upravu, čitav aparat uzeti u svoje ruke. Tu je bilo i zapinjanja. Učili smo. Usled slabe organizacije posla, naše trupe su imale vrlo rdavu hranu, iako je po selima, naročito oko Čačka, bilo mnogo žita, jer je žetva bila odlična i tek nedavno pokupljena. I niko ne zna bolje nego komunisti da se uči na svojim greškama.

★

Borbe s četnicima su se nastavljale. Naši su zauzeli Pranjane i mogli smo ih potpuno likvidirati za dan - dva, ali je Stari naredio da se to ne čini iz spoljnopolitičkih razloga. Inače Draža Mihailović je bio pred masom prilično razgolićen, fizički smo ga takođe dotukli.

On je molio za pregovore preko kapetana Mitića.¹⁰ Mi smo ih prihvatili. Mi smo uvek bili za jedinstvenu borbu protiv okupatora. Ali Draža je nudio pregovore jer je bio potpuno potučen, bez vojske. I mi smo imali gubitaka: oko 300 ranjenih. Na pregovore su otišli Aleksandar Ranković - Marko, Lola Ribar i Pera Stambolić. Jedva je došlo do konačnog teksta sporazuma. Ali buržoazija je postigla jedan deo svojih ciljeva. Osakatila nam je prilično jedinice, dala je vremena Nemcima i nedićevcima da se pripreme, a najvažnije — oduzela nam je inicijativu protiv Nemaca. Da nas nije napao Draža, oslobodili bismo i Kraljevo i držali sve drumove do Beograda, onemogućili koncentraciju neprijatelja i tako spasili slobodnu teritoriju.

★

Neprijatelj se borio svim sredstvima protiv nas. Njegovi špijuni su digli u vazduh našu fabriku oružja. Fabrika je bila smeštena u desnom tunelu trezora Narodne banke. Levi tunel bio je određen za sklanjanje građana za vreme napada iz vazduha. Između ta dva tunela bio je poprečni tunel, gde se nalazila silna artiljerijska municija. Špijuni su se uvukli s paklenom mašinom u tunel koji je služio kao sklonište za narod i postavili je uz artiljerijsku municiju. To se posle utvrdilo pomoću pravca rasprskavanja paklene mašine. Uoči katastrofe ja sam

¹⁰ Kapetan Mitić, pretstavnik Draže Mihailovića u Užicu.

došao u Banku i, pošto me je noga bolela, legao sam na jednu postelju u velikoj sali i, da mi ne bi svetlost smetala, stavio sam na lice kožni kaput s gunjem Mitra Bakica. Tek što sam zadremao (bilo je oko dva i po) trgla me eksplozija i sve se počelo da ruši oko mene. Ležao sam pod ruševinama poprečnog zida. Mrak. Pokušao sam da maknem glavu, ali me gomila cigala još jače pritiskala, tako da nisam mogao da se pomerim. Desna mi je ruka samo bila slobodna — i njom sam mlatarao kroz vazduh. Ležao sam živ zatrpan. Glava i kičma su me bolele. Mislio sam na žive zatrpane ljude u Beogradu i pitao sam se da li imam hleba i koliko ću dana ovako moći izdržati. Zatrpan sam bio dosta dugo. Zvao sam drugove, ali niko nije dolazio. Čule su se samo stalne eksplozije. Nisam znao da je eksplodirala municija, već sam mislio da nas avioni bombarduju. Ali kako da dođu po oblačnom vremenu, kako da se ne da znak za uzbunu? Desetak metara od mene sedeo je Doka Jovanović - Jarac.¹¹ Zašto me on ne spasava? Odjednom sam čuo viku. Neko je kopao cigle, beton. I najzad sam se oslobodio. Bio je to drug Iso, zubotehničar iz Valjeva. Njega je Marko poslao da vidi šta je sa mnom. Mislili su da sam mrtav. To se nadaleko čulo pa su me čak neki pitali (na Podromaniji Ruža Oljača) jesam li živ!?!

Kad sam istrčao napolje eksplozija se još neprestano čula. Bilo je ogromno municije, baruta, 12.000 tromblonskih bombi. Eksplozija je izbacila barut koji se posle zapalio, tako da je veliki deo ljudi iz naše straže bio opečen. Ukupno je poginulo preko 200 lica, od toga 90 žena i dece koji su se nalazili u tunelu. Citava jedna šihta radnika i radnica. Ti su se ljudi herojski držali. Pod starom Jugoslavijom pravili su 180 pušaka na dan, a kad su došli partizani povećali su proizvodnju na 450! Jedan deo radnika se ugušio. Oni su bili zatvoreni u zadnjem delu tunela. Nađeni su u krajnjem uglu — u gomili — držeći maramice i krpe na ustima, a prema njima okrenut sedeo je sekretar partiske ćelije, kao da im govori. Tako umiru sinovi radničke klase!

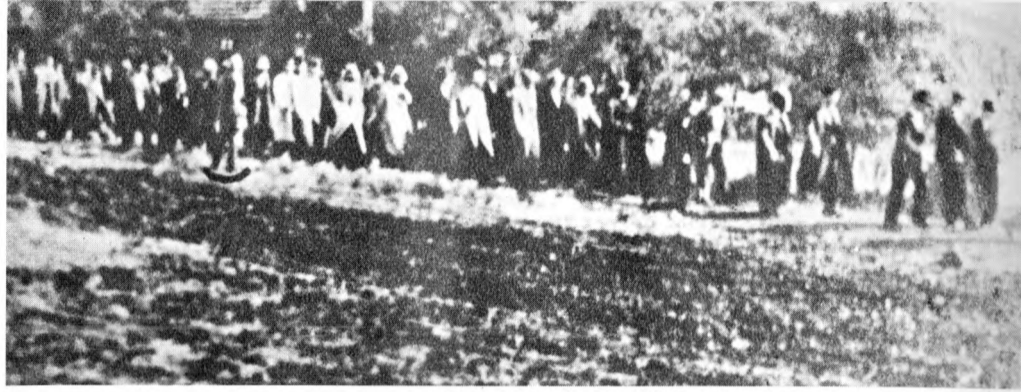
Eksplozije su trajale čitavu noć. Prestale su tek kad su ulazi zatrpani. Nastradalo je i mnogo građana u tunelu, koji su se tu sklonili od aviona. Najviše dece. Jedan leš je bačen preko Banke na krov jedne kuće, 50 metara daleko. A posle su se gestapovci hvalili da su ubili 1.000 komunističkih funkcionera u trezorima.¹²

¹¹ Dorde Jovanović - Jarac, književnik iz Beograda, poginuo 1943 kao komesar Kosmajskog odreda.

¹² Eksploziju u Užicu izazvali su petokolonaši. To su otvoreno priznavali okupatorski listovi. »Obnova« u broju od 1 decembra 1941 pisala je:

»Zločini komunističkih zločinaca našli su prvu kaznu još pre oslobođenja Užica. 21 ovog meseca izbila je jedna dobro pripremljena eksplozija u trezorima Narodne banke u Užicu. Komunisti su bili preneli u ove trezore mašine iz fabrike oružja Pošinger, koja je stalno bila u Užicu. Komunisti su hteli tu u trezorima da izrađuju puške i municiju i zato su pokupili radnike specijaliste sa svih strana. U isto vreme u trezore su sklonili i svu svoju municiju i eksplozive. 21 o.m., kad su trezori bili puni komunističkih funkcionera i radnika, desila se strahovita eksplozija koja je trezore razorila i sve koji su se nalazili pobila je. Iskopano je blizu 650 leševa, ali broj ovde poginulih komunista je preko hiljadu, a po nekim obaveštenjima možda se bliži i cifri od dve hiljade, jer mnoge podzemne galerije nisu mogle biti otkopane i u njima su se eksplozije neprestano ponavljale.«

Drug Tito je svakog dana obilazio radnike u fabrici oružja. Tih dana baš je bilo gotovo 50 naročitih pušaka, takozvanih »partizanki«. Te puške su imale na cevi iznad zatvarača

KRAGUJEVAC.
21 OKTOBRA 1941

KRAGUJEVAC, NOVEMBRA
1941. SA STEPENICA
KREISGERICHT-a GOVORI
UOTICEVAC SIMA
KERECKI

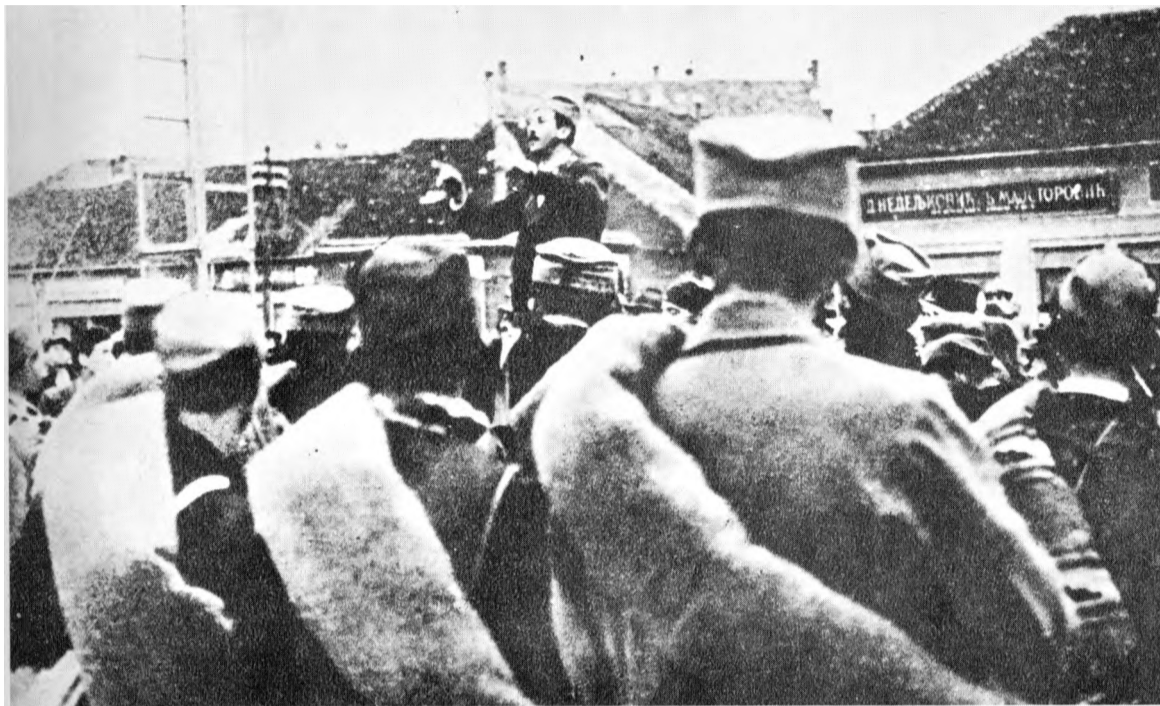
ČAČAK, NOVEMBRA 1941. POSLE ČETNIČKE IZDAJE, GRADANI ČACKA MANIFESTUJU NOSEĆI TRANSPARENT SA NATPISOM: »MI, MAJKE, ŽENE I SESTRE TRAZIMO OBUSTAVU BRATOUVILAČKE BORBE«. CETNICI SU PUCALI NA MANIFESTANTE

UNAKAZENO TELO MILEVE KOSOVAC KOJA JE PALA KAO ŽRTVA ČETNIČKIH ZLOČINACA. (ZAJEDNO SA OSTALIM ČETNIČKIM ŽRTVAMA, NJENO JE TELO PRENEŠENO IZ KOSJERIĆA U UZICE)

»NOVO VREME« OD 18 MARTA 1942 SLAVI ČETNIČKOG VOJVODU, ZLOGLASNOG KRIVOLOKA BOŽU JAVORSKOG

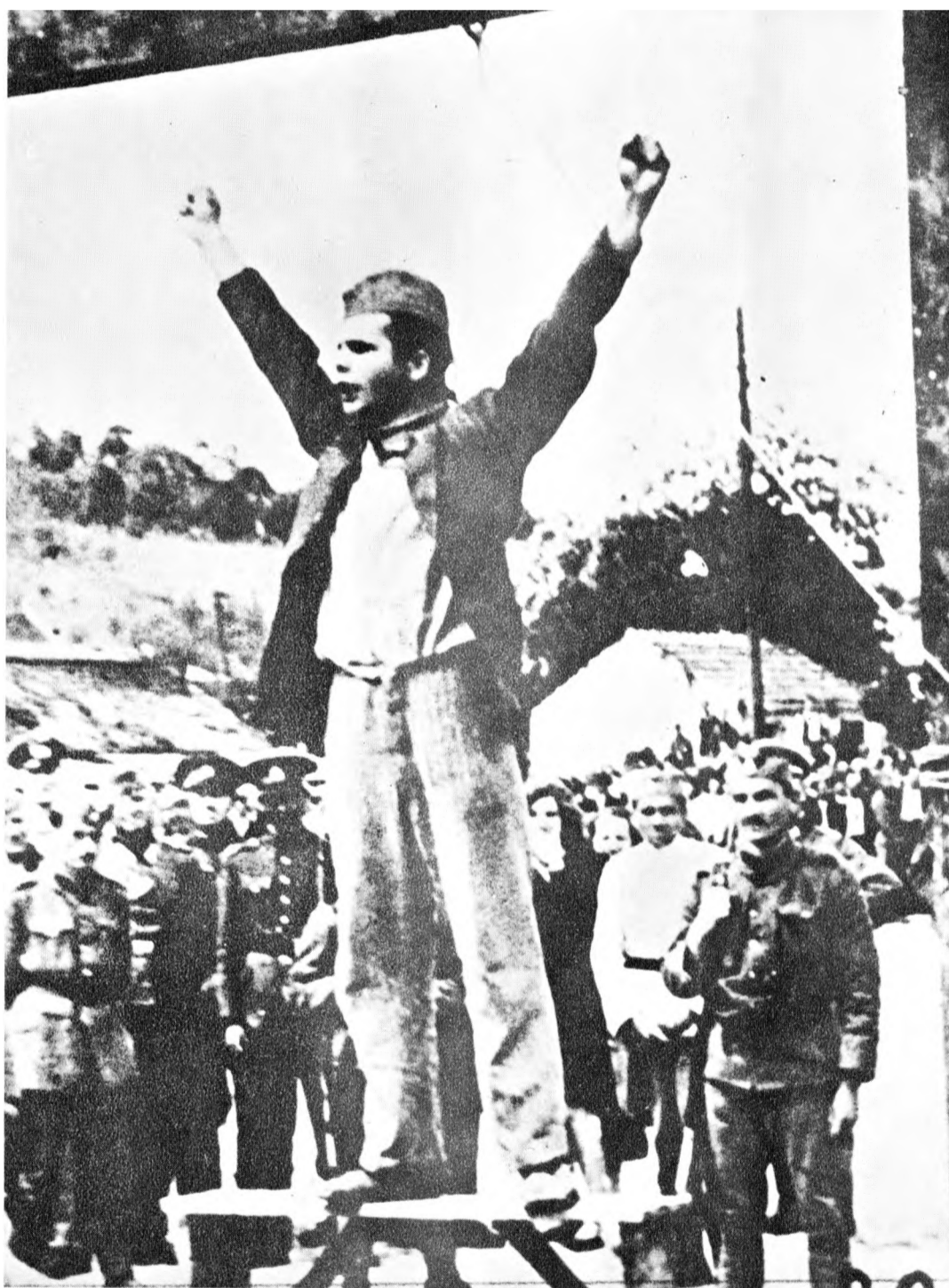

POLITIČKI KOMESAR CACANSKOG
PARTIZANSKOG ODREDA RATKO
MITROVIĆ GOVORI NA TRGU
U OSLOBODENOM ČAČKU
OKTOBRA 1941 GODINE
PRED PARTIZANSKIM JEDINICAMA
UOČI NJIHOVOG POLASKA NA FRONT
KOD KRALJEVA

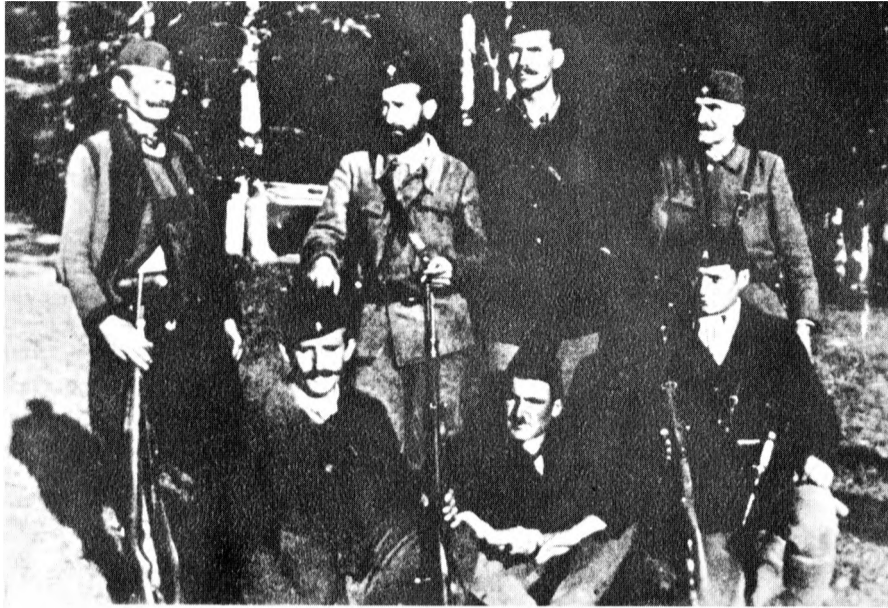

ČETNICI SU RATKA MITROVIĆA
NA PREVARU UHVATILI POSLE
PRVE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE
I PREDALI NEMCIMA.

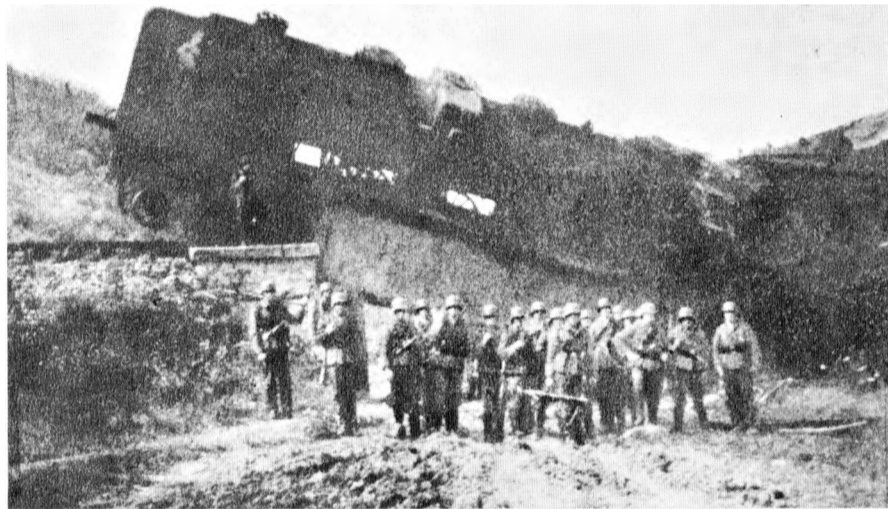
NA DAN 11 DECEMBRA 1941
ON JE OBESEN NA TRGU
U ČAČKU — NA ISTOM STUBU
PORED KOJEG JE GOVORIO.
RATKO MITROVIĆ JE PROGLAŠEN
ZA NARODNOG HEROJA
25 SEPTEMBRA 1944 GODINE

VALJEVO, 22 MAJA 1942. METALSKI RADNIK STEVAN FILIPOVIĆ, RODOM IZ LIKE
KOMANDIR CETE VALJEVSKOG ODREDA, UČESNIK U PRVOJ AKCIJI PROTIV NEMACA U SRBLJI,
POD VESALIMA NA VALJEVSKOM TRGU, KLICE SLOBODI I POZIVA NAROD U BORBU.
STEVAN FILIPOVIĆ PROGLAŠEN JE ZA NARODNOG HEROJA 14 DECEMBRA 1949 GODINE -

GRUPA PRVOBORACA VALJEVSKOG ODREDA U LETO 1941.
 leva na desno stoje CIKA LUKA STEVIĆ, POP VLADA ZECEVIC, MOMA ĐURIĆ, ŽIVORAD
 ČOSIĆ, VOJA TODOROVIĆ, ZDRAVKO JOVANOVIĆ (poginuo u Sloveniji 1943 kao komandant
 brigade), PERA JOVANOVIĆ (poginuo u borbama za oslobodenje Kraljeva, 1944)
(Snimak načinjen septembra 1942 u Mlinistu u Bosni)

NEMAČKI VOZ KOJI SU
 PARTIZANI SRUŠILI
 U SRBIJI 1941
(Slika nađena kod nemačkog vojnika)

»POJAVIO SE NA DRUMU ZA
 JAGODINU I NEKI TOZA
 MUSTIKLAR«

MASOVNO STRELJANJE
STANOVNIŠTVA
U BARI KRAJ SAPCA,
SEPTEMBRA 1941

POSLE STREUANJA

PIJAĆNI DAN U KRALJEVU, U JESEN 1941.

NEGDE U SRBIJI U JESEN 1941

ZASTAVA SLOBODE U UŽICU, OKTOBRA 1941

SPROVOĐENJE ZAROBLJENIH NEMACA KROZ UŽICE, U JESEN 1941

□

Ovaj deo Dnevnika pisao sam od 1 januara do 2 marta u Bosni, po sećanju. Glavni posao obavio sam u Foči. Mnogo me je truda stalo. Dalje stranice Dnevnika do 14 januara, takođe sam prepisao u Foči iz starog dnevnika, koji mi se ovlažio. Ono što je u zagradi (—) dodavao sam u Foči. Inače je Dnevnik od 2 decembra vođen redovno svaki dan.

PONEDELJAK, 24 NOVEMBAR

Užice. — Krenuli smo, Pera Stambolić, drug Berberijan i ja na pregovore s dražinovcima u čačak. Mi smo komisija za ispitivanje krivica. Njihovi pretstavnici su kapetan Mitić, neki ruski emigrant i jedan sudija — prečanin. Četnici došli nesprenni. Kao najveći zločin iznose da je neki Lindermajer sekao seljacima uši. Gde i kada — nisu znali da kažu. Sastanak je išao dosta glatko, četnici priznaju zločin predaje 350 drugova Nemcima, Kosjerić i Mionicu. U ovom poslednjem mestu streljali su 17 naših drugarica i 16 drugova. Jedna je bila samo ranjena pa je pobegla. Izveli smo je pred četničku gospodu. Ona veli da su među streljanima bile i tri mlade doktorke iz Beograda. Ledeni noževi su me presećali dok sam utvrdio da Olga nije bila među streljanima.

★

Za »Borbu« od 27 novembra 1941 napisao sam razgovor s tom devojkom:

urezanu petokraku zvezdu i natpis: »UPO« — Uzički partizanski odred. Te puške su bile velika retkost. Jedna »partizanka« sačuvala se kroz sve ofanzive do proleća 1944 godine. Kada je vojna misija Vrhovnog štaba pošla u Moskvu 1944 godine, naš Vrhovni štab je poslao Staljinu tu pušku na poklon.

Na dan 21 novembra 1941 drug Tito je obišao fabriku. Na pola sata pre eksplozije vratio se u svoju kancelariju, u zgradu Narodne banke, koja je udaljena od fabrike svega desetak metara. Odmah posle eksplozije suknuo je ogroman plamen zapaljenog baruta od koga su poginuli neki naši drugovi. Dragoslav Prodanović, partizan iz Klinaca, koji je bio u Pratećoj četi Vrhovnog štaba, izgoreo je sasvim. Izgoreo je po licu Duza Dragičević, koji je 1944 godine poginuo u Bosni. Zatim su poginula dva kurira, jedan iz Bosne, a drugi iz Mačve. Drug Dragan Maletić, metalski radnik iz Valjeva, teško je ozleđen. Takođe je tog dana dobio opekotine po licu profesor Pavle Savić. Metalac Hasan, iz Valjeva, koji je bio u Pratećoj četi, izgoreo je po licu i telu, pa je posle nekoliko dana nestao na zlatiborskom drumu, prilikom proboja Nemaca. Kurira Milana iz Obrenovca eksplozija je bacila čak na krov sedne kuće. Usled vatre drug Tito nije mogao da izide iz zgrade Narodne banke. Drugovi su mu bacili užu da se spusti s prvog sprata, jer su stepenice bile u vatri i dimu. Međutim, drug Tito je pričekaio i kad je vatra prestala, sišao je niz stepenice kroz dim i barut.

U levom tunelu trezora nalazilo se mnogo žena i dece koji su se tu sklanjali od bombardovanja. Srećom, dan je bio oblačan pa nije bilo mnogo sveta kao obično. Ipak se u tom tunelu nalazilo do stotinu duša.

U drugom tunelu, gde su se nalazile mašine za izradu metaka, svi radnici nisu izginuli od eksplozije. Oni su se povukli u zadnji deo tunela gde ih je ugušio dim. Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Slobodan Penezić - Krcun ušli su nekoliko sati posle eksplozije u trezore dok su još trajale detonacije u srednjem delu tunela. Kraj mašina su zaticali radnike ugušene od gasa. U jednom uglu krajnjeg tunela ugledali su grupu radnika i radnica s maramama na ustima, a prema njima bio je okrenut komesar fabrike, drug Manojlo Smiljanić, student, sin prote Milana Smiljanića.

»TRIDESET I TRI DRUGA I DRUGARICE SVIREPO UBIJENO
KRAJ BRAJIĆA

U okolini sela Brajića streljano je sedamnaest drugarica, lekarki, bolničarki, kao i šesnaest drugova, masom ranjenika. Iz te grupe se spasla jedino radnica Leposava Lukić. Ona je ranjena u ruku i ovih dana je stigla u jedan grad na oslobođenoj teritoriji. U nevezanom razgovoru ova devojka kaže:

»S drugovima i drugaricama iz Posavskog i Kosmajskog odreda bili smo upućeni na oslobođenu teritoriju. Bilo nas je trideset i tri. Drugovi su bili većinom ranjenici i lekarski preporučeni za bolnicu.

Do Ljiga smo došli kamionom. Tu nas dočekuju četnici vatrom iz pušaka. Zatim su se izvinili objašnjavajući da je nesporazum. Pustili su nas da tu održimo miting i prenoćimo. Zatim smo krenuli preko Mionice za Gornji Milanovac. U Mionicu smo stigli uveče. Tu su nam oduzeli oružje, izvršili pretres i priveli ravnogorskom štabu.

U štabu su nas dočekali neprijateljski i grubo. Odmah su nam saopštili da će devojke pustiti, a drugove streljati. Mi smo odbile da se odvojimo od drugova, te su nas sve zajedno povelili za Ravnu Goru. Pošli smo za Brajiće, često su nas gonili da trčimo. Stalno su nas kinjili, često udarali kundacima. U Brajićima nas dočekuje adutant Draže Mihailovića i kaže:

— Što to groblje vodite sobom? Što ih niste pobili?

Zatim nas odvođe u selo Teočin. Tu smo prenoćili u jednoj kafani. Pri tom su izvršili pretres — otimačinu. Skinuli su nam sve toplo odelo, obuću, šatore i odveli nas u selo. Mislim da se zove Klaonice. Tu su nas strpali u jednu jarugu sa šipražjem — drugarice su posedale. Četnici su počeli da se dogovaraju zviždanjem. Jedna grupa iza nas počela je da puca. Na to su i ostali pripucali na nas, bez ikakve prethodne pripreme.

Mnoge su drugarice pevale, držeći se hrabro. Ja sam ranjena u ruku i odmah sam legla. Napravila sam se da sam mrtva. Kada je pao mrak, izvukla sam se iz jaruge i pobjegla.

Koliko znam u toj grupi su bile ove drugarice i drugovi: Vuja Oljača, Olga Jojić, neka Boba, doktorica Loti Ejduš, neka doktorica Olja, visoka plava, zatim komandant Kosmajskog odreda Todorović s drugaricom. Ostale drugove i drugarice ne znam, jer su bili iz drugih odreda.«

□

Pozvali smo četnike da dođu u Užice i vide leševe izmrcvarenih u Kosjeriću. Onaj ruski emigrant je rekao da su to možda četnički leševi, ali smo ga brzo naterali da promeni ton. Specijalnim vozom pošli smo za Užice. U vozu sam došao u sukob s Mitićem. Govorio je da je Crni čovek bez reči, da Ignjatović ima pravo i najzad je rekao taj gardijski oficirčić:

— Može Užice uskoro biti naše!

Odgovorio sam mu svašta. Pera me je jedva umirio. Po dolasku sam otišao Starom i referisao mu šta je bilo. Nemci su otpočeli ofanzivu od Valjeva. Naši su preoteli Rudnik.

UTORAK, 25 NOVEMBAR

Užice. — Idući sastanak s četnicima u četvrtak. Nemci su pred Ljubovijom. Snage zasad nepoznate.

SREDA, 26 NOVEMBAR

Užice. — Iz Ljubovije javljaju da je jedno odeljenje od 150 Nemaca opkoljeno, 40 ubijeno, 40 ranjeno. Ostali pobjegli zahvaljujući magli. Na Bukovima nadire 2.000 Nemaca s artilerijom.

ČETVRTAK, 27 NOVEMBAR

čačak. — Krenuli smo dresinom za Čačak. Kod Trbušana naleteo »Hajnkela«. Da nas jedan železničar nije zaustavio, došli bismo pravo pod njegove mitraljeze, jer je leteo na 50 metara i mitraljirao prugu i drum. U Čačku, u štabu, doznali smo da su avioni napali kod Preljine voz iz Milanovca. Bomba ubila jednog partizana i jednog ranila. Dok smo čekali četničku komisiju, stigla je vest da su Nemci zauzeli Knić. Iz tog pravca je išlo 2.000 Nemaca i nedičevaca s konjicom. Naši su do nogu potukli nedičevce pre toga kod Vučkovice. Susreli su se u zoru po izmaglici. Naši otvorili paljbu s 10 metara. Od Kra- ljeva takođe ide 2.000 Nemaca s tenkovima i avionima. Probili su pri- lično duboko.

Dolaze četnici s engleskim kapetanom Hadzonom. Istražna komi- sija nije stigla, već glavna — za vojna i politička pitanja. Tu su major Radosav Đurić iz opsade Kraljeva, i major Mirko Lalatović koji je podmornicom stigao iz Egipta. Iz prvih reči primećuje se da na Ravnoj Gori postoje dve struje — jedna Nedićeva, a druga umerenija. Obe su za obračun s nama — samo pitanje trenutka. To potvrđuje i major Radosav Đurić, koji kaže da je od prve grupe »osuden na smrt«. Teško se pogađamo. Mi smo istražna komisija, a oni su glavna. A sporazumom je predviđeno da se prvo kazne krivci za sukob, pa tek onda da se srede sva ostala pitanja. Četnici bi hteli obrnuto: da se vrata u neke gradove, a ono što je bilo — briši. Jedva se nekako sporazumesmo. Onaj Lalatović, kao i ja, skače na svaku reč. Slab diplomata. Drugovi su nas držali. Zanimljivo je držanje Engleza. On je pitao onako puri- tanski, kao da ja nisam bio u Engleskoj i video te trikove:

— Engleski generalštab hoće da zna može li biti trajan sporazum između četnika i partizana?

Još jedan hladan oblog:

— Engleska vlada šalje pozdrave jugoslovenskim vođama zbog po- stignutog sporazuma.

Dalje mi veli da su SSSR i Engleska održali savetovanje povodom sukoba kod nas i dali izjave da »Jugoslavija nije interesna sfera ni jednih ni drugih«.

Ko vas ne bi znao skupo bi vas platio, Englezi. Vaše je maslo ovaj pokolj!...

Četnicima smo saopštili da Nemci vrše ofanzivu sa svih strana na slobodnu teritoriju — (Ali, oni to nisu znali, a šta je rekao Mitić na prvom sastanku: »Užice će biti naše!«) — i da je najhitnija potreba da se teritorija brani. Stari mi je preko telefona saopštio da tražim od njih da oni drže sektor Ravne Gore i da je hitno potrebno da se ko- mande sastanu. Četnici odbijaju. Nikako ne pristaju na odbranu. Naj-

zad, posle nekoliko razgovora sa Starim preko telefona, pristaju da se komisije nađu, sutra, u petak, u Pranjanima.

Vraćamo se dresinom. Avioni su pre toga mitraljirali sve do Užica. Hladno. Stižemo bez teškoća. U našem štabu ozbiljne vesti. Nemci zauzeli Ljuboviju i nadiru s obe strane Drine. Dangić neće da pusti naše na drugu obalu da zaustave Nemce, koji idu s velikim snagama. Kod Bukova težak položaj. Nemci zaobišli zasede Valjevaca. Jedna četa Užičkog odreda (Račanska) nije mogla da ih zaustavi.« Od ovog pravca išlo je do 4.000 Nemaca sa tenkovima, topovima i avijacijom. Vrlo vesti piloti.

Beve smatra da se nećemo moći održati. Jedan deo štamparije selimo noćas. U ovako teškoj situaciji šalim se s profesorom Nedeljko-
vićem. Zovem ga telefonom s donjeg sprata, kao komandant Kosjerića, i razgovaram s njime deset minuta o teškoj vojnoj situaciji.

PETAK, 28 NOVEMBAR

Uzice. — Situacija sasvim kritična. Evakuacija je tu. Agitprop se prvi spremio za put. Nemila scena. Sunce. Oko 11 uzbuna, ali avioni ne dolaze. Selimo štampariju i štampane tabake »Istorije SKP(b)«. Situacija bezizlazna. Deli se letak građanima da dadu sve od sebe za odbranu grada, pozivamo decu i žene da se evakuišu iz grada. Odrđen sam za pomoćnika Mitra Bakića za evakuaciju. Dolaze Pera Posavski i Petar Stambolić s pregovora u Pranjanima. S njima je i Englez. Došao po radiostanicu. Nemci se približuju sa svih strana. Naše prve kolone kreću put Zlatibora. Ja pratim kamion. Noga mi je bolje. Mogu da navučem gozericu. Na dva dana pre ove trke zasušila mi se rana. Grabi kamion serpentinama ispred Mačkata. Jedna mina bi onespособila čitav drum. Dole u grad stižu sve gore vesti. Nemci se ukopčavaju iz Kosjerića Starom u telefonski razgovor i poručuju: »Sve je u redu. Nema opasnosti, neka se trupe vrate u kasarne.« Isto tako su izdali lažno naređenje Dejanu šumadiskom.

Čačak je pao. Stižemo na Zlatibor. Palisad. Gazim prvi sneg, razmišljam šta nas čeka: borbe, planina, zima, glad. Smeštamo se u vilu beogradskog advokata Ace Pavlovića. Cana Babović vadi neke kobasice. Pronalazimo i neko slatko. Ležem na neku fotelju. Tako smo proveli prvu noć našeg velikog marša po zemljama Jugoslavije.

¹⁹ Odbranom Bukova komandovao je Dejan Šumadiski - »Major«. On je imao Orašku i Moravsku četu. Drugog šumadiskog odreda, dve čete Užičkog bataljona (s kojima su bili Ljubo Đurić, narodni heroj Aleksa Dežović, poginuo na Drini 1943, i narodni heroj Lune Milovanović, poginuo 1944), kao i dve čete Valjevskog odreda. Valjevci su bili na podnožju Bukova, a ostale snage na samom grebenu. Jake nemačke snage, potpomognute tenkovima, napadale su frontalno; mnogobrojne kolone nedićevaca i Nemaca obuhvatale su naše položaje. Posle borbe Nemci su se probili, poručnik Smiljanić s topom uspeo je da se povuče na Crnokose kod Kosjerića, a ostale naše čete pokušale su da prestignu nemačke tenkove. Dve valjevske čete su se vratile od Pjeve mehane ispred Užica, a užičke čete stigle su pred grad taman kad su nemački tenkovi ulazili. One su se posle u redu probile u Murtenicu i Sandžak.

SUBOTA, 29 NOVEMBAR

Pokret. — Na Zlatiboru smo. Nered. Stvaramo gardu i određujemo Plavu Veru — Daru Pavlović¹⁴ da dočekuje ljude u kafani na drumu. Montiramo radio i štampariju. »Borba« do podne složena. Samo čekamo na Bevca da je odobri. Savija se »Istorija SKP(b)«. Silazim autom do Čajetine da vidim šta ima novo. Srećem Mitra Bakica i Mirka Tomića. Dolazi jedan kamion i neka kuvarica veli da je palo Užice. Hapsim tu ženu. Jedna »Umetnička četa«¹⁵ pravi paniku. Utom huka aviona. Sklanjamo se u neke ruševine. Mitraljiranje. To traje pola sata. (Jedan konj pogibe od zrna.) Idem natrag pešice. Stižem na Palisad. »Umetnička četa« je već tamo! Sto im gromova!

Mrak. Potvrđuje se da je palo Užice. Nemci prodiru prema Zlatiboru. Čekamo. Ništa. Dolazi Beve. Izdržao strašno bombardovanje u Mačkatu. S njim je i pop Vlado Zečević. Za ostale se ne zna. Utom dolazi Mirko Tomić. Uzbudjen. Veli stigao je stari intendant Cosić. Naišli tenkovi: osuli paljbu na naš Štab. Posle izbiše konji bez jahača. Tajac. Užas. Savetujemo se šta da radimo. Kamion odmah da kreće? Ali šta ćemo sa 400 ranjenika s Kraljevih Voda, koji su u toku dana preneseni? Kako ćemo ih skloniti i kuda? Tajac. Oko ponoći dolazi Milinko Kušić s jednom četom. Od drugova — ni glasa. Odjednom se pojavljuje Đido. Izdržao strašno bombardovanje. Jedva glavu izvukao. Bomba na drum, a on u jarku. Zrna na pola metra. O drugovima ništa ne zna. Stari ga poslao da minira drum, a naleteli avioni. Teška noć. Užasna. Čutimo kao kipovi. Sveće dogorevaju. Kad odjednom dolaze Stari i Englez. Skaćemo. Lakše nam je, ali gde su ostali drugovi?

Evo kako se razvijala situacija: Naši su kod Crnokose, severno od Užica, držali položaj. Tu su bili Zlatiborski i Prvi užički bataljon sa poručnikom Smiljanićem¹⁶ i topom. Dobro se držali. Ali Nemci ih zaošli i došli s istočne strane. Posle se i ova vojska povukla. Poručnik Smiljanić je oko izgubio. Radnički bataljon i Posavci na Kadinjači napadnuti s dve strane i potučeni. Poginuo Andrija Đurović, komandant Radničkog bataljona. Tu je pao i učitelj Dušan Jerković, komandant Užičkog odreda. Na Posavce, koji su išli od Višegrada, naleteli nemački tenkovi. Poginuo Bora Marković, politkom Posavskog odreda, radnik iz Obrenovca. Učitelj Mihailo Tomić, iz Grbine, poginuo na svom topu dok je pucao na tenkove kod Mačkata. Ubili su ga iz aviona. Ostao je zagrlivši svoj top. Visok, lep čovek, bio je komandant protiv-

¹⁴ Dara Pavlović, učiteljica iz Beograda, bila je uhvaćena u Beogradu 1941 kad je pokušala da zapali nemački kamion, ali se istrigla policajcima iz ruku. Za vreme ustanka u Srbiji bila je kurir Glavnog štaba. Godine 1942 uhvaćena je u Nišu i odvedena u logor na Banjici. U septembru 1944 saopšteno joj je da će biti streljana zajedno sa svojom sestrom. One su uoči streljanja pevale i igrale »kazačok«.

¹⁵ U Užicu je bila stvorena umetnička četa koja se isključivo bavila kulturno - prosvetnim radom.

¹⁶ Momčilo Smiljanić se posle lečio neko vreme u okolini Užica i krio od Nemaca. Godine 1942 za njega je čuo gardijski poručnik Zvonko Vučković, komandant Prvog ravnogorskog korpusa Draže Mihailovića. Smiljanić i Vučković bili su u istoj 1^olasi u Vojnoj akademiji i zajedno su se prijavili u grčku vojsku prilikom potpisivanja trojnog pakta Jugoslavije sa Nemačkom. Vučković je na reč pozvao Smiljanića i on mu je došao na sastanak. Vučković je odmah svezao Smiljanića i naredio da ga dželatli u korpusu iseku noževima. Poručnik Smiljanić je brat prote Milana Smiljanića.

avionske odbrane u Užicu.¹⁷ Pera Posavski krenuo s nešto snaga, ali ga je na 7 do 8 kilometara od Užica rasterala avijacija. Tako se slomila odbrana Užica.

Onda nalet avijacije na grad. Da su avioni malo duže tukli, tenkovi bi sve živo pohvatali. Stari i drugovi Milinko Kušić, Krcun, Dabić, stari Bačo Stejić¹⁸ (skinuo zastavu sa Štaba) i Andrà Petronijević¹⁹ poslednji izišli. Nemci jurnuli tenkovima, bez zadržavanja, preko mosta na Djetinji, pa pravo zlatiborskim drumom. Do očekivane eksplozije na mostu nije došlo. Neko je mine povadio. Za tenkovima je jurila motorizovana pešadija. Lola Ribar i Draganče Pavlović 20 pokušali su da miriraju drum za Mačkat. Kasno. Avioni. Tenkovi. Proboj!

Stari je bio tu. Njega, Engleza Hadzona, Veljka Dragičevića²¹ i Boška Colica žestoko mitraljirali. Veljko podigao glavu, preskočio ogradu i viknuo: »Eto Nemaca!«. Bili su na 150 metara u streljačkom stroju. Paljba. (Zrna na 50 santimetara). Stari veli da je mislio da se neće izvući. Ipak stigli. Na drumu je pao Višić, politkom Račanskog bataljona, sa šest rana. Posle ga zarobili. Nestao Željo Đurić, sekretar OK. Dolazi i Marko. Evakuacija ranjenika teško ide. Svega osam teških ranjenika u kamion. Kuda s njima? Crnog i Fiću vodimo, jer ne mogu da idu sami. Jedan učitelj, Čeda Milosavljević, politkom Račanskog bataljona, teško ranjen, ubija se. U bolnici piska. Male dece mnogo. Sviće. Bežanija odmiče. Ovog strašnog dana primili smo vest da je Timošenko povratio Rostov.²² Oj, Crvena Armijo, u pravi čas si došla!

NEDELJA, 30 NOVEMBAR

Pokret. — U toku čitave noći išli su naši ljudi od Palisada ka Sandžaku. Nije se znao tačan pravac. Marijanu sam kazao da vodi u Dobroselicu štampariju i »Istoriju«. Mi polazimo u 5.30. Imamo da pre-

¹⁷ Docnije je utvrđeno da učitelj Tomić, koji je bio rodom iz sela Gorobilja kod Uzičke Požege i pred rat bio na dužnosti u selu šljivovici u Srezu zlatiborskom, nije poginuo na topu u odbrani Užica. On je odmah po izbijanju ustanka 1941 godine stupio u Uzički partizanski odred i jedno vreme bio na teškom protivavionskom mitraljezu, a potom na službi kod topova. Prilikom povlačenja iz Užica, poslednjih dana novembra on je učestvovao u borbi kao artilerac. Međutim, tada je zarobljen i Nemci su ga sa ostalim zarobljenicima zatvorili u jednu zgradu iz koje je uspeo da pobjegne. Došao je kući svoga oca u Gorobilje i tu proveo izvesno vreme skrivajući se. Da bi ga legalizovao, njegov otac prijavio ga je vlastima posredstvom izdajnika Sime Đukića u Uzičkoj Požegi. Ali Nemci su Tomića uhapsili i ubrzo, meseca februara 1942 godine, streljali na požeškom groblju sa jednom grupom pristalica Narodnooslobodilačkog pokreta. Leš streljanog Tomića njegov otac prevezao je u selo Gorobilje i sahranio.

¹⁸ Bačo - Spasoje Stejić, radnik, učesnik u atentatu na kralja Aleksandra 1921 godine, osuđen na 20 godina robije i izdržao 19 godina. Posle bekstva iz kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici 1941 bio u partizanskim jedinicama sve do Pete ofanzive, kada je pod Sutjeskom nestao.

¹⁹ Andrà Petronijević, kapetan bivše jugoslovenske vojske, borio se kao naš gerilac u Sandžaku, ali su ga četnici uhvatili 1942 u selu Aljinovićima, mučili i najзад ubili. Nikakve izjave protiv partizana nije hteo da da.

²⁰ Draganče Pavlović, student tehnike iz Beograda, poginuo je kao politički komesar Prvog šumadiskog bataljona na Pljenovcu, na Romaniji, u Drugoj ofanzivi, u januaru 1942 godine.

²¹ Veliko Dragičević, šef Oteka za vezu Vrhovnog štaba, poginuo u Drvaru prilikom desanta nemačkih padobranaca 25 maja 1944.

²² Vidi prilog: »Naše povlačenje iz Užica« na kraju ove knjige.

demo 27 kilometara do kraja drumu kod Draglice. Automobilom se spuštamo preko jedne velike uvale ka kafani. Jedna kola zakrčila drum, pa silazimo pešice. U Draglici se delimo na tri grupe. Borci ostaju ovde, civili u Dobroselicu, a ranjenici u Sjeništa. Delimo čajeve.

Nemci su krenuli iz Mačkata u 7. U Čajetini su bili u 7.30. Naši postavili slabe straže i nemački tenkovi ih zatekli u kafani. Mnogo ih je izginulo. Neki pobjegli kroz prozor. Jeziva slika na Palisadu. Kad su naišli nemački tenkovi — oko 60 teških ranjenika iz jedne bolnice izmiledo po livadi, onako bez nogu i ruku. Nemci su ih tenkovima gazili. Užas.

Nemci su nadirali za nama i stigli na 5 kilometara od kuće gde smo sedeli u kafani. Naša evakuacija sasvim podbacila. Vukle su se neke šivaće mašine, a daleko skupocenije stvari ostajale su. Nismo mislili da ćemo ići dalje od Zlatibora. Đido je pokušao da spase »Istoriju« i štampariju. Rekao je Marijanu da ih vozi dalje. Štamparija je skinuta u Dobroselici, na 5 kilometara od drumu. »Istorija« je stigla do kraja drumu (300 stranica je već bilo gotovo u 5.000 primeraka).

Kroz kafanu je prošlo 280 ranjenika i 80 boraca. Posle podne se pojavio »Italijani«. Uzbuna. U strelce! A ono naši ranjenici na putu za Sjeništa! Od jednih skraćenih volovskih kola učinio nam se top. Radnici s partijcima stalno prenose puške od kraja drumu do kafane. Ima ih oko 700 komada.

Predveče je Đido pošao, po dogovoru s drugom Titom, da sa 20 drugova izvrši dublje izvidanje s kamionom u pravcu Kraljevih Voda. I ja sam bio među ovom dvadesetoricom.²³ Mesečina kao dan. Mraz. Javljam se u izvidnicu. Primičem se kućama na Borovoj Glavi s jednim metalcem. (On je poginuo, bio je div, nosio je 50 kilograma kao od šale). Jedan mladić veli da su Nemci bili s autom i kamionom. Pitati za komuniste. Bilo je s njima i nedićevaca. Iz jedne kuće odneli su četiri patke, tegle sa slatkom i jastuče.

Đido ide kamionom odmah za nama. Kad mu reko da će Nemci pobiti i nas u patroli, i drugove u kamionu, on odgovori: »Čuvam vas, čuvam kadrove!«

Naši su ljudi vredni. Posao završili kako treba. Prošlo 12 volovskih kola za prenos »Istorije« pored naših straža. Nisu stigli konji iz Sandžaka. Vraćajući se s Đidom kroz šumu, — pevam! Stari je krenuo. Mi treba da pođemo u šest u jutru. Ležerno u tri.

Toga dana Srba Ognjanović, visoki, krupni đak dozvolio je da 350 zarobljenih Nemaca padne u ruke neprijatelju. Pretsednik opštine u Jablanici ujedno i pretsednik NOO pozvao telefonom Čajetinu i rekao gde su zarobljenici. Nemci poslali u selo 1.000 vojnika. Tu su pušteni i četnički oficiri — po Markovom naređenju.

Mirko Tomić budi drugove u školi na kraju drumu već posle jednog sata — i opet vući. Preneli smo sanduke sa srebrom od drumu do kafane. Taj posao je zaista jedan od najvećih podviga za ova dva dana evakuacije.

²³ Dobili smo zadatak da iskopamo jedan deo novca koji smo noć ranije zakopali. Bilo je oko 90 sanduka srebra.

»ZDRAVO, MAJKO SRBIJO!«

PONEDELUK, 1 DECEMBAR

Pokret. — Nismo spavali ni tri sata. U kafani zatičem Dejana Šumadiskog i slovenačku četui. Poslato svega 17 sanduka »municije«. ⁸ Ostala su 34! Bacamo sve snage da se prevezu. U 7.30 javljaju da je naišao jedan nemački izviđački automobil — i da se odmah vratio. Upregli smo volove da vuku »municiju«. Pet minuta kasnije čujemo mitraljesku vatru. Dejan Šumadiski ide na levo krilo. Slovenci na desno — sve u svemu jedno 40 premorenih ljudi koji se jedva kreću. Mi smo u centru. Prema prvim izveštajima stiglo je osam nemačkih kamiona. Vatra se čuje s našeg levog krila. Nemci zalamaju svoje desno krilo. Odjednom pet topovskih zrna pade na naše desno krilo po brdu. Mirko naređuje povlačenje. Idem za njim.

Đido kreće s Plavom Verom na konjima. Hrabra devojka. Bila je na mrtvoj straži kad su naišli Nemci. Dva druga stražara — među njima i metalac Dikan — poginula su. S levog krila sve jača paljba. Pred nama kilometar i po brisanog prostora. Upadam kroz led u potok, mokat sam do guše. Tek kada smo prešli visoko brdo iznad Sjeništa zaustavljamo se. Dobijam od Đide konja. Ali raga neće da ide. Čuju se avioni. Kurir »Oskar« pušta konja. Ja se priljubio uz zemlju, dok nemački meci zvižde. Đido stoji i kaže da se ne sme uvijati pred neprijateljskim metkom. Mene sramota! Ranjenici odlaze iz škole u Sjeništu. Mitraljezi nas prate u stopu.

Stižemo na jedan vis s koga se vidi Sandžak. Susrećemo prve sandžačke partizane. Ne daju loš utisak. Vole oružje. Hteli bi da menjaju bombe. Za nama stalno mitraljeska paljba. Spuštamo se niz brdo i prelazimo Uvac preko mosta kod Radojne. Napuštamo Srbiju. Zdravo ostaj! Umoran, stižem u školu na poljani u Radojni. »Oskar« mi daje parče sira i ja ga delim s Juricom Ribarom i zajedno jedemo u nekom senu, dok avioni kruže iznad nas. Odlazim u kuću gde je Stari. Situa-

¹ Slovenačka četa bila je sastavljena od Slovenaca ~ prognanih iz Slovenije u Srbiju. Imala je 80 ljudi, ali je posle četiri meseca ostalo svega sedam boraca. Svi ostali su izginuli.

* Radi konspiracije upotrebljen izraz »municija« umesto srebra. Neki od ovih sanduka sa srebrom sačuvani su do kraja rata. Iskopana su i dva sanduka u Hercegovini koje je zakopao, 1943 godine. Prateći bataljon Vrhovnog štaba.

cija kritična. Nemci izbili na visove iznad Uvea i šišaju mitraljezima. Kod škole su ranili jednog druga. Meci doleću i do kuće u kojoj smo mi.

S druge strane, na dva sata, u Novoj Varoši — Italijani. Da sile Osovine rade zajedno, sve bi nas pohvatale u ovoj rupi kao miševе. Niko živ ne bi ostao. U 2.30 krećemo golim brdom. Panika. Ljudi beže. Brzo se grabi. Tek što smo ga prešli — avioni. Ležerno u neku šumicu. Pop Vlado Zečević uhvatio bukvu i veli da ga je jedna bukva spasla od »Štuka« na Ceru. Jedan iz straže izvalio se u travu — u crvenim pantalonama Vojne akademije. Vide se na deset kilometara. Dvapat smo uzimali zaklon i najzad ušli u jednu kuću.

Dido je otišao s partijcima da brani most preko Uvea. Pada mrak. Italijani se ne pojavljuju. Sile Osovine ipak ne rade zajedno. Na Crnom Vrh u naši drže zasedu. Dido dolazi oko 9 uveče. Drugovi iz Vrhovnog štaba drže sastanak. Mirko Tomić, Nikola Grulović, engleski kapetan Hadzon, Pop Vlado i još 100 drugova odlaze na sever. Ja idem sa Starim, da se odmorim od rane pa ćemo posle »Borbu«, kako reče Beve.

Dok su u jednom kutu prenatrpene sobe drugovi tiho razgovarali, Englez se raspričao: Dražina ofanziva na Užice nije uspela, jer je Dančić, komandant četnika u Bosni, izdao. Posle je pričao kod koga su u Jugoslaviji još od pre rata smeštene engleske radiostanice. Tu je i Dragoljupčić.

Jedanaest i po. Vedra noć. Krećemo. Moramo preći drum Nova Varoš — Priboj na kome Italijani često drže noću zasede. Vode nas pozadinci. Crni i Fića su s nama. Obojica teško ranjeni. Silazimo niz brdo. Mrz. Led. Crni pada s konja onako ranjen, sa zavijenim trbuhom. Stari pokriva oči rukom. Crni se nekako diže. Vodim mu konja. Spuštamo se na drum. Tišina. Prešli smo ga. Vodi nas Butum, student Tuzlić. Uzbrdo ide teško. Zastajemo u Bistrici. Već je tri izjutra. Ležerno. Bogami, mnogo trke ovog dana.

UTORAK, 2 DECEMBAR

Pokret. — Odmaramo se do podne. Vraćali smo panikere. Oko dva sata javiše nam da dolaze Italijani. Odjurili smo u šumicu iznad kuće i zauzeli položaj. Sunce. Dole drum vijuga. Kroz dogled, vele, vide se Italijani. Čekamo. Nema ništa. Povlačimo se u jedno brdo. Fića izgubio konja. Ja urezujem u jedno drvo srp i čekić i datum »3 - XII - 1942«. Smeh — i datum zaboravljamo! Oko četiri silazimo dole. Stari zaboravio neko sedlo. Ulazimo u kuću, a seljanka veli: »Eto Italijana za 10 minuta«. Stari je ljut: »Ako su Italijani, pucaćemo na njih!«

Razvijamo se nas dvanaest u strelce. Polazimo posle za Drenovu. Odjednom izbijamo na jedan prevoj: Durmitor iskočio, jer iza njega zalazi sunce. Divno se ocrtavaju svi njegovi visovi: Savin Kuk, Medjed, Čirova Pećina. Jula 1938 tamo sam bio s Olgom.

Smeštamo se u Drenovu. Kuća nije rdava. Dolazi kurir, Jevrejcin

⁸ Vlasnika te kuće, Miloša Divca, i jednog njegovog sina četnici su ubili 1943 godine posle svog sloma na Drini. Sam Vuk Kalajitović odveo je Divca i njegovog sina u Božatičku opštinu, preko Lima, i tu ih zaklao. Drugi Divčev sin bio je u gerili — tako su se zvali

iz Sarajeva sav šugav, i javlja da su Pljevlja oslobođena i zarobljeno 3.500 Italijana. Komandant Crnogoraca Arsa Jovanović rekao je da će borba biti kratka. Dva - tri sata. Kurir je čuo borbu i posle dva i po sata sve se utišalo. Veselje.

SREDA, 3 DECEMBAR

Drenova. — Prvi put posle Užica jeli smo dobro. Novovaroška četa napravila zasedu između Nove Varoši i Bistrice. Zarobila italijanskog oficira, šest vojnika i dva kamiona namirnica s brašnom. Tek što smo legli uveče, lupa neko. Ulazi Vojo Leković — bled. Dolazi iz Pljevalja — napad neuspeo. Oko 500 naših ranjeno i poginulo. Demoralizacija kod ostalih Crnogoraca. Neki se već razbežali. Mitar Bakić još iste noći odlazi preko Lima ka Pljevljima.

ČETVRTAK, 4 DECEMBAR

Drenova. — Mutno, susnežno vreme. Pada prvi sneg ove zime. Od Nove Varoši se čula topovska paljba. Išao sam u izvidanje u pravcu Bistrice. Strašna litica. Italijanske kasarne kao na tanjiru. Ovde se nalazimo u mrtvom uglu. S obe strane drum, a mi od Italijana na jedan i po kilometar. Doznali smo da je Novovaroška četa vodila borbu s alpicima. Italijani napuštaju Novu Varoš usled strahovitih gubitaka u Pljevljima. Ali ne idu drumom, već su krenuli kosama. Naišli su na Treću srpsku četetu. Jedan naš mrtav, a dva ranjena. Jedan drug iz užičkog Agitpropa bio ispod stene, a gore, na 5 do 6 metara, Italijani s puškomitraljezima zovu: »Komunisto!« Nisu ga приметili.

Posle podne stigao kurir iz Radojne od Đide. Marko se probio do Radojne.⁴ Naredio je da se puste svi zarobljeni četnički oficiri, koji su učestvovali u prvom napadu na Užice, 2 novembra, nad kojima je bila vođena istraga u našem zatvoru. Stvoren je Sandžačko - srpski bataljon. Naši drugovi su u Radojni imali ogroman posao koji su s najvećim uspehom završili. Sve su čete pregledali, nove formirali i pretresli. Ovo je dosad najsudbonosniji period našeg partizanskog ratovanja. Jedinice su nam bile olabavile, moral opao. Čvrsta boljševička ruka sve je to dovela u red.

S obzirom na situaciju,⁵ rešeno da pređemo Lim. Silazimo po malom snegu na drum Prijepolje — Priboj. Držimo zasedu. Italijana nema. Ponoć. Jedan mladić nas majstorski prebacuje preko reke. Uperi čamac u struju, pa ga sama voda izbaci na drugu obalu. Po mraku idemo uz brdo kao zid. Razmeštamo se po kućama. Nas devet prvo u jednu kuću gde bolesna baba pljuje, kašlje; odlazimo u drugu: puna dece, prljavo. Rušim se na pod i slatko spavam dva sata.

naši odredi u Sandžaku koji su operisali po odlasku naše glavnine iz tih krajeva. Posle oslobodjenja odlazio sam do spaljene Divčeve kuće da bih iskopao skrivenu arhivu Vrhovnog štaba, ali, izgleda, da su je četnici u međuvremenu pronašli. Predali su je Nemicima. Navodno su američke trupe 1945 otkrile tu arhivu u Nemačkoj i prenele je u Vašington.

* Drug Marko po nalogu druga Tita, u zoru 30 novembra 1941, krenuo je s Palisada u Alin Potok. Tu je skupio do 800 ljudi, slao pojedine bataljone da olakšaju prelaz naše glavnine preko Uvea, a kasnije se povukao u Sandžak.

⁵ Nismo bili u to vreme obavesteni da je Nova Varoš već oslobođena.

PETAK, 5 DECEMBAR

Izbičani. — Siromašno selo. Žena, u čijoj smo kući, ne prima nas; vrišti, dobija histerični napad — moramo da idemo. Domaćin pokušava da nas zadrži, ali žena hoće kocem na njega. Spuštam se u kuću gde je Stari. Šuma divna. Lim dole. I drum. Sedimo ceo dan. Pred podne nailaze Italijani drumom Bistrica — Prijepolje. To su oni koji su napustili Novu Varoš. U vazdušnoj liniji nismo udaljeni više od 600 — 700 metara. Samo nas Lim razdvaja. Lepo čuješ mazge, žagor ljudi. Cikne poneka italijanska puška. (Manja od naše, ima šest metaka.) A Vrhovni štab sedi u kolibi. Večeras pojedosmo masnu cicvaru. Pravio je Vlado Crnogorac. Osetismo dušu. Nešto nas počinje da grize — vaške.

SUBOTA, 6 DECEMBAR

U šumi kraj Lima. — Sabajle došao Sandžaklija Daut⁶ i doneo potvrdu vesti da je Nova Varoš oslobođena. Veselje. Isto tako čuli smo da su Crnogorci kod Savinog Lakta dočekali Italijane iz Prijepolja i pobili preko stotinu. Samo puškom ne zauzimaju se utvrđeni gradovi, ali se odlične zasede prave.

Tek što smo počeli da jedemo ječmeni kačamak, straža javlja: »Gore neka sela!« Penjem se na kosu. Na 2 do 3 kilometra od nas gore sela Barice, Babine i Šerbetovac. Dole Lim (u kome se čamac svake noći potopi da ga Italijani ne pronađu), a s one strane Lima drum po kome su malopre projurila dva italijanska tenka. Mi smo na strmini, a gore po kosama Italijani pale sela rastureni u strelce. Straža nam broji svega 12 ljudi. Odlazimo u šumu. Lomatamo se po jarugama, glad nas isteruje u jedno selo. Tu kod jednog kulaka jedemo. Opet trka: »Dolaze Italijani s treće strane«. Šaljemo izvidnicu. Ništa. Sedeli smo čitav dan u tim urvinama. Beve nam priča kako je studirao lenjinizam u Moskvi. Na stotinak metara od Lima, u kući jednog partizana čekamo da se smrači. On nam doneo veliki lonac pun kuvane piletine. Svi zabadamo kašike po redu. Ja dva bataka, a Stari dva vrata. Smejemo se. Jeli smo u mraku. Prelaz preko Lima uzbudljiv. Onda uzbrdo tri sata. Drenova! Zatičemo vesti s Istočnog fronta. Sjajne. Stigla jedna crnogorska četa od 80 ljudi. Sa njom i Bajo Sekulić.⁷

NEDELJA, 7 DECEMBAR

Drenova. — Oko podne opet se javljaju Italijani. Crnogorska četa zauzima položaj. Krenuli fašisti da spasu kamion koji su dan ranije naši zaplenili na drumu Nova Varoš — Bistrica, ali ih naša pozadinska četa najurila. Posle podne su došli Dido, Marko i Lola. Oni su uspešno završili svoj posao. Uveče Đido, Beve i Bajo idu kod Crnogoraca. Đido govori o tradicijama Crnogoraca, o borbi za slobodu, o »Gorskom vi-

⁶ Daut Musić, zamenik komandanta Mileševskog odreda, bio je teško ranjen s jeseni 1943 u Prijepolju, kada su Nemci iznenada prodrli u taj grad. Ubio se da ne bi pao neprijatelju u ruke.

⁷ Narodni heroj Bajo Sekulić, politički komesar Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Ubili ga četnici početkom 1942 godine.

jencu«. Beve razlaže međunarodnu situaciju, a Bajo: »Ko je junak neka ostaje, ko izdajnik — kući«. Niko se nije javio za povratak.

PONEDEUAK, 8 DECEMBAR

Drenova. — Jedan seljak veli da su italijanski oficiri izlazili iz Prijepolja i merili nekim spravama nešto u pravcu Drenove — verovatno daljinu radi tačne artiljerijske vatre, šalje se crnogorska patrola da ih opkoli ako se opet pojave. Patrola se vraća.

Stari ide lično u izvidanje. S njim kuriri Vlado i Božo, zatim Bajo Sekulić i ja. Dolazimo do na kilometar i po od Prijepolja, vide se kuće i most. Svracamo u jednu muslimansku kuću. Žena i deca. Majci sve usne igraju od straha. Kažemo da nismo četnici, već partizani. Vraćamo se preko nekog zaleđenog potoka — sledili se talasi visoki po metar. Nailazimo na jednu lepu kuću — položaj mnogo zgodniji nego prva kuća koja je slepljena uz brdo. Tu jedemo cicvaru. Ovde ćemo se preseliti. Stižemo u mrak. Zatičemo Peru Stamboliju. Stiglo je 650 ljudi u Radojnu. U Sjenici se srpska i muslimanska gospoda ujedinila i vele »da neće da puste ni partizane, ni četnike«. Večeras nam Pera javio da je počela ofanziva kod Moskve. Radost. Uopšte je kod nas vedro raspoloženje i u najkritičnijim časovima. Utučenosti nikad nije bilo — ni kad smo Užice napuštali.

UTORAK, 9 DECEMBAR

Drenova. — Sneg veje. Preko 10 santimetara visok. Pomalo trebimo vaške. Raspravljamo o ulasku Amerike u rat i borbama na Pacifiku. Beve misli da je dobra stvar što se imperijalisti troše. Ceo dan sedim u kući. Gore sela iza Lima!

SREDA, 10 DECEMBAR

Nova Varoš. — Po snegu Beve i ja idemo kolima u Novu Varoš. Išli smo tri i po sata. Građani su dobro primili partizane, čak sa ih i ljubili. Prota⁸ je najvredniji član NOO. Trči. Grdi ljude ako daju mali prilog za oslobođenje. U gradu ima i muslimana. Kasaba od 2.500 duša. Italijani se dobro utvrdili. Na svakom visu drvene barake i mitraljeska gnezda. Grad nije opljačkan. Dobro nam je došao. Vojska će se malo odmoriti, okrpiti; biće nešto opanaka i košulja. Jedem ratluk (dve kutije), čevapčiče, duge, na loju, bez soli i hleba; pijem čajevе, krcam orahe. Tolim glad. Posle dugog vremena slušam radio. Istočni front: Crvena armija napreduje. Uveče spavam s Bevcem kod druga Rode.⁸ Kupam se posle dve nedelje, prvi put. S dva litra vode.

⁸ Prota Jevstatije Karamatijević, pukovnik naše vojske, prošao je Treću, Četvrtu, Petu, Šestu i Sedmu ofanzivu. Umro 1948 godine. U ovom ratu su mu poginuli supruga Efimija, dva brata, Mita i Vlajko, tri ćerke i dvoje unučadi. Živa su mu dva sina i ćerka. I oni su učestvovali u borbi od prvog dana ustanka. Mladeg sina Nedeljka, gerilca, uhvatili su Italijani 1942 godine i odveli u Prijepolje. Ali mu je majka Efimija doturila hleb i u njemu turpiju, pa je Nedeljko prezeo šipke na prozoru i pobjegao. Nedeljko je posle rata bio u Vojnoj akademiji u Beogradu.

* Rodo - Rodoljub Stevović, šumski radnik iz Nove Varoši. Bio je politički komesar Drugog zlatarskog bataljona i član štaba slavnog Zlatarskog gerilskog odreda, koji se održao od početka 1942 godine pa sve do leta 1943 godine, kada je glavnina naših snaga ponovo izbila u zapadni Sandžak, čuvajući ranjenog komesara odreda Voju Lekovića, drug Rodo je

Rodina majka daje nam večeru; sestra priča kako je deljen naš letak italijanskim vojnicima. Njoj ga je iz šume poslao Rodo, a ona ga dala nekom vojniku — pekaru, s kojim se često sastajala. Taj Italijan je pošao s oficijom na obilazak straže, pa je iza njegovih leđa svuda naokolo ostavljao letke. Sutradan, veli taj radnik, vojnici su plakali kad su čitali kako Italijom vlada Gestapo. Oficiri su letak prošli, javno ga istakli, napisali neke psovke na naš račun i postavili agente OVRE da paze ko od vojnika čita letak.

Važan odnos s muslimanima. Jedinstvo svih ugnjetenih naroda. Naša rezerva. Neki partizan, Marko Rondović, ubio i opljačkao jednog bogatog muslimana. Naš ga sud osudio na smrt. Posle je streljan. Njegov sin, takođe partizan, doveden je u komandu. Daje izjavu: »Vraćam što je moj otac oteo. a sem toga sav mal, i stoku i žito, poklanjam četi!« Streljana su i dva muslimana — ustaše.

ČETVRTAK, 11 DECEMBAR

Nova Varoš. — I danas smo se zadržali u Novoj Varoši. Razgovarao sam s mnogim starim drugovima. Četnici iz Sandžaka pobili su neke naše drugove. Naročito se tu istaklo selo Rutoše. Osim toga, ni do danas nije razrušen put od Nove Varoši prema Bistrici. Jednim tempom mogli bi Italijani da zauzmu grad. Stigli smo po mraku u novu kuću. Tu nam Stari veli da se stvara Proleterska brigada. Bio je kod Kraljevcana. Dočekali su ga pesmom. Oni, Kragujevčani i Crnogorci, ulaze u udarnu brigadu.

PETAK, 12 DECEMBAR

Drenova. — Iz Bosne stižu vesti da su se Italijani povukli iz Foče i Goražda i da su ušli četnici. Ali s četnicima nije čista stvar. Majstori su Nemci: izgleda da će Bosna biti predana Nediću. Zato treba ići u Bosnu što pre. Situacija se ubrzava. Na istočnom frontu sve bolje. Proleterska brigada se priprema. Ona će biti strah i trepet za neprijatelja. U nju treba da ude najviše Crnogoraca.

Iz Crne Gore dobre vesti. Italijani svuda otsečeni. Moral im je slab. Zamenjuju benzin i jod za zarobljenike. Raduje me put. Izgleda da ćemo krenuti za Bosnu prekosutra.

Uveče došao Arso Jovanović, crnogorski komandant. Stari kaže da je dobar vojnik.

bio opkoljen od četnika i teško ranjen od prvog metka, ali se junački borio i, na kraju, ubio se sam da ne bi pao živ četnicima u ruke. U međuvremenu naši drugovi su čuli borbu i proterali četnike. I Rodina majka takođe je ubijena na svirep način. Posle četničkog sloma u Četvrtoj ofanzivi, a naročito posle poraza koji su sandžački četnici doživeli na Drini, komandant četnika u Novovaroškom srezu. Vuk Kalajitović, počeo je da vrši nečuvene zločine nad porodicama partizana. On je posle poraza na Drini ostao svega sa 20 ljudi i došao je u okolinu Nove Varoši. Svom pretstavniku kod italijanske komande u Novoj Varoši, Simi Despotoviću, naredio je da pokolje partizanske porodice. Despotović je izveo iz Nove Varoši, krajem aprila, liči Uskrsa 1943 godine, Rodinu majku Hristinu, obučara Damjana Budisavljevića, zatim Lenu Stevović i njenu ćerku Ružu i pobio ih. Leševi su pronađeni u jednoj jami iznad Nove Varoši. Glave su im bile probušene svrdlom. Rodin brat Radomir bio je na Sutjesci ranjen i tu su ga uhvatili Nemci. U životu je ostala samo Rodina sestra Radojka. Ona je krenula s glavninom naših snaga u proleće 1942 za Bosansku Krajinu i učestvovala kao borac u svim ofanzivama.

Muku mučimo s novcem. Upotrebljavaju se dinari jugoslovenski, Nedićevi, hitlerovske marke, fašističke lire, albanski franci i lekovi — sada će još i ustaške kune. Ali će doći i crveni dinari!

Postavljen sam za komesara za ishranu. Mitar mi veli: »Od urednika »Borbe« postao si urednik čorbe«.

SUBOTA, 13 DECEMBAR

Drenova. — Vesti s radija nam još nisu stigle. Nestrpljivi smo. Diskutujemo. Beve veli da na istoku još nije otpočela opšta ofanziva

— mogu Nemci još jednu ofanzivu. Zatim sam čitao drugovima dnevnik. Crnogorci se bune, Stari veli: »Ja mnogo volim Crnogorce, junaci su, ali njihovo rukovodstvo jaši na repu stihije«.

Posle podne dolaze Marko i Lola.

Stari mi saopštava da sam postavljen za politkoma Prvog šumadiskog bataljona. Milion planova mi ide kroz glavu. Sećam se svih nedostataka ranijeg rada. Silazim još iste večeri u Novu Varoš.

NEDELJA, 14 DECEMBAR

Nova Varoš. — Užasna stvar se dogodila. Zamalo što nam nije nastradao Vrhovni štab. Italijani pošli s nekoliko kolona za Drenovu iz Prijepolja. Kad su došli na 250 metara od kuće u kojoj su naši bili, Crni slučajno pogledao kroz prozor i rekao: »Evo neke vojske!« Ta vojska je bila italijanska. Naši su se evakuisali brzo. Veljko i Paja kao munja kroz eter. Neke su stvari propale: divna karta Jugoslavije, kompletan radioaparatus s akumulatorima, konji i dosta hrane. Srećom, tu je bila Uzička četa. Otvorila paljbu. Stari ostao s njima, a »neborce« poslao u jendek. Kad je počeo da sipa teški mitraljez, Uzičani stoje. Stari im naređuje da legnu. Italijani zatim udarili bacačima. Prebacuju daleko. Tako se naši izvukli. Italijani su zapalili kuću u kojoj je Štab bio, ubili snaju domaćinovu koja je deset dana ranije rodila blizance, ubili još jednu ženu koja je bila u drugom stanju.

Ja čekam Šumadiski bataljon. On je otišao za Sjenicu. Dolazi Raja sa 150 Kragujevčana. Ljubimo se.

PONEDELUK, 15 DECEMBAR

Nova Varoš. — Jutros u osam stiže naš bataljon. Ljudi umorni, gladni, pocepani, bos, vašljivi. Predajem čiča Milanu Iliću, komandantu bataljona, svoj »ukaz«, pismo Vrhovnog štaba o mom naimenovanju za komesara. Mali starac, dugih brkova, gustih obrva, debelih seljačkih prstiju — ostavlja silan utisak. Trčimo, čiča Milan i ja, smeštamo ljude, pronalazimo neke berbere, nosimo cokule, kapute, da se krpe. Posle podne odlazim kod Starog. Tu mi saopštava da 17 decembra ujutru imamo da napadnemo Banju Priboj, gde se s Italijanima nalazi Zdravko Kaluđer i njegovi četnici. Istovremeno će, s druge strane Lima, Crnogorci osuti paljbu. Ovaj zadatak je poveren šumadiskom i Kragujevačkom. Raja Nedeljković je komandant grupe, a ja sam politkom. Stari kaže da ćemo u Radojni dobiti tačna uputstva o položaju četnika i Italijana. Ako su italijanske snage suviše velike, onda ne

treba vršiti napad, već sprovesti čišćenje četnika. Četnici iz Banje, Rutoša i Brezne već su nam dojadili. To je vrlo važno političko pitanje. S takvim instrukcijama se oprostih pun nada i odlučnosti.

UTORAK, 16 DECEMBAR

Pokret. — Celu noć su radili drugovi iz Nove Varoši. Drugarice su do sedam šile. Svaki partizan moga bataljona dobio je gaće i košulju. Nova Varoš ih dobro opremila. Ali po našem običaju polazak nije bio u osam nego u jedanaest. Oba bataljona su promarširala s pesmom kroz grad. Hvatamo brdo. Sunce kao usred leta. Prži. Srećemo Mitru Mitrović, Milentija Popovića i ostale.

Usput razgovaram s Kragujevcanima. Obnavljamo stare uspomene. Oko dva smo u Radojni. Tu srećem Raju Nedeljkovića. Odmah zakazujemo sastanak svih komandira i politkoma. Tu je i Draganče Pavlović, moj stari dugonja iz Beograda. Pre tri nedelje stigao je iz Makedonije. On je politkom Kragujevačkog. Pera Stambolić prisustvuje u ime Srpsko - sandžačkog štaba. Trebalo je da krenemo u dve kolone i da se susretnemo kod Banje. Pera nam saopštava da u Rutoši i Brezni nema ništa, jer su oni juče čistili. Podataka o Banji nema nikakvih. Odlučujemo da krenemo k Banji, da stignemo tamo oko ponoći, pa da na licu mesta rešimo šta ćemo.

Mrak. Šest sati. Govore Andrà Petronijević i Mijalko Todorović. Ljudi su orni za borbu. Tihogazimo. Četnici poneki put postavljaju noću zasede. Samo vodiči se boje. Neće da nas vode. Tek kad revolvere potegnemo — polaze. Imamo i dva Pribojca, ali oni znaju put tek od Uvea. Ponoć, još nismo stigli. Ljudi ne puše da nas četnici ne bi otkrili. Jedan sat. Ljudi umorni, jedva stoje. Nisu se u Novoj Varoši dobro odmorili. Gledam čuda: partizan zastane, padne na sneg i spava. Dva sata. Vodiči se plaše. Opet moramo s njima da trošimo vreme. Revolver. Pokazuju nam jedno brdo. Do njega pet kilometara. Iza brda Banja.

Kratak odmor. Mi smo u jednoj košari. Ljudi su zbijeni kao sardine. Vatra gori. Dremamo na zemlji i klupi. Dolaze svi komandiri. Da li da napadamo? Ne znamo snage neprijatelja, ne znamo ima li Italijana, ne znamo prilaze. Rešavamo da se raspitamo kod seljaka. Draganče Pavlović odlazi i saznaje od domaćina da ima 200 Italijana s bacaćima i mitraljezima. Opet savetovanje. Pred očima mi Pljevlja. Čiča Milan, Raja, Draganče, Voja Radić — svi protiv napada pod ovim uslovima. Četiri sata. Budimo ljude i idemo dalje ka Višegradu da uhvatimo vezu sa Semećskim bataljonom.

SREDA, 17 DECEMBAR

Pokret. — Idemo pored Priboja uzbrdo. Zatim u dolinu Uvea — oko 500 metara spuštanja. Vojnički vrlo slabo. Bez izvidnice i zaštitnice. Spuštamo se niz liticu po šumi. Ljudi padaju. Dolazimo na Uvac. Na drugoj strani Zlatibor. Idemo kozjom stazom po litici. Dole reka huji. Jedna polovina je već u rupi. Odjednom: buuum... Granata udara u drugu stranu — u Zlatibor. Mi razvučeni. Svih 300 ljudi kao u mišolovci. S jedne i druge strane litice. A ni naša prethodnica, ni naša zaštitnica nisu

na svom mestu. Onda još jednom: buuum. Izgleda da nas bacač tuče. S Rajom se brzo dogovaram da što pre izbijemo na drugu stranu i dohvatimo se kose. Jurimo uzbrdo. Naporno. Znojimo se. »Dnevnik« mi se vlaži pa se posle jedva čita. Posle jednog sata stižemo na kosu. Italijani nas nisu više tukli. Jedan seljak nam veli da je pre neki dan na ovoj kosi bilo oko 2.000 Nemaca. Pretresali su Dobroselicu. Lepo bismo se proveli da su i ovog dana bili.

Nastavljamo put nizbrdo. Mrak je. Ja i Draganče idemo napred da uredimo konak za Odred. Odjednom nešto puče. Vrlo blizu. Zrno mi prozujaju kraj uva. Bacamo se na zemlju. Ono Dragančetova puška okinula. Smeštamo se u selo Štrpce, to jest u Bosnu, zemlju moje majke. Selo je na drumu Priboj — Višegrad. Italijanske patrole se šetaju. Četnici sa njima saraduju. Čuvaju zajednički stražu. Mi se prvo namestili na sam drum, pa se posle premestili malo uzbrdo.

U BOSNI, ZEMLJI PONOSNOJ!

ČETVRTAK, 18 DECEMBAR

Pokret. — Draganče, Raja i ja presedeli smo ovu noć na klupi. Nema mesta za spavanje. Pokret u 7! Popeli smo se u Oskoruše. Raca,¹ tipograf iz Beograda, inače bivši komandant jednog šumadiskog bataljona — spremio vola i dva ovna. Prilikom povlačenja iz Užica Raca je ubio iz revolvera dva Nemca. (Raca poginuo sredinom januara u Pjenovcu na Romaniji, braneći puškomitraljezom otstupnicu. Njegove žive oči sada me gledaju. Ne verujem da je mrtav. Nisu mrtvi moji drugovi! Ovo je san, strašan san! ! !).

Blato. Kiša. Obilazim drugove od kuće do kuće i nosim im meso. Slovincima osam kila. čiča Milan deli meso i priča kako su srpski vojnici u zarobljeničkim logorima bili majstori u prošlom svetskom ratu pri deljenju sledovanja. Održavam sastanak sa partiskom ćelijom u Prvoj četi. Kako se čovek čistije oseća posle sastanka. Na sednici Štaba predlažem da napadnemo Mioče. Voja Radić odlazi u izviđanje i javlja — tamo su Crnogorci. Onda određujemo Drugu četvu da napravi zasedu na drumu Uvac — Višegrad.

PETAK, 19 DECEMBAR

Pokret. — Užasna kiša. Zaseda ne ide, iako se ljudi spremili. Silazimo u Mioče. Srećemo Crnogorce. Dirljiv susret srbijanskih i crnogorskih partizana. Prvi put u ovom ratu. Pozdravio sam braću s Lovćena.² Posle sedam kilometara uz prugu do Ruda. Lep gradić. Italijani ga bili utvrdili. Barake na svima visovima. Smeštamo se u mejtep — školu, izrešetanu mecima. Sreli smo Mošu Pijade, Peka Dapčevića i Mila Peruničića.

SUBOTA, 20 DECEMBAR

Rudo. — Spavam s čiča Milanom pod stolom. On se budi oko tri i sam sa sobom razgovara. Misli na selo i prepire se sa seljacima: da li

¹ Raca - Aleksandar Terzić, tipografski radnik iz Beograda, junački poginuo kod Pjenovca, januara 1942, pokušavajući da zadrži Nemce.

* Odgovorio nam je drug Đuro Čagorović, komandir jedne crnogorske čete.

ima boga. Posle mi priča da ima devetoro dece. Najviše voli najmlađeg.³

Pozvao nas Stari. Tu su i ostali drugovi. Oštra kritika zbog Banje. Ja sam za kaznu smenjen. Ostali ukor. Zaista, one noći nismo mogli da napadnemo Banju, ali dužnost nam je bila da prikupimo podatke i navalimo iduće noći. Zadatak se morao izvršiti. Pravilno. Kaznu sam zaslužio, jer sam kao politkom bio najodgovorniji. Eh, prokleta noći. Stari mi saopštava da čekam na »Borbu« i idem sa štabom.

Dobio sam i sapun.

Jurica Ribar i Marijan Stilinović parili odelo, pa ga okvasili — došli polugoli kući. Buran smeh.

NEDELJA, 21 DECEMBAR

Rudo. — Danas je Staljinov rodendan, danas je oslobođen Volokolamsk, danas je obrazovana Proleterska brigada. Govorili su Stari i Fića-Filip Kljajić. Sjajan utisak! Stajao sam s kraja i mislio: »Učimo se na greškama. Vratću se u Proletersku!«

PONEDELJAK, 22 DECEMBAR

Rudo. — Italijani s četnicima Kamenka Božića napali nas s tri kolone. Užička četa zarobila sedam Italijana. Jedan među njima je student umetnosti iz Milana. Ostali seljaci. Student, kaplar, priča sve. Lovčenci zauzeli Medjedju na Drini.

UTORAK, 23 DECEMBAR

Pokret. — Polazimo iz Ruda. Cilj: Medjedja. Italijani i četnici ponovo napadaju Rudo. Grme bacači. Idemo prugom. Ispod nas Lim! Na vrhovima stenja stoje grupe ljudi. Gledaju, gledaju i odjednom se prolama: »Živjeli partizani, živjela braćo!« To su muslimani iz sela koja su opljačkali četnici. Oni jure nizbrdo: »Idemo s vama. Juče su četnici 30 ljudi zaklali, a dvadeset udavili u Limu.« Bosna 1941!

Stanice opustošene. Idemo kroz tunele. Konji lome noge u mraku. Medjedja spaljena. Pustoš. Nailazi četnički voz. Zarobljavamo potpukovnika Cvetkovića. Jednom smo ga u Užicu pustili, a sada krenuo za Užice da bude komandant Nedićeve žandarmerije! Dolaze pretstavnici majora Boška Todorovića, zamenika Jezdimira Dangića, četničkog komandanta Istočne Bosne. Hoće da ispitaju koliko nas je i kuda idemo. Posle razgovora vraćaju se u svoj štab. Zbijeni smo u jedan sobičak. Spavamo »kao u pretrpanom vozu Beograd — Zagreb uoči Božića«.

SREDA, 24 DECEMBAR

Pokret. — Juče smo prešli 33, danas 23 kilometra. Idemo za Rogaticu. Usput smo ispekli jagnje. Stari sreće bosanske kurire koji idu za Crnu Goru. Izdao je naređenje da dva crnogorska bataljona pođu ka Foči. Stižemo u Rogaticu. Tužna varoš — popapljena i opljačkana. Pričaju nam partizani: ustaše jednog pravoslavnog popa potkovali, udarili mu potkovice na dlanove i kolena, zatim osedlali i na njemu kroz grad jahali. Četnici su to isto učinili jednom muslimanskom trgovcu. Poklani su svi muslimani viši od puške.

³ Čiča Milan Ilić je poginuo u januaru 1942. Poginulo mu je u borbi više članova porodice. Drugarica i ćerka bile su u logoru na Banjici sve do oslobođenja.

ČETVRTAK, 25 DECEMBAR

Rogatica. — Došli smo u pravi čas u Rogaticu.⁴ Otpočeli smo ustanak, oslobodili čitavu Istočnu Bosnu, a sada bruke, četnici hoće da nam otvore front s leđa. Naši su na položajima, tuku se, a četnici sede u gradovima i lumpuju. Mnogi naši bataljoni prešli su na njihovu stranu, Proleterska brigada će to urediti.

PETAK, 26 DECEMBAR

Rogatica. — Sjajna vest. Proleterska brigada, uglavnom Kraljevački i Kragujevački bataljon, kod Gaočića, 23 decembra, zarobila 120 Italijana, 5 bacača mina, 3 teška mitraljeza, 600 bombi. Četnici Djekića, koji su išli s Italijanima, počeli da bacaju kokarde. Kod Gaočića poginuo Ratislav Ratajac iz Grošnice kraj Kragujevca. Njegov otac Mićo zakukao i jurnuo na Italijane. I on pao. Od Italijana, opkoljenih u školi, umakao samo major.

SUBOTA, 27 DECEMBAR

Rogatica. — Udario veliki mraz. Sinoć su gorela sela po Romaniji. Stigla Proleterska sa zarobljenim Italijanima. Beve među zarobljenicima nalazi sedam Slovenaca, seljaka iz Benečije iznad Gorice. Razgovara s njima na slovenačkom. Ne znaju šta je knjiga na slovenačkom, jer su im Italijani zabranili sve slovenačke knjige. Mrze fašizam, ali mrze i svaki rat.

NEDEUA, 28 DECEMBAR

Rogatica. — Iz Srbije prve vesti posle Užica. Dobre. Mirko Tomić se probio s drugovima do Valjeva. Tamo je nekoliko naših odreda s velikim brojem ljudi. Tužna vest iz Sjenice. Naši opkolili grad, zauzeli jedan deo šanca, drugi nisu. Tako su neke jedinice ušle u varoš, bacale parole, ili ih muslimani opkolili i najveći deo pobili. Mi smo imali oko 70 mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Muslimani su zarobljene predali Italijanima. Dolazio agent Omiljen Milić iz Beograda u Prijepolje, pokušavao da bije naše drugove, ali neki Italijani nisu dali.

Krenuli smo iz Rogatice u 11 sati po strašnom mrazu. Prolazimo Kovanj i stižemo u Grivce oko četiri posle podne. Smeštamo se u kuću jednog četnika koji je bio partizan. Bio je u Foči. Veli da su Italijani dali četnicima 4.000 pušaka i 70 mitraljeza. U četnike je pošao, jer su dva muslimana otišla u partizane. Ali, veli, nije dušom uz četnike. Ljuti se što je Dangić opalio šamar jednom njegovom drugu. Tipičan primer seljaka srednjaka. Ne zna još koja je strana jača, koja će mu strana dati ono što traži, pa se koleba.

PONEDELJAK, 29 DECEMBAR

Pokret. — Vedro. Zvao sam seljake na zbor. Govorili Marijan Stilnović i čiča Janko. Krećemo u tri sata. Užasan mraz. Valjda minus 20°.

* Rogaticu su oslobodile naše snage 24 oktobra 1941. Slaviša Vajner (Čiča Romaniski), inženjer iz Sarajeva, nalazio se u prvoj liniji prilikom zauzimanja pojedinih šančeva oko grada i sam je jurišao na čelu partizana. Poginuo na Pjenovcu, januara 1942. U borbama za Rnratim naročito ictalran Spm^cH

Utrčavam u Podromaniju. Grejem noge pored jake vatre — bolovi posle pola sata. Smrzle mi se obe pete. Tu nalazimo Peru Posavskog. Mnogo sam mu se obradovao.

UTORAK, 30 DECEMBAR

Podromanija. — Pera Posavski čita mi svoj dnevnik. I ja njemu svoj. Misli da smo se povukli planski iz Užica, da nismo branili frontalno varoš, grad bi povratili posle nekoliko dana. Grulović se spasao ispred smrti. Bio je zarobljen kad se vraćao 1 decembra iz Sandžaka za Srbiju. Njih trideset Nemci povelu na streljanje. Jedan mladi drug rekao je: »Bežimo, jer Nemci neće trčati za nama već će samo pucati«. Pobeglo ih 12 i svi se spasli. Oni koji nisu bežali — streljani! Večeras čiča Romafiški javlja da je sve Sarajevo u crnim zastavama, jer je Pavelić ubijen. Sigurno patka.

Večeras sam čuo kuda ide Proleterska brigada. Prema Varešu i industriskim centrima Bosne, da diže narod na borbu. Otpočeli smo rad. Održan prvi sastanak Agitpropa. Napolju je minus 26°! Škripi sneg pod nogama stražara.

SREDA, 31 DECEMBAR

Pokret. — Krećemo u Bijele Vode gde je sedište Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. Strašan mraz. Stari mi dao konja jer me noga boli. Zalutali smo. Zima, zima. Beve ide ispred mene, zatrese granu, a kad stignem — sveg me sneg s grana zaspe. Dolazimo pred štab Romaniskog odreda. Meni ruke u džepovima. Nalazim se na ledu. Puca kolan, sedlo konju na vrat, a ja pravo glavačke o led! Iskrivio sam vrat. Ispred Bijelih Voda Starom konj zapliva u sneg. Bevcov jurnuo, pa se i on preturio. čiča Janko se zakačio za žicu od telefona i na njoj ostao viseći sve dok žica nije pukla.

Smeštamo se u štab Bosne i Hercegovine. Tu nabavljam ovu svesku, nabavljam dopisne karte i javljam se kući. Karte će biti posiate iz Sarajeva.

Mrak je. Slušam London u pet sati. Drugovi pored klupama, po podu. Za mene ostavili mesto na stolu. Sat kuca, drugovi hrču i nemirno se češu — opet vaške.

Mislim o protekloj godini... Krvava, teška, veličanstvena godina. Hiljade dobrih drugova palo. Vlada Vitasović — Joca Jovanović — Đuro Strugar — Vule Antić — Mrša Matijević ... Godina burna ... Radio sam, trudio sam se ... Neuspeh kod Banje me pritišće ... Greška se može i mora popraviti. Inače se ne mogu stideti ove godine. Najveća mi je radost Olga. Ona je naša. To mi je najveća pobeda ... Bevcova drugarica je pala. On se drži herojski... Ne znam kako bih mu olakšao.

1942! Ponoć je blizu. Stražar se budi. Mrak, mraz... Usred smo Romanije... Gde si kućo moja? Sada će iskucati hiljadudevetstočetridesetidruha ... Neka nam je srećna. Neka to bude godina: P o b e d e ! U tom znaku se svršila i 1941! Istočni front, Gaočići! Samo treba istrajati! Srećna 1942, godina pobede, godina sreće... Leti mi kroz glavu 1941: »30 Dana«, 6 april, Beograd 22 juni — 1 avgust, Kragujevac, Užice.

Ponoć. Dosta sanjarenja. Pamet u glavu. Mirno.

- (1) Slabo si se izgrađivao. Uči! četvrta glava VKP(b)!
- (2) Lični odnos — slab. Suviše grub. Seti se samo rodene majke.
- (3) Više samokritike. Praviti bilans češće, a ne samo o novoj godini.

Zdravo ostaj 1941! Nikad se ne povratila! Neka blistaju tvoji veliki dani, u zaborav oni strašni. Živela 1942! Živela pobjeda! Živela naša Partija, koja je ove, 1941, postala boljševička!

ČETVRTAK, 1 JANUAR 1942

Bijele Vode. — Danas smo izdali prvi broj »Radiobiltena«. Oslobođena je Kaluga! Dobar početak. Kalinjinov govor uneo nam je snage.

Od smrzotine ne mogu da hodam. Skakućem na jednoj nozi. Mraz. Sunce. Dolazio ustaški avion. Kod nas bacao letke. A kod Olova — bombe. Čitav sat i po lutao je nad nama. Nedavno je bosanski štab bio bombardovan. Poginula je jedna drugarica.

PETAK, 2 JANUAR

Bijele Vode. — Vetar, mećava. Lola Ribar odlazi u »civilizaciju«. ⁵ Poslao sam pismo kući. Valjda će nešto stići. S četnicima se sve više muti. Major Todorović nam šalje nekakav ultimatum.

SUBOTA, 3 JANUAR

Pokret. — Krenuli smo za Ivančice, naše novo Užice. Otoplilo. Gazimo sneg do pojasa. Danas smo prešli vrlo malo — do Imamovića. Prolazimo kroz muslimanska sela. Narod u očajanju; četnici kolju, pljačkaju, čiča Janko i ja bili na sastanku s muslimanima — njih šest. Preplašeni ljudi.

NEDEUA, 4 JANUAR

Pokret. — Divno sunce. Romanija talasasta. Ovaj deo pokriven šumom. Stižemo u Ivančice. Smejemo se glupostima »Hrvatskog novog lista«.

PONEDEUAK, 5 JANUAR

Ivančici. — Izgleda da ni ovde nećemo ostati. Montirali smo radio.

UTORAK, 6 JANUAR

Čevljanovići. — Nalazimo se kraj pruge, u rupi, u jednoj pilani. Najzad se smeštamo posle lutanja od četrdeset dana.

SREDA, 7 JANUAR

Čevljanovići. — Dva kurira stigla čak iz Srema! ⁶ Tamo dobro stojimo. Mnogo su pričali. Proslavili smo Božić: prase, podvarak i pšenični hleb! Sladak kao kolač.

* Drug Ivo Ribar se spustio u Sarajevo i odatle je, uz pomoć sarajevske organizacije s lažnom legitimacijom i propusnicom, otišao u Zagreb gde je radio do kraja marta 1942 godine.

⁶ Prvi sremski kurir, koji se probio do Vrhovnog štaba, bio je neustrašivi Boško Polkovič — zvani Pinki, jedan od najsmelijih boraca Srema. On je učestvovao u oslobođenju

ČETVRTAK, 8 JANUAR

Čevljanovići. — S nama je i 12 Italijana — zarobljenika iz bitke kod Gaočića. Deca su im donela dve mačke — ispekli su ih na ražnju. Danas je otpočelo savetovanje bosanskih partijaca.

PETAK, 9 JANUAR

Čevljanovići. — Sinoć je bio sastanak ćelije. Narav moram menjati. Kritikovao sam zbog grubosti. Kopamo sklonište protiv aviona — ispod balvana. Slabo ćemo se tu zakloniti. Zube sam oprao prvi put posle dva meseca. Šta sam obećao Olgi?

SUBOTA, 10 JANUAR

Čevljanovići. — Pisao sam referat za sastanak Crnogoraca. Održan je kod straže. Ljudi se mnogo interesuju. — Zima, zima!

NEDELJA, 11 JANUAR

Čevljanovići. — Rano sam ustao i tri sata radio mapu Istočnog fronta. Beve sutra odlazi.

PONEDELJAK, 12 JANUAR

Čevljanovići. — Otišao Beve!⁷ Slikali smo se. Govori se o koncentraciji Nemaca. Pominju se neke dve divizije. Malo ima izgleda da će uspeti po snegu metar dubokom. — Konferencija kod Crnogoraca.

UTORAK, 13 JANUAR

Čevljanovići. — Razvedrilo se prvi put posle šest - sedam dana. Oko jedan i po doletela dva aviona. Jedan je bacio desetak manjih eksplozivnih i zapaljivih bombi. Neke su pale na oko pedeset metara od nas. Bio sam sa Starim kad su bombe padale! »Gađaju nas«, rekao je. Provalili su nas neki petokolonaši koji su pre nas ovde stanovali. Bosanci su ih oterali u — Sarajevo! Sklonište nam je slabo. Rov plitak, a gore balvani. Može da stane svega pet - šest ljudi, a nas ima ovde oko 100!

Živim dosta lepo. Noć provodim kraj radija. Počeli smo uveliko rad. Umnožavamo letke, brošuru Starog, čiča Janko sa mnom spava. Secamo

naših drugova iz kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici, a kasnije je digao u vazduh prvi neprijateljski voz u Sremu. Boško je bio đak Srednjotehničke škole u Novom Sadu. Kod nas, u Čevljanoviću, došao je u velikoj sremskoj šubari, s revolverom za pojasom.

Pričao nam je kako se razvija ustanak u Vojvodini. U Sremu je bio stvoren Sremski odred i uslovi za mobilizaciju su bili odlični. U Banatu i Bačkoj naši odredi su bili u teškom položaju, jer je kukuruz bio obran, nije imalo gde da se skrivaju ljudi, a neprijatelj je vršio ofanzivu. U Bačkoj je dejstvovao Sajkaški odred, a u Banatu Južnobanatski. Od rukovodstava u Sremu Boško je dobio nalog da se poveže s Vrhovnim štabom »koji se nalazi negde u Bosni ili Sandžaku«. Boško se probijao kroz četničke redove i od njih je saznavao gde se nalaze krupnije partizanske jedinice i tako je stigao u Čevljanoviću posle mesec dana putovanja. Jednom su četnici bili zarobili Boška, ali on se otrgao i pobjegao. Boško se vratio u Srem s poštom Vrhovnog štaba i kasnije je junački poginuo. Posle oslobođenja proglašen je za narodnog heroja.

Drugi kurir koji je stigao u Čevljanoviću postao je docnije izdajnik.

⁷ Drug Kardelj je otišao ilegalno u Sarajevo, a odatle u Zagreb i, najzad, u Ljubljanu. Iz Zagreba, preko Karlovca do Ljubljane, putovao je kao pomoćnik mašinovode. U Hrvatskoj i Sloveniji radio je sve do jeseni 1943, kada je došao u Jajce na Drugo zasjedanje AVNOJ-a

se moje majke i onih kafa što smo kod nje pili. Noćas je čiča Janko u mraku nagazio letvu s ekserom koji mu se dva santimetra zario u taban.

Izgleda da ćemo ići odavde. Mesto je vrlo nesigurno. Vesti iz Srbije nisu rdave. Nekoliko naših odreda sasvim se održalo!

SREDA, 14 JANUAR

Pokret. — Čim sam primio vesti preko radija, Marko naređuje pokret. Dan je vedar, zima 12° ispod nule. Krećemo iz ove rupe, i oko 11 sati pre podne stižemo u Gajeve gde su tri-četiri kuće. čistimo i ložimo. Ovde se sada moramo smestiti. Prilikom jučerašnjeg bombardovanja Srednjega, bačena je jedna bomba od 100 kilograma. Udarila je na 30 metara od sokolskog doma. Debele balvane eksplozija raznela kao iverje. Metar i po od sekretara OK SKOJ-a pala je bomba — i nije eksplodirala. Crnogorci javljaju da su očistili Foču i Goražde od četnika; 700 pušaka zaplenjeno. Ti pljačkaši su tamo grozote pravili.

ČETVRTAK, 15 JANUAR

Gajevi. — Opet leteo avion. Svršili raspored za novi pokret. Mraz malo popustio. Ne dolazim u dodir s Bosancima — zbog sadašnjeg posla.

PETAK, 16 JANUAR

Gajevi. — Sneg, vejavica — dobro nam došli. Nemci i ustaše otpočeli veliku obuhvatnu ofanzivu od Zvomika, Vareša i Sarajeva. Nadam se da

ROMANIJA U ZIMU 1941/42. | NACRTAO ISMET MUJEZINOVIĆ U SAM DNEVNIK

će slabo proći. Sneg nam je veliki saveznik. Mi ćemo nastojati da se izvučemo s Romanije. Pokret za koji sat. Sve je spremno. Opet velika trka. Ovog puta pobjeda mora biti naša.

SUBOTA, 17 JANUAR

Pokret. — Krenuli smo sinoć u 9.30. Sneg, mraz. Idemo vrlo sporo, jer konji padaju svaki čas. Stižemo u dva izjutra. Mrtvi umorni, ležerno. Oko šest krećemo dalje prema prvim neprijateljskim klještima. Sneg pada po malo. Od aviona opasnosti nema. Oko osam počinje paljba topova i bacača od Mokrog. To Kraljevački bataljon zadržava ustaše i Nemce. Oko 4.30 dolazimo u bosanski štab — Bijele Vode. Stižem da čujem vesti. Onda tri sata po ciči zimi, po dubokom snegu do Podromanije. Brzina: 2 kilometra na sat. Ležimo bez večere s tim da se probudimo u 5 izjutra.

NEDEUA, 18 JANUAR

Pokret. — U 2.45 nas bude. Pokret u četiri. Sjetlina je zauzeta. Naši nemaju municije. Moramo hitno izbeći druga klješta — železničku prugu Sarajevo — Višegrad. Komanda jednog bosanskog bataljona u Rogatici pustila Nemce posle pregovora. Polazak u 5.10. Sto metara od kasarne pada moj konj s radioaparatom i akumulatorima. Naređenje: sve ostavljaj. Dajem balu s radijom Italijanu, a ja nosim akumulatore. Naši odmakli 500 metara. Noć! Smrzavaju mi se oba palca. Juče smo prešli 40 kilometara. Do pruge danas: 25 kilometara. Idemo 4 kilometra drumom prema Rogatici. Juče je 450 Nemaca u belim mantilima krenulo prema Podromaniji, ali ih je odbilo 14 Crnogoraca sa dva mitraljeza. Bosanski partizani slabo se držali. Danas i s jedne i s druge strane Podromanije vrše Nemci i ustaše napad. Grme topovi i bacači. Prate nas sve do podne.

Posle sedam i po sati neprekidnog pešačenja zastajemo — Donja Vinča. Ručamo kod jedne babe — muslimanke. Prema Rogatici opet odbijen napad. Prvi je poginuo četnik (šumar Ljubiša Čizmić) koji je predvodio Nemce. Oko četiri krećemo na prugu — idemo polako i oko pet je prelazimo. Uhvaćeno četničko pismo: »Na Nemce ne pucati«. Srećemo neke četnike iznad železničke stanice. Hoće da nas zadrže u Renovici. Prvo vele da gore u Barama nema mesta. Posle kažu ide njihovih 700, pa se možemo u mraku sukobiti. Tito naređuje pokret. Još pet i po sati marša i stižemo u Bare. Zima. Sve kuće pune izbeglica. Očaj. Goveda, koze i konji lutaju po snegu. Veliki džakovi s hranom na sankama. Ložimo dva ognjišta. Dim! Čas vrelo, čas hladno. Promrzle mi pete. Teška noć.

PONEDELJAK, 19 JANUAR

Pokret. — Krenuli iz Bara za Bukovice. Sustižemo onih 14 drugova Crnogoraca koji su zadržavali Nemce kad su juče nadirali od Rogatice. Samo je jedan ranjen od kamena, posle eksplozije mine iz bacača. Nailazimo na Kraljevčane. I oni su pešačili čitavu noć. Pri povratku tukla ih nemačka artilerija kroz maglu — po karti. U Bukovicama panika. Četnici sasvim izgubili kredit. Ti banditi klali sve muslimane odreda. Sada ustaše kolju sve Srbe odreda. Nameštamo radio. Nailazi zbeg. Teraju stoku. Kulaci to zloupotrebljavaju. Kupuju budzašto.

UTORAK, 20 JANUAR

Bukovice. — Mraz stegao. Ustaše upale u Kamenicu i Vrhpraču. Poklali silan narod. Zaista kroz teška vremena prolazimo. Ali »bez muke se sablja ne iskova«. Naši odlaze da odbiju ustaše. To će silno podići moral naroda ovog kraja. Dolazi Miladin Ivanović, komandant Beogradskog bataljona. Kod Sjenice su izgubili mnogo drugova — među njima i obučara Korošca. Beogradski bataljon — silni momci! Prešli su Lim na Božić u jedan izjutra gazeći ga do grudi. Niko nije nastradao. Sreo sam onog oficira koga mi je doveo Đuro Strugar u Beogradu, krajem jula 1941, da ga vodim u partizane. On je u štabu Beogradskog bataljona.

SREDA, 21 JANUAR

Pokret. — Polazimo iz Bukovica. Sunce! Mraz! Ali mi ipak miriše na proleće. Još mesec i po dana. Dani, dugi li ste! Uznemiravaju nas avioni, ali nas ne primećuju. Divan prizor: visoka stena Klek u snegu! Ali sela — pusta. Pred nama muslimanke beže s decom u potok i vrište. Misle da smo četnici. Govorimo im da crvena zvezda donosi mir i sreću.

Ista slika u srpskim selima — strah i očajanje. Srećemo devojčicu kojoj su ustaše ubile majku, sinoć u Kamenici. Mala se pribila uz Zinu i mirno priča:

— Sekli su je na ovolišne komadiće!

Jedna majka vrišti. Iz zapaljene kuće je pobjegla, a četvoro dece ostalo. Na drugom mestu otac jauče — iz kuće je 18 čeljadi stradalo. Jadni naš narod, četničke vođe su naredile da se ne puca na ustaše i Nemce!

□

Večeras je došao neki Kablar s Pala. Nije znao da li je četnik ili partizan. Kad su Nemci prišli ka Palama napao ih je. Ubio je 12 Nemaca i zaplenio 4.000 metaka. Psuje Djekića i ostale četničke vojvode. Hoće u partizane. Sada smo osnovali »Dobrovoljačku vojsku« u koju ulaze bivši četnici.

Osloboden je Možajsk! Na godišnjicu Lenjinove smrti. Jutros sam u 5.30 to uhvatio. Najsladi mi je čas kraj radija, dok očekujem vesti s istoka.

Proslavljena je godišnjica Lenjinove smrti. Govorio je čiča Janko. Naši su pevali: »Lenjinov posmrtni marš«, zarobljeni Italijani: »Avanti popolo!« Seljacima se najviše dopala pesma »šumadija«,⁸ koja glasi:

⁸ Prvu strofu spevao drug Sreten Žujović, a ostale strofe Julka Mešterović, u Srbiji, 1941 godine. Ova pesma prešla kasnije u Crnu Goru i Kordun kao narodna pesma.

*Srp i čekić čelični
Daju hlebac pšenični.*

*Pšenica je klasala
Šumadija glasala.
Šumadija naša dika
Puna boljševika.*

*Poš'o Hitler na Rusa
Pa se busa u prsa:
»Pregaziću ruskog baju
Kao srpsku raju.«*

*Sluša Staljin Hitlera,
Poludelog molerà,
Pa se smeje na po brka —
Švabo biće trka.*

*Šalju Rusi i Staljin
Plamen bombe na Berlin,
A Hitlera boli glava —
To je napast prava.*

*Piše Hitler Ljotiću,
Svom premilom bratiću:
»Dimitrije, moj rodeni,
Sad pomози meni.«*

*Sluša Mita pobrin plač,
Pa uzima pero - mač
I poziva SrbacLiju
Da bije Rusiju.*

*Sluša narod Ljotića.
Poludelog detića,
Pa se smeje iz sveg glasa —
Švabi nema spasa.*

*Eto tako, Mito moj,
Došao je konac tvoj.
Ne mož' svako da nas voda —
Došla je sloboda.*

ČETVRTAK, 22 JANUAR

Bogovići. — Stigla vest da su naši u Foči. Isto tako u Ustikolini. Još smo u ovom malom seocetu od desetak kuća na brdu pod oštrom stenom. Kad sunce sine nadaleko se vidi. Živimo dosta nehygienski. U jednoj maloj prljavoj sobi po desetak spava. Hranimo se dobro — više nema zobenog hleba, već ječmenog. Inače se veliki broj ljudi porazboleovao od stomaka i nazeba. Mraz je stalno 10° ispod nule. Zaista se nalazimo u divljini.

Stupili smo u vezu s našim Jahorinskim odredom, kome je štab u Trnovu.

PETAK, 23 JANUAR

Bogovići. — Radili smo »Bilten Vrhovnog štaba«, broj 11 i 12. Stigli crnogorski komandiri iz Foče. Sto sedamdeset crnogorskih partizana razoružalo je 200 četnika. Sergije Mihailović, četnički komandant, umakao je. Četnici su pušteni — zavedeni domoroci. Inače Foča opljačkana. S mostova se vide u Drini leševi poubijanih muslimana. Mitar Bakić, čiča Janko, Veljko Dragičević i Marijan Stilinović odlaze u Foču. Mi još ovde ostajemo. Verovatno ćemo i mi za njima za koji dan. Biće elektrike, pranja veša i odmora!

SUBOTA, 24 JANUAR

Bogovići. — Sinoć stigle sjajne i tužne vesti: Crvena armija probila front između Lenjigrada i Moskve, Holm i Toropeć oslobođeni; četnici upali u Foču. Mitar Bakić i drugi se vratili. Beogradski bataljon polazi da zavede red. Milan Jakšić - Ivan,⁹ španski dobrovoljac, s kim sam pre

• Milan Jakšić, student, potomak je pesnika Đure Jakšića.

tri dana razgovarao — sada leži zaklan u jednom susednom selu. S njim poginuo Milan Simović,¹⁰ borac s Jahorine od prvog dana. Oni su pošli da prikupe Pračanski bataljon i nastradali. Izgleda da su ih četnici preklali. Jakšić je pobegao u avgustu 1941 iz Nemačke zajedno sa 40 Španaca. Neka im je slava!

Oko tri krenuli smo za Previle, dva sata od Bogovića. Seljaci su preplašeni: »Kuda ćete? Idemo i mi za vama.« Kažemo im da naši bataljoni teraju ustaše i neka se ne boje. Kad smo stigli u Previle zatekli smo »žandariju« — seljake koji održavaju red. Lepo su nas primili. Naročito se ističe starica Joka. Ona veli: »Da vas nije, ustaše bi čitavu Jahorinu popalile«. Njen muž veli: »Došli ste u pravi čas. Niko nije znao ni ko ste, ni odakle ste, već samo dođe odlična vojska s mitraljezima i zaustavi ustaše.« Zena u čijoj smo kući bili, kaže mužu kada se dere na nju: »Ne smiješ vikati na mene. Tu su partizani.«

Zina je sinoć održala konferenciju sa ženama. Za Rusiju mnogo pitaju. Jedna veli: »Velika je kao pola svijeta«. O životu u SSSR-u ne znaju ništa, četnička propaganda imala je uspeha, jer jedna žena veli: »čule smo da tamo jedna žena pripada svima«. Nekoliko seljaka upada: »Nije tako tamo. Jedan nam je insan pričao da je tamo dobro.« Jedna žena pita: »Da li će nam se dovesti voda u kuću kad se oslobodimo?«

NEDEUA, 25 JANUAR

Previle. — Foča je slobodna. Stigao je bataljon Pivljana sa 380 ljudi. Krenućemo i mi danas. Oko 11 stigao kraljevački kurir i javlja da su ustaše napale kod sela Kamenice, ali su odbijene. Imali su dva mrtva, a mi jednog.

Krenuli smo u jedan sat za Foču. Marš od pet sati. Spuštamo se u dolinu. Vidimo Durmitor. U Drenovi, u Sandžaku, bili smo šezdeset kilometara istočno od Durmitora. Sada smo sedamdeset kilometara severno.

Drina. Ustikolina. Opljačkano i popaljeno mesto. Teško se može naći i jedna čitava kuća. Kraj Drine — dva leša s probijenim lobanjama. Groznijeg grada nisam video. Na ono malo čitavih kuća krst, znak da je kuća srpska. Dobijamo po četiri promrzle jabuke. Onda 12 kilometara do Foče. Jugovina. Pada ledena kiša. Foča nije tako popaljena, ali je opljačkana. Četnici su ušli u grad 5 decembra bez borbi, po sporazumu s Italijanima, kad su naši crnogorski odredi udarili na Pljevlja. Italijani su se smesta povukli iz Foče da bi pojačali garnizon u Pljevljima, a četnicima su ostavili ustaško oružje.

Usput pričam s Markom. Proleće će nam doneti žestoke borbe. Glad, teror, logori s jedne strane, a s druge nadiranje Crvene armije — otsudni boj. Govorimo kako bi se moglo probiti u Beograd. Ali tek je kraj januara. Ja mislim najmanje još mesec dana moramo čekati. Stizemo u hotel: soba, krevet, čaršav, viljuška! Posle lutanja po Jahorini i Romaciji — zaista neobično. U tom hotelu bio sam s Olgom jula 1938.

¹⁰ Milan Simović je ostavio oca Danila, kome je bilo 60 godina. Starac je bio otišao u partizane još 1941. Posle Milanove smrti stupio je u Kraljevački bataljon i tokom Četvrte ofanzive nestao je oko Glamoča, februara 1943 godine.

PONEDELUK, 26 JANUAR

Foča. — Imamo nameru da ovde duže ostanemo. Oslobodili smo i Goražde. Major Todorović, jedan od glavnih četničkih vođa, uhvaćen je u Hercegovini. Ti su ljudi pravi zločinci. Povezali se sada s Italijanima. A strašne pokolje su pravili. Muslimani računaju da ih je preko tri hiljade u ovom kraju pobijeno. Srbi računaju svoje gubitke na 400. Foča puna sirotinje. Muslimanke prose po ulicama. Magacini prazni. Srpske gazde su svoje magaze napunili. Noćas će biti izvršen pregled, pretres. Pivljanski bataljon slabo se pokazao. Svu su hranu iz četničkih magazina preneli u Šćepan Polje. Ima i pojedinih slučajeva pljačke. Neki su razoružani i hranu će vratiti.

Svratili smo, Marko, čiča Janko i ja kod nekog sajdžije u kuću. Sreli smo tu jednu devojkicu — Skokić. U Sarajevu, veli, ubili su joj tri sestre od tetke i tetku. Devojke su prvo silovane pred majkom, zatim ubijene i, najzad, i majka pogubljena. Toj Skokićevoj i brat je ubijen. Sada nema nikoga. Besna kao tigrica. Željna osvete. »Sve bi Turke poklala.« Kažemo joj šta su kriva nevinna srpska i muslimanska deca. Teško joj to ide u glavu. Kažemo joj kako su se petokolonaši ujedinili: Nedić je slao delegaciju u Zagreb, četničke vođe zabranjuju da se puca na Nemce.

Uveče sedimo, Marijan, Jurica i ja — pričamo. Mrak je pao. čekamo večeru. Predviđamo kad ćemo pobediti. Jurica računa — kraj leta. Marijan — isto. Ne bi trebalo ići više na jug. Na sever, u Srbiju!

UTORAK, 27 JANUAR

Foča. — Naši su povratili od ustaša Vrhpraču, ono popaljeno selo. To će imati povoljnog dejstva na čitav narod ovog kraja. — Razgovarao sam s Feridom čengićem iz Sarajeva. Njemu je policija upala u ilegalnu štampariju 28 juna. Pokušao je da pobjegne, ali mu se jedno Ciganče bacilo pod noge. Bio je izveden pred preki pokretni sud. Dva druga, uhapšena s njim, bila su streljana.¹¹ On je zarobljen i poslat u logor u Koprivnicu. Drugovi su potrošili 200.000 kuna za podmićivanje sudija, a ustaškom oficiru Hakiji Hadžiću rečeno je da će biti ubijen ako čengić bude streljan. U Koprivnici — jelo se jednom dnevno: parčence proje i voda od krompira i pasulja. Tu je zatekao 180 ljudi. Branko Bujić¹² nije više tamo. Odveden je u Gospić, pa odatle na Velebit — u logor Jadovno.is

U Koprivnici su bili i drugovi iz logora u Lepoglavi. Marijan Krajačić bio je živ do pre dva i po meseca. Tu su bili još: Kavurić, Bukovac i Bruno Radeljević.¹⁴ Svi Srbi i Jevreji iz Lepoglave su streljani u tri

¹¹ Tu je bio i drug Đuro Pucar, sekretar JNOF-a Bosne i Hercegovine, koji je uspeo da pobjegne.

¹² Branko Bujić, ekonomist iz Sarajeva, osuđen na sedam godina robije od šestojanuarskog Suda za zaštitu države, ubijen od ustaša u logoru Jadovno 1942 godine.

Logor je prozvan »Jadovno«, jer je u njemu bezbroj ljudi poklano i streljano.

** Stjepko Kavurić, činovnik iz Zagreba, sindikalni funkcioner, streljan 7 jula 1942 u logoru Stara Gradiška.

Mirko Hukovac, iz Međumurja, i Marijan Krajačić, španski dobrovoljac, zajedno sa osamnaest drugih komunista, umoreni su glađu u logoru u Staroj Gradiški (aprila 1942). Svi su oni bili zakovani u jednu ćeliju i ostavljeni bez hrane i vode dok nisu pomrli.

Bruno Radeljević, tipograf iz Dubrovnika, bio na robiji u Sremskoj Mitrovici, umro 1942 godine od posledica pegavca u logoru Stara Gradiška.

grupe. Marijan Krajačić je iz Koprivnice odveden za Jasenovac s ostalim. — Čengić je vraćen natrag u Sarajevo — na novo suđenje. Ali je 10. novembra zamenjen za jednog domobranskog oficira kod Mokrog. S naše strane bio je tu čiča Romaniski. Čengić veli da je proveo dva dana s domobranskim oficirima. Svi su bivši jugoslovenski aktivni oficiri, jedan je bio potpukovnik u kraljevoj gardi. Čengić je sada zamenik politkoma u Kalinoviku.

Danas je bio zbor. Kad je govorio Arso naišao avion. Ostala je jedna trećina slušalaca. Izgleda da je to bio putnički avion za Mostar. Uveče je priređeno poselo. Dobro je bilo. Užičani su silni mladići.

SREDA, 28. JANUAR

Foča. — Marko je naredio da se iz Drine povade poklani muslimani i sahrane.

Počeli smo naš rad: otvaramo lokal za Agitprop i organizujemo usmene novine. Uveče sam s Pajom Savićem sedeo. On mnogo misli na kuću. Nije lako.

ČETVRTAK, 29. JANUAR

Foča. — Na sastanku ćelije opet sam kritikovan! Raskritikovao sam se. Zaista je to već skandal. Ali pravo mi je govorila majka. Popraviti se moram — pitanje je života i smrti. Svim silama ću se ispravljati — grub neću biti. Paziću kako se s ljudima ophodim. S druge strane neka me radost obuzima. Boravak u ovom kolektivu pomoći će mi da ispravim svoje nedostatke. Dragocena škola! Glavu gore, priberi se — pamet u glavu!

Tu su bili još: Kavurić, Bukovac, Bruno Rebenović.

PETAK, 30. JANUAR

Foča. — Razvili smo posao. Organizovali smo prostorije Agitpropa i kulturno - prosvetni odbor. U utorak — prve usmene novine u Foči.

Noćas stigao Uglješa Danilović. Doneo tužnu vest: Draganče Pavlović, čiča Romaniski i čiča Milan Ilić — izginuli, i još 59 drugova iz Prvog šumadiskog bataljona. Iznenadili su ih nemački skijaši i konjanici kod Pjenovca prema Han Pijesku. Slava vam dragi drugovi! Inače su ostali bataljoni Prve brigade stigli u Trnovo, prešavši od Vareša do Trnova preko Sarajevskog Polja, sa zapadne strane Sarajeva.

SUBOTA, 31. JANUAR

Foča. — Ceo dan sam mislio na Prvi šumadiski odred i Dragančeta Pavlovića. Izginuli su zbog neopreznosti. Dok su utovarivali topove, Nemci su naišli s obe strane na smučkama i konjima. Pali su pokošeni puškomitraljezima i mašingeverima.¹⁵ Jurica mi reče: »Ovo ti je treći put da si izvukao glavu.« Draganče me je smenio dve nedelje uoči pogibije.

Išao sam danas pored Drine. Bistra, ledena. Gledam stenje. Neki ljudi stoje kraj obale. Jedan viče: »To je Ibro«. U vodi leševi, — jedan,

¹⁵ Detaljan opis pogibije na Pjenovcu može se naći u trećoj knjizi »Zapisa« R. Čolakovića.

dva, tri... Na obali leži jedan — kao kip od voska u muzeju madam Tiso. Zavalio glavu. To muslimanske porodice sahranjuju žrtve četnika. Krojač mi priča da su za jednu noć poklali 86 ljudi!

Opet mislim na Dragančeta. Kako sam bio glup, kad sam mu u julu u Beogradu rekao: »Boga mi za tebe će biti potreban dug grob«. — Danas je poslednji dan januara. Ulazimo u februar — stari mesec revolucija. On ima svega — 28 dana. Dok sam prolazio Drinom mislio sam: »Nosi pozdrav Savi, a ona će Dadi, Olgji, Mami«. Vreme, vreme, što brzo ne tečeš. Spremam se da za 4 februar, moj rođendan, malo više kažem o sebi. Nisam zadovoljan, nisam. Peče me Banja. Mogu više da dam. Prokleta ona hladna noć. Nisam kukavica — po hiljadu puta to ponavljam, preklinjem. — Dokazaću. — Spraću sramotu te strašne noći!!

NEDELJA, 1 FEBRUAR

Foča. — Nedelja dana kako smo stigli u Foču. Dobro smo se odmorili. Kad bismo mogli ostati čitav mesec!

Večeras je umrla Buba-Ljubinka Đurđević, ćerka industrijalca s Dedinja.¹⁶ Prišla nam je odano. Nosila je pod gestapovcima — paklene mašine. S nama ide od Užica. Umrla je čudno — od neprirodne smrti. Sada ljudi obično umiru od metka, bombe, rede od noža. Ona je umrla od stomaka. Pokvarila je stomak; posle se creva zavezala. — Stari je bio strahovito utučen. Naredio je da se napravi sanduk od hrastovine. — Niko od nas nema zdrav stomak. Nedelju dana ne jedemo, pa kad izglednimo, naidemo na bogatije selo — pretovarimo stomake. Najgori je hleb. Već više od dva meseca nismo jeli pšenični hleb — sem po parče kao poslasticu. Treba se paziti da čovek ne umre od neprirodne smrti.

PONEDELUK, 2 FEBRUAR

Foča. — Danas smo sahranili Bubu. Tužno je bilo. Zima. Gazili smo dubok sneg. Sahranjena je između dva drveta levo od kapele na fočanskom groblju.¹⁷

General Novaković je uhvaćen. Bio je naredio da se četnici povuku s fronta kod Sjetline. Doteran je u Foču. Dobio je stan i može slobodno da se kreće. Video sam ga kako sedi pred kafanom i priča. Potpukovnik Cvetković je streljan u Podromaniji.

Stigao je štab B - H. Povlačio se s Romanije zajedno s Prvom brigadom. Zaista su izveli veliki podvig. Prešli su na nekoliko kilometara zapadno od Sarajeva. Kolona je bila duga oko 2 kilometra. Mraz je na Igmanu upropastio oko 120 ljudi. Spremili smo postelje za teže bolesnike.

Draganče Pavlović se ubio. Bio je ranjen, pa kad nije mogao da se povuče ispalio je metak u slepoočnicu. Do katastrofe je došlo usled izdaje nekih četnika. Oni su doveli Nemce iz Han Pijeska i pokazali im put. Čiča Romaniski bio je neobazriv; nije mislio da se Nemci mogu probiti kroz toliki sneg. Njegov gubitak je nenadoknadiv. Ali njegova

¹⁶ U kući porodice Đurđević kod bolnice na Dedinju, u ulici Teodora Drajzera, stanovao je nekoliko meseci, pod nemačkom okupacijom, drug Tito. Stan je pronašao Milentije Popović.

¹⁷ Krcun - Slobodan Penezić bio je na fočanskom groblju s jeseni 1943, ali nije mogao naći Bubin grob, jer su četnici sve krstove polomili i grobove zaravnali.

smrt će zapušiti usta četničkim vodama. Oni su »srbovali« i bežali; on se borio, branio srpska sela i poginuo. Slava Ti inženjeru Vajneru, romaniski čičo! Pesme će Ti se pevati!

UTORAK, 3 FEBRUAR

Foča. — Još pre dva dana napale su ustaše iz Borča u pravcu Bele-
na, s one strane Bastasa. Presečen nam je put za Crnu Goru. Otišla je
jedna četa red da zavede.

Preksinoć smo imali smešan doživljaj. Tek što smo zaspali kad se za-
čuła vika: »Majko, u pomoć!« Zatim: »Na oružje, na oružje!« Posle pu-
canj na ulici i dva u hotelu. Učinilo mi se da je neko pucao u naše
prozore. Stvar se objasnila. Jedan partizan — bivši četnik, inače određen
da skupi ovde dobrovoljačku četvu, napio se i upao u kuću jedne musliman-
ke.¹⁸ Ona zapomagala, stražar pucao, a čiča Janko, da bi poplašio
napadače — dva metka kroz prozor.

Slobodan Princip¹⁹ doneo slabe vesti iz Hercegovine. Major Todorovi-
vić nam utekao. Četnici rade otvoreno s Italijanima. Miro Popara²⁰ još
nije stigao.

Naši se prišunjali i ubacili bombu u kasarnu u Kalinoviku, a Italijani
odgovorili teškom artilerijom. Ima ih oko 800! Paljba se čula u Foči.

Održan prvi broj usmenih novina. Prvi znak kulturnog života, kako
reče mladi Risto Tošović, dak iz Foče. Nisu bile rdave, samo smo bili
svi kruti. Došao Stari, Marko, Crni.

Jedan deo stvari noćas se evakuiše. Ne znam zbog čega. Inače situa-
cija, bar prema onom što je Crni pričao po povratku iz Gorazda, na
severnom frontu je dobra. Nemci su u Renovici s četiri tenka. Naši su
u Barama. Zauzeli smo Mesić. Ustiprača je naša. Kraj Rogatice onaj naš
ljuti komandir — što se svadao s Markom — stvorio četicu i obećava
da će se ceo Semećski bataljon ponovo formirati. Prilikom poslednje
ofanzive taj se bataljon jednostavno raspao. Ustaše su poplašene. Nemci
su se, izgleda, povukli, bar njihove glavne snage. U Renovici nema ih više
od 80 — 90. Tako su izvestile naše patrole.

SREDA, 4 FEBRUAR

Foča. — Danas sam navršio 28 godina. U mislima sam s Mamom,
Olgom i Dadom. Znam da jutros misle na mene. Inače razboleo sam se.
Zato nisam raspoložen za duže pisanje. Zima me hvata i opet sam pokva-
rio stomak.

¹⁸ U partizanima, prvih meseci ustanka, bilo je zabranjeno upotrebljavanje makakvog
alkoholnog pića. Nije se smela uzimati ni čašica rakije. Ovo se pravilo poštovalo. Kod nas
u Kragujevačkom odredu nismo imali nijedan slučaj prekršaja ovog pravila. U Novoj Varoši,
u decembru 1941 godine, kad smo zaplenili od Italijana nekoliko hiljada litara crnog vina,
drug Tito je dozvolio da svaki borac dobije po jednu čašu vina iz zdravstvenih razloga.
Inače, pijanstvo u partizanskim redovima je nepoznato. Krajem 1943 godine, kad sam otišao
iz Jugoslavije u Kairo na operaciju, engleski major Sajers, s kojim sam stigao u Egipat,
izjavio je jednoj grupi engleskih oficira: »U Jugoslaviji sam sreo svega jednog pijanog čoveka
— to je bio moj narednik«. Kockanje nije bilo poznato u partizanskim redovima.

¹⁹ Narodni heroj Slobodan Princip, student iz Sarajeva, sinovac Gavrila Principa, jedan
od organizatora ustanka u Istočnoj Bosni. Umro od pegavca s proleća 1942.

²⁰ Miro Popara, student iz Davidovića, kraj Bileća, politički komesar Operativnog štaba
za Hercegovinu. U julu 1942 zarobio ga četnik Samardžić i predao Italijanima koji su ga
streljali u Nevesinju.

Stigao juče kurir iz Nove Varoši. Nedićevci napali, ali su dobili batine kod Kokinog Broda. Kosmajci su krenuli put Srbije. Kurir je stigao za pet dana. Brzo. Kušić sa 600 ljudi operiše oko Užica — čačka.«¹

ČETVRTAK, 5 FEBRUAR

Foča. — Održali smo sastanak Agitpropa i podelili poslove. Došao je moj stari bataljon — Prvi šumadiski. Suze su mi bile u očima kad sam sreo stare drugove. Poginuli su tipograf Raca, Uča,²² Boža Crnogorac,²³ koji je Marka iz bolnice u Beogradu spasavao; iz Posavske čitavo komandno osoblje. Sutra će ići do bataljona. Hrabri su momci. Dok su išli kroz grad — pevali su.

Od Slovenaca je ostalo sedam; izginulo je 12. Stari ih je uzeo u Prateću četetu.²⁴ Inače prepatili su i od mraza. Arsinoj sestri Miljuši, izgleda, oba će stopala biti otsečena.

PETAK, 6 FEBRUAR

Foča. — Otvoren je dom kulture. Govorio je Marijan o ustašama. Divan utisak. Pod našim oružjem, na oslobođenoj teritoriji, usred strašnog rata, otvara se narodni dom kulture i govori Marijan Stilinović, čovek koji je izrobijao 12 godina — a u avgustu 1941 prokopao zid s drugovima u Sremskoj Mitrovici i došao k nama. Predavanje je bilo odlično.

Renovica je oslobođena. To je ono mesto gde smo prešli prugu Sarajevo — Višegrad. Nemci, izgleda, povukli su se iz Bosne. Četnici opet pribiraju redove. Neki Đorđević, poručnik, krije se oko Rogatice — i buška protiv nas.

SUBOTA, 7 FEBRUAR

Foča. — Proleće je udarilo. Kiša pada. Drveće je crno. Čuju se ptice. Reumatizam kolje. Sada će i grip. Biće žrtava. Narod gladuje. Stiglo je 150 smrznutih i ranjenih iz Proleterske brigade. Smešteni su po privatnim kućama. Te heroje treba što bolje negovati. Svratio sam do Bosanaca. Romaniski odred ima dva bataljona.²⁵ Odred na Planini Zvijezda

¹ Međutim, Kušić se s tim snagama već krajem decembra povukao u Sandžak.

²² Ime druga Uče ne znam. Bio je u nekom odredu kraj Velike Morave i došao je posle u Kragujevački odred.

²³ Boža Radojević, obučarski radnik iz Podbišića (Mojkovac), ranjen u stomak prilikom spasavanja druga Rankovića u Beogradu iz bolnice u Vidinskoj ulici jula 1941 godine.

²⁴ Prateća četa Vrhovnog štaba stvorena je od metalaca iz Valjeva i seljaka iz Radevine krajem septembra 1941, u Zapadnoj Srbiji, kada je drug Tito s drugovima Rankovićem, Milutinovićem i Ribarom, stigao na Stolicu, gde je održano prvo savetovanje rukovodilaca naše borbe iz čitave Jugoslavije. Tada je za obezbeđenje Vrhovnog štaba određena jedna desetina iz Radevskog bataljona Valjevskog odreda, u kojoj su bili vođnik Laza Trpković, metalac iz Valjeva, Dragan Maletić, metalac iz Valjeva, Hasan, metalac iz Valjeva, Tomo Vasić, seljak iz Radevine, Nikodin Perić iz Radevine, Bogdan iz Radevine, Milorad Grujičić - Mića, Milorad Marjanović - Mićija, Voja Todorović - Radevac, svi iz Radevine. U prateću četetu su došli i mnogi kuriri koji su stizali iz raznih krajeva Srbije: Boško Colić, zatim Radomir Dudić, Milisav Živanović - Jagodinac, Despotović - Omladinac, Isidor Brdarić, stari Zivorad Čosić, Panta Pantić iz Robaje. Komandir čete bio je drug Laza Trpković, a intendant Ilija Dokmanović. U Foči je prateća četa narasla, naročito kad je došao Valjevski odred. Komandir je tada postao Moma Đurić, a politički komesar Slovenac Albin Pibernik.

²⁵ Mokranjski bataljon odlično se pokazao u čitavoj ofanzivi. se osuo, Komandant mu je bio Tomo Đukić.

Imao je 400 boraca i nije

dobro se pokazao. Odbili su nemačku ofanzivu. Ne zna se još šta je s Majevicom. I tamo se bila čula paljba.

NEDEUA, 8 FEBRUAR

Foča. — Danas se ženio Rade Stefanović,²⁶ komandant Fočanskog bataljona. To je bataljon koji je imao samo štab i ništa više. ženilo se još pet parova. Rade pozvao Arsu za kuma i desetak za ručak od desetak jela. Svatovi su ispucali 30 metaka. Crni jednu takvu svadbu uhapsio — i pustio. A svatovima Stefanovića skrenuta je pažnja da se ovo ne dogodi. Svaki je metak sada skup. Ova venčanja su glupost. Crni nije dao Radu 8 kgr. mesa. Crni je neumoran. Ceo dan radi. Jutros mu dolaze seljaci — članovi NO odbora. On veli: »Onih 150 sa smrznutim nogama i nijedan partizan koji sada krvari, neće dozvoliti da se vrati staro.« A jedan mu seljak odgovara: »Vala, druže, ja pedeset i tri godine radim zemlju, radim na pilani, radim za trojicu, pa nikad sit. Nedam ni ja da me gaze«.

Desetog februara ističe rok svima koji su pljačkali da vrate opljačkanu robu. Juče smo čiča Janko i ja našli 100 komada sapuna. Ušli smo u jednu knjižaru i gledali hartiju. Pitamo knjižara: »šta je ono, je l' i to hartija?«, a on vrda. Tek posle reče: »To mi je ostavio jedan musliman koji je pobjegao s ustašama.« Tih 100 sapuna, finih »Elida«, dali smo ranjenicima.

Održan je danas omladinski zbor. Jurica je dobro govorio.

PONEDELJAK, 9 FEBRUAR

Foča. — Jutros sam išao s Beogradskim bataljonom među ranjenike i promrzle. Sreo sam jednog Crnogorca pedesetih godina. Obe noge mu promrzle. On i još četiri druga pošli da osnivaju NOO, a zarobile ih ustaše iz Borča. Svezali ih, skinuli im obuću i poterali u planinu da ih ubiju.

Ovom starom Crnogorcu, koji je išao poslednji, uzjahao na leđa jedan ustaša i rekao: »Ovaj dorat ima duge uši. Skratiću ih«. Na to je Crnogorac skočio, zbacio ustašu i pojurio bosonog nizbrdo. Meci ga nisu pogodili i on se spasao, ali su mu noge promrzle. Ostalu četvoricu su odveli u planinu. Uoči streljanja, jedan student filozofije lupio je zavezanim rukama ustašu po zubima i skočio niz liticu. Pao je na točilo i survao se do šumice. Nije se povredio. Stigao je živ u Bastase, čak mu se ni noge nisu smrzle. Ostala trojica su streljana.²⁷

U bolnici sam video mnoge drugove iz Kragujevačkog. Lekari vele da se pojavio pegavac. Dva druga iz Kragujevačkog leže u Trnovu. Razboleli se negde u Romaniji.

²⁶ Rade Stefanović, geometar iz Foče, posle Pete ofanzive vratio se na svoj teren gde je formiran jedan odred, ali je nestao krajem 1943 oko Kalinovika. Njegova drugarica do sredine 1944 radila je u Foči.

²⁷ Drug koji je sa zavezanim rukama skočio niz točilo zove se Božo Žarković i posle rata bio je oficir u našem vazduhoplovstvu. On je rodom iz Nedajna ispod Durmitora. Stari seljak, koji je prvi pobjegao, zove se Jovan Mumin, iz šćepan Polja. Pobjijeni drugovi se zovu: Hamza Mostić, Jovan Popović i Gašović. Ovaj se događaj odigrao 22 decembra 1941 godine.

Naši su kod Kalinovika opalili tri hica iz topa na kasarnu. Dobro bi bilo da zauzmemo to mesto. U Bosanskoj Krajini četnici sve više nava-ljuju. Lepa Perović²⁸ odlazi u taj rejon.

UTORAK, 10 FEBRUAR

Foča. — Vreme sasvim otoplilo. Četina nabujala. Sve će leševe od-neti. Drugi broj usmenih novina. Opet sveti rat protiv vašiju.

SREDA, 11 FEBRUAR

Foča. — Naši su zauzeli od ustaša Sokolac na Romaniji. Glad steže. Drugovi koji su obilazili pojedine delove grada naišli su na veliku ne-maštinu. Jednoj porodici — truli kupus jedina hrana. Ima puno izbegli-ca i nemaju poznatog u gradu.²⁹ Jedan dečko danas došao kod nas — tri dana ništa nije jeo. Imamo mnogo oraha i suvih divljih krušaka. Još će crnji dani doći. Do žetve ćemo čekati još četiri-pet meseci.

Ustajem svako jutro pre pet i čekam vesti. Hoće li nas danas obrado-vati Crvena armija specijalnim saopštenjem? Već 12 dana nije izlazilo. Nešto krupno sprema Crvena armija.

ČETVRTAK, 12 FEBRUAR

Foča. — Proleće se bliži, borbe će biti žestoke. Neprijatelj se sprema. I mi! Njegovi agenti i u Crnoj Gori rovale. Posle napada kod Kolašina, četnici su prebegli u Sandžak. Skupilo ih se oko 800 i uz pomoć Itali-jana iz Bijelog Polja napali jedinice Sandžačko - crnogorskog odreda. Jut-ros je stigla vest da su ih naši razbili. Obe strane su imale znatne gubit-ke. Oni 150, mi 50. Sada ih gonimo s dve strane. Bajo Sekulić ih goni sa 2.000 ljudi, a Mile Peruničić sa sandžačkim jedinicama s druge strane. Te crnogorske četnike vodi neki generalštabni major Đorđe Lašić. Nje-gov kum je načelnik našeg štaba Arso Jovanović.

Umrla je jedna Crnogorka³⁰ koja se bila smrzla. Popustilo joj srce. Sutra ću ići da pišem reportažu o tim herojima.

PETAK, 13 FEBRUAR

Foča. — Sinoć smo održali partiski sastanak. Došao je i Stari na naš sastanak. Posle izveštaja razvila se vrlo plodna diskusija. Naš rad treba da se posveti naročito omladini. U partizanskim odredima u Srbiji om-ladina je bila glavina. Pogotovu u ovom delu Bosne treba mnogo ra-diti. U dobrovoljačkim jedinicama, bivšim četničkim, kao i u partizan-skim, gro, odnosno 99% boraca su — seljaci. I to seljaci politički pot-puno zaostali. Ovo je ekonomski najzaostaliji kraj Bosne. Politički ranije ovde nismo ništa radili. To je toliko zaostao kraj — da je ovde

²⁸ Lepa Perović, učiteljica iz Banje Luke, krenula je u Bosansku Krajinu preko Sarajeva. Putovala je u vozu s lažnom legitimacijom, a pošto ju je ustaška policija tražila, jer je pobešla iz zatvora 1941 godine, nosila je feredžu kao muslimanka. Nju je pratio, kao njen »muž«, general - lajtnant Košta Nađ. Oni su uz velike teškoće stigli u Banju Luku i odat³⁰ se prebacili na oslobođenu teritoriju.

²⁹ U Foči su naše vlasti izdavale 3.500 obroka dnevno izbeglicama i sirotinji.

³⁰ Stojna Vukašinić iz Piperà.

carovaia Jenesa i 1938 godine kada je bila u opoziciji. Zato moramo ogromno politički raditi među seljacima ovoga kraja. A najviše uspeha možemo imati među omladinom, jer nije pala pod uticaj petokolonaša, jer najlakše prima poziv na borbu. Ona nam može biti i u drugoj fazi borbe dragocena snaga. Stariji bosanski seljaci — partizani dobri su dok brane svoja sela. Čim se odmaknu od kuća slabiji su. U Goraždu već su počeli desetodnevni kursevi pojedinih četa. Tako se vaspitavaju i politički, i vojnički. To ćemo isto početi i u Foči. Videćemo kakvi će uspesi biti. Inače naš agit - propski rad nije rđav. Ni rad među ženama.

Treća važna stvar je pitanje stvaranja i podizanja kadrova. Moramo širom otvoriti vrata Partije. Kad čovek nosi pušku osam meseci, bori se kao junak — stekao je kvalifikacije za partijca. Mi smo hiljade i hiljade drugova izgubili. Jednom rečju sinoćni sastanak je bio plodan, razbistrio nam je vidike i ulio nam nove snage za rad.

Došli su Kragujevčani. Bio sam sa Rajom Nedeljkovićem. Dva druga iz Kragujevačkog bataljona umrla su u Trnovu od pegavca. Ni zrna, ni mraz, ni pegavac — ništa nas neće slomiti.

Lepo je bilo sinoć kad sam sa Starim slušao Beograd i Nedića koji preti da će ceo srpski narod biti uništen na proleće »ako se ponovi ono od prošlog leta«. Znači i njega i njegovog gazdu još je veći strah uhvatilo. Nije ni čudo!

SUBOTA, 14 FEBRUAR

Foča. — Sinoć je Crni držao predavanje o postanku partizanskih odreda i ulozi NOO. Dobro je bilo.

Jutros sam otišao u bolnicu. Drugarica Anica Pibernik, Slovenka, dobila trovanje krvi i umire. Ostaje njen sin, mali Korčagin — dvanaest mu je godina.³¹ I on je prešao s majkom Igman, ali se nije smrtao. Tužno je bilo gledati ga. U drugoj sobi umire od tetanusa mali Jovica, iz Konjuše, najmlađi partizan Kragujevačkog odreda. Bolnica će se zvati »Igman«. Dosada je prezdravilo petnaest drugova. Ostaje ih još oko 145! Preko Igmana drugovi su se držali kako dolikuje Proleterskoj brigadi. Jedan je nosio druga po tri sata na ledima. Marš je trajao 19 sati! Kad su konji s mitraljezima padali u zaledeni potok, drugovi su silazili u vodu i vadili oružje i konje.

Marijan je došao sa sastanka u Brodu s opštinskim NOO Zakmura. Veli da je dobro, samo da je teško ubediti Srbe da sve muslimane ne treba klati. U ovoj opštini četnici su popalili 17 sela, a ustaše pet. To je više od pola opštine. Eto, kako ceo narod pati i od jednih i od drugih fašista.

Obukao sam novo, žuto karirano odelo, ošišao sam se, brkovi su mi izrasli, nosim kožnu kapu i Jurica veli — da ličim na geometra iz Foče!

Inače stanje radnika na pilani u Brodu očajno. Ima ih 20! Ne dobijaju skoro ništa, a 9 su bili u sindikatima, jedan čak robijaš. To se pitanje mora hitno rešiti.

³¹ Majka malog Korčagina zvala se Anica Pibernik. Mali Korčagin je otišao s ocem u Sloveniju u julu 1942. Ostao je siročić, jer mu je otac ubrzo poginuo. Godine 1949 u slovenačkom pionirskom listu našao pesme malog Korčagina.

Sve više ulazimo u posao. Spremamo list »Narodni borac«. Vreme nam postaje kratko. Skoro će kao u Užicu. Nećemo imati vremena ni za spavanje.

NEDELJA, 15 FEBRUAR

Foča. — Noćas je sneg napadao preko 30 cm. Jutros stalno veje. Proleće je još daleko! I pored snega bio je odlično posećen zbor u građanskoj školi, koju su Italijani upotrebljavali za kasarnu. Na njoj piše: »Italijanskim Alpinima ništa nije nemoguće«, — pa ni da pobegnem! U drugoj sobi drečećim bojama naslikali Musolinija i Badolja i neku devojku nalik na sv. Arhandela Mihaila, a ispod njih piše: »Pobedićemo«. Dakle, ni fašistički agitprop nije mirovao.

Zbor je otvorio Crni. Govorio je odlično. Podvukao je sve veće poraze Nemačke. Srbima i muslimanima ukazao je kao primer Sovjetski Savez, gde 170 naroda žive u slozi. Ali, najbolji je utisak ostavio na masu deo govora o tome da će posle rata biti bolje svima: »... da posle oslobođenja i živoder Ibro i crni Ciganin ima ista prava kao i onaj bogati, da se i Ibri pruže sve mogućnosti za razvitak u životu.« Na licima se čitalo odobravanje. Bilo je preko 300 ljudi. Posle podne krenuo sam opet u severnu bolnicu ' »Igman« — na sahranu malog Jovice, najmlađeg partizana Kragujevačkog bataljona. To je mali seljačić, petnaest mu je godina, rodom je iz Konjuše, divnog sela kod Gornjeg Milanovca, gde sam ležao u kupinama dok su »Štuke« fjučkale. Ja sam ga primio u partizane. Prvo smo ga odbili, ali je plakao, pa smo ga uzeli. Raja veli da je bio odličan za sve vreme. Izvrstan borac. Smrzao se na Igmanu, rasvetala se rana, pa sada naišao tetanus. Sahranili smo Jovicu kraj Drine. Stalno je govorio. »Oh, da mi je samo da dodem do Drine, do moje Srbije, pa da je poljubim«. Došao si Jovice, do Drine. Bićeš osvećen. Dok ovo pišem s donjeg sprata iz dvorane omladina Foče grmi: »Ustajte vi, zemaljsko roblje...« Otpočinjte formiranje bosanskih omladinskih četa. Pobeda će biti naša!

Borba besni. Otpočeli smo napad na Čelebić, selo u kome bivši žandarm, razbojnik Ajdačić s pljačkašem Dakićem žari i pali. Oni su prekjuche napali Beogradski bataljon, ubili puškomitraljesca, a naši — šest njihovih. Noćas su opet bile borbe. U jednoj kući je bilo 40 četnika. Naši su je pogodili teškim bacašem mina od sedam kila. O borbama za čelebić još nema vesti.

Juče je stigla grupa od deset sumnjivih lica koji vele da su nedićevci zauzeli Novu Varoši

PONEDELUK, 16 FEBRUAR

Foča. — Još nema nikakvih vesti iz Čelebića. Sneg je visok. U varoši ga ima skoro pola metra. Stigao kurir iz Sarajeva. Oni avioni koji su pre nekoliko noći leteli bili su engleski. Bacili su tri kila zlata, neke mitraljeze, dva engleska i dva jugoslovenska oficira, ali su ih Nemci uhvatili i sproveli u Beograd. Zato je Nedić rekao preko radija da se neće dozvoliti stranim agentima da dolaze iz inostranstva.

* Posle se pokazalo da je ova vest tačna.

Neka me je velika lenost uhvatila. Nikako ne mogu da se skoncentrišem. Prosto ne znam šta mi je. Čini mi se da je to od bolova u kolenu. Iskočila mi je kvrga kao golubije jaje. Tu je ostalo ono parče.

UTORAK, 17 FEBRUAR

Foča. — Vršen je napad na Praču i Sjetlinu koje drže ustaše. Jedna crnogorska četa nije stigla na vreme, pa je ustašama ostao teški mitraljez iznad Prače na jednoj steni. Ustaše su pobile kao zečevi, ali grad nije zauzet. Ustaše su imale 80 mrtvih, a mi 10 mrtvih — od toga četiri Kraljevcana. Sličan slučaj je bio i sa Sjetlinom. Sutra treba operacije ovde da se nastave. Neprijatelj je uspeo da pošalje pojačanje u Rogaticu iz Sarajeva. Jedna kolona od 400 ljudi probila se preko Podromanije. Imali su 27 mrtvih i veći broj ranjenih. Zaplenili smo 20 pušaka i jedan puškomitraljez. Celebić je zauzet, ali banditi su umakli. Bio je dubok sneg pa naše jedinice nisu mogle istovremeno da stignu na određene položaje. Zaplenili smo 3.000 kilograma ječma i zarobili 11 četnika.

Nova Varoš je pala. Napali su je nedićevci, četnici, Italijani i muslimani iz Sjenice s pet raznih strana. Naši su odbili dve kolone, ali su se morali povući preko Zlatara pregazivši Lim. Sada nam stiže 150 ljudi čete »Maksim Gorki«.³³ Iz Nove Varoši s Đidom je prešlo oko 1.000 ljudi. Dobro će se pojačati Proleterska brigada.

Crna Gora je poslala u druge krajeve Jugoslavije preko 4.000 ljudi. Alai im vera. Samo da su malo disciplinovaniji.

Dobre vesti iz Sovjetskog Saveza.

Inače, večeras je bio treći broj usmenih novina. Slabo su ga čitali.

Tifus se, izgleda, širi u Foči. »Igman« je blokiran. Nikoga ne puštaju unutra. Pojavila su se još četiri slučaja tetanusa u samoj bolnici. Nema mo seruma.

SREDA, 18 FEBRUAR

Foča. — Stigao je kurir iz Srbije. Onaj isti mali što se prošlog puta probio.³⁴ Naši vode uporne i uspešne borbe. Samo malo municije. Ipak će se to naše jezgro u Srbiji održati do distale šume i onda sve zapaliti. Nedić zaveo batine kao zakonsko sredstvo za srpske seljake! To će mu se o glavu obiti.

ČETVRTAK, 19 FEBRUAR

Foča. — čiča Janko odlazi na Zabljak da dočeka naše goste, čitavu noć je šio novi model kape za naše jedinice. Ujutru je bila gotova. Za Proletersku brigadu — crvenoarmejsku kapu, ali se Stari nije složio. Inače nam Italijani prete da će bombardovati Foču.

Danas je izišao prvi broj »Narodnog borca«. Tehnički je slab. Moraćemo posvetiti mnogo više pažnje.

³³ Sastavljena od starih, izranjavljenih i iznemoglih drugova.

³⁴ Ovaj se kurir zvao Dragoljub Grujić, obično su ga drugovi zvali »Mali Grujić«. Bio je đak u Valjevu. Poginuo je u Trećoj ofanzivi, u junu 1942 godine.

PETAK, 20 FEBRUAR

Foča. — Danas sam s Ročkom Colakovićem čitao Dnevnik. Treba ga pisati što savesnije. Više živih crta, više podataka. Ročko ima odlično oko, zapaža lepe stvari.

Sad se stvara naša Druga proleterska brigada. Iz Bosne odlični izveštaji. Samo treba četnike istrebiti.

SUBOTA, 21 FEBRUAR

Foča. — Posao ogromno napreduje. Evo kako mi je prošao današnji dan: ustajanje 4.30. Odlazim iz moje hotelske sobe broj 9 dugim hodnikom u broj 13 kod Joze, u patikama da ne bih lupao gojzericama i budio drugove. Pregledam šta je on uhvatio do 5.30. Tada slušam London do 5.45, odlazim u drugu sobu i kucam vesti do 7. Onda ih odnosim Marjanu i Starom, umivam se — malo vode po nosu — budim komandanta mesta koji je spavao do mene — Mitra Bakića, pa silazim na doručak. Kačamak — žut kao zlato, topao! Tu nastaje smeh, veseli, zdravi smeh drugova koji se vole. Ja sam glavni majstor za dodatke. Zanimljiva je jedna stvar koju je Ročko primetio: psihološka glad. Jedeš, trbuh ti je pun, a usta ti stalno žvaću. Inače ovde sam se u Foči odlično popravio i odmorio. Oko 8.15 odlazim na posao u agit-prop. Ovi fočanski momci ne vrede ni lulu duvana. Dao sam da prepisu nedeljni pregled događaja, a oni mesto Singapur stavili Lenjingrad. Materijal slabo dele. Vesti ne dobijaju mnogo.

Tu u agit-propu ostajem do 9.30. Onda sam otišao u bolnicu »Igman«, na kurs za bolničare. Tu je šef našeg saniteta Gojko španac iz svake bosanske čete uzeo po jednog druga na 15 - dnevni kurs. Svakog dana po jedan čas — političko izgrađivanje. Sedelo je 14 mladića i dve devojke. Govorio sam o partizanskom načinu ratovanja. Morao sam govoriti vrlo popularno. Svako je od njih pričao kako je sedeo u zasedi, rušio neprijateljske vozove...

Po lepom suncu vratio sam se u hotel. Ručak — opet pirinač. Sjajno je dokle njega bude. Onda tri šolje kompotu od divljih krušaka. Opet smeh i razgovor do 1, kada Marijan i ja polazimo u Brod, pet kilometara niz Drinu. Sunce blješti. Mesec dana nisam pešačio. Idem u novom žutom kaputu. Zima je. Nazebao sam. Divna je zelena voda Drine. Prozračna. Potseća me njeno dno na morsko.

U Brodu smo zatekli 20 — 25 radnika i seljaka. Već je stvorena njihova čitaonica. Odnokud nailazi Stari. Tako otpočinje konferencija. Govorio sam o međunarodnoj situaciji, zatim Marijan o Staljinском ustavu. Stari je objašnjavao pojedine stvari. Ej, srećni ste vi radnici u Brodu, u tim barakama — govori vam Stari. Inače, to je vrlo sirov elemenat. Strašno zaostali ljudi. Morao bi neko stalno raditi s njima. Pitanje kadrova — ogromno važna stvar. A ovde kadrova uopšte nema. Veliki nas zadaci očekuju.

Oko 4.45 polazimo natrag. Sve se smrzlo, zima mi je. Posle više od sata opet natrag u hotel. Grejem se i jedem orahe — svakog dana ih tamanimo. Silazim na večeru. Pirinač, kompot i smeh. Vatra me spopala. Ipak pišem referat o međunarodnoj političkoj situaciji, odnosno o politici engleskih imperijalista.

U osam počinje sastanak partiske ćelije pri štabu. Tu su Stari, Crni, Mitar, Arsa, Zina, Zdenka, čačanka - Mileva Planojević, Krcun, čiča — čosić, Marjan, Jurica, Božo. Nisam dobro govorio. Jedva su me čuli drugovi. Stvar sam dobro izložio, samo jednostrano. Stari je zatim uzeo reč i održao nam zaista sjajan referat. Naročito je podvukao ulogu engleskih masa, važnost sporazuma sovjetskih i engleskih sindikata, — suprotnosti američke i engleske buržoazije u pogledu odbrane Tihog okeana. Englezi beže, Amerikanci se boje. Najvažniji je deo o unutrašnjoj političkoj situaciji. Buržoazija nam je od Srbije nametnula klasni rat. Mi smo dugo pravili kompromise s njom. Protiv nas su nastupili kao kapitalistička grupa. To se sasvim jasno iskristalisalo. Stvoren je jedinstveni front Nedić - Pavelić. Buržoazija je stala na gledište klasne borbe, ona neće borbu protiv okupatora. Međutim mi smatramo da je naš glavni neprijatelj okupator. Kulake mi likvidiramo, ali ne kao kulake, već kao petokolonaše — fizički i politički. Današnja borba je po formi narodno-oslobodilačka, a u suštini klasna.

Posle Starog govorio je Crni. Zatim je Arso podneo referat o našoj vojnoj situaciji. Neprijatelj ima glavne snage u Srbiji — tući ga u glavu, ali ne napuštati naše baze — Crnu Goru, Sandžak, Bosnu...

Arso je prešao na Istočni front. Misli da će se Rusi zaustaviti na pogodnoj tački, Nemce tu dočekati (tojest Hitler će pokušati prolećnu ofanzivu) i baciti ih natrag i konačno uništiti. Stari, Crni i svi ostali nisu se složili s ovim. Ofanziva Crvene armije je kao lavina, ide sve jače i jače. To potvrđuje i jutrošnji uvodnik »Krasnaja Zvezda«. Na proleće još žešće ćemo udariti!

Diskusija vrlo plodna, neobično korisna. Trajala je preko tri sata, nismo ni osetili kada je prošla. Jedanaest je već bilo otkucalo s tornja katoličke crkve (na dvadeset metara od hotela) kad smo Marijan, Jurica i ja otišli u njihovu sobu (broj 6) opet jeli orahe, krčkali, davali utiske o sastanku.

U ponoć ležem. Vatra me steže. Dan izvanredan. Bogat dan. Kako se čovek silno oseća kad mu je ceo dan ispunjen radom. Laku noć!

Za godišnjicu Crvene armije Stari napisao brošuru. Umnožili smo je u 500 primeraka.

NEDEUA, 22 FEBRUAR

Foča. — Pet i po! Znojv sam. Bude me na vesti. Tek što sam to završio, dolaze Zdenka i čačanka, mole me da pišem referat o međunarodnoj situaciji. Sat i po kucanja. Zavijam se i silazim u osam na kačamak. Posle kucam vesti do 9.30. U 10 sednica agit - propa. Ljudi rade slabo. Smenjujemo Fanka, begovskog sina. U 11.30 opet orasi, pa pirinač — više ga nemamo.

Vedro. Avioni mogu da dođu. Juče smo na sastanku resili da preko podne od 11 do 3 izidemo na periferiju, — ali od drugova niko ne ide! Posle ručka pišem nov referat, jer je prvi suviše uzan za žene na zboru. U dva odlazimo u Narodni dom kulture i tu otpočinje sastanak osnivačkog zbora Saveza žena antifašistkinja u Istočnoj Bosni, čudo smo napravili. U ovoj zabačenoj kasabi kraj Drine stvorili smo Narodni dom kulture — i u njemu se skupilo preko 500 žena! Seljanke, Srpkinje,

j*

muslimanke, partizanke. Probili smo tri sobe u bivšem sudu i otvorili dvoranu dugu 25 metara. Tu se nekad narod gulio, »pravda« se delila, a sada se skupile žene antifašistkinje. Židovi sveže plavo obojeni, a pri dnu crvenim slovima »Živela Crvena armija radnika i seljaka«. Došle su delegatkinje iz čajniča, Goražda, Ustikoline i drugih sela. Prvo je govorio u ime Partije Ročko:

— Vjekovima nas je neprijatelj gazio, zavađao nas je... Samo smo tri naroda u Bosni i ne možemo da se složimo... A u Rusiji 170 naroda žive u potpunoj slozi...

Kad je rekao da će nam doći bolja budućnost, jedna stara seljanka iz prvog reda reče:

— Ako Bog da!

Posle govorila pretstavnica SKOJ-a. Slabo. Citala! Zina je zatim održala referat o međunarodnoj situaciji. Lepo govori ta devojka. Samo je na jednom zglajzala: »Nijemci su povukli sve svoje snage na istočni front. Nema više ni njihovih aviona«. Napolju sunce blješti. Mi, novinari, kucamo o drvo. Onda Zdenka daje referat o položaju žene u bivšoj Jugoslaviji. Vrlo živ i zanimljiv referat. Samo jedna žena od zapare pada u nesvest. Nastavlja se posle referat. Treći referat je podnela Cačanka. Slabo. Prvo se frljala stranim izrazima pred seljankama i muslimankama: »Caristički apsolutizam, kontrarevolucionarne bande, šikanacija, moskovski metar (metro), kondukteri, šikanirane žene, državne institucije« ... i tako dalje. Inače referat je bio dobar.

Razvija se diskusija. Pita se ko hoće da govori. Javlja se starija žena iz čajniča, po imenu Spremo — nigde nije zapela. Za njom učiteljica Dragica Čolić. Rekla samo tri reči. Onda ustaje seljanka Savka Mitrović, iz Zakmurske opštine. Ona veli kratko i jasno:

— Pozdravljam vas, drugovi i drugarice. Verno ću raditi za naše borce, koji se bore puškom, livorom i bumbom, a mi ćemo iglama i preslicom.

Posle se diže neka Vitka, pola muško — pola žensko. Zamalo da upropasti zbor. Ustaje muslimanka Razija, mlada, lepa: »Ne stavljamo više velove na lice«. Posle se čita rezolucija i zbor se zaključuje. Nesumnjivi politički uspeh.

Svesne su i široke mase žena o značaju narodnooslobodilačke borbe. Samo organizaciono slabo stojimo. To se videlo po malom broju govornica iz naroda.

PONEDELUK, 23 FEBRUAR

Foča. — Evo sedim u kancelariji Starog. Jedanaest sati. Noć. Dole stražar prolama: »Stoj, ko ide?« Volim ovu sobu. Na dva spojena stola — mapa, sekcija. Imam pola sata do Staljinovog govora, pa čekam.

Današnji dan bogat. Ustaše iz Borča prodrle do Popovog Mosta, domača straža pobešla u gaćama do Bastasa. Poklane četiri Crnogorke koje su se vraćale iz Foče, gde su obišle ranjenike! Kragujevčani otišli da urede stvar. Te ustaše su stigle na jedno 10 kilometara od Foče.

U toj opštini — zakmurskoj sada je stanje u pogledu popaljenih sela 17 : 9 za četnike. Danas sam došao malo više u dodir s bosanskim elementom.

Pre podne sam držao predavanje o partizanskom načinu ratovanja kod Omladinske fočanske čete koja je ušla u Proletersku brigadu. Ali posle, ustade jedan aktivist SKOJ-a — i traži da im se vrati stari komandir, neki čovek koji nije dorastao za taj posao. Svi se digoše. Jedna grupa seljaka omladinaca traži da svi iz njihovog sela stupe u borbu ili da se i oni vrate kući. Velim im da su izabrani iz svakog sela najbolji — a oni su ti. Jurica im objašnjava sve do podne.

Prelazim most na Četini. Dole vade tri leša. Okupio se svet. U Goraždu su sahranili 37 leševa. Iza ručka sednica Agitpropa, pa posle referat o imperijalizmu, omladinskoj četi i bolničarima. Omladinci oduševljeni borci. Preobraćaju se. Velim im da oni na svojim plećima ima da iznesu Bosnu, novu Bosnu... Idem do bolnice 25 minuta po kiši. Topi se sneg. Valjda je ovo poslednji! Sat govora u bolnici — pa kući.

Đuro,⁸⁵ junak iz španije, daje mi intervju za usmene novine o španskom seljaku Lorencu koji je sedam tenkova uništio. Velim mu da napišem da će se posle rata videti s Lorencom. »Nemoj, narod će misliti da sam kukavica, jer se nadam da ću glavu izvući«. Stigla vest iz Hrvatske. Teška situacija. Pavelić treba da odvede 300.000 Hrvata na Istočni front. Neki nedićevci pobjegli i kažu da Nedić hoće da šalje 50.000 Srba u Rusiju. 11.30 Staljinov govor.

UTORAK, 24 FEBRUAR

Foča. — Današnji, četvrti broj usmenih novina bio je dobar. Prvo Staljinov govor, zatim seljak Ćiro Rogoje čita uvodni članak o narodno-oslobodilačkim odborima. Dugih brkova, grubih ruku i lica, narodskim jezikom on je osvojio sve. Za njim rudar Đuro: deset godina u oknima Belgije i Francuske, četiri štrajka, dve nesreće u rudniku, dva prsta slomljena, 1936 — Španija, Teruel, 22 meseca partizan iza Frankovih linija, posle čuvao CK Španije i delegate Kominterne, 1939 godine logor

— Francuska, 1940 — Nemačka, prinudni rad, bekstvo u Crnu Goru, borbe, Pljevi ja — 18 sati pod italijanskim topovima i bacačima, spasava četvu, a sada je s nama. Govorio o svom drugu, španskom seljaku Lorencu, koji je sedam tenkova »bumbama« uništio.

Dorogobuž — oslobođen!

SREDA, 25 FEBRUAR

Foča. — Marko se vratio iz Čelebića. Izabrani su odbori u svim selima. Treba bolje politički raditi, pa ćemo i taj narod pridobiti. Nego ima drugova neodgovornih lica, skoro zločinaca. Evo šta Marko priča: »Sedim u kancelariji, kad ulazi jedna baba, ima joj preko 80 godina, pravo na mene sa štapom, mislim hoće da me udari. A ono — ne vidi. Došla da se žali: »Znaš, došli oni vaši patlidžani (partizani) i odneli mi duge čarape za ukop, čarape mojoj snaji i dva kila meda«. — »I nisu platili? — pita Marko« — »Onaj visoki spusti 200 dinara, ali ona kurva doktorica diže i to sa stola.«

Marko joj platio čarape. Zaista zločin. Treba te ljude pohvatati. I to rade u opštini u kojoj politički najslabije stojimo.

⁸⁵ Poginuo na Milinkladama 9 juna 1943 godine.

Mitar ide za koji dan u »uljudbu«, čiča Janko javlja sa Žabljaka da su Italijani bombardovali ovo mesto po drugi put. Bacili su 100 bombi od 50 kila. Pogodili neke kuće, ali žrtava nema, jer narod se na vreme sklonio. Inače, u Crnu Goru (izgleda podmornicom) stigla je nova vojna delegacija iz Londona: engleski major i dva jugoslovenska oficira. Ovog puta traže direktnu vezu sa Starim!

Inače ovdašnji agit-prop ponovo pravi gluposti. Umesto. — C. K.-K.P.J. — umnožili su uputstvo političkim komesarima s potpisom S. K. -K.P.J., kao da je to neki fudbalski klub.

Uveče je održan sastanak partiskog aktiva iz Foče; bilo je blizu 100 ljudi. Crni je održao referat: kritički osvrt na organizaciono stanje naše Partije.

»Organizaciono stanje naše Partije je izloženo stalnim promenama. To je uslovljeno ratnim prilikama i ogromnim naporima okupatora i petokolonaša da nas unište. Te promene su često dolazile usled našeg nesnalaženja, u novoj ili promenjenoj situaciji. Od izvršenja ovih zadataka zavisi čitav razvitak političkih prilika kod nas. Od toga kako izvršujemo naše zadatke, zavise rezultati koji treba da odgovaraju opštim političkim ciljevima našeg shvatanja. Da bismo odgovorili ovoj osnovnoj našoj partiskoj dužnosti moramo uočiti greške u dosadašnjem radu i otkloniti ih po svaku cenu.

Sadašnji naš zadatak: a) isterati okupatora i petu kolonu; b) osim pitanja vojne prirode — učvrstili i obuhvatiti sve za borbu sposobne; c) Partija mora davati politički smisao i smer, davati perspektivu i smer. *Zato uski kontakt s masama.* Ni najpravilniji rad ne vredi ništa ako ga mase ne prihvate. Zato pronaći nove načine rada koji bi olakšali i omogućili još bolji razvitak organizacionog stanja Partije. Primer: Užice. Držali smo vlast ali nismo učvrstili njenu konkretnu formu. Vojna komanda, kao vojna vlast, držala sve u svojim rukama. Odlaskom — malo je organizaciono ukorenjenog ostavila za sobom. U čemu su naše greške:

1) Zanemarivanje partiskog rada. Vojna linija najvažnija — ali Partija vodi. Partiski forumi išli za vojskom, pa je pozadina bez čvrste organizacione povezanosti, iako je ostala masa partijaca. U vojnim jedinicama — partijci čisto vojne stvari!

2) Premalo se vodilo računa o konspiraciji bez obzira na legalnost. Palo nam je oko 4.000 drugova. Kragujevac. Kraljevo. Sta da se radi? Narodno-oslobodilačka borba najbolji je ispit kroz koji se proveravaju ljudi. Ali ne *mehanički* — Foča! Ta greška: slab politički rad u masi — nepovezanost rada — nemanje političkog uticaja i zanemarivanje jačanja organizacionog stanja partiske organizacije, ljuto nam se osetilo u Bosni dok smo uvideli naše greške i ispravili ih. Slabost partiske organizacije u Bosni odrazila se u oportunističkom stavu, koji se ispoljavao u početku narodnooslobodilačke borbe otporom i protiv oružane borbe. Dobar deo članstva pokazao se oportunističkim nedostojnim da bude član Partije. Slabost političkog rada u masi naročito se odrazila u oportunističkom stavu, jedno vreme u odnosu na četničke vođe, gde se taj stav pretvarao u prirepašku kolebljivu i oportunističku liniju koja je podlegla pritisku konzervativnog shvatanja bosanskog seljaka. Jedino se tako može objasniti da su u pozadini vršljali četnici i kulaci. Saradnja i sporazum vršio se bez ikakvih uslova i naročito bez političke pripreme masa. Glavna teza nekih drugova: glavno je front, a ne pozadina. A baš ta pozadina mogla je da proguta sve njihove napore.

3) Neobuhvatanje celokupnosti rada, nemanje pregleda o političko - organizacionoj celokupnosti partiskog rada. Skače se s posla na posao. U Bosni se među seljacima nije radilo, pa se nije mogao ni dobiti pozitivni politički uticaj među seljacima, organizovanim u meštanskim četama. Kako se nije radilo politički ni po vojnim jedinicama to je seljačka Bosna ostala van našeg političkog domašaja. Rad drugova u Bosni imao je više deklarativan karakter, dok je trebalo sprovesti praktičan i sitan partiski rad, kako individualnog tako i kolektivnog vaspitanja i rada u masi. Bilo je opšte propagande, mesto sitnog rada i tako se ta propaganda pretvorila u opšte deklaracije. Otuda i pomanjkanje uticaja među bosanskim seljacima i njihovim jedinicama. Porazni rezultat toga nije to da su bosanski seljaci odlazili ili prilazili četnicima, nego da mnogi od njih ne samo da su otišli od nas, već su potpuno propali za narodnooslobodilačku borbu, odajući se pljački i braneći kuću samo kad neprijatelj navalio. Kadrovi naši u Bosni umesto da budu organizatori i rukovodioci, pretvarali su se u tehničke pomoćne organe narodnooslobodilačke borbe. Bili su organizatori ukoliko se mobilizacione strane tiče, bili su prevodioci i komandanti, bilo je i sjajnih primera (čiča Romaniski), ali nisu osmislili tu borbu, nisu politički oformili karakter te borbe, da postane dostupan masi bosanskih boraca i bude im rukovodeće načelo u oslobodilačkoj borbi. Zbog toga se i njihova uloga svodila na tehnički mobilizacioni aparat i na ulogu vojnih rukovodilaca! Zbog toga što su se naši ljudi stideli da pokažu lice Partije i njenu rukovodeću ulogu — kolebljivost seljačkih masa u Bosni, iznikla iz zaoštrenosti događaja i političke situacije, pretila je da te seljačke mase odvoji od nas.

Ne treba neracionalno gubiti vreme. Nemaš materijala? Svaki partijac može govoriti o Partiji i njenim ciljevima. Bez obzira što vodimo rat — ništa ne smeta vođenju kratkih kurseva.

Razvojne perspektive: Sva reakcija, kako srpska tako i hrvatska i sve

druge, ujedinjuju se već danas na bazi klasnih interesa u borbi protiv nas. Od prvog dana reakcionarni elementi nisu marili za narodnooslobodilačku borbu, a danas pogotovu stoje u službi okupatora. Iako su ti razni reakcionarni tipovi do juče bili međusobni neprijatelji i gurali svoje narode jedne protiv drugih radi očuvanja svojih klasnih interesa, danas se prave međusobni kompromisi da bi uskladili svoju borbu protiv narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, protiv nas, protiv narodnog oslobođenja. Ovaj proces okupljanja reakcionarnih snaga vrši se već u međunarodnom razmeru. Pobjeda Crvene armije ukazuje u perspektivi na brži slom Hitlerove tiranije u Evropi. U vezi s tom činjenicom pokazuju se znaci početka promene u međunarodnim odnosima i znači da se reakcionarne snage svih imperijalističkih zemalja okupljaju kako bi razoružale nacionalno - oslobodilačke pokrete, koji niču iz narodnih dubina i pokreću nezadržive revolucionarne energije. Ta njihova akcija je uperena u prvom redu protiv komunista i našeg povezivanja s masama. Taj proces će se razvijati i dalje dok se ne izvrši jasna diferencijacija u masama. Taj proces je utoliko opasniji po nas, ukoliko naša Partija ne bi u pravi čas savladala svoje organizacione slabosti. Te slabosti još uvek postoje. Još uvek ima među nama ljudi koji mogu praviti gluposti. Istina je i jasno da je naša Partija kao celina dala sjajne rezultate u narodnooslobodilačkoj borbi, okupljanjem naroda i izgrađivanjem njegovog borbenog jedinstva. Politički uticaj naše Partije veći je nego ikada. Obezbeđeno je i opšte političko rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe. Borba naroda u Jugoslaviji služi za primer svim porobljenim narodima. Poverenje i ugled, kao rezultat ispravne političke linije naše Partije i kao rezultat uspešnog rukovođenja narodnooslobodilačkom bor-

bom, podvučeno nam je i poznate i od naše vrhovne instance Kominterne. Ali, drugovi, izvesni pojedinci, izvesne partiske organizacije podbacuju, a neke i sasvim pogrešno rade. A mi moramo funkcionisati kao jedinstveno telo, kao rukovodeći centar, dovesti do izraza jedinstvo političke linije.

Imajući u vidu napred izložene stvari, naročito s obzirom na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe koja prerasta na novi stepen, novu etapu svog razvitka, pred našu Partiju postavljaju se sledeći zadaci:

1) Boreći se istrajno i s ne manje odlučnosti kao i dosada za jedinstveni nacionalni oslobodilački front svih naroda Jugoslavije — treba najodlučnije raskrinkavati i razbijati sve pokušaje pribiranja svih reakcionarnih elemenata na bilo kojoj bazi oni to činili.

2) Naša Partija mora rukovoditi diferencijacijom koja je počela oštrije da se manifestuje u masama. Reakcionarni buržoaski elementi, braneći svoje klasne interese, otvoreno izdaju svoj narod, a time se izoluju od radnih masa, koje se okupljaju oko partizanskog pokreta i naše Partije, braneći slobodu naroda i boreći se istovremeno za bolji život. Ta je diferencija prirodan i nužan proces. Zadatak tih naših partiskih organizacija jeste da učvršćuje u narodnooslobodilačkom frontu — radničko - seljačko jezgro, koje će jedino sprečiti da reakcionarni buržoaski elementi iskoriste plodove narodne borbe za svoje protivnarodne svrhe. Na selu treba naša Partija da po svaku cenu okupi oko sebe seosku sirotinju i osloni se na sitnog i srednjeg seljaka.

3) Treba posvetiti svu pažnju formiranju narodnooslobodilačkih odbora i na neoslobodenoj teritoriji. U njima treba da se nalaze borbeni predstavnici svih patriotskih snaga koje su za odlučno produženje narodnooslobodilačke borbe, a naročito radnici i seljaci. U neoslobodenim krajevima oni treba da budu nosioci političke borbe protiv okupatora i njegovih slugu. Na oslobodenoj teritoriji oni su istovremeno i organi demokratske narodne vlasti i klica buduće vlasti. Oni treba da se brinu za front i za pozadinu. Oni su organi preko kojih čitav narod učestvuje u opštenarodnom ustanku.

4) Nasuprot izdajničkoj takozvanoj »narodnoj« vladu Nedića i Pavelića mi komunisti postavljamo parolu za istinsku demokratsku narodnu vlast, koja će narodu dati sva demokratska prava i moramo sve činiti za razbijanje organa vlasti koje uspostavlja Nedić, Pavelić i okupator.

5) Borba protiv iscrpljenja naroda ratom i otimanja hrane.

6) Treba popularisati SSSR i uspeh Crvene armije. Objašnjavati otkud SSSR-u dolazi ta snaga — uspesi izgradnje socijalizma.

7) Ojačati borbu za slogu i jedinstvo naroda Jugoslavije protiv okupatora.

8) Razvijati partizansku delatnost po celoj zemlji.

9) Temeljno čišćenje i učvršćenje partiskih ćelija po vojnim jedinicama.

10) Ojačati politički rad u partizanskim odredima i učvrstiti iznutra, politički podizati, primati u Partiju dobre, odane borce. (Dosta samo čitanja i političkog komentaranja radio-vesti.)

11) Ojačati agit-prop delatnost partizanskih jedinica u masama. Neka se vidi trag.

12) Ojačati mobilizaciju za partizanske odrede, naročito radnika i omladine.

13) Organizaciono pojačati rad naše Partije. Obnoviti i uspostaviti partiske organizacije u svim krajevima. Smelo podizati nove kadrove, očistiti kolebljivce, kukavice, dezertere.

14) Ojačati partiski masovni rad, naročito agit-prop delatnost. Štampati i obaveštavati o događajima u svetu i stav naše Partije.

15) Vaspitavati i podizati nove rukovodeće kadrove, stvarne organizatore, vođe radnog naroda.

16) Popularisati našu Partiju u masama, objašnjavajući njen stav prema pojedinim pitanjima i mobilišući mase u sprovođenju partiske linije.

17) Najveću pažnju pokloniti omladini.

18) Uvoditi žene u politički rad i odrede (komanda).

Zadaci su nesumnjivo veliki, ali ih naša Partija može i mora resiti. Rešenjem velikih zadataka koji se pred nas postavljaju moramo opravdati poverenje naroda i Komin terne.«³⁶

Posle referata razvila se diskusija. Ročko je dodao da naročito treba paziti na ljude koji gledaju na spoljne efekte. Obide reon, vrati se, podnese izveštaj, a za sobom ništa nije ostavio, nije stvorio ljude niti organizovao posao.

Zatim Ročko daje svoj referat o razvoju borbe u Istočnoj Bosni. Dobro se raskritikovao. Podvukao je slab rad partije i kaskanje za četničkim vodama. Poslednji je govorio Marijan o seljaštvu i današnjoj borbi. Sastanak je bio veoma plodan.

ČETVRTAK, 26 FEBRUAR

Foča. — Stigli Cana Babović, čeco Stefanović i ostali drugovi iz Sandžaka. Sjajne vesti s Istočnog fronta. Opkoljeni Nemci kod Staraje Ruse. Staljinov govor mi se stalno vrzma po glavi. Nije isključeno da smo pred zaokretom međunarodne situacije. Hitleri prolaze, a nemački narod i država ostaju.

Buržoazija se okuplja u međunarodnom planu. I kod nas se skupljaju. Maček pušten i saraduje s Pavelićem. U Crnoj Gori sjedinili se bjeleši s federalistima. Inače, crnogorski četnici sve opasniji. Zauzeli Kolašin i još neka mesta u pravcu Podgorice.

³⁶ Ovaj tekst je dat iz originala Dnevnika. Prilikom redakcije Dnevnika za štampu 1945, ubačena je nova, osma, tačka:

s) Popularisati jačinu i čvrstinu antihitlerovske koalicije.

PETAK, 27 FEBRUAR

Foča. — Sunce me bije u potiljak, ćeća, Vojo Leković i ja odlazimo u lov pored četine. Sneg se topi. Istočna strana brega — slobodna, na zapadnoj još ima snega. Travica izbija. Vrba puca. Dok otkidam grančice — u plićaku jedna ruka viri iz vode. Zavezana lancem. Ogromna ljudina. Proleće 1942!

SUBOTA, 28 FEBRUAR

Foča. — Na vrh džamije postavljena sirena. Davala uzbunu dva puta. Jednom — proba, drugi put — avion dolazio od Miljevine. Nemački izviđač.

NEDELJA, 1 MART

Foča. — Sinoć mi Stari reče da je Voja Todorović likvidiran zajedno sa Lazom Trkljom, sekretarom Zemljoradničke stranke u Kifinom Selu kraj Nevesinja, nekoliko stotina metara od italijanskih karabinijera. Ne šale se naši partizani. Buržoazija nam je nametnula klasni rat — i sada ga ima. Uhvaćena je Todorovićevo arhiva. Iz nje se vidi da su Milan Šantić i Mutimir Petković, zajedno s Todorovićem, vodili pregovore s Italijanima. Večeras smo sedeli ćeća, Plavi, Omladinac i ja i pričali o Todorovićevoj pogibiji. Svakom od nas od deset najboljih drugova pobili su osam. Hteli su klasni rat i sad ga imaju. Mijalko Todorović priča kako su po Gruži četnici počeli da kolju. Streljan je i Miloje Simović. Uhvaćen je na Rudniku oko 15 decembra.

U borbama protiv Italijana kod Uloga (Kalinovik — Nevesinje) poginulo šest Lovćenaca i pet ranjeno. Slava im! Sva šestorica partijci.

PONEDELJAK, 2 MART

Foča. — Stari se vratio iz Čajniča. Tamo je juče svečano stvorena Druga proleterska brigada. Jedan radnik, Čačanin, Ratko Sofijanić komandant, Kušić je politkom. Ušli su ovi bataljoni: Prvi užički, Drugi užički, čačanski i Prvi šumadiski. Stari veli da je ljudstvo odlično. Vojničko držanje. Prilično su i obučeni. Pera Stambolija mi je dao govor Staroga.

Posle pozdrava borcima istakao je značaj naše borbe. Naši partizani odigrali su istorisku ulogu. Kad je Hitler nadirao u Sovjetski Savez, mi smo vodili žestoke bitke. Ceo svet se divi našoj borbi. Sada ćemo nastaviti ovu borbu. Cela reakcija se ujedinila protiv nas. Ona hoće da iskrvavi narod. Šta su uradile četničke vode i ustaše u Bosni? Sada se oni udružuju protiv nas. Neprijatelj će pokušati u toku ovog meseca, pre nego što gora zazeleni, da nas uništi. Dostojno ćemo mu odgovoriti.

Stari je zatim govorio o značaju formiranja Druge proleterske brigade, o uspesima Prve brigade, o izginulim drugovima. Na kraju je rekao: »Mi ćemo pucati i na rodenog oca — ako ide protiv naroda«.

Zao mi je bilo što nisam bio prisutan ovom istoriskom sastanku. Stari mi je obećao da će me ubuduće na slične sastanke voditi. Treba da dođu u brigade još 500 Hrvata i nekoliko stotina Crnogoraca. Sada se stvara i naša konjica. To će biti — strah i trepet za neprijatelja.

Samo da gore ozelene. Na to se neće čekati dugo, jer se sneg uveliko topi. Oko Drine ga nema.

UTORAK, 3 MART

Foča. — Crmničani oslobodili Vir Pazar! Zarobili 350 Italijana i zaplenili 100.000 kila kukuruza.³⁷ Na našem severnom frontu 200 Italijana i 100 četnika ušli u Ustipraču, ali ih naši bacili natrag. Zamalo da ih i opkole.

Držao sam konferenciju u Prvom šumadiskom. — Na petom broju usmenih novina pročitao sam rad jednog ranjenog druga, obučara Simića, o Beogradu i vešanju obučarskog radnika Milina na Terazijama. Dobar rad. Moram otići u bolnicu do tog druga.

SREDA, 4 MART

Foča. — Danas sam otpočeo da organizujem posao prikupljanja materijala za istoriju našeg partizanskog pokreta. Sve čete otsad će voditi obavezno dnevnik, a partizani će kolektivno da izrađuju dosadašnju istoriju bataljona, odnosno čete. Ovo je vrlo važan posao i nadam se da će uroditi plodom.

Uveče sam držao konferenciju kod straže — o kolhozima. Vrlo zanimljiva diskusija. — S obzirom da smo preselili naše ranjene i smrznute drugove u Pivu, da smo izneli izvan grada duvan i rakiju (usled opasnosti od bombardovanja) među građanima se stvorila panika, jer misle da ćemo skoro ići. To se primetilo i na sastanku Omladinskog saveza; došlo vrlo malo sveta. Inače pravo prolećno vreme. Šetao sam se predveče pored Drine. Divan ovaj kraj. Đido pucao na dve divlje guske i promašio ih. Pri povratku slušamo decu od 5 do 10 godina kako pevaju »Krasni flot« i jednu crnogorsku partizanku.

ČETVRTAK, 5 MART

Foča. — Proleće je uveliko. Dosadio mi ovaj agitpropski rad. Išao bih na front. Makar kao običan partizan. Javio sam se Crnom. Danas je Stari predao zastavu Kragujevačkom bataljonu. »Predajem vam ovu zastavu pod kojom su se borili još pariški komunari. Neka ona donese slobodu porobljenim selima prema kojima idete«, rekao je Stari. Zajedno sa Kragujevačkim bila je i Omladinska četa iz Foče. Otišlo je preko 60 mladića. Nadamo se da će se dobro pokazati. Stigli izveštaji iz Srbije. Naši vode divovske borbe. Dosta agitpropa!

PETAK, 6 MART

Foča. — Bataljon za bataljonom Prve proleterske odlaze na sever. Danas je Beogradski dobio zastavu. Silni momci. Lica kao od čelika dok je Fića govorio: »U fabrikama, u radionicama, u zatvorima, po robijama sanjali smo kada će doći dan da se s puškom u ruci borimo pod crvenom zastavom slobode. I došao je taj dan«. Niko ni da dahne.

³⁷ Vest se posle pokazala kao netačna.

³⁸ U Foči smo zatekli velike količine duvana i rakije. Ove artikle smo zamenjivali u narodu za žito i meso.

Zastavnik je radnik — partijac, heroj. Posle pesma. Ljudi su oduševljeni. Kakva razlika od pre šest meseci. Većina je bila neizgrađena, neiskusna, slabo vojnički vaspitana, a sada su to prekaljeni borci. Ide proleće, borbe su na pragu, odlazi Beogradski koji je išao kroz oluju i oganj... Stari pita jednog mladog druga šta je po zanimanju. On veli — radnik. Šesnaest mu je godina, a kroz dvadeset bitaka je prošao. »Prekalio se« — veli Stari. Snažan utisak je ostavila ta predaja zastave. Svi hoćemo na položaj. Đido me smiruje. Ročko mi priča kako je u Gorazdu odjeknuo prolazak Druge brigade na front. Seljak se prelomio. Kad su Italijani i četnici napali Ustipraču, nisu naši bežali kao četnik Sergije u januaru pred Nemicima i ustašama, već pravo na front, pravo onamo gde se puca. I bosanski partizani i dobrovoljci ojačali su. Osim naše i gorazdanske omladinske čete, Fića i Koča su stvorili jednu trnavsku od 82 čoveka. I ona je krenula na sever.

Četnici i dalje prave zverstva. Pobili su štab našeg Majevičkog odreda. Poginulo je mnogo odličnih drugova. Ali neće dugo čekati na osvetu. Ona ide brže nego što se oni nadaju.

Italijani nam počinju ozbiljno da smetaju. Juče su kod Vihora bacili masu bombi. Ubili četvoro dece i jednu ženu. Posle podne napali Čajniče. Tri aviona bacila 35 bombi. Ubili su tri građanina, tri teško ranili, a sedam lakše. Verovatno će uskoro i kod nas u goste. Vreme je divno. Sunce greje da možeš u košulji ići. Ali, gore na planini sneg se još drži. Na Podromaniji dubok preko metra. I to će otići.

SUBOTA, 7 MART

Foča. — Održan je šesti partiski sastanak. Uglavnom o organizacionim pitanjima. Đido bio prisutan. Za proslavu Crvene armije veli da je slabo izvedena. Politički netačna. Nema džabe slobode. Mi sami moramo da se oslobodimo svoje buržoazije, Crvena armija bi možda i došla, ali u naročitom spletu međunarodnih odnosa, recimo posle intervencije engleskih ili drugih trupa. Posle sastanka Mitar me kritikovao što sam oštro nastupio protiv pevača na proslavi Crvene Armije (pevali su sevdalinke). Slonovski sam se branio, kako reče Crni. Zatim je Arso dao pregled unutrašnje situacije.

U Srbiji, u Toplici, borba dobija forme narodnog ustanka. U Hrvatskoj oslobođen od ustaša Vojnić, a od Italijana Korenica: 700 Italijana ubijeno i zarobljeno, 35 puškomitraljeza zaplenjeno.

Juhnov je pao.

NEDELJA, 8 MART

Foča. — Naši su otpočeli ofanzivu na severu. Ali Italijani ne miruju. Napadaju od Medjedje, a od Pljevalja su pošli u pravcu čajniča i sa tri strane udarili na Boljaniče. S te strane gori nešto noćas. Verovatno da su zapalili neko selo. Ustaše idu prema Vlasenici od Podromanije. Značajno je da četničke elemente u Sarajevu pozivaju da zajedno »udaraju protiv komunista«. Odlično je što smo na vreme signalizirali sjeđinjavanje svih petokolonaških struja — sastanak Pavelić — Nedić.

PONEDELJAK, 9 MART

Foča. — Večeras ulazim kod Starog. Veselje. Druga brigada osvetlala obraz. Gadno pomlatila četnike u Borikama, severoistočno od Rogatice, koji su saradivali s Italijanima u Višegradu i sa nedićevcima. Zarobljeno je 126 četnika, sem toga 5 oficira — među njima i onaj bezobrazni komandant mesta u Rogatici. Ta je četnička grupa zarobila nekoliko dana pre našeg napada jedan deo štaba Romaniskog odreda. Od 28 drugova 12 se spasio. Za 16 još se ne zna. Prema nekim vestima predati su Italijanima. Plen je bogat u Borikama: vagon ječma, oko 90 konja, 4 krave švajcarke, znači pili su belu kafu ti četnici. Ti banditi se neće lepo provesti. Hteli su klasni rat, sada ga imaju. Inače, četnici sve više otvoreno rade sa ustašama. Otvorili su im front kod Han Pijeska, ne bore se s ustašama, tako da će naše prisustvo u ovom delu Bosne mnogo pomoći narodu. Četnici su se spremali za ovu izdaju.

To svedoči i neki Spasoje Pljevaljić, krupan, lep momak, bivši kriminalac, koji na duši nosi oko 100 muslimana (rekord mu tuče neki Tomo Koroman sa 200 života). On je izjavio da je od nekog Ilije Petrovića, poštara iz Goražda, čuo da se na Romaniji sprema 2.000 četnika pod komandom Gruje Cvetanovića i da će general Novaković pokušati bekstvo iz Foče i preuzeti komandu nad ovim četnicima. Pljevaljić je uhvaćen u Ustipraču kada je po naređenju štaba u Borikama predvodio Italijane za napad na Goražde (likvidirala ga II Proleterska juče). U tome štabu su: kapetan Bogdan Marjanović (pustili smo ga u Užicu novembra 1941, bio je komandant čačka), potporučnik Elez, jabučki vojvoda Risto Gavrilović, Milo Milović, komandir Đekićevoг bataljona i Radivoje Kosorić.

U Ustipraču je Pljevaljić zaspao, a naši su ga uhvatili u jednoj kući. Inače, Pljevaljić priča kako je otpočeo četnikovanje sa 30 ljudi u jednoj četi. Izdržavali su se od pljačke muslimanskih sela. Po ulasku u Goražde otpočeo je posao na veliko — ubistva, pljačke. Glavni plen je išao vođama — Sergiju Mihailoviću i drugima. U čajniču je Pljevaljić ubio sudiju štrodla, solunskog dobrovoljca. Posle su on, Miličić i jedan žandarm opljačkali sudijin stan, tražili od njegove žene pare, pa kad nije dala, povelu je na streljanje. Spasli je čajničani.

Osuđena su na smrt i streljana trojica ustaša: Suljbeg - Sulejman čengić i dva brata Džina. Ovaj prvi pokušao da organizuje ustašku ilegalnu organizaciju. Treba ove izdajnike i politički raskrinkati, jer streljati ih to je samo tehničko pitanje — kako je rekao Crni.

Inače, u Crnoj Gori četnici sve sistematskije napadaju iz italijanskih baza oslobođenu teritoriju. Naši nemaju municije, ali su ipak povratili Mojkovac i Kolašinska Polja. Uostalom, dolaze nam uskoro pod jakom stražom Englezi što su se uvukli podmornicom, pa ćemo videti šta hoće. Četnici u Crnoj Gori dobijaju municiju od Italijana. Ovi skotovi zapalili su Boljaniće. Naši su imali i nešto gubitaka. Moglo se i gore svršiti. Italijani navalili sa 1.000 ljudi.

UTORAK, 10 MART

Foča. — Večeras je održano drugo savetovanje partiskog aktiva. Mitar je govorio o međunarodnoj situaciji. Ja sam ga dopunjavao. Obojica

pogrešno. Levo zastranjivanje. Dido je postavio stvari na svoje mesto. Savez SSSR - a i Engleske jak je i biće još jači. Razvoj odnosa u jednoj zemlji može ići ispred međunarodne situacije. Zato ga mi moramo uskladiti. Ne smemo dozvoliti da nam se naturi klasni rat, to okupator i želi. On hoće da nas ogoli. Mi vodimo i moramo da vodimo narodno-oslobodilački rat! Dido je govorio živo, veselo, duhovito.

Jurica je dao referat o omladinskim četama. Povodom Gaćinovića Dido je rekao da se ne možemo sasvim naslanjati na tradicije »Mlade Bosne«, jer se oni nisu naslanjali na seljačke mase, bili su teroristi, nisu bili sasvim progresivni. To nije slučaj s Petrom Kočićem. On je bio predstavnik seljačkih masa. Mi možemo isticati hrabrost Principa i drugova, ali oni ne mogu biti preteče naše borbe. Stvar za diskusiju, pogotovu u ovoj etapi borbe. Treći referat bio je Đidin o iskustvu iz stvaranja Partije u Srbiji. Vrlo poučno i zanimljivo. Poslednji je bio Crni o narodnooslobodilačkim odborima. Sastanak završen u 11.30; trajao četiri i po sata.

SREDA, 11 MART

Foča. — Svratio sam kod Starog po neke narodne pesme o čiči Romaniskom. Dobio sam kafu. Stari mi veli da mu je Deda³⁹ poručio izvesne stvari. Stari veli: »Kad dođeš kući, tvoja Milica će već ići u školu«. Valjda ćemo ranije pobediti.

ČETVRTAK, 12 MART

Foča. — Danas nam došao jedan Španac koji je pre deset dana bio u Drezdenu! To je stara junačina Čedo Kapor. Priča zanimljive stvari. Nemački narod »počinje da uvida da je pogrešio!« Naišao je i na drugove u Nemačkoj koji su mu davali radiovesti i obaveštavali ga o našim partizanima. Veli da se u Nemačkoj mobiliše i kljaka i ćoravo, čak i najnužnije specijaliste odvođe na front. Život sve teži i teži. Drvene cipele se jedino mogu nabaviti.

Jutros sam držao čas novoj Omladinskoj četi. Tu ima i drugova iz Sarajeva, pobešlo njih 17 iz Paveličeve »Uzdanice« u partizane. Vele da će doći još mnogi, samo ako naša mesna organizacija dozvoli. Inače, u gradu hara pegavac, naročito među muslimanskim izbeglicama. Čas sam držao na jednom turskom groblju iznad Foče, kraj jaruge u borovoj šumi — zbog aviona. Vojna situacija je zanimljiva. Jedna crnogorska četa (Pivljani) pobešla s položaja. Ti bataljoni su široko mobilisani elemenat nesvestan. Politički rad slab. Od Italijana smo oslobodili Ulog. Sto se tiče operacija na severu — vrlo živo. Zauzeli smo jednu skelu na Drini — prekoputa Srbija, planina Tara, ali još uvek pokrivena snegom. Odatle nam je uteklo 100 četnika. Ostavili su top od 37 milimetara, ali bez municije. Izgleda da će naši udariti na sever. Ustaše su zaustavljene iz Han Pijeska. Ima ih oko 700.

Veliko je previranje među četnicima. Neki njihovi bataljoni nam se nude. Trebalo bi udariti po oficirima — nedićevcima. Protiv njih je jaka struja među četnicima. Nedić šalje oružje i municiju u Bosnu.

³⁹ Deda — Moskva.

To potvrđuju naši drugovi iz Majevičkog odreda. Njihov štab od deset ljudi pobili su četnici. Posle se razvila borba. Naši (Bjeljinski bataljon) ubili su 50 četnika. Izdajnici su vikali: »živeo Nedić! živeo Pavelić!« Majevički odred se spojio s Birčanskim odredom,⁴ pa će zajedno s Proleterskom da udari na nedićevce. Biće trke ovih dana.

U Hercegovini borbe ne prestaju. Kurir danas javlja da su četnici ubili Doku Putiću, komandanta Operativnog štaba, vazduhoplovnog kapetana, člana Partije još u doba Jugoslavije. Uhvaćeno je 27 ubica. Svi su streljani na njegovom grobu. Ima ih još devet. Među ubicama je glavni neki bivši policiski agent Kovač. — U Crnoj Gori zasad mirno. Četnici su saterani u Kolašin s Italijanima. Videćemo šta će biti dalje. Četnici su zaveli sistem zaseda. Ranili «u dva naša komandanta bataljona. Teško će se uskladiti naša situacija s međunarodnom.

PETAK, 13 MART

Foča. — Više se ne može. Jurica i ja odlazimo jutros da se kod Starog prijavimo za četnu. Razgovaram s Didom. Poliva me hladnom vodom. Veli da nemam pravo. Mora neko i ovaj posao raditi. Vrlo mi je lepo razjasnio moje greške. Hvala mu. Dobar je drug. On je večeras držao vrlo značajno predavanje o seljačkom pokretu u Bosni. Mnogo novih stvari sam naučio. Uneću to predavanje u svoju svesku za teze, pošto moram da štedim prostor u dnevniku. Rat će biti još dug.

SUBOTA, 14 MART

Foča. — Večeras nam je Crni pričao kako je pre desetak godina u Jagodini umakao od Kosmajca i zaključao ga. Još lepše je bilo kad su Crni, Fića Kljajić i Ročko Čolaković, kao članovi Glavnog štaba za Srbiju, krenuli u akciju, pa ih u Velikom Popoviću, selu Mome Markovića, uhvatila jedna patrola žandarma. Radi nekog Fićinog koferčeta hteo je komandir patrola da ih vodi u Ralju, ali blagodareći majstor-lucima, nekako su se izvukli.

Kad sam se popeo na gornji sprat i javio se Starom, doznao sam da je u Borikama streljano 40 petokolonaša. Arhivu nisu stigli da unište. Ona je dragocena. Pre svega se vidi da su mnogi Dražini ljudi prešli na stranu Nedića, i da londonska vlada odobrava ono što Nedić radi, iako se pred masama ograđuje. Komandant tog Rogatičkog četničkog odreda je kapetan Bogdan Marjanović, bivši komandant čačka. Taj tip po dolasku u Bosnu otvoreno stupa u vezu s Italijanima (bio je u našim rukama u Užicu, ali smo ga pustili). U pismu od 16 februara nekom Novici veli: »Ja sam se danas vratio iz Višegrada gde sam bio na sednici kod komandanta italijanskih trupa. Postignuta je potpuna saglasnost s njima u pogledu saradnje i daljih akcija u Bosni protiv partizana...« Zatim čitav niz ličnih pisama. Moljakanja kod italijanskih komandanata za vino »radi pričešća«, za kafu, makarone. Zajednički su napadali s Italijanima na naše položaje u pravcu Ustiprača!

⁴ Od njih je u Drinjači formiran Drugi bosanski udarni bataljon.

Taj Marjanović, oficir Dangića, Dražinog komandanta, prima naređenja iz Beograda. On je pohvatao 28 naših drugova iz Romaniskog štaba,⁴¹ i poslao ih u Beograd — Aćimoviću, zajedno sa sprovednim pismom. Na kraju veli da nema municije i »ne zna da li će mu se odred u Bosni održati dok ovaj akt stigne u Beograd! I pogodio je. Naše drugove od puta u Beograd spasao je pod pritiskom seljaka neki četnik Nešković, komandant Rogatičkog bataljona, a pismo Aćimoviću dospelo je u naše ruke! Najznačajniji je izveštaj poručnika Slobodana Vranića komandantu Višegradskog četničkog odreda o njegovom putu u Beograd. Donosim doslovce najvažnije delove tog dokumenta:

»31 januar — Kapetan Dakić me izveštava da je s njim doputovao u Beograd i komandant brat major Jezdimir Dangić.

1 februar — U međuvremenu od 10 — 14 časova u Ministarstvu unutrašnjih dela u kancelariji pomoćnika ministra g. Đorđevića zasednuta je sednica, gde je rešavano pitanje o Bosni. Na tom skupu bila su prisutna tri člana iz Privremene uprave za Istočnu Bosnu, kao i dva delegata oficira iz Bosne i pet lica od Pretsedništva srpske vlade. Njihova saglasnost bila je potpuna. Primljeni su uslovi okupatora, — vojnog zapovednika u Srbiji, na koje su naši povoljno odgovorili. Teritorija Istočne Bosne od granice prema Srbiji pa do reke Bosne i Drine skupa sa Sarajevom, svega skupa 17 srezova, smatrana je već kao dobivena ...

4 februar — Oko 12 časova komandant major brat Jezdimir Dangić napustio je Beograd. Isti je otputovao u Bosnu. Oko 17.30 časova u Ministarstvu unutrašnjih dela od strane kapetana brata Bogdana Dakića izvešten sam o sledećem:

Nemačka vojna sila prihvatila je naše uslove, ali Hrvati i Mađarska ne prihvataju. Pitanje dodeljivanja teritorije (17 srezova) zasada je neizvršivo.

Ovo pitanje za izvesno vreme, a najdalje za mesec dana, ponovo će se staviti na dnevni red.

Okupator odobrava našu borbu, koja će se i dalje nastaviti.

Naša borba neće se voditi kao dosada frontalno, već će se obrazovati glavni front a potom voditi gerilsko ratovanje.

Iz Srbije dobijamo pomoć u ljudstvu i materijalu.

Reorganizacija će se izvršiti kod jedinica u Bosni. Za to je odobren rok, najdalje do 20 ov. m.«

Dakle, eto šta rade sluge okupatora. Karakteristično je pismo poručnika Zivka Đorđevića, onog iz Rogatice, koji u pismu žandarmerijskoj stanici u Perišiću naređuje žandarmima da pljačkaju od naroda jorgane, čaršave, jastuke, a ako narod neće da da, onda će pozvati »srpsku kaznenu ekspediciju«, to jest Račićev odred, — da deli od 25 do 150 batina. »Ovim se opominje narod na gore izloženo, pošto se kaznena ekspedicija već nalazi u Han Pijesku na putu za Rogaticu, čiji je za-

⁴¹ Ovom prilikom bili su zarobljeni: učitelj Spasa Marković, profesor šajin šajinpašić, načelnik štaba Romaniskog odreda, koji je poginuo kao komandir udarne Romaniske čete, i drugi. Drug Salomon Romano, tipografski radnik, još ranije uspeo je da skine žice s ruku i da pobegne.

datak kažnjavanje samo srpskog pljačkaškog i neposlušnog naroda, a ne stupanje u borbu s neprijateljem.«

NEDELJA, 15 MART

Foča. — Brigade su otperjale na sever. S njima su Ročko i Tempo. U Borike je stigla grupa od 70 Valjevaca s popom Zečevićem i poručnikom Martinovićem. Izgleda da su naši odredi u Zapadnoj Srbiji razbijeni! Iz Crne Gore stižu slabe vesti. Danas je otišao Đido da uredi stvar. Mobilisaće partije i skojevce, pa će grnuti. Nada se da će posao završiti za mesec dana. S njim su pošli čeca, i Mitar. U poslednjem trenutku krenula je i Mitra.

PONEDELUK, 16 MART

Foča. — Bliže se dva meseca kako smo u Foči. A partizani još ni u jednom gradu nisu sedeli više od dva meseca. Ustaše su krenule u ofanzivu u tri pravca. Iz Sarajeva ka Rogatici preko Romanije, a tako isto sa istoka preko Rogatice ka Romaniji; zatim iz Prače ka Renovici i, najzad, prema Jahorini. Prvi krak im je slomljen. Novoformirani Drinski odred, (Gojko Krezović komandant⁴²), polomio je jedan domobranski bataljon kada je pokušao da izide iz Rogatice da se spoji s onim iz Podromanije. Preko pedeset mrtvih, među njima i komandant bataljona, 50 zarobljenih, 20.000 metaka. Prema Renovici i Jahorini nadiru. Slabo municije imamo na tom sektoru. Lovčenski odlazi u Goražde. Bataljon »Bajo Pivljanin« vraća se u Crnu Goru. Taj je bataljon očajan. Pljačkaši. Razjurili juče priredbu u Goraždu. Bombe otšrafljivali.

UTORAK, 17 MART

Foča. — Kurir, koji je išao s poštom Vrhovnog štaba, Marijanovom i Mitrovom slikom za legitimaciju, pao ustašama u ruke i sve provalio. Hapšenja u Sarajevu, ali rukovodstvo nije uhvaćeno. Inače, u gradu veliki teror, preko 500 ljudi uhapšeno. Muslimani sve više na našoj strani. Marijan je očajan što ne može u Hrvatsku. Ovde se na brzinu i zaljubio, pa sada mora da ostane. Muke žive!

Stari mi večeras reče da dolazi za dan - dva nova engleska delegacija — dva oficira i jedan jugoslovenski poručnik. Pokazaćemo im šta rade Draža i njegovi ljudi. Saveznici smo sa Engleskom; mogli bi nam poslati oružja!

Renovica je pala.

SREDA, 18 MART

Foča. — U podne, za ručkom, ulaze u trpezariju pop Vlado, poručnik Martinović i ostali drugovi iz Valjevskog odreda. Naša Srbija je skupo platila ovu zimu. Naše snage od 800 ljudi kraj Valjeva nisu

⁴² Gojko Krezović bio je prvo u četnicima, zatim je stupio u našu dobrovoljačku vojsku. Kad smo se povukli iz fočanskog kraja on je ostao na terenu kao partizan odupirući se četnicima. U aprilu 1943 opet se sreo s našom glavnom, prošao Petu ofanzivu, stvorio potom Goraško - čajnički odred i poginuo u Šestoj ofanzivi u borbi s Nemicima.

mogle izdržati nedićevsko - nemačku ofanzivu početkom februara. Podelili su se u tri grupe. Valjevci su se razdelili u manje grupe. Prešlo ih je 70 u Bosnu. Za Kosmajce ne znaju ništa. Za Suvoborski odred, gde su bili Bradonja-Jovanović, Žikica Jovanović i Mirko Tomić, čuli su da je razbijen. »Novo vreme« je pisalo da se Bradonja ubio. Podrinski odred je isto razbijen. Pao je i Radovan Vuković,⁴³ pao je i Nebojša Jerković.⁴⁴ Teško je! Ali, Milentije mi reče, kao da je znao o čemu mislim, kad sam ulazio u sobu: »Najlepša je kod Lenjina divovska vera u pobedu proletarijata«. Jurnućemo i mi u našu Srbiju.

Drugovi koji su došli iz Srbije pokazali su mi isečke iz fašističkih novina. Pune opisa »ubijanja komunističkih bandita«. Gutu Koštica⁴⁵ su uhvatili u pećini na planini Medvedniku. Nešto se mislim kako li izgleda mojima kad čitaju ove stvari. Nadam se da će mi se pružiti prilika da otkupim glavu pre nego što uđem u tu rubriku. Krcun me zove za političkog komesara njegove konjice, samo veli da ne bi mogao naći toliku kljusinu za mene! Inače, Valjevci pričaju da je u Srbiji strašan teror. Po selima je Nedić zaveo straže. Ništa mu neće pomoći. Naš Beograd se bori. Ubijeni su Šterić i još dva agenta Uprave grada Beograda. Kad sam to saopštio drugovima više su se obradovali nego bilo kojoj vesti za mesec dana.

ČETVRTAK, 19 MART

Foča. — Sinoć sam bio na dečjoj priredbi. Okupilo se preko stotinu dečaka i devojčica. Pevali su, igrali »Vanjku«. Gledao sam dve devojčice kraj mene sa kikama, prćastih nosića. Gledao sam ih i mislio na svoju Milicu. Danas su joj dve godine. Raste! I živiće u socijalističkom društvu. Biće slobodna od tereta od kog njen otac trpi. Biće to srećna generacija. Ipak smo mi još srećnija. Videli smo staro, srušili ga i stvorili novo. Srećan Ti rođendan moj mali Kucu! Za Tebe i za svu onu decu oko mene — mi se borimo i ginemo. Neće Ti biti žao ako Ti otac i pogine — imao je i zašto. Danas su oko tebe i Olga i Mama i Dada i Nana. Sve ih poljubi i kaži im gde je tvoj tata.

PETAK, 20 MART

Foča. — Sinoć sedim kod Arse, stražar ulazi i kaže: »Došli neki zarobljenici«. U sobu ulazi delegacija engleskog generalštaba i londonske vlade Slobodana Jovanovića. Na njenom čelu jedan major Englez. S njima je jedan jugoslovenski poručnik i jedan radiotelegrafist — Irac. »Major« prilazi meni i pruža ruku, sav zbunjen, jer smo mi stari poznanici. To je Terens Aterton, koji je bio deset godina novinar u Beogradu. Izdavao je list »South Slav Herald«. Oženio se jednom musli-

⁴³ Radovan Vuković, pesnik iz Crne Gore, osuđen na robiju od Suda za zaštitu države 1937 godine, zajedno s ostalim našim drugovima pobeo je iz Sremske Mitrovice u leto 1941. Bio je komesar Mačvanskog odreda.

Nebojša Jerković, komandant Mačvanskog odreda, brat Dušana Jerkovića, komandanta Uzičkog odreda.

⁴⁵ Guta Kostić, advokatski pripravnik iz Beograda, bio ranjen u Prvoj ofanzivi kod Užica, 29 novembra 1941. Kostić je preveo roman Ostrovske »Kako se kalio čelik«, jednu od najomiljenijih knjiga svih naših partizanskih odreda.

mankom iz Sarajeva. Razgovarali sa Starim i sišli posle kod nas na večeru. Aterton priča da su posle 6 aprila on i još četiri novinara pobjegli iz Boke Kotorske nekom jedrenjačom do Krfa. A odatle u Patras. Veli da ga je jedna »Štuka« ranila u nogu. Bio je u Palestini. Za našu zemlju krenuo je podmornicom. Zbog bure nisu mogli da iziđu pa su išli do Šibenika, gde su potopili jednu italijansku lađu, i do Pulja gde su potopili italijansku podmornicu. Posle se iskricali kod Budve na naše tie.

Danas je stiglo 65 zarobljenih domobranskih vojnika i nekoliko oficira. Dovedena su dva oficira kod Arse. Jedan šjor - gošpar iz Dubrovnika, ćelav, kosu sa zatiljka bacio na čelo. Drhte mu ruke. Drži prste da mu se ne tresu. Činovnik u Sarajevu. Mobilisan, tri meseca u Visokom, pa na front kod Rogatice; pravi pupavi malograđanin. Za njim ulazi geometar, musliman, krupan, Mostarac, činovnik desetak godina u Srbiji. Pozdravlja pesnicom. Veli, komunista dvadeset godina! Milo mu »kad je čuo da su se komunisti i partizani pomirili«. Kaže da se nije borio protiv nas. U domobranskoj vojsci prilična demoralizacija. Ali, politički se ništa ne radi. Ni mi, ni Pavelić. Vojnici gundaju. Oficiri im govore da će ih četnici sve žive poklati. »Da smo znali da će nas partizani zarobiti ne bismo ni metka opalili.« U tim našim dobrovoljačkim četama — dojučerašnjim četničkim — ima zločinaca. Ubili su oko 28 zarobljenih domobrana. Zato onom čoveku drhte ruke. Mostarac veli da je stanje u Rogatici očajno. Jedu griz, supu i pola budavog kukuruznog hleba koji stiže iz Sarajeva sa zakašnjenjem od 15 dana. Potpuno su otsečeni u Rogatici. Hrane imaju samo još za nekoliko dana. — Marijan i ja otpočinjemo kurs sa zarobljenim domobranima. To su mahom seljaci iz Slavonije. Gledaćemo da im probudimo svest.

SUBOTA, 21 MART

Foča. — Danas je svršeno sa zimom. Proleće nastupa. Ljudi se bude. Spremamo se za velike okršaje, sprema se i neprijatelj. Nedić u Srbiji mobiliše svu omladinu od 17 — 25 godina. Slušamo preko radija da drži zborove. Onaj mali kurir, Valjevac, stigao. Nije našao Valjevski odred pa se vratio. Borota i Majer⁴⁶ su poginuli. Ali za Zikicu Jovanovića i Bradonju nema nikakvih vesti. Oni imaju oko 200 ljudi. Možda se još drže. Kurir veli da ima jedna grupa od 15 ljudi oko Valjeva i Počuta.

On nam donese vesti da je Druga proleterska zauzela Vlasenicu, da je Račić pobjegao i da naši idu prema Srebmicima. Bosanski četnici listom prelaze u dobrovoljačku vojsku. Nijedan metak nisu ispalili protiv nas. Ali su račićevci streljali naših pet partizana u Vlasenici. Jedan od njih onako ranjen odmah pao u raku, oni ga zatrpali, on se izvukao, bos gazio sneg, spojio se s Proleterskom. Noge mu se smrzle. U bolnici je. To je neki đak Jovanović iz čačka; terao je automobil u Užicu.

Odlična je stvar što su bosanski četnici prešli na našu stranu bez

⁴⁶ Stevan Borota, metalski radnik i šofer iz Beograda, komandant jedne posavske čete. Josif Majer, tekstilni radnik iz Beograda, bio je politički komesar te iste čete.

borbe. Ali, nesumnjivo je da ćemo uskoro na čitavom frontu Istočne Bosne imati kontraofanzivu. Možda i iz Zapadne Srbije, možda i ustašku. Ali proleće je tu, za koju nedelju će i šuma olistati. Važno je da osiguramo pozadinu — Borač.

Vesti iz Crne Gore najbolje su za poslednja dva meseca. Razbijena je četnička banda Radojice Nikčevića kod Nikšića. Snage se prikupljaju na frontu kod Kolašina. Uslovi ratovanja teški: jedna lovćenska četa napustila je položaj kod Kolašina, ali se ubrzo vratila. Politkom — Lovćenac, i komandir, streljani pred čitavim strojem. Dobro je što se zavodi disciplina u crnogorskim četama.

Politkom Lovćenac plati glavom. I onaj valjevski danas ode sav pokisao. On je kriv za raspuštanje odreda. Nije laka stvar biti politkom. Uostalom sam sam to iskusio.

Veoma su dobre vesti iz Hercegovine. Tamo uopšte nije bilo partizanskog pokreta sve do septembra meseca. Ustanak je bio izbio u junu usled strašnog terora ustaša, ali mi smo ostali na repu. Posle su Italijani ušli i nesmetano zauzeli gradove. Naša akcija ponovo je u punoj meri otpočela u decembru, pošto je Partija uzela čvrsto stvari u ruke.

I tamo veliku opasnost predstavljaju petokolonaši, naročito četnici.

Hercegovci dobro tuku Italijane i Nemce. Evo nekoliko podataka iz izveštaja njihovog Operativnog štaba. Od reorganizacije odreda za tri meseca ubijeno je 1.050 fašista i petokolonaša; 466 zarobljeno i 185 ranjeno. Zaplenjeno je oko 400 pušaka, 40 puškomitraljeza, 7 bacača, dva topa i tri tenka. Najlepša je poslednja pobeda kod Stoca: oko 45 Nemaca ubijeno i isto toliko zarobljeno dok su nosili duvan za Istočni front. Hercegovci sada imaju oko 5.000 partizana: 11 bataljona od kojih i jedan muslimanski. Veliku uslugu su Crnogorci učinili — Sava Kovačević⁴⁷ — naročito udarni bataljon.

Severna Hercegovina stoji daleko slabije, tu još ima jakih petokolonaških snaga — pop Perišić sa 120 ljudi severno od Gacka; tu je i Borač, jaka ustaška kula. Čišćenje ustaša u Borču privuklo bi sve mase uz nas. Nadajmo se da će se tom pitanju skoro pristupiti.

Hoću da zabeležim nekoliko herojskih podviga Hercegovaca: 22 januara 1942 450 italijanskih vojnika i domobrana sa 5 tenkova i 5 kamiona krenuli do sela Vračenića na putu Trebinje — Bileća. Dočekalo ih je 11 boraca na čelu s komandantom bataljona.⁴⁸ Posle tri sata, upornom borbom, 11 partizana potisnuli su neprijatelja prema Bileći. Stigla su našima pojačanja. Ali kad su Italijani već bili opkoljeni — pojavila se motorizovana italijanska snaga iz Trebinja i spasla ih. Neprijatelj je imao 60 mrtvih i 80 ranjenih. Zaplenjena su dva topa. Kod nas su poginula dva nenaoružana partizana - seljaka, koji su u toku borbe golim rukama hvatali italijanske vojnike da im otmu puške. Ovih 11 partizana — svi partijci i kandidati, seljaci su, osim komandanta — intelektualca. Oni su postali narodni junaci.

⁴⁷ Narodni heroj Sava Kovačević poginuo na Sutjesci u Petoj ofanzivi.

⁴⁸ U ovoj akciji je učestvovao drug Vlado Tomanović, koji je 3 jula 1943 poginuo iznad Mratinja na Pivi kao zamenik komandanta Desete hercegovačke brigade.

Značajno je da su partizani 7 februara zaustavili voz na pruzi Hum — Uskoplje i zarobili dvadeset paketa opljačkanih stvari koje su italijanski vojnici slali kućama. Tu je bilo najviše hrane — i hleba.

Zanimljiv je spisak 158 petokolonaša: (12) Evgenije Černojevski, kaluder iz Duži, belogardejac, petokolonaš, pijanica, nazdravlja u čast Hitlera; (56) Zeko Hadžić, zvani Zeko Buljibaša, šofer iz Bileća, zloglasni ustaša, koji je u svom automobilu vozio naše ljude na Korita, gde su bacani u jamu. Sam je to izvršavao. On je sad odveden na istu jamu, gde je pred iskupljenom masom streljan i bačen u nju. (139) major Todorović. (136) Trklja, a dr Vaso Tupanjanin nosi numeru (72). Sada čovek lakše diše. Osvetismo naše drugove, tojest pustismo neprijatelju samo kap. A bogami, teći će krv u potocima, sve dok ne crkne i poslednji petokolonaški izdajnik.

NEDEUA, 22 MART

Foča. — Razgovarao sam i sa zarobljenicima s Borika. Ima desetak mladića - radnika koje je Nedić mobilisao i poslao u Bosnu. Idu u partizane sada. Poželeo sam im mnogo sreće a i pameti.

Večeras sam bio na priredbi Šumadinaca — u duvanskoj stanici, 2 km od grada. Umetnički nivo dobar, politički slab, oštro skretanje u levo. Da nisam pregledao, opalili bismo po londonskoj vladi u »Vrapcu«:

*Blago nama, ne bojmo se gladi,
Za nas vlada u Londonu radi,
Ona sprema da se staro vrati.*

U prvim redovima sedela je engleska delegacija. Da ne umetnuh nešto o bombama nad Berlinom, sasvim bi ga zglajzali. Posle ja i Marko jedva uverismo politkoma Švabića da su pogrešili. Zabava je bila vesela. Igrali smo kolo, samo me još boli koleno. Vratili smo se oko 11 sati. Malo smo pevuckali usput.

PONEDELJAK, 23 MART

Foča. — Jutros sam govorio omladinskoj četi Petoga bataljona o sovjetsko - nemačkom ratu. Bio je prisutan i Milentije. Pravilno mi je skrenuo pažnju da suviše iznosim činjenice. Više zaključaka, više produbljivati predavanja. Slažem se. Danas me upropasti engleska delegacija. Šetao sam se s njima dva sata i nisam bio ni za šta posle. Pričao mi je Aterton da Engleska ima jake snage na granici Turske i spremljene aerodrome u samoj Turskoj, ali nije slaba ni turska peta kolona — trgovci uglavnom.

Brigade su se suviše udaljile na sever. A malo imaju municije. Izložene su napadima i nedićevaca i ustaša. Nemci su besni na nas, što im sedimo za vratom. To potvrđuje jutros jedna vest TASS - a iz Ženeve.

Vesti iz Crne Gore još nisu povoljne. Naši rade suviše užurbano. Ljudi neodmorni, pa svaki najmanji neuspeh demoralise. A treba skupljati snage, ekonomisati, jer je borba duga. Izgleda da se i Japan sprema za napad na SSSR.

UTORAK, 24 MART

Foča. — Marko je jutros otišao na sever ka brigadama. Kaže da se neće vraćati 15 — 20 dana. Uveče smo išli kod zarobljenih domobrana. Ima ih oko 60, većinom seljaka iz okoline Bjelovara, Sarajeva i nešto iz Dalmacije. Doneli smo im duvana, pa je tako razgovor započeo. Vele da su im ustaše pokupile žito. Nešto se kukuruza moglo sakriti. Za partizane mnogi nisu čuli. Ovi od Bjelovara kažu »da su se komunisti u njihovom kraju tukli s ustašama i ubili šest-sedam«. Pavelić ih je mobilisao pod izgovorom da ih vodi na neko kopanje. Posle su ih doveli pred položaj i dali im puške u ruke. Seljaci se nisu tukli, samo kadrovci.

Objašnjavali smo im ko su partizani, i zašto se bore. Kad sam im skrenuo pažnju da nas ne zovu »gospodom« sasvim su se izmenili. Jurica im je kao Hrvat govorio. Pročitao sam im vesti o borbi hrvatskih partizana u Kordunu, Lici. Kad smo polazili, raspoloženje je bilo sasvim drukčije. Vele: »Da su ostali domobrani u pukovnici znali ko su partizani svi bi se predali.« I zaista, prekjuche su na našu stranu prešla iz 13 domobranskog puka četiri hrvatska vojnika zajedno s oružjem. Trojica su Dalmatinci, a jedan je Ličanin. Ova četiri čoveka stavila su život na kocku. Tripot su po jednom seljačetu slali pismo iz Rogatice dok je stiglo na našu stranu. Da ih je seljače izdalo — odoše im glave! Kažu da ima mnogo vojnika koji bi prebegli kad bi znali da bismo ih rado primili. Sada će ova četvorica napisati letak i poslati ga u Rogaticu.

Samo dobrovoljačke čete treba politički podizati. Iz tih jedinica neki su ubijali zarobljene domobrane. U »Borcu«⁴⁹ smo pisali da takav rad služi samo okupatoru. Inače, situacija u samoj Rogatici je očajna. Nemaju hrane. Avioni pokušavaju da im bacaju hranu, ali kako nemaju padobrana, džakovi se cepaju pri udaru na zemlju. Naši koriste što avion mora nisko da leti, pa su oborili jedan aparat pomoću mitraljeza. O teškom stanju u Rogatici pričaju sami zarobljenici. Vrlo su se oduševili kada smo im pozeleli da se što pre kućama vrate — pošto uništimo neprijatelja. Jedan je od njih predložio da u svaki srez u Hrvatskoj pošaljemo po jednog čoveka da govori ko su partizani, ko su komunisti i zašto se bore.

SREDA, 25 MART

Foča. — Najzad dođe kurir iz Vlasenice. Doneo je izveštaj od Proleterske brigade. Naši su oslobodili Vlasenicu, Miliće, Srebmicu, Vratunac, Drinjaču. Bosanski četnici nisu davali nikakav otpor. Svi su prešli u masama na našu stranu. Komandant Srebrničkog odreda Pero Đukanović bacio četničku kokardu pred 150 četnika i otišao pevajući na položaj protiv ustaša. Dakle, ti nedićevski elementi su politički pred masama bili potučeni. Njihov vojnički poraz bio je — tehničko pitanje, što no rekao Crni.

Bilo je manjih borbi s Račićevim odredom. Račić je prvo zarobio pet naših drugova iz Užičkog bataljona dok su se odmarali u jednoj kući. Posle su naši zarobili 12 Račićevih ljudi, čine se pokušaji da se

⁴⁹ »Borac« je list koji je izlazio u Foči dva meseca u 100 primeraka na ciklostilu.

zarobljenici razmene. Poginula su u borbi dva Račićeva oficira — poručnik Milović i potporučnik Milosavljević. Oni su uhvatili jednog partizana, kundakom mu razbili glavu i povelili ga na streljanje. On skočio na njih. Utom je naišao komandir Kovačević⁵⁰ iz Užičkog i ubio oba oficira. Naši su nastavili nadiranje vrlo brzo. Dangić i Račić su pobjegli automobilima, ali je zarobljena Račićeva konjica. Zarobili smo i neke topove, četiri puškomitraljeza, 18 vagona duvana, 500 kilograma soli.

Veliki nas zadatak očekuje. »U čitavom centralnom djelu Istočne Bosne osnivaju se narodnooslobodilački odbori, a bosanski borci, ujedinjeni pod zastavom partizanske i dobrovoljačke vojske, stoje čvrsto na položajima kod Han Pijeska, Olova, Zvornika protiv ustaša, dok se zastave proleterskih brigada viju na Drini preko puta Ljubovije i Loznice i drugih mjesta Zapadne Srbije koja stenju pod jarmom Hitlera i njegovog sluge Nedića«. Tako sam napisao u 73 broju »Radio-vijesti«.

Prvi nam je zadatak da uništimo ustaše kod Han Pijeska i Rogatice, jer bismo tako i četnički raspoložene mase privukli na svoju stranu. Opkoljenim neprijateljskim snagama u Rogatici nije lako. Juče je naš top bacio četiri granate usred grada. Koča Popović javlja da mu se sa 20 naoružanih vojnika prijavio Slobodan - Lale Ivanović. Sto mu gromova! Drug Lale. Koliko smo on, ja, Olga i njegova Seka presedeli zajedno u Zemunu. Koliko sam puta zapenušio prepirući se s njim. Ostao je na pola puta između nas i Dragoljuba. On priča da se izvukao iz ropstva u Nemačkoj s jednom grupom drugova i uvukao u jedan četnički odred koji je formiran u Beogradu s tim da bude poslat u Bosansku Krajinu. Tako su bili prebačeni preko Drine i tu su se odmah priključili našim jedinicama. Zajedno sa Lalom došli su kapetan Predrag Marković⁵¹ i Miša Tripković⁵² bivši član Partije — Katušin drug. I njemu sto gromova. U toj grupi bilo je naših partizana, čak i partijaca, iz Istočne Srbije. Nekako su se uvukli u Dražin odred i tako spasli glavu. Ne znam samo da li je Lale ipak prekretno na Dragoljubovu stranu.

Ali, niko čašu ne popi što je čašom žuči ne zagrči. Tu nam čašu poslaše baš detići iz Njegoševe Crne Gore i brda. Naši napadali kod Kolašina i imali dominirajuće položaje, a četnici pod rukovodstvom iskusnih oficira obišli položaj i udarili naše s leđa. Teška pogibija! Pao je i Bajo Sekulić. Junak je bio. Još mi je stalno pred očima njegova slika kad je govorio u Drenovi onoj crnogorskoj četi. Visok, snažan — sve je pokosio te večeri. Šta ćeš! Rat je rat! Dido je stigao u Crnogorski štab. Moraćemo neko vreme biti u defanzivi. Tako reče Arso na večernjem sastanku partiske ćelije. Milentije je izabran za sekretara.

⁵⁰ Milisav Kovačević je bolovao od tuberkuloze i ubio se u toku napada Italijana na Goransko, u Crnoj Gori, juna 1942.

⁵¹ Marković i Ivanović vratili su se u Beograd, a odatle je Marković otišao u Toplicu i Crnu Travu gde je postao načelnik Glavnog štaba za Srbiju. S Južnomoravskom brigadom 1943 godine prebacio se u Bosnu i u borbi na Ozrenu u šestoj nemačkoj ofanzivi, krajem 1943 godine, poginuo je. Imao je čin pukovnika. Predrag Marković je poznat u Srbiji pod imenom Alempije.

⁵² Miša Tripković, student iz Beograda, bio je osuđen po Zakonu o zaštiti države. Poginuo je u Bosni 1942 godine.

ČETVRTAK, 26 MART

Foča. — Dan vedar kao usred leta. (Htedoh da napišem »ljeta« — u Bosni sam više od tri meseca.) Svršio sam vesti i list »Borac«. Idem s pop Vladom pored Drine; zelena, vijuga, u daljini Maglić, oštar, još pod belom šubarom. Sunce se oseća.

Pop Vlado sanja: »O, Drino, kraj tebe sam život proveo, kao dete sam u tebi plivao, ribu lovio.« Taj pop ride brade, s nemačkom bombom za pojasom — junak je. Vele drugovi da se odlično držao otkako smo se rastali pod Crnim Vrhom kod Radojine. Sam mi on pričao o tome: »Dvadeset i četiri druga su glasala da se rasturimo u manje grupice i da se tako razidemo. Onda sam ja uzeo reč:

— To znači smrtnu kaznu nad nama. Onda ću ja nju sada odmah izvršiti da ne ostavljamo to okupatoru!

Politkom pristade na moj predlog i tako ti mi predosmo u Bosnu. Ej, što ne prede ceo odred. Imali bismo sada treću proletersku brigadu.«

Priča pop Vlado kako se tuku belogardejci — ruski emigranti — u Srbiji. Bilo ih je oko dve - tri hiljade u blizini Krupnja. Mahom su matori ljudi, ne mogu da beže, pa pucaju do poslednjeg metka. Preko mrtvih gaze. Prebacuju se poštapajući se. Pa opet pucaju. Među tim starcima - izdajnicima bilo je i mladih, rođenih u Jugoslaviji.

Nedićevci opasno pljačkaju. Jedan je trpao kajmak u rukav kaputa. Svaki nosi po dve torbe i u torbi — džak. Seljaci na grobovima nedićevaca ostave dinar i napišu: »Ovaj je poginuo za pare«.

Pop Vlado bi hteo da postane organizovani komunisti. Daću mu »Osnove lenjinizma«. Dogovorismo se da napišemo prva tri razgovora s narodom: »Peta kolona«, »Borba za spas Slovena«, »Vera u Rusiju«. Svaki će se umnožiti u 300 primeraka.

Bio je pre neki dan pop Vlado u Ustikolini. Krstio je 38 dece. Muška su skoro sva dobila imena Ratko i Slobodan. Vidi se da narod hoće slobodu kroz rat. To je danas zapisao i major Aterton. On je ručao s nama u istoj trpezariji. Nekako je prilično neraspoložen.

Dok sam išao u sobu, mali Korčagin iz prateće straže, onaj što je zapalio kartu istočnog fronta usred Kragujevca, ispriča mi dobar vic. Sreo on nekog svog poznanika Crnogorca i pozdravi ga: »Servus, tovarišč«, a ovaj zakuka: »Nemoj mene, družo, sad sam iz bolnice. Nisam za tovarenje«.

Uveče Kalinovički odred javlja zanimljivu vest. Kvaternik, Pavelićev »vojskovođa« i ministar rata, novopostavljeni komandant glavnog ustaškog štaba za borbu protiv partizana, boravio je ovih dana u Sarajevu gde je zakleo 900 pitomaca ustaške škole. Jedan vod Prve igmanske čete krenuo je 21 marta na Ilidžu da izvrši prepad na žandarmerijsku stanicu. Kod vrela Bosne sreli su šest luksuznih automobila. Pretpostavlja se da su to bili Slavko Kvaternik, njegov sin krvolok Dido, šef ustaške policije Mihaljević, Francetić⁵³ i još neke ustaše. Automobili su izrešetani mecima. Jedan auto se srušio u jendek. Odmah se otvorila borba

⁵³ Francetić je bio komandant zloglasne ustaške »crne legije«. Krajem 1942 pao je Francetić s avionom na našu oslobođenu teritoriju na Kordunu i seljaci su ga premlatili sekirama. Umro je posle nekoliko dana. Pavelić ga je proglasio za viteza.

s domobranskom vojskom i ustašama koji su pratili automobile i zaštićavali drum. Ustaška štampa u Sarajevu od 22 marta priznaje napad i veli da su dva detektiva poginula. U besu su ustaše ubile četiri seljaka: Iliju Luburu, Vlaška Bosmotića, Branka i Stanka Covića. Zapalili su njihove štale. Igmanski vod je pritekao u pomoć i ubio pet ustaša. Lepo se proveo Kvaternik u gostima kod partizana.

PETAK, 27 MART

Foča. — Godina dana od Dvadeset sedmog marta. Sećam se svake pojedinosti toga dana koji sam proveo u Zagrebu. Za ovih 365 dana veliki događaji su se odigrali. Danas je držan zbor. Bilo je 600 — 700 ljudi. Crni je neobično živo prikazao bivšu Jugoslaviju: gospodu koja su zavadala narod, »boga s bogom htela da zavade«. I Srbi i muslimani pozdravili su ove reči. Posle je pročitao progres CK i Vrhovnog štaba. Mrak je padao kad je zbor bio završen. Brda naokolo potamnela. Eto, sada smo u Foči. Još duga borba je pred nama.

Inače danas sam video zanimljivu stvar. Onih 60 Valjevaca su na Borikama. Došlo ih je danas deset. Iznemogli, bolesni ljudi. Pop Vlada ih je ugledao i došao kod mene, plače čovek: »Eto, mi ovde, ljudi tamo. Mislili da smo ih zaboravili. A zajedno smo prošli kroz najgore dane.« Lepo je što se brine, lepo je što plače, ali sve je učinjeno za te ljude. Svi su naši ljudi iscrpljeni. Ovi će sada dobiti zamenu.

Danas Krcun donese vest da je ubijen agent Doka Kosmajac. Došle su neke izbeglice iz Beograda pa to ispričale. Njihova priča se slaže s onim što je radio Beograd javljao. Inače, vele da su se partizani borili 13 i 14 marta kod Kosjerića. U Beogradu se hleb deli dvaput mesečno.

Uveče smo održali prvi čas kursa iz »Istorije VKP(b)«. Nije bilo rdavo predavanje Milentijevo, čak odlično. Samo diskusija — kruta. Ljudi se stide. Ponašaju se kao u gimnaziji pred malu maturu. Inače, Marijan Stilinović nije se pojavio. Opasno se zaljubio. Sigurno je bio na straži kraj zida. Biće sutra smeha. Ima više takvih slučajeva. Eto, mali Đokej i straže. Ceo dan jurca, doteruje se, a prošle noći prostro čilim, pokrio se, zaspao. Odneo sam mu pušku.

SUBOTA, 28 MART

Foča. — Dan izvanredan. Svratio sam kod Krcuna u kancelariju da mi da »Novo vreme« koje su donela tri Hercegovca koji putuju još iz Beograda. Krcun mi je ponudio da razgovaram s njima. Pitam jednog od njih da li zna porodicu Dedijer, a on se ušeptrljao. Kad mu počeh da redam svoje rođake Nikolu, Milovana, Vida i ostale, on mi poverova da ga ne saslušavam, pa otpoče da priča: »Jeste li vi Jevtin sin? Za vas je »Obnova« javila da ste uhvaćeni i streljani kao sekretar odreda kod Kragujevca ili Valjeva. Baš sam ja taj primerak odneo Milovanu. On još stanuje kod Zemuna.« Pomislio sam kakve su sve patnje pretrpele moja majka i moja drugarica. Za čitav mesec dana mislile su da sam mrtav, jer sam se tek početkom januara javio kartom preko Zemuna. To mi potvrđuje ovaj Hercegovac jer veli dalje: »Ali znaju oni da ste vi zdravo, čuli su od vaše majke, i ona je dobro«. Mileva čačanka za ručkom nam

reče: »Sin Staroga odlikovan od Sovjetskog Saveza. U borbama kod Moskve izgubio desnu ruku.« Sećam se kako je Stari o svome sinu pričao, zimus u Sandžaku: »Moj Žarko je sigurno s Crvenom armijom«. Mileva je donela vest da su stigli izveštaji iz Hrvatske i Srbije. Pitam telefonom da li mogu da dodem do Starog. Po suncu sam otišao do mosta gde u jednoj kući stanuje Stari. Radostan je, suze mu u očima. Kao čast dobio sam crnu kafu ...

S izveštajima iz Srbije i Hrvatske otišao sam na sunce i pažljivo ih pročitao. Da počnemo od Srbije. Prvo, Kosmajac je ubijen 6 marta u 7.30 izjutra. Situacija u Srbiji mnogo bolja nego što smo mislili. Nemačka ofanziva na Toplicu propala. Naši održali najveći deo slobodne teritorije. Pruga Niš — Prokuplje prekinuta još od Božića. Bilo je 120 naših zarobljenih u Nišu. Pobjegli. Spasio ih se preko 80. Nemci streljali 800 građana u Nišu.

S Bugarima ide svakojako. Kao pojedinci dobri. Ali kad su pod komandom fašističkih oficira pale sela, ubijaju. Ima ih koji su prešli na našu stranu. Jednom smo zarobili 14 Bugara, objasnili im zašto se borimo i pustili ih kućama. To je silan utisak ostavilo na ostale bugarske vojnike.

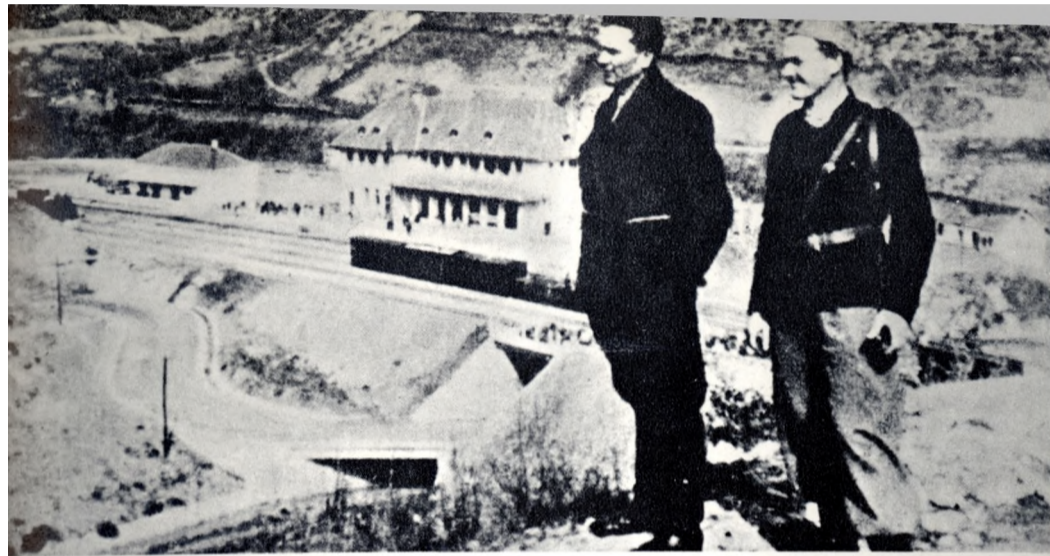
Inače naša Partija, i pored svega što se desilo, nije popustila — ni na selu. Ona je u Srezu podunavskom, kuli Ljotića, organizovala seljake i kad ih je 1.600 bilo pozvano da kao »stražari« idu protiv našeg Kuka-vičkog odreda kraj Leskovca, 800 ih je odmah odbilo da pođe, 650 pobjeglo iz Smedereva, a ostalih 150 iz Smederevske Palanke. Onda su komandant Smedereva i neki »vojvoda podunavski« krenuli sa žandarmima. U selu Petrijevcu seljaci razoružali i komandanta i žandarme. Ljotić je zatim poslao Nemce. Diglo se šest sela — i Nemci se vratili. Inače Kosmajski, Posavsko - tamnavski i šumadiski odredi još su živi. Bore se herojski između Rudnika i Kosmaja. Ubili su »vojvodu kosmajskog« Nikčevića sa 35 bandita.

U Hrvatskoj jedan satnik s dva kamiona, municijom, mitraljezom i 10 vojnika izišao izvan Zagreba na unapred ugovoreno mesto, gde su ga dočekali naši. Odredi u Slavoniji jaki. U Dalmaciji odredi narasli na 1.000 ljudi. Kad sam pročitao izveštaj i vratio se kod Starog, kod njega sede kurir Operativnog štaba Bosanske Krajine i kurir iz Hrvatskog štaba. Stigli preko naših odreda. Pavelić sprema za proleće ofanzivu protiv nas. Skupio je 22 puka, ali čeka oružje iz Nemačke za 15 pukova.

Vraćam se kod Arse. On mi veli da su engleski avioni leteli u noći između 25 i 26 preko čajniča ka Pljevljima. Bacali su letke u kojima govore o »majci Rusiji«, Nedića grde, o borbi i pozivu na borbu ništa. Nas nisu otvoreno spomenuli. Šta treba da znači ne pozivati na borbu. Kada se iz Beograda i Zagreba javlja o silnim koncentracijama nemačkih trupa prema jugu, kada mi ovde sedimo Nemcima iza leđa, kada možejTio da zadamo ozbiljne udarce Hitlerovim komunikacijama za Bliski Istok.

Dosta se ispisah, već je vreme za večeru.

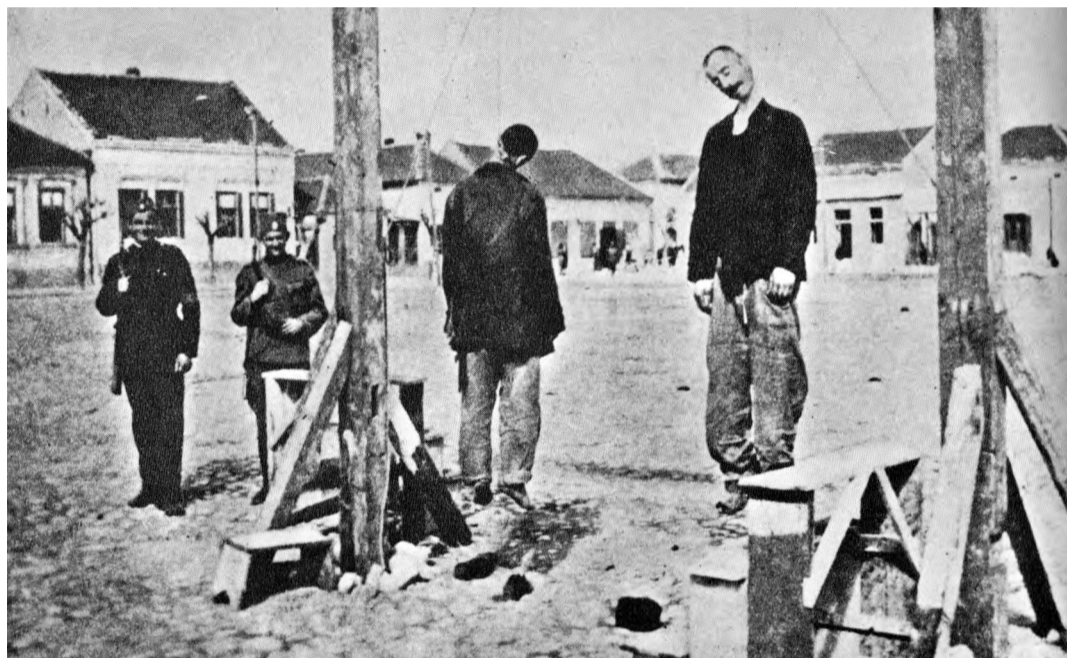
DRUG TITO SA SVOJIM PRATIOCEM BOSKOM COLIĆEM U FOCI APRILA 19-12
(Ovo je jedan od prvih snimaka druga Tita iz oslobodilačke borbe)

PROTA JEVSTATIJE KARAMATLJEVIĆ, SA SINOM
 VUKOM (levo), SNAHOM ZOROM I UNUCETOM
 RATOMIRKOM. *(Zoru su Italijani ubili na veliki
 četvrtak 1944 u Pljevljima)*

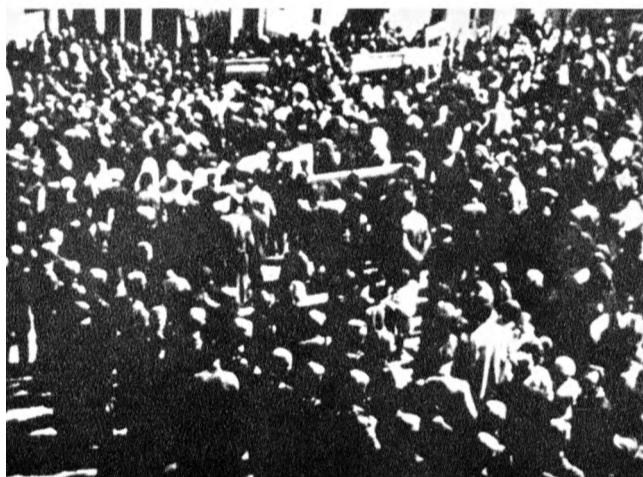
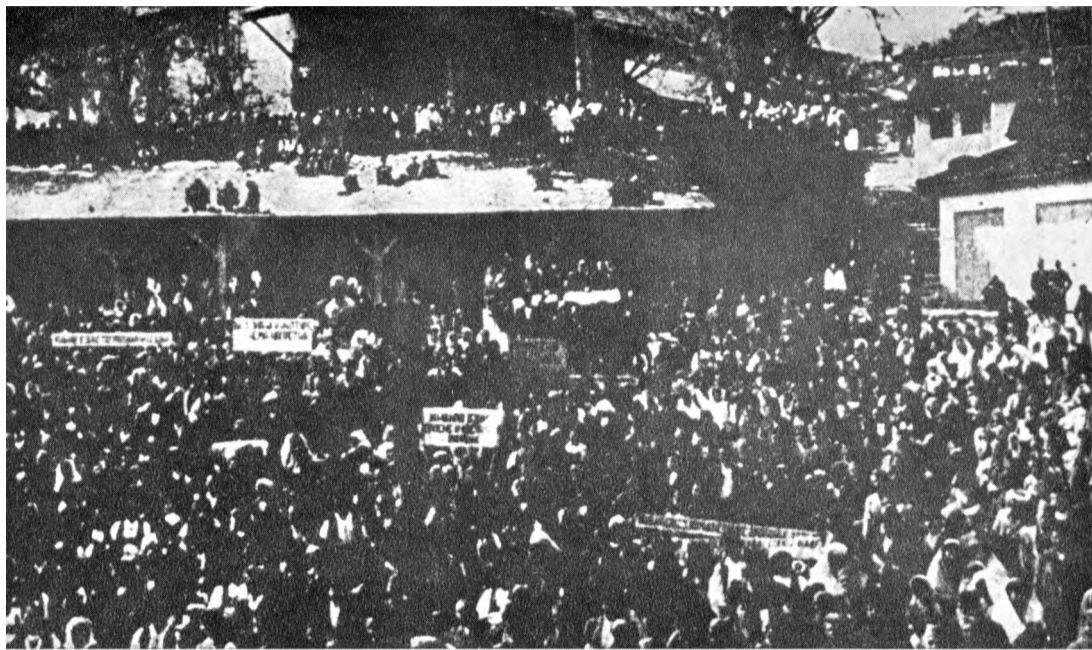
BAJA SEKULIĆ, POLITIČKI KOMESAR GLAVNC
 ŠTABA CRNE GORE. *(Snimljeno kratko vreme ;
 njegove smrti marta 1944 u Pljevljima)*

U MARTU 1942 OBESENI SU U VALJEVU DRUG STEVAN BOROTA (desno) I DRUG JOSIP MAJER

ЧЕТНИЦИ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА У ДРУШТВУ СА ИТАЛЈАНИМА УОЧИ НАПАДА НА ОСЛОБОДЕНУ ТЕРИТОРИЈУ ХЕРЦЕГОВИНЕ, У ПРОЛЕЦЕ 1942

F O Č A

PRVA PROSLAVA 27 MARTA

Odozgo na dola :
NA OSLOBODENOJ TERTORIJI ;

sledeće dve slike levo i desno :
ZBOR NA DAN 27 MARTA 1942 ;

slika dole levo :
SA ZBORA ODRŽANOG 6. APRILA 1942

PETOG MARTA 1942 GODINE PREDAO JE DRUG TITO ZASTAVU KRAGUJEVACKOM BATAONU

PREDAJA ZASTAVE PRVOM LOVCENSKOM I PETOM SUMADISKOM BATALJONU PRVE PROLETERSKE BRIGADE, 15 APRILA 1942: »VI ODLAZITE U CRNU GORU NE DA BROJNO POMOGNETE NASE DRUGOVE U CRNOJ GORI, VEC DA MANIFESTUJETE JEDINSTVO NARODA JUGOSLAVIJE« REKAO JE DRUG TITO PRILIKOM PREDAJE ZASTAVE

DOBROSAV JEVDIĆ, GLAVNA VEZA DRAŽINIH ČETNIKA I ŠTABA DRUGE ITALIJANSKE ARMIJE (drugi s leva); KAPETAN SALATIĆ (treći s leva); PETAR BAČOVIĆ (u košulji, s remenikom preko grudi); MILAN ŠANTIĆ (s aparatom o pojasu); VIDACEVIĆ (na kraju desno). U SREDINI, S ŠUBAROM I ČETNIČKOM KOKARDOM, U BELOJ KOŠULJI I SUMADISKOM KOPORANU JE ENGLESKI

KAPETAN HADZON

*Il capo della M.D.A.C. con il suo stato maggiore e una folla di curiosi -
Jablanica Oktobra 42*

NA POLEDINI SNIMKA LEVO, KOJI JE NADEN KOD JEDNOG UBIJENOG ITALIJANSKOG OFICIRA, BIO JE ISPISAN OVAJ TEKST KOJI U PREVODU GLASI: »Komandant dobrovoljačke antikomunističke milicije sa svojim štabom i grupom radoznalaca — Jablanica oktobra 42«

ČETNICI DRAŽE MIHALOVIĆA U DRUŠTVU ITALIJANA UOČI POLASKA NA POKOLJ U PROZOR, OKTOBRA 1942. Sede s leva na desno: DOBROSAV JEVDIĆ, kapetan SALATIĆ, italijanski komandant Mihailovićevilt odreda za [Stočnu Bosnu i Hregovinu i PETAR BAČOVIĆ

CETNICI
I ITALIJANI

SERGIJE MIHALOVIĆ, VOJVODA DRAŽE MIHALOVIĆA, UBIJEN 4 APRILA 1942. (Snimak iz »Novog vremena« od 3 aprila 1943, na dan godišnjice njegove smrti)

POLAZAK NA MASOVNI ZBOR U FOCI, NA USKRS 6 APRILA 1942: IVAN-LOLA RIBAR (u sredini u kratkom belom kaputu), desno od njega: ALEKSANDAR RANKOVIĆ, IVAN MILUTINOVIC, DRUG TITO I BRITANSKI OFICIR TERENS ATERTON

UCESNICE NA ZBORU ŽENA U FOCI, PROLECA 1942.
(Crtao Vojo Dimitrijević u sam Dnevnik)

KOCA POPOVIC

MOSA PIJADE

FILIP (FICA) KLJAJIC

MILENTIJE POPOVIC

PROSLAVA 1 MAJA 1942 U KORENICI

NEDELJA, 29 MART

Foča. — Radujemo se proleću, a danas ceo dan hladna kiša. Predveče — sneg. Ceo dan sam sedeo i čitao. Došao je Trša⁵⁴ iz Sandžaka. Veli da situacija nije rđava. Četnici su jaki u Bijelom Polju gde imaju dodira s crnogorskim četnicima. Velika bitka se vodila za Mojkovac, gde smo potukli četnike i zadržali Mojkovac. U Sandžaku se primećuje znatno poboljšanje u poslednje vreme — politički bolje stojimo, otuda porast broja boraca u odredima. U Novoj Varoši nema nedićevaca iz Srbije. Tamo je neki kapetan Vuk Kalajitović, dražinovac - nedićevac, s nešto četnika iz Sreza sjeničkog. Streljao je: 33 muslimana i 29 Srba.

Predveče po strašnoj kiši dolaze agit - prop ekipe s terena. Senka, drugarica Arse Jovanovića, bila je blizu, u selu Buno vama i držala svoj prvi govor.

Narod oseća da je ova vlast njegova. Eto, došlo vreme za početak sastanka, a članova NOO nema pa nema. Onda narod poviče: »Nećemo ih čekati. Nije ovo više po starom. Mora se na vreme početi.«

Pop Vlado je bio sa Zinom u Zagorju kod Kalinovika. Taj je kraj politički sasvim zaostao. Još od Austrije tu je veliki garnizon, pa okolina navikla da od njega živi. Neće ljudi da se bore protiv Italijana. Kažu: »Prvi su nam neprijatelji ustaše. Proleterska brigada nas je samo zavadila s Italijanima.« Jedan je čak »partizan«, ali ne nosi zvezdu. Pop Vladi to ovako objašnjava: »Vidiće Italijani durbinom da nosim petokraku, pa će nam gadati selo topom!« Inače Pop Vlado krstio 18 dece, dao i prilog za siromašni narod toga kraja. Krštenje u kući u kojoj se nalazi NOO, ispod Staljinove slike. Deca pište, a pop ih poliva, čizme, samo epitrahilj prebačen, za pojasom mu revolver.

Inače, stanje kod Kalinovika nezadovoljavajuće. Ali omladina nam je nada. Eto, Zina priča za nekog Simu Klarića, mladića od 17 godina, predsednika Omladinskog saveza. Sam je napisao i doneo vrlo dobru pesmu u desetercu. Pokazuje samoinicijativu. Skupio je dva kilograma čaura. Kaže da je juče držao konferenciju. On je govorio o čvrstoj organizaciji i disciplini, a jedan njegov drug o čistoći. Po povratku jedan seljak zvao pop Vladu da mu opoji grob. I pop Vlado je zaostao po kiši i završio posao.

Zaboravio sam na sinoćnu priredbu. Davala je kulturna ekipa Fočana. Ljudi se mnogo trudili, ali zapevali u Narodnom domu kulture begovske sevdalinke: »O, kaduno moja, da ti grizem usne i obraze.« Marijan je to pustio. Zaljubio se, eto, usred rata u Nadu, Srbijanku. Još da se pucalo u plafon, pa ne bi znao narod jesu li to partizani ili četnici Sergija Mihailovića. Crni — Zujović skočio je na binu (najuspelija tačka programa) i održao govor da mi nećemo vaspitavati našu decu takvom vrstom pesama. Fočani se zbunili. I ustručavali se da opevaju nekoliko divnih narodnih pesama, kao: »Kolika je Jahorina«. Inače »Starac Vu-jadin« je bio izvanredan. Predložio sam da prirede drugo veče s tim istim programom, samo da izbace »usne i obraze«, posledice Marijanove zaljubljenosti!

⁵⁴ Narodni heroj Trša - Rifat Burdžević, jedan od najborbenijih studenata Beogradskog univerziteta, sekretar OK za Sandžak, zamenik politkoma Treće sandžačke brigade, ubijen od četnika na Manjači, severno od Mrkonjićgrada, u septembru 1942.

PONEDELUK, 30 MART

Foča. — Lenjin je govorio da godina revolucije donosi iskustva kao deset godina mirnog razvitka. Sada da objasnim otkud ovde Lenjina da spominjem, otkud ove rečenice. Počeo sam sistematski da radim. Juče sam čitao šest sati. Bio sam još sabajle na Milentijevom kursu. Danas sam radio četiri sata. Mogu reći, bogami, da sam sažvakao četvrtu glavu. Ispunio sam obećanje koje sam dao o novoj godini. Samo ti je to strašno kad počneš da čitaš. Hteo bih odjednom hiljadu knjiga — i »Anti-Diringa«, i »Poreklo porodice« i »Državu i revoluciju«. Zaista nikad nisam bolje radio nego sada, nikad mi stvari nisu bolje ležale. To je sasvim razumljivo. Prolazimo kroz burne godine. Hiljadu pitanja iskrsava, traži odgovore. Recimo, Draža je tražio da mu se partizanski odredi pokore, da dođu pod njegovu komandu. Kako je onda slatko čitati da u buržoasko - demokratskoj revoluciji (tip 1905) proletarijat mora imati rukovodstvo. Ili uloga seljaštva u revoluciji. Oko nas je 99 posto seljaka.

Danas jedna godina kao ranije deset. Mozak traži objašnjenja, odnosno događaji oko mene preslikani u mozgu traže svoje. I zato mi nema slade stvari nego čitati... Mnogo diskutujem ... Samo pravim greške. Zaneo sam se čitanjem i zanemarujem praktični rad. Eto, straži nisam pregledao zidne novine već osam dana. Treba biti ravnomeran.

Kod nas se nalazi jedan drug iz Bosanske Krajine. Doneo je izveštaj. Nije rdavo u tom delu Bosne. Ima pet odreda, dobro su naoružani i imaju dosta municije. Vrlo lepe akcije vode. Partija je tamo jača nego u Istočnoj Bosni. Ima znatno više radnika te joj to daje naročitu snagu. Ali pravili su se propusti. Oportunistički stav prema četnicima. Ljuto nam se sveti. Prilično su jaki. Naši su počeli da ih trebe, ali to su ljuti Krajišnici. Daju otpor. U jednom rdavo pripremljenom napadu imali smo 11 mrtvih i 8 ranjenih. Stvorili smo jedan udarni bataljon. On sada čisti, pa će posle ući u brigadu.

Kurir koji je došao iz Krajine učestvovao u akciji koju smatram' za jednu od najboljih u našem ratu: »Jedan vod Kozaračkog bataljona, 15 drugova u domobranskoj uniformi, s komandantom bataljona Ratkom,⁵⁵ zauzeo je stražaru broj 10 na pruzi Banja Luka — Prijedor — Bosanski Novi i prisilio stražara da pozove telefonom stanice Svodnu i Dragotinju. Tako je ispitano da je sve u redu s te strane. Onda su drugovi pozvali Donju Dragotinju i Prijedor. Javljeno im je da je napadnuta Svodna i zato traže hitno oklopni voz u pomoć. Posle dva sata voz je pošao iz Prijedora. Usputne stanice su nas redovno izveštavale o njegovom kretanju. Partizani su stali uz prugu i, kad se voz približio, čuvar pruge je dao fenjerom znak da voz stane. Voz je stao i partizani su počeli da uskaču u voz u kome je bilo 20 domobrana. U voz je ušlo 10 partizana s komandantom. Iz lokomotive su izišli domobranski oficir i vojnik. Mašinovođa nije primetio ništa sumnjivo. Međutim, dva druga, koja su imala zadatak da uđu u lokomotivu, nisu to učinila, jer je ložać opazio u čemu je stvar, zatvorio naglo blindirana vrata i punom parom pojurio. U vozu su kozarački partizani otpočeli borbu iz pušaka i revolvera

⁵⁵ Ratko - Ivica Marušić, student iz Bijeljine, docnije komandant Prve krajiške brigade, teško ranjen početkom septembra 1942 ispred Banje Luke. Umro u Drinićima od rana.

s domobranima. Poginuo je naš desetar Milan Krnjetić, a dva druga su teže ranjena. Posada je savladana. Ubijena su tri domobrana, a ostali su predali oružje. Dok je voz jurio prema Prijedoru, govoreno je domobranskim vojnicima o cilju naše borbe. Kroz prozor su naši partizani bacili oružje i mrtvog druga. Jedan je partizan iskočio kod Donje Dragotinje i skupljao oružje. Bačeni su i delovi dva teška mitraljeza koji su bili montirani u vozu. Ispred samog Prijedora naši su poskakali iz voza. Niko se nije povredio. Voz je ušao u stanicu, ložać je iskočio i povikao: »Vlak je pun partizana!« Taj ložać je posle ubijen, jer su ustaše mislile da je u vezi s nama,« — završi kurir.

Doznao sam da je streljana u Crnoj Gori doktorica Ružica Rip, Olgina drugarica, hrabar borac. Ubili su je četnici kod Kolašina.

UTORAK, 31 MART

Foča. — Zina mi je tražila Dnevnik da prepíše put i datum našega putešestvija. To joj je Stari kazao još u Sandžaku. Kad mi je vratila dnevnik, pitala me je da li ga iskreno pišem. Da mi se narav ne popravlja, prasnuo bih po starom. Ne znam zašto me je to pitala, ali taj odnos između nas drugova u štabu od danas je stao na mnogo čvršće noge. Imali smo otkako smo u ovoj ćeliji prvo komunističko »gledanje u dušu«. Ja sam otpočeo sa samokritikom. Stara bolest — narav. Nije samo to narav, to je brate teret (može da se zbaci!) sredine u kojoj sam bio — »Politika« a. d. — nemilosrdna kapitalistika grubost. Ja verujem da ću se od toga izlečiti.

Ta grubost, ono slonovsko u meni, ima i svojih dubljih uzroka. Kao dete, pričala mi je Mama, derao sam se od jutra do idućeg jutra. Nije bilo mleka kod Mame, sisao sam svega dva meseca, pa posle na cuclu. Jedino me je moja tetka Dara, tada devojčica od 14 godina, uspevala da noću uspava. Tek posle šest meseci moja baba Nana je otkrila njenu tajnu. Dara bi mi stavljala kocku šećera u salvetu, zamakala u rakiju, pa davala da sisam. Kao mali jeo sam silne batine. Tata je umro kad su mi bile četiri godine. U rat je on bio otišao, kad mi je bilo 16 meseci (taman toliko je i moja Milica imala kada sam ja otišao u rat 1941) i nikad ga nisam video. Došli smo iz Bosne u Beograd, u ulicu Kralja Milutina, ali Djedo se razboleo, radnja mu propala, a smrti navalile u kuću. Prvo Jovan, silan mladić od 15 godina umro od tuberkuloze, zatim Drago, 16 godina, desni bek u podmlatku BSK-a, od uremije. Proneli su ga u sandučari, napred akademci (bio je pitomac Vojne akademije), pa ona tužna vojnička truba na svakom uglu, i kroz našu ulicu. Onda se Danica, 18 godina, otrovala. Volela je jednog lekara, a on nije više hteo da je gleda kada je čuo da je Djedo propao i da neće biti miraza. I najzad, tetka Zlatka. Opet tuberkuloza. Sve nas je ta bolest načela otkako smo iz Bosne došli u beogradsku ravnicu.

Mama dobila posao u Kolu Srpskih Sestara, u Resavskoj ulici 11. Imali smo sobu na tavanu. Večito batine! Tukla me je i volela u isti mah. Kad bi joj bilo najgore na meni se nekako olakšavala. Pod krevetom sam proveo do 14 godine. Tu se najlakše skriješ — šamar te odmah ne stigne. Milosrdne gospode iz uprave nisu me puštale da se igram s učenicima (gledali su u meni muško od 13 godina), sam sam bio

većito. Drugove iz škole nisam dovodio. Nisu dale. Posle sam se razboleo jedne godine od tifusa, tri meseca u bolnici, pa druge zapaljenje pluća, opet nekoliko nedelja na klinici kod Ignjatovskog. Godine 1930 i 1931 nigde SKOJ-a. I ja i Milentije i Moma i Galogaža — svi smo takvi bili! Muke. Ja u bolesti padnem u versko ludilo. Jedna časna sestra Ruskinja se stalno molila kraj mene i govorila mi da će me samo Bog spasti, a ja kad sam ozdravio — mislio sam da sam dužan Bogu da mu se molim. Pa pravo u Sabornu crkvu i udri glavom o hladan kameni pod. A moja Majka da poludi. Ona nije verovala niti je išla u crkvu, nego je smatrala da deca sama treba da odluče kad im bude 21 godina. Jednom me je po povratku iz crkve — ošamarila. Tek me je Amerika, posle mature, osvestila. Išao sam na svetski kongres Hrišćanske zajednice mladih ljudi i posle četiri meseca boravka tamo, demonstracije gladnih, svaka čuda, došao k sebi. Svoj izveštaj na sastanku u Hrišćanskoj zajednici počeo sam: »Nema Boga«, a moj profesor veronauke Parenta kod koga sam uvek imao peticu, a naročito iz etike, — u suze.

Mama prelazi u Ženski savez. Uvek nemamo para. U Ameriku sam išao od novca koji je moj pokojni otac ostavio od honorara za geografsku kartu Jugoslavije i poruke da to može samo da se upotrebi za putovanja po svetu njegovih sinova kad svrše maturu. Uvek brige. Odakle ću, kako ću? Hteo sam da studiram istoriju, ali Mama kaže da moram da radim, a za istoriju treba predavanja posećivati. Pa me zato upisala na pravo. A preko veza — Vlade Ribnikara — uvukla me u »Politiku« — pakao. Danju radim, ponekad i po 16 sati, a noću moram da studiram pravo. Posao užasan. Obilazak kvartova, samoubistva, ubistva. Juri, senzacija. Kad propustim — otkaz. Za prva tri meseca tri puta su mi hteli da otkazu, jer nisam znao da se snalazim u poslu. Kako mi je srce lupalo kad sam svako jutro otvarao »Vreme«, oni imaju vest, a ja nemam. Sam sam vodio kriminalnu rubriku kao mladić od 18 godina. To je život pasji. Mladost sam svoju cedio za »Politiku« a. d. Vodu sam do pojasa gazio u Marinkovoj Bari, po blatu za hajdukom Mitrovićem u Markovom selu Draževcu, po bifeima morao da sedim s ogavnim njuškama Bregovljaninom i šterićem — samo senzacije. Ako ih ne nađem — otkaz, Mama bez para. A morala je da pomaže čitavu porodicu. Proklete menice. činovička banka. Ali istina probija. Moj brat Milo izlazi iz Glavnjače i prvi mi govori ko su komunisti i zašta se bore. Posle dolazi Laza Lilić, pa Bora Glišić. Ali, nove nevolje. Počinjem da se gordim, ona strašna samouverenost »najboljeg reportera«. Ljubljana me spasava donekle. Tamo sam 1934 postavljen za glavnog dopisnika za svu Sloveniju. Tu više čitam, mislim. Ispite sve redovno polažem. Posle dopisnik iz Evrope, šalje me Radoje Josimović. Članci iz Poljske, Danciga, Norveške, Engleske, Francuske. Vesa Masleša me šalje u španiju. Nosim poštu PK. španija me preporođava. Vraćam poštu CK u Beograd. Posle Dido i Lola dovode kod mene 1937 godine druga Staroga. Na dobrom sam putu, ali četiri godine ostavljaju traga. Onda 1 maj i Veliki Petak — izbacuju me iz »Politike« zbog članaka o španiji. Oko srca mi je mirno, iako je čitav jedan život uništen. Brzo završavam univerzitet, prevodim s engleskog. Radim specijalne poslove za CK. Kod mene u Zemunu stanuju Stari, Beve, Dido, svraća i Marko. Donosim poštu Dimitrova.

Na nesreću kad sam ušao u Partiju (bio je Koča prisutan) nisam živeo i rastao u ćeliji, već specijalni poslovi. Sada mi je 28 godina. Kako se silno osećam što sam u ćeliji. Otvorila su mi se pluća. Popravljam se! Bolji sam! Hoću da budem bolji!

Od drugova silan utisak je ostavio Jurica. Samo da li je Zina bila iskrena? Ona druge kritikuje, a o sebi malo govori? Ima li ona štogod da kaže, zašto ona svoje srce ne otvori? Ali, to su njene stvari.

Stari čiča Čosić je bio dirljiv. On je bio žandarmerijski narednik, a simpatizer. U Užicu je nabavio kožni kaput, baš kao Stari i Marko. Ovdje se utegne u kajiševe, očisti čizme. Svraćao je kod neke Dare, bele udovice nekog pekara. Muž u zarobljeništvu, a Dara ima tri džaka skrivenog belog brašna i džadžić kafe. Čiči ispeče pogaču kad god dode. Crveni stari Čosić na hiljadu muka kad je o ovome morao da govori na partijskom sastanku. Usteže se, pa ništa da kaže. A Zina i drugi navalili na njega kao osice. A Čosić kao neku samokritiku samo procedi: »Pa hoće čiča...« Marijan skoči i reče da ne treba mučiti starca. Ostali se ne slažu. Marijan se isto zaljubio. U Nadu iz Kraljevačkog bataljona. Ona je invalid, a radi kao telefonistkinja preko puta našega hotela. Marijan kao stari režiser podučava Nadu kako da recituje »Kastora«. I ja se ovde umešao, ali opet kao slon. Jurica me vuče za ruku i šapuće: »Nemoj da si takav, sve je to ljudski.«

U jedan u noći završili smo sastanak. Ležem s čvrstom namerom da do idućeg utorka budem što bolji. Svako ću veće misliti šta sam učinio, gde sam zglajzao. Ako se ne mogu popraviti, onda Marksova nauka nije tačna. Promenio sam sredinu, uslove života! Stoj! A jesi li onu nadgradnju u sebi srušio, jesi li je rastočio, jesi li iskren pred samim sobom. Pišeš li iskreno ovaj dnevnik? Ima li Zina pravo? Mislim se! Nisam, drugovi, rođeni zločinac! Popraviću se! Eto, sedim i čitam svaki dan. Danas dva sata. Sedim i čitam jer to volim. Ja hoću i moram da ispravim sve što ne valja u meni.

A Zina može biti iskrena ili ne pred Partijom. To je njena stvar. Glavno je da je meni čista savest. A što bih ja druge terao da budu iskreni. Svako je kovač svoje sreće. Kad tad istina se mora saznati.

SREDA, 1 APRIL

Foča. — Posle ručka odlazim s radiotelegrafistom Jozom⁵⁶ kraj Drine. Sedamo na travu. Sunce udara. Dole juri i lomata se Drina. »Ona je kao naša borba. Huji, preskače stenje, penuši se i ide dalje.«

Lola Ribar stigao iz »uljudbe«⁵⁷ u Trnovo. Valjda će mi doneti neke

⁵⁶ Jozo Butorac, radiotelegrafist, poginuo u Drvaru 25 maja 1944, prilikom desanta nemačkih padobranaca.

⁵⁷ Kad je Ivo Ribar u januaru 1942 došao u Zagreb on se prvo javio drugu Vladimiru Velebitu, koji je imao svoju advokatsku kancelariju u ulici barona Jelačića broj 5. Drug Ribar je došao u Zagreb u kožnom kaputu koji je izrađen u našoj partizanskoj fabrici u Užicu, i bio je vrlo ponosan na tu našu tvorevinu. U Zagrebu je boravio skoro tri meseca. Sutradan po odlasku iz Zagreba agenti ustaške policije prodrli su u ilegalni stan u kome je stanovao jedno vreme drug Ribar. On je zajedno s Vladimirom Velebitom - Vlatkom već bio na putu za Sarajevo. Vlatko Velebit je imao ispravna dokumenta, a Lola Ribar lažna. Međutim, agenti u vozu brzo su pregledali dokumenta druga Ribara, a Velebitova legitimacija

vesti od kuće. Došao i Bogdan Novović,⁵⁸ komandant mesta iz Goražda. Kod njega u Goraždu jedan pop pravi koješta. Puna crkva, a pop usred liturgije umesto da kaže. »Našeg kralja i gosudarja«, kaže: »Našeg druga Tita!« Pop Vlado odlazi za koji dan. Inače pop Vlado mi je rekao da je između Borija i Miljevine video kako seljaci, Srbin i musliman, zajedno oru.

Rogatica je pred padom. Glad u njoj hara. Predala se još četiri vojnika. Italijani bombardovali naše položaje oko Kalinovika manjim bombama.

ČETVRTAK, 2 APRIL

Foča. — Večeras došli Lola i Vlada Velebit iz »uljudbe«. Lola je tri meseca živeo kao krtica — ipak sedeo u »Obrtničkoj«⁵⁹. Javio mi da je moja Olga u zatvoru. Srećne joj rane. Pala prilikom spasavanja Ivanke Muačević.⁶⁰ Ivankino dete od četiri dana postalo ilegalac. Lola mi pričao kako me je »Novo vreme« nazivalo razbojnikom i krvolokom. Inače ne znaju ni ko je Crni — Životić. Njegova drugarica stigla u Beograd. Lolina drugarica s čitavom porodicom u logoru! Juričina — bila pa je puštena. Situacija u Beogradu dobra — samo kadrova, kadrova i kadrova. Doznajem na koji je način ubijen prilikom bekstva iz logora moj stari drug Vlada Vitasović, profesor.

Pratio sam Lolu i Vladu do Starog. Izgleda da nam ustaše, nedivci, Italijani i Nemci spremaju zajednički napad. Lepo, samo da nam je još desetak dana da makar malo bude toplije i — da i mi za to vreme pokažemo ko smo i šta znamo. Važno je pitanje inicijative. Ako raščistimo Borač, onda imamo široko polje manevrisanja. A to treba da bude skoro. Ustaše su upale u Vlasenicu. Domaće čete izgleda nisu davale jak otpor. Da li je to početak te ofanzive? Samo da nam je desetak dana! Vratili smo se posle pola noći. Hteo sam da javim Nikolišu radosnu vest da mu je drugarica spasena, ali je spavao. Legao sam u jedan izjutra. Prevrtao sam se čitav sat. Kod koga je mala Milica? Rat je rat!

učinila im se sumnjiva i dugo su je zagledali. S njima zajedno u kupeu bio je domobranski pukovnik Bećir Kulenović, ne sluteći s kim putuje. Kad su stigli u Sarajevo došli su na našu javku kod jedne drugarice, koja ih je odvela do kurira — dva brata radnika u jednom sarajevskom predgrađu prema Kijevu. Sutradan ujutru drugovi Ribar i Velebit s kurirom mirno su izišli iz grada noseći bezazleno boce u rukama, kao da idu u okolinu da nabave mleka. Na četiri kilometra od grada naišli su na prvu partizansku patrolu. — Gore je upotrebljen izraz »uljudba« umesto Zagreb zbog konspirativnosti. »Uljudba« po Pavelićevom izumu znači civilizacija.

⁵⁸ Bogdan Novović, činovnik iz Crne Gore, herojski poginuo kraj Klisa u Dalmaciji, septembra 1943 godine, kao rukovodilac politocela Prve dalmatinske brigade. Automobilom je naleteo na nemačku zasedu. Pošto je bio hrom, to je drug Novović ostao u automobilu rekavši potpukovniku Biočiću, koji je s njim bio u kolima, neka beži, a on će držati otkupnicu. Biočić se stvarno spasao s jednim kurirom, a Bogdan Novović se borio. Poslednjim metkom se ubio da ne bi živ pao neprijatelju u ruke.

⁵⁹ U Zagrebu pre rata, u »Obrtničkoj kafani« u Ilici, vrlo često su naši drugovi održavali sastanke. Drug Tito, Kardelj i Bakarić 1939, 1940 i početkom 1941 dolazili su u tu kafanu na sastanke.

⁶⁰ Ivanku Muačević je spasla jedna naša udarna grupa koja je prodrla u Državnu bolnicu u Beogradu. Moja drugarica Olga bila je u vezi s ovom grupom i pomogla da se spašavanje organizuje. Posle je Olga bila triput hapšena od Specijalne policije i Gestapoa, ništa nije priznala, posle čega je zamenjena.

PETAK, 3 APRIL

Foča. — Obišao sam s Lolom i Vlatkom naše kasarne gde su ranije bili alpinci. Nismo mogli da se nagledamo. Sobe spremljene za 500 vojnika. Čisto. Okrečeno sve, pa i Badoljova i Musolinijeva slika. Kuhinje uređene. Kupatila sa šest tuševa. Gore, konferencija omladinske čete. Ulazimo. Svi skaču na noge, pozdravljaju oštro, vojnički. Na zidu »Zidne novine« i »Crna lista«! Vidi se, buja politički rad. Kod Užičana isto. U trećoj sobi »Crveni kutak«. Lola i Vlatko zadivljeni. Kad bi mnogi u »uljudbi« znali da ovako partizani žive — došli bi. Zaista se možemo ponositi. Čuda smo napravili ove zime. Samo dobro bi bilo da Foču održimo što duže. Ali, glavno je da smo stvorili pokretne, politički čvrste, vojnički iskusne odrede. Osnovno nam je živa snaga. Zato se ne vezujemo za gradove po svaku cenu.

Uveče se vratio Marko sa severa. Priča zanimljive stvari. Da nije otišao, odnosno da Titovo naređenje nije stiglo, proleterske brigade otišle bi do Bijeljine. One su se koncentrisale na Glasincu, a ustaše su savladale domaće čete i zauzele Vlasenicu. Ovaj grad već četrnaesti put menja gospodara.⁰¹ Naša fočanska omladina dobro se pokazala. Suze im bile u očima kad su morali da maršuju bez prekida čitave dane s proleterima, ali su junački izdržali sve napore.

Jedan omladinac iz jurišnih bataljona s jednim drugom zapao u četničko gnezdo. Ušao u kuću, a tamo deset četnika. Nije se zbunio, okrenuo kapu da mu se ne vidi zvezda, mirno se pozdravio i zapitao puškomitraljesca: »Mora da si junak kad imaš ovako dobro oružje«. Četnik počeo da se pravi važan, dozvolio našem drugu da razgleda oružje, a ovaj zgrabio puškomitraljez i viknuo: »Oružje dole!« Tako je on jedan razoružao njih deset.

Nedićevci u Srbiji uplašili se. Počeli da evakušu Ljuboviju. Dangić i kompanija se svadali ko će pre u čamac. Kad su se naši pojavili, jedan oficir — nedićevac, počeo da preti s one strane Drine: »Pokazaćemo mi vama komunistima ...« Prekinuo ga je jedan omladinac: skinuo ga je sa 200 metara. Nedićevci, verovatno, nešto spremaju u saradnji s Nemicima i Italijanima. Koncentrišu se u Rudu. Ofanzivu treba da otpočnu 10 aprila. Tako smo bar saznali. Inače nam velika opasnost preti od tifusa. Ima samo oko Foče preko 100 slučajeva. I na severu se pojavio. Četiri Kragujevcianina već leže.

SUBOTA, 4 APRIL

Foča. — Večeras ulazi u šubari, s dugim brkovima, Ivan Milutinović - Milutin. Dolazi iz Crne Gore. Izgleda da su četnici dostigli svoju kulminaciju. Naši se reorganizuju. Primeniće partizanski način ratovanja. Oštre mere protiv petokolonaša. Stvaraju se udarnički bataljoni, koji neće sedeti kod kuća, već živeti pravim kasarnskim životom, samo kasarna je u ovim našim uslovima — šuma. četnici su skrojili pakleni plan. Predložili su Italijanima da sprovedu blokadu naših krajeva kako

⁰¹ Od svih naših gradova Vlasenica je tokom rata najviše prelazila iz ruku u ruke — 48 puta. Posle nje, koliko sam mogao da utvrdim, dolaze Nova Varoš — 43 puta, i Mrkonjić — 41 put.

bi nas glad pomorila. U tom su imali donekle uspeha. Vojska gladuje. Narod trpi i sada dobija pomoć od zaplenjene petokolonaške hrane. Sva je teškoća u tome što zima u Crnoj Gori još traje. I oko Foče na susednim brežuljcima još se vidi sneg, a po planinama ga ima još metar i po. Da nam je ući u zelenu goru, da nam je još jedno dve nedelje, pa bismo sasvim drukčije govorili. Inače doživljujemo opet teške udarce. Ubijen je Budo Tomović, sekretar PK SKOJ-a za Crnu Goru. Izgleda nije se dobro pazio.

NEDEUA, 5 APRIL

Foča. — Danas je Uskrs. Neka to bude vaskrs narodne slobode, kako reče pop Vlada u sinoćnom proglasu narodu srpske vere. Taj proglas je potpisalo pet sveštenika.⁶²

Tu sam i ja pomagao. Dan sunčan, vedar, isti onakav kao i prošlog Uskrsa. Kad sam iz rata došao kući — kako se samo Olga obradovala!

Krenuo sam pored Drine sa Ivom Dapčevićem.⁶³ Govorili smo o pogibiji Bude Tomovića. »To je bio junak da mu je malo bilo poginuti«, veli Ivo. »Ali, i mi smo ti deca. Bajko Sekulić, on i ja izidemo na drum s puškama, a Italijani prolaze. Prkosimo im pa se smijemo. Mogli su nas sve pohvatati.«

Iz daljine čujemo pesmu. Nailazi velika srpska zastava koju nosi jedan riđi div. Za njim mladi seljaci i seljanke. Praznična odela. Pevaju partizanku. Na Pazarištu ogromna masa sveta, valjda oko 1.500 duša. Govori prvo pop Vlada o žrtvama Srbije. Posle njega Arso. Sjajno izneo kakva je bila generalska klika u staroj Jugoslaviji, kako je mučki izdala 6 aprila. Za njim Crni. Danas, posle godinu dana, mi držimo zbor i još koliko drugih zborova u drugim oslobođenim mestima. Posle zbora narod peva, igra. Omladina preovlađuje. Vide se rezultati dosadašnjeg rada. Tek smo sada počeli da radimo punom parom. Da nam je još mesec dana pa bismo više učinili. Posle prolaze naše jedinice. Sećam se Sedmog novembra u Užicu! Veseli smo. Prošli smo zimu. U podne je i Stari s nama na ručku. Pevamo: »šumadija glasala, pšenica je klasala.« Pevamo i mislimo hoćemo li ovog leta na sever, istok ili zapad. Kao svaki Hercegovac nemam baš prijatan glas. Stari mi veli:

— Vi u Hercegovini upotrebljavate pesmu zimi da rasterujete kurjake kad napadnu vaše ovce.

Zatim se okrenuo Arsi i kaže mu:

— Napisaćeš sutra naredbu da se Vladimiru Dedijeru zabranjuje pevanje, osim u horovima iznad 300 partizana.

⁶² Ovaj proglas su potpisali prota Jovan Radović, iz Crkvice na Pivi, član predsedništva CASNO-a i član AVNOJ-a (u Petoj ofanzivi 1943 Nemci su mu kuću zapalili, a on je više dana proveo na dnu jedne jame, odakle je izvučen u vrlo teškom stanju); Milan Darović, prota Jovičić iz Foče i d-r Amvrosije Veselinović. U to vreme nisu bili u Foči, pa proglas nisu mogli potpisati: prota Jevstatije Karamatijević, prota Jagoš Simonović, sveštenik Blažo Marković, sveštenici Ruvim Žugić, Vidak Brakić, Đorđe Kalezić i mnogi drugi mladi sveštenici i bogoslovi koji su na svom terenu pozivali narod u redove partizana za borbu protiv okupatora.

⁶³ Ivo Dapčević, student iz Crne Gore, poginuo je u centralnoj Bosni 1943 godine.

PONEDELJAK, 6 APRIL

Foča. — Godinu dana od onog strašnog dana. Šetao sam se sa Vladom Zečevićem i Zoranom Žujevićem kraj Drine. Sve je napupilo. Samo da dune »razvigor« pa će gora ozeleniti. Ovako je bilo i onog dana pre jedne godine. Najgore je bilo u tri posle podne. Olga, Milica i ja sedeli smo u podrumu dok su bombe padale. Srećno dete. Nije ništa shvatalo. Samo se smeškalo dok sam ga golicao po nozi.

UTORAK, 7 APRIL

Foča. — Deseti broj usmenih novina. Skupilo se preko 300 ljudi. Tu su i zarobljeni domobrani. Jedan od njih je govorio, predsednik ogranka Seljačke sloge, Stepan, iz okoline Ivanićgrada. Dosta dobro. Mi spremili lampe, a ono električnik sinula. Prvi put u Foči. Pri izlasku jedna žena reče: »Ovi partizani čudo napraviše u Foči«. U istu dvoranu se vraćam u osam uveče. Treći sastanak partiskog aktiva. Milentije drži odličan referat o radu Partije u vojsci. Razvija se diskusija. Moramo izgrađivati kadrove. Danas je izišao »Proleter« i veli da nam je palo 3.000 partijaca i 7 do 10 hiljada skojevaca. Ovaj treći sastanak nam je bio najplodniji. Vraćamo se u hotel posle jedan u noći. Arso na telefonu. Bije se bitka za Rogaticu. Četiri proleterska bataljona jurišaju. Krv se lije. Javljaју da je paljba užasna. Dugo u noć razmišljam. Krv se lije — onih najboljih koje imamo. Otpočinje: 1942!

SREDA, 8 APRIL

Foča. — Strašan dan. Iznuren sam kao mačka. Napad na Rogaticu propao. Tri naše čete, kako izgleda Uzičkog bataljona, prodrle u centar grada. Ali ostali nisu izvršili zadatak, žrtve su znatne. Nemamo još tačne izveštaje. Drinski odred je imao osam mrtvih i 17 ranjenih. Mitraljeska gnezda su nam najveće gubitke nanela. Drugovi čute. Idem s Lolom pored Drine. Za večerom dva i po sata pričamo o Beogradu, juli — avgust 1941, kad smo zajedno stanovali. Posle nastavljam kod Arse do jedanaest — opet o Beogradu i Srbiji. Kako sam naivan bio kad sam krajem januara napisao da ću za mesec dana biti u Beogradu. Još ćemo dugo, dugo hodati zemljama Jugoslavije. Upoznaćemo svaki njen kamen, pa kada dođemo u Beograd — gledaćemo je kao svoj dlan. Ali, prvo ćemo na zapad. Razbistriće se, uostalom, situacija uskoro!

ČETVRTAK, 9 APRIL

Foča. — U Rogatici nismo imali velike gubitke kao što smo mislili. I brigade i meštanske čete imale su ukupno do 15 mrtvih. Naši Uzičani su se junački poneli. Prodrli su u sam centar i zauzeli hotel »Rogaticu« i srez. Dve im se čete domobrana predale. Naši nisu mogli da izvedu zarobljenike, ali su im odneli zatvarače od pušaka. Meštanske jedinice su se osrednje držale. Trojica su se sami ranili da ne bi išli na juriš; to je zaostao elemenat. Ovaj narod nema borbenih tradicija, nema seljačkih ustanaka, kao Krajina, Nevesinje. Zatim, ne može mu se razbiti ona kora neznanja koja mu se godinama hvatala. Potrebno je vremena. Iz Hercegovine izveštaj: šest članova Partije nije smelo da izvrši zadatak u Bileću. Pobjegli. Izvedeni pred sud, osuđeni na smrt uslovno i iz-

bačeni iz partizanskih redova. Dobili naređenje da se vrate u Bileće. Izvršili zadatak. Ubili tri petokolonaša i vratili se iz blokiranog grada. Gađali ih iz topova, tenkova. Primljeni natrag u partizane, a za Partiju će se još videti.

Napad na Borač biće uskoro. Sreća što nema utvrđenja, jer nije za nas pametno osvajati utvrđene gradove — Pljevlja, Sjenica, Ulog, Rogatica. Nemamo topova, a malo municije. A i neprijatelj je naučio da se utvrđuje, pa je elemenat iznenađenja — izgubljen. Danas je pravi prolećni dan. Plahe kiše. Vrbe olistale. Poneka šljiva i trešnja već se beli. Na nebu duga. Divno izgleda ovaj gradić u proleće. Glavno nam je da šuma olista. Lakše ćemo vršiti pokrete. U Crnoj Gori veoma ozbiljno. Ali za koji dan će stupiti naši bataljoni u puno dejstvo. Samo da se sneg sasvim otopi!

PETAK, 10 APRIL

Foča. — Situacija živa. Pavelić danas držao govor i pretil nam. Ustaše nadiru na Drinu. Zauzeli su Miliće i Srebrenicu. Nedićevci su ubacili neke svoje bande koje su nadrle do Duba. Naši spremaju protivudar. Deset bataljona je pripravno. Neki petokolonaši iz Rogatičkog odreda, koji su do pre tri nedelje bili četnici — pucali našima u leđa. Proleće je već u punom jeku. Ljudima se kreće. Trebalo bi gro snaga baciti na zapad, u Hrvatsku, Krajinu. Vratio se Stari. Pratili ga na položaj Englezi i Vlatko. Obišli su položaje kod Rogatice. Naši Užičani — heroji. Prodrli kroz bunkere u sam grad. Potrošili su svega 120 metaka, a zaplenili 160 metaka. Neke domaće čete držale se slabo. Da nam je upornog političkog rada, pa bi bilo sasvim drukčije. Stvorili bismo i od njih heroje kao što su Užičani.

SUBOTA, 11 APRIL

Foča. — Ona pljačkaška nedićevska banda koja je prodrila od Višegrada sastoji se od 250 — 300 ljudi. Vode je nedićevski oficiri i podoficiri. Naše su iznenadili i došlo je do borbe prsa u prsa. Naši bombaši su imali dobar posao. Gubitaka nismo imali. Dobro se pokazala Omladinska četa iz Foče. Koča i Fića vrše pokrete da se ovi banditi pohvataju. Operacija će se verovatno sutra završiti. Nije nam cilj da ih oteramo već da ih uništimo. Neka pamte kad su prelazili Drinu. Napad na Borač se stalno priprema. Biće dosta teško nadirati preko onih gudura Neretve, ali će nam to čišćenje terena mnogo doneti. Moći ćemo slobodno manevrisati.

Mnogo nam pravi teškoća pitanje zaštite s leđa, jer ustaše rade zajedno sa četnicima popa Perišića, pa nam za vreme napada na Borač mogu četnici da udare u pozadinu. Možda će nam ti petokolonaši otežati napad na Borač. Uostalom videće se. Vreme je pogano. Hladno i kiša. Samo još desetak dana da gora izlista pa će biti trke. Nadamo se da iz Foče nećemo ići kad neprijatelj hoće, već kad mi hoćemo. Da nastavimo ovde rad još koji mesec učvrstili bismo ceo ovaj kraj. A posle, kada žetva dođe — juriš na Srbiju. Večeras smo održali sastanak ćelije: Osnovi marksizma. Višak vrednosti. Diskusija kratka. Legli smo posle pola noći. London javlja da su Nemci pohva-

tali porodice partizana i da su nam dali rok do ponedjeljka da se predamo. U protivnom biće porodice streljane. Još jedna kap u moru narodne krvi. Teška i bolna kap. Ali čovek sve otrpi, ne zato što je ogrubeo već, naprotiv, što se još više oplemenio. Novo stanje, nova osećanja. Samo su srećni oni koji svesno umiru. Najveća mi je želja da se Olga drži junački. U to ne sumnjam nijednog trenutka. Uvek je hrabra bila. I ovo je lepota i veličina našeg života, našeg doba. Nikad život nije bio veličanstveniji i nikad tako bolan. Isplakaće se nebo dok sunce sine.

NEDEUA, 12 APRIL

Foča. — Nedićevci su prebačeni. Tako se završila ta njihova ofanziva. Imali su 14 mrtvih, šest zarobljenih i veliki broj ranjenih. Da leva naša kolona nije zakasnila, odnosno da desna nije išla tako brzo, sve bismo ih pohvatali. Ovako su pobjegli u Višegrad, kod Italijana.

S njima je otišla i četa Dupskog bataljona. A u borbi protiv njih učestvovala je jedna četa Drinskog odreda. Nedićevci su uputili pisma svim bivšim četničkim bataljonima da se uskoro priprema nemačka kaznena ekspedicija na Bosnu. Mnogi su se od ovih bataljona povukli sa svog položaja. Izgleda da je ovo neka patka, jer TASS donosi vest »Tajmsa« da su Nemci povukli iz Srbije sve divizije, sem jedne koja stoji kod Beograda. Nikako ne verujem da može doći do te zajedničke ofanzive na nas. Nadajmo se da ćemo Prvi maj provesti u Foči. To bi bilo izvanredno. Dotle ćemo očistiti Borač, spojiti se s Hercegovinom i imati široku teritoriju za manevrisanje. Odbacili smo četnike popa Perišića. tako da možemo pristupiti likvidaciji Borča.

PONEDELJAK, 13 APRIL

Foča. — Nedićevci vrbuju Bosance za Srbiju. Hoće da ih šalju na Istočni front ili da ih »prevaspitaju«, pa da ih obrnu posle protiv nas. Na frontovima zatišje. — Otpočeo sam politički kurs s Valjevskim bataljonom. Ljudi željni znanja. Veliki heroji, ali politički nisu radili u toku poslednjih meseci. Bio sam u četi Muje Hodžića. To je jedan seljak musliman, pošten, već se sedam meseci bori protiv ustaša. Imao je i bataljon, ali mu se najveći deo raspao prilikom januarske ofanzive. Mnogo voli knjigu. Kad je prolazio pored svog sela kod Rogatice — iskopao iz zemlje Segala, Lenskog, Plehanova i mnoge druge knjige. Neka nam on bude komandant muslimanskog odreda. Još jedan član našeg crno-belog udarničkog udruženja — Vlatko. Uhapšena mu drugarica u Zagrebu. I Lola je umakao za dlaku. Nekoliko dana po odlasku iz Zagreba, Gestapo mu provalio u stan.

UTORAK, 14 APRIL

Foča. — O, užasa, jutros sneg pada! Dokle će? Sandžaklije (Voloda,⁶⁴ i Vojo) pričaju da se kod njih već bio otopio, ali ovde ga u Foči

⁶⁴ Narodni heroj Voloda - Vladimir Knežević, potporučnik bivše jugoslovenske vojske, komandant Treće sandžačke brigade, poginuo s narodnim herojem drugom Rifatom Burdževićem - Tršom 1942 godine u Zapadnoj Bosni.

ima već oko dvadeset santimetara debljine. Oni još vele da se kapetan Andrà Petronijević bori protiv četnika s one strane Lima. Poslali su našeg kurira da se stvar proveri. Sve smo priredbe otkazali usled pojave pegavca. U fočanskoj bolnici ima oko 30 slučajeva. — Uveče dolaze kuriri iz Crne Gore i javljaju da tamo situacija polazi na bolje. Samo u Nikšićkom srezu stvorili smo šest udarnih bataljona.

SREDA, 15 APRIL

Foča. — Zima kao usred januara. Nazebao sam da jedva stojim. Išao sam jutros na predaju zastava Lovčenskom i Sumadiskom. Govorio je Stari, a Crni je držao zastave. »Vi odlazite u Crnu Goru ne da brojno pomognete naše drugove iz Crne Gore, već da manifestujete jedinstvo naroda Jugoslavije.« Bilo je divno kad je bataljon krenuo. Jedan Kragujevčanin, koji je proveo tri meseca s Lovčencima, počeo da plače što mora da ostane. Ali je ostao. Jest da je za plakanje, ali smo vojska, šumadinci polaze sutra za Durmitor preko Celebića.

U podne sam se video s jednim Hercegovcem. Priča mi za Milana Šantića. On je petokolonska perjanica. Vodio je u ime Todorovića pregovore s Italijanima. Sada u njegovu kuću u Mostaru dolazi neprijateljski komandant. Kad izlazi na ulicu prate ga dvojica fašista u crnim košuljama. S njime su i Jevđević i Radmilo Grđić. Čuvaju se. Ali, mislim, da će ih ipak narodna ruka naći. S njima je i Mutimir Petković — »sudija i poručnik«, kako piše u zaplenjenim dokumentima. Lepo sam sebe proizvede. On je u pregovorima s Italijanima učestvovao. Ti pregovori pokazuju, pored ostalog i to, da se čitava reakcija, odnosno sve njene političke partije, stavila u službu okupatora. Eto, Petković je bio desna ruka Milana Gavrilovića. Šantić je bio desna ruka »Srpskog kluba«.

U podne dolaze Kragujevčani. Od njih doznajemo da se Omladinska četa iz Foče sjajno pokazala. »Skoro je bolja od naših drugih četa«, veli Dule Korać. Na nedićevce odlično jurišala. Ta petokolonska vojska nije dala ozbiljan otpor.

Prilično sam ova dva dana neraspoložen, jer sam napravio glupost u vestima. Stavio sam naslov: »Sloveni u sveti boj protiv Germana i Latina«. Tako sam zapisao sa »Slobodne Jugoslavije«, šovinističko huškanje. Moram ove vesti raditi mnogo pažljivije. Upropašćuje me novinarska brzina.

ČETVRTAK, 16 APRIL

Foča. — Major Aterton zajedno s generalom Novakovićem napravio lepo iznenađenje. Otišli su noćas u nepoznatom pravcu, a nisu se ni oprostili. Oko 8.30 uveče napustili su svoj stan i rekli domaćici da idu u komandu. Nestanak se primetio tek jutros. Osim Engleza i Novakovića, nestao je i neki poručnik, Bosanac, trgovac Blagojević sa ćerkom, i poručnik Nedeljković, koji je došao sa Englezima. Gornji deo grada prema šumi je bio otvoren i tuda su prošli. Ostavili su sve stvari, čak i radiostanicu sa pismom da je čuvamo.

Danas su nas posetila dva aviona. Išla su u pravcu Pljevalja. Stigle vesti da je oko tog grada koncentracija Italijana. Miriše nam na pola-

zak. Kada smo legli, odjednom nas Marko budi i naređuje: »Pokret za pola sata«. Brzo se spremamo. Sanduk od 60 kila sa materijalom Agitpropa snosim dole. Kada smo sve dole sneli, Marko veli: »Ovo je proba«. Vuci onda stvari nazad. Oko dva sata noću telefon zvoni: doznalo se kuda idu Aterton i Novaković. Otišli su u pravcu Slatine, na pola su puta Goražde — Cajniče. Hoće, izgleda, preko Drine ili Lima.

Jutro — počinje napad na Borač.

PETAK, 17 APRIL

Foča. — S Englezima stvar se razvezuje. Novaković je bio povezan sa nekim petokolonašima ubačenim u naš Jahorinski odred. Jedan od tih tipova je pokušao juče da raspusti Omladinsku četvu. Pozivali su ljude da se povuku sa položaja. Aterton i Novaković se nalaze negde u šumama oko Slatine. Primetila ih je jedna naša patrola. Može da se dogodi da onaj razbojnik Novaković s poručnikom Nedeljkićem poubija Engleze i uzme im pare.

Posle dugog hladnog vremena malo se sunce pojavljuje. Večeras smo imali diskusiju o dijalektici. Referent Jurica. Dobro je govorio. Ispunio sam reč koju sam dao novoj godini. Naučio sam i shvatio četvrtu glavu »Istorije«.

SUBOTA, 18 APRIL

Foča. — Noćas stigao prvi izveštaj iz Borča. Do tri posle podne zauzeto je pola Borča. Mi smo imali 8 mrtvih i 28 ranjenih. Ustaše 30 mrtvih. Žestoka borba. Ceo dan smo očekivali nove vesti.

Bio sam danas kod Valjevaca, tema: Prva glava »Istorije«. Posle odmah kod radnika: »Ekonomski razvitak društva«.

Crni mi čita izveštaje iz B.H. Ustaše i kulturbundovci preduzimaju ofanzivu od Olova. Obučeni su u nemačke uniforme. U Tuzli koncentracija vojnika u nemačkim uniformama. Dangić sa Nemcima stalno pregovara. Nije isključeno da ovi tipovi prodru u pravcu Rogatice. Tempo na Ozrenu. Veli da se može osnovati odmah Treća proleterska brigada. Stalno predlaže prodor do Majevice.

Posle večere stiže drugi izveštaj iz Borča. Ustvari poslat je tri sata pre prvog. Ustaše daju žestok otpor. Kuća po kuća se osvaja. Koncentrisani su na više brda. Kalinovički odred stupio u borbu tek u deset i po.

Danas sam video Veljka iz štaba Druge proleterske. Bio je kapetan u vojsci pre rata. Skoro je godina dana kako smo se sastali kod crkve kraj igrališta BSK-a. Trebalo je da pođe sa mnom. Zakazali smo sastanak sutra u osam. Međutim, Nemci su tog jutra skratili policiski čas do sedam. I tek smo se videli u Foči. U Beogradu nas je povezao pokojni Đuro Strugar. Veljko je imao drugaricu. Pitao me je šta da radi s njom: poveo je u odred, a Draža je streljao kod Ljiga, zajedno s Olgom Jojić, 15 drugarica i 17 drugova. Šta li je s mojom Olgom? Šta li je s malom Milicom? Rat je rat! čitav narod trpi!

NEDELJA, 19 APRIL

Foča. — Borač je konačno pao. Nismo dobili još zvaničnu vest, ali potvrde stižu sa dve strane. Borba je bila teška. Jedan deo ustaša je pobjegao niz Neretvu. Politkom jedne čete, učitelj Nešić, Jagodinac, ozleđen u 10 sati pre podne prvog dana napada, vratio se u Foču. Veli da je sav Borač u plamenu. Silna stoka zaplenjena. Masla i meda mnogo. Vođa Borčana uhvaćen živ u šipovici. Bio je sav u srmi hercegovačko - bosanskoj. Veli da je Borač mnogo smrdeo. Ogromnu stoku su napljackali. Čitava brda dubreta ispred svake kuće. Bosanske snage ušle su u borbu sa zakašnjenjem od sat i po. Vodili su ih neki muslimani pa ih namerno zaveli. Naše snage su bile dočekane mitraljezima. Tako je uništen Borač, strah i trepet naroda ovoga kraja.

Bio sam kod Starog. Kaže da se moramo bolje hraniti. Ovaj ječam prosto klija čoveku iz trbuha. A čekaju nas veliki marševi, veliki pokreti. Treba skupiti snage. Mi se nismo pokretali već tri meseca. U vezi s ovim razgovorom organizovali smo malo gimnastike — futbala deset minuta. Posle smo se bacali kamena s ramena. Čovek se već malo bolje oseća. Samo šteta što ne može čovek da se propisno najede.

PONEDELJAK, 20 APRIL

Foča. — Ustaše u zajednici s kulturbundovcima preduzimaju jaku ofanzivu ka Romaniji i Glasincu. Meštanske čete slabo se bore. Pustili neprijatelja bez otpora u Knežinu. Nagrižene su te jedinice četničko - petokolonaškom propagandom. Onaj tip general Novaković takođe pokušavao da napravi puč, da prevede na svoju stranu Jahorinski odred, čitava provala. Krcun i Jurica se vratili bez begunaca. Mirno očekujemo veliku prolećnu trku. Sedim u Arsinoj sobi. Evo sada Arso, Koča i Lola diskutuju kako da dočekaju ustašku ofanzivu. Moraš ih zaustaviti, odnosno, pružati otpor, a nemaš municije. Arso uviđa teškoće: nemaš municije, nemaš hrane, vremenske prilike za marševe rdave, a politički ovaj kraj zaostao. Koča veli da mu ovaj plan liči na Užice. Suviše rasturamo naše jedinice. On bi hteo da sve jedinice skupi na levoj obali Drine. Tako bismo mogli da napravimo neku ofanzivu i da zaplenimo municije i oružja. Crni se ne slaže s Kočom. Veli da se planovi ne mogu praviti kao na paradi, već prema datim uslovima. Arso pokušava da nađe sredinu. Veli da bi sektor između Goražda i Orahovice trebalo da brani — jedna divizija — po pravilima jugoslovenske vojske. Naravno, u našim uslovima stvar se mora drukčije postaviti. Tako traje ta diskusija. Raspoloženje, čvrsta partizanska vedrina, vera u pobjedu jaka.

U ovom trenutku zvoni telefon i javlja komandant Kraljevačkog bataljona, Jakšić, s Jahorine, da su ustaške i kulturbundovske snage zauzele položaje, koje smo mi morali da posednemo kod Bogovića. Jedan deo čvorske čete prešao na stranu četnika, a ostali napustili položaj. To je s one strane pruge. Ustaško - nemačka kolona ide od Pala na istok. Arso pristaje da prebaci jedan bataljon Druge brigade od Mesića do Bara. Javlja se Kušić, komesar Druge proleterske brigade. Arso mu saopštava plan. Treba se skupiti na zgodnom terenu i

zadati neprijatelju jak udarac. Treba skrenuti u levo, dok bi Koča išao s one strane Drine.

Otkrili su me da pišem! Moram da pročitam šta sam napisao. Smeju se. Zaboravio sam da dodam jednu Lolinu duhovitost: »Naš položaj je dijalektički: moraš da braniš, a ne možeš, — moraš da pucaš, a ne možeš, jer nemaš municije«.

Danas smo zakazali utakmicu s Valjevcima. Igrali su: Crni, Arso, Lola, Koča. Juče je Beogradski bataljon tukao Crnogorski u Goraždu sa 2:0. Partizanska posla. Igrali smo s Valjevcima na aerodromu kraj četine. Izgubili smo sa 6:3. Zelenilo. Brežuljci u cvetu, a na višim vrhovima još sneg. Kod nas su najbolji bili Koča Popović, komandant Proleterske, Crni, Arso, načelnik štaba, i Lola. Ja sam dao prvi gol posle uspešne kombinacije s Milentijem i Arsom. U gornji desni ugao. Marko je igrao halfa samo jedno poluvreme. Okupilo se naroda. Vesele se. Kad štab igra, nije situacija teška. Mrtvi umorni došli smo u hotel.

Krcun pronašao jednog muslimana koji se krio od četnika u rupi pod zemljom puna četiri meseca. Rupu je iskopao u štali. Kad je u nju ušao imao je 105 kila, a sada 75! Taj se musliman sam javio kad je čuo da je tu Mujo Hodžić. Zatičemo čika Ristu Stefanovića. Vratio se sa sastanka NOO u čajniču i Goraždu. Veli da je narod zadovoljan. »Niko nam nije tako učinio i pomogao kao vi. Doneli ste nam slobodu.« Uveliko se vodi kampanja za setvu. Delimo narodu šalitru za nadubrivanje.

Opet sam čitao Koči i Loli današnji dan. Traže da upišem precizno neka mesta na Jahorini. »Tako ti beležiš istoriju!«, veli mi Koča u šali.

Sada slušamo radio. Muzika! Proleće 1942!

UTORAK, 21 APRIL

Foča. — Danas pre podne stigao je zvaničan izveštaj o padu Borča. Akcija je dobro izvedena, samo petokolonaši iz dobrovoljačkog bataljona znatno otežali stvar. Nisu zauzeli jednu kosu pri napadu na Mjedenik, tako da su najbolji hercegovački odredi pod vatrom teških mitraljeza morali da ga zauzimaju. Tu je palo 28 drugova, ali Mjedenik je zauzet uz treći juriš.⁶⁵ Hercegovci traže da se petokolonaši iz Obija streljaju. Oni su isto tako propustili da zadrže Borčane tako da ih je oko 1.200 sa ženama i decom umaklo, ponevši sobom teška oružja. Poginulo je 180 Borčana. Toliko je leševa nađeno. Mi smo imali 44 mrtva i 89 ranjenih. Zaplenjeno je 150 pušaka, četiri vagona žita, 1.500 goveda, 5.000 ovaca, ćilimova »da se pola Foče prekrije«.

U podne je došao Strajo Kočović, komandant Fočanskog odreda. Pohvalio je jedan bataljon Druge proleterske i Hercegovce. Veli da je

⁶⁵ U napadu na Mjedenik teško je ranjen Dukica Graovac, seljak iz okoline Nevesinja, komandant odreda Severne Hercegovine, jedan od najvećih hercegovačkih junaka, koji je krajem juna 1941 jurišao na Nevesinje s poklikom: »živela Rusija!« Iako je bio ranjen, Dukica nije napustio položaj, već je ostao sa svojim borcima. Nije mogao da ih vodi na juriš, jer je ranjen u nogu. Kad je naišao na ovaj položaj Vlado Šegrt, on je poveo jedan vod na juriš, prodro u bunkere, i najvažniji ustaški položaj bio je savladan.

u borbama sav Borač spaljen. Ni kukavica u njemu ne bi mogla gnezdo da svije. Borčani su znali za napad, ali nisu znali za čas napada. Kada smo udarili počeli su psovati i vikati: »Ha, petmetkovići!«⁶⁰ Jedna Borčanka veli da su oni bili takva sila da im niko ništa ne može sem Hitlera i Musolinija. Strajo tvrdi da je u nekim kućama našao naše letke koje smo slali Borčanima da ne kolju više narod. Za vreme ručka došao je Ivo Dapčević. On je bacačem tukao Šipovicu. Drugi hitac je pogodio u žandarmerisku kasarnu. Posle su se predali. Voda Borčana pozdravio je sa: »Smrt fašizmu!« Dobio je svoje. Nedaleko od Borča u jednom selu ustaše su poklale oko 150 duša. Naši su u štalama našli ruke neke dece. Ivo hvali Hercegovce i Pivljane. Jurišali su herojski. Iz jedne kuće u šipovici ispaljeno je 10.000 metaka pre nego što su se predali. Uхватili su jednog starog muslimana s puškom. Uхватili su jednu staru bulu s puškom. Veli da je oružje slučajno našla. Borčani su čudni ljudi — siromašni, a obično je svaki imao po četiri-pet žena. Tako pade i to ustaško gnezdo. Politički smo silno dobili, a i vojnički. Samo petokolonaši to koriste u svoje svrhe. Velikosrbi likuju i smeju se muslimanima. To ima odjeka i među omladincima u Foči. Na jednom sastanku Faik⁶⁷ veli: »Nije se našlo plena onoliko koliko se mislilo.« A jedna Srpkinja odgovara iza ugla: »Boga mi ostade 200 ustaša mrtvih.« Morao sam da im skrenem pažnju da je to nepravilno. Važno je da se ova mržnja ne ogleda među radnicima. Lola je napisao dobar letak o ovom pitanju. Podvukao je da je akcija na Borač oličenje jedinstva naših naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Tako prođe današnji dan. Išao sam kod Valjevaca i držao im kurs iz Istorije. Prvo smo se zavitalavali zbog onog 6 : 3, a posle sam ih ja uzeo na mindrac — postavljao im škakljiva pitanja iz druge glave.

SREDA, 22 APRIL

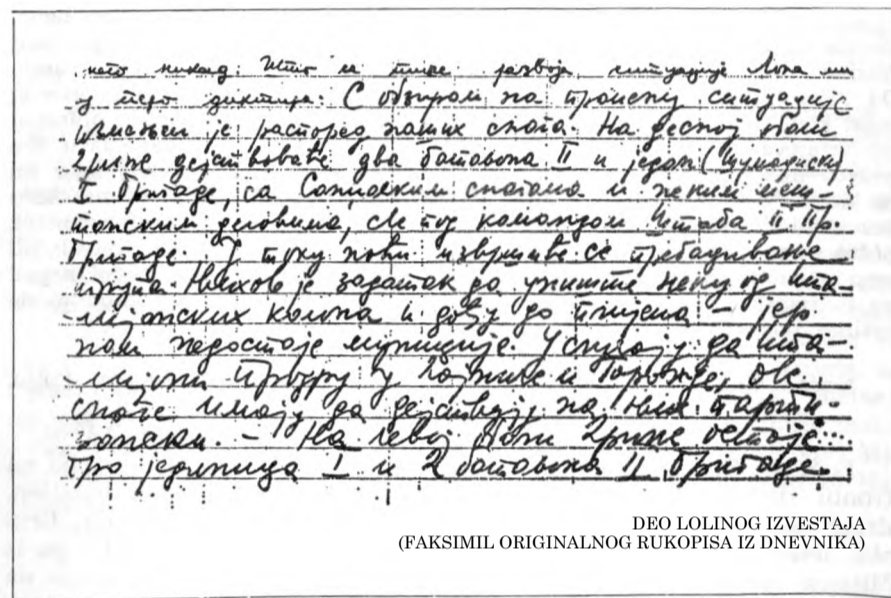
Foča. — Buran dan. Ne znaš prosto odakle da počneš. Oko 11:30 javljaju iz Goražda da lete neki avioni prema nama. Dolazi jedna krntija — Brege XIX. Crni, Arso i ja gledamo ga s prozora. »Sanduk« pravi okret i odlazi. Utom zvoni telefon. Javljaju s Kovača da su Italijani u jačini četiri do pet hiljada vojnika krenuli iz Pljevalja. Prešli su Boljaniće. Tek što je ta vest primljena, dolazi nam jedan ustaški bombarder. Pravi krug nad Fočom i baca — ne bombe — već neke letke. U podne čitamo letke o »podokretnoj bratvi«, to jest o subverzivnim elementima. Tu je i neki proglas Pavelića nekom njegovom saboru sa svim mogućim titulama i, najzad, Pavelićev članak o Bosni — da je Bosna još u mlađe kameno doba gravitirala prema zapadu. Slatko smo se smejali tim glupostima.

Posle podne se razvija situacija vrlo živo. Prvo stižu vesti sa severnog sektora, četnici su izdali letak u kome izveštavaju narod, da

•• Naši borci u ovom periodu rata na ovom sektoru nisu imali municije. Svaki se metak štedeo. Jedan deo partizana imao je svega po pet metaka, pa su nas ustaše i četnici zvali »petmetkovići«.

<† Drug Faik Huspaić stupio je kasnije u partizane, u Muslimansku brigadu, koja je operisala oko Sarajeva, i poginuo je krajem 1942 godine.

su Višegradski i Rogatički srez pripali ustašama, po naredenju Nemaca, i pozivaju Srbe da pređu u Srbiju. One meštanske čete, koje su se navukle na tanak led, Italijani su razoružali u Višegradu i dali im belu traku oko ruke. Sada ostale čete kume i mole da se dalje borimo i da ih ne ostavljamo. Uvideli su da je Nedić izdajnik. Bolje ikad nego nikad, što se tiče razvoja situacije Lola mi u pero diktira:

»S obzirom na promenu situacije izinenjen je raspored naših snaga. Na desnoj obali Drine dejstvovaće dva bataljona II i jedan (Šumadiski) I brigade, sa sandžačkim snagama i nekim meštanskim delovima, sve pod komandom štaba II Pr. brigade. U toku noći izvršiće se prebacivanje trupa. Njihov je zadatak da unište neku od italijanskih kolona i dođu do plijena — jer nam nedostaje municije. U slučaju da Italijani prodru u Čajniče i Goražde, ove snage imaju da dejstvuju na njih partizanski. — Na levoj obali Drine ostaje gro jedinica 1 i 2 bataljona II Brigade pod komandom Koče. Zajedno s meštanskim snagama one će do daljeg držati front prema Nemcima, ustašama i Italijanima, koji se koncentrišu u Sarajevu prema Trebeviću. Očevidno se priprema i počinje veća ofanziva na nas — ona će proći kao i ranije! U Goraždu se sprema bacanje mostova u vazduh. Sutra je drugi dan bitke na sektoru čajniče.«

Dakle, ovako izgleda vojna situacija. Arso zove telefonom Volodu, komandanta Sandžačke brigade i daje mu detaljna uputstva o rasporedu snaga. Veza slaba; jedva se sporazumeše. Posle Arso zove Koču. I njemu daje uputstva. U toku današnjeg dana naši nisu davali bogzna kakav otpor usled nedostatka municije, ali se spremaju da iznenadno udare. O italijanskoj ofanzivi Arso izjavljuje:

»Italijani su se dugo spremali za ovu ofanzivu — čitav mesec dana. Dovedli su garnizone iz Bijelog Polja i Brodareva. Vojnici su im po ovoj hladnoći spavali u šatorima u Pljevljima. Oni su krenuli u dva pravca. Od Pljevalja ka Čajniču i od Višegrada ka Čajniču. Podigli su pontonski most kod Strlica na Limu, a dotle su došli vozom. Oni pripremaju ofanzivu od Sarajeva ka Trnovu i spremaju ispad iz Kalinovika. Računam da u oba pravca ima oko 5.000 Italijana. Oni idu kukavički, vrlo oprezno iako mi na liniji Pljevlja — Čajniče imamo vrlo male snage. Naši ljudi su skoro bez municije. Vojnik ima 5 do 25 metaka. Italijani su otpočeli ofanzivu tek pošto su se četnici borili s nama više od dva meseca. Savladali smo ih, ali smo municiju istrošili. U noći između 23 i 24 naši će izvršiti noćni napad na italijansko levo krilo. Malo municije imamo, pa isključivo moramo da vršimo noćne napade.«

Noćas smo poslali jedan deo hartije u magacin u Šćepan Polje.

ČETVRTAK, 23 APRIL

Foča. — Od one utakmice dobio sam groznicu mišića. Situacija na frontu sledeća: Kamioni podbacili.⁶⁸ Prebacili svega jedan bataljon, drugi sada prebacuju. Ipak će, izgleda, stići za noćnu akciju. Crni oko deset časova reče da se Čajniče više ne javlja. Ali oko 11 i po iz Miljena zamenik komandanta Druge brigade Ljubo Đurić javlja da Čajniče nije palo, već da je neki paniker pre vremena porušio telefonsku centralu. Stari poručuje da se ta kukavica strelja.

Za vreme ručka veselo! Svi osećaju da ćemo skoro da krenemo — možda u Srbiju. Pevamo svi zajedno. Počelo se od »Šumadije naše dike«. Kad smo ručali, posetila nas dva aviona. Izviđačka. Lete mnogo visoko. Do dva i po nikakvih promena. Koča javlja da na Glasincu Nemci i ustaše pale sva sela, ukoliko ranije nisu popaljena. U našem društvu čudno raspoloženje. Osećamo da nećemo još dugo ostati. Neće više biti čaršava, kreveta i viljušaka. Opet partizanski način ratovanja i života. Gde li ćemo biti za mesec dana? Sigurno na svakom drugom mestu samo ne u Foči! Možda u Srbiji, a možda u Hrvatskoj?

I jedan i drugi put privlačan. U jedan sat sam poslao rezerve hartije za šćepan Polje. U tri se pojavljuju naši radiotelegrafisti iz Goražda, blede kao smrt. Za njima navalio narod. Bežanija. Crni dovodi stvari u red. Vraća sve begunce natrag u Goražde. Čajniče je palo oko četiri sata. Italijani će napraviti veliku grešku ako pođu prema Goraždu. Udare li na Foču iz Čajniča, to će biti već druga stvar. Arso pretpostavlja da će se odmarati dva - tri dana u Čajniču, pa onda poći dalje u napad. I dotle može svašta biti.

⁶⁸ U Foči i Goraždu zaplenili smo nekoliko kamiona koje smo preradili u našoj radionici u Brodu na Drini, na »saugas«, tako da su redovno održavali saobraćaj na našoj oslobođenoj teritoriji, gde su bila dva glavna drumova: Foča — Jelašac u pravcu Kalinovika, i drugi: Brod — Foča — Ustikolina — Goražde. Inače, postojao je i partizanski voz koji je saobraćao na liniji Foča — Goražde. Voz je imao svoj red vožnje i polazio je u minutu tačno. Kondukter u tome vozu bio je jedan stari abadžijski radnik iz Kragujevca, čika Pera, zvani »Brko«. On bi pregledao karte i propusnice putnicima u vozu, a zatim bi išao od vagona do vagona i držao konferencije. Obično bi tumačio pojedine članke iz »Borca« ili »Vesti«. Čika Pera je bio kondukter i drugog partizanskog voza u Krajini, krajem 1942 godine. Izgleda da se čika Pera nije vratio iz rata u Kragujevac. Nestao je u Petoj ofanzivi. Jedna ćerka mu je poginula 1942 godine.

Večeras su stigle dobre vesti iz Crne Gore. Poraz četnika u Nikšićkoj župi je strahovit. Imali su preko 300 mrtvih, zarobljenih i ranjenih. Alai im vera!

Večeras na sastanku partiske ćelije primili smo za člana druga X. Bio je neobično uzbuđen. Zaista je dirljivo bilo. Zaslužio je. Podelili smo posao za slučaj pokreta. Osnovna stvar je da se partiska ćelija češće sastaje. Moramo da zavedemo oštru vojničku disciplinu u pokretu. Odlučujemo da se sutra drži redovni radni partiski sastanak. Moraću spremiti referat o imperijalizmu, uglavnom njegove političke karakteristike, a ne ekonomske. Po povratku sa sastanka Crni nam saopštava novosti: Koča javlja da čajniče još nije palo, kod Goražda su dignuta sva tri mosta u vazduh; Nemci i ustaše idu pravcem Ponor — Renovica; Rade Hamović, komandant Kalinovičkog odreda, napravio red u Fočanskom odredu. Za sabotažu kod Borca, puštanje ustaša da pobegnu, streljao je 13 komandira i vodnika iz miljevinskih četa. Bili su povezani s popom Perišićem. Banditi su pevali kod Mjeđenika na Borču i nisu hteli da napadaju, pa je zato tu palo 28 Hercegovaca i 44 ih je ranjeno.

Slava vam drugovi. Banditi su platili svoje.

PETAK, 24 APRIL

Foča. — S obzirom na brzinu razvoja događaja otsad ću dnevnik voditi svaka tri sata:

9 časova. — Kad je trebalo da počnem pisati u 9 časova — uhvatila me malarija. U podne sam svratio do Jurice i slučajno našao lekove protiv malarije koje mi je spremila Olga još jula 1941. Jurica ih nosi stalno od Užica. I baš danas to da nađem. Ležao sam sve do 11 uveče. Drugovi sedeli kod mene — pevali.

Situacija na frontu otprilike ovakva: Italijani su zauzeli čajniče. Zatim su krenuli prema Goraždu. Pojavili su se na kotama iznad grada. Mi smo sva tri mosta potpuno srušili. Na desnoj obali Drine zapalili smo stanicu i još neke zgrade. Treba uništiti sve što može neprijatelju da koristi. Opet je bilo neke panike u Goraždu. Radiotelegrafisti po drugi put vraćeni svečano natrag. Na severu Nemci i ustaše idu širokim frontom ka Ponoru i Mesićima. Idu vrlo sporo. Naši su digli i most kod Ustiprače. Opet su se šetali ustaški avioni. Izgleda da Italijani šalju lažne izveštaje, pa su ustaše bombardovale Šćepan Polje, misleći valjda da je tamo već stigla naša zaštitnica. Od dvadeset bombi šest nije eksplodiralo. Šteta nije bila nikakva. — Naši kod Prače opalili iz topa nekoliko metaka na grad. Napravila se uzbuna u neprijateljskom garnizonu. Arso je otišao u Goražde. Sada raste sve više ubedenje da ćemo Prvi maj dočekati u Foči. Lepo bi to bilo. Taman bi šuma sasvim zazelenila.

SUBOTA, 25 APRIL

Foča. — Pridigao sam se. Vatra je popustila — 37,4. Novosti s frontova nema. Samo je Gojko Krezović izvršio izdaju. On se nalazi na planini Kozari, severozapadno od čajniča. Lišio je slobode Milosava Milosavljevića iz Valjevskog odreda i još neke drugove. Inače se njegov

odred raspao. Ostao je samo sa 90 ljudi. U 10.05 uzbuna. Leti avion ka šćepan Polju. Posle deset minuta se javlja da je tučeno šćepan Polje. Bačen je veliki broj bombi. Pogodene su dve muslimanske kuće jednog sela prekoputa Tare. Gđali su i most, ali ga nisu pogodili. Ima veliki broj neeksplozivnih bombi. U 10.35 nova uzbuna. Tukli Bare. Preleće »Brege«. Ide na šćepan Polje. Sedimo u Milentijevoj kancelariji, Crni obaveštava šćepan Polje da dolazi avion, ali izgleda da su se svi sklonili.

2 časa. — Jedno su lična ubeđenja a drugo je objektivna situacija. Eleta⁶⁹ javlja da su Italijani s desne strane Drine, to jest s naše strane, pošli uz Drinu, to jest prema nama. Ali od Goražda put vodi pet kilometara pored Drine pre nego što zaokrene prema ćajniću. Uostalom za sat - dva znaće se kuda idu. — Krezović je imao nedićevske ugovorene znake za predaju, četiri njegova čoveka su prešla kod Ustikoline. Sada će biti dovedeni na saslušanje u Foču. — Od Druge brigade nema nikakvih vesti. Valjda nam neće umesiti takav kolač da se moramo povlačiti iz Foče.

8.15 časova. — Koča i Arso se javljaju iz Mravinjca. Nešto više od bataljona Italijana nalazi se u logoru kraj neke šumice na dva kilometra od Goražda. Iznenadili su se kad su videli da su mostovi porušeni. Bilo je i pripucavanja. Noćas se čuje pesma »O sole mio!« i vidi se vatra. Izgleda da će biti noćas borbe s tim logorom. Italijani su slali patrole na 5 kilometara uz Drinu prema Foči.

Na sevemom frontu situacija se komplikuje. Nešković i Kosorić, četničke vođe, stigli su sa 600 ljudi kod Mesića i drže se kolebljivo. Prema njima je naš Beogradski bataljon zauzeo oprezan stav. Nemci i ustaše su došli do Gradine s one strane Prače. Tukli su topovima i avionima Bare, jer im je onaj naš top napravio mnogo zbrke.

Krezović je pustio naše ljude, kaže da je pogrešio, javlja se našoj komandi i sada je sa tridesetak ljudi u svome selu.⁷⁰

Druga brigada se javila. Pregrupisavala je snage i veli da će preći u napad. Telefonista u Goraždu prisluškuje razgovor Italijana: neki poručnik — tenente — javlja generalu u Pljevljima da su doprli do Goražda, ali da su mostovi porušeni.

NEDEUA, 26 APRIL

Foča. — 5.30 časova: Navikao sam rano da ustajem, pa odmah uzimam pero i pišem. U drugoj sobi Crni razgovara s Arsom. Odlazim do njih. Raspored trupa je uređen. Štab Prve proleterske brigade javlja da se nalazi na novom mestu. Arso prima vest da neki muslimani već oko Mravinjca izlaze i čekaju — Italijane. Predlažem Crnom da

⁶⁹ Stevo Eleta bio je u prvo vreme četnik; kada je Dangić počeo da saraduje s okupatorom prešao je u našu vojsku. Bio je početkom 1942 član Operativnog štaba za Istočnu Bosnu. Poginuo je hrabro krajem 1943.

⁷⁰ Krezović je otada stalno ostao u našoj vojsci i junački je poginuo u borbi s Nemcima kod Ćajnića, krajem 1943 godine, u Šestoj ofanzivi.

danas damo priredbu. Pegavci su otišli, nema opasnosti od zaraze, a moralno bi silno delovalo. Crni se slaže. — S frontova ništa novo. Samo četnički komandanti, Neškovič i Kosorič, pali u očajanje i traže našu komandu. Primamo. Samo garancije. Zajednički operativni štab — jedinstvo komande.

16 *časova.* — Noćas su naši otvorili vatru s dva puškomitraljeza na Italijane kod Goražda. Bilo je panike. Sandžački štab javlja da ima tri bataljona na raspoloženju, ali još nema izveštaja šta su učinili. Dole, u Sandžaku, kod Bijelog Polja, naši su potukli četnike. Imali su preko 40 mrtvih. Mi 6. Poginula su nam dva komandanta bataljona. Prvi je drug Milovan Jelić, član KPJ. Njega je zamenio Milivoje Tomović, bivši žandarmerijski poručnik, ali je poginuo sutradan.

Italijani su prilikom napada na Cajniče imali s desne strane ustaše koje su počinile užasne zločine. Silovali su žene, decu. U Bobleći puštoš ostavili. Pretsednika NOO spalili živog. Četnici su bili na levom italijanskom krilu i pravili slična nedela. Silom su mobilisali narod u četnike. Od čelebića javljaju da su dva crnogorska bataljona izvršila prepad kod Pljevalja. Poslali smo izvidnice da vidimo koji su to bataljoni.

Ustaški avioni opet su tukli Šćepan Polje. Jedna veća bomba pala je pored samog mosta, ali ga nije pogodila.

22 *časa.* — U gradu je prilično uzbudljiva atmosfera. Ustaški i četnički elementi digli glavu. Eto, majstor iz krojačke radionice, kad mu jedan naš drug veli da će se partizani, iako odu, opet vratiti, dodaje: »Za sto godina!« U svrhu podizanja morala priredili smo danas fudbalsku utakmicu s Valjevcima. Još pre podne smo Zoran Žujović i ja s četom pionira napravili stativne na igralištu i nabavili fudbal. Bilo je mnogo publike. Naš tim je bio ovakav: Mika (keiner),⁷¹ Jurica Ribar, Krcun Penezić, ^{Korčagin} Vlatko Velebit, Vojo Dimitrijević, slikar, Arso, ja, Lola, Crni i Milentije. Pobedili smo sa 4:0 (1:0). Kod nas najbolja halflinija. U navali najbolji Milentije, dok je igrao. Ja sam bio slabiji nego obično. U prvom minutu pop Vlado, bek Valjevaca, polomio mene i Lolu. Golove su dali Crni dva i ja dva. Došao Tito na utakmicu i slikao nas, baš kad je Crni dao gol.

Uveče bila priredba Kragujevčana. Uglavnom dobra, iako dugačka. Fočana nije bilo, sem omladinaca. Jedan partizan — Bata Janjić, iz

⁷¹ Ostao u Foči.

^{7a} Korčagin - Mića Jovanović, pre rata obučarski radnik u Kragujevcu. U Foči je bio kurir u Vrhovnom štabu. Nekoliko puta ranjavan u borbama. On je u leto 1941 godine izvršio jednu od prvih akcija u Kragujevcu. Nemci su usred grada postavili jednu mapu Istočnog fronta i obeležavali nadiranje hitlerovaca u Sovjetski Savez. Geografska karta je bila izložena na jednoj velikoj dasci i čuvao je nemački vojnik. Mića Korčagin s još nekoliko drugova polio je kartu benzinom, zapalio i pobjegao. Nemač je pucao i ranio jednu devojkicu. Mića je kasnije u Kragujevačkom odredu dobio naziv Korčagin, po glavnom junaku u romanu Ostrovskeg »Kako se kalio čelik«. Tu knjigu je svaki partizan u prvim danima čitao. Ime Korčagin davano je samo najboljim borcima. Bilo je slučajeva da su se neki drugovi s imenom Korčagin pokazivali kasnije slabije u akcijama, pa je četa donosila odluku da im se oduzme naziv Korčagin.

sela Grošnice kraj Kragujevca, napisao je pesmu »Pozdrav zavičaju« koja se svima dopala:

<i>Laste, laste ptice drage, Kad bi samo htele, Vi bi brzo, vrlo brzo Do Srbije odletele.</i>	<i>A kad tamo vi stignete U zavičaj taj naš lep, Okupite oko sebe Radni narod, pošten svet.</i>
---	---

<i>Recite im tada svima, Da vas šalju iz daljina Hrabri borci, braća njina, Neprijatelj okovima.</i>	<i>Kažite im da je blizu Dan kad ćemo tamo doći Sa zastavom slobodarskom Kroz njihova sela proći.</i>
--	---

*Straha, gladi neće biti,
Mi ćemo ih otkloniti,
I čućete sa svih strana
Gromku pesmu partizana.*

24 časa. — Javlja se hitno Trnovo da je danas predveče stigao iz Kasindola narednik žandarmeriske stanice u Tilavi — Hrvat, i saopštio da će u toku današnjeg dana (to jest 26 aprila) ustaše udariti zajedno s Nemcima. Narednik je bio u pripitom stanju. Ipak mogu njegove informacije da budu tačne. Italijani su koncentrisali u Sarajevskom Polju oko 15.000 ljudi. Ofanziva iz ovog pravca mogla bi nam izmeniti planove.

Noćas Stari reče da je umro od pegavca Slobodan Princip — »Seljo«. Razboleo se oko Vlasenice pa su ga naši nosili sve do Bastasa. Junak je to bio. Sećam ga se još iz Beograda. Bio je neverovatno borben. Pesnicom je svaljivao policijske pisare i žandarme kad su nas napadali u Beogradu za vreme demonstracija. U ustanku se odlično pokazao. Bio je komandant Operativnog štaba za Istočnu Bosnu. Glavna mu je odlika: hrabrost i skromnost. Rodom iz Hadžića, kraj Sarajeva. Sinovac je Gavriła Principa. Nestao je još jedan đak Beogradskog univerziteta. Malo ih je ostalo u Bosni. Posle Bušatlije, ovo je najteži gubitak.

PONEDEUAK, 27 APRIL

Foča. — 16 časova: S glavnih frontova nema ništa novo. Naši su postigli u Hercegovini jednu veliku pobedu. 1.500 Italijana, po planu opšte italijanske ofanzive, napali su nas iz Nevesinja u pravcu Uloga, to jest hteli su da udare s leđa našim jedinicama. Naši su ih dočekali i već dva dana vode se žestoke borbe. Samo jedna četa Udarnog hercegovačkog bataljona zarobila je 93 Italijana, ubila oko 200, zaplenila 150 pušaka, dva teška mitraljeza, devet puškomitraljeza, nekoliko bacača i dosta municije. Italijani stalno bombarduju naša sela. Sinoć su razrušili selo Ljuboviće.

U Borču je nađeno šest vagona žita. Sve je to u redu preneseno. Stoke ima oko 7.000 grla.

24 časa. — Dobre vesti od Druge proleterske. Dočekala je jednu italijansku kolonu kod Miljena. Čula se paljba. Iz logora iznad Goražda brzo su krenule u tom pravcu dve čete Italijana s kamionima. Naši su s leve strane Drine otvorili vatru. Jedan deo Italijana se razbežao po šumi, a drugi je produžio za Miljeno. Sa severa još ništa nema. Između Prače i Renovice u dva maha pokušale su da pređu ustaše u manjim grupama, ali su lako odbijene. Na sektoru oko Podromanije čuje se neka borba.

General Bader, komandant Srbije i Istočne Bosne, pozvao narod na predaju i rekao da Istočna Bosna pripada »nezavisnoj« Hrvatskoj. Večeras sam držao referat o imperijalizmu. Slabo.

UTORAK, 28 APRIL

Foča. — Druga brigada sačekala italijanske kamione kod sela Kozare. Ubili četvoricu, a dvadeset ranjenih im pobeglo. Zaplenili su dva puškomitraljeza, četiri puške i 2.200 metaka za mitraljez. Crni je otišao u štab Druge brigade. Neprijatelj se sprema za drugi deo ofanzive. Italijani koncentrišu glavne snage oko Pljevalja. Postoje i neke neproverene vesti da će napasti Foču sa četiri strane. Na severnom frontu neprijatelj očigledno vrši pripreme za veći napad. Ustaše se kreću dolinom Prače ka Mesiću. Dovlače materijal za opravku mosta kod Ustiprače. U pravcu Duba koncentrišu jake snage iz Višegrada. Videćemo kako će biti. Ali, Prvi maj ćemo sigurno provesti u Foči. Danas smo imali najmanje deset uzbuna, šćepan Polje danas dva puta bombardovano. Pojavili su se neki novi italijanski laki bombarderi s dva motora. Vrlo su brzi. Samo se ne spuštaju ispod 2.000 metara. Lovčenci su nabavili municiju. Svaki vojnik dobio po 20 metaka, a dva mitraljeza po 700. Oteli su je u borbi od četnika. Bolje išta nego ništa.

SREDA, 29 APRIL

Foča. — Dan potpunog zatišja. S frontova apsolutno ništa. Čak nas ni avioni nisu posećivali. Samo iz Hercegovine javljaju da su kod Sliva zaplenili 17.000 metaka, a iz Mostara jedna patrola Konjičkog bataljona uvukla se u grad i uz pomoć mesne organizacije izvukla iz neprijateljskog magacina 20.000 metaka preko nekog krova. Divota. Ovo iščekivanje nas je dosta iznerviralo. Oseća se pomalo nervoza, naravno kod mene najviše. Onu splačinu od hrane večeras zamenismo zeljem i zelenom salatom. Sutra ćemo imati ćevapčiče. Uveče smo imali lak kondicioni trening. A posle pevanje. Hor nam je sve bolji. Ja ne pevam nego samo markiram. Otpočeli smo i šahovski turnir. Pobedio sam jednog boljeg od sebe — Vlatka Velebita, favorita turnira.

ČETVRTAK, 30 APRIL

Foča. — Danas se situacija nešto komplikovala. Ustaše i Nemci (Švabe vojvođanske u nemačkim odelima) krenuli su sa severnog fronta kod Mesića i Renovice. Prešli su reku Praču i došli do blizu Goražda. S one strane Drine izgleda da su Italijani bili noćas napadnuti. To Crni nešto sprema.

Inače nas hvata već memla u ovoj Foči. Ja se već više od 3 meseca nisam makao iz nje.

Razgovarao sam s pop Vladom o Srbiji. On misli da treba da udarimo s jakim snagama u šest kolona. Rok daje za sredinu maja. To nije kasno. — Iz Sandžaka javljaju da se Englezi otvoreno mešaju u naše stvari. Prave intervenciju. Bacali su petokolonašima kod Berana četnicima Bajе Stanišićа puškomitraljeze i mitraljeze. To je oružje palo u ruke muslimanima, a ovi su jedan deo poslali Italijanima. Dakle, gospodo Englezi, ovo je krupnija stvar. Vi pomažete sluge okupatora, vi pomažete reakciju, izazivate građanski rat. Na intervenciju bi trebalo odgovoriti intervencijom. Trebalo bi da i nama stižu s neba mitraljezi...

Stari i ostali drugovi su otišli u lov na divokoze. Boško je pošao, ali je pao s konja i gadno se razbio. Mi sada organizujemo velike sportske utakmice. Uzeće učešća više timova: pretstavnici bataljona koji čekaju u rezervi, omladina, radnici, članovi komande mesta. Samo nas Arso večerašnjim vestima malo pokoleba. Ali, on daje izjave da ćemo takmičenje održati 6 maja. Videćemo. Naš tim uveliko trenira. Biće lepe borbe. Sitnina pri Vrhovnom štabu moćiće sigurno biti drugi ili treći u ukupnom plasmanu.

Prekosutra drži Krcun referat o revoluciji.

PETAK, 1 MAJ⁷⁸

Foča. — Danas smo proslavili Prvi maj. U velikoj dvorani duvanske stanice skupilo se prilično naroda. Prva proslava Prvog maja na slobodnoj teritoriji. Lola je govorio u ime Partije. Setio sam se naših velikih mitinga u Fizičkoj sali. Maj 1938 — češka kriza. 10.000 ljudi. A posle četiri godine — pod našim oružjem u jeku rata — na oslobođenoj teritoriji. Dug put smo prešli. Silne smo žrtve dali. Lola je odao poštu palim drugovima, pozdravio drugove u neoslobođenim delovima, u glavnjačama i koncentracionim logorima. Podvukao je priznanje Staljina našoj borbi: »Jugoslavija i sovjetske oblasti koje su okupirali Nemci zahvaćene su plamenom partizanskog rata.« Dalje je rekao Lola da nas čekaju teške borbe u ovoj, 1942 godini, koja treba da bude godina pobeде. Ovo je bio jedan od najboljih Lolinih govora. Dobro je delovao na masu. U ime fočanskih radnika govorio je jedan drug koji je prebacio fočanskim radnicima (malim majstorima) što se više nisu odazvali u vojsku. Narod je naročito burno pozdravio

⁷⁸ Na ovom mestu u originalu »Dnevnika« nalaze se nalepljene dve marke i udareni su žigovi partizanske pošte koju je organizovao drug Moša Pijade - Čičа Janko. Ona je redovno radila mesec i po dana za vojsku i narod. Pisma su slata po čitavoj oslobođenoj teritoriji, u Crnu Goru, Hercegovinu, Sandžak i Bosnu. Poštanski saobraćaj bio je prilično organizovan na oslobođenoj teritoriji u to vreme. Crnogorska pošta je imala jedan veliki žig na kome je bio nacrtan crnogorski partizan kako pozdravlja pesnicom. Pri dnu je stajalo: »Partizanska pošta«. Hercegovci su imali žig veličine obične marke s petokrakom zvezdom i natpisom pri dnu »Partizan«. Nešto kasnije počinje da se organizuje pošta u Bosanskoj Krajini i Hrvatskoj. Tamo su postojale takozvane relejne stanice i punktovi, koji su imali svoje žigove i udarali ih na sva pisma koja su prolazila. Ali, jedina partizanska pošta, koja je imala prave marke, bila je u Foči. Čičа Janko je pronašao veću količinu starih jugoslovenskih maraka na koje su ustaše udarile svoj grb i natpis: »Nezavisna država Hrvatska«. Mi smo preko toga stavili petokraku zvezdu.

Staroga. Uveče smo imali svečanu večeru. Stari je rekao pri dolasku meni: »Idući Prvi maj proslavićemo u Beogradu odakle smo i pošli.« Svi smo bili raspoloženi. Naš hor je otpevao nekoliko pesama. Nije se obrukao. Tako smo proslavili Prvi maj na oslobođenoj teritoriji.

SUBOTA, 2 MAJ

Foča. — Od čajniča se čuje paljba. To jutros javljaju. Rezultat se još ne zna.

Danas smo otpočeli prvo partizansko sportsko takmičenje. Komanda mesta pobedila fočanske omladince sa 2 : 1, a straža pri štabu (Valjevci) izgubila od radnika sa 3:2. Šahovski turnir završen — pobedio Marko.

NEDELJA, 3 MAJ

Foča. — Došao je Crni od Druge brigade. Zadovoljan je. Hrabri su Srbijanci. Noću između 30 aprila i 1 maja napali su Italijane kod čajniča. Iznenađili su fašiste dok su spavali pod šatorima. Išli su na juriš s bombama. Samo se jedna četa Šumadiskog bataljona zadržala pet minuta, jer ju je jedan stražar primetio. Tih pet minuta bili su sudbonosni. Italijani su se dokopali bunkera na jednom ćuviku i osuli mitraljesku vatru. Tu je poginuo Makedonac Čira Dimitrijević, tipograf, robijaš iz Sremske Mitrovice. Radio je u »Borbi« u Užicu. Neka mu je slava! Svi ostali bunkeri su zauzeti. Naročito se istakli borci iz Petog bataljona. Narodni heroj Leković⁷⁴ bacio bombu u rov, ubio tri Italijana, jednog udario kundakom, skinuo mu cokule — i poklonio ih sinu! Prvomajski poklon. Naši su vadili iz šatora sanduke s municijom, ali ih nisu sve odneli. Ipak smo izvukli pet hiljada metaka. Italijani su imali oko 50 mrtvih i 50 ranjenih. Mnogo su se poplašili. To je bio bataljon divizije »Pusterija«, koja se onako ogorčeno tukla u Pljevljima. Krezović je bio s nama oko čajniča.

Na sportskom takmičenju naš tim je propao. Kragujevački bataljon pobedio skoro u svim disciplinama. Naše devojkice podbacile. U skoku u daljinu isto tako. Ja sam se slabo proveo na 1.500 metara. Do četvrtog kruga bio sam peti, a posle me svi tukli sem Joze. U odbojci smo pobedili Komandu.

Uveče smo imali sastanak sa temom: »O revoluciji«. Dobro je bilo. Diskusija živa. Videlo se da ljudi rade.

U ponoć Arso veli da na frontovima nema ništa novo. Nadamo se da ćemo moći da završimo naše sportsko takmičenje.

Legli smo oko ponoći. Mrtav sam umoran. Mnogo sam se izmorio danas.

PONEDELUK, 4 MAJ

Foča. — 10 časova: Najzad su ustaše i Nemci otpočeli ofanzivu sa severa. Idu od Mesića i Ustiprača. Od Mesića 500 vojnika s tri tenka i troja borna kola. Crni izdaje naređenje da se sve javne zgrade spale

⁷⁴ Petar Leković, kamenorezac iz Užičkog okruga, prvi naš narodni heroj, poginuo je početkom juna 1942 godine na položaju kod Izgora u Hercegovini.

u Goraždu. Preduzimaju se mere da se minira most kod Foče. Samo će put Foča — Goražde ostati otvoren jer ne može nigde da se ruši. Lete bombarderi nad Šćepan Poljem. Tukli su ga dvaput, ali opet ništa nisu pogodili. Valjda misle da unište most i preseku nam put za povlačenje. Ne znaju da za partizane nema presečenog puta. Ofanziva je otpočela i od Sarajeva. Ide jaka grupa Italijana prema Trnovu. Arso je otišao na položaj kod Druge brigade. Ona nešto sprema. Avionska bomba presekla telefonsku liniju Bastasi — šćepan Polje. Goražde palo oko 11 sati.

12.33 časa. — Svratio sam do Crnog. Taman mu čitam kako ŠIB⁷⁵ hvali hercegovačke partizane, a Mravinjac javlja: »Neprijateljski tenkovi krenuli iz Goražda u našem pravcu«. Crni telefonira Starom da pređe na ovu stranu. Izdat nalog da se spasu železnička stanica, duvanska stanica i vagoni. Za 10 minuta biće gotov most. Čvoro javlja iz Ustikoline da je sve u redu. Ne sluti ko mu ide od Goražda.

12.46 časova. — Crni naređuje da se uništi skela kod Foče. Zoran sprema flaše sa benzinom za tenkove. Veli da je to radio i u Užicu sa omladincima. Samo malo bolje da radimo nego u Užicu. Stari neće da pređe na ovu stranu. Veli da će pravo na Brod. Izdaje nalog da se most diže u vazduh. Zoran i ja idemo da gledamo taj prizor.

14.50 časova. — Nalog za dizanje mosta obustavljen privremeno. Skela kod Ustikoline se ruši. Presečen je konopac pa je brod pošao niz Drinu. Četnik, pa dobrovoljac, četnik, pa opet dobrovoljac, Nešković — opet pobegao, ovog puta izgleda Italijanima. Uspostavljena veza sa Mravinjcem (6 kilometara od Goražda). Nije se potvrdila vest da su tenkovi pošli prema nama. Javlja se Zdravko⁷⁶ sa položaja IX⁷⁷ brigade da je dve do tri hiljade Italijana došlo do Zorojevića. Naši vele da je nadiranje moguće zaustaviti. Moral Italijana slab. Naši bez panike. Jedan komandant bataljona javlja da mu je neki nemački tumač kod Stambolčića javio da Nemci šalju parlamentare. Sastanak je zakazan za sutradan u 11 časova po satu Stambolčića. Uglavnom sada (14.45) situacija se razbistrila. Danas pokreta nema. Neprijatelj ne ide iz Goražda.

Španac — Lekić javlja da su Italijani počeli da opravljaju most kod Goražda uz zaštitu tenkova na desnoj obali Drine. U Goražde je ušlo 2.000 Nemaca i ustaša. U ovom trenutku Crni govori Koči na francuskom i predlaže mu da noćas izvrši napad na Goražde. Koča pristaje. I s one strane se sprema napad na Italijane. Kraljevčani su stigli tamo.

⁷⁵ SIB — Sovjetski informacioni biro.

⁷⁶ Zdravko Jovanović, narednik u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, komandant Valjevskog odreda, u Foči komandant Jahorinskog odreda, poginuo u Sloveniji 1943 godine.

⁷⁷ Položaj IX — šifra za štab Jahorinskog odreda.

16.10 časova. — Dva tenka, javlja Mravinjac, došla do železničkog mosta. Štite Italijane pri opravci mosta. Beogradski bataljon stigao do Španca na brdo. Javlja se Zdravko. Skreće mu se pažnja da možda general Novaković hoće da se poveže s Jahorinskim odredom. Avion leteo nad Ustikolinom. S one strane bacao »protivboljševičke letke«. Sada javljaju da je avion iznad Mravinjca.

Telefon začutao za tri minuta. Crni vadi pečate koje smo zaplenili od četnika, pa ih udara za uspomenu. Zaplenjeni su kod Zaborka. Tu su akciju izvele Sandžaklije još pre dva meseca. Diskutujemo da li da večeras igramo odbojku ili futbol. Otići ćemo na teren malo da dignemo moral stanovništvu Foče. Samo Crni ne može da napusti telefon.

Vlatko danas čitavo pre podne razgledao masu pisama, dopisnica, slika pape, Musolinija, aviona, brošura — što smo zaplenili u borbi s Italijanima kod Cajniča. Iz svega toga materijala zanimljiva je brošura: »...Perche i combattenti del Montenegro sappiano« (»...Da borci u Crnoj Gori znaju«). Napisao je ovu brošuru armijski general, guverner Crne Gore, Alesandro Pircio - Biroli. Prevodi mi Vlatko Velebit.

U uvodu priznaje da je »front na Balkanu težak i mučan«. Zatim kaže:

»Govorim naročito onima koji u ovom strašnom partizanskom ratu, na ovom đavoljem terenu, znaju podnositi razbojnički sistem »ustanika« i to vedrim duhom koji je već oduševljavao ardite s Krasa i Pijave i redove »Disperate«. — Italijani u Crnoj Gori i Hrvatskoj i Nemci u Srbiji bore se za umirivanje Balkana, protiv Jugoslovena, koji nisu znali da brane svoju domovinu u jednom lojalnom ratu prošlog aprila, pa sada pokušavaju sistemom sabotaže i razbojničkih napada da ugroze leđa armija koje se bore protiv umirućeg komunističkog carstva Staljina. S toga je zadatak, koji ovde obavljaju italijanske divizije, s gledišta čitavog okvira rata, jednak onim zadacima koje vrše one jedinice koje su zabile italijanski trikolor i zastavu Rajha u srce boljševičke Rusije. Ako iz političkih razloga novine sada ne mogu govoriti o vašem frontu, uveravam vas da vas iz Rima prate s najživljim interesovanjem. Vaše žrtve su poznate. Jednog dana pašće veo i svi će znati i razumeti dalekosežnost i važnost bitke koju ste vi bili.

Pod II veli da je ovo nastavak borbe Rima i Venecije protiv »atavističkih snaga azijatstva — protiv komunizma Staljina u savezu s engleskim zlatom«.

Pod III — »Na dečju propagandu komunizma odgovorite vašim fašističkim i romanskim ubeđenjem vaše idealne misije. Vi se borite na Balkanu za Italiju da joj osigurate mesto koje joj pripada kao vlasniku jadranske obale od Trsta do Krfa. Sile osovine imaju pobeđu u ruci. Treba samo izdržati.«

Pod IV — »Neprijatelj misli da će lakše izdržati od vas tegobe ovog napornog rata. Ali on ne zna šta je naša vojska izvršila u albanskim planinama. On ne zna na šta je sve sposoban italijanski vojnik... Ali ja, koji vas poznajem dobro, znam da gorko iznenađenje očekuje sve one koji misle da će vas moći nadjačati u savezu sa snegom i zimom.«

Pod V — »Vaša je duša plemenita i dobra. I ne može biti drukčije jer ste vi iz vrta Evrope. Ali vaše strpljenje ima granica. Nikakve milosti za one koji kukavički ubijaju vašu braću. Nikakvo skrovište za one koji streljaju vaše zarobljene drugove u vojnim operacijama protivno svim ratnim zakonima. Pokažite ovim varvarima da Italija zna kažnjavati po nemilosrdnom zakonu pravičnosti, premda je ona učiteljica i majka civilizacije. Za svakog palog druga neka plate deset pobunjenika.«

Pod VI — »Bajka o Italijanu dobričini mora da prestane. Italijanski vojnik je prvenstveno ratnik...«

Pod VII — »Ne pouzdajte se u one koji vas okružuju. Setite se da je neprijatelj svuda: prolaznik, koga srećete i koji vas pozdravlja, žena kojoj se približujete, vlasnik kuće koji vam daje konačište, krčmar koji vam prodaje čašu vina. Ne verujte i čutite. Od jedne suviše reči može da zavisi vaš život.«

Pod VIII — »Ko vam govori da se ustanici Crnogorci i Srbi bore protiv fašizma, a ne protiv Italije, taj vam govori najsramniju laž. Danas je fašizam Italija. Ko mrzi fašizam — mrzi Italiju.«

Pod IX — »Nemojte se sažaliti na bedu naroda čiju ste vi zemlju okupirali. Ovu bedu je želeo sam crnogorski narod. Rat je rat. I on ima svoje zakone. Milost onima koji su raščerečili diviziju crnih košulja »Mesinu«, zločin je!«

Pod X — »Na lukavost neprijatelja odgovorite najhladnijim mirom, na iznenađenje odgovarajte uvek i na svakom mestu. Pamтите da više vredi da se vas boje nego da vas preziru. Rim vlada! rekao je Duče. I Rim će nadvladati takode balkanske »ustanike«, koji su druga ruka mešavine plutokratsko - jeverjsko - masonsko - boljševičkog naroda.«

Izdato u Cetinju, januara 1942. Pircio Biroli⁷⁸
1942-XX.«

18 časova. — »Neprijatelj izišao na prvu kosu Mišjak iznad Goražda da se obezbedi preko noći.« Time drug Lola završava svoju izjavu o popodnevnoj situaciji i savija cigaretu. Ferid Čengić dolazi i kaže da su mu iz Trnova javili da su Italijani došli do Ledića, neka dva sata od Trnova. Pošli su iz Hadžića i Pazarića.

19.01 časova. — U ovom trenutku odleteo je u vazduh most Franje Josifa na Drini. Ispusti svoju gvozdenu dušu. Skupili smo se u Lolinoj sobi. Sumrak. Prvo dim, svetio, pa eksplozija. Most stoji. Onda još jača eksplozija i — ode. Pošli smo da vidimo kako izgleda most. Silan dim diže se. To naši zapalili duvanske magacine i stanicu. Došli smo na Drinu. Zanela je čitav luk mosta nekih tridesetak metara, toliko je jaka. A u 19.35 »Slobodna Jugoslavija«: »Vrhovni Štab je naredio dizanje svih mostova na Drini.« Vraćam se. Mrak. Foča utonula u mrak, samo sa severne strane vatra, vatra. Jedno dete veli: »šteta, izgoreće trešnje«. Mi rušimo da bismo gradili!

⁷⁸ General Pircio Biroli zbog nečuvenih zločina koje su počinile italijanske trupe pod njegovom komandom u Crnoj Gori proglašen je za ratnog zločinca. On se sada nalazi u italijanskom Ministarstvu rata, a takode je šef komisije za ispitivanje držanja italijanskih oficira za vreme kapitulacije Italije, septembra 1943 godine.

20.30. — Italijani su osposobili jedan most za pešake kod Goražda. Inače situacija mirna.

22 časa. — Sada smo se vratili Stari, Lola, Vlatko i ja iz šetnje. Išli smo do mosta. Drina huči. Magacini dogorevaju. Ljubez⁷⁹ nam daje letak koji je danas bacio italijanski tromotorac. To je neka četnička burgija: »Kako je poginuo major Todorović«. Tu se govori da se četnici bore protiv okupatora — a iz okupatorovog aviona ispada četnički letak! Nas naziva najgorim imenima. Veli da smo ustaše. Crni nam pokazuje drugi letak, generala Badera, komandanta svih »savezničkih trupa« u Istočnoj Bosni. Tu poziva narod na predaju i veli da je stigao neki g. Benak u ime Pavelića kome se treba javljati. Na kraju Bader veli: »Naše trupe su ispred Lenjingrada, Moskve i Rostova.«

S frontova u ponoć ništa novo.

UTORAK, 5 MAJ

Foča. — 7.00: London javlja da se iz Moskve zvanično saopštava da je otpočela nova ofanziva Crvene armije. Ako je tačno — odlična stvar. Vest o zimskoj ofanzivi Crvene armije — oslobodenje Rostova — došla je baš kad smo napustili Užice i mnogo je značila.

S frontova ništa novo. Samo se meštanske jedinice raspadaju. Uhvaćen je jedan puškmitraljezac. Beži. Sve ih razoružavamo, jer su pred neprijateljem napustili front, a oružje dajemo onima koji hoće da se bore.

11.15. — Milentije, Mile⁸⁰ i Ljubinka polaze kroz jedan sat u Hercegovinu. Zamolio sam Milentija da pozdravi mog starog strica Jovana, koga su Italijani zimom ranili bacačem. S našeg fronta ništa novo. Neprijatelj sedi u Goraždu. Nije kretao u toku današnjeg predpodneva.

16.00. — Malopre prelete preko nas jedan bombarder — tromotorac. Prilično smo se osmelili. Gledamo ga kroz prozor. Sirena svira sa džamije kad je bio baš nad nama. Otišao je posle do mosta, video šta je učinjeno od njega, pa se obrnuo u pravcu zapada, ćući⁸¹ javlja iz Mravinjca da je išao u patrolu do blizu Goražda. Neke muslimanke su mu rekle da su Nemci i ustaše u Goraždu i da su uhvatili dva partizana. Dao im je 40 dinara da još ispituju šta ima novo. Veli da je video da su Italijani prebacili i daske preko mosta — pa čak prelaze motociklom. — Danas Lola i ja odlučismo da posle ovog rata napišemo zajednički knjigu o partizanskom pokretu, naravno ukoliko izvučemo čitave glave. Dajem drugu Ribaru prostor za izjavu u tom smislu: »Pristajem = Ivo Ribar.«

⁷⁹ Ljubez - Ljubomir Marić, partizan iz Kragujevačkog bataljona, poginuo posle rata u automobilskoj nesreći.

⁸⁰ Mile Radosavljević, metalski radnik iz Čačka, poginuo u leto 1944 prilikom prelaska iz Crne Gore u Srbiju.

* Vasilije Cučić, poštanski činovnik iz Beograda, nestao posle Pete ofanzive.

17.45. — Polazimo da igramo odbojku. Crnom javlja Zdravko da se vratio parlamentar sa sastanka s Nemcima. Bio je neki švapski major, neki civil — bivši domobranski poručnik, dva domobranska žandarma i jedna devojčica. Hitlerovci su potpuni idioti. Predlažu nam: predaju oružja i odlazak kućama. Kažu: »Ustaše su divlje grupe, Nezavisna Hrvatska ne postoji; mi tražimo samo slobodnu prugu Beograd — Zagreb i Beograd — Niš. Ustaše i domobrani biće poslani na Istočni front.« Naš parlamentar je rekao da nije došao da vodi nikakve pregovore već je došao da vidi šta oni hoće. Dalje je Nemač rekao da ih ima 80 miliona i da im je lako izgubiti 10 miliona za pobjedu. Naš parlamentar je odgovorio: »Nas ima čitava Evropa.« Crni je rekao Zdravku da na bezobrazluk Nemaca odgovori puškom.

22.00. — Trnovski front — Ščepan (Bora Kovačević)⁸² javlja da je Kijevska četa pustila Italijane na 50 metara i otvorila vatru iz mitraljeza i pušaka. Ipak, Italijani su prilično duboko prodrli. Zauzeli su Lediće. Stari je odložio napad na ustaško gnezdo Bjelemiće i naredio da te snage navale na Italijane koji nadiru ka Trnovu. Kad zaustave Italijane, onda neka napadnu Bjelemiće. Naši odredi u Hercegovini prodrli su čak do Metkovića. Prešli su tom prilikom 45 kilometara za 9 sati. S fronta kod Goražda nema ništa novo. Neprijatelj se ne kreće. Noćas bi trebalo da ih udarimo s jedne i druge strane.

SREDA, 6 MAJ

Foča. — 10.00: Neprijatelj od Goražda nije se dosad kretao. Naši su noćas izvršili napad na Italijane s one strane Goražda. Čula se dva sata jaka paljba. Rezultat još nije poznat. Na trnovskom frontu situacija ozbiljna. Nadire jedna italijanska alpinska brigada u više kolona na vrlo širokom frontu. Bivše četničke jedinice — Igmanski bataljon — raspale se. Ostalo svega 70 ljudi — skojevci. Snage koje su imale zadatak da napadnu Bjelemiće hitno su otišle na trnovski front. — Zdravko (Jahorinski odred) izvršio noćni napad na Podgrab. Rezultat nepoznat. — Jutros u 8.30 letela jedna Pavelićeva »Štuka« vrlo nisko nad gradom. Kapetan⁸³ koji je pobjegao iz Sarajeva veli da ona nosi dve bombe od po 50 kilograma i mitraljez. U 10.05 preleće jedan tro-motorac. — Hrana nam je sve slabija. Jutros smo jeli samo klinčorbu s kiselim pekmezom.

10.20. — Mujo Hodžić dođe na raport Crnom i saopšti mu u poverenju da se general Novaković nalazi u nekoj pećini u Dragočavi. Saopštio mu je jedan musliman u najvećoj tajnosti. To je sat odavde. Preduzete su hitne mere da se stvar ispita.

⁸² Narodni heroj Bora Kovačević - Ščepan, profesor iz Duvna, preveo Gorkijevog »Klima Samgina« s drugom Milovanom Dilasom, član AVNOJ-a, kasnije rukovodilac politodela Desete hercegovačke brigade, poginuo 14 juna 1943 godine po prelasku drumu Kalinovik — Foča prilikom naleta nemačkih bombardera kod sela Craete, zajedno sa sedam drugova iz Hercegovačke brigade.

⁸³ Nadporučnik Stevan Grabić — vidi 22 maj 1942 godine.

Gotova je dnevna zapovest druga Tita, izdata danas, na Đurđevdan. »Staljinovo priznanje nas prožima ponosom, ali nas još više obavezuje da izvršimo svoj dug prema narodu i našim velikim saveznicima na čelu s Crvenom armijom.« Citava zapovest je prožeta ofanzivnim duhom. »Napred, drugovi, u sveopštu ofanzivu protiv mrskih okupatora i njihovih slugu. Napred u borbu, zajednički, rame uz rame s herojskom Crvenom armijom, da u toku ove godine protjeramo okupatora iz naše zemlje, da uništimo njihove domaće sluge i izvoštimo narodima Jugoslavije slobodu i nezavisnost«.

Marko određuje jednu četvu Kragujevčana i 20 Mujinih ljudi da odu u pećinu kod Grdijevića da vide da li je tamo general Novaković, prema izjavi onog muslimana. Odatle su vršeni u poslednje vreme napadi na transporte žita i našu bolnicu na Pivi.

Iz Celebića javljaju da su neki avioni bombardovali naše položaje oko čajniča.

12.00. — Javlja se Koča. Bio na položaju. Nikakvih promena na frontu. S one strane Drine italijanski logor na svom mestu. Video je italijansku kolonu kako ide prema čajniču. Veli da je noćas borba trajala dva sata. Počela ručnim bombama, a završila se bacačima. Naši drže Mišjak. Nemci su se odatle vratili. Kočine tri jedinice otvorile noćas vatru. Slabo im odgovorili Italijani. Naši se tuku po Romniji. Italijani jutros u šest časova krenuli za Trnovo.

15.48. — Ležimo Krcun, Zoran, Senka, Zina i Mileva na travi u šumi iznad Foče. U daljini porušen most. Sunčamo se i mislimo kada ćemo u Srbiju, čujem iz daljine avion. Bombarder — tromotorac. Baca letke. Hvatamo ih. Krcun kaže: »Zovu nas da idemo kući«. Mala Azijada iz susedne kuće donela nam vode.

16.15. — Predrag Đurić, kurir Druge brigade, Sandžaklija, donese u ovom trenutku izveštaj o noćasnoj akciji. Napad kod Miljena — Kozare: 150 mrtvih, zarobljenih i ranjenih neprijateljskih vojnika. Plen: 5 puškomi tra i jeza, bacač s dva sanduka mina, 30 pušaka s municijom, 150 bombi. Naši: 6 ranjenih. Dočekao nas neprijatelj uraganskom artileriskom vatrom. Prvi bataljon Druge brigade u potpunosti izvršio zadatak. Leković i ovog puta zaplenio puškomitraljez s ostalom vojničkom spremom. Nijedan metak iz puške nije ispalio. Sve na bombu. I to najviše italijanskim bombama. Naši puškomitraljesci dobro radili. Četvrti bataljon triput jurišao na top branjen od četiri mitraljeza. Italijani su imali toliko mrtvih, jer su jurišali na naše. Naši su gazili s leša na leš.

Vest je afiširana na tri mesta u gradu. Crni je odmah preneo izveštaj svima položajima. Italijani nastupaju s jednom brigadom na liniji Ledići — Gaj — Čeružići — Grab — Tvrđinići. A idu takode od Pala — Kasindola — Jasika — Ružice. Jutros od šest časova linija Ledići — Gaj — čeružići. Naši javljaju da i danas mogu zadržati tu liniju. Mislimo da neće prodrći do Trnova, jer će dotle doći grupa

Rade Hamovića, koja će vršiti noćne napade, a prebaciće i izvesne jedinice u neprijateljsku pozadinu.

20.05. — Bobić javlja da se Trebevički bataljon povlači s položaja. Jedna četa je već stigla. Bobić s udarnim bataljonom hoće da zauzme njihovo mesto. Ima 229 ljudi. S ostalih frontova ništa novo. Večeras je priredba Kragujevčana. Neću ići.

20.55. — Crni zove Trnovo. Petokolonaški elementi u Trebevičkom bataljonu pobili komandno osoblje. Front se rasuo. Trnovo izgleda da je već palo. — Stižu kuriri od Mire Popare iz Fatnice, Operativni štab za Hercegovinu. Oni se dobro tuku. Sprečili su privremeno italijansku ofanzivu s tog kraja. Prodrli su do Metkovića. Bliže se Mostaru. Presekli su prugu Dubrovnik — Mostar. Dobro rade ti naši drugovi.

ČETVRTAK, 7 MAJ

Foča. — 9.00: Jutros u zoru došao je šćepan (Boro Kovačević) iz Trnova. Puč u Trebevičkom bataljonu izgleda da je organizovao general Novaković. Njegova dva rođaka (Vukotići — kumovi) dolazili su pre nekoliko dana u bataljon i govorili da se ne treba boriti protiv Italijana i da se ljudi vrate kućama jer im neće ništa biti. Pobijen je komandni kadar jedne naše čete. Od Igmanskog bataljona ostalo je 60 ljudi, od Kijeuskog uglavnom sve, i ceo udarni bataljon Kalinovičkog odreda. — Od Goražda neprijatelj ne ide ni jutros. Koča javlja da se čuje jaka artileriska vatra u pravcu Renovice i Bara. Drugi izveštaj veli da se vatra čuje i od Jabuke.

Sada se doznalo ko je Petar Ilić (hercegovački komandant). To je Petar Drapšin⁸⁴, španac, sin seljaka iz Turije (Bačka). Bio je u španiji politkom čete. On piše na španskom vrlo lepo pismo Gojku Nikolišu i Đuri Mešteroviću. Veli da se Hercegovci dobro biju. Nemaju municije, pa su bacili parolu: »Nijedna akcija bez zaplene oružja i municije! Hitler i Musolini imaju i oružja i municije. Samo je treba uzeti.«

U ovom trenutku, (9.18), javljaju da dolazi bombarder od Kalinovika. Sa džamije svira uzbuna.

9.22. — Komandant Pračanskog bataljona javlja da je neprijatelj krenuo iz Dolova na Vražnice. Naše patrole su ga odbile. Bila su četiri ranjena Nemca. čuje se neka artileriska vatra. Neprijatelj pošao ka Ilinu i Pothranjanu. Ne zna se jačina neprijatelja. Vatra sipa da bi raščistila teren.

10.18. — Pop Vlado, Zoran i ja šetali smo kilometar od Foče uz Drinu, seli u hlad uz lipu kod stražare i otpočeli razgovor: o prvoj pušci u našem ustanku.⁸⁵

⁸⁴ General - major Petar Drapšin, komandant Četvrtog korpusa, poginuo nesrećnim slučajem posle rata.

⁸⁶ Vidi u Prilozima.

13.45. — Rade Hamović stigao s dva bataljona na Rogoj i nadamo se da će ovaj deo fronta povezati. Poginuli drugovi iz Kasindolske čete: komandir Boško Matić, radio u oporavilištu u Kasindolu, Ilija Đorđević, politkom, radnik iz Sarajeva, i Vlajko Radosavljević, učitelj iz Kasindola. Tomaš i Mašan Vukotić, kumovi Novakovića, počeli su da huškaju pre ofanzive — pokušali da izazovu rasulo. Mašan bio u četi. A Tomaš pre ofanzive govorio: »Ja vam garantujem da nam Italijani neće učiniti ništa.« Pobjegla sada obojica u Sarajevo. — Izgleda da neprijatelj još nije ušao u Trnovo. Ostali frantovi — mirni.

16.00. — Zdravko javlja da neprijatelj napreduje u tri pravca: na Jahorinu, u pravcu Prača — Vrilo i ka Kasindolu. U prvoj koloni ima 300 vojnika i 100 tovarnih konja. Vezu s Kalinovičkim nisu uhvatili. Neprijatelj nastupa na celom sektoru. Da bi neprijatelju zatvorili prelaz preko Jahorine, još noćas su poslali čitav udarni bataljon i on se nalazi na položaju. — Bobić se nalazi na Babinama ispod Bistrice, — na Jahorini, Italijani prodrli u Meždru i Rogoj. Imamo dosta ranjenih. Izgleda da ćemo se morati povući, javlja Trnovo.

18.20. — Naš sanitet čuda pravi. Prvo su ispisali na svoju ruku parole po varoši: »Živeo naš sanitet!« — »Peri veš, šišaj se!« — »Ko nema vaške nema ni pegavač!« Zatim na esperantu: »Proleter i svih zemalja ujedinite se!« i »Živeo komunizam!« Sve je to danas izbrisano. Danas nova napast. Odredio Gojko trojicu koji idu ulicama, vide čoveka, pojure ga pa kad ga uhvate, dvojica ga drže, a treći mu mašinom za šišanje otseče parče kose, pa posle mora da se šiša do glave. U berbernici puno uglednih građana i svaki postrizhen kao ovca. Ove pustahije s mašinama za šišanje navalile na omladinsku radnu četvu koja je pored Čeotine češljala vunu. Omladinci se razbežali po šumi. Daju izjave: »To kao za vreme stare Jugoslavije. Gone te kao žandari. Ali to se ni tada nije radilo.« Veljko i ja slušamo iz sobe jednu ženu u susedstvu: »Joj, ne smijem na sokak ošišać me, pa kud ću onda«. Marko je saznao za ove slučajeve, pa su drugovi iz patrole, koji su tako sprovodili borbu protiv pegavca, uzeti na odgovornost.

20.00. — Javlja se Koča. Na sektoru levo od njega žestoka artileriska vatra. Dvadeset topovskih zrna pada u minutu na Bare. Sutra, izgleda, biće glavni napad. Neki Ilija, bivši predsednik opštine, ubio kod sela Ilovače doktora Rusa iz Ariljske čete,⁸⁶ zatim konjovodca — nekog starog Tamnavca, i kurira, a odveo bolničara i njegovu ćerku. Sve ubijene grozno je mučio.

Stigli kuriri iz Crne Gore. Četnici prešli u ofanzivu. Uzimaju učešća u opštoj ofanzivi okupatora protiv nas. Ali naši se spremaju na protivudar. Situacija će se razbistriti za koji dan. Večeras mi izgleda da ćemo Foču ipak napustiti brže nego što sam mislio.

⁸⁶ Lekar iz Ariljske čete zvao se Anderson. On je emigrirao iz Rusije posle 1917 godine, ali je od prvog dana oslobođenja Arilja 1941 pristupio nama. Kada smo se povukli iz Uzičkog okruga, on je pošao s našom vojskom. Bio je to čovek pedesetih godina, visok, s čizmama i kožnim kaputom i stalno ga je pratio vučjak. Lekar Anderson bio je u Drugoj proleterskoj brigadi i savesno je vršio dužnost, sve dok ga četnici nisu ubili. Imena ostalih pobijenih nisam mogao da saznam.

22.00. — Rade Hamović dočeka Italijane kod Rogoja i Pandurica. Neprijatelj: sto mrtvih i još više ranjenih. Mi: tri mrtva i dvadeset ranjenih, među njima i komandant Udarnog bataljona Obren Andrić. Ustaše ušle u Trnovo. Italijani idu po kosama. — Koča dugo razgovara s Arsom o pravcu kretanja. Ove meštanske čete iz Duba i Rogatice, koje su se predale, Italijani i Nemci izručili ustašama, a ovi ih pogubili na mostu u Višegradu. — Italijani nadiru prema Kalinoviku. To je najopasniji krak neprijateljske ofanzive. Izgleda da im je cilj da od Kalinovika krenu na Foču. Italijani strahovito pljačkaju. Sve odvlače u pozadinu. U Ledićima ustaše silovale mnoge žene i devojke. Italijani odveli sve muškarce iznad 14 godina. — Bobić na Jahorini sa Udarnim bataljonom odbio Italijane.

PETAK, 8 MAJ

Foča. — 7.00: Stigao izveštaj Druge brigade. Zlatarci napravili zasedu kod Mrković Kola, između Metaljke i čajniča. Naletelo 25 kamiona sa tenkom. Dva kamiona uništena i šest Italijana ubijeno. Iz Staronića ustaše dejtvovala sa dva mitraljeza, bacačem i malim topom, tako da naši nisu mogli da koriste ovaj napad. Iz Pljevalja stigla Italijanima prilična pomoć. Izgleda da se pripremaju za napad: Ifsar — Slatina — Foča. Jedan Italijan, koga smo juče zarobili, izjavio da je stiglo iz Ruda 1.000 ljudi. U Međedi vlast predali ustašama. — Već treći dan sunce. Inače bilo je kiše i oblaka sve do kraja marta. Šuma je ozelenila, i to ne sva, do 500 metara visine. Valjda će sve sada planuti.

13.40. — Situacija ozbiljna. Lola ne dozvoljava čak ni da idemo na livadu da igramo odbojke. Italijani se od čajniča ne usuđuju da idu. Noćas pukla jedna naša puška, a oni čitav sat trošili municiju. Jutros Italijani bombardovali Rogoj. Prevodili smo Molotovljevu notu o nemačkim zločinima u SSSR-u.

Neprijatelj ide sa obe strane Drine. S desne obale jače nadire. Izdat nalog da se spali drveni most na Četini. Koča javlja iz Mravinjca da je na Oštrom jaka artiljeriska vatra.

17.30. — Četnici otpočeli ofanzivu u Sandžaku. U borbama 4 i 5 maja ubili smo im 33, a ranili 20 ljudi. U napadu učestvovalo 800 četnika. Terzić se dobro pokazao. Ofanziva na tom sektoru već je otupila oštricu. Durmitorski bataljon udario s one strane Tare i opkolio jednu grupu četnika. Lola veli: »S nestrpljenjem se očekuje pismo od Janka«. Italijani su pošli i od Nevesinja u pravcu Kalinovika preko Uloga. Avioni su nad nama leteli čitavo posle podne. Kragujevčani otvorili vatru iz mitraljeza.

19.15. — Jevđević i pop Perišić napisali letak koji su Italijani bacali iz aviona danas. Tu pozivaju seljake da se s puškama predaju Italijanima, koji će im oružje ostaviti »radi odbrane sela od komunističkih i partizanskih bandi«. Tako ta petokolonaška gospoda: Italijani siluju, pale, pljačkaju i odvođe u ropstvo sve iznad 14 godina, a četnici zovu na

predaju. — Napad Italijana s one strane Drine od Goražda nije se razvio. Obustavljeno je paljenje teškog drvenog mosta na četini.

21.45. — Ustaše se pojavile južno od Bara, javlja Koča. S ostalih frontova ništa novo. Dobrovoljačka vojska se rasipa. Pračanski bataljon prešao na onu stranu, na Romaniju. Od Bobičevog Udarnog bataljona ostalo 120 ljudi. To je sada sav Jahorinski odred.

Crni i Arso izračunaše da nas napada 19.500 Italijana i Nemaca: od Pljevalja i Ruda 6.000; od Prače, Rogatice, Višegrada 2.000; od Sarajeva i Hadžića 10.000; Nevesinje — Ulog — Kalinovik 1.500.

Arso Jovanović daje sledeći vojni pregled za moj Dnevnik:

»Ove su grupe Nemaca i Italijana pojačane izrodima: ustašama i četnicima. I crnogorski su četnici u vezi sa ovom ofanzivom otpočeli pokret prema Šavniku i Sandžaku. Naši su prešli u protivofanzivu. Tek sada se vidi od kakve je ogromne važnosti bilo oslobođenje Borča.

To bi bio za nas najopasniji pravac — u leđa, nanet od neobično krvoločnih protivnika — ustaša. Tim je obezbeđen put prema crnogorskom planinskom masivu: Piva, Maglie, Volujak. Obezbedivši svoje uporište u Foči, mogli smo mirno preduzimati planske akcije rušenja komunikacija. Ofanziva je u svojoj osnovi propala, jer nisu uspeli da unište našu živu snagu.

Odavde vidimo da su ovi brdoviti predeli idealna baza za partizanske akcije. S ovih planina mogu partizanske jedinice, kao sa otskočne daske, da dejstvuju u ostale predele. Mada je ovaj teren teško prolazan, ipak je naš. Vrhovni štab preko zime i proleća imao vezu sa glavnim štabovima pojedinih pokrajina, što znači da se naša borba u čitavoj Jugoslaviji mogla pravilno i jedinstveno razvijati. Sama Foča je centar između Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Sa svih strana kuriri su brzo dolazili. Sa Zabljaka preko Štulca (Durmitor — 2050 metara) na Pivu, pa zatim na Šćepan Polje — po snegu za 24 sata.

Pojedinosti ofanzive:

Crnogorci slamaju krak uperen prema Šavniku i Sandžaku. Krak od Čajniča i Goražda paralisano dejstvom proleterskih brigada i neprijatelj prikovan za komunikaciju. Naši noćni napadi nanose neprijatelju teške gubitke. Rušenje mostova kod Goražda u završnoj fazi operacije paralisalo je ovaj krak. Krak preko Prače ka jugu zadržavan je dejstvom proleterskih brigada, dok su se meštanske jedinice delimično rasule. U ovoj ofanzivi Kalinovički odred se ceo raspao i Italijani skoro bez borbe spojili sa svojim snagama u Kalinoviku, koji smo držali u opsadi šest meseci. Drug Rade Hamović je Italijanima naneo kod Rogoja teške gubitke. On je naleteo na njih s Udarnim bataljonom. Da bi Italijani bili zaustavljeni, formirana je udarna grupa Kalinovik — Foča. Nju sačinjavaju: 350 Hercegovaca i Drugi šumadiski bataljon. Dejstvo ove grupe videće se narednih dana. Culi smo da su Italijani krenuli ka Nevesinju i Ulogu, ali taj krak ne pretstavlja nikakvu opasnost za nas. Ni Italijanima ne može doneti nikakvu korist, jer vodi preko planinskog zemljišta gde se ne nalazi nijedna partizanska baza. Prvobitna namera Italijana bila je krenuti iz Gacka, mobilisati Borčane i preko Čemerna udariti na Foču. Zaista za nas bi ovo bilo najjači udarac jer bi nas presekao od pivske visoravni. Pošto smo likvidirali Borač, Italijani su ponovo sve snage prebacili u Nevesinje.

Italijani su preuzeli ofanzivu i u drugim pokrajinama: Gorski Kotar, Lika, Kordun, Banija.

Kod nas u Istočnoj Bosni usled uticaja pete kolone, seljaci uglavnom nisu hteli da se bore. Ali im se ljuto sveti, jer Italijani pale i odvođe u ropstvo sve iznad 14 godina. A petokolonaši Jevđević i Perišić preko italijanskili aviona šalju proglašavaju narodu da se preda.

Arso R. Jovanović*

SUBOTA, 9 MAJ

Foča. — 10.00: Koča javlja da neprijatelj nadire prema Oštrm Vrh. Italijani idu od Gorazda, Miljena i čajniča u tri kolone, uglavnom opštim pravcem: Dubrava, Humna, Goli Vrh, Han Soha, Boljoradina, Foča. Celokupna snaga: najmanje jedan pešadiski puk dobro snabdeven bacačima i brdskim topovima. Kraljevački bataljon povukao se sa položaja Biljik — Ahmovići u pravcu Vikoča. Italijani su još juče krenuli, a izveštaj je stigao jutros rano. S ostalih frontova nema nikakvih izveštaja.

Arso i Lola otišli su na savetovanje kod Starog. Rečeno nam je da stvari spakujemo. Potkovao sam cipele, vindjaku okrpio, na čuturu namestio kajiš, a od platna ustaškog aviona, oborenog novembra meseca 1941 kod Rogatice pušćanom paljbom, napravio sam torbicu za »Dnevnik«. Bio je to avion tip »Potez«; ležao je na stanici.

Stigla jedna neproverena vest da su Italijani zaustavljeni južno od Obija. Zadržali ih Hercegovci. Italijani sada krenuli prema Borču.

11.30. — Gornja vest netačna. Italijani ušli u Ulog. Obaljski bataljon se raspao. Straljanska četa sa 150 pušćaka predala se Italijanima. Krsta Rudan, bivši komandant Obaljskog bataljona, osuđen na smrt zbog izdaje kod Mjedenika. Sadašnji komandant bataljona Petar Goljević, zvani »Bugarin« nestao. Po svoj prilici ubijen. Drugi šumadski otišao na Borije ka Kalinoviku, a Hercegovci na Mjedenik da štite Borać od Italijana i ustaša, koji su tamo pošli. S drugih frontova nema ništa do ovog trenutka.

17.05. — Foču napuštamo konačno i neopozivo. Lola nam je saopštio u 14 časova da se spremimo za večeras, a u 16.30 sve su stvari bile u Komandi mesta. Pošao sam sa drugom Ismetom Mujezinovićem na groblje iznad Foče, gde sam držao kurs omladincima iz Šumadskog. On mi je u »Dnevniku« nacrtao grad koji je ravno 110 dana bio slobodan: od 21 januara do 10 maja. Verovatno će Italijani ući u grad sutra. Dok je Mujezinović radio pejsaž, tromotorni italijanski bombarder prelete Foču. Sirena je svirala jedno pet - šest puta, jer je avion tukao naše položaje dva do pet kilometara od grada. Pravio je veliki luk i uvek malo zakačinjao grad, a sirena je svirala.

Sto deset dana u Foči, više od Pariške komune i mađarske revolucije. Sećam se dobro one mračne, ledene zimske noći kad smo ušli. Napuštamo grad u suncu. Doneli smo mu slobodu, skinuli smo leševe s mosta, obustavili klanje, uneli kulturu, nov život, zaista sunce. Možda neki drugovi suviše oštro kritikuju mase ovoga kraja, možda ne govore tako o Istočnoj Bosni kao o Crnoj Gori, Hercegovini, Sandžaku. Ali ovo je najzaostaliji deo Jugoslavije. Narod ovog kraja do 1918 bio je kmet

begovski i aginski. On nije imao revolucionarnih tradicija Nevesinja i Krajine. Ovo je kraj gde naša Partija do pre deset meseci nikog nije imala, njen se glas nije čuo. Ovde je carovaia »Jenesa« čak kad je bila u opoziciji — gotovo jedino ovde u čitavoj Jugoslaviji. — Pa onda nacionalna i verska mržnja koju su domaća gospoda do maksimuma razvijala. Jevđević je godinama tražio ovaj narod. Sve su to momenti koje treba uzimati u obzir pri oceni čoveka ovog kraja.

Radili smo ovde tri meseca. Mogli smo i bolje raditi. Rezultati su tu. Istina, nismo stvorili proletherske brigade, ali je otišlo preko 400 omladinaca u proletherske bataljone, stvorena su tri - četiri udarna bataljona. Rezultati našeg rada će se tek videti. I oni najuporniji opaziće razliku između partizana s jedne, i Nemaca, Italijana, četnika i ustaša, s druge strane. Ne zaboravimo i uticaj nedićevaca na narod ovog kraja. Njihova petokolonaška propaganda nagrizala je redove dobrovoljačkih jedinica. Blizina nedićevskih bandi imala je tu uticaja. Ovih nekoliko misli nabacujem brzo u našim poslednjim časovima u Foči.

Drug Puniša Perović danas je napisao ovu pesmu:

POZDRAV DRUGU TITU

POVODOM NJEGOVE DNEVNE ZAPOVESTI OD 6 MAJA

*Zdravo da si nam veliki sine,
Naroda svog i svoje klase,
Ti što ti patnje domovine
Plameno oko suzom kvase.*

*Zdravo, ti što nas čvrsto vodiš
Kroz borbe ljute, opasnosti,
Brodaru koji smjelo brodiš
Brod naše slavne budućnosti.*

*Riječi tvoje gordo zvone
O srca naša, srca muška,
Riječ ti diže milione
Da dadu gnjevu svom oduška.*

*I mi ćemo ti, družo, reći:
Više nas horde i ne plaše;
U napad ćemo i mi preći;
Ovo proleće biće naše.*

*Ponosne naše smeće ćete
Tući će podlog gada, zmiju,
I smrvićemo iz osвете
Mrsku kugu i tiraniju.*

*A tad iz krvi mučenika
Nići će dani naše slave,
I naše pleme osvjetnika
Gordo će držat svoje glave.*

*Zdravo nam, družo, zdravo Stari,
Vodi nas dalje čvrsto, smjelo.
Roblje što gine i krvari
Mora dokončat svoje djelo!*

19.00. — Druga brigada vodila borbu danas. Pojedini nepoznate. Italijani su večeras doprli do Sohe i Kozarevine, to jest 6 do 8 kilometara od Foče. Bobić javlja da neprijatelj nadire u tri kolone. Na njegovom desnom krilu napadaju Nemci — oko 1.000 — na Bukoviku, u centru su ustaše — oko 300 — napadaju na Bare, a na levom krilu 2.000 Italijana od Bistrice. Bobić javlja da je meštansko ljudstvo neraspoločeno za borbu. Neprijatelj još nije ušao u Kalinovik. Povukao se i utvrđuje se kod Rogoja. — Iz Sandžaka javljaju: Bjelopoljski odred odbio

Italijane, ubio 8 vojnika i oficira. Italijani su ispali iz Bijelog Polja s dva bataljona i naše su ih jedinice bacile natrag.

22.35. — U 19.30 drugovi su krenuli. Crni, Arso, Veljko i ja ostali smo u Foči. S frontova nema naročitih vesti. Kragujevački se povukao do Godijena. Vele, italijanske snage znatno nadmoćnije. Patrola koja je išla u pravcu Jošanice na dva sata od tog mesta naišla na Italijane. Seljaci ostavljaju plugove, jure u sela, a tamo piska. Petorica naših bili su 400 metara od sela, pa su se povukli, jer su Italijani otvorili vatru. Gledali smo donji most na ćeotini. Gori. Zapaljen je i severni logor, tužna »Igman« bolnica. Sada se pali drugi most i veliko slagalište dasaka s one strane. — č. P.⁸⁷ odlazi u Sandžak, na Zlatar, pa će odande za Srbiju. Pozvao nas je posle oslobođenja u Arandelovac na pogačice s kiselom vodom i kajmakom. Crni piše ukaze za Kamenogorce.⁸⁸ Razmešta ih po brigadama. Kakva razlika od Užica. Nećemo neprijatelju ostaviti ni dlaku. Sve se u redu i miru evakuise. — Malopre Raja Nedeljković prima direktive od Arse. Kragujevački bataljon biće nam zaštitnica. On će ostaviti nekoliko desetina po pet - šest ljudi s automatskim oružjem na čukama iznad same Foče, pa kad se Italijani pojave, zasuce ih vatrom. Glavnina biće kod Bukova. Naš pravac još nije određen. Rano ujutru ćemo dizati most kod Broda, a posle ne znam kuda ćemo. Biće sedam Kragujevcana sa nama. — U gradu je tišina. Sve se zavuklo i čeka. Samo nebo gori od vatri. Zao mi je one velike Staljinove s'ike od 5 metara. Zaista je divna stvar. Sama drvena ploča je teška preko 300 kilograma. Izgoreće zajedno sa zgradom Agitpropa. Bolje je da ode u plamen nego da je fašisti oskrnave.

23.40. — Zapaljena Hadži - Vukovićeva drvara kod Ćeotine. Tu valjda ima 30 vagona dasaka. Plamen lizne ponekad do 50 metara. Zapalili se i jablani. Ali opasnosti za kuće nema. Veljko i ja stajali smo kraj vatre više od pola sata. Na brdima se vidi svaka kućica kao usred dana. Crni još nije večerao. Još piše ukaze Kamenogorcima.

NEDEUA, 10 MAJ

Poslednji dan u Foči. — 0.01: Puške još nisu stigle na Brod. To je oružje Jošaničko - slatinskog bataljona, koji je hteo da se preda neprijatelju. Čeka oko 150 boraca bez oružja. Arso piše direktive Prvoj i Dru-

⁸⁷ Drug Ceda Plečević, advokat iz Arandelovca, prešao je u Bosnu s glavninom naših Snaga i radio je politički na terenu oko Foče. Kada smo morali da napustimo Foču, on je tražio da bude poslat u Srbiju na rad. On je krenuo iz Foče da se preko Sandžaka prebaci u Srbiju, ali nije u tome uspeo. Ponovo se vratio kod naših jedinica i u junu mesecu pokušao je da se iz Vrbniče, ispod Maglića, prebaci u Istočnu Bosnu, a odatle u Srbiju. Krenuo je s jednom grupom od desetak drugova, među njima jedan advokat iz Sumadije. Ispred samog Kalinovika ova grupa je naišla na jednu četničku zasedu koja je uhvatila druga Plečevića i još nekoliko drugova, a ostali su se spasli. Druga Plečevića četnici su predali Italijanima koji su ga kasnije streljali u Nevesinju.

⁸⁸ U februaru 1942, po povlačenju iz Nove Varoši, drug Milovan Dilas, kao delegat Vrhovnog štaba, odvojio je u Kamenj Gori od boračkih jedinica zbeg — potpuno nesposobne ljude za vršenje vojne službe i neke bolesnike — i poslao ih u pozadinu. Otuda je došao izraz »kamenogorac«, koji je kasnije dobio značenje izvlačenja s položaja iz borbe. On se zadržao sve do Bosanske Krajine kada je počeo da se zaboravlja.

goj brigadi. Za mene nezanimljive, jer govore o budućnosti. Mene interesuje prošlost i sadašnjost.⁸⁹

0.05. — Na smrt paljenjem osuđeni su: Agitprop, Partiski dom, Komanda mesta, kasarna čečovina i još neke zgrade (»žandarija« i silos). Mogu da posluže neprijatelju kao kasarne. A i kad budemo ponovo uzimali Foču, neprijatelj se može dugo braniti iz tih kamenih zgrada.

0.20. — Od Kalinovičkog odreda ostala dva udarna bataljona. Fočanski zasada čitav. Krenuo je da brani Borač. Poručnik Ratko Martinović je ostao sa udarnim Romaniskim odredom i delom Pračanskog koji nije otišao na svoj teren.

0.35. — Polazimo u najdivljiji kraj Balkana. Biće teško i za smeštaj i za hranu. Do žetve je još daleko. Ali — partizani smo.

0.40. — Upalile se dve manje kuće. Opomenuli smo drugove, ali se nesreća dogodila. Crni spaljuje kamenogorski materijal.

1.00. — Prizor neviden. Plamen ogroman. Na vrh brda vidiš svaku sitnicu. Zapalila se jedna dvospratnica. U onim malim kućama kraj Četine ljudi gaze po reci sa kofama. Sam sam kraj mosta. Tišina. Samo se jedna kerina vuče. Vraćam se. Iza jedne ograde neki ženski glas: »Joj, joj, šta će od nas biti!« Rat je rat. Izgrađićemo mi hiljadu puta bolje kuće.

1.05. — Javlja se Koča iz Ustikoline. Vidi otsjaj vatre u Foči. Od meštanskih jedinica ostao bataljon iz Duba. Poslednji telefonski razgovor sa Kočom. Gojko Nikoliš odlazi.

1.15. — Vikoč. Štab Druge brigade. Kušić. Bataljoni se vešto izvukli iz italijanskog opkoljavanja. Ležerno.

4.25. — Budi nas Korčagin. Naš telefon poslednji radi. Sinoćna vatra dogoreva. Pali se Čečovina. Komanda mesta. Crni zove poslednj put Čelebić. Skoro će polazak. Zdravo Fočo! Krcun se javlja iz čelebića. Tamo traži Novakovića s jednim bataljonom: »Mi napuštamo Foču. Vezu preko Bunova, a posle Šćepan Polje,« poručujemo mu.

7.00. — Sedimo u kafani ispred Broda. Foču smo napustili u 5.20. Sva je u dimu i plamenu. Narod viri iza ćoškova. Srbi se pakuju, a ustaški elementi kao pacovi iza ćoškova. Arso svečano lomi telefon. Poslednji razgovor s Miljevinom — Drugim šumadiskim. Dok prolazimo pored radionice, vidimo da se pljačka. Razvlači narod što stigne. Crni revolverom nateruje neke muslimane da vrate opljačkano. »Da ste tražili, dobili biste.« Naređuje da se radionica spali. Tako i ja počeh da

⁸⁸ Nisam hteo da upišem u Dnevnik ta naredjenja, jer bi neprijatelj mogao otkriti naše operacije, ako bi mu moj Dnevnik pao u ruke.

ždim. Komanda mesta bukti. Polazak. Jedna debela žena s prozora: »Da bog da se vratili! A kuda ćemo mi?« — »S nama u šumu!« Bukti čeo-vina. Jedan dečak od 9 godina ide sa mnom i plače: »Ubili mi četnici oca, a ja hoću u partizane. Otišao je i moj Faik.« Sve jači dim: ovde kod Broda, deset kilometara od Foče, prekrio brdo. Srećemo kurira Kraljevačina. Pregazio ceotinu. Bataljon će preći preko mosta na Drini oko osam. Posle most leti u vazduh. Raskrčujemo ovu raskrnicu. Tri puna kamiona odlaze. Gotovo je sa intendanturom. Jedan čovek plače, hoće da ljubi Crnog u ruku. Hoće u Crnu Goru. Begunci odmiču. Neiskusni. Pretovarili se do guše, pa već bacaju. Za koji trenutak ćemo poći i mi. Nastavljamo svoj veliki marš po zemljama Jugoslavije. Srećno! Drugovi iz Kraljevačkog bataljona misle da Italijani neće ući još za dva dana u Foču. Idu vrlo oprezno.

11.00. — Evo, Arso, Crni i ja sedimo u jendeku kraj mosta na Brodu. Prva eksplozija nije uspela. Od devet mina eksplodiralo svega 5. Tri na mostu, a dve u Drini pored nas, pa nam se učinilo u prvi mah da nas bije artilerija. Sada se postavljaju nove mine. Kraljevčani su prošli. Patrole su išle više puta do Foče. Gori. Neprijatelj još nije ušao. U 7.30 dolazi »Dornie 17«. Četiri puta nas je nadletao, ali nas nije tukao, već brda iznad Foče. Gusti dim nas sakriva od aviona. Komandant mesta iz Foče, Milan Vuković, veli da je narod grabio zapaljeni duvan. Utom je eksplodiralo bure sa rakijom i neki su povređeni.

Jedna od najgorih slika u ovom ratu izide mi pred oči, kad su malo pre naišli rekonvalescenti od pegavca. Sablasti, a ne ljudi. Tu je bilo jedno 15 seljaka sa Glasinca. Kuda će oni po ovim neprohodnim brdima!

Još jedan dokaz o snazi teorije. Veljko kaže da je Romaniski udarni bataljon odličan. A Glasinac je jedini kraj Istočne Bosne u kome je Partija pre 1939 radila. — Prolaze razoružani ljudi iz Slatinskog bataljona, koji je hteo da se preda. Ipak je oko četrdeset otišlo u Proletersku. Od ove razoružane grupe — Kraljevački bataljon malo pre je primio još dvojicu. Biće od njih dobri borci. Sada je 11.10. Od Foče se začula peta jaka eksplozija. Teški bacač bije, izgleda, kose iznad Foče. I dalje sedimo u jarku. Crni pravi planove. Moramo za žetvom, šesta, sedma, osma, deveta detonacija. Svakih 30 sekundi po jedna. Biju Italijani.

11.41. — Odlete most. Prva eksplozija nije ga razorila, a prilikom druge svi smo poskakali. Mahali smo rukama. Mosta više nije bilo. Pao je na staru konstrukciju od prošlog rata. Veliku hrabrost je pokazao mladi Dragoslav Bačić. On se po rasklimatanom mostu, 15 metara iznad Drine, verao sa eksplozivom po tankoj gredi, zavezao ga i — pola uspeha je bilo tu. Sad mi polazimo za Bastase. Patrola se vraća s izviđanja. Ništa novo. Iznad Foče zapaljene seoske kuće. Bacači su tukli preko Drine:

17.30. — Evo, sedimo u račvama jedne ogromne bukve i večeramo. Dole huči Drina. Ovaj odličan hladnjak su napravili žandarmi iz Bastasa još pre rata. A sad ga je naša bolnica pretvorila u trpezariju. Pešačili smo pet sati. Nisam oka skidao sa Drine. Video sam Jahorinu

išaranu snegom, a na jugu Maglič. Baš nam sada dođe kurir Milovan Milovanović iz Kraljevačkog. On je izveo onu sjajnu akciju sa vatrogasnom muzikom u Kraljevu 1941 u leto, o kojoj mi je pričao Mirko Tomić. Partizani su se uvukli u grad, obukli vatrogasne uniforme (svaki je obukao po tri uniforme) prošli su ulicama Kraljeva, svirali, a Nemci su im salutirali. Naši su prešli most i zašli u šumu. Nemci ih posle jurili teškim mitraljezom. Ovaj drug, metalac, još sada nosi tu vatrogasnu uniformu. On je došao iz Izgora. Udarni Hercegovački bataljon potukao Italijane koji su pošli iz Gacka prema Borču. Poginulo je 150 Italijana, a zaplenjeno je: 3 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 15.000 metaka. Naši su imali 8 mrtvih (pretstraža koja je primila borbu) i 13 ranjenih. Milovanović priča vrlo živo: jedan borac na bojnopolju teško ranjen pozdravlja komandanta i umire. Dalje priča kako su bolesnici primili naše »Vesti« od 7 maja gde se govori o pobedama u Južnoj Hercegovini. Jedan komandant (bataljona »Nevesinjska puška«) pročitao je svima »Vesti« i rekao: »Naš uspeh se daleko čuje. Vrhovni štab nas ne zaboravlja.« — Dodatak: Kraljevački se tukao sa Italijanima kod Ahmovića i Biljina. Italijani su imali 30 mrtvih i više ranjenih — Kraljevački je tukao teškim mitraljezom i puškomitraljezom Italijane 9 maja kod Hana Sohe na kosi iznad crkve. Marku iz komande mesta desio se maler prilikom izvršenja smrtne kazne jednom ustaškom špijunu. Marko, Crnogorac, koji nije navikao da vrši smrtne presude, opalio ustaši metak u potiljak, ali ga je samo malo okrznuo. Ovaj se srušio, Marko ga plitko zakopao, pa seo da se odmori. A ovaj dipio. Nastala je borba. Onaj je ujeo Marka do kosti za prst. Jedva ga je Marko posle savladao.

Divan primer danas na raskrsnici kod mehane na Brodu. Prolazi jedan partizan od 60 godina s puškom. Juče se Crnom javio: »Hoću da idem. Kad sam dovede došao, mogu da idem i u borbu.« Crni kaže da ga je ovo uzbudilo. Drugi su se izvlačili iz borbe (reč je o kamenogorskim elementima) a ovaj starac se sam javlja. To je stari krojač iz Užica i zove se Božidar Ignjatović.⁹⁰ Crni ponovo priča: »Zamalo suze na oči da mi navru.« Tu je bio i neki Lav Popov⁹¹ od 11 godina. »Znam da pucam. Tukao sam se sa četnicima.« Dete hoće da pogine za slobodu. Posle dolazi Božidar. Zlato među kamenogorcima.

24.00. — Došao kurir od Kragujevačkog. Javljaju da je oko 1.500 Italijana ušlo u grad Foču od sela Jošanice, pored bolnice »Igman«. šunjali su se dugo oko kuća, dok nisu ušli unutra. Muslimani su ih radosno dočekali. Napravili su im prelaz preko četine. Inače, muslimani su

⁹⁰ Nestao je krajem 1942 godine.

⁹¹ Mali Lav Popov primljen je u Drugu proletersku brigadu i kao borac Četvrtog bataljona učestvovao je u mnogim bitkama. Prošao je Četvrtu ofanzivu, došao je do Sutjeske, ali ga tu zarobe Nemci. Odveli su ga u Užice gde mu je otac inženjer, emigrant iz Sovjetskog Saveza. Mali Lav se mudro držao na saslušanju i prosto je uneo pravu zabunu u Gestapo i Nedićevu stražu. On je pričao da su svi naši drugovi živi, čak i oni za koje su i fašisti znali da su poginuli. Mali Lav je 1944 godine ponovo došao u Drugu proletersku brigadu.

uzeli vlast u Foči u međuvremenu. Bili su i naoružani. Kurir dodaje da su Italijani topovima tukli Foču. Jedan drugi kurir je išao u Foču u 5.30 po neke stvari. Poslao je jednu babu da izvidi. Ona je javila da tri naoružana muslimana stoje na ulazu sa noževima i »ne puštaju partizane u grad, jer su to Italijani zabranili.« Njegovo je mišljenje da do tog trenutka Italijani još nisu bili ušli. Inače veli da su pljačkali podjednako i Srbi i muslimani. Video je i Srkinje i muslimanke kako vuku stvari. Eto, ovo su podaci koje sam prikupio o padu Foče.

CRNA GORO, PONOSITO STENJE

PONEDELJAK, 11 MAJ

Liječevina. — Pošao sam iz Bastasa oko osam pešice, sam. Do šćepan Polja jedan sat. Eno ga sastav Drine, eno grad Herceg šćepana! Sećam se kao sad kraja jula 1938 kada sam sa Olgom ovuda prolazio na putu iz Zabljaka za Foću. Dole je žičani most. Gađali ga fašisti iz aviona jedno desetak puta, ali ga nisu mogli da pogode. Baćeno je preko 40 bombi, i kako mi reće jedan seljak, poginula je samo jedna — vaška (pseto). Tako sam napustio Bosnu i došao oko devet sati u Crnu Goru. Šćepan Polje ostalo isto. Malopre je bila data uzbuna. Telefonist počeo da se dere ne spuštajući slušalicu: »A-a-vion«. Čuju ga na vrh Durmitora. Polazim za Liječevinu. Umoran sam mnogo. Kod izvora srećem meštansku stražu: jednog crnpurastog starca i jednog dečka petnaestih godina. Ovaj matori odmah počinje da kuka:

— Joj, prodrijeće nam Talijani i ustaše. Sve će nam popaliti. Mi smo manjina!

Lep doček u Crnoj Gori. Počeh da krešem toga tipa, ali me' onaj mali preseče:

— Ne zna on, druže. Nije svijestan. Ja bih volio da uđu Talijani u ovu dolinu. Ni jedan živ ne bi ostao. Sve bi ih naša vojska porobila.

Taj mali se zove Momćilo Vuković, a ona kukavica mu je stric. Iz razgovora s malim vidim da je blizak nama. To on i sam veli:

— Znaš li šta je SKOJ? Ja ću biti skojevac, saveznik Komunističke partije. U mojoj je kući dom kulture, držimo konferencije i učimo pismenosti naše drugove... Što bih volio da se školujem! Bio sam najbolji u osnovnoj školi, ali nisam mogao ići na velike škole. Tako neću moći postati komunist!

— E, pa ne treba tebi velika škola pa da postaneš komunist. Evo, kroz ovu borbu najlakše ćeš postati komunist! — velim mu ja.

Mali nekako ne veruje. Tek kad sam mu rekao da mnogi naši komandanti i rukovodeći drugovi od škole imaju samo kao i on — četiri osnovne, ali su se kroz borbu izgradili, pa više znaju nego oni sa najvećim školama. Momćilo se razveseli. Iz razgovora s ovim mališanom može se nazreti naša osnovna greška u Crnoj Gori — Partija na repu, nikakav politički rad na terenu. Ova teritorija stvarno slobodna više

od godine dana (nijedan okupatorski vojnik nije nogom stupio na Pivu), a SKOJ u ovom delu, Šćepan Polje, radi dva - tri meseca. Ali, bolje ikad nego nikad.

Drugove sam pronašao u Liječevini. Smestili su se u staru školu. Marko, Lola i nas desetak spavamo u štali; novo izdanje hotela »Gerstl« iz Foče. Divan je ovo kraj. Dole Tara, a mi na ivici, u šumi. Jedan vodopad, skoro 50 metara, ruši se niže kuće. A dole kraj Tare livada. S one strane Tare gudure, pećine, litice. Lola veli da se tu negde krije general Novaković,¹ s Englezima. Fino se udesila ta čerčilova delegacija — vodi politiku iz pećina s generalima bez vojske.

Zanimljiv je čerčilov govor. Veli i on da će godina 1942 biti godina pobjeda nad fašizmom.

Uveče ležerno u seno, piri vetar kroz grede, svako bira po jednu pesmu pa svi zajedno pevamo. Dok je došao red na mene, već sam bio zaspao.

UTORAK, 12 MAJ

Liječevina. — Živimo kao u banji. Vazduh i zdrava voda iz prve ruke, samo da je — hrane. Ipak dobro jedemo. Dobijamo 800 grama hleba. U Nemačkoj — 280 grama, Italiji — 150 grama, Španiji — 100 grama. Jutros je Zina držala referat o seljačkom pitanju. Došao je i Stari i odgovorio na izvesna pitanja. Buržoasko - demokratska revolucija kod nas nije završena, čak ni u Srbiji. U podne smo otišli na kupanje ispod slapa. Divota! Odlično se čovek osveži.

Posle podne Marko mi je opisao svoje spasenje.² Zaista izvanredna stvar. Jedna od najvećih akcija beogradskih partizana. Nešto niže Jurica i Zoran na travi sa ovdašnjim skojevcima. Sasvim drukčiji ljudi nego u Bosni. Naišao jedan omladinac koji nije skojevac i neće da ide.

— Šta sam ja gori od vas?

— Imamo konspirativan posao! — odgovaraju mu drugovi.

— Ništa, ništa, zapamtiću vam ja ovo!

Jurica veli da SKOJ i Savez rade već četiri meseca. (Znači onaj mali Vuković je uvučen u rad pre 2—3 meseca.) Rad dosta dobro postavljaju, nešto više vaspitni, ali se pokazuje neverovatna ambicioznost. Ako se ova crta Crnogoraca pravilno razvija — daje silne rezultate. U protivnom — zlo.

S onih strašnih generalskih stena — dim.

Korčagin dolazi uveče od Crnog s Bastasa i donosi nam pojedinosti. Italijani pošli iz Foče kosama ka Šćepan Polju. Arso je na položaju.

¹ General Novaković se, izgleda, ubrzo rastao s engleskim majorom i novinarom Atertonom s kojim je zajedno napustio Foču. O sudbini Atertona ne zna se ništa pouzdano. Prema nekim vestima njega je ubio i opljačkao žandarm S. Celebića, Dakić, koji je posle ušao u prateću četu kapetana Pavla Đurišića, jednog od najkrvoločnijih četničkih komandanata. S Atertonom je bio i poručnik Nedeljković, koga je poslala u zemlju emigrantska vlada. Za Nedeljkovića se čulo da je prišao Nediću. O sudbini generala Novakovića zna se samo da se povezao s crnogorskim zelenašima i jednim od njihovih vođa, Krstom Popovićem. Pričalo se kako su zelenaši proneli generala Novakovića kroz četničku teritoriju na nosilima kao ranjenika. Do kraja 1943 general Novaković je živeo u Crnoj Gori, što se ustanovila iz arhive četničkog komandanta Baje Stanišića. Posle je nestao, verovatno su ga četnici ubili.

² Ovaj opis objavljen je kao prilog na kraju ove knjige Dnevnika pod naslovom: »Najsmelija akcija beogradskih partizana«.

S onih stena preko puta dim. Čobani zapalili trnje pod stenama. Naše patrole u tim stenama otkriše jedno sklonište Dakićeve grupe. Uhvaćen je Dakićev brat, a u pećini naden sač, ponjave, slama. Ta bandica ima desetak ljudi, a raspolaže sa tri puške, bombom i revolverom.

Izgleda da ćemo uskoro iz ovog divnog kraja.

SREDA, 13 MAJ

Liječevina. — Na planini smo, ima trave dosta, stoke takode, a mleko još okusili nismo. Ali, jutros dobismo po parče sira! Ovde provodimo drugo proleće! Sve miriše. A 300 metara više, na visini od 1.100 metara, još nema ni lišća ni trave, sneg. A kad pođemo tamo — biće proleće. Radujem se Durmitoru. Najviši deo naše zemlje. Italijani se osilili. Letela dva bombardera iznad nas više od sat i po. Tukli su šćepan Polje i Celebić. Na celebić su bacili dvaput po desetak bombi, povezanih. Prvi venac je pao na deset metara od kasarne. Šteta nikakva. Bombe od 6 kilograma! Na Šćepan Polju pala bomba na — kilometar od mosta. Crni je bio blizu mosta.

Italijani su ušli u Foču u nedelju uveče, a ćeotinu su tek juče prešli. Danas idu na Bukove i Dragosavu. Kraljevčani im teške gubitke zadali kod Broda. Bežali su kao zečevi. Crni reče da je Arso otišao da »zaustavi brzo napredovanje naših prema Hercegovini«. Mi ćemo verovatno brzo u pokret. »Kad dođem ovde gde ste vi, vi ćete biti negde dalje«, reče Crni. On se vraća u Bastase.

Marko nam je danas dao da svako napiše svoju biografiju. Kad je pregledao moju rekao je da li sam sve napisao o svom životu. To me je strašno pogodilo, zaplakao sam.

ČETVRTAK, 14 MAJ

Liječevina. — Kiša se osipa. Planina se namrštila. Ne mogu da je poznam. Ceo dan sam ležao na senu u našem »hotelu«, kunjao i mislio, mislio. Kad sam spavao sanjao sam ovaj stari san. čudno! Došli su Crni, Arso i Veljko. Situacija se komplikuje. Izgleda da Kragujevčani nisu izvršili zadatak. Crni veli da su mnogi muslimani u Foči strugali naše parole, stavili slovo »U« na fesove, čak držali pozdravni govor Italijanima (Omer-beg Čengić³). A Italijani predali vlast — Srbima. Komandant neki ćopavi student. Ustaše pokušale da na nekom splavu pređu Drinu, a Italijani mislili da smo to mi, pa ih dočekali vatrom.

Stari je nešto nervozan. Reče mi da su naši odbili četnike na Tari i da je u Bijelo Polje stiglo 1.000 nedićevaca. »Stići će ih još« — veli Stari. Englezi su bacili kod Bijelog Polja 37 mitraljeza i 4 brdska topa. Najveći deo toga uhvatili su muslimani. Sada je objašnjena tajna onih padobrana koje smo mi uhvatili.⁴ Intervencija gadna, pogana. Poručuju sluge okupatora — nedićevci. Kiša stalno pada. Zima. Jurica leži do mene. Marko nas budi i saopštava: »Pokret u tri izjutra«. Noćas smo čuli

³ Naknadno sam utvrdio da je ovo obaveštenje Sretena Žujovića - Crnog bilo netačno. Omer - bega čengića su zaklali četnici sredinom maja u Foči.

⁴ Kod Foče je pao jedan mali padobran s raketom za osvetljavanje terena. Verovatno je bio upotrebljen za rasvetljavanje terena prilikom bacanja materijala.

tešku eksploziju. Izgleda da je otišao u vazduh lepi mostić kod Šćepan Polja. Tamo je otišao Vlada Mostoubica. Pacov me preskače u toku noći. Ipak je slatko spavati u ovom senu. Marko i Lola dolaze na spavanje posle ponoći.

PETAK, 15 MAJ

Nikovići. — Krenuli smo oko 5.30. Idemo uzbrdo nas deset na čelu s Markom. S one strane, iz Bosne, eksplozije — topovi i bacači tuku. Posle sata i po ispeli smo se na visoravan Pive. Ovde je još zima. Sneg oko nas u vrtačama, šume bakaraste od ruja, baš kao na Zlatiboru kad smo pošli na naše putešestvije. Vetar. Uvijam se u moj žuti kratki kaput. Oblaci. Ne vidi se ni Maglič, ni Durmitor. Na našim konjima grane — dobro smo kamuflirani. Posle pet i po sati stižemo u Nikoviće, raštrkano selo. Stovarujemo konje. Započinjem razgovor sa Obrenom Baučanom, dedom od 88 godina. Tukao se u Nevesinjskom ustanku. Pokazuje mi selo Crnu Goru, na dva sata odavde, »ostrvo slobode«. Bilo je slobodno i pod Austrijom. Jednom su Švabe poslale dva bataljona i topove, ali su ih naši rodoljubi odbili. Švabe su se povukle posle deset dana. Ni u ovom ratu nije tu stupila neprijateljska noga.

Razvezuje se razgovor o borbama sa četnicima.

— Dvadeset i jedan naš bataljon se bori protiv njih! — veli jedan.

Inače sve su oči uprte na Kolašin. Bije se tamo velika bitka. Od nje zavisi i naš put u Srbiju.

Narod je ovde drukčiji nego u Istočnoj Bosni. Daleko čistiji. Kuće okrečene, iako je ovo najzabačeniji kraj Balkana.

Montiramo radio. Joza primao telegrafiju. Ovo pišem na kolenu u pretrpanoj sobi, pri slabom fenjerčetu, dok Zoran stenografiše Moskvu. Narod se čudi. Prevodim im vesti o pobedama kod Harkova. Večera se sprema. Dobili smo 11 litara mleka a nas je jedanaest! Pijemo ga iz kofe. Uz to i pšeničnog hleba, plen iz Borča. Ispržili smo džigerice od jagnjeta. Bogovski smo se najeli. Prvi put posle osam meseci da sam pio mleka do mile volje. Eh, kad bih mogao poslati mojoj Milici jednu čašu. Ali, i otac joj je jeo prošlog rata mekinje, pa je veliki klippan porastao.

Skupljaju se seljaci da slušaju vesti. Otpevali smo im »Šumadija naša dika«, »Matiju Gupca«, »Podigla se užička nahija protiv besnih fašističkih dahija« i završili sa »Krasni flot«. Narod je oduševljen. Mnogi ranije nisu slušali radio, sada pivi put čuju Moskvu. Ushićeni su. Jedan starac veli:

— Da nam je više ovijeh sanduka, narod bi se zbližio više i prije bi pobijedili...

»Slobodna Jugoslavija« veoma snažno deluje. Javlja o pobedama u Istočnoj Bosni i Lici. Napolju se spušta noć. Čuje se blejanje ovaca. Sve je suro. Psi oštro laju. »Ostrvo slobode« tone u mrak.

SUBOTA, 16 MAJ

Nedajno. — Evo sedimo svi jučerašnji zajedno s Lolom, koji je danas stigao, pevamo posle večere u ovom pivskom selu Nedajnu. čudno ime. Došlo od toga što se nije davalo Turcima. Divljina u ovoj divljoj Pivi,

belom prostoru na mapama Jugoslavije. Zbilo se selo u kotlinu, pedesetak drvenih brvnara i dve - tri visoke zgrade od kamena. Na zidovima razapete ovčije kože, strče stubovi, deca prljava jure na sve strane. U jednom trenutku dobih sliku nekog crnačkog naselja. I Lola je imao taj utisak. Veli: »Ovo su prvi beici u ovom kraju«. Ipak, silan narod. Mladi ljudi vode i NOO i partizansku stražu. Sve su oči uprte na Kolašin. Odatle danas stiže sjajna vest. 200 četnika ubijenih kod Mojkovca. Naši idu ka Kolašinu. Od ove bitke zavisiće mnogo i brzina našeg naleta na Srbiju. Strašno sam postao nestrpljiv. Eto ga kraj maja. Taj čas još nije daleko. Izgurasmu skoro šest meseci. Šest Albanija progurasmu. Divno reče jutros jedan stari Pivljanin: »Sila ste vi! S kakvim se sve vojskama ne bijete, pa opet izlazite na kraj. Ni tenkovi, ni avioni vam ne mogu ništa.« Nije nas uzalud jutros radio Moskva tako pohvalio. Božu Maslarića na Sveslovenskom kongresu, kao pretstavnika naših partizana, izljubili Vanda Vasiljevska, Kornejčuk i drugi.

Izgleda da smo jutros napravili još jedno neprijatno iznenađenje za barima. S one strane Tare, od čelebića, čule su se oko tri izjutra — bombe i puškomi trai jezi. Omiljeno doba za naše napade. A Lola mi reče da je napad bio određen za jutros. U ovoj pustoši ostaćemo možda još dva-tri dana. Možda ćemo na Zabljak. Tamo ćemo biti bliži događajima. Marijan i Jurica polaze sutra u Pišče na konferenciju NOO i omladine. Ja ću izdati 122 broj »Vesti«. Kod Harkova odlično. Najveće nadahnuće našim partizanima. Južni deo Istočnog fronta — nama najbliži!

Radio dobro radi. Danas smo probali i Jozinu vetrenjaču za punjenje akumulatora. Puna dva meseca pravio je Joza ovu spravu u Brodu, dva konja su je dovukla, ali nažalost pokazalo se da ne valja. Vaši, vaši posle četiri meseca, opet se pojavile. Partizanski način života!

U kakvoj se divljini nalazimo najbolje svedoče ova dva slučaja: noćas je kurjak na 10 metara od naše kuće, pored živog stražara, skočio na našeg najboljeg tovarnog konja i rastrgao mu trbuh. Konj je odlunjavao kilometar - dva i lipsao. Drugi ne manje krvoločniji slučaj je vadenje zuba čika ćosiću. Ceo dan je patio dok nije otišao kod jednog domaćina koji vrši funkciju seoskog zubara. Ovaj je uzeo prava klješta za vadenje klinaca iz konjskih kopita, iskuvao ih i rekao čiči:

— Jelde da te ovaj zub ne boli?

A zatim je cimnuo. Zub je bio izvađen, ćosić zadovoljan. Svi patimo od zuba. Ni zubara ni instrumenata nema. Hirurg — Italijan, zarobljen od Pivljana, pobjegao je sa Zabljaka, ali je uhvaćen. To je čovek četrdesetih godina, rodom iz Milana.

NEDELJA, 17 MAJ

Nedajno. — Kiša nas danas ubi ceo dan. Jurica, Marijan i Mileva vratili se iz Pišča. Marijan bio na sastanku NOO. Utvrdilo se da na Pivi ima još žita. Jurica kod omladine. Veli da dobro rade. Sva je omladina na Pivi naučila da čita i piše. Samo ljudi preteruju. Jednog kulaka streljali kao budućeg neprijatelja. Vele, nisu shvatili direktivu. Sin tog kulaka — omladinac. I sada vrlo vredno radi. Omladinci obrađuju svoju njivu. Poklonili im zemlju seljaci iz okoline. Uzorali su je i nadaju se da će dati 1.500 kilograma žita. Mileva kaže da je rad među ženama

nepravilno postavljen. Predsednik NOO jednostavno pozove predsednicu AFŽ-a, da joj platno i naredi da se sašije rublje. Za mesec dana sašile su 200 pari košulja i gaća. Inače postoji odbor u svakom selu.

Na svoju veliku žalost danas sam utvrdio da imam pantljičaru. Otuda toliki zamor, otuda sam toliko oslabio.

PONEDELUK, 18 MAJ

Nedajno. — Danas smo izdali 123 broj »Vesti« na gešteteru. Zaista sjajne. Crvena armija je napredovala 60 kilometara kod Harkova, 300 mesta oslobođeno, 12.000 ubijeno Nemaca, zaplenjeno oko 600 topova, 400 tenkova. S naših frontova različito: u Hercegovini naši bataljoni dočekali su 13 maja jednu italijansku kolonu od 70 kamiona, 30 motocikla, 2 luksuzna automobila i 4 tenka kod Bišine. Borba trajala 4 sata. Ubijeno 29 oficira i vojnika — među njima komandant italijanskih trupa u Severnoj Hercegovini, diviziski general Perida Negri, jedan potpukovnik, 3 poručnika i tri potporučnika. Zarobljeno 7 vojnika, teški mitraljez, 1.460 metaka za mitraljez, 15 pušaka, 4.100 puščanih metaka, 85 bombi. Na Kamenj Gori u Sandžaku razbijeno 480 četnika, ubijeno 24, a zarobljeno 6. Naši gubici: jedan mrtav i tri ranjena. Zaplenili smo jedan teški bacač, tri teška mitraljeza sa 1.070 metaka i jedan puško-mitraljez. Ubijen je i jedan oficir. Zaplenjena je arhiva, hrana, kazani, stoka. Ostali četnici su pobjegli u pravcu Pljevalja i Prijepolja.

Ali, na crnogorskim frontovima situacija je još nejasna. Naši su napali Kolašin još pre dva dana, ali ga još nisu zauzeli. Iz pisma komandanta Durmitorskog područja vidi se da je napad izvršen s malim snagama. Jake italijanske snage idu s nešto četnika u pravcu šavnika, koji je prekjuche bio bombardovan, ali bez ikakvog uspeha. Tražili su jednu proletersku brigadu u ovom pravcu. — Inače provodimo dane, kad završimo posao, u čitanju i šetnji. Jutros smo išli i brali koprivu za ručak. Sreli smo jednog seljaka s dva voćića koje vodi žena. Ore njivu — kamen drvenom ralicom. Znoj curi s nosa:

— Vrag je ovdi ranije živio, pa sad mi!

Marko mu veli da se ovaj plug u Sovjetskom Savezu može naći samo u muzeju, a seljak mu odgovara:

— Borićemo se do potonjeg, pa će preteći naša djeca i ona će živjeti kao ljudi.

Iz Celebića prebačeno 1.500 kilograma žita. Biće hrane do puta u Srbiju.

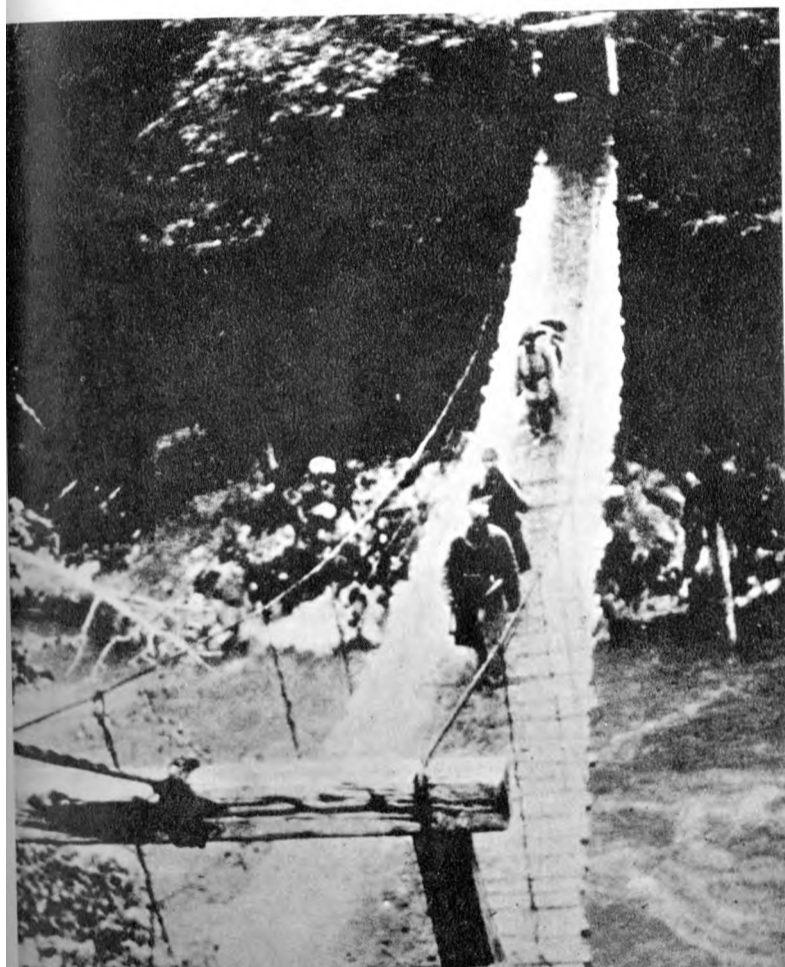
UTORAK, 19 MAJ

Nedajno. — Sišli smo danas da beremo koprive do jezera Sušice (pored koga sam prošao pre četiri godine s Olgom i nije ga bilo, jer u leto presuši). Okupali smo se u vodi koja ima svega devet do deset stepeni. Kad uđeš u vodu, preseče te kao da si skočio u ključali kazan. Iz jezera gledamo vrhove Durmitora pod snegom. U tom naiđe pored jezera Drugi šumadiski. Među njima i stara Vida sa puškom. Sina su joj ubili kod Svilajнца. A sada se ona sveti. Video sam i Tasu Mladenovića, politkoma bataljona. Zaustavio je ljude da se umiju na jezeru.

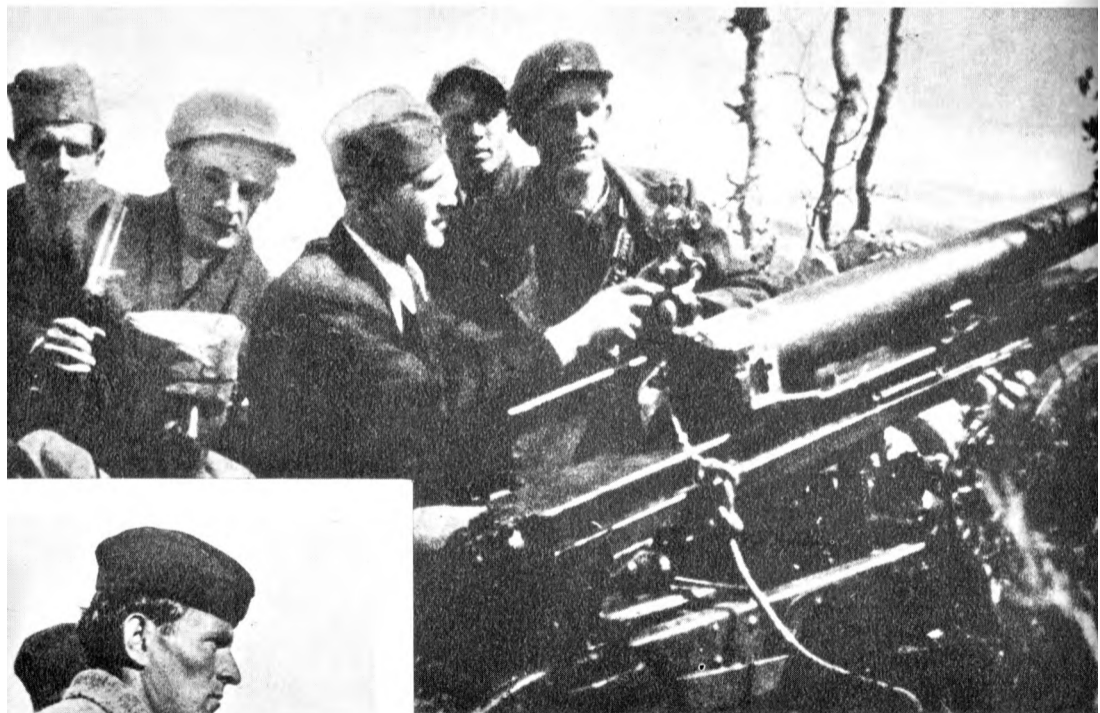
STALJINOVA SLIKA
NA JEDNOJ KUCI
U SLOBODNOJ FOČI,
RAD ISMETA MUJEZINOVIĆA.
PRE EVAKUACIJE FOČE
9 MAJA 1942 UVEČE,
SPALJENA JE OVA
STALJINOVA SLIKA
DA JE NEPRIJATELJ
NE BI OSKRNAVIO

ŽICANI MOST PREKO TARE
KOD ŠČEPAN POLJA, KOJI
JE VEZIVAO FOČU SA
SABLJAKOM. NA OVAJ MOST
ITALIJANI SU U PROLECE
1942 BACILI PREKO
40 BOMBI, NE NANEVSI
MU NIKAKVU ŠTETU

PARTIZANSKI ODRED SAVE KOVACEVIĆA KRAJ JEDNOG TENKA ZAPLENJENOG
U BORBI S ITALJANIMA KOD VILUSA, OKTOBRA 1941.
(Snimljeno u blizini Osječenice u proleće 1942)

PRVI TOP KOJI SU CRNOGORSKI PARTIZANI ZAROBILI
KOD BILECA DEJSTUJE NA ITALIJANSKI LOGOR
U NIKŠIĆU, APRILA 1942
PEKO DAPCEVIC

DRUGA KONFERENCIJA RODOLJUBA IZ CRNE GORE, BORE I SANDŽAKA,
16 JUNA 1942 U SELU MRKALJE (TJENTIŠTE)

KOLIBA U KOJOJ JE ODRŽAN
SASTANAK OD 16 JUNA. Na tom sastanku
prvi put su zvanično žigosani Draža
Mihailović i njegovi četnici kao
izdajnici i saradnici okupatora

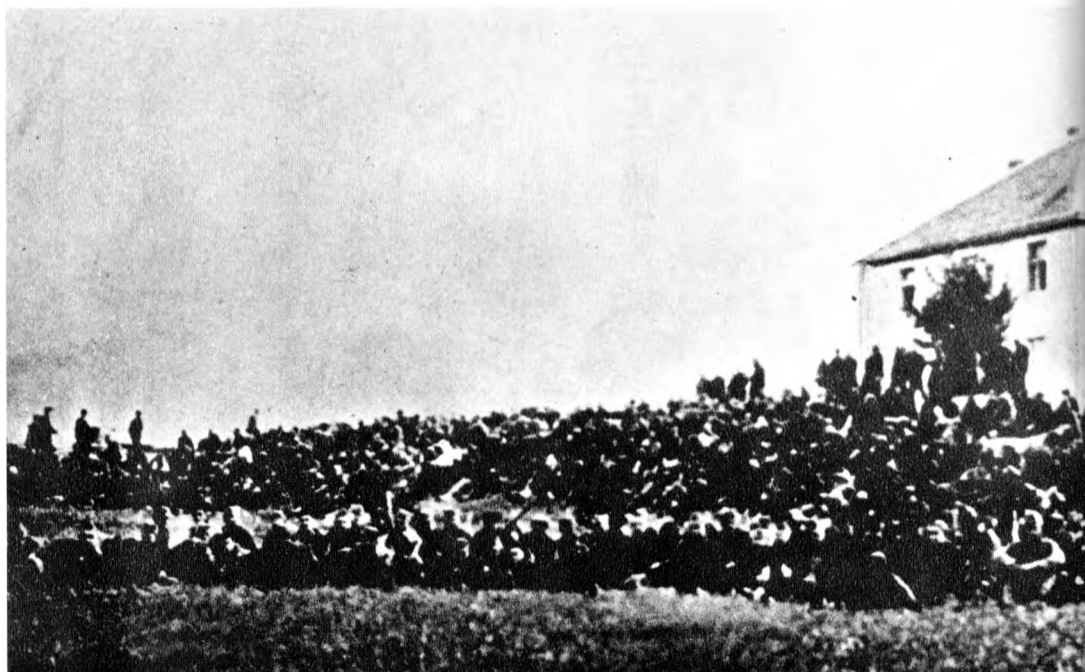

SAVA KO V AC EVI C

S leva na desno: ĐOKO PAVIČEVIĆ, SAVO OROVIC, IVAN MILUTINOVIC, MILOVAN ĐILAS
MITAR BAKIĆ, SAVA KOVAČEVIĆ, RADOJE DAKIĆ-BRKA I BOZO UUMOVIĆ.

(Snimljeno u Gornjem Polju kod Nikšića, početkom leta 1942)

DOLAZAK DRUGE PROLETERSKE BRIGADE U GORANSKO. 5 JUNA 1942. BORCE SU POZDRAVILI
GOVORIMA VESELIN MASLESA I MITAR BAKIĆ

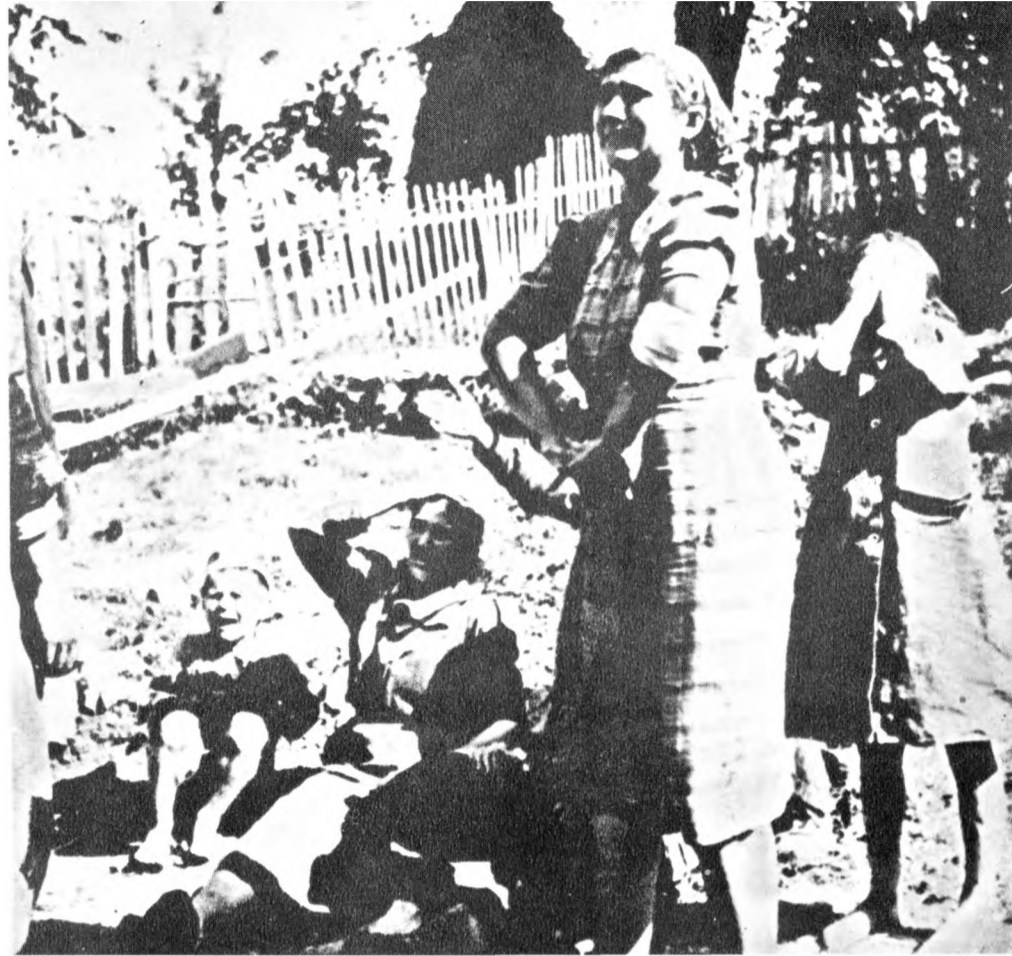
U SUMI IZNAD VRBNIČE, 22 JUNA 1942, DRUG TITO DIKTIRA ZAPOVEST ZA VELIKI MARŠ

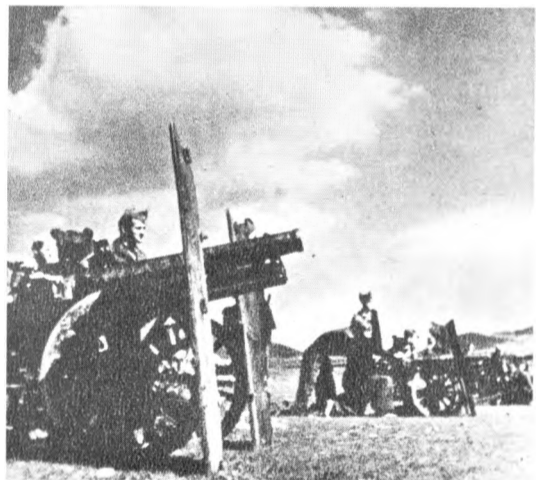
GRUPA BORACA
JZ PRVOG HRVATSKOG
PROLETERSKOG BATALJONA
KOJI JE OSLOBODIO
PLITVIČKA JEZERA
U JULU 1942

NARODNO KOLO KOD
BRINJA, U LETO 1942

NEPOSREDNO POSLE BOMBARDOVANJA DREZNICE OD STRANE ITALJANSKIH BOMBARDERA,
JULA 1942. OTAC PORODICE POGINUO JE OD BOMBE

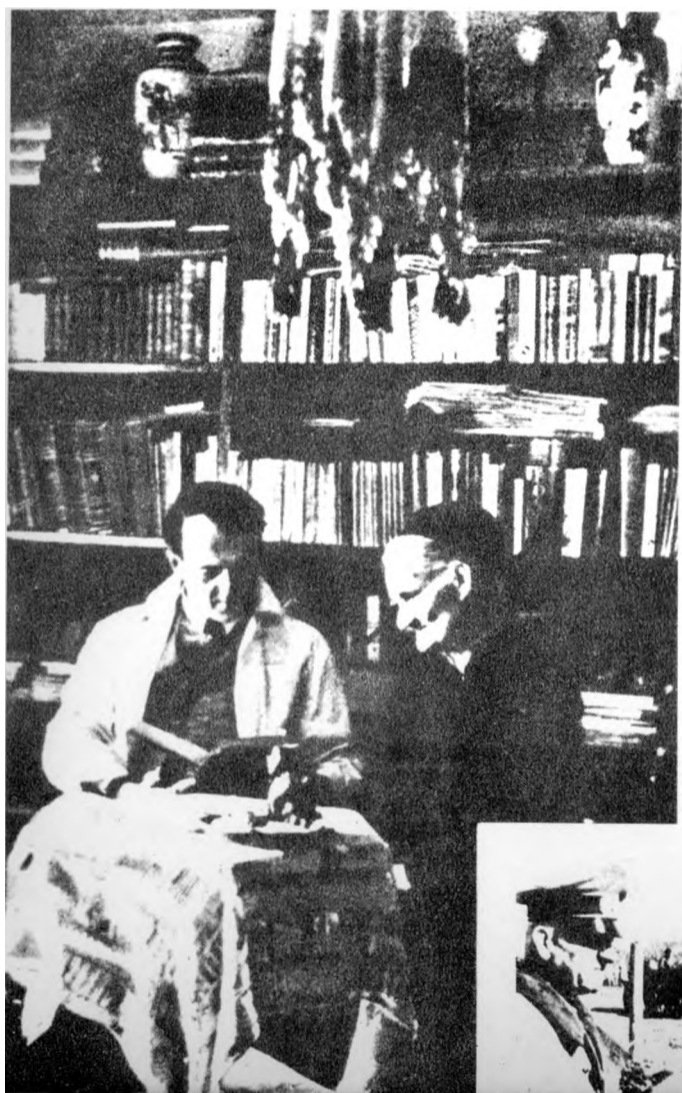
U DONJEM LAPCU (LIKA), JUNA 1942, PRVA
PARTIZANSKA ARTILJERIJA U HRVATSKOJ
DEJSTUJE NA NEPRIJATELJA. TOPOVI SU
ZAPLENJENI OD ITALJANA

BATALJON «ADŽIJA» U AKCIJI UNIŠTAVANJA
ITALJANSKIH KAMIONA KOD BRLOGA
U JUNU 1942

STARA SRPSKA PORODICA
STOJANOVICA
IZ PRIJEDORA.
TREĆI S LEVA, STOJI,
NAJSTARIJI SIN MLADEN,
KOJI JE 1941 PODIGAO
NAROD KOZARE NA USTANAK

NARODNI HEROJ
MLADEN STOJANOVIĆ
SA SVOJOM MAJKOM.

MLADENA STOJANOVICA
MUČKI JE UBIO
15 APRILA 1942.
U BOLNICI U JOŠAVKI,
KOMANDANT ČETNIČKIH
ODREDA ZA BOSNU
RADE RADIĆ

S leva na desno :
NEMAČKI
GENERAL STAL,
NEPOZNATI USTAŠA
I RADE RADIĆ

Kad smo se vraćali u Nedajno, sustigao nas je Arso. On dolazi sa Zabljaka. Razgovarao sam dugo s njim i, evo, kako izgleda situacija:

Četnici su nas napali u dva kraka — od Kolašina i, zajedno sa Italijanima, od Nikšića. Prva je ofanziva slomljena. Naši su ih žestoko potukli kod Mojkovca. Borba se vodila po nemogućem terenu, po liticama i urvinama. Partizani su hvatali četnike rukama, tukli kundacima, kada su municiju istrošili. Da su imali bajoneta mnoge bi četnike pobili. Ušli bismo lako u Kolašin da smo imali rezerve i nastavili da gonimo četnike. Ovakom smo se odmarali dva dana (hrana nikakva, samo meso) i napali Kolašin. Pojedini delovi su ušli u sam grad, ali su morali odstupati jer je neprijatelj tukao žestoko sa dva topa i bacačima. Napad će biti ponovljen. Ovog puta smo imali manje gubitke. Kod Mojkovca smo imali 30 mrtvih. Prema Đidinom proračunu na ovom sektoru ima oko 3.000 četnika. Osam stotina su plaćenici (300 lira mesečno i hrana), a ostali su silom mobilisani seljaci. Borbena vrednost mala. Vesti o dolasku nedićevaca u Bijelo Polje nisu tačne.

Mnogo je ozbiljniji drugi krak: Nikšić — Šavnik. Tu ide oko 2.000 Italijana i 1.000 četnika. Podaci neprovereni. U Nikšić je lično stigao armiski general Pircio - Biroli. Na tom frontu su naša četiri udarna bataljona. Municije je malo, a i ljudi su premoreni.

Arso predviđa neprijateljsku ofanzivu na Hercegovinu i Sandžak.

SREDA, 20 MAJ

Nedajno. — Oko 11 došli su Stari, Lola i Crni. Jedna grupa ide za dan - dva na žabljak, a ostali u Hercegovinu. Situacija sledeća: na frontu kod čoče, desna obala Drine, prethodne noći naši su izvršili prepad na sam grad i ubili 100 Italijana. Na jedan naš puškomitraljez naišla patrola Italijana. On otvorio vatru sa 50 metara, a Italijani počeli da se ukopavaju. U toj borbi naš je puškomitraljezac poginuo, puškomitraljez je zarobljen. Inače Druga brigada čuva Istočni Sandžak, rezervoar sa hranom za najodlučniji mesec dana. Na levoj obali Drine slabo. Koča otišao u Hercegovinu s tri bataljona, a petokolonaši u Zakmurskom bataljonu izvršili puč. Ubili su politkoma Fočanskog odreda Stevu Markovića - Singera, radnika iz Valjeva, kao i bivšeg politkoma Momu Kočovića, a komandanta Straju Kočovića odveli u Foču.⁵ Ostali jedva umakli. Otišao je noćas Kragujevački da tamo red napravi. U Foči se brzo svršila ustaška vladavina. Italijani dali vlast četnicima. Komandant je čopavi student Grujić. Krcun je na tragu Dakiću, čiji su ljudi ubili našeg kurira — Užičanina, a mi uhvatili dva njegova razbojnika. Jedan je poginuo, a drugi je živ uhvaćen. Priznao je da se general Novaković krije s njima oko

⁵ Ovo ubistvo je izveo Dodiroma, bivši četnik, koji je krajem januara 1942 godine prešao u našu dobrovoljačku vojsku. Ubistvo je aktivno pripremao i komandant Fočanskog odreda Strajo Kočović, koji je postao jedan od najkrvoločnijih četničkih komandanata u ovom kraju. Bodiroma i Kočović su ubili Momu Kočovića, sina direktora jedne banke u Foči. Njih dvojica su i posle ubistva Mome Kočovića nastavili da mu proganjaju porodicu. Krajem 1943 godine jednu sestru pokojnog Mome isekli su na komade, a u leto 1944 godine upali su u Mominu kuću da mu ubiju zeta. Srećom, on se bio sklonio, a četnici su naredili Mominom ocu, sedamdesetogodišnjem Nikoli, zatim Mominom materi i sestri, u drugom stanju, kao i malim sestricama da podu pešice za Užice. Starac, trudna žena i deca prešli su pešice sav put do Užica.

čelebića. Po svoj prilici oni su poubijali Engleze i uzeli im pare. Hercegovski petokolonaši se okupili u Kalinoviku. Stari je protiv drugog napada na Kolašin. »Tih 1.800 boraca ne treba upotrebiti za zauzimanje praznih gradića, već na glavne komunikacije okupatora — gde ćemo naći municije i hleb.«

15.15. — Nestrpljivo očekujemo da se Crni i Lola probude i donesu odluke po našim molbama... Ja sam podneo molbu za Hercegovinu, ali izgleda mi: »jalovo«, kako mi dobaci Mileva Planojević. I ona i Zoran tražili su da idu. Društvo će biti tužno ako bude moralo da izgubi nekog svog člana. Svi ili niko.

Razgovaram s Arsom o ustanku u Crnoj Gori i njegovom razvoju.⁶

ČETVRTAK, 21 MAJ

Nedajno. — Sada mi je jasno zašto se u ovom kraju malo vidi omladina. U Nedajnu sam sreo svega jednog mladića — i to bez ruke. Partijac je. A sedam drugih partijaca su na frontu, u udarnim bataljonima. Otišli su pre dva meseca, kada je Partija mobilisala sve svoje snage da slome četničke ispade iz italijanskih garnizona. Sa Pivske Planine otišlo je u omladinske i udarne bataljone 188 skojevaca. Među njima jedanaest drugarica. Ali i to ima svoju slabu stranu. Citava pozadina ostala bez omladine, bez aktivista, pa petokolonaši imaju široko polje rada. Danas je stigla Mitra Mitrović na sat - dva i ispričala mi zanimljive stvari. Omladinski udarni bataljoni su divni. Osnovani su: Lovčenski, Nikšićki i Durmitorski. Mitra je bila pri formiranju Nikšićkog. Sve momci od 17 — 22 godine. A komandant — potporučnik mlad kao rosa.⁷ Devojke su bile silne. Sve se bojale hoće li biti primljene.

— Hoćete li nas uzeti? — pitaju.

Ne pitaju one ovo uzalud. Još je Vuk isticao da su Crnogorci »najveći gospodari od svih Srba nad ženama«. A sada su žene borci. Crna Gora dala je danas 400 žena-boraca. U Lovčenskom omladinskom ima ih 60! Politički komesar, duša bataljona, devojka — Stana Tomašević, drugarica pokojnog Bajce Sekulića. Samo u bici kod Mojkovca izginule su mnoge naše drugarice. Nisu vične borbi i ne znaju da zauzimaju zaklone. Mitra priča kako su omladinski bataljoni imali obuku: »Ima u tome dečačkog poleta...« S njima je Sava Kovačević, komandant Nikšićkog odreda, silan čovek, sirov. Preko dana marširaju kao srne, uveče podbiše tabane od udaranja nogama. Devojke sagnule glavu, a Sava im veli:

— Dižite glave!

Bataljoni se ne prave po plemenskoj i bratstveničkoj osnovi. Bilo je dirljivih scena. Brat i sestra — 18 i 16 godina — izbegli iz Bijelopavlja. Sestra se prijavila u Omladinski bataljon, a brat to nije znao, pa je moli da se vrati u Udarni, u kome je on bio:

— Ona mi je jedina, pa bih volio da smo zajedno!

* Vidi u Prilozima na kraju knjige »Ustanak u Crnoj Gori i njegov značaj« — razgovor s Arsom Jovanovićem.

⁷ Petar Jovanović, kasnije bio je teško ranjen u nogu, prenesen je sve do Bosanske Krajine. Pod njim su u borbama četiri konja ubijena. U Bihaću je bio nastavnik u Vojnoj školi pri Vrhovnom štabu. Podlegao je pegavcu u Drinićima krajem 1942 godine.

U ovom slučaju je prekršeno pravilo. Brat i sestra su ostali zajedno.

O opštoj vojnoj situaciji Mitra ne zna mnogo, jer je odavno iz crnogorskog štaba. Ona misli da su četnici prešli kulminaciju. Istina, zgrabili su nam najveći deo Crne Gore, — Crmnicu, Katunsku nahiju, pa sad i jedan deo Nikšićkog sreza. Mi smo bili očistili Pipere. Ali glavno je živa snaga u partizanskom ratu. Bataljone moramo učvrstiti. Mitra veli da je italijansko - četnička ofanziva u pravcu Šavnika zastala. Samo su se naši povukli iz Gornjeg Polja gde je bio Glavni štab za Crnu Goru. Od Nikšića do tog mesta vodi automobilski put — svega sedam kilometara. Mi imamo 170 zarobljenih Italijana pa im iz Nikšića italijanska komanda šalje svakog dana trebovanje: male bele hlepčiče, makarone, paradajz, pirinač, so. Inače u Gornjem Polju je vodovod za grad. Mitra veli da su im vodu zatvarali pod uslovom da se više Polje ne bombarduje. Jednom je nad Gornje Polje došao italijanski bombarder »Savoja«, deset puta obišao polje i izručio sve bombe — usred reke, i otišao. Očigledno pilot neće da gađa partizane. Na drugom sektoru, u Bjelopavliću, italijanski teški bacač pogodio u kuću u kojoj se održavalo savetovanje štaba Bjelopavličkog odreda i štabova pojedinih bataljona. Poginulo je tu četrnaest drugova, samo jedan živ ostao. Tu je poginula i Sokola, bivši sekretar tajnog partijskog kolporterskog odbora u Beogradu. Njeg drug, mislim da se zvao Nikić, posle ustanka 13 jula — predao se u Crmnici s čitavom partiskom organizacijom, »da bi se opravdao pred narodom«. »Ustankom je narodu nanesena silna šteta, a oni kao najodgovorniji snose krivicu, pa se zato predaju.« Nikić se pravdao »da je i Rusija propala«. Idiot! Fašisti su ga streljali kao i mnoge druge drugove. Ostatak su odveli u koncentracioni logor. Još se jedna nesreća dogodila. Kod Mojkovca pogodio bacač među tri komandanta dok su razgledali sekcije. Tu su bili komandant odreda »Bijeli Pavle«, komandant jednog udarnog bataljona iz tog odreda i komandant mesta u Mojkovcu. Mitra veli, dalje, da Bora Prodanović⁸ radi po omladinskoj liniji u Grahovu. Vasa Gluvi izdao neki list na oslobođenoj teritoriji, ali ne piše kako treba. Vojo Srzentić se nalazi negde oko Ulcinja s drugaricom koja je bila internirana, pa puštena. Mirko Sardelić,⁹ izgleda, negde je u Italiji.

PETAK, 22 MAJ

Nedajno. — Crni i Lola su pošli jutros u Hercegovinu. Ustanak je tako u poletu i treba organizaciono učvrstiti naše uspehe. Veliku nam pomoć sada ukazuje Sovjetski Savez — u prvom redu Sovjetski informacioni biro. Juče je istakao borbe kod Foče i Nikšića. To su davale sve sovjetske stanice na svim jezicima sveta. Posle, vrlo korisno deluju i drugovi iz radio Moskve u emisijama na srpskom jeziku. Vlahovićev komentar je odlična stvar. Njega još od ranije poznaje ovde mnogo naroda. I naša »Slobodna Jugoslavija« dobar uspeh ima. Znači, počeo je

⁸ Bora Prodanović, advokat iz Beograda, branilac mnogih naših drugova pred Sudom za zaštitu države u Beogradu, poginuo na Sutjesd juna 1943.

■ Vest netačna. Mirko Sardelić, inženjer, bio je ranjen u Beogradu prilikom bombardovanja 6 aprila 1941, a zatim je otišao u Split gde je radio u tamošnjoj organizaciji sve do 1943, kada je pozvan na oslobođenu teritoriju.

svet da saznaje o našoj borbi. To je šamar londonskoj vladi i najvećem hohštapleru svih vremena Draži Mihailoviću. Oni su se nešto učitali, nemaju šta konkretno da iznose. A mi svakog dana izlazimo pred svet s uspesima u borbi protiv okupatora. Još kad pođemo u Srbiju! Samo naš put zavisi od situacije na istočnom frontu. Kad počne Crvena armija da nadire, tada će da nastane dubok prelom u redovima zavedenih i silom mobilisanih seljaka u četničkim redovima.

Išli u Srbiju ili ne, moramo na sever, da okupator ne bi žetvu odneo. Jutros je Gering saopštio da se usled suše mora smanjiti obrok hleba za 15%¹⁰. Naši će se partizani potruditi da se Herman ne najede našeg hleba!

U Hercegovinu je otišao i Stanko Grabrić, nadporučnik domobranske vojske, koji je prebegao na našu stranu ravno pre mesec dana iz Sarajeva. Mi smo već davno imali partisku jedinicu na aerodromu na Rajlovcu, pa je još u decembru Tempo govorio da će nam domobranski avijatičari prebeći s avionima. To su bili neiskusni ljudi, oklevali su dok nisu uhapšeni tokom poslednje provale u Sarajevu. Odlučili su da beže u ponedeljak s dva aviona, a u nedelju su pali. Stanko je na vreme umakao, preplivao Bosnu i preko Igmana stigao u Foču. Tog istog dana ustaški avion je bacao nad Fočom letke u kojima je govorio da »partizani imaju skorbut i skapavaju od zime«. Od nas nema niko skorbut, a nadporučnik Stanko došao sa skorbutom. U domobranskoj vojsci, veli Stanko, vlada neraspoloženje. Prvi udar na Istočnom frontu imao je silnog odjeka u domobranstvu. Vlatko Velebit našao svoju prvu partizansku vašku. Zgranuo se!

SUBOTA, 23 MAJ

Nedajno. — Otišao sam do Podmilogora. Tu se nalazi preko 70 naših bolesnih i ranjenih drugova. Među njima je i Gajo Vojvodić, komandir Prve čete Lovčenskog bataljona — prvog bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi. Gajo mi je pričao još u Foči o ustanku od 13 jula i postanku slavnog Lovčenskog odreda, a sad sam to u pero zapisao:

»Moja partiska veza saopštila mi je 12 jula u 9 sati pre podne da sutra izjutra počinje generalna akcija protiv okupatora na čitavom Balkanu. Meni je povereno formiranje odreda iz tri zaseoka sela Radomir — Građani. Drug me je pitao koje ljude hoću da povedem. Kazao sam mu imena i on je odobrio. Uveče je bio sastanak kod izvora Vrela u najvećoj tajnosti. Svi su drugovi došli. Dobili smo oružje iz jednog partiskog magacina¹⁰ u kome je bilo 150 pušaka, nekoliko puškomitraljeza i dosta municije. Bilo je još nekoliko magacina za Srez barski iz kojih je Partija prikupila ratni materijal.

Drugovima sam saopštio kako ćemo noću putovati, kako puškom rukovati. Svaki je nosio hranu za dva dana. Pošli smo na drum Budva — Cetinje da kod Đurđeva Ždrijela, kod Obrzovice, presečemo okupatoru svaku vezu s morem. Stigli smo u zoru. Priključio nam se i Podgorski odred.

¹⁰ Kad su Italijani i Nemci prodrli u Crnu Goru 1941, pošto je bivša jugoslovenska vojska kapitulirala i kada su generali naredivali da se oružje preda okupatoru, naša Partija izdala je direktivu da se sklanja oružje. U Crnoj Gori je na taj način sačuvano mnogo oružja, na jednom mestu čak je bila zakopana jedna baterija topova.

Uzeli smo zasedu, postavili osmatrača i bočna osiguranja. Prvo je naišao putnički autobus. U njemu nije bilo Italijana pa smo ga propustili. Nešto kasnije naiđoše četiri italijanska kamiona iz Cetinja za Budvu. Naredio sam da niko ne puca, dok ja to ne učinim i ne naredim neprijatelju u ime gerilskog zakona, a po nalogu Kompartije — da se preda. Ali, desno krilo je zapucalo kad su kamioni bili još na 400 metara od zasede. Šoferi nisu ni slutili šta im se sprema u pokorenoj zemlji pa su vozili dalje. Jedan moj rođak je izišao na drum i šofera pravo u glavu. Ovaj nije odmah pao, već je zaustavio kamion kraj drumu i klonuo. Propustio je tako drugi kamion. Tog šofera sam ja ubio. Treći je pokušao da umakne, ali komandovao sam puškomitraljesku brzu paljbu i posle 500 metara kamion je stao. S četvrtog kamiona pomoćnik šoferov je iskočio, a šofer je bio mrtav. Kamioni su bili prazni. Nismo imali šibice da ih spalimo, već smo ih polupali. Među gerilcima nastalo je neko kolebanje.

— Sukobićemo se sa Brajićima. Zapucali smo pred njihovom kućom!

— Borimo se za slobodu. Ko neće neka ide kući. I Brajići će nam prići!

— rekao sam.

Svi su ostali. Posle smo oborili četiri oficira — na motociklu. Jedan je bio teže ranjen, a trojica su se predala. Pustili smo ih! Ja sam im na francuskom natucao:

— Žalim što moramo da ubijamo, ali to je jedini put do slobode!

Ovo mi je puška i revolver jednog od tih oficira. Promenili smo položaj.

Oko 4 sata pojavio se Prekomički odred sa mladim poručnikom Ljubom Vučkovićem. Dok su oni držali zasedu naišlo je 17 kamiona i 4 tenka. Italijani otvorili vatru iz topova i bacača. Tu je poginuo partijac Pero Banović. Italijani su imali mnogo mrtvih i ranjenih. Broj se ne zna jer su sve odvukli kamionom. Posle se pojavio i »divlji« odred Brajića. Oni su pripucali, a Italijani udri na njih iz topova i bacača. Ove fašističke snage probiše se u Budvu. Te noći spavali smo u šumi. Bio je mrak i čitave noći ležao sam preko kamena.

Sutradan, 14 jula, izviđačka se avijacija pojavila. Oko 11 pre podne naišli su bombarderi. Bacili su po neku bombu. Na našem sektoru Italijani se nisu javljali. Na drum smo svalili kamenje tako da je bio potpuno blokiran.

Opšta situacija na terenu Lovćenskog odreda bila je sledeća: Cetinje — Kotor, Cetinje — Rijeka Crnojevića, Bar — Vir Pazar, Rijeka — Vir Pazar, Podgorica — Rijeka. Vir Pazar, Rijeka i Sutorman bili su zauzeti bombama i revolverima rano izjutra 13 jula.

Na putu Rijeka Crnojevića — Cetinje, Ljubotinski i Ceklinski odredi uništili su čitav bataljon divizije »Mesina« koja je išla na istočni front. Taj bataljon, silno naoružan mitraljezima, bio je prethodnica divizije. Borbu je primilo 37 partizana, a kasnije ih je bilo 68 s dosta puškomitraljeza. Sukob je otpočeo u devet uveče, a trajao je do 10 izjutra. Vodila se strahovita borba. Kod nas su se istakli mladići od 14 godina koji su tukli iz stojećeg stava. Bitku je odlučio jedan naš radnik. Kad se naš poslednji sanduk municije iznosio na položaj, on je zaobišao neprijatelja s leđa, halauknuo i bacio nekoliko bombi. Italijani se predali. Strahovita kasapnica. Bilo je mrtvih Italijana 87, ranjenih 167, a zarobljenih 260. Plen ogroman: 46 teških mitraljeza, 16 puškomitraljeza, 2 neispravna topa, 2 bacača, ogromna količina municije. Uništeno je četrdeset kamiona i dva tenka. Naši su ručnim bombama oštetili jedan tenk, a on stao da se viti u m.vstu. Jedan stari Crnogorac povika:

— Ha, ranismo ga pa se vrti k'o svrde! (kao svrdlo).

Pored jednog italijanskog mitraljeza, našli smo četvoricu mrtvih nišan-

džija. Svaki naš vojnik obukao je nove cokule i još mu je ostalo po četiri para. Bilo je tu: ruma, konjaka, čokolade. Sve ranjenike smo kamionima uputili na Cetinje. Komandant italijanskog bataljona — major, kad je čuo da nismo imali nijednog mrtvog — prosto nije mogao da veruje:

— Bio sam u Španiji, Abisiniji, Grčkoj, ali ovakve borbe nisam video. Sa svake strane te tuče neprijatelj a nigde ga ne vidiš.

Ova bitka se vodila kod Korčele. To je jedna od najvećih naših pobeda. Tom borbom, kao i čitavim sektorom, rukovodili su Peko Dapčević¹¹ i Bajo Sekulić. Sutradan su Italijani avionima strahovito bombardovali okolna sela. Poginula je jedna baba. Ali, kuća nije mnogo srušeno. U bici kod Korčele poginula su i dva starca koja su s jedne čuke posmatrala borbu. Ubila ih jedna granata iz italijanskih topova koji su s Belvedera kod Cetinja pomagali opkoljeni bataljon.

Druga velika bitka vodila se kod Brajića na mome sektoru. Jedna velika italijanska jedinica iz Albanije dobila je naredbu da po svaku cenu treba da se probije iz Budve za Cetinje. Prvo je avijacija strahovito zasula teren, pa za njom artiljerija. Kad su mislili da su nas pretvorili u prah i pepeo, krenuli su da pale Brajiće. Oni su išli sa 4 tenka i 14 kamiona, a između kamiona bile su kolone vojnika. Mi smo ih sačekali kod prepreke. Imali smo dva puškomitraljeza i mitraljez. Prišlo nam je i seljaka, tako da nam je broj iznosio 150. Otvorili smo strahovitu vatru na njihovu kolonu. Posle tri i po sata bitka je završena. Čitava jedinica se razbežala. Našli smo 115 mrtvih, 50 — 60 ranjenih, a streljali smo 25 fašista. Oni su poskidali crne košulje i vikali:

— Non sono fascista! Evviva Stalin! Sono soldato della regina Elena!¹¹

Italijani su se skrivali po propustima ispod druma i pravili se da su mrtvi. Većina se razbežala. Uništili smo im tenk, 8 kamiona i 6 motocikla. Naši gubici: 1 mrtav, jedan ranjen. Imali smo bogat plen.

Treća velika bitka je bila kod Sozina. Od Petrovca je pošao jedan bataljon pojačan baterijom brdskih topova. Dočekao ih je Španac — profesor Ivo Novaković sa 50 drugova. Italijani su išli razvijeni u strelce i naše iznenadili. Ivo se brzo pribrao, kliknuo, skočili su i seljaci uz pesmu u pomoć. Razvila se žestoka borba. Italijani su bili sasvim razbijeni. Ostavili su 60 mrtvih. Nama je poginuo Ivo i još šest drugova, a ranjenih smo imali devet.

Vlado Dapčević sa Katunjanima držao je put Kotor — Cetinje i vratio Italijane.

■
Mi smo dobili nalog da vodimo gerilsku akciju, a već 14 jula imali smo oružam ustanak. Sav se narod digao. Mi smo ga vraćali, a oni vele:

— Nisam ja grdi od vas! Znaš koliki je bio 38 puk! E, da cio dođe ne bi mogao da me makne odavde.

Gore opisane akcije trajale su od 13 do 20 jula. Posle su se Italijani

¹¹ Drug Peko Dapčević stigao je u Crnu Goru iz Nemačke 11 jula 1941 godine. Javio se drugu Dilasu, koji je bio poslat od Vrhovnog štaba da rukovodi ustankom u Crnoj Gori. Drug Dilas je uputio Dapčevića u OK za Cetinje, i rekao mu da će za dva dana izbiti ustanak. Drug Dapčević je posle Španije bio u logoru u Francuskoj. Odatle je s jednom grupom španskih dobrovoljaca Jugoslovena prešao u Nemačku »na rad« u maju 1941 godine. Bio je odveden u veliku fabriku oružja u Stajeru u kojoj radi 26.000 radnika. Tu je bio neko vreme i iskoristio je prvu priliku i pobjegao s još nekoliko drugova u domovinu. Nikakve veze nije imao i prebacio se uz velike teškoće u Crnu Goru. Nešto kasnije došlo je na isti način devedeset naših drugova španskih dobrovoljaca. Njihovo prebacivanje iz Nemačke, organizovala je naša Partija. U toj grupi su se nalazili Košta Nad, Ivan Gošnjak, Petar Drapšin, Veljko Kovačević, Srećko Manola, Dušan Kveder, Danilo Lekić i mnogi drugi naši drugovi.

¹¹ »Nisam fašista. Živeo Staljin. Vojnik sam kraljice Jelene.« (Kraljica Jelena je ćerka kralja Nikole.)

pribrali. Počeli su da bombarduju selo po selo. Strah je zavladao. Samo na moje selo palo je 30 bombi. Pojedinci su dolazili na front i molili da se povučemo.

Do 20 jula mi smo držali Cetinje blokirano s italijanskim guvernerom Crne Gore, zatim filijalom »Banko di Napoli«, 12 topova i silnom hranom. Predlagao sam da napadnemo grad, koji bismo osvojili, a ne bismo ni 4 mrtva imali!

Italijani su navalili sa svih strana. Išli su u streljačkom stroju i pretresali sve. Sela su palili, ubijali. Ja sam svoj odred sačuvaao. Krili smo se po škrapama. Pet dana ništa nisam jeo, sem živog krompira koji sam noću iskopao iz njive. Ovo nemoj zapisivati, jer su se drugi drugovi više napatili. Ljubo Dapčević¹³ je vadio krompir, a na steni iznad njega stoji fašista, ne vidi ga i — baca bombu u žbun. Ni on pet dana ništa nije jeo.

Posle su Italijani krenuli na ostale oslobođene krajeve — Andrijevića, Bijelo Polje, Kolašin, Žabljak, Šavnik — sve je to bilo u našim rukama. Pošli smo već na Pljevlja i stigli na Mioče, ali smo se morali vraćati.

Ubrzo sam pohvatao veze i 24 jula dobio sam proglas s potpisima Milovana Đilasa i Arse Jovanovića u kome pozivaju narod na oružani ustanak. A mi pustili fašiste na Cetinje.

Nastavili smo našu akciju. Pojačali smo politički rad. Češće silazili u sela s oružjem. Tako je naš ustanak ponovo počeo da raste.¹⁴

Ovde nas je prekinuo dolazak Starog i Đide sa žabljaka. Đido bradat kao manastirsko dače, ali vedar, duhovit kao uvek, iskren — donese nam vesti o Crnoj Gori. Rdavo je. Možda ćemo morati evakuisati Crnu Goru. četnici nas tuku automatskim oružjem i municijom. Dobili su od Italijana topove i bacače. Kod Mojkovca bije nas osam teških mitraljeza, a kod nas bataljon »Alekse Dilasa« zakopava puškomitraljeze jer nema municije, raspolaze sa po dva do pet metaka na borca. Onda glad. Naši bataljoni na kolašinskom frontu već 12 dana jedu ili ne jedu po 150 grama hleba na dan s isto toliko mršavog ovčijeg mesa. Nekim jedinicama danima je trava bila jedina hrana. A četnici jedu italijanske konzerve, šavnik smo evakuisali. Boan je pao. Neki se bataljoni kolebaju. Iz II nikšičkog koji se sjajno tukao s četnicima (imao je 70 mrtvih) pobjeglo 20 partizana. Došli ljudi do svojih sela — i onda kući. Seljačke duše. Ipak će nam ostati preko dve hiljade iskusnih boraca. Gubitak teritorije je teška stvar, ali u partizanskom ratu nije od sudbonosnog značaja. Crnogorski partizani, koji napuste svoju teritoriju, moći će u drugim, strategijski za nas važnijim krajevima, daleko više učiniti nego po svojim krševitim frontovima. Ima jedna dobra stvar. Partija živi u četničkoj pozadini. U Srezu beranskom već se izvode akcije. Ostao je priličan broj »gerilaca«, kako se zovu crnogorski drugovi u pozadini. Samo da se

¹³ Ljubo Dapčević, student medicine, herojski poginuo u Pljevljima 1 decembra 1941 go* dine kao politički komesar jedne čete u Lovčenskom odredu. Njegov brat Ivo poginuo je u Srednjoj Bosni 1943 godine. Ljubo i Ivo su braća od strica Peka Dapčevića.

¹⁴ S drugom Gajom Vojvodićem video sam se nekoliko puta u toku rata (jednom kad se probio iz Sutjeske u grupi koju je vodio drug Dilas) ali nismo uspjeli da završimo razgovor o ustanku u Crnoj Gori. Poslednji put sam sreo drugu Vojvodića, kao majora naše vojske, komandanta jedne brigade Dvadeset i prve srbijanske divizije, u borbama za Beograd, 18 oktobra 1944. Brigada druga Vojvodića baš je zarobila nekoliko stotina nemačkih oficira i vojnika koji su učestvovali u ofanzivama protiv naše glavnine u Bosni i Crnoj Gori. Pojedini nemački oficiri znali su imena naših bataljona, imena naših komandanata koji su vodili borbu na Sutjesci. Ni ovom prilikom nismo stigli da dovršimo razgovor o ustanku u Crnoj Gori.

ne izgube! Četnici vrše masovni teror. Zaveli su prisilnu mobilizaciju. Vojska veoma slabog morala. Da nam je municije, tukli bismo ih sigurno, veli Đido. Prilično su vešti u svojoj propagandi. U Nikšić je dolazio jedan Dražin oficir i savetovao ih da odnos s okupatorom drže prikriven; četnici rade malo veštije nego u Srbiji!

NEDEUA, 24 MAJ

Krstac. — Noćas su u Nedajno stigla dva bataljona — Kovski 330 ljudi i šumadiski 170 ljudi. Nepredviđeno, a hrane u selu nema. Narod nije jeo već nekoliko dana. Ipak se pronalazi i poslednja mrva. Drugovi su krenuli za Krstac već oko 6.30, a ja i Vlatko čekamo konje da natovarimo neke stvari. Đido s komandom Kovskog određuje ko će ići u četničku pozadinu, na teren. Polazimo u 8.30. Na nekim mestima gazimo još sneg. U Pišću sretamo Božu Ljumovića sekretara NOO za Crnu Goru... Utučen je zbog pada Boana.

— Partizanski način ratovanja! Nema hrane, napuštamo krš da bismo uzeli krajeve gde ima hrane! — velim ja.

Njemu to još ne ide u glavu. Crnogorac je: Boan! Boan! Boan! Posle izmeni mišljenje.

Danas je i Kerč pao. Baš se potrefilo. Ali, Staljin je rekao da će borba biti teška!

Silazimo u Krstac niz liticu. Spuštamo se u kanjon Pive. Staza usečena u stenu. Pravila je raja da bi gatački begovi konjima izlazili na Pivu i ubirali harač. Mlada bukova šuma potseća me na Komarču ispod Triglava. S istoka Durmitor, a sa zapada Kruščica sa Magličem. Dole tamno-zelena Piva i most. Kad se ovde gleda liči na igračku. U dolini zatamnelo, leto. Kamen gori. Malo pre na Pivskoj Planini seljaci su još orali, a evo ovde ječam do mog 'pojasa. Kupamo se u Pivi. Jedan drug preplivava tu hučnu reku, neobično bogatu pastrmkom. U dubokom smo kanjonu. Sunce nam je zašlo već u 2.30. Hrana slaba: 150 grama hleba i 300 grama mesa. Uveče pevaju naši Rađevci »Šumadiju«. Skladna pesma, borbene reči, a melodija lepa — izlazi mi pred oči Toponica, brežuljci, pšenica, šljive, purenjaci... A zatim, odjednom, grunuše Crnogorci. Pesma — stena, kao ona niz koju si-

dosmo:

*U logoru boljševika
Kalu da je moja dika;
Tri mjeseca, ima više,
Ne dolazi niti piše.
»Ja sam s njima juče bila
»Na planini Durmitoru.
»Sedela sam kraj logora
»I gledala boljševike,
»Partizane bez razlike.
»Što najljepše videh to je:
»Kod njih ima discipline
»I drugarski oni žive.
»Slušala sam čas čitanja,*

*»Lenjinova vaspitanja,
»I gledala drugaricu
»Kako zbori za pravicu.
»I još videh na barjaku:
»Srp i čekić, petokraku.
»Ispod toga dva tri slova,
»Ime druga Molotova.
»Iznad svega Staljin piše:
»Robovanja nema više!
»Sunce granu, zora sinu,
»Ja odlećeh niz planinu
»I ostavih boljševike,
»Staljinove udarnike.^{1*}*

¹⁵ Ovo je verovatno narodna pesma. Njeno poreklo zna general Savo Orović, koji ima lepu zbirku partizanskih pesama iz raznih krajeva naše zemlje.

Ležao sam na senu kraj Pive, slušao reku i pesmu. Radevci pevaju po treći put »šumadiju« ...

PONEDEUAK, 25 MAJ

Krstac. — Sve do tri posle podne sedeli smo u ovoj rupi, a tada krenusmo za Plužine. Kanjon Pive izvanredan. Predosmo most kralja Nikole. Izgledali smo pored ovih natovarenih konja, s puškama pored visokih litica obraslih šumom, kao neki hajduci u pozorištu! Mislili smo da idemo u divljinu, a kad smo stigli u Plužine — šumadija. Oaza u kamenjaru. Gore se uzdigli Kruščica i Maglič.

Ovde smo zatekli hercegovačke kurire. Doneli su vesti o velikim poredama. Kod Bišine: 400 Italijana i 50 četnika zarobljeno. Druga velika pobeda kod Pribilovca blizu Čapljine. Sto pedeset partizana pobedilo 1.200 fašista sa 10 tenkova. Posle žestoke topovske vatre fašisti krenuli u strelce, a drugovi Danilo Soldatić i Manojlo Bulat s nekoliko boraca zaobišli ih s leva i otvorili vatru. Italijani jurnuli natrag; sedam naših drugova, s Dimitrijem Trifunovićem na čelu, probili se do mosta i otsekli otstupnicu, 330 Italijana ostalo u klopi. Vojnici hteli da se predaju, a komandant viknuo: »Via aqua!«¹⁶ pa ih se 200 udavilo u Bregavi. Danilo Soldatić, komandir čete Stolačkog bataljona, poginuo. Heroj. Član KPJ.

Hercegovci pripremaju udar na crnogorske četnike na liniji Trepča — Boka. Tamo je otišao Prvi udarni bataljon, najbolja jedinica, i Osmi udarni. Ranije je otišla jedna udarna četa. Drugi napad Hercegovaca ide od Huma pa sve do Metkovića, dakle imaćemo slobodno more, a treći Neretvom do Mostara, i preko Mostara, s ciljem presecanja veze sa Sarajevom. Među muslimanima dobro stojimo, u Dalmaciji sav narod uz nas, ali među hrvatskim masama u Hercegovini slabo, jer politički nismo radili. Uspostavljena je veza sa partizanima iz Duvna preko Prozora. U borbi kod Bišine ranjen je potporučnik Mutimir Petković,¹⁷ koji je bio zajedno s italijanskim štabom.

Posle ovog izveštaja razgovarao sam sa Starim. Vrlo je verovatno da ćemo krenuti novim pravcem! Raduje me ovaj put. Naravno, ne znači da ćemo zanemariti Srbiju. Baš danas u podne SIB je javio da su partizani kod Kruševca ubili 165 Nemaca. Inače s naših istočnih frontova vesti su sledeće: U bici kod Foče naši su zaplenili 8.000 metaka, a utrošili 750. Italijani pripremaju ofanzivu na čelebić i Meljak. Stiglo je dosta zanimljivo pismo Gojka Krezovića:

»U čajniču 10.000 Italijana. U srpska sela šalju četnike, u muslimanska ustaše. Narod se poplašio, neki »drukuju« za okupatora i njegove slugu.«

Gojko pretil ustašama i četnicima: »nemilosrdno će biti uništeni...« Kod Kozare i čajniča Italijani su imali 157 mrtvih, a kod Prvalja 62 mrtva. Ranjen im i komandant. U čajniču streljano 50 pravosla-

¹⁶ »Preko vode!«

¹⁷ Sudski pripravnik iz Beograda, vodio pregovore s Italijanima s jeseni 1941 u ime majora Boška Todorovića.

vaca, a veći broj oieian u Pljevlja. Gojko je ucenjen sa 100.000 albanskih franaka. Na kraju Gojko moli za politički materijal. Bogat dan. Samo gladujemo, — 150 grama ječmenog hleba na dan.

UTORAK, 26 MAJ

Plužine. — Diskusija o Hrvatskoj. Hoćemo ili ne.¹⁸ Svaki za svoj zavičaj. Valjevci došli iz Liječevine. Vele, četnici iz Sandžaka odlaze u Srbiju, jer se oko Valjeva pojavili partizani. Kragujevčani javljaju da su bili u Zakmuru, gde su četnici pobili naše drugove. Puč organizovao Bodiroga. Kad je naišao jedan kragujevački vod, četnici se razbežali. Jedan deo pohvatan, a Bodiroga pobjegao Italijanima. Iz Crne Gore: Boan još nije pao. Hercegovački Prvi i Osmi udarni potukli crnogorske četnike kod Javorka. Lovčenski kod Kolašina imao ukupno 28 mrtvih. Naš najbolji bataljon, sve junak do junaka, u njemu skoro svi partiji ili skojevci. Ovako njihov politički komesar Jovo Kapa govori: »Izginućemo svi do poslednjeg, samo ćemo dva kurira ostaviti: jedan da izvesti Tita, a drugi naše porodice da smo izginuli za slobodu«. Jutros nas nadletao italijanski bombarder.

Na harkovskom frontu vodi se džinovska bitka. Što bi lepo bilo da za sutrašnje proširene »Vesti« imamo vanredno saopštenje.

SREDA, 27 MAJ

Plužine. — Prava letnja vrućina. Skoro će godina dana od kako smo počeli rat. Izdržali smo — uzdali se u svoje snage. Ponegde ustanak malakše, ali se ponovo diže narod. Glad, nema municije, ali ćemo izdržati i bez nje. Da je imamo razbili bismo i Italijane i četnike. Danas sam video Milicu. Gledao sam Raj ka, domaćinovog sina od dve godine, i video nju. Ovo je najgostoljubivija kuća u kojoj smo bili od Srbije. Hoće da odvoje mleko i skorup od dece pa da nama dadu.

ČETVRTAK, 28 MAJ

Plužine. — Zapara strašna, četnici spremaju napad u ovom pravcu. Došao Milutin — Ivan Milutinović. Čika Risto Stefanović i Grulović vele da su odbijeni napadi na Čelebiću. Situacija se kod Mei jaka popravlja.

Kod Zadra partizani ubili komandanta i civilnog guvernera. Biju naša braća Dalmatinci.

Sve zavisi od municije. Dobijemo li je — Srbija! Ne dobijemo li je — hajde po nju na carske drumove.

PETAK, 29 MAJ

Plužine. — Još nikakvih vesti iz Hercegovine. Zapara.

SUBOTA, 30 MAJ

Plužine. — S Đidom sam šetao pored Pive. Obnavljali uspomene iz Beograda.

¹⁸ Ovde nisam smeo da pišem opširno o planovima Vrhovnog štaba, jer bi neprijatelj mogao da se koristi, ako bi mu moj Dnevnik pao u ruke.

NEDEUA, 31 MAJ

Plužine. — Marijan i Senka vratili se iz manastira Pive sa zбора. Vele mobilizacija odlično uspela. Svi se javili.

PONEDEUAK, 1 JUNI

Plužine. — Dode i juni. Šest meseci od onog 1 decembra, kada napustismo Srbiju. Šta će nam doneti idućih šest meseci? Situacija će se sigurno daleko brže razvijati. Igram šaha, po ceo dan slušam vesti na radiu. Igrali partiju Stari i Đido. Stari doveden u tešku situaciju, ali je vešto izbegao Đidine napade i na kraju ga pobedio. Dnevnik sam nekako zanemario.

UTORAK, 2 JUNI

Plužine. — Odluka je pala. Da smo bliži — bilo bi. Ovako: na carske drumove.¹⁹ Meni skoro milije.

Posle podne, po kiši i oblacima, Đido i ja dinamitom tučemo ribu u Pivi. Silazim u plahovitu ledenu vodu i hvatam pastrmke. Beže. Navlačim brzo prokislju košulju. Odjurio sam kilometar kozjom stazom niz Pivu. Sve je mokro. Sām sam u šumi. Skočio sam u vodu. Obamrlu ribu ne uhvatih. Odnese je Piva... Predali smo ribe Titu i bolesnim drugovima. Obradovali se... E, brate, već mi je na vrh nosa ovakav život. Oko tebe ključa, a ti na kraj lonca. Ne potcenjujem posao koji radim, i rep je konju potreban, ali hteo bih malo življe da prolazim kroz ove najburnije dane naših i onako burnih i silnih dana.

SREDA, 3 JUNI

Pokret. — Kec mi upalio. Đido i ja jezdimo kraj Pive za Krstac. Idemo na durmitorski front. Situacija je burna. Radio Moskva nas zove da rušimo pruge, da ne damo da Italijani idu na Istočni front, a mi smo još uvek u Pivi. Ali to neće dugo trajati. Biće dana za megdana. Četnička ofanziva u punom jeku. Četnici su s tri kolone, dve po 500 ljudi, a jedna od 800, prešli Štulac i ušli u selo Crnu Goru, prekoputa Pive. Mi smo imali 17 ljudi na planini i, naravno, nismo mogli dati otpor. Selo se bilo spremilo da beži, ali su četnici na konjima sve pohvatali. U selu je bio Brka-Dakić. Četnici su bili na 30 metara od njega i srećno je umakao, iako su ispalili plotun za njim. U Krstac stiže izveštaj da su Prvi bataljon Prve brigade i Treći bataljon Druge brigade opkolili četnike u Dobrom Dolu sinoć u 8 sati. Noć je bila potpuno mračna, naši nisu poznavali teren, ali su ipak najurili četnike. Osamnaest ih je zarobljeno. Zaplenili smo dva bacača, 16 bombi i 5.000 metaka. Od toga pravca trenutno ne preti opasnost. Po kiši, kroz oblake, ispeli smo se u Pišće. Nalazimo se pred teškim zadatkom. Pivu braniti nećemo. Cilj nam je samo da odbacimo neprijatelja. Ali, bolnice, bolnice... Ovde se nalazi šest stotina ranjenika. Od toga je 100 teško ranjenih. Hitno je izdat nalog da se evakuišu na drugu stranu Pive. Celo posle podne smo sedeli u štabu Druge

¹⁹ Vrhovni štab je to jutro rešio da glavnina naših snaga ne pode u Srbiju već u Bosansku Krajinu.

brigade. Došao je i Arso. Problem je zaista težak. Neprijatelj ima toliko mnogo ljudstva, toliko mnogo municije, da se mi sa dva naša mala bataljona bez municije na Pivi ne možemo uspešno tući.

Onda još jedna krupna stvar. Crnogorski se bataljoni osipaju. Svakim danom sve je manje ljudi. Rešeno da se većina crnogorskih bataljona baci u Zakmur, jer kad se ljudi odvoje od kuća — prestaće bekstva. Veoma živa diskusija između Đide i Cane o Crnogorcima. Cane gleda malo s visine, a Đido dobro ukazuje: »Da se iz Crne Gore sada više izvuklo partizana nego iz Srbije, da se crnogorski narod kao jedan odazvao 22 dana po napadu Hitlera na Rusiju i — da je marksistički govoriti ovaj narod valja a onaj ne valja. Čuda je ovaj naš narod pokazao za godinu dana. Bez hrane i džebane bori se protiv ove carevine. Đido podvlači da nismo pravili političke greške — ne bismo doživeli ovakvu situaciju u Crnoj Gori.

ČETVRTAK, 4 JUNI

Pišće. — Naši su zaplenili četnicima 300 kila žita. Poslali oni tri tovara u Sušicu da se melje, a naša zaseda pohvatala konje. Zarobljen je i jedan čiča iz Metohije. Veli da četnici imaju nameru da nas gone sve do šćepan Polja, a tu će nas dočekati nedićevci. Sandžaklije su se već povukle sa 1.000 ljudi. I oni će u Zakmur. Proces je otpočeo i u Hercegovini. Italijani vrše veliku ofanzivu u Južnoj Hercegovini, a četnici navaljuju iz Crne Gore. Onaj čiča iz Metohije veli da četnici svuda vrše prisilnu mobilizaciju. Na taj način imaju toliki broj. Inače svaku crkvu osveštaju, grobove prekade, leševe izvade, polome im noge i oči izvade, pa kažu da su to učinili partizani. Oko podne Italijani bombardovali Krstac. Petnaest bombi palo u brda. Mal opre dođe majka Milutina Lakićevića, bivšeg politkoma Komskog odreda. Sitna, ispijena žena.

— Pogibe li moj Milutin?

— Pogibe! — odgovara Đido mimo. — Bio je junak.

Ni suza, ni krupnih reči.

— Izvadiste li mu tijelo?

— Nisu mogli drugovi!

— Spasoste li mu pušku?

— Spasosmo!

Đido joj izjavi saučešće, a ona reče:

— Neka je njegova smrt srećna za ovu stvar za koju se vi borite!

I ode majka. Junakinje su ove Crnogorke. Đido mi ispriča:

— U Andrijevići je sa kapetanom Krdžićem²⁰ streljana i jedna žena kod koje je bio uhvaćen. Ona je pred streljanje rekla: »Ponosim se što sam stupila na mušku stopu. Iz moje krvi će nići sloboda!«

²⁰ Posle ustanka od 13 jula 1941, italijanske okupatorske vlasti povezale su se s reakcijom i otpočele zajednički da guše borbu crnogorskog naroda. Jedna grupa od osamdeset petokolonaša iz Vasojevića organizovala je ubistvo jedne grupe naših drugova koji su se nalazili na planini Balju između Polimlja i Sekulara. U toj grupi su se nalazili bivši jugoslovenski oficiri d-r Milivoje Krdžić, Mirko Krdžić, Miličko Janković kao i drugovi Radovan i Vera Zogović. Jedan dan uoči napada, Radovan Zogović je pozvat od Partije na drugi sektor, a braća Krdžić i Miličko Janković prešli su na novo mesto, kraj katuna Mihaila Krdžića, starog crnogorskog barjaktara i strica braće Krdžić. Italijani su poslali dva bataljona vojske koje

Pošto je Stari doneo odluku da se jedan deo Druge brigade povuče na Goliju, do odlučne bitke na Pivi nije došlo. Đido je rešio da se vratimo u Plužine. Pre polaska svratismo u školu. Cana nam donese tešku vest. Sedamnaest drugova iz Drugog šumadiskog zarobljeno i streljano uoči bitke u Dobrom Dolu. Zaista nesreća. Samo mi ne ide u glavu kako se proleteru dali da zarobe. U bici je bilo više plena nego što smo mislili: 3 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 2 bacača, 2 sanduka granata 0,65 i 8.000 metaka. Krenuli smo u 6.45 niz Pivu, oblaci ispod nas u kanjonu. Srećem dve majke s odojčadima na kamenjaru. Muče se. U mrak stižemo u Krstac. Italijani gadali most. Od parčadi bombe teško ranjen jedan Hercegovac. Idemo kroz klisuru noću. Piva pokatkad nemirno zašumi. Svici lete. Đido priča istoriju crnogorskih vladika. Klanac — zid bez kraja jedva pušta malo neba. Klatim se na konju. Gde li su mama i Olga da me vide? Promiču seljaci koji su ranjenike nosili. Kasno stigismo u Plužine. Hercegovci kod Gacka očistili 25 sela. Stari se šeta gore - dole po sobi. Ništa ne govori. Ljut je. Dobio je vest o pogibiji drugova iz Druge brigade.

PETAK, 5 JUNI

Plužine. — Evo jedne junačke porodice: Već 10 meseci bori se u partizanskim redovima Đoko Pavićević,²¹ kome je 70 godina; bio je u crnogorskoj vojsci oficir. S njim su u borbi dva sina i dve ćerke. Jedan mu je sin poginuo kod Gacka. Dve ćerke su mu u udarnim bataljonima. Jedna od njih je teško ranjena kod Nikšića, a druga, od 16 godina, stalno u pivim redovima. Kod kuće drug Đoko ima ženu i tri devojčice. Sve su nedavno lakše ranjene od bacača. »Narod koji rada ljude ovakva kova mora pobediti,« kaže Đido.

Stalno mislim na Barca, mladića od osamnaest godina, koji je zarobljen posle bitke na Dobrom Dolu. Vitak, crnpurast, čupave kose. Opisuje kako je dospao u četnike, on koji je bio partizan 10 meseci i bio izbačen iz gimnazije zbog štrajka! Poslednjih mesec dana nalazio se na pozadinskom radu, a četnici iznenada napali Uskoke. Vlast još nisu uspostavili. A počeli su pretiti svima smrću. Otišao je u četnike »da bi prešao na našu stranu«. Umakao u bici i posle 24 časa naišao na naše. Cana hoće da ga strelja. Nepravilno. Sta je rekao Staljin. U

je vodilo osamdeset vasojevićskih petokolonaša preobučениh u italijanske uniforme. Naši drugovi su iznenađeni u snu i pohvatani. Sem njih odvedeni su i stari Mihailo i njegova supruga Radosava. Staroj Radosavi su polomili fašisti ruku. Ovo je bilo između 10 i 11 septembra 1941. Svi su naši drugovi zajedno sa starim Mihailom i Radosavom osuđeni na smrt. Fašisti su pogubili Milička Jankovića, d-r Milivoja Krdžića i staru Radosavu, koja je pred smrt izgovorila reči koje će se vekovima pamtili: »Ponosim se što sam stupila na mušku stopu. Iz moje krvi će nići sloboda«. Neprijatelj se nije usudio da strelja u Kola šinu starog barjaktara Mihaila i Mirka Krdžića već ih je odveo u Podgoricu gde ih je narod manje poznavao. Tu su se Krdžići, uz pomoć plemena Martinovića, nekako izvukli sa streljanja, s tim da budu poslani u Berane. Tu je drug Mirko Krdžić iskoristio priliku i u decembru mesecu prebacio se na oslobođenu teritoriju i otada se stalno borio protiv okupatora i četnika ne napuštajući teritoriju Vasojevića.

²¹ Đoko Pavićević bio je najstariji član AVNOJ-a na zasedanju u Bihaću; prošao s našom vojskom sve velike ofanzive.

borbi ubijaj — a kad se neko preda onda postupaj kao sa zarobljenikom. Đido mu nudi da ide kući, a on hoće da ostane kod nas. Brat mu je kurir u Durmitorskom štabu.

Značajno je kako mi postupamo sa zarobljenicima. Eto, 12 Italijana idu od Ruda s nama. Jedu isto što i mi. Danas baš gledam kako Tomo iz Prateće čete brije jednog. Pa kako je prošlo onih 70 domobrana! Posle kursa pušteni su kućama. Još smo im dali vodiće da zaobilaze ustaške garnizone. Po tome se mi razlikujemo od fašista. To je partizanski humanizam.

SUBOTA, 6 JUNI

Plužine. — Đido nam priča o Gligi Mandiću, komandantu Orjenskog bataljona. Crnogorski štab ga je predložio za pohvalu. (To je bivši narednik u mornarici.) Iz mornarice je bio izbačen kao komunist. Godine 1940, kad su naše ljude zvali u »vojsku« da bi ih bacali u konclagore, Gligo se nije odazvao pozivu. Uхватила ga policija i odvela komandantu Boke, nekakvom potpukovniku Ivkoviću. Ovaj ga nije ni pogledao, već odbrusio:

— Vodite tu mrcinu!

Došao je i oslobodilački rat. Gligo uzeo pušku i u goru, a potpukovnik služio okupatora. Zarobe naši tog petokolonaša i dovedu pred komandanta — Gligu. Setio se Gligo 1940, pogledao u oči tog izdajnika i rekao:

— Vodite tu mrcinu!

□

Jednom Gligo dobije nalog da ubije nekog šefa karabinijera, italijanskog poručnika, opasnog fašistu u Hercegovom. S pet drugova Gligo se spustio u park, ostavio tu drugove, a on, lepo obučen, s revolverom u džepu, pravo u hotel (mislim »Boku«). Sede italijanski oficiri, dame, udešeni, — muzika. Hotel pun. Italijanski oficir sedi i puši. Gligo pravo prema njemu. Ovaj razrogačio oči. Metak u čelo. Nastala gužva. Gligo iskoristio i umakao zajedno s drugovima.

NEDEUA, 7 JUNI

Plužine. — četnici idu od Gacka ka čemernu i Jugoviću. Sada smo u krugu. Proleteru su otišli da u tome pravcu očiste put.

Đido danas stvorio odličnu ekipu. Moma, Valjevci i ja uhvatismo 52 pastrmke i 9 klenova. Ruku pod ruku predosmo Pivu na jednom gazu i pod visokom stenom bacismo dinamit u modri vir. Pod Đidom pukla grana i zamalo što nije upao u vir za dinamitom. Samo ovde je lov: 27 pastrmki! Jurili smo tri sata po vodi. Kad smo se vraćali preko reke voda skoro do grudi. Zamalo što ne odvuče jednog druga pod pećine. Uveče je dvadeset drugova slatko večeralo.

PONEDELJAK, 8 JUNI

Plužine. — Danas reših da otrujem svoga zmaja u trbuhu i podoh na Goransko sa Senkom, da mi doktorica Saša da uputstva o uzimanju

otrova. Kroz gustu bukovu šumu peo sani je puna dva sata. Goransko — desetak kuća na visoravni, a samo dve pod krovom. Italijani su prošlog avgusta strahovito bombardovali selo. Bacili su na ovih desetak kuća 450 bombi. Banova vila²² nije ni okrnuta.

Iz bašte čujemo malo piskavi glas Radovana Zogovića. Poljubismo se. Godina i dva meseca prohujali su kako smo se rastali u Sarajevu. Napravismo tužni bilans izgubljenih drugova. Radovan veli da mu se u Beograd ne ide posle ovog pokolja. Beograd bez ljudi. Rastali smo se. Rekoh: »Dovidenja u »Novom vremenu«!« Radovan me pogleda nekako čudno. Nije verovao da će se to ostvariti, makar ga i zrno ne stiglo. Lekar mi kaže da su mu, sem pluća (stvorio mu se bezvazdušni prostor u grudima i moraju mu se šeći rebra), bolesni i bubrezi, padavica, a nešto mu se i kičma suši.

Okrenusmo za Sinjac u Crnogorski štab. Milutin nas je dočekaio domaćinski. Došla odlična vest. Peko Dapčević polupao četnike. Zaplenio četiri »Brede« i 20.000 metaka. Utom naiđe kurir i reče da je razoružano 105 Pivljana, jer nisu hteli da idu na položaj. To su isti oni ljudi koji su prš nedelju dana dobrovoljno pošli i rekli: »Svi ili nijedan«. I svi se vratili s fronta. Sedi gomila, tužno je pogledati. Među njima mnogo dobrih ljudi. Nekoliko petokolonaša ih navelo na to.

Milutin mi dao dokumenta zaplenjena kod kapetana Radojice Rončevića i učitelja Jovanovića, koji su ubijeni 5 juna.²³ Rončević je izdajnik. Radio je zajedno s majorom Boškom Todorovićem; bio je zamjenik komandanta Nikšićkog odreda. Evo prepisa iz njegove ratne beležnice (u njoj su pisali naredjenja, sem Rončevića, još i komandant major Mijušković, njegov pomoćnik i drugi):

»11. V 1942

Komandantu Crnogorskih nacionalnih snaga

Molim komandanta za dejstvo da Italijani izvrše svoj zadatak što pre, jer odugovlačenje može samo štetno uticati na operacije.

K. Nik. odreda
Rad. Mijušković

★

12. V 1942

Drugorn pomoćnom Nik. odredu

Obavestiti straže italijanske da propuste naše čete iz varoši.

R. M.

²² To je bila vila bana Muja Sočice, koga je u Nikšiću, u leto 1941 godine, ubio italijanski plaćenik i zelenoš Stevo Poček. Uoči ubistva dva brata Počeka krenula su s nešto izdajnika na oslobođenu teritoriju da vrše teror, a naše jedinice dočekale su ih i ubile. Kad je Stevi Počeku stigla vest da su mu braća pobijena, on je ubio nasred ulice Muja Sočicu. Stevo Poček je docnije poginuo u borbi s našim jedinicama.

²³ Radojica Rončević bio je ranjen na više mesta, ali nije bio ubijen. Pravio se da je mrtav. Naša zaseda, koja je razbila ovu četničku grupu u i talijanskim kamionima, mislila je da je Rončević mrtav, pa ga je tako ostavila. Italijani su odneli Rončevića i izlečili ga. Posle kapitulacije Italije on se borio zajedno s Nemcima u Crnoj Gori protiv nas sve do novembra 1944, kad se s nemačkom vojskom povukao na sever.

★

16. V 1942

Komandantu Kučko - bratonošićskog odreda

Imam podatke da vojnici toga odreda piene i pljačkaju po selu Liverovićima. Među stvarima i ostalom stokom dotičnog sela kao i u ostalim selima opš. župske nalaze se stvari prvenstveno evakuisane, a zatim opljačkane iz sela Ozrinića. Ovo su saznali čak i vojnici ozrinićske čete (ovoga odreda²⁴ i nameravaju da na svaki način spreče pljačku njihove imovine. U interesu je po našu opštu stvar, po red i mir, da najhitnije sprečite svaku pljačku, jer ako je ne sprečite može doći i do oružanog sukoba između pljačkaša i ozrinićske čete, koja je razjarena i uznemirena pretresima i nedaćama koje su je zadesile.

Pomoćnik k-đa
R. R.

★

20. V 1942

K. - tu Pipersko - podgorićskog odreda

Ovog momenta dodoše kod potpisanog meštani iz sela Blaca i Dragovilića i žale se da vaš odred pljačka i odnosi sve što stigne. Ja vas molim u ime našeg pokreta i u ime Nikšića da sprečite i obustavite pljačku jer ona mnogo škodi našem pokretu i našem narodu. Meštani me mole da im pružim oružanu zaštitu, te smatram da je ovo žalosna pojava.

R. R.

★

Comando delle truppe Nazionali di Nikšić
Al Comando delle truppe Alpine

Il fianco sinistro delle truppe nazionali si trova sulla quota 1591 (Žebova Glava). Vi informiamo per sapere.

Comandante, maggiore
Rad. Mijušković

Iz beležaka učitelja Jovanovića:

»Propagandni odbor: 1) Podela poslova; 2) Spremanje letaka za sela koja se budu oslobodila. Posebne letke za još neoslobodena sela za bacanje iz aviona; 3) Zidne novine: iznošenje komunističkih zverstava u reči i slici — uvodnik stariji ljudi — ostalo omladina; 4) Usmene novine, predavanja i izveštaj i sa fronta.«

²⁴ *Komandant nacionalnih trupa iz Nikšića*
Komandi alpinških trupa
Levo krilo nacionalnih trupa nalazi se na koti 1591 (Žebova Glava). Ovo vam dostavljamo radi znanja.

Komandant, major
Rad. Mijušković.

★

Pronađen je jedan broj »Glasa Crnogorca«, fašističkog lista od 2. juna 1942. godine. U uvodniku se veli:

»A nadasve hvala blagonaklonom okupatoru koji je omogućio tako brzu pobjedu naših nacionalnih snaga.«

Na drugom se mestu veli da su u podgoričkoj bolnici bila prosečno u maju 282 do 323 ranjena četnika.

Nedić je vratio 400 oficira iz zarobljeništva.

★

U četničkoj arhivi je nađeno i pismo naših drugova iz Nikšića.²⁵ Iz njega se vidi da su četnici hteli da pridobiju intemirce u Albaniji da daju izjavu »lojalnosti« Pirciju Biroliju pa da budu pušteni. Ali se od 6.000 javilo 1.260, a od 1.000 Nikšićana 212.

★

Tek što sam ovo prepisao naiđe Vesa Masleša.²⁶ Podmladio se. Slatko smo se napričali. Osetio sam da se nešto izmenio. I ranije je on imao nekog naročitog humanizma. Ta crta mu se još više produbila. Naš rat oplemenjuje ljude.

Senka i ja vraćamo se oko četiri sata. Usput srećemo ljude — nose mladu, punu Crnogorku. Ječi. Ranjena je u obe noge u Dobrom Dolu.

U kući svi su drugovi pod oružjem, spremni za pokret. Odozgo s Pive čusmo mitraljez. Četnici su se probili kroz Todorov Do i zauzeli Pišće u pet posle podne. Počeli da tuku Krstac. Stari pošao tamo. Bacač lupio pored njega. Naši drugovi se povukli u poslednjem trenutku. Pavle Pekić i Obrad Cicmil s tri kurira bili su na trideset metara od četnika. Ostali su kao veza našim jedinicama kojima su četnici presekli put. Morali su se povlačiti niz stene. Pokret se očekuje svakog časa. U tom dolaze Crni i Lola iz Hercegovine. Tamo velika ofanziva Italijana i četnika. Ove noći silna vojska prođe pored naše kuće. Video sam Peru Četkovića²⁷ s Lovčencima. Spavalo se malo. Pokret naređen u 2 izjutra. Četnici nas mogu lako tući mitraljezom odozgo s Pive.

UTORAK. 9 JUNI

Pokret. — Idemo na sever! Prvi put posle šest meseci. Od Užica smo u teškoj defanzivi. Valjda sada idemo konačno i neopozivo na sever. Penjemo se uz litice Kruščice dobra tri sata. Pod Velikim Suvo-borom (kota 2.017) u jednoj bukovoj šumi se odmaramo.

²⁵ Četnici su uhvatili našu kurirku kad je nosila poštu iz Nikšića.

²⁶ Vesa Masleša, publicista iz Beograda, poginuo iznad Sutjeske u Petoj ofanzivi 1943. godine.

²⁷ Pero Cetković, kapetan bivše jugoslovenske vojske, u partizane je ušao kao običan borac, posle je postao komandir čete i komandant slavnog Prvog bataljona (Lovčenskog) Prve proleterske brigade. Krajem 1942. naimenovan je za komandanta Treće divizije. Poginuo je na Nevesinjskom Polju početkom 1943. godine. Otac druga Četkovića bio je običan borac u njegovom bataljonu od prvog dana. General - major Petar Cetković proglašen je za narodnog heroja.

S one strane reke Pive (sada je granična reka) vidimo Pišče i zapaljane kuće. Prvo je spaljeno imanje Mije Jojića, najbogatijeg čoveka na Pivi, koji je sinoć s našima prešao, čuje se bacač u pravcu Nikovića, a od Nikšića teška topovska paljba. Vidimo jednu četničku kolonu kako ulazi u Unač.

Šuma je sveža. Slatko se spava. Razgovarao sam sa Starim. Sever! Ali ne odmah. Ranjenici su nam težak problem. Ručasmu »debele janjetine« i oko četiri krenusmo dalje. Svako je dobio kilogram mesa bez soli i bez hleba. Probijamo se između Kruščica ka Volujku i Magliču. Silni pašnjaci. Ovde su i moji stari dolazili na katune čak iz Čepelice. Oko šest i po došli smo do Velikog Jezera, spuštamo se u duboku dolinu. Skidam se i odmah skačem u vodu. Za čudo, jezero toplo kao Sava u junu. Spavamo pod vedrim nebom. Pravimo kolibu od granja, ložimo vatru i, uz žubor potoka, zaspasmo pod bukvama.

SREDA, 10 JUNI

Veliko Jezero. — Pišem na sanduku za geštetner. Vatra bukti. Navalili smo kladu, ima u njoj pola metra. Naokolo plamti nekoliko vatrice. S one strane jezera takođe. To se naša pretstraža greje. Baš se sada završio London, 9.15. Vele da su Nemci opkolili jedno češko selo i streljali sve muškarce, a žene odveli u logor. Dakle, i kod njih počelo. Bravo braćo Cesi!

Danas smo umnožili i pozdrav sovjetske omladine nama. Silna stvar. »Mi smo s vama. Naš neprijatelj je zajednički. Naša borba je zajednička. Naš je cilj zajednički... Hitlerizam će biti uništen 1942 godine. Nije daleko dan naše zajedničke pobjede.« Ovaj nam pozdrav dolazi u pravi čas. Mnogo će nam snage doneti u ovim zaista teškim trenucima.

Stiže kurir. Stari brzo otvara izveštaj: Goransko je palo danas u podne. Provukle se te italijanske hulje. Bilo je tamo nekoliko stotina ranjenika. Šta li je sa Radovanom Zogovićem? Jedva je mogao da korača. Vatre gore. Stari se šeta... Crni zvižduće (u svim teškim situacijama jednu istu ariju). Ranjenici, ranjenici! ... Te drugove, koji su dali svoje grudi, ruke, noge protiv fašizma, ne možeš ostaviti da ih fašisti muče. Na Zlatiboru su ih Nemci pogazili tenkovima! Zaista mučno.

Prema Hercegovini se danas bježe bitka s hiljadu četnika. Koča i Cana će ih sigurno polupati. Bodiroga iz Bosne otišao u Hercegovinu.

S ovim snagama možemo se probiti kuda hoćemo, samo ranjenici, drugovi osuđeni da čekaju na fašiste. Nedićevci ušli na Pivu sa severne strane preko Uzlupa. Stvorena je Treća udarna brigada — sandžačka. Vatre gore. Visoko osvetljavaju bukve. Ležerno. Gladni smo. Dobili smo prepečeno mlado jare, ni kilogram mesa za nas osam. Sada mi je jasno kako pas pojede svu kosku. Hleba nije bilo ovog dana. Ali, može biti i gore. Sve ćemo mi ovo prebroditi i jednog dana sećati se ovog vremena. Nadajmo se da to neće biti daleko.

ČETVRTAK, 11 JUNI

Veliko Jezero. — Diskusija se vodi o našoj opštoj situaciji. Stari i Lola misle da je sadašnja situacija u Crnoj Gori i Hercegovini dobrim delom posledica naših grešaka.

Đido misli, neprijatelj je jači. Ali, Srbija, tamo smo vojnički bili potučeni ali ne i politički. U Crnoj Gori i Hercegovini mnogo smo politički izgubili. U Srbiji je bilo obrnuto. Tamo nas čeka bogata žetva.

Večeras, u sedam sati, London na engleskom javlja da je potpisan savez između Engleske i SSSR. Molotov bio u Londonu i Vašingtonu. A II antifašistički miting — 7 juna. Ne da nas naš Staljin. Jedva čekam dalji razvoj situacije. Biće gužve.

OPET U BOSNI

PETAK, 12 JUNI

Pokret. — Ustao sam pre dva. Zorā je još daleko, vatre se gase, drugovi spavaju. U tatarskoj kolibi Stari sedi i čita Kočin izveštaj. Boško drži sveću. Teška vest: 50 drugova iz Četvrtog bataljona Druge brigade poginulo. Krvava bitka s četnicima. Iznenadili jedan bataljon na čistini. Druga brigada je za mesec i po dana izbacila iz stroja preko 500 Italijana, a imala svega šest mrtvih, računajući i četiri druga iz Šumadiskog bataljona koji joj je bio pridodat iz Prve brigade, a sad u jednoj borbi, 50 mrtvih!

Među mrtvima nalazi se i Anda, tekstilna radnica, Markova drugarica. Jedan od najskromnijih stvorova koje sam sreo u životu. Poginula je kao običan borac! Ostavila je u Srbiji i sinčića nešto starijeg od Milice. Rat je rat! Pokret je u četiri. Idem s ćecom između Volujka i Kuka — (čudne stene, nalik na palatu »Albaniju« u Beogradu). S ćecom u marševima često pričam o Sarajevu 13 aprila, o Vulu Antiću. Ovog puta ćutimo — on plače. S Anđom je bio skojevac još 1927 godine.

— Eto, sve nas je manje. Mršu su ubili u Glavnjači, Stevu čolovića četnici, sada Anđu. Od skojevaca iz 1927 ostali smo samo Leka, Cana, ja i Makedonac Bačko-Bane!¹ U Anđinoj kući smo se sastajali!

Teško, teško! Ginemo sve više. Starih drugova sve je manje. Nema vesti o Milentiju, Miletu i Ljubinki. Na nekoj su Baba - Planini opkoljeni s Operativnim štabom za Hercegovinu od četnika.

•

Stižemo u Izgore. Zbogom, Crna Goro! Borač je na sat. Izgori bombardovani. Na sve strane rupe.

— Od ljudi niko nije poginuo, samo pet čeljadi, žene i deca! — veli jedna devojkica.

čuju se bacači. Smeštamo se u šumu, za šesnaest minuta smo montirali radioaparatus, podigli antenu, slušamo vesti, a odjednom po-

¹ Drug Dacko - Bane — Bane Andrejev, student iz Makedonije, izdržao u Sremskoj Mi trovici 12 godina robije.

kret. Četnici iz Gacka u tri kolone nadiru ka Lebršniku da nam zaktivore put u Bosnu. Bolnice se evakušu. U teškom smo položaju. Žurimo se nizbrdo. Hvatamo se Sutjeske. Kurir stiže: Kušić odbio četnike. Ima plena i jednog zarobio.

Prelazimo u Bosnu. Srećemo prve jagode, meku zemlju — kamena više nema. Evo, dok ovo pišem, prošla su već četiri sata kako smo u Bosni, ali živog čoveka ne videh... Prvo su Borčani klali sve naokolo, posle smo mi uništili Borač. Njive su zarasle u korov, kuće popaljene. Plastovi sena stoje nedirnuti. Sve je zeleno, Sutjeska šumi, ptice i muve, bumbari zundaraju, a ljudski glas se ne čuje. Leto 1942! Mnogo se krvi ovde prolilo. Nema više ni suvonjavog seljaka Graovca koji je s Milijom Stanišićem bio u Foči i pravio plan za napad na Borač. Poginuo je, a Milija je ranjen. Topovi stalno tuku. Čuje se mitraljez iz daleka, kao da vetar začarlija. Jozo (telegrafista u Vrhovnom štabu) prima radiotelegrafiju. Ležimo pod jabukama, trešnjama, lipama, pored razrušene stare austrijske karaule na divnoj livadi, ovo moje lirsko raspoloženje prekide Lola — idem da mu izvadim porciju iz mog ruksaka. Prvi obrok posle 15 sati. Drugarica Senka pokazuje desni. Prvi znaci skorbuta. Leto 1942.

★

Evo kako komunisti ginu, kako se vole, kako tugu dočekuju:

Pređa mnogom je Đidino pismo kojim javlja Marku na Šćepan Polju da je Anđa poginula. Hoću da ga prepišem, neka ostane trag ovog tužnog dana:

»Dragi moj Leko, uzeo sam na sebe da ti saopštim jednu bolnu, najbolniju vijest. Meni to pada teško što sam ti — smatram — najbliži. Ali baš zbog te bliskosti — to je najrazumljivije... Tvoj vjerni drug Anđa, koja te toliko voljela, a koja je zasluživala da je volimo svi mi — pala je junačkom smrću 11 juna kod sela Dulića (pravac Avtovac — Golijski Krstac), u borbi protiv četničkih bandi. Zajedno s njom su izginuli i mnogi drugi drugovi.

Ne mislim da te tješim. Niti si ti čovjek za to, niti su vremena za to. Ali hoću da kažem, da znam da ćeš i ovaj — najteži dosada bol — podnijeti čvrsto i mimo. Istina, Anđa je zaslužila da je žališ dovijeka. Jer ti ćeš naći možda druga u životu, možda ćeš s njim biti srećan — nikada čovjek to ne sme isključiti u životu... Ali Anđe, koja je tako bila predano tvoja, nećeš naći. Uprkos tome — budi i ovdje čvrst i postojan. Jer ne zaboravi — koliko ti gubiš u njoj, gubi i Partija i samim tim dijeli bol s tobom.

Druže Leko, na kraju nemam ništa da ti kažem. Ako bi ma čija drugarska ljubav mogla da ublaži ovaj bol — onda bi to bila moja i svih nas. Ja je danas osjećam za tebe utoliko više ukoliko je tvoj — pa i moj — bol za Anđom veći.

12 juna 42

Tvoj Didoo

□k

Malopre prode ovuda Gojko Kovačević,² dak iz Užica, šesnaest mu je godina. Sećam ga se iz Užica. Radio je u telegrafskoj centrali. Glas mu je kao u devojčice, pa kad bih zvao centralu nehotice bih mu rekao: »Drugarice«. Gojko jaše na konju. Desna butina mu je zavijena. Krv probila.

— šezdeset nas je izbačeno iz stroja. Podilazili smo jednu stenu, a nas s boka. And'a je pala pored mene. Silna je bila. Pribrana, išla je ispred nas sviju i samo govorila: »Napred, drugovi!« Nekoliko je četnika ubila.

I ode Gojko, dete, sa suzama u očima. Ovo inu je druga rana. Prvi put je ranjen kod Sjenice.

SUBOTA, 13 JUNI

Pokret. — Celu noć i dan je grmelo. Italijani i četnici navaljuju uporno preko Vrbe i Čemerna u nameri da nam preseku otstupnicu. Topovi stalno tuku, bacači, a posle podne dodoše i avioni. Naši drže Čemerno i kose Lebršnika. Druga brigada je dobila naređenje da se položaj održi po svaku cenu.

Posle podne dode redak junak — Vlado Šegrt, doskorašnji komandant Severnohercegovačkog odreda, sada komandant Operativnog štaba, jer su Petar Ilić i Miro Popara³ nestali na Baba - Planini. Za politkoma je određen Čećo. Vlado daje utisak pravog borca, skroman. On je seljak iz Lastve, a partijac od 1931. Postao je legendarni junak. Prilikom zauzeća Lastve skočio je na tenk, vozio se na njemu punih 200 metara, dok posadu nije ubio iz revolvera. O zauzeću Borca veli:

— Dodem ja. Položaj još nije zauzet. Već tri posle podne. Dukica Graovac ranjen u nogu, leži, ali ceo dan puca. To je silan junak bio. Mnogo je značio u Nevesinju. Kažem ja da se položaj mora zauzeti. Vele: »Siplje mitraljez.« Zviznem u pištaljku, mitraljez siplje, jurnem, za mnom pode petnaestak drugova, a ustaše se razbežaše. Tu nam pogibe jedan, a pri pripucavanju preko dana, palo nam je sedam - osam drugova. Ista stvar s položajem u Lončarima!

Ovo Vlado ispriča prosto, zastajkujući. Na ruci mu zlatan prsten sa venecijanskim grbom i natpisom: »S. Marko«. To je pripadalo generalu Peridi Negri ju koga su naši ubili kod Bišine.⁴ Junak — pobjegao pod auto, a jedan Nevesinjac istrčao, ubio ga i, usred najžešće vatre, odneo mu oružje i prsten.

Vlado smatra da se situacija u Hercegovini mora popraviti i pravilno veli da je jačanje partiskog rada glavni preduslov. On mi reče još jednu vrlo važnu stvar. Uhvatio je zimus kurira Draže Mihailovića

² Gojko Kovačević poginuo je 1943 godine kao kurir jednog bataljona Druge brigade.

³ Drug Petar Ilić — general - major Petar Drapšin, uspeo je da se probije s Baba - Planine, ali Miro Popara i Pavle Kovačević bili su uhvaćeni »na veru« od četnika u okolini Nevesinja i predani Petru Samardžiću, četničkom komandantu tog sektora. On je obojicu odveo Italijanima koji su ih streljali. Grobovi druga Popara i Kovačevića nalaze se na nevesinjskom groblju.

⁴ Perida Negri bio je samo ranjen. Napravio se da je mrtav, pa je s njega živog bio skinut prsten.

koji je u zavojima na nogama nosio četrdeset pisama ovoga gospodina ministra emigrantske vlade raznim oficirima u Crnoj Gori u kojima im daje instrukcije kako da nas udese. Ta su pisma otišla u Operativni štab. Krupan istoriski dokument.

Vlado je malopre bio na položaju na Lebršniku. Veli da Italijani vrlo precizno tuku; napadaju s bokova i vešto se prikradaju.

— Četnici su ih naučili da ratuju. Vršu stalno juriše. Imali su, do jednog sata posle podne, troja kola mrtvih, a mi samo jednog druga.

Predveče grmi. Pojačava se topovska vatra. Stari doleće na konju ljut: 250 ranjenika leži u Tjentištu na otvorenom polju. Ništa nisu jeli ceo dan.

NEDELJA, 14 JUNI

Pokret. — Već drugu noć spavamo kod ruševina karaula pod lipama i vočkama. Noćas nas orosi dobra kiša. Ustali smo u dva i trideset izjutra. Stalno grme topovi i bacači. Naši se herojski drže. Neprijatelj nije uspeo da nam preseče oštupnicu, ali je zauzeo važan položaj posle tri juriša. Glavni deo ranjenika je već prošao. I crnogorski odredi su blizu.

Krećemo u četiri ujutru! Idemo kroz kanjon Sutjeske. Čudo od divljine. Grebeni kao razjapljene ovčije vilice. Tu nas uhvati krupan grad s pljuskom. Pokrio sam uši kapom da me led ne tuče. Kisli smo više od pola sata. U Suhu, razrušenu austrisku karaulu, dodosmo mokrri kao miševi. Tu je prolazila Prva brigada, jer na vratima razvaline piše: »Prva Proleterska Brigada«. Sreli smo Hercegovce. Dao sam ćeći košulju. Nastavljamo put kroz klisuru. Sada se širi. Iza nas prostrani Volujak, a pravo ispred nas Maglič, najlepši vrh koji sam dosad video. Odjednom izbija pred oči Tjentište. Divna dolina kroz koju protiče reka. Ali u njoj »kao da je čarobna ruka život zaustavila«, kako reče malopre Stari. Kuće popaljene. Samo zardali ekseri. Jedna provaljena buca. Zito prokljalo na pragu. Trava svuda zarasla. Uz nju visoka paprat. A svuda naokolo voće, voće: priroda bujna, ljudi nigde. Prosto čovek da zaplače od besa. Pravo je imao Marks kad je pre sto godina pisao da će nas kapitalizam baciti u nečuvana varvarstva i grozote. Dido dodaje da mu ova dolina pruža strašnju sliku nego popaljeni i srušeni Beograd!

Idemo kroz nepreglednu livadu. U dnu pod drvećem naši ranjenici pod otvorenim nebom. Iskisli! U jednom kazanu skoro sto litara mleka. Sada će se malo okrepiti. Eno ga mali Gojko Kovačević. Tužan je. Pored njega na Gatu poginule su Desa Popović, studentkinja iz Užica, i Kaj a, radnica iz fabrike oružja u Užicu!

Sretoh tu Radovana Zogovića. Brije se. Ranjenici su napuštali Goransko pod teškom paljbom bacača i aviona. Svi su se spasli. I Dina⁵ koja je te noći rodila! Ginemo, ginemo! Voja Leković⁸ je nestao. To je bio dobar, stari naš drug. Naišao je sa jednim sandžačkim bataljo-

⁵ Dina Vrbica, poginula 1943 godine kao član politodela jedne bosanske brigade prilikom prelaska reke Bosne.

⁸ Ova vest o smrti Voje Lekovića pokazala se kao netačna. Za to smo saznali tek u aprilu 1943 godine, kada smo došli u dodir sa sandžačkim gerilcima.

nom iz Liječevine prema Nedajnu na četnike. Tu je nastradalo preko 30 drugova. Voja nam je veliki gubitak. Došli su Voloda Knežević i Tršo-Rifat. Imaju sedam stotina ljudi. Preko 200 partizana i veliki deo partijaca ostali su na terenu.

Zastali smo na jednom brežuljku. Pravimo kolibe. Gladni smo. Nailazimo na neverovatno blago — na jagode. Pronašao ih Stari i sve nas pozvao. Za pola sata nabrao sam punu porciju i poždrah sve odjednom. Avion nas prelete. Nekako tromo. Skotna fašistička zver! Tukao je Suhu, onu razrušenu austrisku karaulu pored koje smo jutros prošli. Ubio je svega dve ovce. Predveče, posle šest, opet dođe ta nezasita ajkula. Primitila je bolesnike, nekih 500 metara od nas. Pet puta se ustremljivala na 250 naših ranjenih drugova. Bacila je 15 bombi. Ranjena su dva druga. Bombe su pale na desetak metara od Dide, ali je samo zatrpan zemljom. Ima on sreće s tim bombama. Večeras doznadosmo za tešku vest. Nestao je i naš prvi narodni heroj, jedini živi čovek koji je tu počast doživeo — Petar Leković. Prilikom povlačenja kod Čemerna ostao je poslednji i nije stigao u naše linije. Misle drugovi da je poginuo! Ginemo, ginemo!

PONEDELJAK, 15 JUNI

Pokret. — Ustajemo u dva. Mrak. Jaka rosa. Bez doručka, napred! Opet kroz začaranu pustoš. Nigde kuće. Stari nailazi na malu vode-nicu, skrivenu u potoku. Pokreće ručicu. Točak klopara prvi put posle godinu dana. Ovde su četnici harali. Idemo prema planini Trebavi. Po putu puno praznih čaura. I jedan leš musliman. Ovde su se klali četnici i ustaše. Teško idem. Smeštamo se u šumu. Volujak i Maglić — kao na dopisnicama iz švajcarske. Dobro je što smo rano pošli. Već u 7 sati naleće tromotorac. Traži nas na sve strane. Ne zna naš pravac. Misli da se povlačimo prema čurevu ka Drini. Tamo je izručio bombe.

Došao je Marko. Na licu mu se čita kako je primio vest o Andinoj smrti. Hvali Zlatarski bataljon. Heroji. Ističe jednog komandira, Halila Hadži-Murterića, koji se s Pive, pošto je neprijatelj zauzeo već sve prelaze, probio s teškim mitraljezom. Jedna devojka u borbi s četnicima bila ranjena, ispalila poslednja tri metka i skočila u kanjon Pive da je četnici ne bi uhvatili živu. Zakačila se za stenu. Naši su je kasnije spasli i sad se oporavlja. Kakva bi čuda od hrabrosti mogla da učini ta sandžačka seljanka da ima 50 metaka.⁷ Jedan drug takođe skočio i držao čitav sat sebe i jednog druga za jednu granu nad Pivom (kako zna da bude strašna ova reka).

⁷ Ime ove drugarice je Blaženka Vidović, a rodom je iz okoline Mojkovca. Kad su je drugovi sneli s litica Pive bila je teško ozleđena, ali se brzo oporavila prilikom našeg velikog marša za Bosansku Krajinu. Radila je kao bolničarka u Trećoj sandžačkoj brigadi. Blaženka je prošla Četvrtu of anzi vu, a u Petoj of anzi vi ostala je sa dva ranjena druga na Sutjesci. Nije htela da ih napusti već ih je vodila. Uspela je da prebaci oba druga preko Pive i Tare u Sandžak i ranjenici su počeli da se oporavljaju. Ali ih je sve troje ubrzo zatim zarobio četnički komandant Milojko Šiljak, poznati krvolok, koji je pobio mnoge naše drugove posle Pete ofanzive. Blaženka je predložila ovoj dvojici drugova, Izetu Caviću i Ibišbegoviću, da pobegnu. Oni su odbili, iako su bili skoro sasvim prezdravili i mogli da se lako kreću. Onda je Blaženka sama pobegla. Četnik Šiljak zaklao je oba naša druga, ali ga je stiglo partizansko zrno u oktobru 1944 godine u Sandžaku.

Dobro se pokazao i Vlada Rus-Mostoubica. Poslednji je napustio most, a četnici su bacili preko 20 mina na njega. Valja zapisati i podvig Pante Pantića seoskog proletera iz Valjeva, borca u Pratećoj četi. Poterao konje sa stvarima, a četnici udarili bacačima i mitraljezima. Jedan konj se otisnuo niza stranu s Markovim stvarima. Panta nije napuštao konje već zauzeo položaj i tu ostao sve dok mrak nije pao. Spasao je Markov ruksak i našao još jedan — sa šest pari rublja.

Inače nam Marko donese sjajne vesti iz Bosne. Učitelj Grbić,⁸ preobučen u bosanskog seljaka, s ustaškom legitimacijom, probio se od Šekovića i došao ovamo. Bosanci odlično stoje. Njihova brigada (šesta) broji 800 ljudi. Osim toga imaju još 1.500 ljudi pod svojom komandom. Oslobođena teritorija im je mala, ali se drže. Jedan hrvatski bataljon se sprema na Romaniji da pređe na našu stranu. Inače teren od Romanije pa do nas čist. U Foči su bili ustaše i četnici, ali su ustaše najurili četnike. Bombardovali su iz aviona četnički deo Foče, s one strane Četotine.

Iz Srbije tužne vesti. Nedićevci vrše strašan teror. Nijedan seljak ne sme da ima više od jedne krave i deset ovaca.

Sve ove vesti imele su živost. Kuju se planovi. Svaki od nas ima jednu misao: Srbija! Lakše! Polako! Međunarodna situacija još nije zrela. A sazreće za jedno petnaestak dana. Nećemo dati fašistima žetvu.

Pred mrak opet — avion. Tuče negde oko Suhe. Dolazi Četvrta brigada s Pekom. Spasli su sve ranjenike. Herojski podvig. Srećem kod njih Mahina.⁹ Uopšte ga čovek ne bi mogao poznati. Omršavio za 40 kilograma, brkovi mu pobeledi — crnogorsko odelo.

UTORAK, 16 JUNI

Pod bukvama ispod Treskavca. — Doživljujemo slasti partizanskog života. Sinoć nismo napravili krov (donji deo kolibe lepo smo uredili), a u zoru kiša. Nema spavanja od tri. Posle ustajemo lomni. Opet kiša dok pravimo krov. Mokri kao miševi. Gladni.

Zoran se žali na skorbut. I Bogdan Novović. On i Milentije ljušte bukvu i piju sok. Vele da je dobro. Milentije naučio to u detinjstvu u Crnoj Travi, kad je čuvao ovce. Dobijamo po 175 grama brašna. Hleba nismo jeli već 7 dana, samo kačamak. Svi smo iscrpeni. I vojska takođe. Ljudi svaki dan u borbi, a hrana slaba. Škrob, meso, škrob, meso. Sve ćemo mi ovo otrpeti. Možda će još težih časova biti, ali mi smo navikli na sve: borba, borba: zima, glad, pegavac, gaženje preko Lima usred zime, sada glad, skorbut. Prekalićemo se!

⁸ Ilija Grbić, poznati radnik u učiteljskom pokretu pre rata, stupio je u partizane još u Srbiji, u le to 1941 godine. Bio je komesar bataljona na Romaniji. Krajem 1942 uhvatili su ga četnici i doveli u Kalinovik gde mu je sudio major Zarija Ostojić, desna ruka Draže Mihailovića. Ilija Grbić je ubijen u Kalinoviku. Na gubilištu se držao junački. Poručio je dželatima: »Živeo naš Staljin! Mi ćemo pobediti uprkos svega što vi činite!«

⁹ Pukovnik Fjodor Mahin došao je iz SSSR-a u našu zemlju 1924 godine i bio je rukovodilac organizacije ruskih emigranata. U partizane je stupio krajem 1941 godine. Tokom rata saradivao je u »Vojno - političkom pregledu Vrhovnog štaba«, »Borbi«, i »Novoj Jugoslaviji«. Druga Mahina su četnici dvaput zarobljavali — posle Treće i posle Pete ofanzive, ali je oba puta uspeo da pobjegne. Mahin je umro 1945 godine, kao general - lajtnant naše Armije.

Već je zahladnelo. Oдох da spremam »Vesti« i slušam radio, skoro će pet sati.

Poslednja vest: Sevastopolj se odlično drži i ovog jedanaestog dana nemačke ofanzive.

Odlazim zatim s Milentijem do kujne. On se probio s Miletom i Ljubinkom uz strahovite napore. Dva dana i dve noći ništa nisu jeli posle napada na Baba - Planinu. Nekoliko puta su se probijali kroz obruč, četnici su udarili na Operativni štab. O Miri Popari i Petru Iliću ništa se ne zna. Italijani su nadirali s velikim snagama, a tako isto i četnici iz Crne Gore.

Milentije vrlo lepo objašnjava situaciju u Hercegovini. Nisu pravljene samo greške s leva, već i s desna. To je bila prava zbrka. Greške su otpočele, odnosno otpočelo je da se povećavaju, naročito otkako su dolazili pojedini drugovi iz Crne Gore kao pomoć na političkoj i vojnoj liniji. Te greške su levog karaktera. Hercegovci su stali na gledište: »Ubi svakog ko tebe može sutra«, i u tom pogledu su zaista čuda pravili. Streljali su na sve strane. Zaveli su stvarno sistem strahovlade. Lep primer skretanja u levo jeste mišljenje Petra Ilića da je »dobrovoljačka vojska glupost«. I tek kad ga je Milentije pozvao na partisku disciplinu i podvukao da CK ne zauzima takav stav po pitanju dobrovoljaca, ovaj se trgao. Miro Popara u jednom pismu govori da je ova naša borba ustvari proleterska revolucija. Kad narod nazdravlja: »Pomozi Bog!«, onda se čovek kažnjava i mora da pozdravlja: »Smrt fašizmu!« Greške s desna dolazile su otuda što su drugovi Hercegovci narodnooslobodilačku borbu u suštini smatrali kao borbu Srba protiv drugih naroda, to jest naseli su stihiji masa, spontanom pokretu srpskih masa protiv ustaškog terora. Najgrublja greška, težak zločin, drugovi su učinili što su blatili ime naše Partije, što su u njeno ime tako istupali i tako delovali da su pokvarili svetle tradicije naše Partije kao narodne, široko demokratske partije, koje je ona stekla neumornom borbom za ovih 25 godina.

Sve je išlo odozgo, po naređenju, grubo, uz pretnju smrti. Stari članovi Partije čutili su kao zaliveni i nisu smeli da kritikuju »jer možemo biti streljani«. Svaki partijac je dobio zadatak da ubije po jednog petokolonaša. Mostarskoj organizaciji je naređivano da pod pretnjom smrti izvrši neke atentate, pa je došlo do provale i pao je sekretar OK... Tu se opet brkao odnos Partije, vojske, NOO, omladine. Operativni štab je bio sve i sva. Komesar štaba je »nameštao« partijce. Čovek je za kaznu odlazio na politički rad, kad nije valjao kao borac. Narodnooslobodilački odbori nisu bili široka narodna vlast, već ishranbeni organi vojske, čudne stvari su se dešavale. Jedna grupa balavaca zavatlavala je ozbiljan svet. Neki politički radnik u Zlarinu, poludivlje mesto, drži govor: »Ne bojte se smrti, ona je samo poslednja funkcija života«. I to se umnožilo i delilo na sve strane. Jedna devojka, seljanka, s gramofonom išla je po selima i narod je obavezno dolazio na njene zborove. Ko ne dode biće kažnjen, — a ona je govorila po pet sati neprekidno! Uprkos svih tih grubih grešaka, narod još veruje

Partiji. Čedo Kapor bio je zarobljen od četnika - seljaka i nisu ga streljali.

— Ti si pravi komunista. Znamo, ti si bio u Španiji. Tebe puštamo!

Na brži razvoj procesa u Hercegovini delovali su nesumnjivo događaji u Crnoj Gori. Uopšte je Hercegovina jako vezana za Crnu Goru. Razvoj u Hercegovini zavisiće u mnogome od Crne Gore. Stvari ne treba posmatrati suviše crno. Vlado Šegrt ovde ima već 270 ljudi i stalno mu pristizu. U Hercegovini se može skupiti još priličan broj ljudi. Pravilnim političkim radom, uz prilične napore, moći će se ponovo zadobiti taj junački narod koji je pokazao veliku borbenost u borbi s okupatorom.

Tek što sam završio sa Milentijem, radiotelegrafisti donose telegram od Bevca. Slovenci digli ustanak od Trsta pa sve do Kočevja! 1.500 Italijana pobijeno samo prve nedelje. Ustanak otpočeo pre mesec dana. Veselje, graja.

— Tripud zdravo za druga Bevca!

Na svim licima radost! Junaci su naši Kranjci!

U tom dođe kurir iz Brigade. Dok sedimo u ovoj šumi »u kojoj bukve podupiru nebo nad glavama i stenjući povijaju se«, kako zapisa u svoj dnevnik Zoran, Italijani i četnici nalaze se svega na dva sata od nas. Po magli su izbili na katune kod Gornjih Bara. Iznenadili Prvu brigadu. Ona se već dva dana povlači bez hrane! Nismo u zavidnom položaju, šalju se hitno patrole i pokret se određuje za dva izjutra.

SREDA, 17 JUNI

Pokret. — Uvek kad se čovek obrađuje dobrim vestima ne može odmah da zaspi. Iako sam premlaćen kao mačka, zaspao sam oko ponoći. U pola dva ustajanje. Ostavljamo našu kolibu oko koje smo se toliko trudili. Pala slana. Krećemo po mraku i posle dvesta metara gubimo kolonu. Crnom spada sedlo, zastaje — i ode veza. Posle pešačenja u krug od četiri sata, nalazimo se svi zajedno na 45 minuta odakle smo pošli. U nekoj smo lepoj šumi kraj Grandića.

Stari se vraća iz Sandžačkog štaba, četnici se organizuju u ovom kraju. Spremaju se na nas. Uхватili su Čedu Plečevića s jednom grupom. Grbić, Živa Đorđević, Škorić i još nekoliko drugova se spasli. Grbić opisuje kako je to bilo. Da je Čeda bio pribraniji svi bi se izvukli. Crni nam saopštava da se spremimo za konačni skok. Sutra ćemo do najboljeg lovišta u zemlji, Zelengore, a posle u jednom skoku — prekoputa Kalinovik, na severu — Foča. Jedva čekam taj najbolji deo našeg puta. Bićemo i mi najzad borci prvog reda.

Grbić nam priča neke pojedinosti. U Hrvatskoj ustaše sklopile sporazum sa četnicima u jednom delu Zapadne Bosne i na Ozrenu!¹⁰ To je objavljeno preko ustaške štampe. U Hrvatskoj se pojavili šumski ljudi sa slovom »M« sa Maček) na kapama. Stari veli da s u to naši levi Mače-

¹⁰ Prvi javni sporazum između četnika i ustaša sklopili su učitelj Uroš Drenović, vojvoda Draže Mihailovića, i bojnič Rataj, ustaša. Ugovor je sklopljen u Mrkonjićgradu. Javno je objavljen u ustaškoj štampi u aprilu 1942. O ovome detaljnije u poglavlju o Bosanskoj Krajini.

kovci. U Sarajevo stigla jedna hrvatska jedinica koja je bila u Rusiji. Ustvari to su njeni ostaci. Od 1.200 ljudi vratilo se živih 70.

— Nemci imaju dobru vojsku, odlično naoružanje, ali ih Rusi pobiše
— masom! Pričao jedan oficir jednom seljaku.

Danas smo izdali 140 broj »Vesti« sa specijalnim saopštenjem o ustanku u Sloveniji. Svaki od naših pet Slovenaca dobio je po jedan primerak.

ČETVRTAK, 18 JUNI

Šuma iznad Vrbniče. — Evo nas već drugi dan u ovoj šumi između Vrbniče i Grandića. Zima je, kao da nije leto. Fašisti hoće po svaku cenu da doznaju gde smo. Jutros su nam poslali avion u pet izjutra, ali nas nisu pronašli. Misle da idemo u pravcu Sandžaka pa izviđaju dolinu Sutjeske ka Bastasima. Inače, Prva brigada nije naišla na Italijane, već na sitne četničke bande. Dan smo proveli u odmaranju. Ali se niko od nas ne oseća dobro. Noge teške. Glad! Danas jedemo poslednji ječmeni kačamak (170 grama na dan), a od sutra ćemo zob. Naravno, samo kačamak od zobi, jer hleb nema gde da se peče, sve su kuće popaljene.

Večeras je došao Vlado Šegrt i doneo nove vesti o Hercegovini. Dobre. Njegov bataljon porastao na 330 ljudi, i još će rasti. Vlado veli da su Italijani u Hercegovini vodili ofanzivu — upotrebili preko 10.000 ljudi. Bataljon će se pojačati i s radnicima iz Mostara. Konjički bataljon broji preko 500 ljudi. Milentije nam ispriča nekoliko zanimljivih stvari o Hercegovini. Među muslimanima dobro stojimo. U Mostaru je 80% muslimana uz nas. Sve atentate i akcije u gradu vršili su skojevci — muslimani. Oni su na italijanskom kamionu izvezli 20.000 metaka iz grada. Predali municiju partizanima i vratili kamion. Inače Hercegovina je teško platila ovaj rat. Prvo su ustaše klale, pa posle četnici. NOO u Ljubuškom utvrdio je popisom da se broj stanovnika od 15.000 smanjio na 7.500. U čitavoj Istočnoj Hercegovini, s ove strane Neretve, sve su kuće popaljene koje pripadaju muslimanima, sem Fazlagića Kule.

Danas nismo čuli topovsku paljbu. Italijani su se ulogorili s velikim snagama kod Živnja, između Vrbe i čemerna. Videćemo šta će dalje biti,

PETAK, 19 JUNI

šuma iznad Vrbniče. — Sinoć su došli Marko, Krcun i ostali. Ova naša koliba ispod bukve postala je najprometnije partizansko mesto u Jugoslaviji. Svaki čas prođe po neki »vojvoda«. Ranjeni drugovi vraćaju se u jedinice. Naša se vojska odmara posle silnih napora. Samo s hranom slabo stojimo. Četvrta brigada je juče zaklala ždrepcu. Vele da je meso dobro, samo malo sladi. Jedva čekam kad će biti željeni pokret, ali ćemo ovde ostati najmanje još dva dana. Pitanje ranjenika je rešeno. Svi su drugovi spaseni — sem devet u Izgorima.¹¹ To su bili teški ranjenici. četnici i Italijani su ih žive spalili. Tu je bio i Marinović, udar-

¹¹ Toga dana naša vojska je prenela oko pedeset teških ranjenika s Volujka preko Izgora za Suhu. U školi u Izgorima nalazilo se devet ranjenika na nosilima kad su četnici popa Perišića iznenada izbili. Tu su bili kraj ranjenika drug Petar Lalović, drugarica Judita Alargić i još nekoliko bolničarki. Oni su se povukli ispred četnika na p#desetak metara. Četnici su spalili školu zajedno sa svim našim ranjenim drugovima.

nik Prvog bataljona Prve brigade. Od 650 ranjenika, koliko je ovamo prebačeno, ostalo je svega 70. Oni se nalaze u Vučevu. Među njima je 20 teških, koji se moraju nositi na nosilima.¹² Ostali su lakši i mogu ići na konju i pešice. Ti drugovi su određeni za pozadinski rad u Crnoj Gori. Krenuće čim prezdrave. Samo rane teško zarašćuju. Godina dana gladovanja. Krcun je razgovarao sa doktorima da rana kroz pluća bez povreda sada zarašćuje za mesec i po dana, a ranije je bilo potrebno fvega 15 dana. I najjači čovek u pratećoj četi, Perić, danas mi veli da jedva pokreće noge.

Danas je Stari svečano proglasio osnivanje Četvrte brigade. Tom prilikom je održao ovaj govor:

»Kroz tri dana navršava se godina dana otkako se vodi narodnooslobodilačka borba, otkako je Komunistička partija Jugoslavije bacila svoj bojni poklič.

Prije godinu dana otpočele su borbe u svim našim pokrajinama, ponajprije u Crnoj Gori i Srbiji. Neprijatelj je mislio da će nas uništiti. Ali mi smo, svojim srcem i dubokom sviješću, osvajali pušku po pušku i naoružali se. Mi smo dali mnogo žrtava na polju otadžbinskog rata, ali nas neprijatelj nije uništio, jer se narod ne može uništiti. Jugoslavija se ne da pobijediti — njen herojski otpor čini je nepobjedivom.

Ali, okupator je bio lukav. On je pronašao izdajnike naroda — vi ih svi dobro znate — počev od Koste Pećanca pa do Draže Mihailovića. Pa, i pored toga, mi ćemo pobijediti. Pobjeda će biti naša i ničija nego naša. Drug Staljin je rekao da će Crvena armija učiniti sve da u 1942 slomi fašizam. Treba, samo, da i ostali faktori izvrše svoju dužnost i svoje obaveze, i pobjeda je blizu. Mi smo se, silom prilika, našli ovdje iz raznih krajeva Jugoslavije. Odavde ćemo poći onamo kuda bude naredio Vrhovni štab — da uništavamo neprijatelja i oslobađamo narod. Naša borba biće teška. Mi ćemo često biti bez hrane, često i bez municije. Ali, mi ne smijemo padati duhom. Crvena armija i Sovjetski Savez su s nama, i mi se možemo ponositi što smo saveznici onih koji najviše daju i koji će najviše doprinijeti uništenju fašizma. Naš neprijatelj je tako strašan, da nema uslova ni prilika pod kojima ne bismo morali da se najžešće borimo protiv njega.

Pa ko je naš glavni, najstrašniji neprijatelj? To su okupatori i njihove sluge četnici i ustaše. U borbi za naše uništenje okupatori se najviše oslanjaju na naše unutrašnje neprijatelje. Petokolonaški elementi svjesni su svoje propasti u našoj zemlji. Oni vide da ih ne podržava niko drugi do okupator. I zato se zajedno s njim bore protivu nas.

Ali, ja vas upozoravam na jednu stvar. Svi četnici nisu naši neprijatelji. Vi ste ostavili, na primjer, u Crnoj Gori svoju braću, svoje drugove, svoj narod — i kada bi sve to bilo uz fašiste, to bi bilo fatalno za nas. Ne, svi oni koji nisu ovdje sa nama — nisu za fašiste. Oni su samo prignuti šiju, ali nisu postali svjesni neprijatelji oslobođenja naroda. Oni vole partizane i Rusiju, ali sklanjaju glave pred okupatorom. Mi ćemo im oprostiti njihov postupak, jer je on maslo našeg neprijatelja.

Ja vas uvjeravam da naši neprijatelji neće u Crnoj Gori dugo likovati. Crnogorci će ostati dosljedni svojim slobodarskim tradicijama. A i vi sami

¹² Dvadeset teških ranjenika ostavila je kasnije Peta Crnogorska brigada na čuvanje NOO u Orbnici. Narod u Orbnici sačuvao je svih dvadeset drugova, i kad su prezdravili vratili su se u Crnu Goru. Neki su bili lečeni po šest meseci.

odvojili ste se od Crne Gore s vjerom da ćete se u nju vratiti kao oslobođeni. Naši neprijatelji misle da su nas ovdje opkolili. Badava tako misle; nas to ne treba da zabrinjava. Mi smo od samog početka uvijek bili opkoljeni — jer je čitava Evropa okupirana. A sem toga, mi ovdje nismo opkoljeni onako kako govore naši neprijatelji i zbog toga što je sva Jugoslavija postala ratno poprište, što je u dalekoj Slovenačkoj oslobođena povelika teritorija i što je narod u Hrvatskoj spreman da listom ustane protiv Pavelićeve strahovlade. Mi imamo puno razloga da duboko vjerujemo u nove pobjede, u konačnu pobjedu. Crvena armija nepogrešivo i sigurno tuče njemački imperijalizam.

Htio bih da vam kažem nekoliko riječi i o savezu između Engleske i SSSR-a. Vas je možda iznenadio taj savez, jer se na sve strane priča kako »engleska politika nije iskrena.« U posljednje vrijeme čak se nekako smatra kao da Engleska i nije naš saveznik. Narod Engleske vidi u savezu sa SSSR-om zalogu svoje pobjede — i to ovom savezu daje veliki značaj. Potpisujući vojni savez sa Sovjetskom Unijom, engleska vlada obavezala se i pred engleskim narodom i pred svim demokratskim narodima da će ispuniti svoje obaveze u borbi protiv njemačkih osvajača.

Sada se mnogo govori o drugom frontu. Taj front će se, zaista, na kraju krajeva otvoriti, jer Sovjetski Savez ispunjava tačno svoje obaveze, pa će tražiti da se ispunjavaju i obaveze prema njemu. Narodi Engleske i Amerike djelovaće da to bude tako.

U ugovoru između SSSR-a i Engleske govori se, između ostalog, da se saveznici, poslije rata i uništenja fašizma, neće miješati u unutrašnje stvari drugih zemalja. Mi naročito podvlačimo tu klauzulu ugovora, i napominjemo da se Sovjetski Savez nikada nije miješao u unutrašnje stvari drugih naroda, čak ni Estonije, Letonije i Litvanije.

Poslije ovog rata nema više Versalja kao 1918. I ako se Engleska ne umiješa budite uvjereni, da će narodi sami naći put i umjeti da uredi svoje unutrašnje stvari, uz podršku i simpatije Sovjetskog Saveza. To je nepovratna prošlost. Istina, o toj prošlosti sanjaju petokolonaši, ali, narod je nikako ne želi. Oni koji su dali najveće žrtve u ratu, imajuće i odlučnu riječ poslije rata. Ali, danas nije vrijeme da govorimo o tome šta će biti poslije rata. Danas smo mi u eri narodnooslobodilačke borbe — svi mi bez obzira na vjeru, na stalež i na ubedenje — i to je glavna i najpreča stvar. Naša je dužnost da okupimo u svoje redove sve one koji vole svoj narod. To nas, opet, obavezuje da na sve gledamo što šire i što elastičnije. Naši ljudi počinili su puno grešaka, i neke od njih su nam se ljuto osvetile. Moramo se trgnuti. Mi imamo jedan jedini zadatak — da oslobodimo zemlju od okupatora i da uništimo petu kolonu. Ali, u borbi protiv pete kolone treba biti veoma obazriv. Naša kazna treba da pogodi prave krivce. Liniji narodnooslobodilačke borbe treba dati više širine i gipkosti. One koji su još uvijek ostali neutralni, treba strpljivo ubeđivati. Sve su to naša braća i sestre, i njih nije teško ubijediti u opravdanost narodnooslobodilačke borbe.

Drugovi i drugarice iz Crne Gore i Hercegovine! Vaš put od početka ustanka dovde slavan je i ostaće kao svijetli trag u historiji naše borbe. Ali odavde, danas-sutra, krećemo u novom pravcu. Mi ćemo pronijeti zastavu narodnooslobodilačke borbe, zastavu oružanog bratstva i jedinstva naših naroda kroz nove krajeve Jugoslavije. Mi ćemo onemogućiti one koji hoće da pretvore narod u svoj objekat pljačke. Mi ćemo nastaviti borbu protiv svih onih koji budu na strani okupatora.

Ovdje se sastajalo pet naših brigada, skoro iz svih pokrajina Jugoslavije. Među njima treba da vlada bratstvo i drugarstvo, partizansko takmičenje u borbi i radu. Čvrsto bratstvo i neuništena ljubav vladace među vama, jer vi ste narodna vojska.

Sada je u borbama za oslobođenje, prvi put u historiji Jugoslavije, kršteno oružano jedinstvo svih naših naroda. Petokolonaši su sijali sjeme razdora između naroda ove zemlje, a danas ga siju više nego ikad — da bi nas lakše uništili. Mi ćemo biti sijači bratstva među narodima. Kada budemo prolazili kroz nove zemlje, kad budemo dolazili u dodir sa ljudima drugih običaja, oni će možda biti nepovjerljivi prema nama, jer nas još nisu vidjeli na djelu, i nisu čuli našu riječ. Vi ćete svojim držanjem i ubjeđivanjem pokazati da ste vojska novoga kova; vi ćete tako steći njihovo povjerenje i razviti zastavu slobode i u krajevima koji je još nisu razvili.

Drugovi i drugarice! Još jednom vas upozoravam na teške trenutke koji nas očekuju. Bez odijela smo i bez hrane. Ali, pripremimo se da junački sve izdržimo.

Drugovi, ja sam ponosan što stojim na čelu vašeg Vrhovnog štaba, ja se divim našim borcima. Prošao sam kroz prvi svjetski rat, vidio sam Crvenu armiju, sibirske stepe i borbe sovjetskih partizana, — ali vam kažem da je rijetko naći većih junaka nego što ih imate vi u svojim redovima. Budite, dakle, ponosni! Budite ponosni što smo dostojni saveznici velikog SSSR-a, borci za slobodu Slovenstva i čovječanstva! Kada sam 1939 godine bio u Sovjetskoj Rusiji, tamo su mi rekli: »Pozdravite omladinu Jugoslavije i recite joj da je neizmjerljivo volimo.«

Drugovi i drugarice! U zajednici sa Sovjetskim Savezom, Amerikom i Engleskom, s porobljenim narodima svijeta, mi ćemo pobijediti i doći će svjetliji dani za nas.

Da živi Sovjetski Savez i njegovi saveznici!

Da živi drug Staljin!

Da živi naša herojska vojska!

Smrt fašizmu — sloboda narodu!«

SUBOTA, 20 JUNI

Šuma iznad Vrbniče. — Probudio nas je italijanski tromotorac u 5.30. Leteo je 200 metara iznad nas. Bacaio je bombe i prvi put mitraljirao. Nije nam dao oka da otvorimo puna dva sata. Od tolike buke i galame — samo neke ovce nastradale. Suviše je gusta šuma da bi nas otkrio u ovim brdima.

Noćas je Molotov govorio. Mnogo smo muke imali dok smo govor uhvatili. Velike smetnje. Umnožili smo odmah govor.

Društvo nam se rasipa. Jurica, Senka i Krcun idu u politodele. Ukupno je dvanaest drugova otišlo. Zadatak im je lep i raznovrstan. Partija će budno pratiti da se njeno ime slučajno ne kompromituje. Žega peče. Skupljamo se oko podne pod bukvom kraj izvora. Tu je kazan s čika Devom, jednim od poslednjih boraca Mačvanskog odreda. Sve je ostalo izginulo. Srećem d-r Simu sa drugaricom,¹³ stoje u redu sa ulubljenim plehanim tanjirićem. Mnogo se izmenili. Glad je jaka. Ali se naši ljudi

¹³ D-r Sima Milošević, profesor Beogradskog univerziteta, jedan od govornika na beogradskim ulicama 27 marta, član Izvršnog odbora AVNOJ-a, ubijen od četnika posle Pete ofanzive, 1943 godine.

dobro drže, sem retkih pojedinaca. Nije šala. Sada primamo 100 grama zobenog brašna na dan — kutlaču kačamaka! Izguraćemo! Posle podne sastaju se štabovi svih brigada, sem Pete. Razrađuje se ratni plan. Dakle, i mi odlazimo u ofanzivu. Dosta je ove teške defanzive. Uveče se šetam s Đidom i razgovaramo. Ukazujemo na suprotnosti između Amerike i Engleske. Verujemo da će se drugi front otvoriti ovog leta. Mi dotle ne bismo trebali upadati u Srbiju. Iskrvavili bismo se s Nemcima i Bugarima. Biraćemo drugi pravac, okupljati vojsku. Mi više nismo partizani, već kostur jedne regularne armije. Svaki naš partizan, posle godinu dana ratovanja protiv deset raznih vojski (Nemci, Italijani, Mađari, Bugari, četnici, ustaše, domobrani...) sposoban je za komandira čete. Pitanje prehranjivanja vojske je krupna stvar. Ni narod nema. Uzimati na silu — neoprostiv greh. Kupovaćemo i gladovaćemo.

NEDEUA, 21 JUNI

Šuma iznad Vrbniče. — Vreme se natuštilo. Nije baš prijatno u šumi. Jedva čekamo kad ćemo krenuti. Vele još dva dana. Tobruk je pao posle borbe od jednog dana. Bruka. Poljaci i Austrijanci su ga ranije branili šest meseci, a sad ga Englezi pustiše za dva sata! Pop Vlada dodaje da je ovo maslo Engleza. Puštaju Tobruk — da bi imali izgovor da ne otvaraju drugi front. Neće baš biti tako, velim mu ja. Situacija kod Sevastopolja teška. Rusi se opiru već 16 dana. »Krasnaja zvezda« veli da je dosada uništeno sedam nemačkih i rumunskih divizija.

Učvršćujemo našu tatarsku kolibu, ali nam konji uvek preko noći pojedu lišće. Crni se ljuti i diskutuje s konjima kao da su ljudi. »Ma što pasete lišće kad imate tako divnu travu.« Ja iziđem i jednostavno konja ritnem. Prilično smo se uvašljivili. Nema blizu potoka da bismo se mogli oprati. A napolju spavamo već 12 dana. Nigde još kuće nismo videli.

PONEDEUAK, 22 JUNI

Šuma iznad Vrbniče. — I navrši se teška godina. Kao danas sećam se onog divnog sunčanog dana u Toponici, kad sam s mamom i Olgom sedeo na Teferiču i diskutovao o ovom ratu. Vratili smo se na ručak i tad nam stiže od učitelja pismo (na kutiji od »Morave«): »Rusi napali Nemce«. Otrčao sam do radija i čuo prenos izjave Ribentropa. U tom trenutku bio sam i veseo i tužan. Veseo, jer će Crvena armija pobediti, tužan, jer će se mnogo plemenite krvi proliti. To me sećanje i sada drži. Pobeda j'e tu; krvi se mnogo prolilo i još će se proliti. I Olga je pala! Ali, siguran sam da ćemo 22 juni 1943 dočekati na drugom mestu, a ne u ovim opustošenim i hladnim krajevima. Brzo ih napuštamo. Jutros me je Arso zvao da mu otkucam zapovest Starog za naš veliki marš na sever. Zavukli smo se nasamo. Posle mi je dao kopiju da je prepisem za Dnevnik.

»N.O.P.D.V.
Jugoslavije
22 juni 1942
8.00

Z A P O V I J E S T

(Sekcija: Gacko, Sarajevo, Konjic 1:100.000)

O neprijatelju nema podataka.
Pokret naših snaga otpočeće 24 juna 1942 godine. U tom cilju

NAREĐUJEM

1) Prva brigada prikupiće se do pred mrak 24 tekućeg meseca oko kote 1227 i jugoistočno od ove kote (ovo mesto nalazi se oko 2 kilometra južno od sela Jelašca). Obezbeđujuće delove isturiti na Veliki Rat, kao i na Kačun Sumu oko kote 1405.

Pre dolaska glavnine na naznačenu prostoriju potrebno je uputiti pojedine čete da rasteraju četničke zasede na tom pravcu i obezbede razmeštaj i izbijanje glavnine.

Pravac kretanja do navedene prostorije izvidati. Izgleda da bi bio najbolji pravac kretanja: Zamršten, Viden, Konjske Vode, Ošlji Do, selo Jelašca. Blagovremeno putovođu pronaći.

2) Treća brigada prikupiće se pozadi, južno od Prve brigade, na prostorijski oko kote 1151.

Dolazak na ovu prostoriju pravcem: Grandići, Vrbnica, Velinovac, Viden, Konjske Vode, Ošlji Do. Dužina marša oko 9 časova, pa prema tome podesiti čas polaska.

Po dolasku na prostoriju oko kote 1151 potrebna su mala obezbeđenja u pravcu sela Jelašca, preko kote 1221.

3) Druga brigada prikupiće se do mraka 24 tekućeg meseca oko kote I 167 (jedan i po kilometar zapadno od sela Borija). Obezbeđenje isturiti: jednu četvu na koti 1132, manji deo do jednog voda, na Đurovo Brdo, a jednu četvu na koti 1090, kosa istočno od sela Jelašca.

Pravac dolaska na ovu prostoriju: Vrbnica, Balinovac, Lug — kota 1313 — Konjske Vode, Ošlji Do, Mehačka Česma, kota 1209, kota 1137 — kota I 167. Dužina marša oko 8 časova, prema čemu i podesiti čas polaska.

Istim pravcem, a pozadi Druge brigade, kretaće se naš štab. Brigada će naznačeni pravac kretanja uputiti do sedam časova izjutra 24 tekućeg meseca dve putovođe u štab.

4) četvrta brigada prikupiće se pozadi, južno od druge brigade i to oko kote 1137, do samog puta. Pravac kretanja: Ljubinja, Mrčine Kolibe, Jezero — Lug, Konjske Vode, Ošlji Do, Mehačka Česma, kota 1209, kota 1137. Uprimiti u vidu da na karti nije naznačen put od Uloga do Konjskih Voda. Prema tome ovaj deo puta treba izvideti. Ako na tom delu nema prolaza, onda pokret izvršiti preko Videna.

5) Prva i Druga brigada uspostaviće patrolnu vezu preko kote 1090. Veza sa Štabom kod kote 1137, gde da nam sve brigade upute kurire pošto oni budu upoznati s mestima štabova brigada.

6) Na mestima prenoćišta, odnosno predaništa, mogu se ložiti vatre samo za kuvanje jela, birajući zaklonjena mesta.
Svaki pokret vojnika ka obližnjim selima zabranjuje se.

7) Dobavku hrane iz zagorskih sela regulisaće drug čika Janko. Bez njegovog znanja od hrane se ne sme ništa nabavljati. Štabovi brigada će se postarati da dobiju nešto srebrnog i zlatnog novca za kupovinu hrane.

8) Pre polaska na marš nastojati da se obezbedi hrana, bar u mesu, za dva dana.

9) Stanovništvu zagorske opštine 23 ov. meseca uputiti priloženi letak.

10) S navedene prostorije pokret će otpočeti u 20 časova 25 ov. meseca i to:

Desna kolona: Druga brigada, Štab, četvrta brigada, pravcem Đurova Brda, Vihovac, kota 1124, Mosorovići, Vlaholje, kota 1086, Premilovo Brdo, Devojačko Vrelo, Vrhovine, Rađenovići, u čijoj će blizini biti predanak. Pokret s te prostorije biće verovatno oko podne 25 o.m., što će štab regulisati na licu mesta.

Leva kolona: Prva i Treća brigada, pravcem kota 1120 Podkraj, kota 1001, Mjehovče, Božanovići, Premilovo Brdo, a odavde pravcem koji je naznačen za desnu kolonu. Prenoćište jugozapadno od Rađenovića.

Kolona koja prva stigne na raskršnicu Premilovog Brda biće čelna kolona. Nastojati da to bude leva kolona koja ima kraći put za pokret. U oblasti sela Rađenovića jedinice desne kolone smestiće se desno, a jedinice leve kolone levo — zapadno od ovog sela. Potrebna su neposredna obezbeđenja.

Verovatno je da ćemo 26 o. meseca po podne izvršiti pokret na prostori-ri čememica — Tužina — Sirovica — Šuma. Ovo ćemo regulisati na licu mesta. Starešinstvu kadra saopštavati samo jednodnevne marševe.

11) Kod dnevnih pokreta paziti na osmotrenje iz vazduha, pa kretati se po manjim grupama (bataljonima). Jedinice treba da se kamufliraju, a zatim i sklanjaju na pojavu aviona.

12) Pri prolasku pored Kalinovika zadržati potpunu tajnost. Neprijateljski osmatrači sa automatskim oružjem verovatno se nalaze na koti 1187, 1138, kao i na Vranji Glavi. Kalinovačku posadu sačinjavaju oko 300 ustaških i domobranskih vojnika.

Stanovništvo oko Odžaka Bjelimića, jugoistočno od Visočice, jeste muslimansko, neprijateljski raspoloženo prema četničkim bandama, a verovatno i prema nama. Nastojaćemo da ovo stanovništvo neutrališemo — učinićemo bezopasnim za vreme pokreta. Stanovništvo oko Rakitnice, Lukovac, Umoljani dosada je ostalo van događaja, pa nije verovatno da će pri našem brzom prolazu istavljati otpor. U protivnom i taj deo bismo morali

likvidirati. U ovim grupama naselja nalazi se po 400 — 500 muslimana. Nastojaćemo da iz ovih muslimanskih naselja kupimo nešto hrane.

13) Znaci raspoznavanja..... !

14) Mere obezbedjenja i izvidanja regulisaće sami komandanti na terenu.

15) Pri prelasku puta kod Kalinovika obezbediti se manjim bočnim zasedama, udaljenim od mesta prelaza do 500 metara. Po prelazu kolona odeljenja će se sviti na začelja.

Komandant

Tito

Kad ovo napisah rekoh Arsi:

— Ovo me potseća na ono iz »Rata i mira«: erste kolone marširt, cvajte kolone ...

Dakle polazimo! U našoj kolibi veselje. Crni mi kaže da razvijem jednu maramu. U njoj parčence hleba kao nafora i listić slanine. Doneo je Vojo Dimitrijević jednu krišku hleba i kajiš slanine, a Crni podelio na nas dvadeset. Urliknuo sam.

Ceo dan je sipila kiša, vatre se ložile. Posle podne došao je Vlada Tomanović, zamenik Vlade Šegrta. Greške priznaje samo na rečima. Veli:

— Kod nas su najbolji ostali. Ovde su uglavnom kompromitovani, partijci, koji su radili u pozadini!

Taman ono što mi je Milentije rekao! Tomanović mi ispriča da u Mostaru atentat nije izvršen na Milana Šantića već na Radmila Grđića.¹⁴ Trklja nije ubijen. Hercegovci ostaju ovde sa Petom brigadom i čelebićskim bataljonom, a uhvatiće vezu s Radom Hamovićem i šestom brigadom.

UTORAK, 23 JUNI

Suma iznad Vrbniče. — Sutra ujutru krećemo. Napuštamo Maglić i Volujak, crnogorske planine koje gledamo neprestano od januara s raznih strana. Danas mi je Milutin dao davno obećani pregled situacije u Crnoj Gori.

Evo šta o tome kaže:

»13 jula u Crnoj Gori izbio spontani ustanak. Naša Partija nije uspela organizaciono da mu se stavi na čelo. Jedan deo naroda nije mu se priključio, jer nije bio pripreman. Ali, suprotno od Srbije, ustanak se nije postepeno razvijao. Buknuo je iznenada. Kad je Hitler udario na Rusiju, crnogorski narod je rekao svoju reč. Ali posle žestoke ofanzive Italijana,

¹⁴ Radmilo Grđić je kasnije otišao u Split gde je održavao vezu s Italijanima, a zatim u Opatiju. Posle kapitulacije Italije pobjegao je u Bari, a sadase nalazi negde u Italiji.

on je počeo da jenjava. Mi smo pravili greške i s leva i s desna. Ustanak nije imao narodnooslobodilački karakter. Nije bio NOO, nisu svi slojevi bili zastupljeni u ustanku. Greške u desno ogledale su se u stavu prema petokolonašima. Nije bio ni jedan slučaj streljanja. Italijanski oficiri su puštani s revolverima. Pravile su se i grube političke greške. Orijentacija je bila da će rat između SSSR i Nemačke biti gotov za dva do tri meseca. Zato nisu sklanjane iz zauzetih gradova ogromne rezerve hrane i oružja. Ustanak je smatran zavereničkim. Nije smatran kao proces koji se razvija. Nije bilo ni vojnih rukovodstava u pravom smislu. To su bile komisije pri partiskim telima.

U avgustu slabi ustanak. Tako prolazi avgust i septembar. Nije bilo partizanskih odreda, već neka vrsta seoskih straža. Osim toga, postojala je i narodna pomoć. U novembru se uticaj već popravljao. Održavaju se zborovi i konferencije. Narod nije bio poplašen italijanskom ofanzivom. Culo se za Srbiju. Dolazila »Borba« i Bilten Vrhovnog štaba. Dotle su postojali odredi po selima, a sada se stvaraju teritorijalni: Lovčenski itd. Zetski je imao dve do dve i po hiljade ljudi. Ali se nije živelo kasamskim životom. Ljudi su živeli kod kuća i skupljali se za akcije. Rušene su komunikacije, držale se straže. Počinje s osnivanjem NOO. Proširivali smo odbore narodne pomoći. Krajem novembra izvedena je mobilizacija za Pljevlja. Skupljeno je 3.800 ljudi. A 27, 28 i 29 novembra počeli smo sa širokim akcijama. Porušeni su putevi Podgorica — Nikšić, Podgorica — Kolašin, Podgorica — Cetinje. Ometan je transport italijanskih trupa. Sve do 8 ili 10 februara te su komunikacije bile prekinute. Bilo je nekoliko borbi s Italijanima. Vršeno je veoma živ politički rad. Koncem decembra nije bilo ljudi koji su bili izvan partizana.

□

Federalisti su od prvog dana bili uz okupatora. Oni su pripremali petrovdanski sastanak da proglase »Nezavisnu Crnu Goru«. U toj prvoj fazi, ostale partije nisu bile uz okupatora, ali su bile pasivne. Držale se poruke Londona: »Prerano je! Nije vreme!« To je bio stav vodstva. U pojedinim plemenima — lokalne vođe su prilazile ustanku. Federalisti su naravno osudili ustanak. A vođstva ostalih partija sabotirala su ustanak, krišom huškala. Federalisti su još avgusta i septembra počeli da stvaraju svoju žandarmaciju — krilaše, naročito u Beranskom i Andrijevičkom srezu. Federalisti, to jest, krilaši, nisu mogli da zavedu vlast. Već koncem novembra okupator vidi da nema pomoći od federalista. Pircio Biroli počinje da se oslanja na druge snage, na stare političke partije. Održava pojedinačne sastanke sa Cemovićem, Jelićem, Bakićem, Vešovićem, Mijuškovićem.¹⁵ Poziva ih da se bore protiv partizana s tim da će im posle dati vlast. Polovinom novembra četnici počinju da se organizuju u Vasojevićima — Lašić. To je grupa Draže Mihailovića. Još početkom oktobra prešao je bio neki šošić u Srbiju gde se povezao s Dražom. Ali su ga naši pri povratku uhvatili u Hercegovini i streljali. Koncem novembra Dražin novi delegat dolazi s legalnim nemačkim pasošem na Cetinje i u Podgoricu. To je priznao četnik Kovačević (streljan) u Grai ovu. Koncem novembra počinje stvaranje ilegalnih četničkih organizacija svuda na oslobođenoj teritoriji, sem u Vasojevićima, gde su bile legalne. U toku decembra vodili smo žilave borbe

¹⁵ Filip Cemović je jedan od glavnih pomagača Italijana u Vasojevićima. Izgleda da je poginuo. Milutina Jelića i Vuksana Bakića ubio je Zlatarski gerilski odred, 1942 godine, kada su išli u Beograd na Nedićev poziv. Luka Mijušković, iz Nikšića, pobjegao je u Albaniju s Italijanima posle kapitulacije Italije.

ACCORDO FRA IL COMANDO SUPERIORE DELLE TRUPPE ITALIANE DEL
MONTENEGRO ED IL COMANDO DEI NAZIONALISTI MONTENEGRINI DI
PODGORICA E VALLE ZETA.

Il Comando delle Truppe Italiane nel Montenegro, previa autorizzazione dell'Eccellenza il Governatore, prendendo nota della dichiarazione e decisione del Comitato dei Nazionalisti Montenegrini di Podgorica e Valle Zeta per la lotta senza compromesso contro i comunisti ed il comunismo nel Montenegro, da parte sua s'impegna:

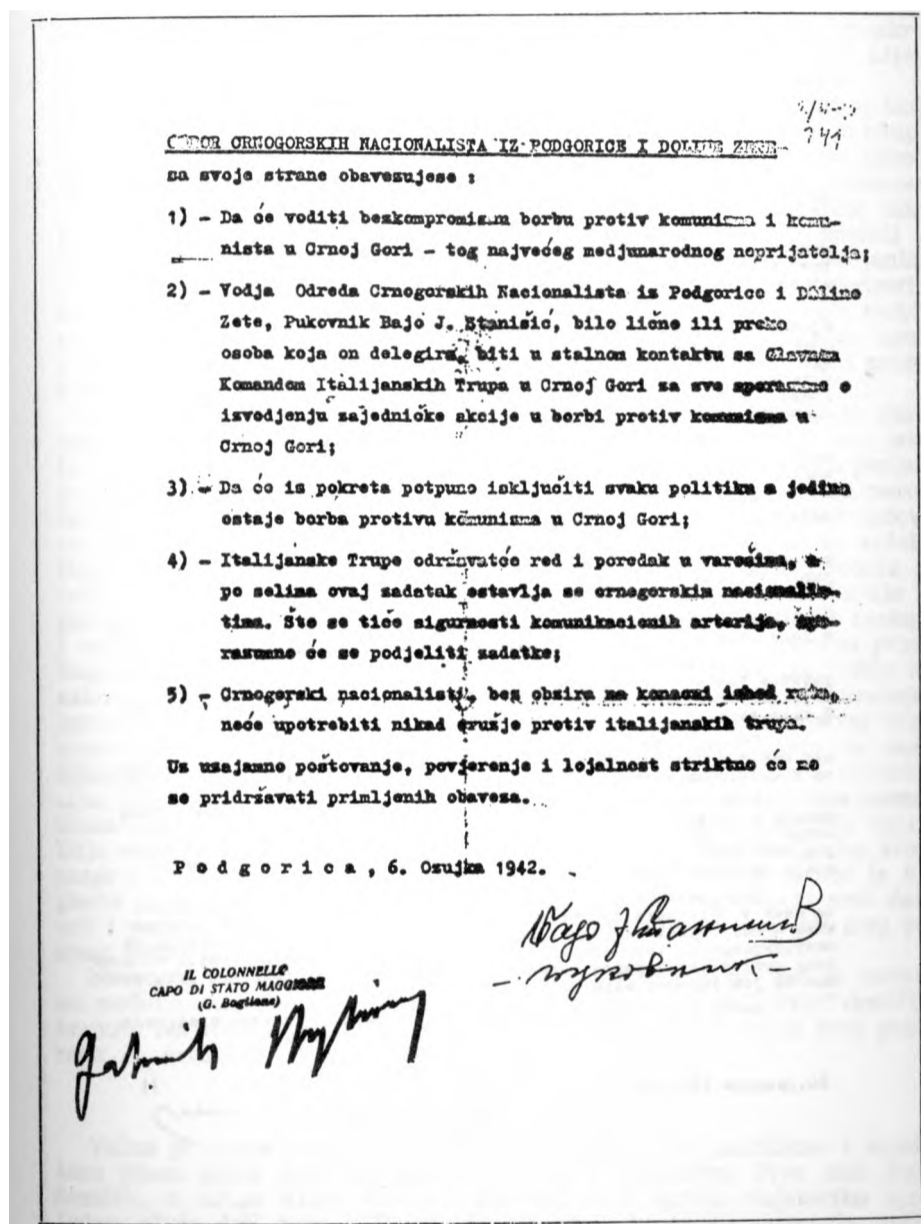
- 1) - A condurre la lotta senza compromesso, in cooperazione coi Nazionalisti Montenegrini, contro il comunismo nel Montenegro. A questo scopo il capo dei nazionalisti di Podgorica e Valle Zeta personalmente od a mezzo di delegati a ciò scelti deve essere in continuo contatto col Comando Superiore delle Forze Armate Italiane del Montenegro allo scopo di svolgere azione comune;
- 2) - A fornire armi, munizioni, viveri, vestiari, calzature in quantità che sarà di volta in volta stabilita di comune accordo;
- 3) - A cooperare con le truppe ed i suoi mezzi coi reparti nazionalisti di Podgorica e Valle Zeta, secondo gli accordi prestabiliti con il comandante dei reparti dei nazionalisti stessi;
- 4) - A mantenere l'ordine nelle città, mentre questo compito nei villaggi verrà eseguito dai nazionalisti. Per quanto riguarda la sicurezza delle vie di comunicazione verranno presi accordi per la ripartizione dei compiti.

Con reciproco rispetto, fiducia e lealtà strettamente terremo fede agli accordi assunti.

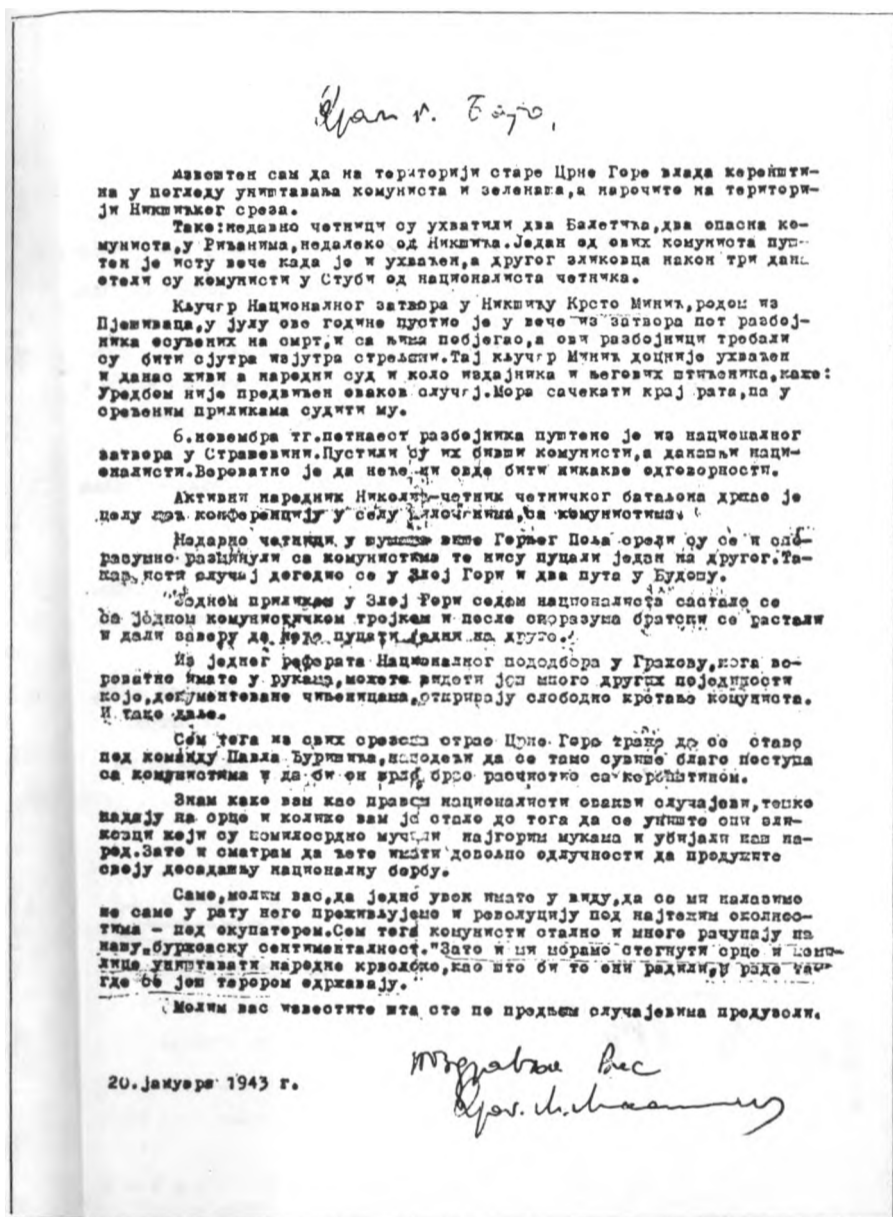
Podgorica, 6 Marzo 1942/XI; *Bago J. Perisic*

IL COLONNELLO
 CAPO DI STATO MAGGIORE
 (G. Fogliani)

Gabriele Fogliani

FAKSIMIL SPORAZUMA KOJI JE SKLOPLJEN IZMEĐU ITALIJANSKIH OKUPATORSKIH TRUPA U CRNOJ GORI I ČETNIKA DRAŽE MIHAILOVIĆA. ZA ČETNIKE DRAŽE MIHAILOVIĆA SPORAZUM JE POTPISAO PUKOVNIK BAJO J. STANISIC. 6 MARTA 1942 GODINE U PODGORICI. SPORAZUM JE SKLOPLJEN U FORMI ZASEBNE OBAVEZE GLAVNE KOMANDE ITALIJANSKIH TRUPA U CRNOJ GORI NA ITALIJANSKOM JEZIKU (str. 208), I OBAVEZE ČETNIKA DRAŽE MIHAILOVIĆA — »ODBORA CRNOGORSKIH NACIONALISTA IZ PODGORICE I DOLINE ZETE« (str. 209)

FAKSIMIL PISMA KOJE JE DRAŽA MIHAILOVIC UPUTIO BAJI STANISICU.
IZ OVOG DOKUMENTA SE VIDI DA BAJO STANISIC NIJE PRAVIO SPORAZUM
S ITALIJANIMA NA SVOJU RUKU, VEĆ SA ZNANJEM I ODOBRENJEM DRAŽE
MIHAILOVIĆA. SAM DRAŽA MIHAILOVIC U OVOM PISMU TRAŽI DA SE UZME NA
ODGOVORNOST KLJUČAR IZ ČETNIČKOG ZATVORA U NIKSICU (GRAD JE U TO VREME
BIO POD ITALIJANSKOM OKUPACIJOM) KOJI JE PUSTIO NA SLOBODU PARTIZANE
OSUĐENE NA SMRT OD ITALIJANA

sa okupatorom. Oslobodili smo Grahovo. Citava Crna Gora, sem gradova, bila je u našim rukama. 7 januara Italijani su evakuisali Kolašin i Lijevu Reku, a 10 januara dolazi do prve otvorene borbe s četnicima.

Draža Mihailović je naimenovao Bajru Stanišića¹⁶ za šefa u Crnoj Gori. Bajo Stanišić je do avgusta bio član naše Vrhovne komande. Posle je istupio pravdajući se bolešću. Nudili smo mu da bude zamenik komandanta odreda »Bijeli Pavle«, ali je izvrđavao. Inače je čuvao stražu u selu i učestvovao u dve bitke kao običan vojnik. Odbio je da učestvuje na Ostroškoj skupštini. On 9 februara čini prvu otvorenu izdaju. Iznenađno se povlači sa svojim ljudima na putu Danilovgrad — Nikšić i tako dozvoljava Italijanima da se probiju u Nikšić. Posle je s Italijanima i ugovor sklopio u Podgorici. Baš pre toga bio je suzbijen naš drugi napad na Vasojeviće. Treća mobilizacija je bila izvršena — Lovćen, Nikšić, ali su te snage morale da uguše pobunu u Bijelom Pavlu. Četnici su nas posle razbili kod Mateševa i zauzeli Kolašin 20 — 21 februara.

Ovo su glavne karakteristike tog drugog perioda. Sve je bilo za partizane. Jedinstvo naroda, bar na rečima, bilo je svuda. Ali zima je bila jaka. Nestašica hrane. Seljak nije mogao dobiti ni brašna ni soli. U ovom periodu pravljene su osnovne greške u levo. Sektaški je bio odnos prema narodnooslobodilačkoj borbi. Najteža je greška bila likvidiranje ljudi bez sudova. »Kakav je bio ranije, takav će biti i docnije«. Izvršen je napad na kulake. Negodovanje naroda je nastalo, samo se nije javno ispoljavalo. Seoske su ćelije jednostavno izricale smrtnu kaznu. Ljudi su ubijani, a na Partiju je padala krivica. Isto su se pojedini partijci obračunavali iz ličnih razloga. I naš Agitprop je pravio skretanja u levo. Hteli su da otvore borbu protiv Engleske. Nigde se nije popularisao savez s Engleskom. Ovo se radilo nekako prikriveno. Partizanska organizacija se bila razlabavila. Unutrašnjeg partiskog života nije bilo. U vojsci se dobro nije radilo, iako je stvar organizaciono dobro bila postavljena. Svi ovi naši propusti dobro su došli četnicima. Oni koriste naročito streljanje — 1.200 ljudi — i vrše mobilizaciju. Naravno ta mobilizacija je bila prisilna, četnicima su silnu pomoć ukazali okupatori. Dolazak Draže za ministra vojnog još više pomaže akciju Baje Stanišića. Bajo je također održavao vezu s Italijanima preko svoje snaje i sina generala Ljube Novakovića. četnici su dobijali pomoć iz Engleske — avionima. Mi smo bili bez hrane i municije. Ali poraz smo doživeli i politički i vojnički. Jedan deo masa se odvojio od nas. Ali nisu sve mase otpale od nas.

Narod je s nama još i danas. Situacija će se popraviti. Sve će zavisiti od međunarodne situacije. Poraz Hitlera u Rusiji — pa će i stvari drukčije krenuti. Na terenu je čitava partiska organizacija, kao i veliki broj partizana — gerilaca.

★

Važan je odnos između federalista i centralista. Na političkom i vojničkom planu nema jedinstva između četnika i federalista. Prve vodi Bajo Stanišić, a druge Krsto Popović, Italijani ovde igraju majstorsku igru. Jedan oficir drži vezu s Bajom Stanišićem, govori mu samo da uništi

¹⁶ Bajo Stanišić bio je komandant Draže Mihailovića u Crnoj Gori. On je 6 marta 1942 godine potpisao s Italijanima u Podgorici sporazum za zajedničku borbu protiv partizana. Pukovnik Bajo Stanišić je sve do jeseni 1943 verno služio Italijane. Kada je Italija kapitulirala, Bajo Stanišić je pokušao da pobjegne, ali su ga crnogorske brigade ubile u borbi kod manastira Oštroga zajedno s generalom Đukanovićem, komandantom »Glavne nacionalne komande u Crnoj Gori«.

partizane, pa će posle biti stvorena Jugoslavija od 30 miliona. A federalistima: »Samo da smlatimo partizane pa ćemo onda centraliste.« Taj proces će se pojačati. Teror nad narodom, razvoj međunarodne situacije, razvoj borbe u drugim zemljama, snaga naše Partije u Crnoj Gori — to su elementi koje treba imati na umu pri proceni situacije u Crnoj Gori.«

□

Danas mi Milutin reče da je ovih dana održan sastanak javnih radnika iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, na kome je Draža Mihailović osuđen kao izdajnik.

□

Večeras u šest održan sastanak partiske ćelije. Govorio je prvo Lola o našem putu. Objasnio je zašto ne idemo u Srbiju. Ni međunarodna, ni unutrašnja situacija još nije zrela. Sem nedićevaca imali bismo da se borimo sa Nemcima i nedinutom bugarskom vojskom. Mi ćemo poći u Srbiju pod povoljnijim uslovima. Zasad smo izabrali teritoriju između Zapadne Bosne i Hrvatske, to jest između Italijana i ustaša. Udaricemo na osnovnu nemačku komunikaciju na Balkanu: Zagreb — Beograd. Naš pravac bila je Istočna Bosna, ali je tamo narod premoren od rata, a i pitanje ishrane je teško. Na novom pravcu moramo silno politički da radimo, jer je to kraj kroz koji još nije prošla partizanska noga. Hranu ćemo kupovati. Imamo zlata, srebra i nešto kuna. Tako se sastanak uglavnom završio.

Večeras »Slobodna Jugoslavija« daje podatke o protekloj godini rata. Gubici: 10,5 miliona Nemaca prema 4,5 miliona crvenoarmejaca. Zaista, ruski narod daje nečuvane žrtve. I to 4,5 miliona odgojenih u socijalizmu. Sevastopolj se drži. Na harkovskom frontu Nemci počeli da nadiru. Dobro bi ih bilo udariti na centralnom frontu.

NAŠ VELIKI MARŠ

SREDA, 24 JUNJ

Pokret. — Najzad dode i čas polaska. Ustali smo u dva i napustili našu tatarsku kolibu. Zakasnili smo pola sata zbog saniteta. Penjemo se iznad Vrbniče i ulazimo u Zelengoru. Bukvi više nema. Sada preovlađuje jelovina, šumsko preduzeće »Varda« podiglo je 1928 nove pruge kojih na mapi nema. Nailazimo na drvene barake. Mogla bi nam se smestiti bolnica. Svaki čas zastajkujemo, jer prolaze naši bataljoni. Pokret uglavnom ide po planu. Ponovo smo u šumi kraj nekog jezerceta. Pričaju drugovi o lepotama ovog kraja. Stari veli da mu potpuno kame-niti predeo daje utisak izumiranja. Ova vegetacija označava život. Đido kaže da mu Zelengora liči na Hrvatsko Zagorje, kroz koje je prolazio 1934 godine.

— Sećaš se, Mošo, kad su nas vodili u Lepoglavu s kriminalcima, pa nam oni u mraku razlabavili lance? — veli on čika Janku.

Stari pominje Savu Kovačevića — kako se sinoć raznežio kada su se rastajali. Taj je čovek ponikao iz naroda. Ne zovu ga partizani uzalud čapajev. Naš rasan tip, plećat, neobično jak, nosi cipele broj 47! Pomalo je anarhistički nastrojen. Streljao je jednom 53 četnika u Grahovu. O Savi postoje mnoge legende i narodne pesme. Evo jedne:

*Mitraljeska vatra gori,
A iz tenka Sava zbori:
»Hajde napred partizani,
»Skampa via Talijani;
»Skampa via sinju moru
vOstavite Crnu Goru.«*

★

Nastavljamo put. Idemo na visini od 1.100 do 1.200 metara, uglavnom šumskom prugom. Oznojili smo se dobro uz Konjsku Vodu. Tu dole, u barakama, uhvaćen je Čeda Plećević. Doznali smo da je predat Italijanima u Nevesinju. Ovde smo sreli Đorđa Govedaricu »Bugarina«,¹ ko-

¹ Kapetan Đorđe Govedarica, komandant bataljona u Dvadeset devetoj hercegovačkoj brigadi. Ubili ga četnici iz zasede posle oslobođenja.

mandanta Obaljskog dobrovoljačkog bataljona. To je bivši graničar. Crn, visok, u bugarskoj šubari. Ovaj dobrovoljački bataljon bio se rasuo, a sada se ponovo javlja. Crnom ne pruža bog zna kakav utisak ovaj čovek. Ovde smo se odmorili dva sata, pa opet dalje. Nailazimo na Četvrtu brigadu. Priličan broj drugarica. Dojučerašnje robinje — čobanice smelo s puškom pored muškaraca koračaju. Šinjele nose na glavi kao ranije vodu. Oko šest smo se najzad zaustavili na Borovoj Glavi, pet kilometara od Kalinovika. Začuli smo rafal puškomitraljeza. To naše snage ulaze u selo Borije, a petokolonaški elementi daju otpor. Smeštamo se u jelovu šumu. Lepša je od bukove, jer nije toliko vlažna. Ložimo vatru. Miriše na smolu, samo je žar od čamovine slab. Smrkava se. Gola Lelija strči na levo. Oko Jelašca, iznad samog Kalinovika, počinje borba. Četnici misle da smo slabi pa ne pristaju na pregovore. Još dan ranije smo im poslali letak. Borija se bolje drži. Kurir dolazi i javlja da se tu predalo 40 ljudi s oružjem. Održan je odmah zbor i objašnjeno je narodu da ćemo kazniti one koji na nas pucaju, a onima koji nas mirno propuste nećemo ništa i sve ćemo im platiti. Montiramo aparat i slušamo »Slobodnu Jugoslaviju«. Govori o lažima Glavnog ustaškog štaba da su partizani uništeni u Istočnoj Bosni, a nekoliko kilometara od nas — prašte puške. Spoljne odbrane Sevastopolja pale. Devetnaest dana se već drže. Nemci na jednom sektoru harkovskog fronta koncentrisali 30 divizija. Navaljujemo panjinu na vatru. Jele huje. Pucnjava ne prestaje. Tako zaspasmo.

ČETVRTAK, 25 JUNI

Borova Glava. — Celu noć je pucalo. Oko dva izjutra začuo se i juriš. Gruvaju bombe. Mislio bi čovek sve izgibe. A ono nismo nijedan metak ispalili. To su četnici gravali da bi rasterali strah i — opravdali se pred svojim gazdama Italijanima. Jutros nas rano poseti jedan stari »Bregejac«. Leteo je prilično visoko i nije nas uznemiravao mnogo. Mi smo bili zauzeti divljom trkom za — ždrebetom, sećajući se one Kutuzovljeve izreke: »Francuzi, još ćete vi jesti konjsko meso«. Pavle Savić i Milutin su ga uhvatili, četa ga zaklala, skuvala ga i pojela, a ono stiže stoka iz Borija! Đido leži na travi i diktira Loli u pisaću mašinu. Rade brošuru o značaju sovjetsko - engleskog ugovora.

Situacija oko Kalinovika je zanimljiva. Iz Borija i Jelašca se na nas pucalo iako smo poslali parlamentare i naročiti letak. Predalo se iz Jelašca 45 ljudi, a iz Borija 2. Svaki je imao više od 100 metaka. Italijani su im dali i po nekoliko bombi. Kod jednog je bilo pet komada. Kad smo ušli u Borije zaplenili smo imovinu one četvorice izdajnika koji su uhvatili Čedu Plečevića i predali Italijanima, kao i petnaestorice četnika koji su ga pratili u Nevesinje. Ostalim seljacima ništa nije dirano. Porodici Klarić slučajno su zaplenjena dva vola. Isplaćeno joj je odmah 1.800 dinara u srebra. Naš ukupni plen ovoga dana iznosi 4.500 metaka, a nešto žita i ovaca poslali smo našim ranjenim drugovima iz Pete brigade. Obradovaće se. Četnici pucaju ceo dan. Naši ne odgovaraju.

Sunce je. Divan dan. Oko podne dolete moderni italijanski bombarder. Nije bio ni 200 metara iznad nas. Ali, ni bombi ni mitraljiranja. Predveče se spremamo za pokret. Polazimo u 7.15. Izlazimo na drum

Kalinovik — Foča, prvi susret posle 10 maja s civilizacijom — s drumom. Ulazimo u Borije. Mrak, ovce bleje, nepomužene krave muču, velike vreće kraj drumu, masa vojnika. Tu srećemo Kušića. Selo je na visoravni. Kuće raštrkane. Donose prvog ranjenika u ovom našem maršu. To je Užičanin Nikolić. Oko jedan posle podne sa 1.000 metara udarilo ga zrno iz mitraljeza i probilo mu oba kuka. Pri svesti je. Umire. Tri druga i ja prenosimo ga malo iznad puta.

Deli se zob, pečena telad, kajmak. U 10.15 polazimo dalje. Kušić veli da četnici drže položaj kraj drumu za Trnovo i odatle tuku puškomitraljezom. Ali vrlo netačno. Kaže da mu se jedan četnički komandir nudio da će mu doneti sanduk municije i doručak za svu vojsku u 3.30 danas ujutro, da će pucati u vis, ali će ipak pucati, jer moraju da se opravdaju pred Italijanima. Od ovoga nije bilo ništa, jer je Koča u dva izvršio napad s Prvom proleterskom. Mesečina. Gazimo po mekoj ispaši. Vrtače kao grotla vulkana. Vetar donosi miris zrele trave. Idemo na 10 metara jedan od drugog — tiho. Najbolje vreme za razmišljanje. Misli idu svojim tokom: Istočni front, drugi front, kako li se naši drže u Hrvatskoj, šta je s mojima kod kuće. Oni su pod Nemcima. Više volim da oni znaju o meni da sam živ, nego ja o njima. Jači sam i lakše podnosim neizvesnosti. Rafal puškomi trai jeza u našem pravcu.

Jedan metak zafijuka više naših glava. Ode u bestragiju. Izbijamo na drum Kalinovik — Sarajevo. Čini mi se da u mraku ugledah kameni stub i na njemu broj 53. Ponoć je. Čitav sat gazimo drumom. Zice zuje. Telefon nismo pokvarili, da neprijatelj ne otkrije pravac našeg kretanja. Skrećemo u levo. Ulazimo u kamenjar. Vrtače. Konji padaju. Mesec zalazi. Zima. Sad mi je jasno ono narodno: »Pred zoru se mrzne«. Samo sam u vindjaki. Već pet sati kako ne sedam. Na nogama se odmaram. Kad bih seo — odmah bih zaspao. Sviće. Oblačno je. Jahorina se ispružila sa tri zuba na svojoj južnoj strani. Ispod jednog od tih vrhova leži selo Bogovići gde smo u januaru proveli nekoliko dana. Četiri je. Naša kolona se ispružila. Ne vidiš joj ni početak ni kraj. Samo ova naša duga je oko 3,5 kilometra. Kolona Druge brigade isto tolika. Prva i Treća brigada idu s one strane Kalinovika. Spuštamo se u Gvozovo Polje. Divno zeleno polje. Služilo je kao pomoćni aerodrom pre rata u ovoj divljoj Treskavici. Zelena Studenica, ponornica, juri. Ispod Vratla gusta bukova šuma. To nam je cilj. 5.30 izjutra. Putovali smo deset sati i petnaest minuta. U Borijama smo se zadržali preko dva sata. Prešli smo 22 kilometra. Uspona nije bilo naročitih. Put uglavnom lak.

Montiramo radio. Nemci prodrli do Ohte, zauzeli Kupjansk. To je pravac Izjuma. Sevastopolj se herojski brani. Hitler se probio 90 kilometara u Egipat. Tako su Nemci pravili ofanzive jula-avgusta 1918! Izdao sam jedan broj »Vesti«. Ložimo vatru. Pišem »Dnevnik«. Kiša udara. Kisnemo pod bukvama, skupljamo drva i najzad, oko 8 legoh.

PETAK, 26 JUNI

Treći dan velikog marša. ■— Probudili me sunce i vetar. Tucam vaške i razmišljam o Istočnom frontu. Pravo je rekao Staljin da je neprijatelj jak i da će još biti teških borbi. Ali, rekao je takode da će pobjeda biti

izvojevana 1942 godine. Nailazi Koča. Ispravlja neke podatke o borbama oko Kalinovika. To je patka. Beogradskom bataljonu nije se predalo 40 ljudi. Druga brigada nije vodila borbu nego samo Prva. I to vrlo Čudnu. Koča je došao pred Jelašce, izišao na brisan prostor i pregovarao. Četnici su još hteli nekako da ga puste u selo, ali ustaški žandarmi nisu dali. Pet minuta po njegovom odlasku opalili su iz mitraljeza. U dva je otpočeo napad. Trajao je svega pet minuta. Iz jednog i drugog sela četnici i ustaše pobjegli. U selu piska. Pošto je čitavo selo petokolonaško to je sve konfiskovano. Vraćeno je samo onima koji nisu četnici, udovicama. Bilo je tu mnogo zahvaljivanja. Plen dobar. 250 goveda, 1300 ovaca. Najela se vojska, četničkom komandiru Radu Puhalu zapaljena kuća. To je petokolonaš, osuđen na smrt još zimom kad je Koča opsedao Kalinovik, jer je izveštavao Italijane kolike su naše snage i gde su nam položaji — ali ga je spasao Rade Hamović. Rade Puhalo posle je poslao Koči jedno pismo koje donosim u celini:

»Dragi Kočo,

Zašto si ovako postupio. Zar si moro zažditi moju kuću. Druže Kočo, znaš liti da sam ti ja bio naj verni za taj pravac borbe mene su već Italijani ma za ovakve stvari 2 puta tužili i što se nadam daću uređ biti pozvan na streljanje. Ja sam sinoć pitao u 9 časova i odmah sam tebe tražio ali te nisam mogao naći već sam išao na Borije drugu Đuriću Ljubi i sa njim sam ostao od reda ću vam na zgodan način izlaziti u susret i rekao je daće te obavestiti. Druže Kočo već je nedelja dana od kako te tražim da se sporazumemo. Kada ćemo?

Drugarski pozdrav

P. Rade*

Koča je krenuo sinoć u devet. Sve je u redu bilo. Sretao je četničke patrole koje su ga u redu puštale. Neprijatelj je iz Kalinovika tukao Treću brigadu kad se razdani. Koča veli da je moral u Prvoj brigadi odličan. Samo zdravlje slabo. Svaki dan poneki propljučuje krv. Seljaci pričaju da nas je prošlo 100.000! Sad će dva po podne. Zurim se na radio!

Četnici pravi lešinari. Kad su Prva i Treća krenule oni su za njima pojurili. Pucali su iz daljine i ubili Đidinu sestru od strica, Stanu Jankećić, iz Treće brigade. Naši su ih posle sačekali u zasedi. Ubili su 22 četnika, a deset ranili.

Oko pet sati pojavi se moderna »Savoja«. Leti kurva nisko. Dobro nas je nanjušila. Bombardovala je Veliki Ručnik, odakle su nas četnici tukli puškomi tra i jezom prošle noći. Neke su bombe padale na kilometar i po od nas. Posle je nastalo dugo mitraljiran je.

² Posle prolaska glavnine naših snaga pored Kalinovika u Radi Puhalu nastao je dubok preokret. On je počeo da pomaže naše gerilce u tom kraju zajedno s Milom Elezom, iako je u to vreme sam Draža Mihailović sa svojim pomoćnikom Zarijom Ostojčićem živeo u Kalinoviku. Četnici su primetili da Rade Puhalo i Mile Elez rade s partizanima, pa su ih jednog dana mučki ubili. Poslali su ih kao kurire za Srbiju, a usput im postavili zasedu. Rade Puhalo i Mile Elez žive u dobroj uspomeni kod naroda oko Kalinovika.

SUBOTA, 27 JUNI

Četvrti dan. — Italijan hirurg napravio jutros lepo iznenađenje. Umakao je po drugi put. Trebalo ga je još posle prvog begstva streljati. Pošli smo oko 7.15. Brzo smo se popeli na Vratio, granicu Hercegovine i Bosne. Vrlo lep pogled. Dole put Kalinovik — Sarajevo kao bela traka. Na dnu Trnovo. Teren je jako ispresecan na zapadnoj strani. Vrtače pokrivene šumom. Ovde nas vodi jedan od prvih partizana s Romanije, siromašni seljak Vojo s Glasinca, u mirno doba švercer. Poznaje sve staze i bogaze na Treskavici kao svoj dlan. U mirno doba, kao i stotine drugih seljaka bez zemlje, bavio se »eškijom«, prenosio je duvan iz Hercegovine. Baš je ovim stazama prolazio. Pokazuje mi na Vratlu jednu stenu:

— Tu mi je drug poginuo. Sačekao ga finans. Išli smo u grupama 70 do 120 ljudi. Put je trajao od 7 do 13 dana sve preko planina, a zarađivalo se po 2.000 dinara mesečno, išlo se u zatvor, ponekad i ginulo.

Nailazimo na jednu malu planinsku kuću. Naravno, spaljena do temelja. Setih se planinske kuće na Kopaoniku, Vidove Gore na Braću, Kredarice na Triglavu. Dok sam o tome razmišljao, odjednom naleteše tri »Savoje«; hulje izručile su dvadesetak bombi u šumu u kojoj smo jutros bili. Dvapat su ovo ponovile.

Zašli smo na teren gde ima u selima ustaških elemenata. (Rakitnica i Bjelimići, a u Ledićima nekakva ustaška straža.) S četnicima smo završili u prvoj etapi puta. Stigao je i onaj bataljon koji je predao hranu Petoj brigadi. Jednog seljaka u ustaškoj kapi uhvatismo u šumi. Sela se nalaze na sat i po odavde. Poslali smo pismo tim selima da mi idemo svojim putem i da ih nećemo dirati.

Smestili smo se kraj ruševina planinske kuće. Umoran sam. Vele da je to planinska bolest. Na visini smo od 1.700 metara, a ogranizam je iscrpen. Danas smo prešli svega 7 kilometara. I to je dosta s obzirom na slabo fizičko stanje boraca.

NEDEUA, 28 JUNI

Peti dan. — Nekoliko reči o sitnicama: odmoru, hrani i komori.

Sinoć u ovoj rupčagi, na maloj livadici, opkoljenoj bukvama — magla. Onda kiša. Mi spavamo pod bukvom. Nemamo šatora. Vatra jedva tinja. Hartija ne može da se zapali od silne vlage. Robijaški reumatizam i partizanske rane bole. Koleno mi seva. Kiša rominja uporno i probija guste redove bukova lišća. Već je 10.30. Navlačim čebe na glavu i pokušavam da zaspim. Zima. Vlaga. Prve kapi probijaju i čebe. Budim se oko dva. Od vatre ništa. Ležim u rupi. Poda mnom voda. Nada mnom teško mokro čebe. Vaške neumorno grizu. Naokolo testo — mrak i magla. Kao da sam na dnu okeana. Ali umor traži svoje. Još sat prevrtanja. Predmeti se pomalo raspoznaju. Prekoputa čika Janko već raspalio vatru. Tu dolazim na razgovor. Doneo sam i komadinu sirovog goveđeg mesa koju smo sinoć dobili za današnji pokret. Režem je na kriške, stavljam svaku na stenu, i tucam kamenom da omekša, čika Janko mi pokazuje kako treba meso spravljati. Baciš parče na krupnu žar od bukovine i posle nekoliko trenutaka dižeš meso i odmah ga jedeš dok je toplo. Tako se sačuva sok. Nabrali smo divljeg luka sremuša, pa ga je-

demo s poluživim mesom na kome se zadržalo po koje parče uglevlja. Smeh. Sušimo se. Šta ćemo drugo raditi, nego smeјati se. Mi smo ljudi vedre prirode i na dnu okeana ...

★

Hrana! Užasno malo. Veliki napori. Opšta izgadnelost. Ali, svest! Sramota je za partizana da mu je glavna tema jelo; sećanja šta si jeo pre pet, pre četiri, pre tri, pre dve godine. Ali i glad! Hoćeš-nećeš — opet ti jelo izide pred oči. Čekaj. Trgneš se. Kraj kazana sinoć dug red — supa bez soli i kašika ječmenog kačamaka. Nisu svi ljudi podjednako svesni. Nađe se pojedinac kome trbuh govori a ne glava. To su kod nas bele vrane. Sećam se četničkog štaba u Ljuljacima — kraj oktobra 1941. Kako se grabilo! Da su četnici u današnjoj našoj situaciji — revolver bi vadili jedni na druge. Ali, moramo se truditi da to pitanje jela još bolje rešimo. Ne da ne smeš govoriti da si gladan, nego ne smeš ni misliti na jelo. Majku mu staru, u najsudbonosnijim časovima istorije dvonogog bića, zaista je glupost zavirivati da li je onaj dobio kašičicu kačamaka više.

+

Teško se pešači. Gde je ona moja forma kad sam po brdima išao po 6 kilometara na sat. Sada jedva 2! Svi nemamo konje. Među nama je dosta slabih ljudi, koji su po 10 do 12 godina tamnovali u Mitrovici, drugova koji su na samrti bili od tuberkuloze. Za njih sat jahanja mnogo znači. I u tom pogledu vlada kod nas pravo drugarstvo. Ali, eto, noćas neki kuriri iz komore Četvrte brigade došli na našu livadu i pokupili 17 konja. Titovog konja i Markovog Micka — pod samar. Mislili su da je to deo plena iz Borija. Jedva se nekako objasnismo.

15.30. — Nervoze kod nas ima dosta. I od ranije. A pogotovu ovi uslovi života još više pojačavaju nervozu. Ja sam spadam među teže tipove. Ali najsladi mi je trenutak kad mogu da se uzdržim. Samo to nije tako čest slučaj. Spremni smo za pokret. Pišem pod bukvom. Kiša opet sipi, neka mi se izvini za stil. Polazimo na najduži marš, 16 sati neprekidno. Treba da izbijemo negde iznad Sarajeva, kod Igmana. Na putu su nam sela Ledići, Rakitica... Juče smo im poslali pismo da nas ne diraju. Mi njima nećemo ništa. U protivnom — borba. Rok je bio jutros u 10! Međutim, pala magla pa se ne vidi ni 20 metara ispred nosa. Ta sela smo blokirali. Biće pucnjave. Ostale novosti ukratko: sve su snage skupljene, od jučerašnjeg bombardovanja ništa. Izgleda da je onaj hirurđ Italijan pobegao u Kalinovik, obavestio Mostar telefonom gde smo, a fašisti dojurili, istresli bombe i okrenuli natrag. Da su malo gledali uhvatili bi čitavu Četvrtu brigadu na čistini. Druga brigada nema sreće. U 8 časova povukli zasedu sa druma Trnovo — Kalinovik, a u 10 časova naišlo iz Sarajeva deset domobranskih kamiona. Samo u jednom vojska. A ceo bataljon bio u zasedi. Ništa! Biće dana za megdana. A sada moram da zatvorim »Dnevnik«. Zoran viče: »Hajde, pakuj, dosta je!«

PONEDEUAK, 29 JUNI

Šesti dan. — Najtežu noć u mom dosadanjem partizanovanju provedosmo. Čim smo krenuli, juče posle podne, počela je sitna, dosadna kiša. Magla. Prolazimo pored dva jezerceta. Ne izgledaju mnogo lepa. Imaju neki rogoz s kraja. Penjemo se sve više. Gazimo po snegu. Čika Čosić uzvikuje: »Dete mu, gazim sneg o Vidovdanu kao da je Sveti Sava«. U udolici kuvari žurno čiste kazane. Tu srećemo Lekića, zamenika komandanta Prve brigade. Veli da je juče sa 200 metara pokušavao da pregovara s milicijom iz Dujmovića, ali nisu hteli uopšte da razgovaraju. Mi ćemo se pokazati kao prava narodna vojska. Nećemo im uzeti 400 volova i 120 konja koje smo našli kraj ovih jezera. Samo i naš novi vrhovni intendant čika Janko polakomio se na jednu štrupiranu šugavu kobilu. Čak je doveo i veterinara koji je obećao da će šugu zbrisati za dva dana. Ta konjina je ogromna. Čika Janko bi trebalo da se merdevinama na nju popne. Srećom, spasosmo se bede. Konjina usput izdade i ostavismo je.

Kiša malo stade. Idemo preko kamenjara. Stenje, vrtače. Pomalo trave i kleka. Na jednoj uzvišici čeka bataljon Druge brigade svoju bolnicu. Nosi se i jedan teški ranjenik — komandir, koga je 26 juna zakačilo parče avionske bombe. Zima. Vojo s Glasinca zapalio vatru bez hartije, s mokrom klekom. Drvo je zasekao nožem u listiće tanke kao papir i potpalio ih. Tu stojimo više od sata. Opet kiša. Nosim kratki žuti kaput. Sve je na meni mokro. Dnevnik stavljam pod košulju. Teren kamenit i blatnjav. Komora herojski napreduje. Mrak je potpun. Magla. Zima. Blizu smo vrha. Vojnici u grupicama čuče i greju se. Drže položaj. Vatra se primećuje tek na pet metara. Onda prolazimo pored samog vrha Treskavice, 2.088 metara. Skoro je deset. U magli nazirem ponor ispod nas. Počesmo da se spuštamo niz strminu prema kojoj je Likit kod Krstača na Pivi obična igračka. Pešak jedva silazi, akamoli konj s radiostanicom! Ide se. Kiša ubija. Vetar ne prestaje. Poruke jure s kraja na kraj kolone: »Ide li komora?« — »Lakše!« — »Tovarni konji, pazi!« Ja poslah Marku privatnu depešu. Kao akrobate spustili smo se niz Treskavicu i izbili na Poljica. Trava meka. Prokisli i prozebli, ali veseli. Prešli smo Treskavicu. Neki igraju kolo da se ugrelu. Kilometar odavde je šuma. Tu smo naišli na Pera četkovića, komandanta Lovćenaca. Veli:

— Veze nemam. Ne bih vam savetovao da idete dalje. Noć je. U šumi se put ne vidi, a selo Dujmovići na tri četvrti sata odavde! Nego preno čite u šumi.

Lovćenci, zgrbljeni, čuče kraj vatre. Pišti sirova bukovina, dim štipa 'za oči, uvlači se u nos i grlo, a kiša samo sipa, sipa. Sedim u blatu. Samo mi se jedna noga greje. A minuti dugi kao satovi. Konji skamenjeni. Ne miču se na pljusk. Nigde grane da se zaštitiš. Vлага sve probija. Jedanaest, dvanaest, jedan, dva... Menjam vatru. Sada grejem i drugu nogu. Stojim. Odjednom san me zaljulja i zamalo što ne padoh u vatru. Misli idu svojim uobičajenim tokom: Sevastopolj, kad će drugi front, napad na prugu Sarajevo — Mostar. Pravim plan kako bi zarobio voz, s lokomotivom otišao u Sarajevo i mitraljezom poišao ustaše. Tako vreme najbrže prolazi. Odjednom se setih do najsitnijih pojedinosti kako me je Olga dočekala jednom kad sam bez kaputa pokisao. I onaj čaj,

i suva košulja, i ćebe izidoše mi pred oči. Činilo mi se da će se to i sada dogoditi...

Kiša sve jače udara. Lovčenci spavaju zgureni. Koliko su noći oni ovako proveli! Zaista smo mi velika vojska ... Tri sata ... Počinje da se beli. Kiša neće da stane. Odlazim do Marka. Grejem se na njegovoj vatri koju je on pred zoru naložio i uspevam da presvučeni košulju. Razdani se. Već dvanaest sati bije nas kiša. Nailazi Druga brigada s bolnicom. Ranjenik je spušten niz Treskavicu. Čuvaju partizani svog komandira. Spustili su nosila, a on posle nekoliko minuta izdahnuo.³ Polazimo niz šumu. Idem, idem, pa tresnem o nekog. Spavam na nogama. Prokleta kiša stade, najzad, oko osam.

Idemo blagim terenom, šuma, pašnjaci. Najtežu noć u dosadašnjem partizanovanju provedosmo. S desna ugledasmo seoce — Dujmovići. Još pola sata i — Ledići. Tipično bosansko selo sa šiljatim, crnim, drvenim krovovima. Selo živo, selo s ljudima, posle tri nedelje pustoši! Prolazimo pored žita, pored bašte: kupus već otkočio, pasulj, konoplje. U selu vreva. Žene u čakširama na vratima stoje. Jedan mlad brkonja Crnogorac se šeta. Tamo partizani kuvaju ručak. U jednom koritu sir. U štabu četvrte brigade Đido u — kaputu ustaškog žandarma. Opet se trampio.⁴ On je juče bio s četvrtom. Dočekali su ih ustaše kod Ledića, a Dujmovići, njih trideset, udarili našima u leđa. Crnogorci se nisu obazirali na Dujmoviće i najurili ustašku stražu iz Ledića. Četvorica su ubijena, dvojica zarobljena. Jedan je bivši jugoslovenski žandarm, a drugi bivši graničar. Ostali pobjegli put Sarajeva. Zaplenjen bacač sa 40 bombi, puškomitraljez, 20 pušaka, 1.200 metaka, 25 kilograma šećera i bogata arhiva. Ustaše su streljane. Narod priča da su čuli za nas: »Skupilo se 4.800 partizana kod Zagorja«.

Produžujemo za Presjenu. Ljudi se jedva vuku. Bliži se podne. Dvadeset i četiri časa od poslednje tople hrane. Moma Đurić, komandanl straže, lakoatletičar, čovek viši od mene — pada u nesvest. Ima slabo srce. Na samom ulazu u selo nailazim na Ferida Čengića. Tu je i Rade Hamović. Ostalo im je osamdeset ljudi. Na Igmanu su. Jedan ustaški izviđački avion nas traži. Najzad, udosmo u kuću, prvi put posle dvadeset dana. Kraj ognjišta sedi seljak Drago Šaovac, zvani Žurgo:

— Dižemo se opet! Već je srušen most kod Kijeva! Ja sam bio šest meseci kod partizana, pa se uklonih kad Levanta (italijanska divizija) naiđe.

Još petnaest ljudi dođe. I oni se vraćaju u šumu, u partizane.

Čitavih pola sata prao sam na izvoru blato sa pantalona i cipela, oprao svoje rublje. Umio sam se prvi put posle šest dana. Jozo montirao radio u jednoj sobi u kojoj treba da spava nas sedamnaest i deset domaćih. Radio progovorio.

— Ja kolišni je čovjek kad se može zavući u taj sanduk! — veli Štaka, dobra majka.

³ Ovaj drug zvao se Petar Radovanović, iz Užica, komandir jedne čete u Četvrtom bataljonu Druge brigade.

* Kod partizana bio je običaj da s dobrim drugovima menjaju konja, pušku, revolver, mušticu, čizme, odelo ...

Sin joj je u partizanima, Mladen Ljubojev, ali se nije javljao od Uskrsa. Štaka mi okrpi čarape, uši gaće. Pita me otkad se kući nisam javio. Kažem joj od Ilindana prošle godine. Vidi da i druge majke kao ona brinu. Pred odlazak ona mi stavi u džep parče hleba.

Prešli smo oko 25 kilometara. Treća brigada ušla u Dujmoviće. Tamo nema nikog. Sve je pobjeglo. Sušimo se oko ognjišta. Dolazi jedno momče. Jutros bilo u Sarajevu. Svega četiri sata odavde. Tamo se uzbuna napravila zbog nas. Mnogi muslimani pobjegli sa stokom. Jedan kafedžija traži srpske pare! Glad u gradu. Vojnici prodaju hleb po 70 dinara. Inače Italijani otišli.

UTORAK, 30 JUNI

Sedmi dan. — Lola ponovo odlazi u »civilizaciju«.⁵ Mi krećemo sutra izjutra, u dve kolone. Druga i Četvrta udaraju preko Igmana na Hadžiće, a mi s Prvom i Trećom pored Bjelašnice na Ivan Sedlo, pa na Bitovnju. Napad na prugu biće izvršen iste noći. Pruga će biti uništena na dužini od 45 kilometara. Marš nam je dosta težak. Oko 50 kilometara. Preći ćemo ga u tri etape. Danas smo se prilično odmorili. Treća je ušla u Rakitnicu skoro bez otpora. Zaplenili smo važna ustaška dokumenta, čim budem imao više vremena, unecu ih u Dnevnik.

SREDA, 1. JULI

Osmi dan. — Evo ležim između dve stene na travi u selu Lukovcu. Put smo prevalili za četiri sata. Nešto oko 15 kilometara. Ovo je staro ustaško gnezdo. Naši su ušli sinoć bez otpora. U selu je zatečeno sedam muškaraca. Ostali su pobjegli s oružjem. Inače, Lukovac se nalazi na divnom mestu. S jedne strane Bjelašnica, na jugu Treskavica (vidi se oštra strmen preko koje smo se spustili one noći), a na zapadu Visočica. Na visoravni šuma, pašnjaci, reke... Selo je bogato — nešto od sebe, a nešto (više) od pljačke. Naše jedinice su se svuda dobro držale. Zatičemo jednog starog muslimana koji se žali:

— Odnijeli mi sve sudove!

Stari mu veli:

— Sve će ti se vratiti, čim skuvaju ručak.

— Živjeli dobri ljudi! Živjeli! — uzvikuju neke hanume.

Čiča Janko je izdao oštra uputstva svim brigadama o postupcima pri prolazu kroz sela. Treba čuvati čast partizana. »Narod je voda, a partizan riba. Riba bez vode ne može.« Taj princip kineskih partizana i kod nas važi.

★

Zoran je otišao po sir. Danas ćemo množavati Đidinu i Lolinu brošuru o englesko - sovjetskom paktu. Prepisaću nekoliko ustaških dokumenata dok ne stigne komora sa geštetnerom.

⁵ Lola Ribar se spustio na Ilidžu, a zatim je ušao u Sarajevo, odakle je produžio vozom za Zagreb. Tamo je ostao tri meseca, pa se vratio u Bosansku Krajinu gde se nalazio Vrhovni štab.

»4 oružnička pukovnija. — J. S. Br. 1804 dostavlja svim jedinicama naredbu Povereništva za uspostavu javnog reda i poretka u N.D.H. iz Banje Luke broj 231 od 20-XI-1941.«

Prvo se poziva narod da se vrati kući iz šuma s obećanjem da mu ništa biti neće, pa se dalje veli:

»Velika većina pobunjenika odbjegli je u šume zato, da spase goli život pred klanjem i zvjerstvima pojedinih neodgovornih elemenata. Ti postupci sa grčko-istočnjacima, uglavnom mirnim građanima, vršeni su bez ikakvog sistema i plana sa jednom strahovitom brutalnošću... A šire mase iskoristile su to za pljačku i osobne osvete, a pod vidom i okriljem ustaškog pokreta. U mnogo slučajeva potstrek za to dali su pojedini pretstavnici državnih vlasti... Sve se može učiniti, samo to sve treba da imade jednu formu baziranu na zakonskim odredbama i propisima, a pored toga treba uvijek imati na umu konačne rezultate ovakvog rada.

Poslijedice toga rada bile su:

1) Da je dvadeset osmog srpnja ove godine buknuła pobuna grčko -istočnjaka u najširem obimu i zatekla nas potpuno nepripravne na terenu. Istina je da bi i bez navedenih postupaka došlo do neke pobune, ali to bi bile pojedinačne akcije, isključivo komunista, bez većeg značaja i koje bi bile lako likvidirane.

2) Ogromne žrtve u ljudstvu i materijalu kod domobranskih i ustaških jedinica, koje su za naše prilike i materijalno stanje nenadoknadive.

3) Potpuno upropašćenje sve privrede u ovim krajevima...

4) Stvoren je najplodniji teren za širenje komunizma, koji su to svojom propagandom vješto iskoristili i potpuno uspjeli u svom radu.

Ovo je povjereništvo svojim izvidima na terenu ustanovilo:

— Da postoje dvije razne grupe pobunjenika, komunisti i četnici (odbjegli grko - istočnjaci), koji se međusobno razilaze i ne slažu, jer velika većina seljaka ne žele suradnju s komunistima, niti su skloni komunističkim nazorima i idejama;

— Da unazad mjesec i pol dana, kao inteligentniji, preduzimaju komunisti vještím putem vlast u svoje ruke, čemu se seljaci opiru, ali ih ovi drže uza se najvećim terorom;

— Velika većina ovdašnjih seljaka grko-istočnjaka, od kojih su mnogi prešli i na katoličku vjeru, nastoje da budu lojalni i dobri građani, ali nemaju zaštitu naših vlasti, jer su naše oružničke postaje preslabe, te su izloženi teroru komunista i moraju vršiti njihove odredbe. Na terenu imadu još uvijek inicijativu rada komunisti i jedino s pojačanjem oružničkih postaja moćiće se to učiniti...

— Na terenu dosada nije uopšte postojalo jedinstvo rada i potrebna suradnja, sve i svatko radio je na svoju ruku i po svom osobnom nahođenju, tako da domobranske jedinice rade jedno, ustaške drugo, upravne vlasti treće, redarstvene četvrto, oružničke peto itd., a sve na štetu opšte stvari...

Zapovjednik pukovnik

Pavičić

•k

Koča do mene leži i sunča se. Veli da mu se prvi deo našeg puta, u koloni, po neprohodnim planinama nije svidao. Sami partizani uviđaju svoju snagu, »ne kriju se po gudurama«, politički mnogo bolje delujemo, ishrana daleko lakša, neprijatelj ne može da pogodi pravac našeg kretanja.

★

Ustaško ministarstvo unutrašnjih poslova (broj 32723, od 29 decembra 1941) dostavilo je vojnim i žandarmeriskim vlastima pretstavku Franje Starčevića, opštinskog beležnika u Liču:

»Sabotiranje i oglašivanje sa strane »domobrana« vojnih obveznika na vojnu dužnost — najbolnije i najtragičnije, a osim toga i najpogibelnije.«

Zatim opisuje kako niko neće da ide na vežbu:

»Oružnici sve to znadu i vide pa okrenu glavu, očekujući »novi svijet«... Ne da im se uredovati, boje se prigovora od razornih elemenata... Poziv popunidbenog zapovjedništva dođe na općine, bilježnik da panduru, ovaj ga uruči, donese potvrdu primitka i gotovo. Više se nitko ne brine da li je »domobran« otišao na svoju svetu dužnost, da brani Domovinu, ili se pak negdje kukavički krije ...«

★

Vrhovno oružano zapovjedništvo, Taj. broj 41/Poč. od 8 siječnja 1942 dostavilo je sledeće:

»U zadnje vreme povećava se broj gubitaka naše vojske uslijed zarobljavanja domobrana od strane komunističko - četničkih bandi. Ustanovljeno je u većini slučajeva da starješine a i sami vojnici ne preduzimaju ništa da do toga zarobljavanja ne dođe, pa isto poprima izgled predaje neprijatelju bez dovoljno borbe. To predstavlja veliku sramotu za naše domobranstvo, umanjuje našu vojničku vrijednost u očima naših saveznika.«

Zatim pretnje.

Zgodne tri sličice stanja u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, po čijoj teritoriji, evo, idemo već dugo, a »niko nam pasoš nije tražio«, kako vele partizani.

★

Lukavac je prljavo, zbijeno selo. Usled velikog broja stoke (većinom opljačkane) pred stajama su brda od dubreta. Selom vlada beg Salko Hodžić. To se pokazalo na današnjoj konferenciji koju je držao Marijan.

— Mi se pokoravamo svakoj vlasti! — vele oni.

Od bega je konfiskovano 700 kilograma žita, 150 kilograma soli, 150 kilograma sira. četiri sina su mu u ustašama. Beg ima oko 250 volova i 1.500 ovaca.

ČETVRTAK, 2 JULI

Deveti dan. — Pet sati dobrog marša preko Umoljana pa sve do Jagodine. Išli smo ivicom Jelašnice. Smestili smo se u lepu bukovu šumu. Nalazimo se svega 15 kilometara od pruge. Grupe muslimana iz okoline Mostara i Ljubuškog dolaze ovde na ispašu i teraju stoku pored nas. Ovo je bolji elemenat nego muslimani u Bosni. To je posledica uticaja Partije koja je jaka u Mostaru i Konjicu. Stiže nam jedan drug iz Konjičkog bataljona. Italijani i četnici izvršili su zajednički udar na naše snage. Na prevaru su ubijeni mnogi odgovorni drugovi. Među njima i Mustafa Pašić, iz Mostara. Inače, ovde u narodu dobro stojimo. Zvala su nas pre izvesnog vremena neka katolička sela, s one strane pruge, da ih zaštitimo od Paveličeve mobilizacije. Jedno katoličko selo napalo je voz i opljačkalo ga. čuje se da se ustanak širi u Dalmaciji. Vele da su naši bili stigli do Čapljine.

Prva brigada je imala malu čarku s nekim patrolama iz sela Vrdolja. Uputila je pismo, a ovakav je odgovor dobila:

»Dne 2. VII. 42 godine.

Zdravo gospodo, dobijo sam vaše pismo i razumijo što mi pišete da se predamo. Ja se predat neću, a vas primam rado ako se hoćete predat nama.

Mi vama garantiramo život.

Zapovjednik Vrdolja

satnik Ivan.«

A kad su naši izvršili manevar opkoljavanja, satnik Ivan je sa žandarmima odmah umakao.

□

Slušam večeras radio, čerčilov govor o tome zašto su se morali povući pred Romelom. Užasan. Toliko su bili nadmoćniji u Libiji, pa ih ipak Nemci tuku kao volove. Značajna je diskusija u engleskom parlamentu o drugom frontu. Bivši ministar Eliot:

— Mi ne smemo slati naše trupe na kontinent radi zahteva javnog mnjenja.

čerčil:

— Nikad nisam govorio da će rat biti kratak i da će se završiti 1942.

Bogami otvoriće engleski narod drugi front u samoj Engleskoj ako lordovi ovako produže.

□

Krenuli smo oko osam uveče. Po mraku smo mileli — kilometar na sat. Strašno kamenit teren. Tek u 1.30 izjutra stigli smo u neku šumu, 5 do 6 kilometara od pruge.

PETAK, 3 JULI

Deseti dan. — Sve do tri posle podne smo spavali. Primakli smo se posle na pola sata od pruge. Nalazimo se pred Bradinom, rodnim mestoni Pavelića. To je inače važna raskrsnica na pruzi Sarajevo — Mostar, ispod Ivan Sedla kroz koje prolazi tunel. Kiša otpoče da šiba. Napad je predviđen za 10 uveče. Ali Stari naredi da se otpočne u 8.30. Napad vrše sve četiri brigade na rastojanju od nekih 45 kilometara. Najveća diverzija u našem ratu. Kiša prestade. Stari je pošao na čelo. Posle je pustio Drugi pljevaljski bataljon koji je dobio zadatak da zauzme stanicu Bradinu. Četvrti sandžački je napao žandarmerisku kasarnu na Ivan Sedlu. Ja podoh s Drugim pljevaljskim bataljonom. Izvidnica na 20 metara ispred nas, pa komandant — Knežević oficir, brat od strica Volodin, za njim politkom Danilo Jauković. Osam i po je. Dole se oblak nadneo nad stanicu i selo. Sumrak. Rastojanje pet metara od čoveka do čoveka. Knežević mi priča o Zagrebu. Tamo je bio 1940. Razgovaramo o Ognjenu Prici Vladi Vitasu.

Evo nas u selu. Niko nam se nije nadao. Ovde žive samo Srbi. Partizane još nisu videli, ali su čuli za nas. Neka su lica zabrinuta; ustaše su odavde bacile u jamu četrdeset i tri čoveka. Pleme osvjetnika stiže. Jedna starica šapuće:

— Dobro nam došli! Bog vas poživio!

Prolazimo kroz podvožnjak stare ivanske pruge koju je gradio Pavelićev otac. Tu mu se rodio i — prokleti sin. Miris lokomotiva, miris dima nas zapljusnu. Skoro godina kako nisam osetio miris fašističkog voza. Sada Paveliću zabadamo nož u grlo. Čitava Hercegovina, Zapadna Bosna, Južna Dalmacija zavise od ove pruge. Za Italijane još strahovitiji udarac. Njihove trupe u Bosni, Sandžaku, Srbiji, ovuda se snabdevaju. Koraci se ubrzavaju. Još 300 metara. Jedan železničar, koga smo usput sreli, veli nam:

— Čujete! Teretni vlak daje signal. Sada će poći!

Jurimo kao bez duše. Vod s teškim mitraljezom ide levo nad tunel, jedna četa desno da opkoli stanicu. Mi pravo prugom. Pred nama sijaju oči fašističke lokomotive. Točkovi se već pokreću. Više se ni sekund ne sme izgubiti. Metak je u cevi. Dva druga uskaču u lokomotivu. Krkljanje. Točkovi staju. Danilo i ja pojurismo na stanicu. Naletih na jednog građanina s mašnom o vratu i šeširom na glavi. Obasja nas teški fenjer. Čovek zanemeeo. Mora da su ga moja puška, a i lice, mnogo uplašili, jer se nisam brijao deset dana.

— Ja sam šef ložionice! — mucao je on.

— A mi smo partizani, prijatelji naroda. Ništa se ne bojte, već izvolite u stanicu!

Nigde pucnja. Samo stenjanje, krici, uzvici. E, baš šteta! A tvrdo sam verovao da ćemo omrčiti pušku ove noći. Sve je bilo gotovo za tri minuta. Plen preko svakog očekivanja: 6 lokomotiva, teretni voz, 33 puna

vagona. Kraj stanice magacin neke italijanske firme za eksploataciju drveta sa 4.000 kilograma brašna, 3.000 kilograma kukuruza, 1.000 kilograma pasulja, 500 kilograma zejtina, 500 kilograma slanine.

U staničnoj zgradi činovnici, sprovodnici voza, desetari — zinuli ljudi od čuda. Dršću. Zvrje telefoni. Susedne stanice pitaju zašto ne polazi teretni voz. Politkom Jauković kundakom udara po telefonu. Činovnici se malo oslobađaju. Vide da nismo četnici. Dajemo im da sednu. Jezik se razvezuje.

— Čuli smo da od Kalinovika ide osam hiljada partizana, ali nismo znali da ćete se tako brzo pojaviti. Samo smo iz Sarajeva dobili depešu da je nemački komandant u Pazariću tražio da se noćas, između 10 i 3 izjutra, obustavi svaki saobraćaj između Pazarića i Rašteliće... A pre nego što ste došli, jedno pet minuta, javila nam se žandarmerijska stanica s Ivana. Imali su samo vremena da jave: »Napad! Pomoć!« — ispričao je jedan činovnik.

Drugi veli:

— E, što ne dodoste pre sedam dana! Prolazilo je po pet - šest italijanskih kompozicija na dan. Išli su u Sloveniju.

Pita me hoću li novac iz kase. Ja se smejem:

— Imate li mastila, pravoga mastila... Ja pišem dnevnik, pa mi je još u Crnoj Gori ponestalo mastila u mome nalivperu »Pelikanu«. Svaki dan sam gledao kroz stakleni deo pera, kako mi nestaje mastilo... A sada bih ga ovde napunio na stanici...

— Evo vam za uspomenu puna boca! — veli činovnik.

Napolju mirno. Sandžaklije na svakih pet metara stoje s puškama na gotovs. Jedna čobanica iz okoline Pljevalja gleda u teretni voz.

— Je si li videla voz koji put? — putam je.

— Ne, vala! Prvi put sada!

Dva voda razbijaju prugu i prema Sarajevu i prema Konjicu. Ali slabo ide. Dolazi Knežević i veli da je u magacinu nađeno 380 kilograma dinamita. To je za partizane slade od hleba!

Politkom pregleda teretni voz. Otvara prvi vagon: ogromni sanduci. Jedan se partizan penje da vidi šta je. Otvara se drugi vagon.

— Trešnje! — uzvikuje straža.

Izgladnele oči (dvaput za mesec dana jeli smo hleba) gledaju stotine kotarica mostarskih trešanja, ali niko se ne miče sa svog mesta.

— Ovde je pun vagon kajsija!

— Ovde meda!

— Karbid!

— Platno!

— Motocikli! — razleže se kroz noć.

Politkom određuje da se trešnje, kajsije i med odmah pošalju bolnici. Vagoni su puni voća koje Pavelić šalje iz Hercegovine za Nemačku. Kažem politkomu da bi dobro bilo dati voća i partizanima koji stoje pored vagona. On pristaje. Naravno, oni koji su u akciji dobiće kasnije.

U tom dolazi Veljko Ilić. Pruga nije još prekinuta. Sandžaklije prvi put vrše diverziju na pruzi. Naređeno je da se ukoči jedna lokomotiva u tunelu i da se pruga digne dinamitom. Veljko odlazi da diže most.

Dolazi i Stari. Razgleda lokomotive, skretnice. Milutin zapeo da se otvori kasa. Posle silnih muka nađeno je 830 kuna! Najzad je pruga presečena. Otvaramo bife. On pripada jednoj ustašici. ćerka joj je vođa ženske ustaške omladine. Oči mi stale i ne veruju. Preko dva džaka biskvita, pomorandže, liker. Sandžaklije se odlično drže. Niko ništa ne dira. Poslali smo sve to bolnici.

Vreme protiče. Skoro će ponoć. Izveštaja od drugih bataljona nema. Samo se čuju bombe s planina. Poneki metak. Intendanti u punom poslu. Ali slabo organizovano. Ogromni džakovi iz italijanskih magacina toware se na konje. Na stanici organizujemo sve da bismo je do temelja uništili. Glavni su objekti: velika skretnica za lokomotive (njeno uništenje bi nanelo krupne teškoće fašistima, jer se tu obrću velike lokomotive koje uzbrdo voze kompozicije); signalni blok; zupci (penjanje je 60/1.000); stanica; četiri magacina; 6 lokomotiva i 33 vagona. Stanica već plamti. U podrumu ima 1.000 kilograma gasa i benzina. Veljka još nema. Skoro će dva. S politkomom Treće brigade pravimo plan o uništenju skretnice. Srušićemo u nju dve lokomotive. Vagone ćemo spaliti pa ih s lokomotivama pustiti nizbrdo da se sve polomi. Ostale objekte spaliti.

Intendanti nemaju mogućnosti da čitav materijal iznesu iz voza. Zapalićemo sve. Jednoj četi koja čuva vagone daje se voljno da ponese šta hoće. Jedan natakao okvir od veštačkog saća i liže med. Drugi, umazan medom, naišao na neko perje — prava utvara prema vatri od jednog zapaljenog magacina prekoputa. U mraku, na zidu, jedan Sandžaklija stavio violinu na krilo i gudi kao uz gusle. Tamo opet neka partizanka stavila uz opšti smeh lisicu oko vrata i puške. A svud unaokolo zuje pobesnele pčele, koje je vatra isterala iz saća. Posle pet minuta svi su u stroju. Četa odlazi da smeni jednu drugu na položaju.

Za paljevinu osnovnih zgrada sve je spremno. S rušenjem skretnice ide teško. Glavni skretničar prvi put dao pravac na tunel, lokomotiva tamo odjurila i polomila onu koju smo ukočili. Drugi put dao pravac u desno, lokomotiva iskočila iz šina i oštetila još jednu. Najzad, treći put, jedna mala »Candrat« lokomotiva skoči u provaliju kao skakač s trambuline i skrha skretnicu. Posle smo još jednu lokomotivu na isti način survali.

Veljko je stigao, ali most još nije dignut. Ispred njega se nalaze bunker, a u njima ustaše. Pucali su sa 5 metara na jednog našeg druga i promašili ga. Moraćemo ih topom isterati.

Već sviće. Vagoni se pale. Burad s rakijom eksplodiraju. Gore sva četiri magacina. Pali se i signalni blok. Za zapaljene vagone zakačinjemo dve lokomotive i vijugava buktinja od 33 vagona — ode put Konjica. Na prvom mestu, tamo gde smo šine povadili, sve treba da se surva u ponor. Podmećemo dinamit u jednu lokomotivu. Sve gori. Sva je hrana evakuisana. Naš smo zadatak izvršili. Sest je izjutra. Onaj glavni skretničar — starac upalih obraza, ožutelih, pokislih brkova — stoji kao kip već čitav sat i gleda. Do njega ravnodušno puši sprovodnik teretnog voza, elegantan čovek:

— Ovo me već šesti put partizani skidaju s vlaka, ali ovako čestito još nijednom nisu pomeli prugu.

Sasvim se razdanilo. I sunce proviruje kroz oblake, ali ga dim tera. Varošica ustala. Sirotinja dotrčala na stanicu, kupi izgažene kajsije i bori se s pčelama. Jedna me ujeda ispod samog oka. Marko je obišao čitavu varošicu. Spalio je ustaški logor. Daje mi 3.000 kuna da isplatim po kafanama i radnjama, ako su partizani nešto odneli. Jednom bakaliiu plaćam deset kila šećera i 15 litara vina. Jedan železničar prijavio da mu nestala kišna kabanica. Pronalazim je kod jednog Sandžaklije. Mislio je da je državna.

Već je sedam sati. Partizani pevaju. Nailazi Kraljevački bataljon. Oni su imali teži posao. Naišli na voz pun ustaša i domobrana. Bila borba, ali kratka. Zarobili smo 120 vojnika. Kod nas jedan poginuo i šest ranjenih. Voz i stanica uništeni. Polako se penjemo uzbrdo. Nailazi Treći sandžački bataljon. I oni su imali tešku borbu sa žandarmima na Ivanu. Komandant Žarko mirno priča dok ide na čelu bataljona:

— Čim sam došao pred kasarnu pozvao sam ih da se predaju, a narednik meni: »Predajte se vi, majku vam komunističku!« Otpočela je borba. Kasarna je pravo utvrđenje s puškarnicama. Jedino se mogla zapaliti. Ali najbliža slama na dva sata daleko. Napravili smo zaklone i bacali bombe u puškamice iz kojih je vatra sevnula. Kad je doneta slama, bacio sam je na krov, zatim flašu benzina i gasa i — bombu kragujevčanku. Onda buknu. Opet sam ih zvao da se predadu, ali ne pristaju. Poručim im da ubiju narednika, jer ih vodi u smrt. Odjednom se začuše pucnji i rekoše da su ga ubili. Kažem žandarmima da mu izbace leš. Nešto tresnu. Posle baciše i puške. Bilo ih je osam. Nama je poginula drugarica Milena Stojadinović iz Prijepolja. Udarila je bomba u stomak. Još nam je šest drugova ranjeno!

Nastavljam put uzbrdo. Srećem Starog u niskoj kući, na ivici šume. Zadovoljan je. Tu nas počasti kačamakom — onim od italijanskog brašna. Posle nastavismo za Repovce. Tu sam zatekao sve drugove. Smetili se u čardak nekog bega. Ogromna kućerina. Degenerici, beg govori na pisak. Prljavo. Puna stenica. Odlazimo kraj potoka na livadu. Tu je Crni. Ali nas kiša tera pod streju jedne polustrulele štale. Prašina. Nisam spavao 28 sati. Grede mi podupiru leđa.

Tako uništismo Bradinu. Za uspomenu poneh Zoranu sa stanice stanični pečat. To je i Olgi poklon za njen dvadesetosmi rođendan.

SUBOTA, 4 JULI

Jedanaesti dan. — Spavao sam dva sata. Koča mi ispričao kako je bilo na drugim otsecima Prve i Treće brigade. Beogradski bataljon naleteo na nemački blindirani voz.

— Los! Los! — deru se Švabe. A naši iz topa. Prvi metak prebacio, drtigi takođe, treći posred.

Kragujevčani svoj zadatak izvršili. Porušili stanicu i prugu do temelja. Prvi crnogorski je imao zadatak da nas štiti od Konjica. Naišao na 150 ustaša u bunkerima — četiri kilometra od pruge. Zauzeo bunkere i naterao ih u bekstvo. Mogao je ući u grad. Dvadeset i pet ustaša je ubijeno i zarobljeno.

Predveče sam uzeo ustaške novine. Iz njih smo doznali mnoge lepe stvari. Pre svega Italijani su izdali dugo saopštenje o toku ofanzive protiv nas. Izrezao sam ga iz »Hrvatskog naroda« od 1 jula. Ustanak se širi po čitavoj Jugoslaviji. Pavelić lično došao u Bosansku Krajinu. I u Lici velike borbe. Kod Plitvičkih Jezera poslata tri ustaška bataljona. Onda kod Kostajnice poginuo neki ugledni ustaša. A sada smo i mi uništili prugu Sarajevo — Mostar. Prvo, evo italijanskog komunikea:

»DJELATNOST TALIJANSKIH ČETA PROTIV USTANKA NA BALKANU

Za vrijeme prošle zime, koja je bila osobito duga i osobito oštra i kada su putevi i železničke pruge bile kroz nekoliko tjedana pod snijegom, talijanske čete, koje su bile smještene kao posada na području otprilike 60.000 četvornih kilometara, držale su na uzdi ustanak, onemogućavajući mu da se proširi na veća središta i na glavne prometne puteve.

Manji i veći odjeli, stražarske jedinice na železničkim prugama i velikim prometnim putevima, svladavajući poteškoće kod snabdijevanja i svladavajući zasjede gerilskog rata, u potpunosti su izvršili svoju dužnost, iako često uz teške žrtve.

Te žrtve najbolje su posvjedočene u doprinosu u krvi koju su dale jedinice Druge armate, koja se može nazvati armatom šutnje, jer je u šutnji dokrajčila svoje teško djelo u borbama protiv odmetnika, u odbrani talijanskog prestiža i reda na području savezničke Hrvatske.

Međutim, gubitci su bili značajni. Ali naneseni su desetorostruki gubitci neprijatelju, koga podržava zlato i iluzija Londona i Moskve. Neprijatelj je pokušavao da spriječi uspostavljanje novog evropskog poretka.

Taj rat »bez pozadine«, koji je silio zapovjednike i vojnike da budu na oprezi i da budu uvijek spremni na borbu na svih 360 stupnjeva svoga obzorja, nije oslabio nego naprotiv ojačao je duh italijanskog vojnika koji se kao legionar u Africi i Španjolskoj, znao suprotstaviti neprijatelju i njegovom načinu borbe, u kojoj je došlo do izražaja abesinsko barbarstvo i boljševička mržnja protiv svega onoga što pretstavlja uljudbu.

Ali čim se zimsko razdoblje, osobito oštro, koje je ometalo vojne djelatnosti, donekle poboljšalo, talijanske jedinice su odmah napustile zimsku sjedišta i počele ponovnim napadajima, tjerajući i raspršavajući odmetničke odrede uz krvave gubitke po neprijatelja.

Dosadašnji pothvati mogu se razvrstati u tri djela:

1. RAZDOBLJE:

Ožujak i prva polovica travnja.

Čim je snijeg malo okopnio, talijanske jedinice, opskrbljene živežnim namirnicama i streljivom, krenule su u svim pravcima, — pa čak i u najneprohodnija područja — zadavajući neprijatelju teške udarce.

Tako je izgledala djelatnost od Korenice do Udine, Srednje Gore, Srba, Varcar-Vakufa, u području Prozor, Stolac, Gacko, Bileća, i drugih područja, u kojima su odmetnici imali, kako je ustanovljeno, više od 2.100 mrtvih. Bili su skršeni svi pothvati koje su odmetnici poduzimali protiv talijanskih vojnih posada. Komunistički drski pothvati, kojima su oni htjeli izvesti opustošenje, bili su ne samo suzbijeni, nego i uništeni. To je izazvalo kod protivnika prvu potištenost i klonulost duha. Dok se ovo zbivalo na području pod talijanskim četama, ostali pothvati izvedeni su u Bosni u zajednici talijansko - njemačko - hrvatskih četa.

2. RAZDOBLJE:

Travanj do 15 svibnja.

Sveukupni pothvati, u kojima su surađivale i sudjelovale talijansko-njemačko - hrvatske jedinice, osobito talijanske zrakoplovne jedinice, odvijali su se u istočnoj Bosni, gdje je promičbena i teroristička djelatnost imala svoja najdjelatnija pobunjenička središta. Tu svoju djelatnost su pobunjenici htjeli odatle proširiti u najvažnija središta ostale Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Ratne djelatnosti razvijaju se u dva razdoblja kako slijedi:

RAZDOBLJE A: Istočno od Sarajeva u području koje je omeđeno crtom Prača — Dol — Han Pijesak — Višegrad — Gorazde. Pothvate vodi zapovjednik njemačke G.U. pod visokim vodstvom zapovjednika Druge talijanske armate. Ovdje također izvrsno sudjeluju smjele i jedre ustaške bojnice pod zapovjedništvom pukovnika Francetića.

RAZDOBLJE B: Jugoistočno od Sarajeva u području između Sarajeva — Gorazda — Foče — Kalinovika; zapovjednik II talijanske armate preuzeo je izravno vodstvo četa. Djelatnosti na oba ova područja razvijaju se potpuno kako je bilo predviđeno i svi pokušaji otpora sa strane odmetničkih odreda bivaju krvavo ugušeni.

Savezničke čete napredujući brzo u područjima punih zasjeda, koje su odmetnici postavili tokom mjeseci, donose sa sobom svagdje red i mir.

Čitave bojne proletera prestaju se boriti i nakon što su njihove snage desetkovane i poremećene u svom sastavu, traže spas, bježući u malim skupinama prema jugu i jugo-istoku.

Borba je vođena s mnogo poleta i oduševljenja; za držanje pojedinih odjela i pojedinaca nedostaju riječi bilo kakve pohvale.

Sveukupni broj utvrđenih gubitaka neprijatelja prelazi 3.000, a od toga je 600 mrtvih. Međutim, stvarni gubici neprijatelja su još veći i značajniji radi pojedinačnih i skupnih bjegova iz redova odmetnika.

Posljedak ovih pothvata je očišćenje istočne Bosne od komunističkih odreda koji su se samo već od duže vremena utvrdili u svojim »neosvojivim utvrdama«. Sarajevo može odahnuti, jer ima smireno zaleđe, dok su Rogatica, Foča i njihova bogata područja oslobođena od pobunjeničkih odreda. Neposredno poslije dolaska vojske preuzimaju vlast hrvatske građanske oblasti, vraćajući mir i red kućanstvu, čije je osobno dostojanstvo teško i krvavo povrijeđeno, a imetci još gore oštećeni.

3. RAZDOBLJE:

Polovica svibnja do zadnje trećine lipnja.

Djelatnosti ovoga razdoblja moraju se smatrati kao prirodne posljedice djelatnosti, koje su se odvijale u prethodnom Dazdoblju i to, ukoliko se ovdje razabire, većim su djelom plodovi neprestanog pritiska saveznika protiv pobunjenika. One počinjaju odmah poslije uspostavljanja mira u istočnoj Bosni, a vodile su se u velikom opsegu u Hercegovini u neposrednoj blizini hrvatsko - crnogorske granice, gdje su se pridružili prije postojećim bandama ostaci pobunjeničkih odreda, koji su prebjegli iz Bosne.

Posebna buntovnička središta zabilježena su u području Gacka, u gornjem toku Neretve, u gornjem toku Drine te Nevesinja, Stolca.

Talijanski odredi unatoč naporima, kojima bijahu kroz mjesec izvrgnuti, nastaviše svoja kretanja, sakupljajući se na određenim područjima, prolazeći kroz najneprohodnije krajeve i uništavajući protivničke odrede, koji

su bili ukliješteni i pokušavali, da se još jednom spasu bijegom. Ali to uspijeva samo pojedincima, dok je glavnina bila opkoljena i podvrgnuta potpunom uništenju i prisiljena da odbaci oružje i ostalo ratno tvorivo, koje su oni teškom mukom sakupili, pa su ga više puta palili i bacali u jezero.

U ovim pothvatima sudjeluju naoružane skupine, koje su do juče bile u sastavu komunističkih odreda i koje su se umorne i razočarane podvrgle odredbama talijanskih zapovjednika te pružaju najbolje usluge pod cijenom žrtava i gubitaka i time dokazuju svoje osvješćenje.

Zaplijenjeno je u najboljem stanju ovo ratno tvorivo: preko 800 pušaka, 60 strojnica, strojnih pušaka, nekoliko topova i mužara i ostalog ratnog tvoriva.

Skupine i pojedinci, pa često i komunističke vođe, neprestano bježe i predavaju se napuštajući borbu.

Talijanske savezničke snage, koje su kroz mnogo mjeseci ustrajale u ovoj epizodnoj ali ipak žilavoj borbi, bacaju u krvavu brazdu zaorenu uspjehom oružja sjeme tisućgodišnje uljudbe i ideje, koja je bez obzira na granice zemalja i područja ujedinila evropske narode u borbi na život i smrt protiv neprijatelja Evrope i uljudbe, koju ona čuva i širi.«

U istom broju »Hrvatskog naroda« objavio je Pavelić sledeći kominike:

»Negdje u Bosni, 29 lipnja na večer

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske nalazi se od jutros u sjevernoj Bosni kod vojnih jedinica koje na tom području vode djelatnost proti takozvanim partizanskim odredima.

OBAVIJEST GLAVNOG STANA POGlavNIKA BROJ 5

Veliki uspjesi talijanske vojske u drugoj i trećoj zoni.

Hrvatska ustaška vojnica, i to tri ličke bojne pod zapovjedništvom ustaškog pukovnika Ante Moškova, vodi djelatnost čišćenja proti partizanskim odredima zapadno i sjeverno od Plitvičkih Jezera.

Partizani, koji su se bili pustili u Priboju, razbijeni su, kojom prilikom su pretrpjeli velike gubitke na mrtvima i ranjenima.

Ova djelatnost vodi se u sastavu neprestanih pothvata talijanske vojske, zapovjedništva talijanskih bojnih snaga Slovenije i Dalmacije.

Iz Glavnog stana Poglavnika«

NEDEUA, 5 JULI

Dvanaesti dan. — Od Druge i Četvrte brigade još nema izveštaja. Stigli zarobljenici. Sto dvadeset domobrana, 15 civila, 3 Italijana i 1 Namac. Sudi im se. Saslušavanja traju ceo dan. Za ručak, za čitavu vojsku, čika Janko obezbedio gust pasulj sa slaninom, paradajz, breskve, lešnike, konjak, vino, a za večeru još i gibanicu. Uz sve to po dve kašike kačamaka, žutog kao dukat. Noćas će biti izvršen napad na most. Osim toga, je'dan deo pruge će biti porušen.

PONEDELJAK, 6 JULI

Trinaesti dan. — Noćas u dva probudile nas puške. To je streljano devet ustaša i žandarma, koji su sinoć osuđeni na smrt. Od jednog od njih dobih kaiš. Laza je bio tamo.

— Jedan crni, glavati žandarm, bivši radnik iz Solina, najbolje se držao. Kad ubismo prvog, on mimo reče: »Pravo imate. Pobjeda je vaša. Novo se jedino može stvoriti ako se kukolj istrebi.« Jedan ustaša je pokušao da pobjegne, ali je uhvaćen u šumi.

U vozu su pronađena dva džaka pisama iz Hercegovine i Dalmacije. Pregledamo ih Crni i ja već drugi dan. Veoma su interesantna. U svakom se govori o partizanima. Mnogo bolje stojimo nego što smo mislili. Skupiću zbirku najboljih za Dnevnik.

Mirko Čuk došao je s pruge. Veli da su naišli putnici iz Sarajeva. Idu pešice od Pazarića. Sve su stanice spaljene. Znači da su Druga i četvrta svoj zadatak uspešno završile. Inače naši bataljoni još uvek drže Bradinu. Večeras priređuju zabavno veče.

Ustaški avion nam već treći dan dolazi u goste. Juče je tukao neke ovce na pet kilometara od nas. Danas opet traga ovuda. Predveče su se dva dovukla. Niko ih se ne plaši.

Jutros »Slobodna Jugoslavija« prvi put iznosi činjenice o izdaji Draže Mihailovića. Dosta smo i čekali.

Moramo paziti kako se ponašamo prema narodu. Stalno naši konji zalaze u žito i prave štetu. Jednoj ženi juče pogažena njiva i čika Janko joj dao 25 kilograma kukuruza. Noćas osam konja u njivi. Marko skočio i kad sam sišao dole: svih osam drugova - konjušara vezani. Odvedeni su u haps. Pravilno.

Predveče dođe Veljko mrtav umoran. Most je srušen! Ovo je važan prekid pruge Dubrovnik — Sarajevo. Za tri meseca ne može biti opravljena. Most ima raspon 55 metara, a ispod njega ista tolika dubina. Ima ravno 50 godina. Utrošeno je svega 20 kilograma eksploziva. Veljko veli da putnici iz Sarajeva pričaju da su Nemci otišli za Brod. Još ćemo srušiti jedan mostić na drumu. Biće fašistima potrebno deset dana da ga oprave. Oko 60 domobrana krenulo je vozom iz Konjica prema Sarajevu, ali kad su naišli na nas — povukli se. Sutra ujutru je pokret. Dobro smo se ovde odmorili. Letnje žege su otpočele. Da nismo bili pored potoka — jedva bismo izdržali.

UTORAK, 7 JULI

Četrnaesti dan. — Uspeli smo se uz obronke Bitovnje. Četiri sata prijatne šetnje. Smeštamo se u Raočiće, malo muslimansko selo. Narod nas se ne boji. Ovi ljudi ostavljaju lep utisak. Najvažnije je da se već pročulo ko smo i kako postupamo s narodom. Dočeka nas je muktar (predsednik opštine), brkonja - musliman, s austriskim opasačem iz 1910, kada je hio regrut. Od seljaka saznajemo dobre vesti. Konjički bataljon sa 400 ljudi udario je južno od Konjica i zauzeo železničku stanicu i varošicu Ostrožac. Pronađena su dva vagona kukuruza. To je sirotinja dala novac da se nabavi žito, a sreski načelnik iz Konjica nije davao da se deli — hteo da špekuliše. Sada se to žito deli narodu.

Veljko odlazi kod Starog s planom napada na Konjic. Jedan domobran, koji je zarobljen prekjuče, veli da su u gradu, sem ustaša, i tri

satnije domobrana, među kojima je moral slab. Ustaše su bombardovale iz aviona Ostrožac. Ubili su jednog konja, a dva čoveka su ranili. Uveče u 7 trebalo je da sidemo dole ka Konjicu, da se sastanemo sa Starim, ali nas u putu vrati kurir. Pravac — Jasenovac. Pet sati marša. Mrak nas je uhvatio na velikoj nizbrdici, u šumi. Rešismo da tu prenoćimo. Pronašli smo jednu livadu.

SREDA, 8 JULI

Petnaesti dan. — Cilj našeg današnjeg pokreta je jedno selo koje nije dalje od pet kilometara. Lepo vidimo svaku kuću u selu, ali smo utrošili pet i po sati dok smo stigli. Morali smo se spuštati u kanjon Neretvice, najdivljije reke na koju smo dosad naišli. Išli smo u polukrug, kao muva po ivici lonca. Narod nas je dočekivao kao u Gruži, u jesen 1941. U Bukovlju — trešnje i kiselo mleko. čisto muslimansko selo. U Dobrićevcu — trešnje, sir, kajmak, hleb na korpe. Selo pola muslimansko, pola katoličko. Ovuda nije nijedna vojska nikad prolazila.

— Znamo da ste partizani! — veli jedan plećati seljak u gaćama i košulji i sa zelenim pojasom.

Tek oko 10 sati stigismo u Jasenovac. U selu nijednog pismenog čoveka. Kad se Marijan prao, do pojasa, jedna mu žena veli:

— Ne umivaj se, dobićeš groznicu.

Avioni nas danas stalno traže. Bombarduju u pravcu Ostrošca. Od jednom nešto eksplodira na kilometar od nas i ukaza se crn dim. Kao da se rasprslo artiljerijsko zrno. Kako se razvija situacija ne znamo već tri dana, jer smo odvojeni od Starog. Čuli smo da su Nemci sačekali Drugu i Četvrtu brigadu. Imali smo sedam mrtvih. Od intendanta Treće brigade doznali smo da će noćas biti izvršen napad na Konjic. Tamo je čitav* Prva brigada (sem Beogradskog bataljona koji se uputio ka Prozoru) i nekoliko bataljona Treće. »Vesti« ne izdajemo jer čekamo podatke šta su Druga i četvrta učinile prilikom prelaza preko pruge.

ČETVRTAK, 9 JULI

Šesnaesti dan. — Konjic je pao. Tu nam vest donese prvo sandžaćki prota Karamatijević. Posle je potvrdiše neki kuriri. Mi ne dobismo nikakve potvrde ove vesti. Kao da su nas sasvim zaboravili. Predveče dođe kurir i poruči nam da sutra ujutru idemo za Ljesku, deset kilometara u vazdušnoj liniji. Stari veli, ukratko, da je Konjic oslobođen i da je zadobijen ogroman plen. Uništeno je 25 lokomotiva. Posle ovoga verujem da se neće čuti lokomotiva na pruzi Sarajevo — Mostar do kraja rata.

PETAK, 10 JULI

Sedamnaesti dan. — Bosna zna biti pogana. Ni u Crnoj Gori nisam video toliko dubodolina. Danas smo se napešaćili. Lepo vidiš Ljesku, a put vodi okolo - naokolo. Čim smo stigli u selo, pošao sam u Kute da pronadem Starog. Išao sa Zecom (600.000 dinara platio je njegov otac da bi ga izvukao iz ustaškog logora). Uspesmo se uz ledinu, po suncu, na vrh brda, a zatim niz urvinu u selo — petnaestak kuća. Nema u njemu partizana. Neki stari Dedo daje nam hleba i mleka. Čitavo se selo okupilo oko nas. Dedo je pesimist — narod neće da radi, a sve se

otima za pare — i rođeni sin za gušu oca hvata. Mlađi tako ne misle. Naide avion i Deđo nas skoro otera. »Vidjeće vas, pa će tući selo.« Odo smo do mosta, oprasmo noge, a jedan seljak tridesetih godina ispriča nam da je iz ovog sela odveden hodža u Travnik, jer je »volio partizane«. Govorio je u džamiji protiv ustaša. Krio oružje za partizane. Selo je siromašno, niko u školu nije išao. Gore u Ljesci seljaci se smirili. Vide da nismo pljačkaši.

— Juče prodoše vaši i teraju desetak ovaca. Nijedna travka nije falila! Paze više nego trgovci! — veli muktar.

Predveče dode kurir od Starog. On je još u Kuli. Crni i ja podosmo na konjima. S nama je krenuo i Đuro Meštović. Drugi sandžački bataljon teško nastradao. Naleteo jedan »Brege« i ubio sedam drugova, a šest ranio.

U Kuli prava internacionala. Stigao Tempo iz Istočne Bosne, stigli kuriri iz Slovenije, stigli kuriri iz Bosanske Krajine. Kod njih mnogo izveštaja. Svuda prašti partizanska puška. Koliko smo narasli od onog pucnja u Beloj Crkvi. Ustanak se proširio na sve zemlje Jugoslavije, uprkos svih ofanziva. Stari mi dade hrpu materijala. Sve to moram do sutra da sredim kako bih uzeo učešća u napadu na Prozor.

Situacija u Krajini odlična. Naši zauzeli Prijedor i Petrovac u pravi čas. Baš kad su bili u jeku krize s četnicima. Zaplenili 100.000 metaka. Četnici još nisu razbijeni. Srećom, mi im zalazimo za leđa. Drugovi Krajišnici su oduševljeni. Imaju i avione! Samo Pavelić je otpočeo s novom ofanzivom. Doveo je Nemce.

Slovenci dobro stoje. Ustanak se razvija. Spojili su se s Hrvatima. Kuriri su pešice iz Slovenije stigli sve do Neretve, preko naših odreda. Beve je lepo uniformisao svoje kurire — flanelske pantalone, zelene bluze, gojzerice. Imaju Slovenci veliku oslobođenu teritoriju. Fabrike, razvijenu štampu.

Stefan Mitrović je živ. Došao je u Krajiški odred preko Zagreba! Jedva čekam da ga vidim. (Stefan Mitrović je bio uhvaćen u Crnoj Gori u leto 1941 godine i zamenjen za neke zarobljene italijanske oficire. U jesen 1941 godine prešao je u Srbiju, ali je u Prvoj ofanzivi bio zarobljen od Nemaca. Imao je lažno ime i niko ga nije prepoznao u zatvoru i logoru na Banjici. Posle je vraćen u čačak i izvođen pred sud i tu se nekako izvukao. Prešao je zatim u Beograd, odatle u Zagreb, i najzad u Krajinu.)

Stari se smestio u popovu kuću. Taj fratar je bandit, svašta je seljacija pričao o nama: kako uništavamo crkve, običaje, kako bludničimo. A kuća mu je puna ljubavnih pisama, čak i od opatica; u notesu beleži kako mu je taj i taj dužan — dva dinara!

SUBOTA, 11 JULI

Osamnaesti dan. — čitavo pre podne čitao sam materijal iz Slovenije, Hrvatske i Krajine. Izradio sam »Vesti« i u jedan sat po žezi krenuo s četiri druga iz Kule prema Uzdolu do Kraljevačkog bataljona, koji sutra u zoru treba da napadne grad. Posle četiri i po sata veranja gore - dole stigismo do Uzdola, ali ne nadosmo Kraljevcane. Oni već od jutros vode borbe oko Prozora. Čuli smo bacače i »otkivanje« teških

Djelatnost talijanskih četa protiv ustanka na Balkanu

Za vrijeme prošle zime, u Bosni i Hercegovini, u kojima su se razvijali ustanci protiv talijanskih četa, koje su bile uspostavljene u području od granike 500 četvornih kilometara, u kojima su se razvijali ustanci protiv talijanskih četa, koje su bile uspostavljene u području od granike 500 četvornih kilometara, u kojima su se razvijali ustanci protiv talijanskih četa, koje su bile uspostavljene u području od granike 500 četvornih kilometara...

Negdje u Bosni, 29. lipnja na večer.

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske nalazi se od jutros u sjevernoj Bosni kod vojnih jedinica koje na tom području vode djelatnost proti tako zvanim partizanskim odredima.

Obavijest Glavnog stana Poglavnika broj 5

Veliki uspjesi talijanske vojske u drugoj i trećoj zoni

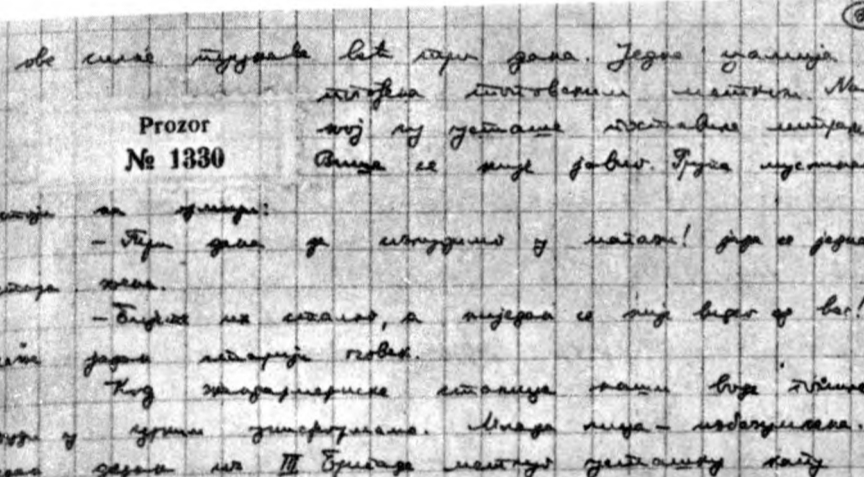
Prezidencijalno Vijeće, I to bi bilo bolje pred nepovjereničkim ustankom partizanskih odreda, koji su se razvijali u području od granike 500 četvornih kilometara, u kojima su se razvijali ustanci protiv talijanskih četa, koje su bile uspostavljene u području od granike 500 četvornih kilometara...

U vrijeme prošle zime, u kojima su se razvijali ustanci protiv talijanskih četa, koje su bile uspostavljene u području od granike 500 četvornih kilometara, u kojima su se razvijali ustanci protiv talijanskih četa, koje su bile uspostavljene u području od granike 500 četvornih kilometara...

ISECAK IZ USTASKOG LISTA HRVATSKI NARODKI OD 1 JULA 1942

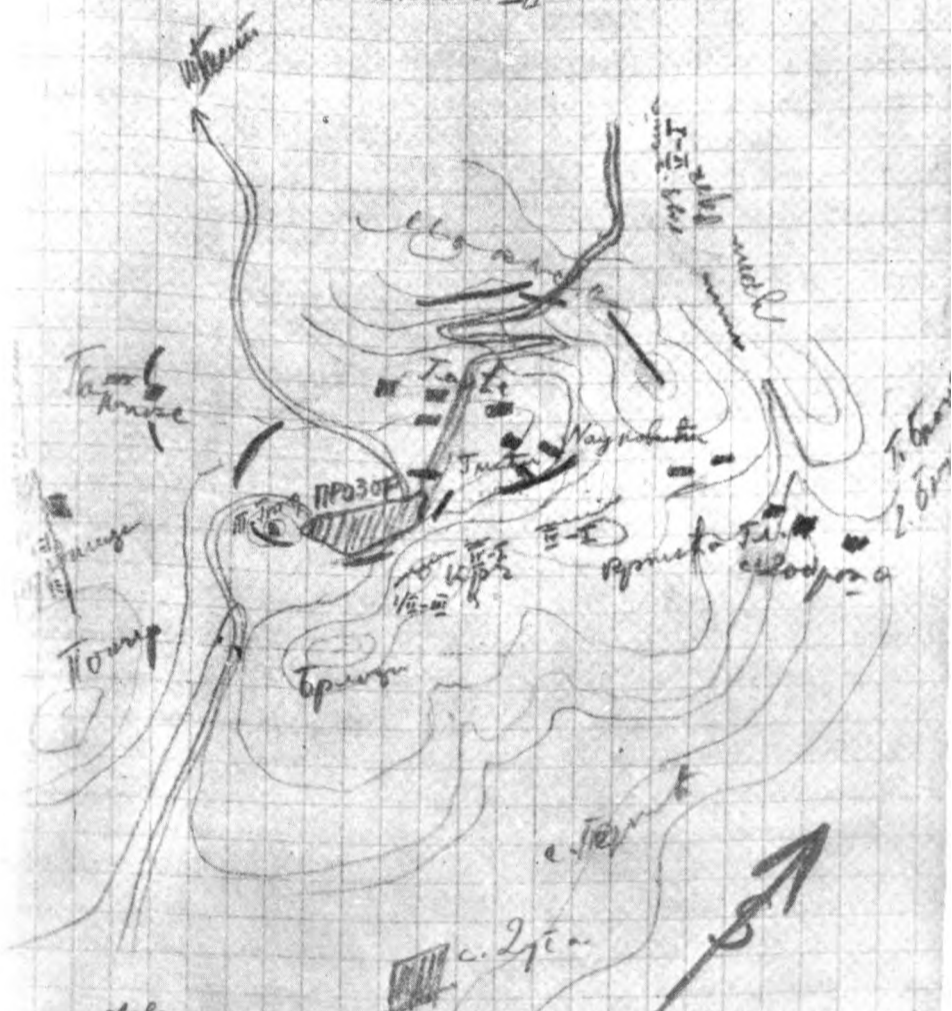
PECAT STANICE BRADINA

USPOMENA IZ PROZORA

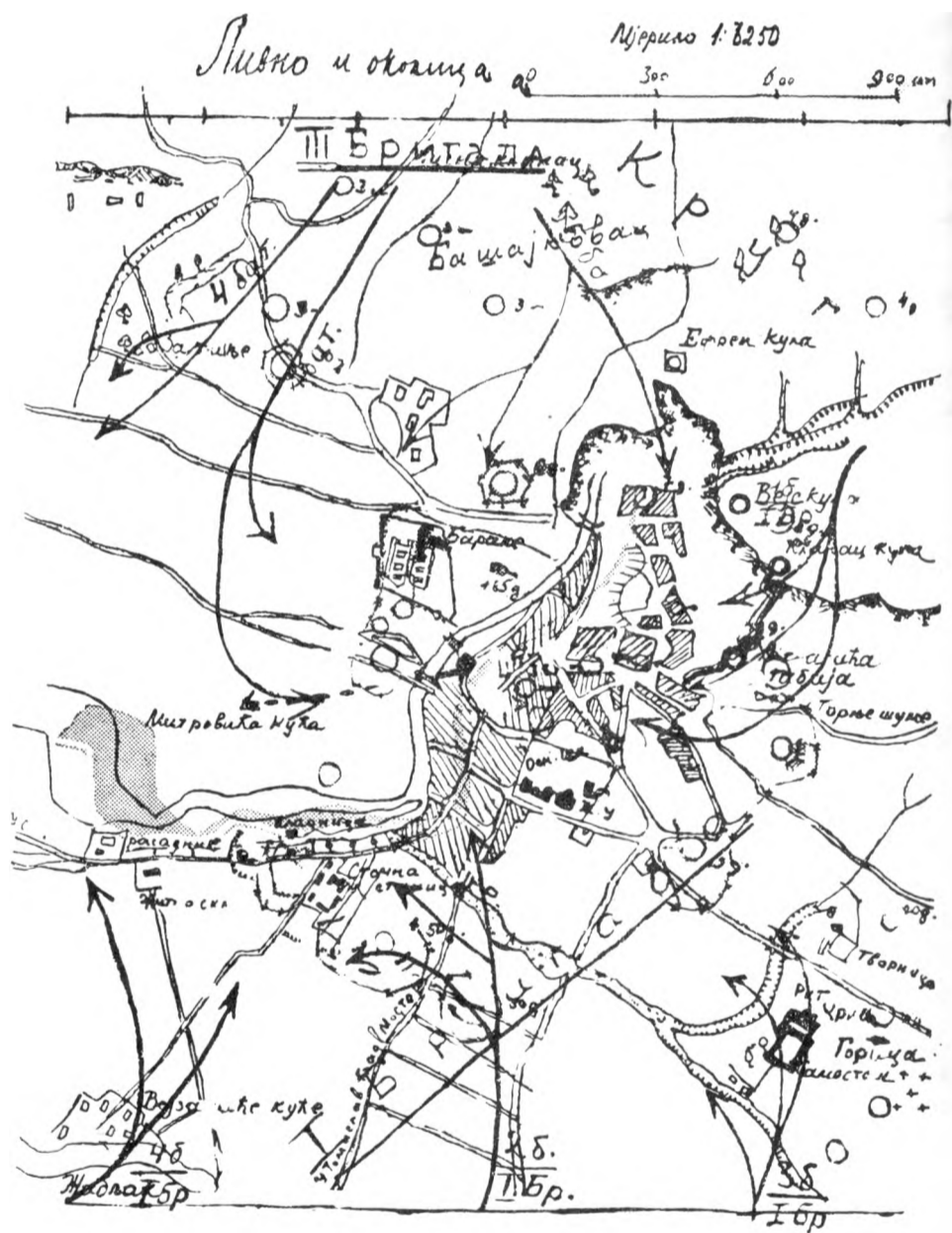
Lebo opredeljuje se na osnovu 1/2-1/2-1/2-1/2-1/2-1/2
umjesto je na 1/2-1/2, ali je isto vrijeme vrijeme na 1/2-1/2,
iz se odnosi na vrijeme 1/2-1/2-1/2-1/2-1/2-1/2.

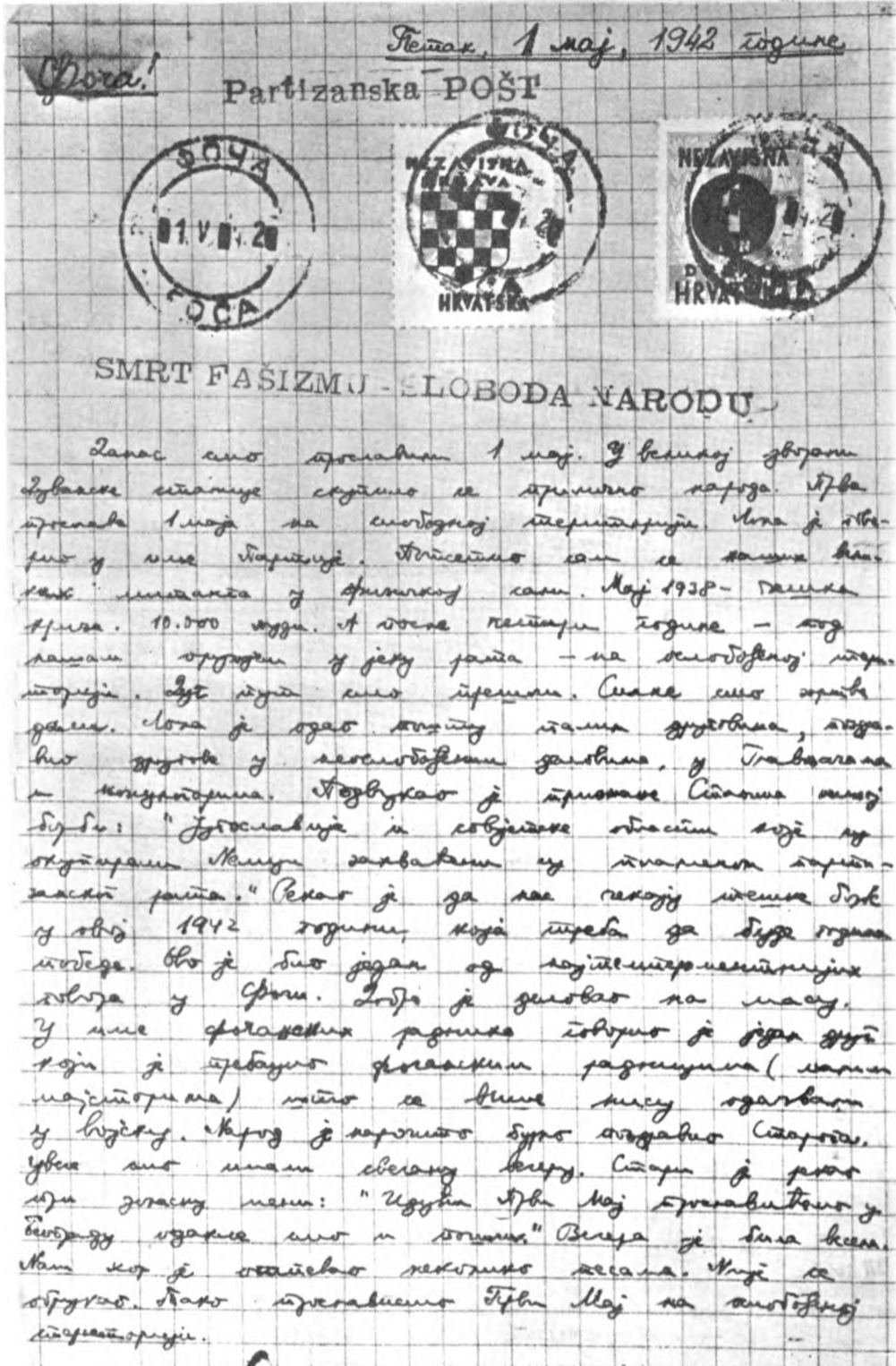
Lebo opredeljuje se na osnovu 1/2-1/2-1/2-1/2-1/2-1/2
umjesto je na 1/2-1/2, ali je isto vrijeme vrijeme na 1/2-1/2,
iz se odnosi na vrijeme 1/2-1/2-1/2-1/2-1/2-1/2.

PLAN NAPADA NA PROZOR
(Načrtao Velimir Jakić u sam Dnevnik)

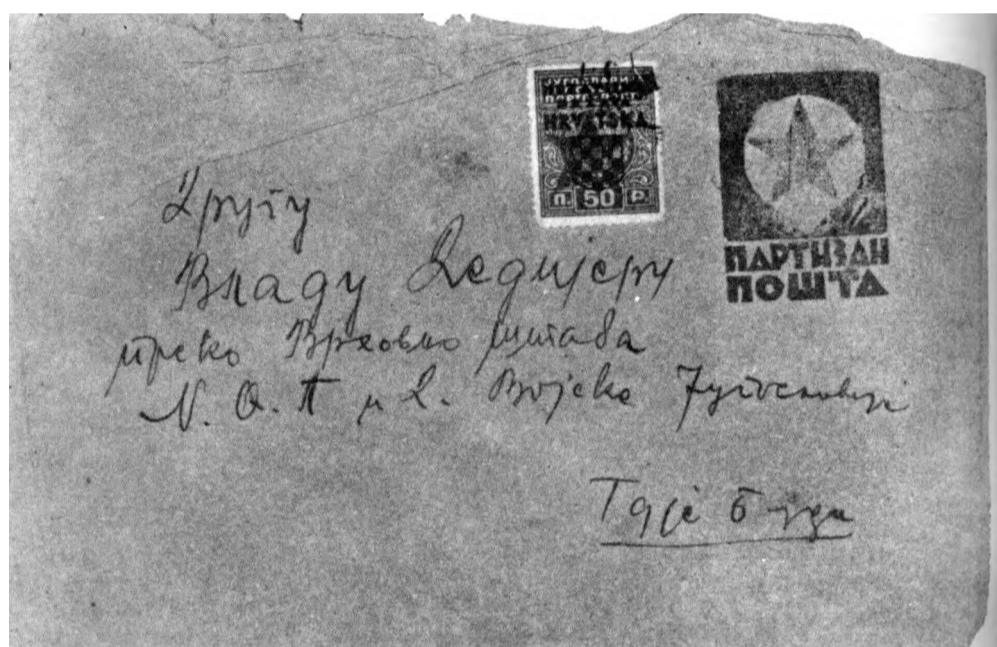

PLAN ODBRANE LIVNA I PRAVAC NADIRANJA NAŠIH BATALJONA
(Načrtao u Dnevnik Fjodor Mahin)

SNIMAK IZ DNEVNIKA: STRANICA SA MARKAMA I ŽIGOVIMA PARTIZANSKE POSTE U FOCI

KOVERAT PISMA KOJE JE VLADIMIR DEDIJER DOBIO OD MIRE POPARE U FOCI MAJA MESECA 1942 — SA MARKAMA I ŽIGOVIMA TADAŠNJE PARTIZANSKE POSTE

mitraljeza. Nastavimo put za Donje Blace. Mrak je već padao kad naiđosmo na komoru i kurire. Posle nastavismo do sela Duge. Tu sam zatekao Velimira Jakića,⁶ politkoma Treće brigade, i poručnika Ratka Martinovdca. Evo kako izgleda situacija:

Naši su dobili zadatak da u zoru posednu levim krilom (Četvrti bataljon Treće brigade i Druga četa Četvrtog bataljona Prve brigade) sela Borovnicu i Paljike, s južne i jugozapadne strane Prozora. Desno krilo (Četvrti kraljevački bataljon Prve brigade) od Krča do Gmića, s tim da preseče put za Bugojno i postavi zasedu. Jedan vod Treće brigade imao je posesti Brloge. U toku dana ostali bi na položajima, blokirajući varoš, a 12 jula, u 3 izjutra, imao se izvršiti opšti napad i zauzeti Prozor. Međutim, situacija se nije razvijala prema predviđenom planu. U toku 10 jula ustaše su dobile pojačanja i isturile svoje zasede u selima Borovnice i Paljike, na našem levom krilu, i na Makljenu, i u selima ispod njega, na desnom krilu, u toku noći između 10 i 11 jula. Desno krilo: četvrti bataljon Prve brigade poseo je u zoru Krče, desno do blizu sela Gmića i uputio jedan vod da postavi zasedu i preseče put ka Makljenu. Ali, čim je vod pošao uz Makljen napadnut je od ustaških zaseda, kao i neprijateljskih jedinica koje su bile u selima. Te jedinice su se povukle na položaj Krče i Krmeća Glava, a naš vod je ostao prikriven između neprijateljskih položaja.

Posle izlaska Četvrtog bataljona na položaj, vod Treće brigade izišao je na Brloge, ali je, po potrebi, prešao na Krč, gde se povezao sa snagama Kraljevačkog bataljona.

Levo krilo je zakasnilo na polasku i pošlo je tek oko 5 na položaj. Prilikom izlaska na položaj u selo Borovnicu naišlo je na neprijateljske zasede koje su otvorile vatru. Pošto je u ovom mestu očekivana neprijateljska zaseda, raspored je bio podešen na brzo čišćenje tog terena. Druga četa Drugog bataljona Treće brigade bila je upućena levo, do samog grebena, da zaobide neprijatelja, a ostale jedinice su bile raspoređene do blizu brda Ponira, desno od te čete. Raspored je bio dobar i neprijatelj je bio brzo proteran iz sela Borovnice u selo Paljike. U bežaniji je ostavio dva mrtva. Progoneći neprijatelja, desno krilo došlo je na domak Prozora, prema turskom gradu, a levo krilo ove grupe pošlo je levo, do samog grebena, da zaobide neprijatelja, dok su ostale jedinice bile vezane s neposrednim napadom na Prozor, koji se nije mogao izvršiti zbog situacije na desnom krilu fronta.

Zamišljeni plan napada bio je ovim poremećen. Njega je bilo moguće sprovesti ako se očisti neprijatelj sa Makljena, koji je u toku istog dana dobio pojačanja iz Gornjeg Vakufa od preko 100 ljudi. Stoga je Četvrti bataljon uputio Rudarsku četvu da preko Crnog Vrhla dode za leđa zasedi na Makljenu, protera je s položaja i sjuri u Prozor, gde bi onda na skupljene ustaše koncentrično napali, ali s obzirom na jačinu zasede, pojačanje neprijatelja i njegov ukupni broj (300 — 400 ustaša i žandarma, dva bacača, priličan broj mitraljeza i puškomitraljeza), odlučeno je da se za taj manevar zatraži kao pomoć jedan bataljon koji

• Velimir Jakić umro je posle rata od tuberkuloze.

bi izvršio čišćenje Makljena i zatvorio Prozor sa severozapada. U 6 časova upućen je drug Mile Peruničić s kuririma Vrhovnom štabu.

NEDELJA, 12 JULI

Devetnaesti dan. — Jakić i ja ustali smo rano očekujući pojačanje. Ali još ništa ne stiže. Levo krilo samo javlja da su ustaše u dva maha vršile protivnapade sa sto ljudi, ali su odbijene. Naši su dosta municije utrošili. Posle ručka dolazimo u vezu sa Kraljevačkim bataljonom. Za tičemo starog kapetana.⁷ Veli da je juče bila ozbiljna situacija. Da su ustaše malo bolje gadali, mogli su nam naneti velike gubitke. Teško su ranili drugaricu Ritu (Olgu Jovičić, ćerku krojača Jovičića iz Kraljeva), politkoma jedne čete. Rita je u podne umrla. Osim toga ustaše su zaplenile Kraljevčanima kaban sa spremljenim mesom! Bogami bruka za Kraljevčane, išli su kao muva bez glave. Danas je bilo na desnom frontu samo pripucavanja. Onaj vod za koji smo se toliko brinuli, vratio se živ i zdrav. Bio je u dosta teškom položaju. Rudarska četa je uspela da se probije iza leđa ustašama na Makljenu, ali je slaba da sama osvoji ove teške položaje. Ustaše su sinoć dobili pojačanja iz Vakufa, stigao je i jedan oklopni automobil.

Dok smo išli Kraljevčanima zaustavi nas brat Osmana Sabitovića, jednog od dobrih studenata sa Beogradskog univerziteta. Osmana je pop iz Prozora sproveo u Lepoglavu 1940 godine.» Zaista, ovde se muslimani odlično drže. Na licu im se jasno vidi da smo mi njihova vojska. Ustaše smatraju za nasilnike. Ali kod katolika to nije slučaj. Nije ni čudo. Fratri ovde veličaju Pavelića. Oko 5 sati, dok smo razgovarali sa Osmanovim bratom, naiđe jedan seljak iz Vakufa:

— Naša vojska je jutros ušla u Vakuf. Skoro nije bilo borbe. Ustaše su pobegle. Jedan je ubijen.

U tom naide, najzad, kurir od Mila Peruničića, zamenika komandanta Treće brigade. Mile dolazi s tri bataljona. Pošli smo mu u susret u selo Kranjčice. Zatekosmo komandanta Treće sandžačke, Volodu, Rifata Burdževića, Tršu i ostale. Svi komandanti i politkomi skupiše se na jednu livadu sa koje se odlično vide položaji. Mrak je već padao. A Jakić je objašnjavao gde se šta nalazi. Lepa slika. Napravljen je ovakav plan: Kraljevački i Peti bataljon Treće brigade udaraju na Makljen, Prvi na Krče, a Treći pojačava levo krilo i zatvara put ka Livnu. Prva brigada noćas prelazi Gračanicu i ide ka manastiru šćitu, tako da će ustaše biti potpuno opkoljene. Napad treba da otpočne u 2.30 izjutra. Tek oko pola noći smo se spustili u Duge. Zamalo da ostanemo bez večere, jer nam kuvari pojeli pitu koju nam je spremio muktar. Slatko smo se smejali i zavitalavali kuvara.

PONEDELUK, 13 JULI

Dvadeseti dan. — Napad nije otpočeo u 2.30. Kraljevački nije stigao da se prebaci na Makljen, pa je Peti bataljon pošao sam. Pomagače mu Rudarska četa. Voloda, Jakić, Rifat i ja krenusmo na položaj. Do-

⁷ General - major Mile Pavićević umro posle oslobođenja.

⁸ Drug Osman Sabitović izgleda da je ubijen u ustaškom logoru za vreme rata.

dosmo na Krče. Idemo brisanim prostorom. S Makljena pokoji rafal teškog mitraljeza. Konje smo vezali i kamuflirali granjem. Nalazimo se na 200 metara od položaja. Makljen, s Kozjom Stenom i Debelim Brodom, sasvim dominira ovim položajem. Čudi nas što vlada takva tišina. Samo poneki metak. Poplašili smo se da ustaše nisu pobile bez borbe. U prvoj liniji smo. Partizanke leže na ivici šume. Dole se vide prve kuće Prozora i groblje. Jakić nam objašnjava da napad na Makljen još nije otpočeo. Kad tamo oni udare, onda ćemo krenuti na ostalim frontovima. I on se čudi zašto napad ne počinje.

Skrećemo na levo. Voloda hoće da vidi položaj na levom krilu. Spuštamo se do jedne stene. Lepo se vidi turska kula i krš. Jedna crna prilika skače. Ustaše nisu udaljene od nas više od 700 metara. Tu ustaše imaju bacač i mitraljez. Kula je veoma visoka. Pitam se kako ćemo je osvojiti. Malo dalje Borovano i Paljike. Nigde ni žive duše. Samo po koji pucanj.

Voloda nam naređuje da legnemo. Kiša počinje da prska. Razbacani oblaci. Pokatkad sunce sine. Rifat, Tršo i ja, umorni, ležerno. Skoro će osam. Vlažno je. Avion zuji. Ide prema nama. Opet menjaj položaj. Sada sam pod žbunjem. Tako zadremah. Probudio me bacač. Udario je taman gde smo bili malopre. Naokolo sve klokoče. Podigoh glavu i vidih Volodu da nišani. Pljas! To on bije kulu. Jedno desetak metaka ispali. Probudi se i Tršo. Ustaše osetiše da ih mi bijemo, pa vatru otvorile na našu stranu. Ali, nešto puca iza nas, kao da nas s leđa bije. To su dum - dum meci, ili »paničari« kako ih Sandžaklije zovu. Eto Jakića. Veli da su naši otpočeli napad na Makljen. Čulo se: »Ura!« Više nas ne bije s te strane mitraljez. Naide i Mile Peruničić s jednim kurirrom. Voloda traži malo vode, kurir skida čuturu s leđa i pruža mu je. Prazna. Prošišao je malopre kuršum. I levo krilo se pokrenulo. Kraljevčani i Prvi sandžački spremni su za juriš. Krećemo ka njima.

— Ustaše nam psuju kralja Petra! — smeje se mali Mirko.

— I mi ga psujemo! — veli Voloda.

Kraljevčani su već krenuli.

Naši su kod groblja, ali nas tuku dva velika bunkera i kula — unutrašnja utvrđenja grada! Na serpentinama kod Makljena vodi se žestoka borba.

Takva je situacija oko 9. Idemo ka jednoj kućici. Kraj nje mala bašta, luk, repa, pasulj i njiva. Vatra je jaka. Dum - dum pršte na sve strane. Zasipa nas onaj prokleti bunker prekriven crvenom zemljom.

Voloda nam naređuje da ne idemo samom kosom, već niže, jer bunkeri sipaju. Otkidam jedno pero crnog luka. Oko mene sve kipi. U kućici jedan kurir merka neko brašno. U kući nema nikog. Ali Jakić, politkom, ne da brašno, iako smo mrtvi gladni.

Nebo je oblačno. Cijuču meci. U borbi smo. S leva bije naš top. Municije za bacače nemamo. Utvrđenja su jaka. Voloda je nešto namrgoden. Diže se, a za njim svi. Osmatra položaj. Stojimo kao lutke na strelištu. Zasu nas »kiša kuršuma«. Iznad Jakićevog čela, za šaku, dum - dum probi list šljive. Legosmo. Malo smo zabrinuti. U koštac smo se dobro uhvatili: ili oni nas, ili mi njih.

Rudari su sjajno izvršili zadatak. Počistili su Kozju Stenu kao metlom. Dvadeset i dva bunkera. Pao nam je i jedan mitraljezac. Peti bataljon ima najteži zadatak. Mora da svrši posao za dva bataljona. On je počistio Debelo Brdo i Makljen, pedeset bunkera. Tek na razdaljini od 200 — 400 metara primetio ga je neprijatelj, ali su se ustaše koncentrisale s drugih položaja i vrše jake napade.

Levo krilo pali vatre — ugovoreni znak. Oni su počistili rovove, ali ne mogu dalje od bunkera. U centru su Kraljevački i Prvi sandžački prodrli duboko, zauzeli selo, ali ne mogu da zauzmu bunkere. Nemamo bacača. Municije ponestaje.

Opet Voloda, Jakić, Trša i Mile ustaju:

— Bunkere ćemo morati noćas zauzeti!

Opet roj dum - duma. Podne je prevalilo. Jedan vod Sandžaklija odlazi na desno kao pojačanje. Idu ljudi mirno kao u šetnju. Među njima je i Butum. Oko njih sve zuji. Ništa ne pomaže opomena da se sklone.

Ustaše imaju neke opasne strelce. Jedan trinaest puta diže glavu iz rova, puca; Jakšić, komandant Kraljevcana, uzeo teški mitraljez i otvara paljbu kad ustaša dignu glavu — ne pogada ga. Veza između Kraljevcana i Sandžaklija nije najbolja. Sada se spremaju na konačni juriš. Centar i levo krilo biju bunkere da bi naši lakše prišli. Ne mislim ništa, srce mi stalo, gledam kroz ogradu. Tolike stotine naših boraca, godinu dana čeličenih, idu sada po skoro uzreloj pšenici, pravo na fašistička utvrđenja. Eno jedne, eno druge, treće ustaške prilike. Utvrđenja napravljena od bele i crvenkaste zemlje ispod kojih se skriva varoš, još se ne daju. Naše topče bije negde visoko iznad bunkera. Ranjen je naš tobdžija Pajević. Voloda se uzdigao u svoj svojoj visini:

— Beže! — povikao je.

Bitka je bila dobijena. Prozor je naš. Časova je 2.10. Skaćemo. Tamo iz crvenog bunkera crne prilike iskaču iz rovova, a druge, i one crne, promiču s desne strane. Voloda otvara vatru, a za njim i svi mi. Tučemo ustaše koji beže. Metak za metkom. Lepo se vidi gde se zemlja diže. Prebacujemo ih. Devet stotina metara rastojanja. Više dum - dumi ne zuje oko nas. Kao krdo ovaca »crni« su se sjurili u grad, pa preko njiva udarili uzbrdo. Ali tu ih dočekuje vatra naših bataljona. Prve naše jedinice već su prodrle u varoš. Samo se još kula drži. S nje još poneki metak zarezži.

Na levom krilu pravi pokolj. Čitavi buljuci ustaša naleću na naš Treći i četvrti bataljon. Panika je opasna stvar. Onaj jedan ustaša što je iskočio iz bunkera sve je povukao za sobom.

I kula zamuknu. Više se s nje ne puca. Prozor je naš! Otvorili smo ga i ušli u Pavelićevo gnezdo.

Kuriri nam donesoše ručak. Gutamo — da bi što pre bili dole u gradu. Poneki se pucanj još razleže. Odjednom dve bombe, pa puškomitraljez. Oko kule nekakva gužva. Jedan čovek juri ka ponoru pored kule. Mitraljez ga gada. Spotiče se i kao kamen otkoči s litice u ponor. Setih se filmova Tom Miksa. To se neki ustaša skrio i pokušao da ubije dva naša druga s dve bombe, žilavo se brani ta gamad.

Posle pet minuta bili smo kraj kule. Jako utvrđenje. Hrabra je naša vojska kad je uspela da ovo gnezdo raščisti.

Prozor se skupio u dolini, kao da se poplašio od ove silne pucnjave koja traje već tri dana. Jedna džamija pogođena topovskim metkom. Na njoj su ustaše postavile mitraljez. Više se nije javio kad ga je top udario. Grupa muslimana stoji na ulici.

— Tri dana da izludimo u magazini! — jada se jedna stara žena.

— Bijete ih stalno, a nijedan se nije video od vas! — kaže jedan stariji čovek.

Kod žandarmerijske stanice naši vode gomile ljudi u crnim uniformama. Mlada lica, izbezumljena. Jedan mali kurir iz Treće brigade metnuo ustašku kapu na glavu i proba neku pušku. Drmnu metak. Iz varoši iznose nosila. U njima mrtav drug. Ubio je pet ustaša, a posle na njega naletela grupa od desetak. I pao je.

Prozor je čista planinska varošica od 900 duša. Zastadoh pred jednom kafanom. Gazda-ustaša pobjegao. Ostavio sve. I sir, i malinu, i kafu, i šećer. A gladni partizani unutra. Ništa nije dirnuto. Silni su ovi sandžački partizani. Narodnooslobodilačka smo vojska.

Neće se ponoviti Konjic. Dvojica streljana iz Prvog crnogorskog radi pljačke. Istina, pred streljanje držali su govore — da ćemo pobediti samo ako se istrebe takvi ljudi kao što su oni.

Kiša poče da sipa. Učini mi se prekoputa da je neka pekarnica. Puno devojaka, dece. Odojče, u povelju, pišti. Ruka mu je zbrčkana, mršava. U sobi toplo. Miriše na kuću — »toplo ognjište«. Mačka prede. To je porodica nekog sudskog pozivara. Zinuli u mene. Misle da sam razbojnik. A meni skoro suze u očima. Nude me da sednem, a sve nekako nakraj srca. Napolju kiša. Oluja rata zadrmlala je i ovaj mirni porodični kutak. Sirotinja neka.

Pričamo. Majka, žena pedesetih godina, sva je srećna kada sam joj odgovorio ko smo i zašto se borimo.

— Joj, joj, a ja sam mislila da ćete odmah napasti moju ćerku. Svašta su nam govorili o partizanima.

A devojka poče da se osmehuje na mene. Učini mi se da meni preti veća opasnost od nje nego njoj od mene. Toličke su vojske prošle kroz ovaj gradić, naši sada prvi put dolaze.

Razgovarao sam dugo s majkom. Katolici su. Ponudila mi je belu kafu iz onih širokih domaćih šolja.

□

Po kiši i mraku dođoše Stari, Marko i ostali drugovi. Jedva su se smestili.

Tako smo osvojili Prozor. Ustaša je ubijeno oko 140. Naši gubici: tri mrtva i četiri ranjena. Ustaše su izginule kad smo ih najurili iz bunkera. Inače bitka je bila lepa. Posmatrali smo je kao na šahovskoj tabli. Kod serpentina, na Makljenu, jedno 200 ustaša i žandarma probili su naš položaj i umakli u pravcu Vakufa. Šteta je što plan nije izveden kako je zamišljen. Da je Kraljevački otišao tamo sve bi ih pohvatao. Peti bataljon je putovao deset sati, dok je stigao na položaj. Zato je napad i otpočeo u 8.30 umesto u 2.30. Veliki smo plen zadobili: 12 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza i jedan teški bacač.

UTORAK, 14 JULI

Dvadeset i prvi dan. — Agitprop još nije stigao. Posla nemam. Javljam se Marku. Određuje me da pregledam sva nadleštva i prikupim poverljive arhive. U srezu ništa. Sve odneo načelnik. Pošao sam s jednim drugom u načelnikovu kuću da izvršimo pretres, jer se doznalo da je dokumenta sakrio negde u kući. Čika Janko, vrhovni intendant, stavlja mi u dužnost da izvršim i konfiskovanje celokupne načelnikove imovine, jer je on petokolonaš.

Pred kućom čuva stražu — jedna partizanka. Pretres je izvršen i ništa nije nađeno. Načelnikova nam otvori vrata. Mlada žena, dete na rukama viče: »Ata, ata« — baš kao Milica. Žena je u drugom stanju. Drhti joj glas. Iza nje služavkica, 12 godina, prebledela.

Vidi se da je ustaški načelnik — koji se na Pravni fakultet Beogradskog univerziteta upisao 1931 godine, kada i ja — revnosno službu vršio. Nakupio, hrčak, belog brašna, slatka, hercegovačkog duvana. Samo nije ništa naučio od kriminalaca. Sakrio to u — federe od otomana. Poverljivih dokumenata nema pa nema. Šaljem ženu u kujnu, a devojčicu uzimam za ruku.

— Kaži lepo meni gde su pisma skrivena. Ovde si bila služavka. Sigurno su te naučili? Zašto da štitiš gazdu koji je tolike zločine počinio?

— Ne znam ništa! Joj, joj, najgore je biti tudi sluga. Vidite na tavanu, u podrumu!

Posle je došla načelnikova žena, objasnio sam joj da smo mi partizani, da nismo fašisti, pa neka lepo preda arhivu koja je u podrumu. Pristala je.

Posle pet minuta poverljiva arhiva policije i žandarmerije bila je predata. U podrumu je pronađeno platno, štofovi, sapuni, šećer, kao da je načelnik bio dućandžija.

Arhiva je mnogo govorila. Četvrtog jula načelnik izveštava da je u noći između 3 i 4 jula »700 Crnogoraca napalo na Konjic, a imali nameru da se prebace u Krajinu«. Posle dosije o poslednjoj provali u Prozoru, o našim pohapšenim i streljanim drugovima, i, najzad, spisak provokatora. Glavna ličnost — fratar don Petar Perić...

Kurir koji me je pratio sve pokupio. I haljine načelnikovice i svu hranu! Žena plače:

— Kuda ću ovako gola i bez hleba?

Žena trudna, ima i dete! Humani smo ljudi! Ali, muž joj najveći gad. Fašistički načelnik. Ubijao narod. Treba sve konfiskovati. Ipak: žena, dete... Izide mi slika tolikih naših drugarica — onih sedamnaest poklanih na Ravnoj Gori. Pa i po moju Olgu su dolazili. Pretres je gledala i mala Milica! Razmišljao sam. Mi nismo oni. Ostavili smo joj sve haljine i hranu.⁹ Još mi i sada nije jasno da li je to pravilno.

⁹ Drug Marko je dao 300 kuna ovoj ženi i propusnicu na kojoj je napisao da se toj i toj građanki, ženi poznatog ustaškog zločinca, dozvoljava slobodan odlazak na okupiranu teritoriju i daje joj se putni trošak od 300 kuna. Ona je otišla u Jajce gde je njen muž posle postao sreski načelnik. Kad smo oslobodili Jajce, u septembru 1942 godine, opet smo je našli. Rodila je drugo dete, pa nije mogla da beži s mužem. Drug Marko joj je ponovo dao propusnicu.

□

U komandi kod Marka gužva. Ima oko 50 zarobljenih ustaša. Dovode se provokatori. Pravda je došla po svoje.

Učiteljica, — mlada, beli mantil, visoka štikla, — šetala sa ustašama i nekim italijanskim oficijom. Dolazi red na nju. Ulazi i pozdravlja pesnicom. Komandant skače:

— Zašto tako pozdravljate? Tim pozdravom ne može svako da se služi. Taj pozdrav kod nas dolazi od srca. Nikog ne naterujemo da diže pesnicu!

— Ali šta sam ja kriva što se u mene Italijan zaljubio?

I jedva jednom shvati ta vitka Dalmatinka da postoje ljudi zaista demokrati, koji ne naređuju činovništvu da ima tako i tako da misli.

Pri polasku opet htede da pozdravi pesnicom i zamalo što ne ode u zatvor, jer reče Marku:

— Mogu li vam onda poslati malo kolača?

Izvršen je pretres kod žene komandira žandarmerijske stanice. Pro-nadena i tu arhiva.

SREDA, 15 JULI

Dvadeset i drugi dan. — Grad se otkravio. Stigli su i livanjski partizani. Omladina se već prijavljuje u naše redove. Narod se okuplja iz okolnih sela. Omladinski zbor, posle igranka — zakazani za večeras. Nove vesti izlepljene po zidu. Jedan avion nailazi. Izviđač. Leti na 200 metara. I ode. Za njim drugi. Sunce pripeklo. Bliži se podne. Vreva. Partizani se šetaju tamo - amo. Muslimani kavenišu. Opet avioni. Dva velika »Kapronija« i putnički »Foker«. Prvi italijanski, drugi ustaški. Polazim u varoš. Avion ide — odjednom odlepi tri bombe. Pravo u varoš. Ležem s Vlatkom kraj jedne kuće. Dim. Vrisak. Zapomaganje.

— Marija, Marija! — pišti neko.

Stojim. Avioni su se malo udaljili. Nastavih dalje u varoš, na savetovanje svih sandžačkih komandira i politkoma. Svi su u poreskoj upravi. Taman sam došao do načelnikove kuće, a jedan se »Kapronik« vratio. Ide pravo prema nama. Ulazim u onaj isti podrum. Tu je i žandarmova žena.

Bombe treskaju. Sve bliže. Ležim kraj sanduka. Malter pada na mene, a žandarmova žena i deca skupljena oko nje u horu:

»Sveti Anto, pomoz nam! Sveti Anto, zavetujemo se...«

Bomba nas preskoči. Eksplozija se udalji. Mala, planinska varoš — sva u dimu, čudu.

Još su dvaput fašisti tukli posred grada. Narod je bežao. Videh onog sudskog pozivara, u čijoj sam porodici bio prvo veče, kako vuče odojče, a žena kravu.

Fašisti su nam naneli teške gubitke. Jedna je bomba pala kraj jednog mostića i ubila šest drugova. Još su nam dva druga poginula. Imali smo i sreće. U poreskoj upravi bilo je tridesetak Sandžaklija, sve komandanti i politkomi. Dve bombe od po 50 kilograma pale pravo u kuću. Ceo krov razbijen, zidovi naprsli — a naši svi živi. Bombe su eksplodirale prilikom udara o traverze.

Predveče narod poče da se vraća s njiva i polja. Sada je i onima nesvesnim bilo jasno ko su ustaše, šta je fašizam.

— Zar ovako nas sirotinju? Zašto ne izidoše da se s partizanima biju!

Ove noći prošao sam desetak puta kroz varoš. Telefonske žice mi se u mraku vuku među nogama, miris baruta kolje, poneka greda škripne, kao da se zatrpani ljudi miču po ruševinama, psine riju svuda, naleteh na poginulog konja koji se već naduo. šta bi od one divne planinske varošice?

Sahranili smo noćas osam drugova. To me duboko potreslo. U taljigama naslagani sanduci. Napred i pozadi partizani. Kod bolnice zastade pratnja. Trebalo je spustiti u kola još jedan leš, jedan drug je malopre umro od rane. Partizanski pop čita opelo. U svakom bataljonu imamo sveštenika. Pored krsta mu petokraka. Posle toga dođe red na hodžu. To je neki stari čovek. Najzad donesoše mrtvog druga u ćebet. Glava s krvavim zavojem se klima. Jedan ranjeni komandir se pope na taljige. Pridržavao je leš da ne bi ispao. Pratnja ode ...

ČETVRTAK, 16 JULI

Dvadeset i treći dan. — Uhapšen je Hadži - Mule Omanović, najbogatiji čovek ovoga kraja. Ima oko 200 volova koje daje seljacima pod kiriju. Narod ga mnogo mrzi, jer ovaj kulak zakida na svakom koraku. Kadži-Mule nije uhapšen zato što je bogataš. Još mnogo bogataša ima u Prozoru, pa nisu uhapšeni. Hadži-Mule je petokolonaš, policijski konfident. Kad je pre dvadeset dana naš drug Rifat Omanović poslao pismo Hadži - Mulinom sinu da mu pošalje cigareta, Hadži-Mule je otvorio pismo i otišao u policiju. Rifat je opkoljen, uhvaćen živ, mučen strahovito i — ubijen! Svratio sam da vidim Hadži - Mula. I hudožestvenici bi mu zavideli. Dug nos, retki brkovi prkosno strče, a brada isturena napred. To odaje čoveka njuškala, koji zna sve, koji na svojim uzdama drži sve. Vrlo je samouveren. Dugi kaput, oivičen lisičijim krznom, pokazuje da je gazda. Hadži-Mule priznaje da je izdao Rifata. Drži se drsko. Pita ga jedan drug kako se njegovo bogatstvo slaže s Koranom.

— Ja svaki četrdeseti groš dajem fukari!

Kad je saslušanje završeno, zvao je Mule stražara, jer je mislio da će biti odmah streljan.

— Donesi mi litar vruće vode, jer po mom zakonu moram čist otići na onaj svet.

Ni sto litara ključale vode ne bi moglo sprati zločine ovog palanačkog pauka.

PETAK, 17 JULI

Dvadeset i četvrti dan. — Stanujemo u popovoj kući. U ovim katoličkim naseljima najbolja je kuća popova. To su pravi dvorovi. Prozorski pop, don Petar Perić, glava je ustaša. Naidosmo i na popovu svinjju. 120 kila. Dobar bejaše paprikaš od te popovske nesudene zimmice. Konfiskovana je sva njegova imovina. Ti katolički popovi ovaj narod

drže u silnoj stezi. Samo kako su postupali u šćitu, manastiru 9 kilometara zapadno od Prozora. Zatvorili su se u crkvu, postavili puškomitraljez na toranj i otpočeli borbu. Mobilisali su seljake iz okolnih sela. Evo šta priča Lekić, zamenik komandanta Prve brigade:

— Ubili su nam šest drugova, zabarikadirali su se u crkvi. Morali smo je tući bacačima. Tako se i zapalila. Neki su umakli (gvardijan), a neke ustaše su ostale. Mi smo bili prekoputa njih, pucali, bacali bombe. Kad je krov planuo i kad je počela da gori soba, onda se pojavio jedan ustaša s prekrštenim rukama na grudima i stao mirno. Pokosio sam ga mašingeverom. Kad je ovaj pao, onda je stao drugi, treći...

Pomoćnik župnika u Šćitu, fra Viktor Slišković, bio je takođe u manastiru. On je dao izjavu iz koje vadim ove delove:

»Pukovnik Hubl iz Sarajeva dolazio u Šćit i posle je avionom poslao municiju. U poslednje vrijeme gvardijan je nekoliko puta tražio telefonom pomoć iz Sarajeva i Bugojna. Išao je i u Sarajevo, pa je došlo nešto ljudstva u pomoć.

Gvardijan je simpatizirao s ustašama. Ustaše i žandarmi slušali su ga u svemu. Često je razgovarao s ustašama, upućujući ih, a jednom prilikom prebacio je Radiću, komandiru žandarmerijske stanice u Šćitu, što straže nije postavio blizu samostana.

Na nekoliko dana pre ulaska partizana u Šćit, sa ustašama i žandarmima gvardijan se dogovarao o planu odbrane samostana, kao glavne tačke u selu. Preda mnom je bilo govora o zaposedanju tornja, ali donošenju odluke nisam prisustvovao. Ja sam napomenuo da ne bi bilo zgodno zaposesti toranj, jer u borbi može biti srušen bacačima. Sigurno je da se vojnici nisu mogli rasporediti u zvoniku bez znanja gvardijana. Sastanak gvardijana s jedne strane i žandarma i ustaša s druge strane, održan je pred samostanom na dva dana pre ulaska partizana.

Tada je odlučeno da se zaposednu tavan i tremovi, kako bi se mogla dati uspješna odbrana prema Šćitu.

U samostanu su stanovali komandir žandarmerijske stanice Tadija Radić, obično s jednim pomoćnikom (najčešće Martinom Božićem) a takođe i starešina ustaša, dovođenik Stipić Antica sa svojim posilnim. Zvonik i samostan bili su zaposednuti dve-tri noći pre dolaska partizana. Na zvoniku crkve bila je postavljena strojnica (puškomitraljez). Na zvoniku su bila dva ustaša i 2 — 3 žandarma, koliko je meni poznato, a u samostanu 10 — 15 žandarma i ustaša. Poslednja tri dana oni su bili u pripremnom stanju.

Za vrijeme borbe gvardijan je hodao gore dole po tremu, verovatno je raspoređivao borce prema razvoju situacije. On je obilazio i kontrolisao raspored zajedno s Radićem. U nekoliko navrata video sam ga s puškom.

Napominjem da su se odmah posle početka borbe 3 — 4 ustaše, a među njima i Stipić, povukle sa krova u podrum samostana.

Ustaše su se nadale pomoći i niko nije bio za predaju. Kada je crkva bila zapaljena, gvardijan je zaplakao, jer je on bio za to odgovoran. Ja mu rekoh: »Eto šta ste napravili!« A on mi na to odgovori: »Što bi, bi!«

Kad su nas vaši vojnici pozvali na predaju i obavijestili nas o padu Prozora, niko u to nije vjerovao i gvardijan je između ostalih bio za nastavljanje otpora, te su ga i nastavili. Oko 10 časova naveče gvardijan, Radić, Stipić i ustaše sastali su se u podrumu radi dogovora o bjekstvu. Gvardijana sam video poslednji put oko jedan po ponoći. Ja sam bio riješio

da ostanem i ostao sam. Za bjekstvo su bili izabrali pravac prema Jagličima.

O popu Periću, župniku iz Prozora, znam toliko da je bio jedan od glavnih organizatora ustaša.

Za paljenje crkve smatram da su krivi oni koji su postavili mitraljez na toranj, jer vi sigurno ne biste palili crkvu da nije na tornju bilo vojnika i mitraljeza.

Izjavljujem da su se svi partizani prema meni humano ponašali kako pri pretresu kuće tako i pri saslušanju.«

Gvardijan je uhvaćen u šumi s puškom. Kad su ga pitali:

— Zašto si metnuo mitraljez na toranj?

— Zato što je to najpogodniji položaj, — odgovorio je.

Vojnik-fratar. Uopšte mu ni na pamet ne pade da je toranj deo crkve, dakle svetinja po crkvenim zakonima.

Gvardijan je platio svoj zločin.

SUBOTA, 18 JULI

Dvadeset i peti dan. — »času meda još niko ne popi, dok je čašom žači ne zagrči«. Naši su napadali Bugojno i nisu uspeli, iako su neki bataljoni prodirali u sam grad. Arso veli da je krivica do Druge brigade. Uopšte se nije pojavila. Imali smo teške gubitke: dvadeset mrtvih i dvadeset osam ranjenih. Crnogorci još nisu vični za noćne napade. Idu uspravno na bunkere. Neće da uzimaju zaklon. I skupljaju se u gomilu čim se otvori paljba. Tako naš zadatak nije ispunjen. Noćas krećemo na sever dvadeset kilometara. Sprema se novi napad na Bugojno. Učestvovali su i Prva brigada.

NEDELJA, 19 JULI

Dvadeset i šesti dan. — Pošli smo oko pola noći. Belim drumom, nepartizanski. Ide se bez napora, samo noge podbijaš od tvrdog tla. Prolazimo Makljen. Čudimo se inženjeru zašto je tolike serpentine pravio. Pred zoru skrenusmo s drumu u selo Pidriš. Malo katoličko selo. Dočekali nas s velikim strahom, ali se brzo narod otkravio. Titu jedan starac veli:

— Za ova četiri dana otkako sam čuo da dolazite, punu sam čizmu suza isplakao od straha. A sad vidim da sam džabe suze ronio.

Selo strašno prljavo. Ima i pegavca. Četiri-pet slučajeva, kako vele seljaci, »vrućice«. Ulazimo slobodno u te kuće. Nekako čovek postaje nemaran. Svakog časa može metak da te stigne. A pegavac — četrnaest dana inkubacije, posle možeš još da ostaneš i živ. Dakle, za današnje prilike čitava večnost. Milentije se razboleo od pegavca i zapaljenja pluća. Lekari vele da je teška situacijai Slaba pluća je imao i od ranije. Valjda će izdržati ovu tešku krizu. Kad je iz četničko - italijanskog obraća u Hercegovini čitav izišao — i ovde će se spasti.

PONEDELJAK, 20 JULI

Dvadeset i sedmi dan. — U štali, na senu, na siniji, izdali smo prvi broj »Nedeljnog pregleda.«¹⁰ Usred posla kiša udari. Štala prokišnjava. Razapesmo šator. Tako se rodio »Pregled«. Nije rđav ovaj listić u 50 primeraka.

Najzad su stigle vesti od Druge brigade. Ona je imala teške borbe između Bugojna — Donjeg Vakufa — Jajca. Kidala je pruge, ali su ustaše davale žilav otpor. Postavljaju daske na prozore, pa im bombe ništa ne mogu. Izgubili smo Dušana Dugalića, poslednjeg komandanta Prvog šumadiskog. To je bio heroj — visok, plećat, s dugim crnim brkovima. U uniformi, s oružjem, posle 6 aprila probio se od Soluna do svoje Belanovice. Bio je strah i trepet za Nemce. Surova je naša borba. Ode Dugalić za Milanom Blagojevićem, čika Milanom, Dragančetom Pavlovićem. Poginuo je još jedan politkom čete iz Šumadiskog, Sima Benvenisti.¹¹ Pao je ranjen ... Tri druga pokušala da ga izvuku, ali su sva tri ranjena i tom prilikom zarobljena. Ustaše gađaju haubicama. Udarili u logor i ubili Matovića, zamenika politkoma Užičkog bataljona. Surova je naša borba ...

UTORAK, 21 JULI

Dvadeset osmi dan. — Sila smo mi. Juče je sedam modernih bombardera »Avia« bombardovalo naše položaje. Sedam aviona manje na Istočnom frontu. Ali, Sandžaklije su ponovo nastradale. Šest ranjenih, i od toga tri teže. I Stari pre neki dan, kad je išao autom za Vakuf, izdržao bombardovanje i mitraljiranje. Digla se prašina, avion primetio automobil i počeo da ga goni. Bacio je bombu i skoro 20 minuta mitraljirao. Stari se sklonio s ostalim drugovima u neki šljivik. Noćas je drugi napad na Bugojno. Učestvuje i Prva brigada. Treba da počne u 10 uveče. Milutin, Veljko i ja izišli smo na brdo, ali ništa nismo čuli. Samo nam stražar reče da je oko pola noći otpočela topovska paljba. Daleko je Bugojno. Oko 20 kilometara u vazdušnoj liniji. Važna je ovo bitka. Opet će brigade jurišati. Biće krvi! Surova je naša borba.

SREDA, 22 JULI

Dvadeset deveti dan. — Čekamo, čekamo, podne je već prošlo, a vesti od Bugojna nema. Sedimo Zoran i ja i pričamo sa seljakom Nikolom Milišićem na tavanu njegove štale, u senu. Evo šta je Zoran o tome zapisao u svoj dnevnik:

»Vlasnik štale, siromašan seljak Nikola, primio nas je onako kako se prima nešto novo, tek upoznato, ali prisno kao stari prijatelj. Žena mu je umrla, ima četvoro dece, jednu kravu, dva jagnjeta i kuću staru. Dobroćudno pušeći na lulu kraj ognjišta nosio je taj starac petoro sapatnika na svom krilu. »Išao sam skoro do Banje Luke«, priča Nikola. »Idemo po

¹⁰ »Nedeljni pregled Vrhovnog štaba« u svojim prvim brojevima donosio je preglede vesti iz Jugoslavije i inostranstva. Kasnije on se pretvorio u »Vojno - politički pregled Vrhovnog štaba« i izlazio je sve do kraja 1942 godine.

¹¹ Sima Benvenisti, student iz Beograda. Tokom Pete ofanzive, 1943 godine, majka druga Benvenistija umrla je od pegavca pored reke Sutjeske, a otac je nestao posle nekoliko dana. Jedan brat druga Benvenistija ranije je poginuo, a sestra je ostala živa posle Pete ofanzive.

nadnicama degod nadem. Zaradio sam nešto, biva, i pošao da kupim kukuruza. Kupio sam jedan metar. Ustaše mi u Bugojnu uzeli sve sem 30 kila. Zar je to vlada na korist narodu?»

Još jedan odlomak ovog darovitog mladića koji će jednog dana postati dobar pisac:

»Premetao sam danas po fotografijama koje imam kod sebe. Kao dleto mi se urezala jedna misao: da li su svi ti drugovi živi? Već neki od njih neće nikada videti sunca. Borili su se doklegod su disali. Za ostale ne znam ništa. Koliko bih samo voleo da ih posle ovog vidim sve žive, da pričamo o onim danima kada je čak i sunce sa strepnjom gledalo kako se iza nas diže dim i smrad upaljenog automobila, dok su nam pete zadovoljno lupkale po asfaltu, žurno se udaljujući. Onda smo, sećam se, kao gladan u izlog pekara, gledali u pušku koja se gordi na ramenu jednog Nemca. Onda smo sanjali. Čuda ćemo mi još stvoriti. Ma da teško na to pomišljam, svejedno, ako preživimo i ko preživi, imaće šta da priča... «

Ova misao se i meni često vrti u glavi.

Izveštaj iz Bugojna me je prekinuo. Teška, nezgrapna ruka telefoniste na drumu Vakuf — Prozor (već je bila uspostavljena telefonska veza s položajem) piše da Arso dolazi — napad na Bugojno nije uspeo. Pred mrak stiže Arso. Žrtava nismo mnogo imali — četiri mrtva dosad! Opet su naši bataljoni bili u gradu. Neprijatelj silno utvrđen.

Druga brigada se nije pojavljivala...

Opraštamo se od Nikole. Neće da primi sto kuna.

— Dajte mi neku od vaših knjiga!

To mu je želja. Dodasmo mu proglas Vrhovnog štaba domobranima.

— Još potpišite vaše ime!

Potpisasmo. Po mraku, iza ponoći, ostavismo Pidriš, selo pegavca i sifilisa, gde nas je »čizma suza« dočekala, a srce puno radosti ispratilo.

ČETVRTAK, 23 JULI

Trideseti dan. — Lepo je putovati zorom. Obično krenemo oko dva, jedva čekaš da svane. Nebo se rasvetljava. I onda uvek čuješ jednu te istu pticu. To doba je najslade za planove, za razmišljanje... Samo me jedno brdo preseče: 400 metara visoko. Nailazimo na prve Srbe u ovom kraju. Dočekuju nas ljudi kao rođenu braću. Tek pred podne zastali smo u jednoj šumi. Avion nas zamalo ne iznenadi. Tresnu bombu jedno kilometar od nas. Predveče krenusmo dalje. Nude nam jagode... U Gornjem Vukovskom skoro čitava Prva brigada. U noći između 27 i 28 treba da zauzme Duvno (Tomislavgrad), a Treća brigada bi istovremeno osvojila selo i važnu raskrnicu Šujicu, na putu Kupres — Duvno — Livno. Spavali smo jedno dva sata, odnosno uspavao nas je hor Štaba brigade (Koča, Plavi, Fića). Lepo pevaju.

»KRAJINA, KRVAVA HALJINA«

PETAK, 24 JULI

Trideset prvi dan. — Čitavu noć smo išli. Prodosmo Donje Vukovsko, jedno, popaljeno i porušeno selo. Usred razvalina podignuta mala koliba. I crkvu i školu su Italijani i ustaše porušili. Na prevaru su uhvatili seljake Srbe u septembru 1941.

— Zaključeno je primirje. U Srbiji je došao Nedić na vlast... Mirno sedi te kod kuće!

I Vukovčani ostali. Sto osamdeset ih je odvedeno iz opustošenog sela i poubijano. Vukovsko Polje, tipično kraško polje, gazili smo sve do zore, a posle, preko šumovitih brežuljaka, izbismo u Kupreško Polje. Tu su dva srpska sela: Rilići i Zanoljin. Sklonismo se u šumu, jedno kilometar i po od Zanoljina. Pošao sam u selo. Srećemo jednog člana narodnooslobodilačkog odbora, nekog Ljubomira koji nas lepo dočeka.

— I ja sam bio partizan. I to u Rusiji 1919! Bio sam u Dobrovoljačkoj diviziji u Dobrudži.

Na jednoj čistini, iznad sela, sretosmo grupu seljaka, izbeglice iz okoline Duvna. Ustaše počele da ih hapse. Ovo su Srbi. Jadaju se, ali vele da su katolici u Šujicama dobri.

— Da nam oni juče nijesu pomogli, sve bi nas pohvatali!

Među ovim seljacima, u debelim vunanim majama, nalazi se jedan starac koji im stalno upada u reč. Jedva se nekako sporazumeše ko će da govori, ko će prvi da iznese sve patnje, sva stradanja kroz koja su prošli. Po jamama ih je mnogo ostalo:

— U Kavurmu je bačeno 40! Zavezane ruke i noge žicom, pa dole. Silno je duboka. Tri brata su se izvukla odozdo i sada su u Vukovskom partizani. To su Miloš, Sava i Nikola Simić... U Livanjskom Polju, kod Prologa, bačena su 473 stvora iz Guberina, Golila i Buškog Blata... Ni pas iz tih sela nije ostao... U Redžepovku, kod Brišnika, isto je bačeno 300 do 400 duša. Celo selo Cebare... U Pušćicu je bačeno 20 duša... Te su zločine pravili ustaški emigranti Marko Ivić i Boriša Zilić, a pomagao im je seljak Ante Medunić. To su kolovođe...

U samom selu nijednog muškarca, samo žene. Ali naiđe pretsednik narodnooslobodilačkog odbora. Posle kratkog vremena počеше da stižu

hlebovi, mleko, kajmak, sir, jaja... U tom se pojavi i pop Vlado. Krštava decu. Za ovih nekoliko dana dvesta šesnaest dece je krstio. I uz svako krštenje govor. Lepu nam je propagandu učinio. Poznaje ga već čitavo selo.

Posle podne nas opet avion iznenadi. Bacio je nekoliko bombi između nas i sela. Ubi jedno magare. Onda krenu ka nama. Stalno je mitraljirao. Spavao sam ispod jele i probudila me eksplozija. Lepo se vidi avion i pilot u njemu kako se propinje i viri. To je neki trgovac iz Duvna, ustaša, zna svaku stazu i grm u ovim selima. Na nekoliko stotina metara ispred nas zaokrenu. Narod počeo predveče da se skuplja. Dva starca, klasični tipovi Dinaraca, gledaju u pop Vladu s puno sreće:

— Fala Bogu na milosti, mislio sam umreću, a popa videti neću.

SUBOTA, 25 JULI

Trideset drugi dan. — Pregazismo Kupreško Polje na donjem kraju. Sada smo u selu Donjem Malovanu, kao na nekom balkonu. Pružilo se polje s vrtačama, tamo u uglu lepo se vidi Kupres (mnogo crvenih, novih krovova, verovatno od ustaške pljačke), a na istoku tornjevi krovova planinskih sela Rilića i Zanolina. Smestili smo se pod sedam velikih hrastova, baš kao onih u Toponici, u našoj šumadiji. Narod nas lepo primio. Samo u ovim Malovanima (postoje i Gornji) ima pomalo četničkog elementa. Uhapsili smo jednog bivšeg žandarma koji je odlazio u Kupres s oružjem među ustaše i propustio neke sa svinjama da prođu za Kupres. Došla je dobra vest da su Prvi i Četvrti sandžački bataljon, ne čekajući brigadu, zauzeli Šujicu. Borbe skoro nije bilo. Jedan žandarmerijski narednik im se predao u kasarni, sedeći za stolom.

— Evo vam puška. Vidite da nisam pucao!

Svratio sam do štaba Prvog bataljona da uzmem jednu pisaću mašinu, jer se naša pokvarila. Zatekao sam čitavu radnju jednog petokolonaša koju smo konfiskovali.

Posle podne nas je opet avion uznemiravao, ali bezopasno. Predveče stiže komandant Trećeg krajiškog odreda — Marijanac¹; njegovog oca Simu, narodnog poslanika, ubile su ustaše. On veli da je Prva krajiška brigada sa hiljadu pet stotina ljudi blizu Mrkonjićgrada. Jutros smo našli letak koji je bacao jedan avion zajedno s bombama. Upućen je partizanima, a u njemu se veli da je Kozara pala. Evo nekoliko rečenica iz tog letka:

»Oko 25.000 ljudi, žena i djece dobrovoljno su prešli k nama... Kada je došao kraj, vaše vođe su vas izdali, što je god bilo dalje moguće, kukavički su pobjegli, samo da spasu svoj život, a vaše partizanske odrede ostavili su na cjedilu... Kako ćete još dugo vjerovati židovsko-boljševičkim lažima? Nadate li se i vi u pomoć Crvene armije, o kojoj su vam pričali? Ova Crvena vojska, potučena od pobjedonosne njemačke vojske i četa prijateljskih naroda Evrope, bježi prema Volgi, koja je od nas skoro 4.000 kilometara udaljena. Njemačka vojska prešla je rijeku Don. Industriski grad Voronjež je pao. Kako ćete se još dugo dati vući za nos od lažljivih nitkova... Sada

¹ Rade Marijanac, rodom iz Janja iznad Jajca, bio je komandant Sedme krajiške brigade, s njom je prošao Četvrtu i Petu ofanzivu, ali je poginuo jula meseca 1943, južno od Tuzle.

ste uvidjeli da oni hoće vaša imanja samo za sebe, da vas onda žrtvuju, gole, gladne i bijedne u propast šalju, već kako je to njima potrebno. Konac Kozare neka vam bude opomena! Oslobodite se vaših vođa — varalica! Svršite sa komunizmom! Ko je za mir i rad položiće oružje i doći će k na ma, kao i braća sa Kozare!»

Marijanac veli da je Kozaru napalo 35.000 Mađara, Nemaca i ustaša. On je čuo da su se naši povukli s Kozare. Jedan bataljon je prešao na slavonsko tje preko Save, glavnina u Grmeč, a jedan deo je otišao neprijatelju iza leđa i napada ga na Kozari. Neke naše bolnice i pozadinci s magacinima pali su u ruke neprijatelju. Došao nam je »Krajiški partizan«: 64 stranice, lep list. Dirljiv je članak o Kozari. Tamo se sklonilo sedamdeset hiljada duša naroda s dvesta hiljada grla stoke. Marijanac veli da ove vesti još nisu potvrđene. Dosta zanimljive stvari priča. Kad je njegov odred formiran imao je i sto ljudi s kopljima dugim pet metara i sa gvozdenom oštricom na vrhu — roguljama.

— Kad im viknem: »Napred toljagari!«, Talijanima i ustašama krv se ledila ...

Seljaci nam pričaju da je Duvno zauzeto, ali još nema potvrde te vesti. Uostalom, napad je određen za noć između 27 i 28 jula.

Spremamo novi broj »Pregleda«. Povećali smo broj strana na 16. Mora sutra biti gotov sav materijal! Đido se javio.²

NEDELJA, 26 JULI

Trideset treći dan. — Duvno je zauzeto. Tu smo vest dobili kad smo se jutros smestili na planini Cincar, na katunu Mala Drežnica. Italijani sve kolibe popalili pre šest nedelja. Opet šumski život. Vlaga. Nema ni vode, kraški kraj. Hrana očajna: voda-meso. Naši su ušli u Duvno skoro bez otpora. Borba trajala dvadeset minuta. Svega jedan naš ranjen. Ustaše se uglavnom razbežale. Dva ustaška zlikovca uhvaćena i streljana. Nađeno je 1.000 kila šećera.

Danas dobismo drage goste — Operativni štab za Dalmaciju. Razgovarali su čitav dan sa Starim i Milutinom. Situacija je bolja nego što smo mislili. U početku je išlo teško. Na prvom koraku, u leto 1941, uništen je naš bataljon od 160 ljudi — skoro najboljih drugova iz Splita koji su naoružani krenuli iz grada. Tu je poginuo i heroj iz Španije Mirko Kovačević, student iz Crne Gore. Tako je prvi naš korak u Dalmaciji — avgusta 1941 — doživeo slom. Posle je došao niz provala i oportunistički stav znatnog dela partijske organizacije, što je bila posledica starih likvidatora, — Jelaske, Marića... A raspoloženje u masama za borbu protiv okupatora, simpatije za SSSR i za Partiju — jake, naročito po gradovima. Moralo se ponovo počinjati. Brka³ je

² U sredu, 22 jula, stigao je izveštaj u Vrhovni štab da je drug Dilas nestao na drumu Vakuf — Bugojno. U izveštaj u se govorilo da je drug Dilas prelazio drum kad su iznenada izbile ustaše s jednim oklopnim kolima. Drug Tito je odmah naredio Kraljevačkom bataljonu da pretraži čitav teren ne bi li pronašao druga Dilasa. Međutim, drug Dilas se javio tek 25 jula uveče. Ustaše su stvarno napadale u tom pravcu, a drug Dilas se povezao sa štabom Druge brigade i nije bilo mogućnosti da izvesti o tome Vrhovni štab. U »Dnevnik« ništa nisam hteo dazabeležim o tome, jer sam bio uveren da se drug Dilas probio.

³ Brka — narodni heroj Rade Končar, član CK KPJ i sekretar CK KPH, uhvaćen u Splitu i dugo mučen u zatvoru. Herojski je pao na fašističkom gubilištu 1942.

došao u Šibenik, poslao sto pedeset ljudi s oružjem na teren, ali se ovi nisu mogli održati, već su otišli u Liku gde su se odlično pokazali. Nove grupe su zatim otišle iz gradova na teren i teško su prezimile po Dinari i Biokovu. S proleća je mržnja protiv okupatora još više narasla, Pavelić se potpuno demaskirao pred masama — nastao je novi polet ustanka u Dalmaciji. Borba se sada uveliko razgorela. Postoje sada četiri odreda: u Južnoj, Srednjoj i Severnoj Dalmaciji i u jugozapadnoj Bosni: Grahovo — Glamoč — Livno — Duvno, koji je pridodat Dalmatincima, jer nisu imali šire zalede i bazu za ishranu. Snage dalmatinske broje oko dve hiljade ljudi. Priliv bi bio još veći samo da ima oružja. Počelo se s izvlačenjem kadrova iz gradova.

Ovih dana naši su izdržali teške ofanzive po čitavoj Dalmaciji. U Južnoj Dalmaciji, gde je 30.000 Italijana opkolilo Biokovo, naši su ubili i ranili oko 300 fašista, a svega smo imali jednog mrtvog. Odred je sačuvan. On je imao više jakih akcija. Uništio je luku Ploče, osvojio Vrgorac, poubijao 60 ustaša i zaplenio skoro dva miliona kuna. U poslednjoj ofanzivi protiv njih učestvovala je italijanska ratna mornarica. U Srednjoj Dalmaciji odbijena je ofanziva na Dinaru. Ubijeno je oko 190 Italijana, a 40 zarobljeno. Zajedno s Italijanima napadaju i četnici. Popalili su srpsko selo Kazance. Četrnaest tenkova je došlo da spasava Italijane i četnike koje su naše jedinice naterale u neke bare. Iz Sevele Dalmacije naši su se povukli u Liku. Razvili su u poslednje vreme jak politički rad. Izdaju listove za Severnu i Srednju Dalmaciju, a uskoro će i za Južnu Dalmaciju. Organ PK, »Naš izveštaj«, prilično lepo izgleda. Imaju ljudi inicijative i smelosti. Drug Vicko predlaže da se oslobode Livno i Imotski. Stari je to već ranije imao u planu.

Dobismo jedno zaplenjeno pismo, neke časne sestre iz Duvna. Evo odlomka:

»Hvaljen Isus i Marija!

Dobri naš velečasni fra Emile!

Pišete mi da vas interesira kako je u Duvnu, pa Vam pišem, da Vas malo izvestim. Eto živimo u vječnom strahu i napetosti. Jučer smo nas četiri (s. Kristijana, s. Suzana, s. Lea i ja) provodili cijelu noć dole blizu kasarne. Sigurno znate kako je pao Prozor i Rama, a sada su borbe pred Bugojnom. Ima Crnogoraca koji su dosta naoružani, pa ih nije lako baš svladati. S njima su se složili naši partizani koji već godinu dana prijete Duvnu i ako dođe ta crnogorska glavnina gotovi smo. Imamo pouzdane vijesti da do 1 - VIII svakako kane na Duvno. Koji je dan — ne zna se. Kažu, sve studenti i studentice crnogorske i to vrlo spremne. Talijansko oružje i talijanske mazge kod njih... Mi imamo pripravljeno civilno odjelo... «

★

S Dalmatincima ceo dan pričamo. S njima stigao i jedan drug iz Operativnog štaba za Krajinu. On veli da nije tačno da je Kozara zauzeta, već, naprotiv, da je neprijatelj odbijen, čak smo im zaplenili dve zastave i bolnicu. Glavni štab za Hrvatsku je otišao s hiljadu ljudi u

Slavoniju da brani žetvu od Nemaca i ustaša. Vlado Bakarid je ostao. Na tri je dana od nas.

□

Usred razgovora dodoše drugovi iz Livna. Tamo ustaše spremaju novi pokolj. Četrdeset dva naša druga su svezali žicom i negde odveli.« To su većinom naši simpatizeri. Stari se savetuje i naređuje da se napad preduzme noću između 28 i 29 jula. Hitno se šalju kuriri da uhvate vezu s Glamočom. U napadu bi učestvovala Treća brigada i domaće čete.

PONEDELJAK, 27 JULI

Trideset četvrti dan. — Istočni front — divovska bitka. Nemci su već prešli Don. Rostov je pred padom. Ali, ne javljaju ni o kakvom opkoljavanju i uništavanju. Uveren sam da će skoro doći protivudarac Crvene armije. Nemačko levo krilo suviše je izloženo. Zato sovjeti i drže tako žestoko Voronjež. On će biti baza tog kontranapada. Samo svi oko nas ne shvataju tako situaciju. Neprijatelj se zavukao u naše redove. U Beogradskom bataljonu čitava mala organizacija. Vele: Rusi gube na Istočnom frontu. Nemci pobeđuju, a onda će Englezi otvoriti drugi front na Balkanu, pa će onda nas sve potamaniti. Dva glavna organizatora uhvaćena. Jedan pobjegao, a drugi skočio s drugog sprata u Duvnu na glavu i ostao na mestu mrtav. Agitovali su da se beži četnicima. Teško je, nema šta, ali pobjeda je naša kao dva i dva četiri!

Večeras nam dode, s komandantom »Vojina Zirojevića«, Ismet Latifić,⁵ bivši domobranski komandant Livna, koji je prebegao na našu stranu. Donese najnovije podatke iz Livna. Svi će nam se domobranci predati. Stiže izveštaj od Zlatarskog bataljona. U Kupresu koncentracija ustaša. Prošle noći došlo 17 kamiona. Jedan seljak — katolik, pretio seljaku — Srbinu:

— Dvadeset hiljada ustaša će vas iz Kupresa poklati!
Samo da nas kučke ne preduhitre!

UTORAK, 28 JULI

Trideset peti dan. — Podvalile nam hulje gadno. Jutros oko osam čuli smo dve eksplozije. Mislio sam da su ručne bombe ili mali bacač. Čuju se sa severa, od Kupresa. Posle još dve. Naša komora tek stigla i raskomotila se. Naređenje: pripravnost. Tek oko 10 dodoše kuriri Prvog bataljona Treće brigade. Ustaše s tenkovima i jakim snagama nadiru od Kupresa. Naše snage slabe. Teški ranjenici još nisu evakui-

⁴ Polovina je odmah bila poslana u Mostar, a dvadeset drugova ostavljeno je u Livnu u ustaškom zatvoru, da budu ubijeni u zoru 4 avgusta, ali je te noći naša vojska prodrla u Livno i oslobodila ih.

⁵ Bataljon livanjskih partizana nosio je ime Vojina Zirojevića, radnika iz Livna, koga su, s jeseni 1941 godine, četnici uhvatili i predali Italijanima. On je kasnije streljan. Drug Ismet Latifić je krajem 1942 godine postao komandant livanjskog bataljona, koji je s glavninom naše vojske učestvovao u Četvrtoj i Petoj ofanzivi. U junu 1943 godine, posle probijanja na Sutjesci, drug Ismet Latifić s jednom grupom drugova bio je napadnut od ustaša kod sela Glavatićeva na Neretvi. On je pao ranjen, a njegova sestra Mersija i još dve drugarice ostale su pored njega. Ustaše su dotrčale i ubile druga Latifića pred očima njegove sestre. Iste noći drugarica Mersija uspela je da pobjegne od ustaša zajedno s drugari čama.

sani iz Gornjeg i Donjeg Maiovana. Donose Milentija. Zove me s tri metra, a ne mogu da ga poznam. Prava smrt. Oči mu čudno sijaju. Ali je izvan opasnosti. Već pet dana nema vatru. Nalazio se u Malovanu kad su ustaše prodrle. Izneli su ga drugovi na 50 metara ispred ustaša.

Komora se povlači put Male Drežnice, a jedna grupa odlazi sa Starim na položaj. Idemo prema Malovanu. U daljini vidimo neke trupe. To su naši Zlatarci (Sandžački bataljon). Stojimo na visu. Odjednom pucanj, pa pravo preko nas haubica od 105 mm. Tresnu o drugu kosu. Tako triput. Prema razmaku između eksplozija izračunavamo da nas biju sa 5.500 metara. Povlačimo se prema Maloj Drežnici, ali nas uhvati žestoka kiša. Puna tri sata smo kisli. Najzad smo se po mraku smestili u prvo sklonište »Zirojevića«, — pedeset ljudi u dve seoske izbice.

★

Evo šta se odigralo na frontu. Nismo uspjeli da presečemo put Bugojno — Kupres, tako da su se ustaše koncentrisale. Na taj način je naš plan o zauzimanju Livna privremeno osujećen. Ustaše su jutros u pet napale Gornji Malovan i popalile ga. Prema nekim vestima ustaše su ubile sedamdeset duša. Donji Malovan nisu dirali, jer je tamo onaj žandarm - petokolonaš. Ustaše su nadirale sa sedam tenkova, više kamiona i motocikla. Drugi i Četvrti bataljon Treće brigade vodili su s njima borbu s one strane drumu, iznad šujica, zadržavali ih neko vreme, ali »oklopne snage« ustaša probile su se i zauzele Šujicu. Posle je jedan tenk s kamionom grunuo prema Duvnu i naleteo na našu zasedu koja je s pionircima dizala most na Šujici (reci). Zatim su tenkovi ušli u Duvno i iznenadili naše. Srećom, nismo imali gubitaka, svega dva lakše ranjena.

Tako nas ustaše gadno probiše. Izgleda da je Prva brigada spavala. Čula je verovatno borbu još od jutros, a u 12.30 dobila je izveštaj da ustaše nadiru. Ipak su ih ovi iznenadili. Da bi bruka bila još veća, zarobljen nam je top. Spasli smo mu zatvarač. Eto, tako izgleda situacija večeras. Zaista smo spavali. Najeli se, pa kao zmijski car. Onda se moramo jednom naučiti borbi protiv tenkova. Moramo imati borbene, operativne pionirske jedinice.

U ovu kućicu naiđe Đido. Nisam ga video skoro mesec dana. Pričao je Starom i nama o zverstvima ustaša. Slušali smo ga do duboko u noć. Kad je završio dao sam mu svoj Dnevnik i rekao: »Zapiši mi to da se ne izgubi«. I, evo, Đidinog opisa pokolja u selu Uriji:

»Išao sam običnim seoskim putem i bilo je obično letnje jutro, nešto vedrije zbog kišice koja je preko noć rosila. Bilo mi je teško i htio sam da zaplačem, jer mi iz pameti nijesu izlazili divni drugovi koji su izginuli u jučerašnjem okršaju s ustašama, tu, negde preda mnom, na bujnim njivama i livadama. Ali ono što sam video toga jutro, a o čemu sam toliko puta čitao, slušao, i što sam vjerovao, — tako me je zapanjilo svojim užasom, da je zbrisalo svaki bol za milim drugovima... da, ipak je sve to izgledalo drukčije nego kada se čita ...

Najprije smo kraj puta, pod širokom krošnjom ogromne kruške, naišli na dva seljaka. Ležali su na travi, u hladu, u onakvom istom hladu u kakvom

se odmaraju seoski kosači. Ubijeni su u potiljak, kuršumi su izišli ispod desnog uha i otvorili ogromne rane, tako velike da je iz njih iscurio mozak, tu, kraj njih, na ledinu. Tu je ubijeno još šest seljaka. Tragovi krvi, crni, masni na travi vlažnoj od rose, mučni biljeg posljednjeg daha šest težačkih života. Ali tih šest seljaka sklonio je neko od ono malo preživjelih.

Pošli smo dalje putem, s obje strane živice od ljeskovog žbunja i paprati, i, najednom, na sred puta, ne sećam se baš tačno broja, deset, dvanaest leševa. Čini mi se, svega dva sredovječna čovjeka. Ostalo žene, djevojke, dječaci, djeca. Na tri-četiri koraka od ove gomile krvi i mesa — kolijevka prazna, bez pelena, bez djeteta, sa slamom uvoštanom od dječije mokraće. Ova slama u kolijevci djelovala je tako, da se činilo kao da je još topla od dječijeg tijela. Dijete je ležalo u gomili lješeva. Ali glava je bila sva zdrobljena, bez poklopca, bez kapi krvi u šupljoj lobanji. Mozak — da li tog djeteta? — upravo malo guste bijele kaše ležalo je pored glave, s komadima mesa. čime je ubijeno ovo dijete. Možda kuršumom, možda kundakom, možda kamom, a možda je klincima potkovanoj ustaškoj čizmi bila dovoljno meka glava dojenčeta? Dijete je ležalo na lijevoj strani, ali lica okrenuta nebu, ručica skupljenih uza se, grudni koš bio je zdrobljen

i ispod prljave košuljice, vrlo malo krvave, virio je naduven trbuščić. Sitno srdito dječije lice bez lobanje... Dijete je bilo žensko i jednog dana, možda jednog ovakvog lijepog dana, i mnogih ovakvih dana, bogatih suncem i zelenilom, s vedrim bojama na nebu, na zemlji, njivama, livadama i šumama, trebalo je da se porađuje svemu tome, životu, sreći, ljubavi, mladosti, ljudima oko sebe... Ali ja o tome tada nijesam mislio, jer ništa nijesam mislio, samo sam gledao i osjećao da sam hladan, čudeći se kako to, kako to da ne osjećam ništa, kako da mi ne navru suze i ne potrese me bol!

I ostali lješevi su bili unakaženi. Lice jednog desetogodišnjaka bilo je ranjavo po čelu i jagodicama od uboda. Neki dječak, isto tako prazne lobanje, kao kod onog djeteta, ležao je zgrčen oko žbuna kraj puta, prikupljenih bosih nogu i tankih mršavih ruku. Usljed hlađenja tijela koža se skupila i virele su oštre bijele kosti sljepoočnica. Da dječak nije bio tako unakažen, reklo bi se da je zaspao tu u hladu, kraj puta, malo sakriven, da ga ne bi vidjeli domaći i grdili što se uspavao, i ne čuva kako valja stoku da ne pohara seljačke njive i livade ...

Krenuo sam dalje. Na raskršću, na pomolu prema gradu, dvadeset i pet do trideset lješeva. Gomila ljudskih, ženskih, dječijih tijela, udova, glava. Mrka ženska vitica, prepletana na vrhu crvenom pantljikom, izmiješala se s tužno obješenim brkovima starijeg seljaka.

Put je tu širok i prostran, kako i treba na pomolu prema gradu, gdje seljaci mogu sjesti pred veće, odmoriti se i grad pogledati. Ali lješevi su svi pribijeni u kraj puta, uz plot, kao da ih je oluja zgomilala.

Bijahu tu dvije majke s djecom, s dojenčadima. Ako se kod ranije grupe nije moglo razaznati ko su majke one djece, ovdje se to vidjelo. Jedna majka, mlada, crnomanjasta, držala je u naručju svoje dijete, i kako je ničice pala, skoro ga je pritisla svojim tijelom, kao da je htjela da ga zaštiti. Dijete je uplelo ruke u majčine grudi. Druga majka nije držala tako čvrsto svoje dijete. Ona je ležala na leđima, a dijete, ispušteno kraj nje, skupljeno u gomilu, zarozane košuljice uz grudi. Prva majka, crnih vjeda, ostavljala je utisak starih, lažnih romantičnih slika ubijenih ili utopljenih majki s djetetom. Ali ovo nije bila stara, lažna, romantična slika. To je bila majka ubijena s djetetom, majka koja se mrtva ukočila, držeći dojenče na grudima.

Povratio sam se i sreo dva seljaka. Jedan pedesetogodišnjak bez kape pokazivao je krvavu oteklinu na desnoj vilici. Pričao je:

»Sklonili smo se od pucnjave u kuću. Pokupiše nas. Sve, i djecu. Kažu: »Jesu li bili partizani?« — Bili su. »A što ih nijeste pobili?« — Odakle u Srbina puška? — velim ja. Počeše me tući. Vidjeh, biće nesreće, te ja preko vrzine. Pucaše, ali, eto, ostah. A žena i dvoje djece, ne znam.«

Drugi seljak u šubari, prosijed, govorio je:

»I mi se sklonili od pucnjave u magaz. Dvije familije. On ubaci bombu i prije nego što puče, ja niz njivu. Bacio je još jednu, a poslije puškom. Dva sina i snaha — ne znam gdje su. Ubiše moju staru...«

Mala magaz, kamenih zidova. Kreć i krv, krv visoko na zidu, a tamo u polutama — gomila iskidanih tijela, izlomljenih udova; ruke tanke, a rane tako velike, veće od širine ruke...

— Hajde ovamo da vidiš! zove me seljak.

Ulazim u kuću. Sedamdesetogodišnji starac luta po kući između isprevrnutih stvari i izlomljenog posuda. On se stalno drži kao da nešto radi, traži, da bi ubio vrijeme, ali on samo luta po opustošenom domu. U sobi mrtva dva sina i stara — njegova seljačka stara, mrtva, zgurena kraj praznog sanduka. Plavokosi i ridokosi mlađi sin leži na sred sobe. Prosuta mozga, raskrečenih nogu, ruku zgrčenih u vis. Velike, seljačke šake, noktiju prljavih od zemlje, od njive. Drugi stariji sin do pola se uvalio pod krevet. Soba mala, a krvi puna. I trag od stope u krvi: sigurno je starac, lutajući, ostavio trag u krvi svojih sinova.

U drugoj kući sve ispreturano. U dovratniku udarci kuršuma. Kod ognjišta leži seljanka preklana grla. Bijel u prerezu viri grkljan, a rana se razvukla. To je mlada tridesetogodišnja žena. Izmazana krvlju po bradi i licu — to su je, zar, okrvavile ruke dok su je držale? Ona leži mirno i lijepo u svom pustom domu, opruženih ruku i nogu. Njene male, opune šake vire iz širokih lanenih, ne baš čistih rukava. Bile su masne, kao poslije muže krava.

I tako redom od kuće do kuće.

Živih nema da sahrane mrtve.

Dva-tri seljaka i seljanke kojima su možda pobili sve — jer svi lješevi još nijesu pronadani, ima ih po šumarcima i njivama — ne plaču. Staklaste oči. Tvrde. Bez ikakvog izraza.

Njivama i livadama riče i skita stoka, napuštena, ostavljena, bez gospodara. Pored puta livadom dvije seljanke gone ovce. Zovem ih, a one stoje kao da ne čuju. Prisjećam se: na meni je crna kapa i bluza, pa misle da sam ustaša. A zašto onda ne bježe, što ne stanu?

— Ne bojte se, ja sam partizan!

Dolaze. Jedna je starija, mršava seljanka, a druga bucmasta, kruta, tek udata u drugo selo, i sada na putu da obiđe rod, a roda nema. Traži ih. Muka joj je samoj, pa me moli da podem s njom. Obilazimo razbojište. Na livadi kraj puta nalazimo još dva mladića, kraj jednog limena duvanjara i mali novčanik, mastan, otkopčan. Sigurno prazan... Za jednog od njih ona kaže:

— Iz moje kuće, grdna rano... Moj amidžić ...

Ali ne plače. Ništa. Govori na isti način, istim glasom, kao što govori i o drugim stvarima. A najzad, kod gomila na raskrsnici, pošto smo obišli mnoge domove, mrtve, pune mrtvih, okreće se i gleda ukočenih očiju, ženica slivenih sa dužicama, sklapajući ruke:

— Šta bi ovo, brate?

Nijesam osjećao ništa. Nije mi bilo žao ni milih drugova palih u tom selu. Činilo mi se da bih poginuo tako lako, bez uzbuđenja, ne uvijajući se metku, čak i kad bih mu pravac znao. Nikakvog osjećanja ni ličnosti, ni ličnog života. Eto, seljanke nisu bježale, niko nije plakao.

Ali, ipak, čovjek bi se isto tako hladno osvetio.

Doista, jedno jedino i u mozgu i u srcu, u cijelom biću kod mene, a sigurno i kod svih: ne vrijedi živjeti na ovom svijetu dok ima ljudi koji rade takva nečovještva.

Nema druge: ili mi — ili oni...

Jula 1942

Đido*

★

S Đidom je i Krcun. On se vraća u Drugu brigadu — tamo je štab izmenjen. Teška je situacija s tom jedinicom. Najopasnije je zadatke imala. Preko stotinu ljudi izbačeno iz stroja. Bilo je čak i nekoliko slučajeva dezerterstva. Nestao je i Košta Kocmur. Ovu noć provedosmo u pretrpanoj izbi. Bilo je jedno 20 litara mleka, ali ga Stari posla ranjenicima.

SREDA, 29 JULI

Trideset šesti dan. — Ranom zorom, po oblačnom vremenu, nastavimo put za našu komoru. Pod Cincarom smo. Pop Vlado citira Ljubu Nenadovića:

*Koračam, koračam, korake ne brojim,
Odavno sam umro, smrti se ne bojim!*

Izgreva sunce. Eh, kako mu se obradovah! U šumi ispod »skrovišta« broj 2 bataljona »Zirojević« smestile se sve četiri bolnice. Odlazim s pop Vladom do naših verskih referenata. Oni drže sastanak. Izdaju proglas narodu ovog kraja. Prota Karamatijević hvali naše partizane kako ne psuju i veli da na ovo treba obratiti veliku pažnju. Pop Vlado reče na kraju: »Jes', bogamu, ne valja što psuju«. Svi prsnusmo — u smeh.

čudni ovi naši verski referenti. Onaj prota Karamatijević iz Nove Varoši ovako veli:

— More, ovo je klasna borba. Mi se borimo za novo društvo.

Drugi, opet pop - Crnogorac greši s desna:

— More, drugovi, treba ovom narodu objasniti da ovi bosanski četnici nisu isto što i srbijanski i crnogorski četnici...

Treći pop — opet Crnogorac čita neku svoju poslanicu i naravno citira Njegoša, samo neuspelo, tako kad podosmo pride nam hodža i tiho reče:

— Nemojte ono o Turcima. Neće dobro delovati među muslimanima.

★

Uveče govorismo o međunarodnoj situaciji. Đido daje svečanu izjavu:

— Da na dan 1 januara 1943 godine neće biti fašista na sovjetskom tlu!

* Milovan Đilas je ovaj tekst u prvom delu, u odnosu na original, znatno upotpunio.

Mitra mu spominje članak u zagrebačkom »Izrazu« od 1 aprila 1941, da nikad Hitler neće napasti na SSSR, da su to intrige imperijalista. Svi se smejemu, a najviše Đido.

ČETVRTAK, 30 JULI

Trideset sedmi dan. — Ceo dan danas gruva. Ustaše su prodrle i zauzele brdo Borovu Glavu na putu za Livno. Naše snage su još uvek nepovezane. Deo Treće brigade s one strane drumu iz zasede je ubio 11 ustaša i zaplenio kamion. Prilično nam teškoće napravi ova ustaška »munjevita« akcija. Predveče krenusmo dalje. Ostavljamo bolnice. Smeštamo se na pola sata dole na ivici šume. Imamo širi vidik. Samo vode nigde. Nisam se umio već više dana.

PETAK, 31 JULI

Trideset osmi dan. — Neprijateljska ofanziva u punom jeku. Sada Italijani pokušavaju da uzmu ovu veliku teritoriju koju smo oslobodili. Grunuli su s velikim snagama iz Sinja preko Prologa za Livno. U gradu ima 20 Nemaca, inženjera. I zbog toga se fašisti tako upiru da spasu Livno. Italijani su pošli na Livno s jakim snagama. Nisu se nadali da će ih Udarni dalmatinski bataljon tu dočekati. Razvila se žestoka bitka. Naši imali idealne položaje na serpentinama. Odneli su veliku pobedu, iako je dolazilo do bitke prsa u prsa. Dvadeset dva italijanska kamiona uništena, oko 150 mrtvih. Tako izdržasmo ovaj drugi aalet fašista. Postato je hitno sto ljudi pojačanja Prologu, jer mogu Italijani opet pokušati prodor. Ovoj razbijenoj italijanskoj koloni poslata je pomoć od 16 tenkova, tako da naši nisu zaplenili sve oružje, već samo teški bacač i 40 pušaka.

Još jedna dobra vest. Druga brigada je napala na Zlosela, najjaču ustašku bazu u Kupreškom Polju. To selo ima 2.000 stanovnika. Uhvaćen je i petokolonaš — učitelj, organizator ustaša i četnika. To je bio jedini Srbin koji je živeo u tom selu.

Posle podne smo imali partiski sastanak. Vrlo živ. Odjednom ide avion. U šumi nas je preko pedeset! A on gada šumu. Jedna bomba, druga, treća ... petnaesta ... Mi se šćućurili... Ide pravo preko nas. Težak bombarder, bivši putnički... Preskoči nas ... Ode dalje ... Su- rova je ova naša borba ...

SUBOTA, 1 AVGUST 1942

Trideset deveti dan. — Pre godinu dana, u svom najboljem odelu, kao na svadbu, s elegantnim kožnim koferčetom, sa svojom legitimacijom — podoh s Čukarice u kupeu druge klase u kome su bili i nemački oficiri — u partizane. Pratila me Olga. Srećno smo stigli. Otada se više nismo videli. A sada sam ispod Cincara, na granici Bosne i Dalmacije! Da mi je neko to rekao pre godinu dana, ne bih mu verovao. Slušao sam radio London — kapetana Siril Folsa iz »Tajmsa«. Vrlo pesimistički govori o Crvenoj armiji. Gadovi su ti engleski konzervativci. Pobeđićemo ove godine uprkos svega. Razgovaram sa Mahinom.

On vrlo realno gleda na situaciju. Nemci su zaustavljeni kod Voronježa i na centru. Još idu nešto prema jugu. Ali, to je udarac u prazno. Tu nisu osnovne ruske komunikacije. A na liniji Smolensk — Brijansk stoje glavne ruske snage spremne za ofanzivu. O tome je Mahin napisao odličan članak za »Pregled«. Dido je dao uvodnik o drugom frontu.

Celu noć je grmelo iz dva pravca. Naši su opet navalili na Zlosela i Kupres. Bili su prodrli u sam grad, ali nisu imali municije, pa su se morali povući. Ipak, ova nam je akcija donela uspeha na drugoj strani. Ustaše će se morati povući iz Duvna i Šujice. Isto tako, Prva krajiška brigada (1.000 ljudi, 65 puškomi tra i jeza, 14 bacača) zauzela je Ključ. To je krupan uspeh. Tu vest su doneli Košta Nad, komandant Krajine, i Stari Krajiški. Ofanziva na Kozaru je završena. Pavelić je izdao posebna izdanja listova da javi pad Kozare. Ali naši odredi su opet na svojoj planini, iako su ih napadale tolike snage — Nemci, Mađari i tri ustaška »gorska zdruga«, izvežbana u Nemačkoj. Fašisti su mislili da će im ova »šetnja« kroz Krajinu poslužiti kao manevar na putu za Istočni front. Skupo su je platili: 5.000 izbačenih iz stroja. Mi smo imali 400 mrtvih boraca. Herojski se Kozara borila. To je jedna od najvećih epopeja u našem ratu. Zaista je tu bio čitav narod ujedinjen. Fašisti su pretražili svaki grm. Naši su se peli na bukve i vezivali. Neki su se sakrivali u rupe, pa gore nabacivali grane i lišće. Kad su Nemci i ustaše prošli, naši su ih onda s leđa napali. Propala nam je bolnica — 400 drugova. Bolničarke, koje su se dobrovoljno javile da ostanu kraj ranjenika, odvedene su u javne kuće u Prijedor!

Stigao je i operativni oficir iz Glavnog štaba za Hrvatsku, mlad, do juče običan seljak, koji ni vojsku nije služio. Završio je našu oficirsku školu u Lapcu. Već je šesta klasa odatle izišla — preko 350 drugova. Hrvati se dobro bore. Povratili su Vojnić i opet su pred Karlovcem.

Slovenci su se danas javili. Fašisti otpočeli veliku ofanzivu. Sve pale pred sobom. Hoće gladu da nas unište. Imali su znatne gubitke. Mi skoro ništa. Najveći deo slobodne teritorije naše snage su zadržale. Nećemo dati fašistima nigde da koncentrišu snage. Plamen oslobodilačkog rata mora da i dalje bukta po čitavoj Jugoslaviji.

Opet nas je avion posetio. Moderan dvomotorac. Spustio jedno desetak bombi u šumu gde su bolnice. Dva mrtva i četiri ranjena druga! Zoran i ja otišli smo u štab »Zirojevića«, »skrovište« broj 2, da spremimo »Pregled«. Pretrpano. Leže teški ranjenici. Čitavu noć jauču. I onaj iz Prve brigade, kome je trbuh povređen, i ona drugarica kojoj su oči rastrgane. Kucam, kucam čitavu noć. Drugovi Dalmatinci spavaju i po podu... »Dežurni, vode!« — stenje drug kome je danas fašistička bomba stomak probila. Kucam, kucam. Zora je tu. Milentije takođe leži u mraku. Sada mu je bolje. Pita me šta ima novo na frontovima. Ranjenike odnose ... Onaj s ranom na trbuhu izdahnu... »Pregled« je bio gotov posle rada od 16 sati. Radili smo ga na stolu, na travi, u šumi... Napismo se mleka od zloselskih ovaca i stigismo opet u našu šumu.

NEDELJA, 2 AVGUST

Četrdeseti dan. — Sedeli su kraj vatre Stari, Milutin, Dido i Stari krajiški. Plamen se visoko diže. Lepo je veče u šumi. Prilično i raspoloženje. Francetićeva bojna se povukla. To je posledica udara Druge brigade kod Kupresa. Naši su ušli u Duvno. Izvanrednu akciju izveo je Beogradski bataljon. Zaplenio je 10.000 metaka, 260.000 kuna, ubijeno je oko 20 ustaša.

PONEDELUK, 3 AVGUST

Četrdeset prvi dan. — Mi skupljamo snage. Spremamo se za kontra - ofanzivu. Moramo po svaku cenu zauzeti Livno, a posle Kupres. Arso izveštava da će napad na Livno biti izvršen između 4 i 5 avgusta. Stari mi je dozvolio da pođem tamo.

Večeras radio Beograd javlja: u Srbiji vri. Narod ne da žito; Svrliške Planine opkoljene, pune partizana. Gospodine Nediću, niste uništili »crvenu aždaju«. Moramo ovaj Beograd redovno slušati. S Istočnog fronta dobre vesti. Nemci zaustavljeni i kod Rostova. Naši sada navaljuju. »Slobodna Jugoslavija« posle demantuje o Dražinim »uspesima«. Sada javlja da će drugi front biti otvoren u najskorije vreme.

UTORAK, 4 AVGUST

Četrdeset drugi dan. — Žirim se da svršim vesti i krenem za Švabino Polje s one strane Cincara, gde se nalazi Arso. Pošao sam oko jedan sat. Vodi me kurir Sandžaklija prvo kroz šumu, pa onda uz Cincar (2.009 metara). Kad izbismo na greben, puče mi pred očima visoravan iznad Livna, sve golo, a dole grad i Livanjsko Polje. Iznad grada šuma Bašajkovac, kao malo dlaka na repu. Švabino Polje — razrušena stočna stanica. Sandžaklije se po običaju razbaškarile. Baš ih briga avion. Kraj ograde spavaju Arso, Voloda, Jakić. Prilična nervoza. Jakić mi objašnjava da mu je iz Bjelopoljskog bataljona otišlo kući 60 ljudi zajedno s komandantom. Tuga za kućom. To je oneraspoložilo čitavu brigadu. Kod Maiovana poginuo komandir čete, omladinac, 19 godina. Arso je strahovito nervozan i još više unosi klonulost među Sandžaklije. Vreda ih, skače s jednog predmeta na drugi. Te hoće, te neće da napadne.

Dolazi komandant glamočkih snaga, brkonja Bojić. Veli da njegove snage ne mogu da napadnu noćas. Razvučene su čitavih 15 kilometara, a osim toga nisu bogzna šta. Jedan bataljon je skoro formiran. Ima u njemu i četnika. Raspolaze s dve udarne čete, ali one su na najdaljem sektoru. Do Livna ne mogu nikako stići u toku ove noći.

Na kraju se Arso ipak odlučuje za napad ove noći, a Glamočani neka čiste okolna sela koliko mogu.

Utom stiže pismo od Prve brigade. Donosim ga u celini:

»Drugu Arsi,

- 1) Primili smo Vaše pismo od 14.00.
- 2) Apsolutno smo protiv odlaganja — svi mi iz štaba.
- 3) Ne razumem da si sada mogao da poljuljaš, zamutiš celu stvar. Bar da si odlučno rekao »ne«, a ne da celu stvar ostavljaš u zavisnosti od toga kada će i da li će stići kurir, kao i od toga da li je neko selo zauzeto ili ne. To je najgore što se moglo desiti: da stvar ostane u vazduhu. To je trebalo predvideti. Očevidno je da ti moj odgovor ne može stići na vreme, a tvoj nikako.

Mi smo svi odlučno za napad.

- 4) Prilažemo jedan izveštaj — koji nije naročito uzbudljiv.

4. VIII. 14.10

Za štab I Brigade,
Koča, Fića, Stanko.

- 5) Ubedeni smo da će Stari biti vrlo ljut.

- 6) Smatramo da je potpuno dovoljno 7 bataljona, pogotovu kada je prilaz ka Bašajkovcu nepristupačan.

K.«

Španac Lekić je dodao:

»Samo odlučno i bez zebnje. Ošinućemo ih, krucifiks, da će se čuditi.«

Prema planu napad bi trebalo ovako izvesti:

Sa severoistočne strane, gde se visoravan ispod Cincara oštro lomi u Livanjsko Polje, napada Treća brigada. Peti bataljon bi imao da očisti Bašajkovac i zauzme Vejs Kulu i Jefrem Kulu, a zatim po mogućnosti da se spusti u grad. Četvrti bataljon bi likvidirao Forić Zostinje, a jednom četom bi držao zasedu na drumu. Prvi bataljon bi napao barake, četiri kasarne i prodro u grad.

S ostalih strana napada Prva brigada s četiri bataljona. Prvi bataljon — Lovčenski — spušta se sa grebena kod Klanac Kule, jednom četom osvaja Hatlagića Tabiju, drugom drži greben, a trećom ide u grad. Drumom od Duvna ide Treći kragujevački bataljon. On pred sobom ima dva jaka objekta: manastir Goricu s dva visoka tornja s desne strane drumu, i fabriku cementa s leve strane drumu. Drugi crnogorski bataljon udara čistinom od manastira pa do stočne stanice. Ispred sebe ima masu bunkera. Četvrti, Kraljevački bataljon, juriša na stočnu stanicu i hvata vezu s Trećom brigadom i Prvim bataljonom kod kasarni.

Polazak je u 8 uveče, tako da napad treba da počne na sam grad u 10 noću.

O snazi neprijatelja imamo dosta podataka: ima ih blizu hiljadu!

Drugovi Livnjani su tu. Nestrpljivi. Oslobadaju rođeni grad. Dolazi i jedan mali dečak, Dušan Pažin, i veli:

— Ja sam pre dva sata izišao iz grada! Ništa se ne nadaju. Cuo sam

kako je Tucco policaj, rekao: »Ne valja, ne valja, Srbi i Crnogorci se bore prsa u prsa, a mi nismo za borbu iz bliza! Beže ustaše! Boje se! Trgovac Dogić je avionom pobjegao. S njim je otišao i župnik.«

Mrak se već spustio. Peti sandžački peva. S njim sam bio i na Bradini. Polako se spremamo za polazak. Bataljoni odlaze. Noć je mračna. Idemo preko vrtača. Posle više od dva časa dođosmo na prvu kotu iznad Bašajkovca. čekamo, ležerno. 22.30 — ništa. Odjednom dve bombe, pa pucnji! Počelo. Idemo još napred. Zuje meci... Samo se iz grada nešto ne čuje dobro borba. Počinje neprijateljski bacač. Brza paljba — kod jedanaestog hitca prestadoh da brojim. Meci preleću. Izveštaja još nema. Izide mesec i obasja Cincar i pašnjake iza nas. A dole iza kose — bježe se bitka.

SREDA, 5 AVGUST

Četrdeset treći dan. — Već se razdanilo. Nikakav izveštaj nam nije stigao. Skoro je šest. Pre toga pronesoše jednog ranjenog Sandžakliju. Arso i Voloda su otišli na levo krilo. I Jakić je sišao. Mirko Čuković i ja idemo ka Vejs Kuli. Dolazimo do izvora. Tu srećemo jednu sandžačku patrolu. Zaklonjena je iza zida. Meci frcaju.

— Bašajkovac je zauzet, — veli jedan drug.

Spuštamo se kroz šumu. U njoj se još puca. To naši čiste teren. Italijani su osakatili ovu lepu borovu šumu. Na jedno 200 metara ispred Vejs Kule sve je posečeno. Ispred utvrđenja nemački sistem žica, jedno deset metara dubok. Jedva predosmo na jednom kraju. Peti bataljon je ovo utvrđenje osvojio pre izvesnog vremena. Zarobio je 12 domobrana s puškomi trai jezom. Bataljon nije imao dobre vodiče. Vejs Kula je uglavnom lako zauzeta. Domobrani pucali, čak su i bombe bacali, ali kad su naši grunuli — predali su se. Razgovaram sa zarobljenim domobranima. Gladni su, ali veseli, jer znaju da ćemo ih pustiti.

Naši stoje pored zida i pucaju u grad niz liticu. Stena se diže skoro vertikalno. Sandžaklije vele da su naši u gradu. Pao je i manastir Gorica. Ostalo je svega još nekoliko gnezda otpora. Na jednoj zgradi pored reke, opkoljenoj velikim parkom, vije se hitlerovska zastava. Tu su se zatvorili Nemci. To je vila doktora Mitrovića. Dole, pored centrale, vidim ustaše kako ulaze u kuću i izlaze iz nje u civilnom odelu. Sandžaklije ih gadaju. Ustaše odgovaraju s više strana. Ovi naši momci uopšte neće da se čuvaju. Opominjem ih da uzmu zaklon. Eno, kraj mene pada mladi Filipović. Bio se isprsio na vrh bedema. Probio mu metak obe butine. Nailazi avion, moderan. Kruži, kruži, jer još ne zna šta je s gradom. Sedamo u žbun. Tu nailazim na jedan primerak novina od 1 avgusta. Gledam Vejs Kulu i setih se odjednom pesme o Starini Novaku. On je mučen u jednoj od ovih kula.

Prebacujem se na levo krilo kod Lovćenaca. Jedna njihova četa još drži greben. Žestoko ih je tukao neprijateljski bacač. Skoro na svakih deset metara rupa. Jedna mina se zabila u kamen između komandanta i politkoma i nije eksplodirala. Dole stoji Tabija, najjače utvrđenje. Pored silnog izvora — prva živa voda posle Pidriša — dođoh do Tabije. Pravo je čudo kako su naši osvojili ovu tvrđavu. Ispod nje se nalazi bunker iz koga je tukao bacač. Naši razgledaju zarobljeni češki bacač

od 80 mm i nekoliko sanduka municije. Tu je zarobljeno oko 40 domobrana i dva oficira. Naši učvršćuju postolje za bacač i spremaju se da tuku objekte u gradu. Samo još ne znaju šta da biju: da li Nemce u vili Mitrovića, kasarne, školu i župski dom, žandarmeriju, stočnu stanicu ili džamiju. Borba se u gradu još vodi. Kraj Mitrovićeve kuće neka eksplozija, kao da se dinamitom nešto diže u vazduh. Iz grada ključa. Zuje meci. Iznad same glave kurira Dragana prozuja metak. Dole Kraljevčani vrše juriš na stočnu stanicu. Tamo se utiša. Znači naša je! Artilerci su nestrpljivi. Još nikako ne stiže izveštaj u kojim su objektima ustaše. Tu je i Arso. Polazimo u grad gde je štab Prve brigade. Iskače Arso prvi, za njim Dragan, pa ja. Sjurismo se niz jarugu preko nekih zidova, pa na drum. Kraj živice leži jedan partizan pokriven čaršavom — mrtav. Malo dalje jedan seljak, ustaški milicionar, zabio glavu u potok kao da pije vodu izmešanu s krvlju. U jednom dvorištu, u hladu, iza zida, sede Koča, Fića i Stanko. Blistaju. Pretstavljaju mi jednog bubuljičavog, buljavog čoveka u civilnom odelu:

— Ovo je bojničnik Križanec, komandant odbrane Livna.

Ispih čašu maline i rukovah se s majorom. Posle mi Koča tiho reče da je major među prvima zarobljen, u ponoć. I odmah se presvukao. Već je 11 sati. Stanko mi govori kako se bitka razvijala:

Drugi bataljon je napravio herojski podvig. Po brisanom prostoru, tučen s manastira, iz stočne stanice, iz bunkera, provukao se bez gubitaka i ušao u sam grad u 12.05. Zasio je za leđa ustašama u bunkeru.

— Stoj! Ne pucaj, ovde su ustaše! — viču ustaše.

— I ovde su ustaše! — odgovaraju naši i odmah zatim otvaraju brzu paljbu.

Tu na drumu su zarobili majora Križaneca i komandanta policije u Glamoču, koji su obilazili položaje. Kada je Drugi bataljon ušao u grad, lepo se rasporedio po svim strategiskim mestima uz pomoć majora Križaneca, koji im je kazao gde se šta nalazi. Crnogorci su rešili da tu ostanu i preko dana. Drugi bataljon veli da ih je mnogo obradovalo kad su odozgo s Tabi je čuli gromki glas Pera Četkovića, komandanta Lovćenaca: »Naprijed sokolovi!«

Lovćenci su imali dosta muke s Tabijom, ali su se probili pored nje

— jedna četa — i tako ušli u grad. Posle je pala i sama Tabija.

Kragujevčani su sve do jutra stajali pred manastirskom i fabričkom cementa. Na tornju je bio mitraljez i sipao. Manastir je branilo nešto domobrana i milicionara. Utvrdili su zvonik i postavili džakove s peskom po prozorima. Ovde se junački pokazao Voja Niketić, intendant Trećeg bataljona. On je puškom posred čela pogodio oficira kraj mitraljeza. Nastala je zabuna, naši su izvršili juriš i osvojili ove dve važne tačke. Kraljevčani su takođe junački obavili svoj posao. Išli su brisanim prostorom i izgledalo je — da niko živ neće ostati. Vrlo vešto su zauzeli stanicu. Prvi sandžački bataljon vodio je žestoku borbu oko kasarni i utvrđenih kuća. Tu je poginuo komandant Moša — Momir Pucarević, potporučnik jugoslovenske vojske. Noćas pred polazak na položaj šalili smo se poslednji put.

Dok Stanko razlaže situaciju, dum - dumi se rasprskavaju o krov kuće. Bacači šaraju po gradu. U daljini, na Dinari, kod Prologa, teška

italijanska artilerija, avioni, bacači... Grmi. Odjednom jaka eksplozija na drugom kraju.

— To naši dižu most prema Duvnu! — veli Koča.

— Da nas tenkovi ne iznenade! — dodajem ja.

Iz vile Mitrovića Nemci bezobzirno biju. Ni kasarne se ne daju. Naši ih zovu na predaju, a oni vele:

— Pošaljite nam satnika, pa ćemo se predati!

Bombe treskaju. To naši pokušavaju da zauzmu hitlerovsko gnezdo. Dolazi još jedan drug ranjen. Donose i neki krvavi revolver. Iz njega je jedan naš ubijen s tri metka iz neke kuće. Ubica — neki potporučnik, brzo je posle poginuo, pa mu je krv poprskala revolver.

Avion zuji. U njemu je onaj trgovac - pilot koji nam je toliko zla naneo. Treba da se spusti. U zasedi na aerodromu čeka ga čitav bataljon. Major Križanec nam je rekao kakve znake da postavimo. Avion kruži, nisko se spušta, njuši. Mi smo bez daha! Opet ćemo imati svoju avijaciju jer su propala ona dva krajiška koja smo zaplenili u Prijedoru, maja meseca. Jedan oboren nad Banjom Lukom, drugi »štuka« otkrila. Ali, trgovac primetio nešto sumnjivo pa umakao. Po svoj prilici opazio je da nema šatora kod Vejs Kule i Tabije.

Razgovaram s majorom. Daje mi tačan raspored svojih trupa. U gradu bile tri satnije domobrana, satnija ustaša i jedno 200 milicionara — sve u svemu preko 700 ljudi. Major veli da su u Livno, prilikom poslednje Francetićeve ofanzive, stigla dva tenka, a i sam Francetić s izvanrednim opunomoćenikom Pavelića, pukovnikom Šimićem. Nisu se dugo zadržali. Odjurili su do Prologa i vratili se natrag. S njima je bio i jedan dečak od 13 godina — dželat. On je strahovito izmrcvario dva naša druga koji su tih dana zarobljeni. Koča mi daje pismo koje je Križanec uputio 29 jula pukovniku Šimiću. Evo nekoliko zanimljivih odlomaka iz njega:

»..jedan zrakoplov je bombardirao Borovu Glavu (1290) kao i naše delove u podilaženju. Žrtava nije bilo...« ... »Pučanstvo Livna većim delom partizanski nastrojeno i mnogo je inteligencije Livljana kod partizana, gdje kao domaćini dobro služe za vođe i špijunažu, dok oni koji su ostali u gradu jedva čekaju dolazak partizana.«

Skoro će dva sata. Situacija bez promene. Nemci, ustaše u kasarnama a i pojedinačno, još daju otpor. Misli se da Nemci imaju oko 30 ljudi. Idemo na ručak u samostan — kilometar i po po drumu... Sećam se mora — Dalmacije. Kuće kamene, niski krovovi, belina, sunce. Zaista smo blizu mora... Samo zuje meci. Niko se ne osvrće. Kod porušenog mosta — dva partizana zapeli pa vuku svinju za uši, a ona ni makac — skoro joj je sto kila.

— Sagnite se drugovi, šišaju ovim drumom! — veli Koča partizanima.

Samostan Gorica je divna gotska građevina. Koča me zove da razgledam zgradu. Otvaramo prvu sobu. U njoj leži ljudina u krvi. Žuto lice. Glava uvijena zavojem. To je onaj oficir sa tornja. Mrtav. Idemo na gomji sprat. Hodnik kao u kasarni. Po sobama masa praznih čaura.

Kod jednog prozora izbrojao sam preko stotinu. Prodrta vreća s cementom. U drugom kraju fratri. Jedan beo kao Balugdžić sedi na stolici i ne miče se, kao da ga se ovo ništa ne tiče. Koča započinje razgovor s jednim seoskim popom, koji je slučajno došao u grad — na toliko malom fijakeru da je čudo kako je široka fratarska zadnjica mogla da prođe kroz vrata — i ostao na dan borbe.

Ovog franjevca Koča (dominikanski đak) kuva. Nije ni čudo. Franjevci su najsiromašniji red, a dominikanci aristokratija.

— Recite vi meni zašto vi skrnavite crkvu. Zašto radite protiv onoga što treba da vam je sveto! Mitraljez pa na toranj!

I Koča sve to lepo i učtivo. A pop širi ruke i ne zna šta da odgovori.

Bacači udaraju sve češće. Dolazi Španac i kaže da je vrlo teško zauzeti utvrđenu kuću. Čim glavu pomoliš, Nemci pucaju. Ranjeno je još nekoliko drugova. Nemci su počeli da bacaju zapaljive bombe u siromašni deo grada. Zapaljeno je više kuća. Nemci su presekli i vodovod pa se vatra ne može gasiti. Razgovaramo kako da uništimo Nemce. Predlažem da se nađe šmrk i zgrada polije benzinom, pa da se posle zapali. Komandant Lovčenskog, Pera Četković — po uzoru vojnika iz Tolstojevih »Kozaka« — predlaže da se uzme stog sena i gura ispred vojnika. Odlaze patrole da nađu šmrk.

Tri sata. Dolazi kurir. Kasarne se predale. Dosad se broj zarobljenika popeo na tri stotine. Pera Popivoda, bivši intendant, junački se pokazao. Uleteo sam u kasarnu i pozvao domobrane da se predaju. Ovi Lovčenci su div-junaci.

Već se mrak spušta. Sedamo za ručak. Koča na gvardijanovo mesto. Gori kandilo. Ne gasimo ga. Ispijamo i po čašu prošeka. Lepo su živeli fratri. Masna im je svinjetina. Samo gvardijana nigde nema. Sakrio se. On je glavni krivac. On je tražio da se manastir utvrđuje.

Hirurška ekipa stigla i hitno se sprema za rad. Operacije. Ranjenici — i naši i domobranski — leže po ćelijama fratara. To su lepo nameštene sobe. U dvorištu vri. Tu je preko trista zarobljenika. Mrak je sasvim pao. Nemci biju i dalje uporno. Naši se spremaju za konačni juriš. Danas je poginulo pet drugova. Naše brigade će svaku stopu Jugoslavije zaliti svojom krvlju.

ČETVRTAK, 6 AVGUST

Četrdeset četvrti dan. — Noć smo proveli u župnikovom dvoru. Ovaj petokolonaš je uoči našeg napada seo u avion i pobegao. Naden je u njegovoj kancelariji spisak partizana i naših simpatizera. Pored jednog imena stoji: »Ima majku i dve sestre. Motriti ih.« Imovina župnikova je konfiskovana. Uzeo sam mu dve mantije i od njih dao da mi se naprave pantalone i kaput. One fočanske sasvim progledale. U ovoj lepoj građevini vrlo je živo. Stigli su i drugovi iz Petog krajiškog odreda. Njihova dva bataljona hitno se povlače na sever, jer se četnici koncentrišu oko Grahova pa mogu da navale na Glamoč. Ležerno u 3 izjutra. I noćas su naši napadali. Bombaši su izvršili juriš, dolazili vrlo blizu vile, bacili su dve bombe unutra. Osam bombi se odbilo. Poginulo je još nekoliko drugova. Prosto ne zna čovek šta da radi. Javljaju nam da stiže top iz Glamoča. To nam je velika nada.

Našao sam se sa Volodom i Jakićem. Dobili su potvrdu vesti o smrti Momira Pucarevića. Plaču. Još se jedan neprijatan događaj desio juče pre podne. Prvi sandžački prešao Bisticu i sukobio se s Kraljevčanima. Nisu u prvi mah poznali jedni druge. Izgleda da je tu poginulo nekoliko drugova. Kraljevčani su čak juriš izvršili i zarobili dvojicu iz Prvog sandžačkog.

Dolazak jednog šofera iz vile Mitrovića uneo nam je novu glavobolju. Njega su Nemci poslali do hotela Čavre Ivića da uzme mleka za ranjenike, a on im se nije više vratio. Evo šta nam je ispričao:

— U zgradi se nalazi 120 ustaša i desetak Nemaca. Glavni komandant je direktor rudnika, major Jorgo, a od ustaša natporučnik Vodopija. Hrane imaju dosta: 300 kilograma pasulja, konzervi. Vodu vade iz reke i potoka. Neće se predati! Ako budu morali da izginu, zapaliće 3.500 kilograma dinamita. Sve je spremno!... — zadihano govori mladić.

— Tri hiljade pet stotina kilograma dinamita! — češka se Španac po glavi. — Taman pola varoši da odleti uvis!

— Bacač im ništa ne može, jer su stavili džakove s peskom na krov. Noćas su dve bombe ubačene. Dvojicu su ubile, a deset ranile... Oni se nadaju pomoći. Veruju u Francetića. Juče su uzeli četiri pak - papira i napisali crnim imalinom: »pomoć« — tako da pilot može da pročita. Jorgo je ljut na domobrane i ustaše. Veli: »Sramota, za dva sata pade Livno«. Vezu održavaju pomoću žena. Juče je dolazila seljanka Kavurka do svog muža. Dobijali su i hranu iz hotela »Đidić«. Mene su poslali po mleko za ranjenike... Gore u vrhu bašte nalazi se 50 bačvi benzina i gasa. Najviše se boje da to ne dignete u vazduh, jer bi se od toga kuća zapalila...

Utom stiže Marko s intendantima. Brzo se piše pismo na nemačkom majoru Jorgu da se preda, a Koča izdaje naređenje da se ulice dobro posednu, da se naprave barikade, jer u slučaju probijanja neprijatelja može svašta biti.

Pred podne top stiže iz Glamoča. Samo je pitanje da li da tuče vilu? Šta će biti ako Nemci zapale dinamit? Čitav grad odleteo bi u vazduh. Pitamo stručnjake. Veljko veli da bi svega desetak okolnih kuća odletelo, a na ostalim bi se porazbijali prozori.

Ceo dan zuje meci. Posle ručka otpočeše bacači. To Nemci biju. Podoh u varoš da pregledam štampariju. Ponovo će »Borba« izlaziti. Idem da šijem pantalone od mantije odbeglog župnika. Napolju nose ranjenog druga u ćebet. Drugi teško korača. Parče ga udarilo u slepočnicu. Bacač je pao usred naše grupe kod škole — jedanaest ih ranio.

Jedan krojač sav prebledeo. Ne može da radi. Sve mu ruke drhte:

— Krv! Ranili čoveka! Strašno! ...

A dva partizana iz Drugog crnogorskog, koji su dosad po sto bitki vodili, čude se ovom čoveku, koji je manje-više nastavio onaj mirnodopski život od pre 6 aprila:

— Ranili, pa ranili... Zato je čovek da gine. Bolje od zrna nego u krevetu od pretovarenog trbuha.

Stigao je i Đido. Utom dovedoše gvardijana s tavana. Tamo se krio. Zanimljivo je suočenje gvardijana i jednog oficira koji je zarobljen u

manastiru. Oficir uteruje u laž gvardijana i veli da je on tražio da se manastir utvrđuje. Gvardijan čuti. Drug Marko kaže gvardijanu neka ide u svoju ćeliju.

Dido posle pravi viceve s onim seoskim popom:

— Recite mi, velečasni, kako ste se tako ugojili, šta ste jeli jer bih i ja hteo da se ugojim?

A pop se zbunio:

— Obična jela.

★

Zarobljeno je dosta ustaša. Među njima je neki učitelj Kajić, oficir, komandant Glamoča. Dva ga čoveka terete da je vršio pokolje po Hercegovini. A on veli da uopšte tamo nije bio.

U toj grupi je i neki mesar, Murgo Hasan, plav, otupeo momak.

— Koliko si Srba bacio u jamu?

— Svega dva!

— A što?

— Silom! Naterali me drugi!

Večeras je otpočeo da radi Vojni sud od tri člana. Saslušava pohvatane ustaše. Presude se odmah izvršavaju. Sutra će biti izrečena presuda Kajiću i Hasanu Murgu.

Kreće prva grupa. Idem i ja za njima. Izlaze mi pred oči naši drugovi. Šta se radi u Beogradu: ljotičevci uprežu naše drugove u fijaker i pod bičem teraju, u Banjičkom logoru u Beogradu 180 ljudi u sobi umiru od gladi... Tamo je bila Olga... Vetar ruši po samostanskom vošnjaku ... Ali, kakva razlika. Kod nas je izvršenje smrtne kazne samo tehničko pitanje... Ovi zlikovci — ustaše poklali su na hiljade ljudi, mučili ih na zverski način, a ovde kod nas nijedan nije dirnut... Mi smo ljudi, ali neprijatelja mrzimo, mrzimo i istrebljujemo.

šest ljudi ide po mraku; za njima Lovčenci sa puškama na gotovs. Gazimo po rupama, mrak je pa mi se čini kao da smo u barci i kao da nas talasi udaraju.

Dole u jaruzi sevaju puške i pri svetlosti gomila se ruši. Jauci. Lovčenci nisu vični streljanju. Oni u borbama uništavaju neprijatelja. Opet svakom metak u glavu. Opet jauci. Posle trećeg plotuna začutaše. Vraćam se s Veljkom. Dum - dum meci lete. Nemački bacač se još po koji put prolomi... Ponoć je prošla ... Iza brega, u jaruzi, pucanj revolvera. Sigurno se opet čuo jauk. Veljko misli o svojoj drugarici koju je Draža streljao na Ravnoj Gori... Ja mislim o Vitasu, Đuri, mislim o Olgi... Mrtvi umorni ležerno na prašnjavi pod gvardijanove kancelarije. Ujutro u 3.30 napad na tvrđavu topom... Probijen je zid, nanišanjeno, samo se čeka zora... Tako nas san savlada.

PETAK, 7 AVGUST

Četrdeset peti dati. — Top nas nije probudio, a ni eksplozija 3.500 kilograma dinamita. Tek oko sedam sati saznajemo šta je. Ispaljeno je pet metaka; svega je jedan probio unutra, ali Nemci osuli žestoku paljbu tako da su nam bacačem ranili tri topdžije. šta sada da radimo? Ne

ostaje ništa drugo, nego da kopamo tunel. Pioniri vele da je za to potrebno najmanje dva dana.

Oko osam dojuri Mijalko Todorović:

— Nemci! — i zgrabi mašingever, ali se smeje.

Posle desetak minuta uvedoše pet ustaša, sve mladići. Ni jednom više od 20 godina. Jedan krvav po čelu. Udario ga naš stražar kad je pokušao da odreši ruke i beži. Drugi je pre njega umakao čitavih 200 metara, ali je Đido bio tu, uzeo pušku od jednog partizana, mirno je naslonio na ogradu i od prvog metka ustaša je ležao u paprati. Bio je mrtav.

Pitam onih pet ustaša:

— Je li vam top štete napravio?

— Ubio je u jednoj sobi 20 ljudi!

Za to vreme tvrđava se bila predala. Na naše iznenađenje u njoj nije bilo ni 30, ni 120 već 200 ustaša i Nemaca. Oko 9 izjutra oni su poslali pregovarača i istakli belu zastavu. Mi smo ostali pri jučerašnjim uslovima. Posle je počela da izlazi grupa po grupa. Major Anton Jorgo, debeli Bečlija, inače bivši vlasnik hotela u Podgori, u Dalmaciji, stari je austriski oficir i član Socijaldemokratske stranke do 1933, a zatim kandidat Hitlerove partije. Ima nečeg ritterskog u sebi... Pozvao je Koču unutra na časnu reč. Koča je ušao i pitao ga da ne digne dinamit u vazduh.

— Zajedno bismo odleteli u vazduh ... Uostalom dao sam reč...

Koča je uz svetlost električne lampe obišao tu tvrđavu. Zaista jezivo izgleda. Dinamita nije bilo 3.500 kilograma, već 6.000! Sve je bilo spremno da se digne u vazduh. Bivši major »K. und K.« ovako govori:

— Ja se nikad ne bih predao da nije bilo ovih kukavica ustaša, koji su me za rukav vukli. Molim da mi se dozvoli da mog druga sahranim s vojnim svečanostima. (Od granata je poginulo 20 lica, među njima i jedan Nemač) ... Top nam je mnogo štete naneo... Satisfakcija mi je što sam se predao hrabrim borcima ...

Svi zarobljenici su krenuli kroz varoš s rukama uvis. Prvo su išli domobrani, a za njima ustaše i civili. Na kraju Nemci. Ustašku kolonu je vodio natporučnik Vodopija, visok čovek. Bio je, na žalost, radnik, pa su ga frankovci u Belgiji zatrovali. Još od 1933 je zakleti ustaša, španac veli da je u Belgiji napadao na prodavce naših novina. Posle 6 aprila počeo je da čini čuda. Priča se da je ubio preko 500 Srba. Inače je bio »na školama« u Italiji.

— A ti si Vodopija?

— Nisam ja taj. Ima nas četiri. Ja sam Jakov Jozin, nisam ja Ante!

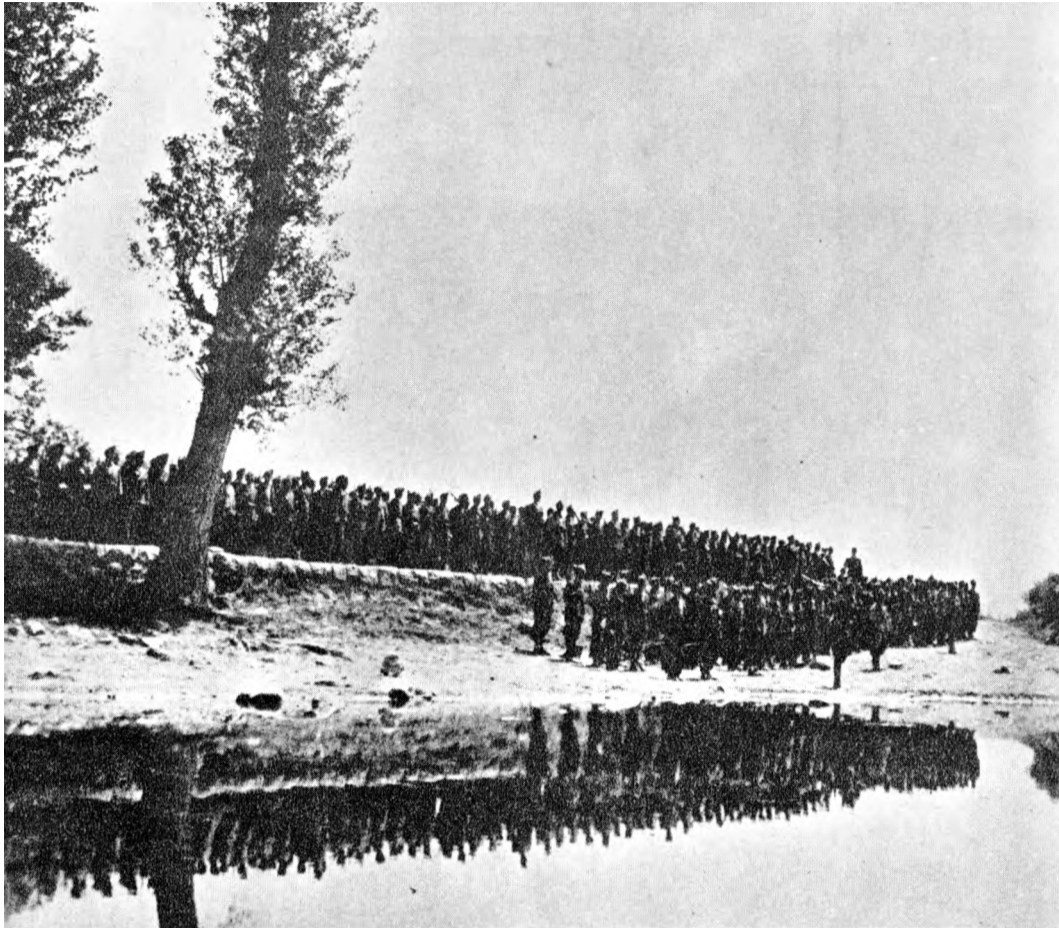
Za njim ide jedna devojka, crna, visoka. To je logornica u Livnu, inače živela u Sremskoj Mitrovici. Pitam je za Žocu Mesarovića:

— Njega nema, a stari mu je živ.

Onaj debeli Nemač neće da drži ruke uvis. Seda na zemlju pored velikog kožnog kofera i bele pudlice. Kraljevcin viče na njega, ali ga ne dira. Neka mršava Švabica, izgleda da je žena majora Jorga, sela je pored njega i vrišti:

— Hans! Hans!

Pun hodnik ustaša s rukama uvis, i partizana s puškama na gotovs.

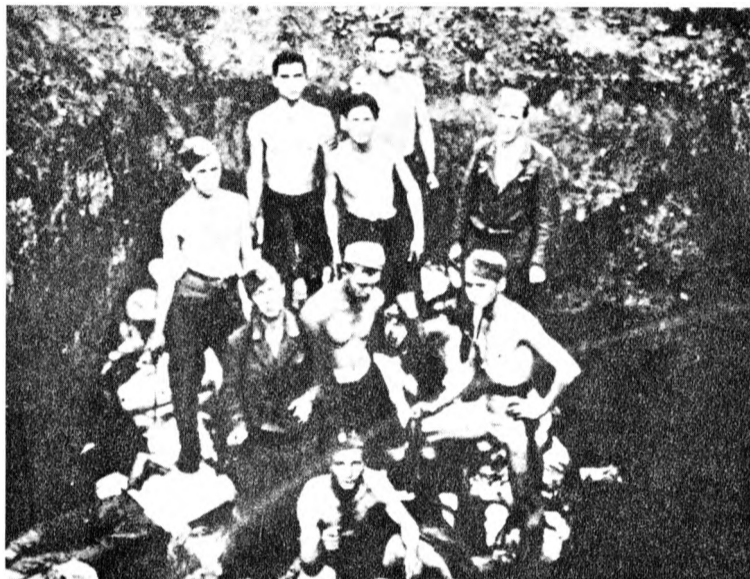
PREDAJA ZASTAVE PRVOM HRVATSKOM BATALJONU,
U MAJU 1942

ŽETVA 1942 KOD DREZNICE. POD ZAŠTITOM
PARTIZANA SELJACI SU POŽNJELI ŽITO KOJE
SU ISTO TAKO POD ZAŠTITOM PARTIZANA
POSEJALI

ZBOR U SKALJICU KOD BRINJA, U JULU 1942.

USTAŠE

U JAMI. NEPOSREDNO
POSLE KLANJA USTASKI
ZVEROVI STOJE NA
SVOJIM ŽRTVAMA

USTASA PRED JAMOM
ZABADA NOŽ U LEDA
SVOJIM ŽRTVI.
U POZADINI SE VIDI
KAKO USTASE DOVODE
JEDNU ŽENU NA IVICU
JAME

NA IVICI JAME.
USTAŠKI OFICIR PUCA
IZ REVOLVERA NA ŽRTVU
U JAMI

CETNICI

GRUPA ČETNIKA
I USTAŠA

(Snimljeno u Hrvatskoj 1942)

ČETNIK
(sa šubarom)
i kokardom kralja Petra)
NAZDRAVLJA USTAŠAMA

CETNICI - KOLJAŠI U ŠUMADIJI. Levo: PRVI UDAR NOŽEM. Desno: KASAPLJENJE ŽRTVE

LIVNO 1942. IZNAD LIVNA NA BREGU VIDI SE VEJS KULA

POVORKA RANJENIKA NA DRUMU KLJUČ — PETROVAC
U JESEN 1942

MILOVAN ĐILAS

IVO-LOLA RIBAR I MILOVAN ĐILAS U SUMI KRAJ GLAMOČA, SEPTEMBRA 1942

NARODNI ZBOR U GLAMOCU SEPTEMBRA 1942

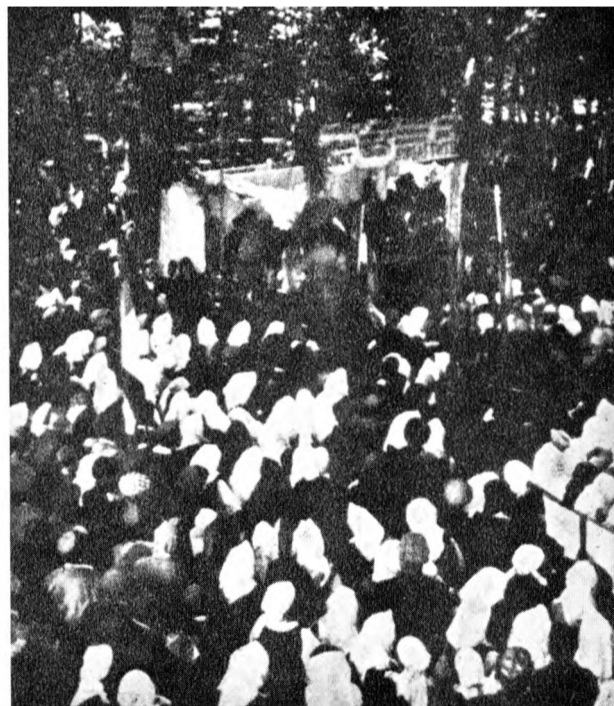

ZBOR ŽENA U DRVARU SEPTEMBRA 1942

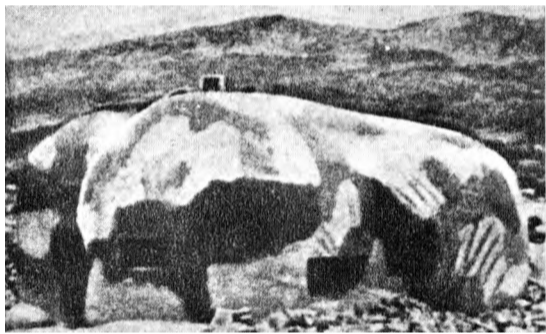
VILE »DANICA« I »MILEVA« KRAJ GLAMOČA U KOJIMA JE BIO SMESTEN VRHOVNI ŠTAB U SEPTEMBRU 1942. »Opet smo dobili krov nad glavom. Smestili smo se u dve vile: »Danicu« i »Milevu« 700 metara od grada, u borovoj šumi.«

SELJACI NA PRIREDBI POZORISTA NARODNOG OSLOBOĐENJA U PETROVCU, OKTOBRA 1942

U JESEN 1942 GODINE NA POLOŽAJU KOD MLINIŠTA BORCI PRVOG BATALJONA PRVE PROLETERSKE BRIGADE ČITAJU »BORBU« KOJA JE IZLAZILA U DRINICIMA. »BORBU« ČITA SAVO MASKOVIC, PUSKOMITRALJEZAC U PRVOM BATALJONU, MASKOVIC JE POGINUO U DECEMBRU 1944 NA SREMSKOM FRONTU KAO KOMANDANT OSME CRNOGORSKE BRIGADE. PROGLAŠEN JE ZA NARODNOG HEROJA

JEDAN NEPRIJATELJSKI BUNKER KOJI SU PARTIZANI OSVOJILI U BOSNI KRAJEM 1942

NA OTVORENIM VAGONIMA PARTIZANI KREČU IZ MLINIŠTA NA POLOŽAJ, NOVEMBRA 1942

PARTIZANSKI VOZ NA STANICI MUNIŠTE, NOVEMBRA 1942

JEDNA DALMATINSKA
BORBENA JEDINICA U MARSU

USTANAK U DALMACIJI.
NOVEMBRA 1942.
DALMATINCI ODLAZE
IZ SPLITA PREKO
LIVANJSKOG POLJA
ZA GLAMOČ

Jedan fratar, onaj mali doktor filozofije — istorija i geografija — belih brkova, ide mirno kroz gomilu — prekrštenih ruku!

Pošao sam s Đidom u Livno, do kuće Mitrovića. I mi se guramo kroz hodnik. Nastaje gužva. Seljak Radeta, temeljit čovek četrdesetih godina, iz sela Gubera, čuo da su ustaše pohvatane, pa došao da prepozna svoje krvnike. Među prvima je prepoznao Smaju Čakara, koji je 450 Srba vezao prilikom bacanja u jamu i koji je i njega vezivao, ali se Radeta izvukao.

— Dajte meni da ga svežem. On je mene vezivao!

Stražar mu je dozvolio, ali mu je rekao da ne sme tući ustašu. Radeta dobro pritegao ustašu, pa ga onda zviznuo svom snagom. Tako se gužva napravila.

Dido, Mitra i ja odlazimo do kuće Mitrovića. Lovčenci stoje napolju. Nikog ne puštaju. Okolni zidovi i prozori izrešetani mecima. Jedna kuća kraj tvrđave sasvim porušena od našega bacača. I krov vile je načet. Nalevo u dvorištu bunker, dobro utvrđen, u sredini onaj famozni bacač, upravljn skoro vertikalno, jer je poslednji put tukao naš top na 70 metara rastojanja.

Na belim vratima tehničkim slovima ispisano:

Hansa — Leichtmetall A. G.

Berlin, Zagreb, Athen

Büro Livno

E, nećete više iskorišćavati, gospodo Nemci, naše radnike! Partizani su vam ovde smrsili konce.

Sva je kuća jedna uskomešana masa luksuznog nameštaja, finih pisanih mašina, kartona, čaura, balskih haljina, teških kofera, zavoja i krvi. Idemo uz stepenice. Na gornjem spratu, desno, udarila granata i pobila oko 20 ljudi, među kojima je bilo najviše ranjenika. Evo, ovaj kraj mojih nogu bez glave je, ovome tamo izbila je kost kroz butinu. Po zidovima rupe od parčadi granate i krv. A ovo je nekada bila spavaća soba doktora Mitrovića, koga su ustaše bacile u jamu. Za njim je otišla čitava porodica. Čerku od 13 godina prvo je silovalo 10 ustaša, a sada ih ovde leži 20, bez glava ... Strašni sud je došao ... Niko neće umaći narodnoj ruci. Ona je i brza i dostižna. U ovoj kući je strahovit smrad. Pošao sam napolje da odahnem. Jedan mi Lovćenac dade najfiniji sapun »Elidu«. Dobro su živeli ti nemački psi...

Narod je razdragan. Ljudi (muslimani 95%) sede pred kafanicama i kavenišu. Nailaze domaći partizani, ispeglani, umiveni, izbrijani, u novim košuljama, s puškom o ramenu i nekako gordo, razdragano rukuju se sa svojim zemljacima. Eno ga i naš vodić od one noći — u dugačkim pantalonama. Kada ćemo tako mi stići u Beograd? Eh, što bih voleo da prođem kroz Poenkareovu, da zavirim kod »Ginića«, »Muse«, »Dve megdandžije« i s revolverom pojurim one bandite: Lolu Dimitrijevića, Jovana Običnog, Jocu Tanovića, Milovana Popovića i x!⁷ Svratio sam predveče u sud. U sudu su Marko, Koča i jedan domaći partizan iz štaba bataljona Zirojevića. Koga pošalju desno — smrt, ko ide levo —

⁷ Za x sam po dolasku u Beogradu doznao da se dobro držao, pa zaio ovde ime ne objavljujem, jer sam bio u zabludi.

istraga se nastavlja. Vodopija, Smajo Ćakar i ostale ustaše osuđeni su na smrt. Citavo Livanjsko Polje došlo da svedoči. Dokazi — desetak jama u koje su bacani Srbi. Saslušava se logornica u Livnu. Veli da je imala uspeha samo kod dece do šeste godine. »Kod starije djece nisam uspjela, zatrovali ih roditelji partizanskim duhom.« Pronađena je prepiska ove ustašice. Istovremeno je živela s četiri čoveka i krila to od sve četvorice. I ona je osuđena na smrt.

Doveden je u štab brigade neki ruski emigrant koji je živio u Livnu. Glup čovek dozlaboga. Prvo se nešto bunio, a jedan mu drug kaže da je bio činovnik kod Nemaca, da se to zna i da treba »da spusti durbin«.

Rus je skočio i počeo da govori povišenim glasom:

— Durbin, to nije tačno! Nikakve vojničke stvari kod sebe nisam imao.

Preko dve stotine i pedeset domobrana biće pušteno kućama. Neki Anton Borovec, iz jednog sela negde u severnoj Hrvatskoj, objašnjava kako ne voli pušku:

— Ja ne volim da pucam! Dragi ljudi, otac mi star...

— A koliko si metaka ispalio? — pita ga jedan kurir.

— Jedno stotinu.

Naš se kurir zgrnuo.

— Ali sam ih skoro sve žmureći opalio. Nisam gledao kuda pucam. Partizana ciljao nisam.

SUBOTA, 8 AVGUST

Četrdeset šesti dan. — Vraćao sam se kući, u našu šumu na Cincar. Jašemo drumom. Veliki broj seljaka iz okolnih sela hita u grad, a iz grada odlaze izbeglice koje su se tu sklonile od nas. Sada su ti seljaci videli da ne koljemo, pa se slobodno vraćaju kućama.

S nama je i Vlado Šegrt. Peta brigada i Hercegovci, posle našeg odlaska, mnogo su štošta pretrpeli. Spremili su se da 23 jula napadnu Kalinovik, a 22 jula navalilo je na nas preko 2.000 četnika Vasojevića, Nevesinjaca i onih rda iz Kalinovika. Naši su se povlačili i sve uz borbu stigli do Prozora. Čak su i na Treskavicu morali da se probijaju kroz četničke zasede. Jedan se bataljon bio izgubio na Zelengori, ali je i on stigao ovih dana. Veliku muku su im zadavali ranjenici i izbeglice... Tri deteta su se usput rodila. Avioni su im smetali. U Grandićima je jedan avion bacio svega jednu bombu i ubio dvadeset i dva druga. Svega se jedan spasao. Na pruži su ih dočekali Nemci. Bila je žestoka borba. Naši su ubili 32 Nemca i zaplenili 8 konja. Mi smo imali 35 mrtvih i ranjenih. Nemci i ustaše su nam usput postavljali zasede. U Crnoj Gori i Hercegovini, priča Vlado, strašan je teror. U Banjanima ima šest žandarmerijskih stanica umesto jedne. Zabranjen je saobraćaj između opština. U svakom plemenu po konclogor. Nema naročitih vesti od naših gerilaca. U Nikšiću su ubijena dva italijanska viša oficira. Bacio je bombu drug — keiner i sam poginuo tom prilikom.⁸ Oko Banjana bilo je napada na italijanske trgovce. Ali podataka nema. Prema nekim vestima, u okolini Gacka nalazi se Draža Mihailović. Vlado Šegrt veli da

⁸ Ovaj se drug zvao Lujo Davičo, igrač baleta iz Beograda.

je u južnoj Hercegovini odlično. Herojski se držala sestra Rada Pravice — Dragica. Nju su četnici zarobili zajedno s našom bolnicom još u junu mesecu. Mučili su je dugo. Na gubilištu je klicala partizanima i Rusiji. Njenog brata Rada Pravicu, sudskog pripravnika iz Šuma kraj Trebinja, takođe su ubili, četnici su ga predali Italijanima, a oni su izvršili streljanje.

Dok smo tako razgovarali i jahali po visoravni iznad Livna, naleti jedna »Savoja«. Triputa je kružio nad Livnom, ali ništa nije bacao. Pop Vlada mi dade flašu s prošekom. Triputa nazdravih avionu, a posle poterah konja u galop. Stigli smo u četiri sata posle podne u naš logor u šumi ispod Cincara. Pozvao me Stari, pa sam mu dugo pričao kako je tekla borba za Livno, kakvo su veliko junaštvo pokazali naši bataljoni. Posle sam otišao u naš kolektiv — pop Vlado Zečević, Pavle i Branka Savić, Zoran Žujović i Fjodor Mahin. Zima je, pa smo naložili veliku vatru. Stari Mahin mi je nacrtao plan odbrane Livna i pravac nadiranja naših bataljona. Dovedi smo i 12 konja komore s hlebom, brašnom, šećerom ...

NEDEUA, 9 AVGUST

Četrdeset sedmi dan. — Velika se međunarodna borba vodi oko nas. London pumpa laži o Draži. Eto, večeras veli da »Sandej tajms« kaže da engleska vojska studira Dražinu taktiku. Moskva večeras daje koncert za naše borce. Komesarijat unutrašnjih dela, najvažniji komesarijat, odnosno njegov hor pod rukovodstvom Dunajevskog, pevao je u čast boraca - partizana. Sedeli smo pod Jozinim borom i slušali svi zajedno. Tu je i Savo Kovačević i Blažo Jovanović. Velika se borba vodi oko nas.

PONEDEUAK, 10 AVGUST

Četrdeset osmi dan. — Lepo iznenađenje. Dolazi danas kod Starog štab Prve krajiške brigade. Na čelu ide jedan stariji, poguren čovek, i poštapa se. Kad je prišao blizu mene, nasmešio se i zagrlio me:

— Zar me ne poznaješ, ja sam Ivica!

Nikako nisam mislio da je to slavni Ratko, komandant Prve krajiške brigade, koji je, pored ostalih, junačkih podviga, izvršio i onu akciju u oklopnom vozu između Prijedora i Novog. Mnogo je ostario pa ga nisam mogao poznati. A stari smo drugovi. Ivica Marušić je meni i Eli ju Finciju dao u Zagrebu 1937 godine Zogovićevu zbirku pesama »Plameni golubovi«, koju je policija zabranila i gonila. Na zemunskoj stanici Finci ja uhvatiše agenti, a ja se provukoh s mojim koferom na beogradskoj stanici. Otada više nisam video Ivicu.

Priča Ivica o svojoj brigadi, sve ljuti Krajišnik. Ima nečeg anarhističkog u njima... On veli da su to silni borci, ali slabo politički izgrađeni. Ima političkih komesara skoro nepismenih. Inače je to prava lutajuća brigada. Većina ljudi s Kozare — nemaju nigde nikoga. Tako su ti seljački sinovi odvojeni od svojih frontova, jer sela više nemaju.

Stari večeras veli da je već formirana Druga krajiška brigada u kojoj takođe ima dosta kozaračkih partizana. Uskoro će se stvoriti i Treća brigada iz Krajine.

Večeras sam Veljku iskucao naredbu za napad na Kupres.

UTORAK, 11 AVGUST

Četrdeset deveti dan. — Kolika je sreća kada sretnoš starog druga za koga si mislio da je već davno poginuo, da je nestao u ovom našem ratu. Večeras dođe u naš logor i Drago Mažar. Decembra 1936 godine, kada sam se vratio iz Španije, pozvali su me banjalučki studenti da im govorim o borbi španskog naroda. »Politika« mi je saopštila da ne smem držati predavanje. Ja sam ipak otišao. U Banjoj Luci na predavanju frankovci otpočeli demonstracije, bacali kamenje kroz prozor, presekli struju. Mi se nismo dali. Skočio je Drago Mažar na govornicu i rekao: »Drugovi, održaćemo predavanje uprkos svega«. A sam je otišao pred zgradu da odbije frankovce ako opet dođu s kamenicama... Sedimo večeras kraj vatre i pričamo o tome... Posle predavanja odveo me je Drago svojoj kući, negde preko Vrbasa. Upoznao me sa svojim bratom šošom, koji je zajedno s Mladenom Stojanovićem digao ustanak na Kozari. Video sam i njegovu majku, hrabru ženu, koja je baš tih dana digla sekiru na žandarme kad su došli da joj hapse trećeg sina, Ivicu. Čitavu noć smo sedeli u kućici pored Vrbasa i pričali, šoša je čitao svoj referat o teškom položaju naših mornara... I noćas smo Drago i ja dugo razgovarali. Ivica je poginuo. Otišao je 1941 sa zadatkom u Jajce, tu ga prepoznali i ubili.

Drago je sobom doveo deset drugova Krajišnika za Prateću četu Vrhovnog štaba. Razgovaram s tim drugovima, svi iz okoline Drvara, šumski radnici. Divni momci. Jedan od njih priča mi za Dragu Mažara da je veliki junak. Prebukao se u domobransku uniformu, poveo sobom još deset drugova u domobranskim uniformama i umarširali u Banju Luku, rodni grad Drage Mažara. Prošli su s jednog kraja na drugi, ušli u jednu kasarnu. Drago izgrdio vojnika na kapiji što ga nije propisno pozdravio, zatim pozvao čitavu posadu, pedesetak ljudi, u stroj i, onda, zajedno sa svojim drugovima okrenuo na njih mašinke, razoružao ih, pokupio puškomi trai jeze i municiju i izgubio se iz grada.

Uveče nam stižu Zoran i čika Deva. Zamalo što nisu izginuli u Livnu. Čika Devi se otšrafila defanzivna bomba Kragujevčanka i eksplodirala deset metara iza njih. Srećom nikom ništa nije bilo.

Danas su stigli Fića, Koča i Voloda. Poslat je Namac u Mostar da zamenimo osam Nemaca za naše pohapšene drugove. Arso je saznao da će Italijani otpočeti ofanzivu na Livno 17 avgusta, iz Mostara. Tako su oni odgovorili na jedan zahtev ustaša. Nama je taj odgovor pao u ruke.

SREDA, 12 AVGUST

Pedeseti dan. — Lepe su naše večernje vatre, pa čak i u ovoj šumi na Cincaru, gde nema vode. Večeras Krajišnici pevaju pesmu o Marku Krndiji,⁹ dosada najlepšu stvar koju sam čuo u ovom našem ratu:

* Krndija - Marko Orešković, član CK KPJ, član CK KPH, rukovodilac narodnog ustanka u Lici, ubijen od četnika prvih meseci borbe.

*Nema drugara, nema partizana
Kao što je bio Krndija drug,
A sada njega, njega
Crna zemlja krije, krije,
I zelena trava krije njegov grob.*

*Ustani, druže, drugari te zovu, zovu,
Ustani, druže Krndija.
Proleterska klasa izgubila druga, druga,
Krševita Lika pravog boljševika.*

*Izdajice, žalosna vam majka,
Platićete Orešković Marka;
Marko je vođa u Španiji bio, bio,
U pravednom ratu borbu, borbu je vodio ...*

Krajišnici dirljivo pevaju. Starom suze u očima:

— E, moj Marko, uvek si bio nasmejan...

★

Noćas stiže kurir s Kupresa. Nismo ga zauzeli. Veljko javlja da su gubici bili prilični. Između četrnaestog i petnaestog napad će se ponoviti. Učestvovaće i Krajiška brigada.

ČETVRTAK, 13 AVGUST

Pedeset prvi dan. — Naša radio veza dobro radi. Pre neki dan se javio Lola. U Srbiji dobro. Postoji rukovodstvo. Osnovano je pet novih odreda. Ofanziva na Jastrebac slomljena. Odbijeno 20.000 Nemaca, Bugara i nedićevaca. Odred na planini Kukavici takođe se održao.

Jutros se javio i Beve. Italijani su obustavili ofanzivu. Išli su sa pet divizija i prodrli linijom Ljubljana — Kočevje — Sušak — Ogulin. Živu snagu odreda smo sačuvali. Neprijatelj je počinio zverstva. Sve su spaljivali. Slovenački partizani su napali Jesenice i Kamnik. Italijani su obustavili ofanzivu i povukli se dalje. Izgleda da je naša ofanziva u Zapadnoj Bosni poremetila plan okupatora.

PETAK, 14 AVGUST

Pedeset drugi dan. — Đido treba da krene u civilizaciju. Istočnu.¹⁰ Moramo se što pre sastati s našim istočnim susedima. Možda će još neko poći s njime. O tome smo ceo dan pričali pod šatorom. Kiša je sipila. Nismo mogli da radimo »Pregled«. Prljavi smo mnogo, jer nema vode. Ali dobijamo po 750 grama sira na dan. Sjajno sam se popravio. Pantljičara je crkla, a vukao sam je sve od Podromanije, od decembra prošle godine, čak sam počeo da se gojim. Opet imam snage za ovu zimu.

¹⁰ U Beograd.

SUBOTA, 15 AVGUST

Pedeset treći dan. — Ceo dan smo sedeli u skloništu »Zirojevića« u kršu, i spremali četvrti broj »Pregleda«. Po mraku smo se jedva vratili. Zatičemo Crnog pored vatre. Ni novi napad na Kupres nije uspeo. Pet puta smo ga napadali. Grad leži usred ravnog polja, a sve su kuće od kamena — utvrđene. Pravilno treba osmotriti ovu bitku. Tu je neprijatelj skupio svoje najbolje snage iz čitave Bosne i pokušao da se probije ka Duvnu i Livnu. Mi smo ga suzbili i stalnim napadima na Kupres prikovali smo te njegove snage, tako da nije mogao da vrši ofanzivu na drugom mestu. U Kupresu su Pavelićeve najodabranije snage. Bore se na život i smrt. Idu stojeći i pucaju iz puškomitraljeza.

Borbe su bile žestoke. Prsa u prsa. Gubici su veliki i na jednoj i na drugoj strani. Prilikom poslednjeg napada Četvrta brigada imala je 68 mrtvih i 80 ranjenih, jedan njen bataljon se probio u grad, ali se morao povući; Krajiška brigada 85 izbačenih iz stroja, od kojih

14 mrtvih. Poginuo je Simo Šolaja, komandant »Iskre«, i Dušan Metlič, komandant »Pelagića«. Poginuo je i Špiro Mugoš, zamenik komandanta Četvrte brigade. Naši bataljoni upadali više puta u grad, ali je svaka kuća utvrđena. Neviđena junaštva su bila. Našima nestala municija. Sredoje Urošević, komandant Čaćanskog bataljona, dograbio kamenicu i udario jednog ustašu u leđa. »Jaoj, bomba!« — razderao se ustaša. »Nije bomba, nego kamen« — dodaje drugi. Neki partizan pronašao poslednju bombu i dodao je Sredoj. »Opet kamen« — teši se ustaša. A bomba — eksplodirala!

U ovom napadu su učestvovali Hercegovci i bataljon Sandžaklija. Ni njihovi gubici nisu mali. Ali i ustaše su imale strahovite gubitke. Tu, u Kupresu, skupili su svoje najbolje. Krv naša nije uzaludna. »Ako padne Kupres, onda partizani mogu da sednu u voz pa pravo u Zagreb« — rekao je jedan zarobljeni ustaša. Nije mnogo preterao. Ako uništimo Francetićeve »Crnu legiju« pola posla je gotovo s Pavelićevom vojskom.

NEDEUA, 16 AVGUST

Pedeset četvrti dan. — Posle dvadeset dana logorovanja po šumama Cincara podosmo pred mrak u Glamoč. Kiša nas čuva od aviona. Kod Starog neki seljak, musliman, ćućori. Traži se pisaca inašina i tabak cigar - papira. Tajna se rasvetljava. Taj je seljak naš stari simpatizer. Donosio nam je još ranije puške i municiju. Živi kraj samog Kupresa. Veli da su ga poslali neki muslimani iz grada i hoće da se predaju. Njih ima 720. Ogorčeni su na Francetića zato što je primio 48 četnika i dao im automatsko oružje. Muslimani traže garanciju, a oni se obavezuju da pobiju Francetića i da prebegnu na našu stranu. Stvar zanimljiva. Da muslimanske mase otpadaju od Pavelića — jasno je, ali da li je taj proces toliko sazreo da stupaju s oružjem u ruci protiv njega — drugo je pitanje.

Sve u svemu, Stari im posla pismo da ponesu igle sa automatskog oružja, da pobiju što više francetićevaca i da iziđu na Vrata. Lozinka

»Alah je veliki«, — »Alah je s nama«. Napad je određen između 19 i 20. avgusta. Taj mršavi seljak pođe s nama. Rastadosmo se iznad Glamočkog Polja. On ode za Livno, a mi nizbrdo u polje...

PONEDELUK, 17 AVGUST

Pedeset peti dan. — Ima li lepše stvari od štale pune sena posle šest sati marša po vrleti? Legli smo na seno i slatko spavali do tri i po. Jedva smo ustali, opilo nas seno. Pošli smo za Glamoč. Zastajemo u Vrbi — desetak napuštenih kuća. Ustaše sve poubijale. Otkivamo vrata jedne kuće i smeštamo se na gornji sprat. Sve je prazno, pusto. Izvetrio svaki miris čoveka. Na drumu smo. Projuri automobil, naš partizanski automobil! Prvi put ga vidimo posle Foče. Do podne smo spavali, a posle pođosmo na konjima — drumom! Neobično za partizana! Glamoč je razbacana planinska varošica. Krajišnici su ga napali 10. jula, a osvojili tek 20. Ustaše su se branile iz škole i još nekoliko zgrada. Zidovi su išarani mecima. Oko 300 ustaša i milicionara pobjegli su noću, po oluji, u Livno, gde su kasnije svi bili zarobljeni. Glamoč je dosta pust, ali nije tako sumoran kao opljačkani i uništeni gradovi Istočne Bosne.

UTORAK, 18 AVGUST

Pedeset šesti dan. — Opet smo dobili krov nad glavom. Smestili smo se u dve vile, »Danicu« i »Milevu«, jedno 700 metara od grada u borovoj šumi. Neki splitski trgovci sazidali su kuće i dali im imena svojih žena. Prijatno je posle morske zapare doći u borovu šumu na planinski vazduh. Od tih lepih vila — sada razvaline. Italijani čak povadili pod. Sve peći i prozori razvaljeni. Ipak je prijatno kad imaš krov nad glavom. Glamoč je dosta opusteo. Prvo su srpski bogataši umakli za Split, posle došli ustaški pokolji, ustanak, borbe. Računa se da je od 28.000 stanovnika ovog sreza ubijeno 3.000, a jedno 14.000 se raselilo. Ima mnogo pustih sela.

SREDA, 19 AVGUST

Pedeset sedmi dan. — Jutros u sedam sati London javlja da su se Englezi iskrkali kod Dijepa. Radost je sve obuzela. Ali, videlo se da to još nije otvaranje drugog fronta. Napali bi na više tačaka odjedanput. U gradu zvone zvona. Setih se tada bačkog sela Srpskog Miletića, kada sam kao klinac od dvanaest godina slušao ta ista zvona nedeljom pre podne, setih se svoje braće kako smo se igrali kraj širokih bačkih bara. Pošao sam prema crkvi s Pavlom Savićem. U njoj pop Vlado i jedan sveštenik iz Glamočkog Polja, koji se zavukao u neko seno i preživeo ustaški pokolj. Osvećuju crkvu. U njoj — gole zidine. Prvo su ustaše sve polupali, a zatim su naredili da svi Srbi moraju da dođu da ruše crkvu, ali je buknuo ustanak. Posle su došli Italijani, od crkve napravili štalu, dovodili konje, oltar pretvorili u svoj nužnik. Vatru su ložili, srali i pišali. To su pravi idioti. Ne poznaju mase. Isto su učinili i sa džamijom.

Zvona opet zvone. Narod počinje da pridolazi. Crkva je oprana, juče su je čistile žene iz Glamoča i sve plakale. Bruje zvona, hitaju

seljaci u dugim, belim čakširama, crvenim prslucima i okruglim kapama koje mi nazivamo ličkim. Prvi put posle četrnaest meseci čuju se zvona u Glamočkom Polju.

— Šta doživjesmo da čujemo opet naša srpska zvona! — govori jedna starica, krsti se i duboko klanja.

Ona je u crnini. Petoro ubijenih. Koga god seljaka zapitam koliko mu je ukućana nastradalo, odgovara: dvoje, troje, sve satrvano... Gledam ovaj narod — već ih je preko dve stotine — i zajedno s njim saosećam. I crkva je ovde bila žrtva okupatora — fašizma. U osvećenju ove zgrade nisam gledao verski čin, već melem na opštu narodnu ranu ... Pored mene Pavle Savić briše suzu ...

★

Predveče krenusmo Veljko, Moma Đurić i ja automobilom za Livno. Treći put u našoj partizanštini imamo auto. Prvi put sam išao s autom nedićevskog ministra Mikića, kad smo ga zarobili kod Kragujevca, od Mamine kuće u Toponici do Oplanića, drugi put u Užicu, a sada treći put...

Livno ključa kao Terazije nedeljom uveče. Vri. Prva brigada daje priredbu. Najzad jedan živ grad.

ČETVRTAK, 20 AVGUST

Pedeset osmi dan. — Ustaše - muslimani u Kupresu nisu imali snage. Mi smo pravili demonstrativni napad, ali oni nisu izišli! To smo saznali ovde u Livnu. Naišao sam na Elija Fincija, čuo sam da su Mirko Sardelić i Anto Marasović živi, rade u Splitu. Italijani su otpočeli napad od Imotskog u dve kolone. Naši se polako povlače. Pre neki dan su tu žestoko potukli jednu Francetićeovu jedinicu. Imala je preko 60 mrtvih. Uveče nam Mitra priča o pismima koja su stigla iz Beograda preko Sarajeva. Pisana su krajem maja. Herojsku borbu vodi naša Partija. Imala je velike gubitke, ali se ipak održala. Izdala je prvomajski proglas. »Kad se vratimo u Beograd, biće nam kao da ulazimo u grobnicu... « — reče neko dok nam je Mitra pričala. Čuo sam da je Vlado Popović stigao. Biće vesti iz Hrvatske. Oko pola noći vratili smo se autom u Glamoč.

Večeras odigrah fudbalsku utakmicu. Igrao sam beka u Prvoj brigadi protiv Treće. Izgubismo sa 6 : 2.

PETAK, 21 AVGUST

Pedeset deveti dan. — Kad sam jutros pošao na izvor, Đido me zaustavi, pogleda pravo u oči i svojim mirnim glasom reče:

— Olga je streljana. Tako Vlado kaže. Ali to nije sasvim potvrđeno. Mi smo drugovi i treba iskreno govoriti. Ne skrivati ništa.

Otišao sam pravo u šumu, a Đido mi dodade:

— Znam, teško ti je!

Zaista mi je teško. Olga je pošten stvor. Veliki napredak je pokazivala. Iz dana u dan sve sam je više voleo. A sada je možda pala

pod fašističkim mecima... Ipak sam mislio da ću lakše podneti ovu vest. Nešto duboko, duboko u meni je ranjeno... Ceo dan sam bio nesposoban za ma kakav rad.

SUBOTA, 22 AVGUST

šezdeseti dan. — Marijan u licu gospodina šunjevarića, delegata partizanskih vlasti, odlazi u Zagreb, avionom, radi zamene 8 Nemaca za 14 partizana, među kojima je broj 14 — Olga. Kreće sutra izjutra s petokrakom, bombom i revolverom. Pratiće ga i doktor Ot. Tako ću konačno doznati — šta je s Olgom. Među traženima se nalaze Vanda Mates, Žoga, Šegvićeva, Rado Pravica i njegova sestra. Marijanu je rečeno da sve tačno ispita. Ako kažu da su nekog streljali — ima da traži grob i gleda leš. Očekujemo da će se Marijan vratiti za deset dana — to jest oko 2 do 3 septembra. Biće silno ako spasemo nekog od naših drugova, biće silno ako dobijemo hirurga — Olgu. Ovih deset dana teško ću dočekati, ali bar posle toga biću na čisto. Marijan pred polazak uze propisnu — trorogu — partizansku kapu.

Držao je stari Mahin predavanja o vojnoj situaciji. Desant kod Dijepa je završen. To nije otvaranje drugog fronta. Mahin je nacrtao veliku geografsku kartu sa naznačenim pravcima eventualne ruske ofanzive.

NEDELJA, 23 AVGUST

Šezdeset prvi dan. — Ofanziva s juga potpuno je slomljena. Italijani su potučeni kod Posušja. Radovan Vukanović postavio je dvanaest puškomitraljeza na jednu kotu i otvorio vatru na italijanske topove. Da su dva bataljona stigla na vreme, nijedan Italijan ne bi umakao. Naneseni su im teški gubici. Tako je ova naša velika teritorija, od Konjica pa sve do Save i Trsta, uglavnom oslobođena bez veće ofanzive. Mnogo smo postigli ovog leta, iako su naše snage, u međunarodnom planu, bile u defanzivi. A bliži se čas kada će se međunarodna situacija izmeniti. Tada će se borba silno ubrzati. Grnuće kao oluja. Samo na ovom frontu u Bosni i Lici 14 naših brigada biće spremno. Nastaće opšta mobilizacija, veliki priliv ljudstva.

PONEDELUK, 24 AVGUST

Šezdeset drugi dan. — Lola nam se javlja. Hrvatska je zrela. Evo dva karakteristična dokumenta iz ustaške arhive: Jakov Vodopija, 22 jula 1942, pod brojem 10/42, piše zapovedništvu XX bojne u Bugojnu:

»Dužnost nam je izjaviti da se nalazimo u teškom položaju u samom gradu Livnu i okolini. O čemu smo vas više puta izvještavali. Pučanstvo, koje je sasvim pokvareno, u duhu partizana. Isto pučanstvo svakim časom njih očekuje, jer ih smatra svojim spasiteljima... «

Kotarski sveštenik, Marko Šakić, 22 jula pod br. 417/42, piše posadnom zapovedništvu Livna:

VLADIMIR DEDIJER / DNEVNIK 1942

»Zajedno s vašom satnijom stigao je u Livno i ustaški vodnik Peranda Mirko kod koga sam video zapovjed Poglavnikovog opunomoćenika pukovnika gospodina Šimića kojom se zapovjedi Peranda dodjeljuje vama na službu s tim da organizira miliciju za odbranu grada i okolice te da bude i njezin zapovjednik. Dolazak Perande u Livno izazvao je među građanstvom negodovanje, jer je isti svojim postupcima doveo dotle da sama njegova pojava u Livnu izaziva paniku i goni narod da bježi od kuće sa stokom i imanjem u šumu, jer je isti u svoje vrijeme učestvovao u pokolju ovdašnjeg pravoslavnog življa. Konačno smatram za potrebno napomenuti da je krajnje vrijeme da Hrvate na ovakvim položajima i dužnosti treba da zastupaju prvaci morala — kreposti i ostalih pozitivnih vrijednosti, ugledni ljudi, koji nešto u narodu znače i da prestane praksa da hrvatski narod zastupaju i pretstavljaju ljudi kova Perande, koji je nedavno dva puta u Glamoču pokušavao obijati kase.«

UTORAK, 25 AVGUST

Šezdeset treći dan. — Danas radimo peti broj »Vojnopolitičkog pregleda« u Arsinoj kancelariji. U maloj vodenici održava se savetovanje Vrhovnog štaba i štabova naših većih jedinica. Došao je i komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivo Rukavina. Posle podne su stigli Košta Krajiški i štabovi Druge, Treće i Sedme (Prve) brigade. Mrkonjićgrad je zauzet na brz način. Osmo brigada (Druga krajiška) udarila na Sitnicu, tamo se skupile glavne četničke i ustaške snage, a Prva krajiška s Drugom srpskom upala u grad, »bez ranjenog i bez mrtve glave«. Plen je priličan: 20 mitraljeza, 25.000 metaka i oko 250 pušaka. Pola se domobrana predalo, a druga je polovina pobjegla. Zauzeće Mrkonjićgrada je naš veliki uspeh. Ovo je izdajničko gnezdo u kome je sklopljen prvo italijansko - četnički, a zatim ustaško - četnički sporazum. Pored Mrkonjićgrada naše snage su očistile i jedan deo Man jače.

SREDA, 26 AVGUST

Šezdeset četvrti dan. — S Istočnog fronta velike vesti. Zukov se kod Rževa probio i napredovao 50 kilometara. Kada nam je Moma Đurić u 9 uveče doneo ovu vest, nastala je opšta radost. Kakva bi sve čuda mi mogli da postignemo — kad bi naše međunarodne snage prešle u ofanzivu. Arsino mišljenje je da Rusi neće praviti svoju opštu ofanzivu, bar zasada, jer im je bok ugrožen od Nemaca. Tek posle otvaranja drugog fronta — Rusi bi napali. Ovako stoje, jer imaju jaka nemačka utvrđenja. Glavne ruske snage se nalaze na jugu, gde koče nemačku ofanzivu. Ne slažem se sa Arsom. Glavne ruske snage su na severu i one će preći u ofanzivu, i to skoro.

ČETVRTAK, 27 AVGUST

Šezdeset peti dan. — Krenuo sam s čika Jankom danas pre podne do Livna. Nabavio sam hartiju za štampariju. Uskoro treba da počne »Borba«. Samo da smestimo štampariju pa će posao krenuti. U redakciju smo pozvali Vesu, Mitru i Jovana Popovića. Lep kolektiv.

Čika Janko mi umakao pri povratku pa sam morao da spavam u Livnu.

PETAK, 28 AVGUST

Šezdeset šesti dan. — Velika je naša slobodna Jugoslavija. Danas sam prešao po njoj 120 kilometara. Krenuo sam iz Livna oko 8, a u 12 nastavio iz Glamoča za Mrkonjić, gde sam stigao oko 5 sati. Išli smo preko Mliništa — nekad oporavilište s hotelom, krupna industrija drveta, železnica, — a sada sve spaljeno. Samo poneki četnik, »zeleni kadar«, luta po šumi. Ovaj drum su rušili naši. Na nekoliko mesta jedva smo prošli. Santimetar - dva pa da se otisneš u provaliju. Treća brigada zasela u šumi, devet kilometara od Mrkonjića, i deluje politički. Uspeha ima prilično u ovom zaostalom kraju, samo omladina ide u — srbijansku (Drugu brigadu) a ne u »crnogorsku« (Sandžacku).

Na jednom zavijutku Sandžaklije postavile protivtenkovski top, ako Nemci i ustaše opet pokušaju prodor iz Banje Luke. Osma brigada ih je bila dočekala i žestoko razbila. Naš protivtenkovac od 47 mm udario u jedan luksuzni automobil, a posle u tri tenka. Oboren je i jedan avion-lovac. Mrkonjić, prava bosanska kasaba, drvene kućice utonule u šljivike, bašte, na sve strane česme i potoci. Pred kafanama adže srću kavu! Sednem i ja među njih. Tu je i drug Šaćir, dolazi prvi put u svoj rodni grad po oslobođenju. Svi ga zagledaju, zapitkuju. Jedan stari mu reče:

— E, da nam još donesoste duhana i papira!

— A vi nama malo više boraca! — odgovori Šaćir.

★

Nastavih do štaba Druge brigade. Jadnici — »ušli sada u prvi grad posle Užica« ... Tu zatekoh brata mog dobrog poznanika Milana Gavrilovića. Samo brat nije brat. Prešao je u katoličku veru (nije strašno ali je ipak znak oportunizma), oficir je u domobranskoj vojsci (malo teže), najgori je oficir kako pričaju vojnici (sasvim teško).

Krcun je hteo da ga pomiluje. Pita mene šta mislim:

— Smrt.

Hladna, promišljena mržnja i osveta. Naučio sam da mrzim fašiste. I streljaše ga. Isti je Milan, krupan, lep. Tu svoju lepotu je prodavao, imao je više švalerki, jednu u Jajcu, drugu u Mrkonjiću, treću u Banjoj Luci. Prilično je špekulant. Pozdravlja pesnicom. Malo je trebalo da pucam na njega. Kažem mu da izdajnik ne može pozdravljati pesnicom. Poslednji put sam ga video u podrumu štaba, ispod sobe u kojoj su ustaše mučile svoje žrtve. Lune¹¹ mi pokaza na podu u slami ljudsko otsečeno uvo!

¹¹ Narodni heroj Miodrag Milovanović - Lune, dak iz Užica, zamenik komandanta Druge proleterske brigade, posle povlačenja naših snaga iz Srbije, decembra 1941 godine, prešao je i on i borio se u Sandžaku, Bosni, Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji, povratio se natrag sa svojom brigadom u Srbiju početkom 1944 godine. Na pruži Požega — Užice, u jednoj borbi, drug Lune bio je teško ranjen. Drugovi su ga poneli na nosilima pravo kroz njegovo selo Dobrido. Zastali su pred Lunetovom kućom. Njegova majka je stajala na pragu i stalno pitala: »Ide li moj Lune?« Kad su naišla nosila, ona je rekla: »Pazi jednog ranjenika. Moramo mu pomoći!« Lune je živio još dva sata i izdahnuo u roditeljskoj kući, u svom selu.

SUBOTA, 29 AVGUST

Šezdeset sedmi dan. — Spavao sam u operativnom štabu kod Koste, ispred kuće potocić žubori. Kad sam ustao, u gradu, pred pekarnicama, somuni, pečene lepinje. Mirnodopski život! Razgovarao sam dugo sa Kostom o Mrkonjićgradu, o Drenoviću i vezama ovih mesta s Dražom Mihailovićem. Osnovna je stvar da u Krajini četnici nisu uspjeli da za račun okupatora savladaju ustanak, jer je bila slaba veza s Nedićem i Dražom Mihailovićem. Sve do decembra meseca 1941 četnici su se tukli protiv ustaša i okupatora. To je onaj pošten deo četnika: Metlić, Šolaja. Čak su se i neki Drenovićeви ljudi borili protiv Italijana. Ali tada dolazi preko Splita delegat Draže Mihailovića, poručnik Vukašin Marčetić, iz italijanskog zarobljeništva. Otada Drenović počinje da radi otvoreno s Italijanima i ustašama.

Neobično je značajan jedan ustaški izveštaj o prvim pregovorima s Drenovićem. Oni su mu ponudili saradnju, a on je odgovorio da im ne može odmah odgovoriti, dok ne dobije izveštaj od svoje komande, a to može potrajati 10 — 15 dana... Drenović je odmah posle tih pregovora počeo da nas napada. Poubijao je masu naših drugova: jedno petnaest kurira, Jozu Nemeca, politkoma čete, Dragu Prola, komandanta bataljona »Iskra« ... U jednom izveštaju logornik iz Mrkonjićgrada opisuje napad u februaru na Mrkonjić i izveštava župana Plive da je Šolaja s dve hiljade partizana upao u grad, preko Oruglja, a Drenović je imao da udari od Rogoje. Međutim, u dogovoru s italijanskim majorom, Drenović nije napao.

On je pravio užasne pokolje nad muslimanima. Uoči samog potpisivanja sporazuma s ustašama u Mrkonjićgradu, aprila 1942, izvršio je pokolj u selu Gradu. U tom zločinu Drenović je učestvovao zajedno sa Tešanovićem. Zaklano je oko 70 lica na omiljeni Drenovićev način ubijanja. Osamnaest duša bilo je strpano u jednu kuću i svi su živi spaljeni. Drenović je lično ubio deset partizana - omladinaca, a radnika Jemana Šehovića, člana KPJ, lično je zaklao... I drugi član

— potpisnik ustaško - četničkog sporazuma, Rataj, pravio je zločina u okolini Mrkonjićgrada. Tu su spaljena srpska sela Bjelajice, Šekovci, Bustovare, Dabrac (pedeset živih ljudi izgorelo, od toga su trojica pobjegli iz zapaljene kuće i još su živi: Branko Salanović, Milan Salanović i Mile Milanović), zatim sela Kopljevići, Kotor, Stupnoj, Podgora (sto šezdeset izgorelih) i Gerzovo. U Janju je za jedan dan spaljeno 4.000 zgrada — od toga 1.300 do 1.400 domova. I pored tih zločina, Drenović i Rataj sklopili su sporazum. Posle tog sporazuma kotarski pretstojnik Ivica Simeon (vinovnik jednog od najvećih zločina u Bosni: u okolini Sanskog Mosta obesio je 700 i zaklao 700, ukupno poubijao oko 2 — 3.000 ljudi) — piše komandiru Tramošnji da »dode u grad da potpiše sličan sporazum kao u Mrkonjićgradu, a da se u najskorije vreme očekuje dolazak Draže Mihailovića u Banju Luku... « Najzad, — pre dva meseca bio je sastanak bosanskih četnika u Jošavci. Bili su prisutni Drenović, Rade Radić, Tešanović, Lazo Tomić. O tome neki Mile Rodić, (koga su četnici poslali da se uvuče u naše redove), na saslušanju veli:

— Na tom sastanku bio je i Dražin delegat, neki kapetan koji je

došao vozom s ustaškom propusnicom. Rešeno je da se bolje povežu i da se vrši napad na naše štabove. Odobren je sporazum s ustašama. Ovaj Dražin oficir je imao specijalne sastanke s Drenovićem. Viđeno je više ustaških i nemačkih oficira...

A londonski radio neka i dalje diže svoga »junaka bez mane i straha« u nebesa ...

Po mraku smo se vratili u Glamoč.

NEDELJA, 30 AVGUST

Šezdeset osmi dan. — Jedno iznenađenje. Teški »Savoja« oboren kod Vukovskog. Zarobljena su četiri avijatičara. Među njima i major Romeo Adum¹² (muž »Mis Jugoslavije« Cece Drobnjak), moj poznanik iz autobusa Beograd — Zemun. Pošao je da bombarduje štab Druge brigade u Novom Selu. Bacio je tri bombe od 100 kilograma, a kada je zaokrenuo da baci još 30 bombi po 15 kilograma — morao je prisilno da se spusti. Crnogorci su otvorili vatru iz puškomitraljeza.

Ustaše su u dva maha ispadale iz Kupresa. Palili su Vukovsko i jedan deo Blagaja. Prilično nezgodno za nas.

PONEDELUK, 31 AVGUST

Šezdeset deveti dan. — Nisam zadovoljan sa svojim »Dnevnikom«. Već tri nedelje ne vodim ga redovno; događaje od po nekoliko dana beležim odjednom. Tako masu stvari zaboravim, a ono što iznesem nema boje, preciznosti... Obavezujem se da ću urednije pisati. Sam način života nije zgodan za pisanje. Većito sam u pokretu, a u Glamoču zaista nemam ni mira, ni udobnosti. Danas opet na put! Treba da nademo novo mesto za štab, prema tome i za stampariju, čiča Janko, Mijat i ja polazimo za Mlinište. U malom autu smo prošli Mlinište, ali se iza nas pojavile četnici. Na njih naleteše partizani, koji su išli u nekom kamionu, razviše se u strelce i uhvatiše dva četnika, dok ostali pobegoše u našem pravcu. Posle nekoliko minuta čula se paljba. Nismo vodili borbu, samo je čiča Janko probao svoju »francuskinju« i ja svoju novu pušku. Tukli smo u metu. čiča Janko najbolje gađa. Partizani pojuriše da nas »spasavaju od četnika« i zatekoše nas kako ležimo u travi i bijemo jedan kameni stub. Uz smeh nastavismo put. Usput sretosmo jednog mladića. Veli da hoće u partizane, a otac mu četnik. Reče nam da je malo pre prošao neki Todo, četnik, psovao partizane i rekao da je Drenović otišao avionom u Grahovo »da povede četnike protiv partizana«. U tom su naišla dva seljaka.

— Jeste li videli Todu?

— Ima već godina dana kako ga nismo videli!

Ali onaj im mali upade u reč:

— šta lažete, kad ste mu malo pre nosili hranu!

Jataci pocrveneli, pa odoše posle niz drum. Nastavismo mirno put do Mrkonjića. Dvapat nam puče guma usput. Zamalo da nam nije

¹² Major Adum je početkom 1943 zamenjen za naše zarobljene drugove, a u leto 1944 prebegao je na našu stranu s jednim novim tipom nemačkog aviona.

poginuo šofer, kome je ovo prvi dan u partizanima. Dok smo se odmarali šušnula krava, a on mislio da je Todo, zgrabio pušku i »pošao u zaklon« natraške. A »zaklon« ivica puta, iza koje je šest metara duboka jama. Mijat ga je spasao:

— Krava!

I to ga spase!

U Mrkonjiću odosmo do Koste. On nije za Mlinište. Nesiguran kraj — brigada da nas čuva.

UTORAK, 2 SEPTEMBAR

Sedamdeseti dan. — Jutros se kod Koste okupili komandanti. Savetovanje zbog Jajca. Priča se o Simi Šolaji, šumskom radniku, velikom krajiškom junaku, koji je poginuo kod Kupresa. Svi ga žale. To je silan gubitak. Imao je on nečeg čapajevskog u sebi. Marijanac mi reče ovu rečenicu šolaje:

— Ja priznajem i Operativni i Glavni i Vrhovni štab jer Staljin postavlja ljude u te štabove.

Priča mi dalje Marijanac:

— On je bio četnik sve dok Drenović nije izdao. Još i sada uvek četnici - seljaci poštuju Šolaju. Kada je Drenović napadao naše položaje, Šolaja iziđe pred četnike i poče da ih psuje i proklinje... Niko ne sme metak na njega da opali... On je jedan od prvoboraca ovog kraja. Na Jezerima zamalo što nije uhvatio ustaškog krvnika Jocu Rukavinu...

Drug Nemanja politički komesar kod Šolaje, dodaje:

— Italijani su na sve moguće načine pokušavali da razbiju Šolajin bataljon »Iskru«. Drenović se povezao s kolebljivim ljudima u Šolajinom bataljonu, nekim Trivunčićem, i ovaj petokolonaš izveo rascep u bataljonu. Šolaja je toga dana prvi put stavio petokraku na svoju kapu i pred strojem rekao: »Ovu zvijezdu nosi Staljin i Rusija, ovu zvijezdu nosiću i ja; nema te sile koja će mi je skinuti dok sam živ« ... Kasnije, kad su se prilike popravile, rekao sam mu da je stvoren Operativni štab za Bosansku Krajinu i da je došao komandant Košta.

★

Posle podne vratio sam se s Kostom u Glamoč. Prolazimo Mlinište. Narod diže stubove za telefon. Rade brzo. Skoro deset kilometara linije podiže se za jedan dan. Košta veli:

— Kad bude rat gotov, rhoraćemo se odužiti ovom narodu!

Naokolo porušene kuće, samo strče dimnjaci. Oni uvek čitavi ostaju. Dopada mi se Košta. Junak je iz Španije. Pet puta je bio ranjavan ... U Glamoču doznadoh da se Marijan vratio. Rezultat se još ne zna, jer je veza s Livnom prekinuta usled bombardovanja. štete nije bilo velike.

SREDA, 2 SEPTEMBAR

Sedamdeset prvi dan. — Marko mi je saopštio da će za neke zarobljene Nemce biti razmenjeno četrnaest drugova. On je stavio i moju Olgu na listu, da bismo videli da li je živa.

Kad je Marijan polazio pitao me je šta bih mu dao da mi Olgu dovede. Rekao sam:

— Gojzerice i revolver!

A jutros me zagrlji i reče:

— Skidaj gojzerice i revolver!

Od 14 drugova koje smo tražili — treba da dobijemo svega četvero. Hebrang je streljan, vele. Olga treba da je već u Mostaru. Razmena treba da bude u subotu u Posušju. Ne smem još da se radujem. Ovaj rat je pun iznenađenja. I nekako mi je lična radost zasenjena opštom ličnom tugom oko mene... Gledam Veljka, gledam Marka — njihove drugarice su poginule. I zato — ćutim. Veljko je srećan kao i ja:

— Naći ću automobil da odeš do Posušja. Ja znam da bi ti meni sve dao kad bih mogao dočekati svoju drugaricu.

ČETVRTAK, 3 SEPTEMBAR

Sedamdeset drugi dan. — Danas krećemo u Petrovac da šampamo »Bilten«. Treba da se već sutra vratim u Glamoč, kako bih stigao na vreme u Posušje. I Zoran ide sa mnom. Ukrkali smo i šesnaest ranjenika. Do Rora smo lako stigli. To je divlje selo. Nedaleko je Crni Vrh gde se krije mala četnička banda. Napali su neke drugarice i ranili jednog druga. Kamion odavde pođe na strašno bespuće — dvadeset i dva kilometra preko livada, kamenjara, šuma. Postojala je izreka da je najgore biti partizanski konj, a bogami sada — najgore je biti partizanski kamion. Progurasmo ova dvadeset i dva kilometra! Jedan Krajišnik priča:

— Nosili smo na nosilima jednog druga kome su obe noge bile otsečene... Kad je video da motocikl ide po ovom kamenjaru, pored svih muka, nasmejao se: »Gde sve mi partizani nećemo proći«, šta bi rekao da je video kamion.

Grabismo preko Prekaje! Eno Drvara. Iz široke, lepe doline, dižu se ogromni fabrični dimnjaci. Samo fabrike nema. To je bilo veliko preduzeće, pravilo je celulozu. Tu je bilo zaposleno preko tri hiljade radnika u mirno doba. Drvar je prvi grad koji su partizani u Bosni oslobodili, još krajem jula 1941 godine. Držali smo ga dva meseca, pa su ga Italijani povratili. Kada su italijanski tenkovi od Grahova već ulazili u Drvar, naši su drugovi uništili fabriku celuloze. Da su je ostavili čitavu, Italijani bi doveli armiju da je brani, jer je to jedna od najvećih fabrika celuloze u Jugoslaviji, ako ne i najveća. A celuloza u ratu mnogo znači. Pre povlačenja Krajišnici su na najviši fabrički dimnjak istakli našu zastavu i polomili klinove za penjanje na vrh dimnjaka, tako da se još i danas vije zastava na dimnjaku. Italijani i četnici je nisu mogli skinuti.

Zastali smo ispred štaba Petog krajiškog odreda. Pogled na Drvar vrlo je tužan. Kad su Italijani i četnici odavde letos polazili, sve su

polupali. Odvukli su za sobom sav narod. Posle su slali bombardere koji su i dalje razarali ovaj divni gradić. U štab Petog odreda stigao izveštaj da su Italijani krenuli iz Grahova ka Drvaru. Stigli su do sela Peći, na pola puta. Ne zna se da li je ovo nekakva ofanziva ili samo pljačkaški ispad.

Mi smo pošli dalje za Petrovac. Ispod samog Oštrelja, kod Otaševca, naišli smo na jedna konjska kola, vuku neke ranjene drugove. To je štab Prve krajiške brigade. Četnici pokazali da se naš štab nalazi kod Sitnice, u nekim kućama, a ustaški bombarder došao u zoru, još se nije bilo razdanilo, i zasuo čitavu površinu malim bombama za žive ciljeve. Štab spavao napolju. Ivica Marušić teško ranjen. Rekoše da je prenesen u Driniće i da je umro. Ukupno je ranjeno dvadeset drugova, a pet je poginulo. Razgovaram s jednim ranjenim drugom iz štaba, Ilijom Maretićem. — Velika mu rana, još neprevijena. Trucka se na nosilima već 24 sata.

Prošli smo kroz Oštrelj. To je nekada bilo napredno naselje, a sada ne samo da je porušeno i spaljeno, već su nekim zgradama i temelji razbijeni. Po mraku stigismo u Petrovac, gradić od svojih pet hiljada stanovnika. Prilično je razbacan i liči na veliko selo. Sada u njemu živi svega hiljadu duša. Pustoš. Krovovi se razjapili. I ovde je italijanska i ustaška avijacija tukla.

PETAK, 4 SEPTEMBAR

Sedamdeset treći dan. — Prvi put posle Užica — ošampali smo letak. Zagrcnuh se od radosti kad sam ga ugledao. »Bilten« se već radi. Uskoro ćemo i »Borbu«. Tigl radi! Kako lepo lupeta. Pa korektura ... Volim ti ja svoj poziv. Samo da se smestimo pa ćemo čudo napraviti.

Ovde su i bolnice.

Drinići su primili preko pet stotina naših ranjenika. Obišao sam Milentija, Bogdana Novovića i Vasu Jovanovića. Dobro ih hrani narod. Jedu kajgane, kolače, torte. Svi su oduševljeni dočekom u Krajini. U Drvaru su ih zasuli cvećem omladinci i omladinke. U podne sambio na sahrani Ivice Marušića. Otpratila ga je i grupa omladinki Krajiškinja sa zastavom. U jednoj sobi plače jedan njegov borac, ranjen u glavu:

— Bio je hrabar. Dvadeset domobrana sām je ubio u oklopnom vozu.

Bolničarka mi kaže da je ovaj ranjenik lupao ranjenom glavom o zid kad je čuo da mu je komandant umro.

Uveče sam se ponovovratio u štampariju. Ferid Čengiće uređuje štampariju. Tigl neprekidno lupa i izbacuje sve nove i nove strane. Lep je to šum. U noć pošao sam pešice za Petrovac — dvanaest kilometara. Gledao sam zvezde (tri su pale, a ništa nisam stigao da poželim), razmišljao sam o svemu i svačemu, a najviše o tome da li ću za dvadeset i četiri sata ugledati Olgu. Nisam osetio kad sam stigao u Petrovac. Ježio sam se od pustih kuća s probijenim krovovima. Neki me psi pojuriše... Naidoh na stražara koji mi pokaza put i doveđe me u Komandu mesta. Našao sam tu Milutina, Osmana Karabegovića,

DRUG TITO U LOGORU KOD MLINISTA, SEPTEMBRA 1942

JEDNO RADNO POSLE
 PODNE U SUMI KRAJ
 GLAMOČA, SEPTEMBRA
 1942. S leva na desno:
 OLGA DEDIJER, VESELIN
 MASLESA, VLADIMIR
 DEDIJER, SPASENIJA-
 CANA BABOVIĆ.

Gore u uglu: MALA
 MILICA (fotografija
 iz Dnevnika)

GRUPA VODEĆIH
 DRUGOVA U GLAMOCU,
 SEPTEMBRA 1942. S leva na
 desno: VLADA POPOVIC,
 IVO RUKAVINA, ARSO
 JOVANOVIĆ, SAVO OROVIC,
 MILOVAN ĐILAS, PAVLE
 ILIĆ-VELJKO

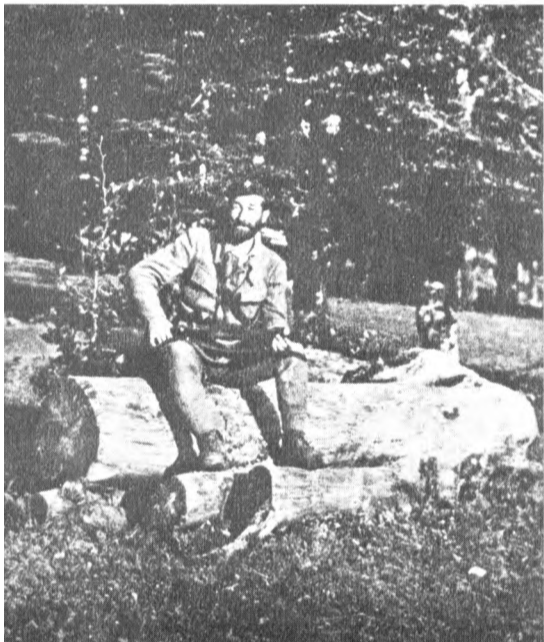
PRED KUĆOM NARODNOG
 HEROJA SOLAJE
 U DRUŠTVU NJEGOVE
 PORODICE: ALEKSANDAR
 RANKOVIĆ, dr IVAN
 RIBAR, ARSO JOVANOVIĆ,
 KOŠTA NAD, IVO-LOLA
 RIBAR i dr SIMA
 MILOSEVIC

MUNISTE

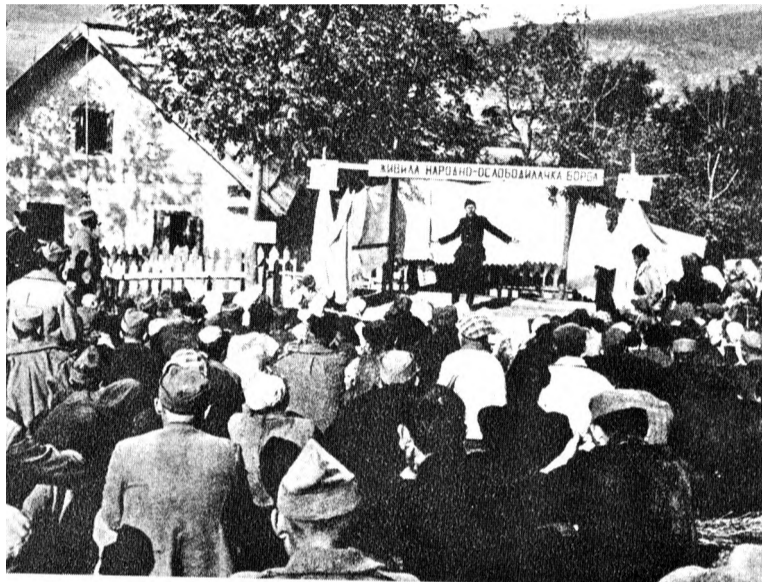
PRATEĆA CETA VRHOVNOG ŠTABA KOD MLINISTA, SEPTEMBRA 1942. U sredini: DRUG TITO

POP VLADA ZEČEVIĆ U LOGORU KOD MLINISTA,
SEPTEMBRA 1942

SRETEN ZUJOVIĆ-CRNI U LOGORU KOD
MLINISTA. »Bio je dovošen na nosilima i Crni
kome je noga slomljena.«

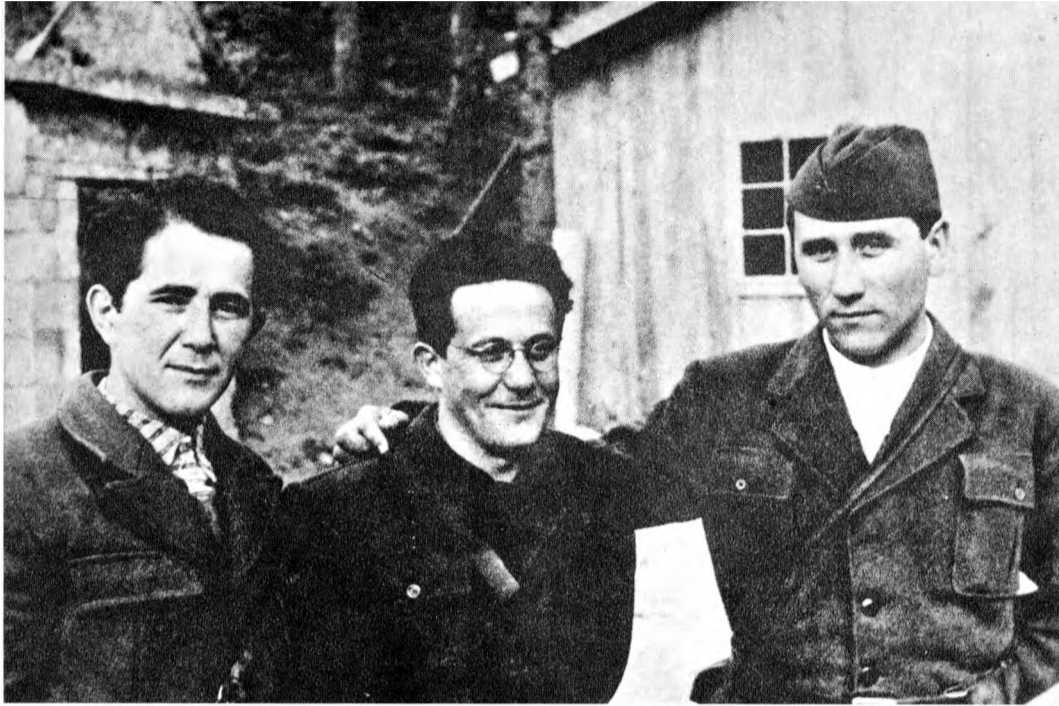

AFRIC NA POZORNICI.
*»Danas su nam stigli gosti —
 glumci iz Zagreba. Među
 n/ima su Afrić, Joža Rutić
 i Skrigin . . . Glumci iz
 Zagreba su večeras davali
 priredbu.«*

MILOVAN DILAS, ZORAN
 ŽUJOVIĆ I MOMA ĐURIĆ
 U LOGORU KOD
 MLINIŠTA, OKTOBRA 1947

SVETOZAR VUKMANOVIĆ.
 TEMPO DRŽI GOVOR
 OKUPLJENIM BORCIMA
 U BLIZINI OŠTRELJA,
 OKTOBRA 1942

MILOVAN ĐILAS, EDVARD KARDELJ I ALEKSANDAR RANKOVIĆ U BIHAĆU 1943

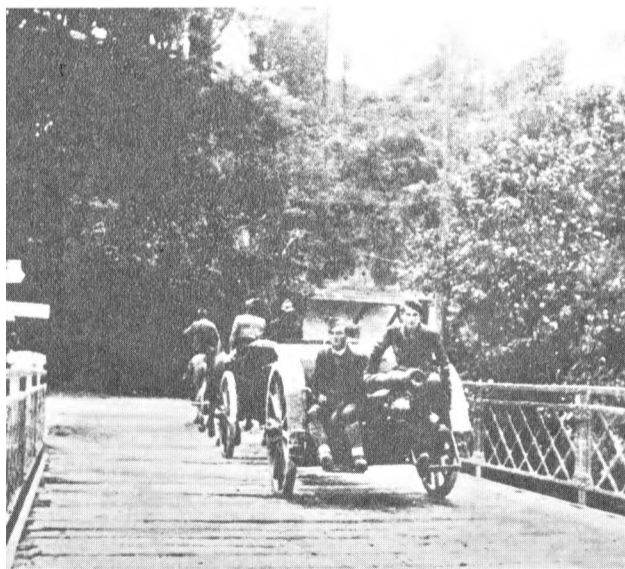
PEKO DAPČEVIĆ (desno) I MITAR BAKIĆ NA JANJU,
SEPTEMBRA 1942, PRILIKOM OPERACIJA ZA
OSLOBODENJE JAJCA

VICKO KRSTULOVIĆ, ORGANIZATOR
USTANKA U DALMACIJI

GLAD U JANJU KOD JAJCA, OKTOBRA 1942. ZAKLON U SUMI NAPRAVLJEN JE OD DASAKA
RAZRUŠENE KUĆE

ULAZAK PARTIZANSKE HAUBICE U JAJCE,
OKTOBRA 1942

JAJCE OKTOBRA 1942

ITALIJANI PALE SELA

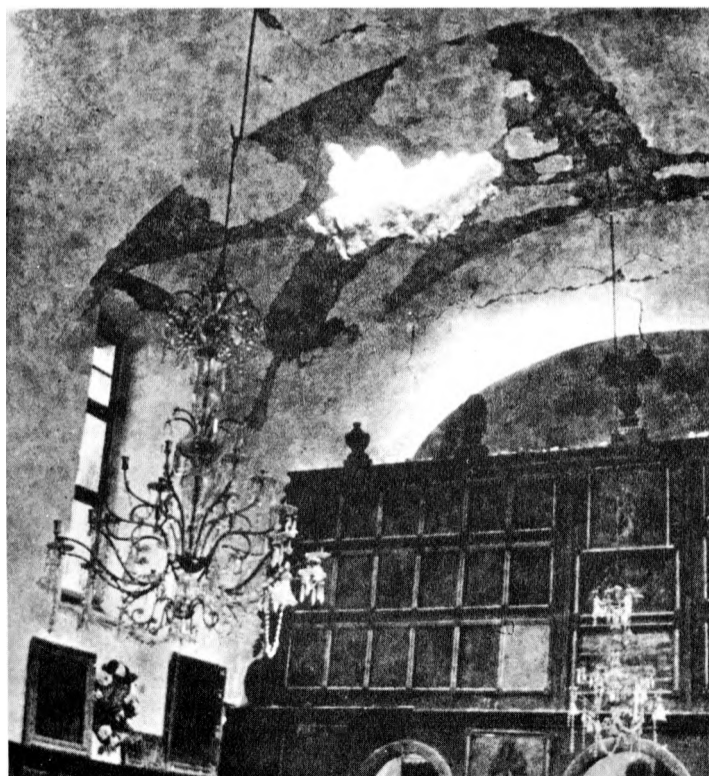
U HRVATSKOJ U JESEN 1942

U BOSNI U JESEN 1942

NA TREĆOJ KONFERENCIJI GLAVNOG ŠTABA HRVATSKE POČETKOM MARTA 1942 U SELU TOMIĆI KOD DREŽNICE. S leva na desno: VELJKO KOVACEVIC, RADE ŽIGIC, ILIJA ENGEL, IVO RUKAVINA, SIME BALEN I IVO VEJVODA

ANDRIJA HEBRANG

CRKVA U LAPCU

politkoma Operativnog štaba, i starog prijatelja iz Beograda, Stefana Mitrovića. Čitao sam Stefanu odlomke iz Dnevnika. Moram više negovati ovo pisanje. Pišem kako stignem.

SUBOTA, 5 SEPTEMBAR

Sedamdeset četvrti dan. — Ovde u Krajini postoje omladinski radni bataljoni. Eno, oni skupljaju iz Sanice silnu hranu: žito, krompir, voće, povrće. Sada kreće kamion pun te hrane za Glamoč. Ali dugo se tovario, pa smo pošli tek uveče. Došao je Stari u Petrovac. Razgledao grad. Od Petog krajiškog odreda stvoriće se dve brigade. Italijani su odbijeni. Pošli su da pljačkaju. Stigli smo kasno u noć u Drvar, pa smo tu zanoćili i krenuli zorom.

NEDELJA, 6 SEPTEMBAR

Sedamdeset peti dan. — Na ovom istom mestu — kod rimskih spomenika kraj vila — pre dve nedelje Đido mi je rekao da je Olga možda streljana. A danas smo se tu sreli posle trinaest meseci. Buran naš život. I ona je čula nekoliko puta za mene da sam poginuo, ali nije verovala. Olga je bila triput u zatvoru zbog bekstva Ivanke Muičević. Dobro se izvukla, iako je trećeg puta malo trebalo pa da zaglavi. U Glavnjači je videla velike fotografije Lole Ribara po zidovima — da mu agenti zapamte lik.

Hapšena je i četvrti put. Poslednji put pre nedelju dana — kada su je Nemci uhapsili — da bi nam je predali! Ceo put od Beograda do Posušja bio je uzbudljiv. Nije znala u početku gde ide — u Nemačku ili na streljanje. Kad je pošla natrag iz Zagreba za Brod, mislili su svi zajedno da idu na streljanje. A Marijanovo pismo u Sarajevu objasnilo im je celu stvar. Do Mostara su išli nemačkim automobilima — s velikim belim zastavama da ih partizani ne bi napali (pre neki dan na nemačke automobile bacane su bombe). Predaja u Posušju brzo se svršila. Zajedno s njom u Livno je stigla grupa od dvadeset Livnjana koje su ustaše poslale u Mostar nekoliko dana pre oslobođenja Livna. Doček je bio veličanstven. Jedna majka je od radosti pala u nesvest kad je ugledala svog sina. Olga se dosta izmenila za ovu godinu dana. Njene pozitivne crte još su se više razvile. Srećna je što je došla u slobodu. Imaćemo savesnog hirurga. Dugo mi je pričala o Milici. Bila je u Topčideru i, kad je videla drveće, rekla je: »Tata je u velikoj šumi«. Dao sam Olgi Dnevnik da iz njega vidi šta se dogodilo za godinu dana. Nekako mi ova moja lična sreća u nizu opštih teškoća ne leži onako kako sam zamišljao da će biti taj susret s Olgom. Pošao Veljko s nama u varoš. Njegovu drugaricu su streljali. Idemo kod Marka. I njegova Anđa je poginula. A Marko je bio baš taj koji je tražio Olgu za zamenu. Zato mi je radost nekako nepotpuna. Sve se bojim da ona ne povredi tude još nezarastle rane. A baš ti drugovi, Veljko, Marko, svim sredstvima se trude da mi radost bude još veća. Veljko mi juče reče da bi mi dao stotinu kamiona — da je on na mome mestu.

PONEDELJAK, 7 SEPTEMBAR

Sedamdeset šesti dan. — Ceo dan sam se šetao s Olgom. Nigde kraja pitanjima. Prilično su vesti dobijali o meni. Čak je i neki doktor iz Foče javio da sam ja tamo. Inače su seljaci iz Ivanovca javili, da sam streljan. Samo nisu verovali, jer je čika Diša iz »Politike« javio da sam prešao u Bosnu.

/ Danas nas posetili italijanski bombarderi. Bacaju letke za Crnogorce! U njima piše: »Kuda ste krenuli tako daleko od svojih kuća? Znajte da vas kraljica Jelena gleda svojim crnim očima punim suza! Vratite se, zabludeli sinovi, u svoju domovinu, gde vas vaše ljube, sestre i majke čekaju raširenih ruku!«

Jurili smo za lecima, pošto smo ih pročitali, nosili smo ih do Crnogoraca i pokazivali im: »Evo šta vam tetka Jelena poručuje«. Svi smo se slatko smejali, jer baš ovih dana se sprema jedna grupa naših odgovornih drugova za Crnu Goru na čelu s Blažom Jovanovićem, kako bi se naši gerilci što čvršće i bolje povezali.

UTORAK, 8 SEPTEMBAR

Sedamdeset sedmi dan. — Izveštaji s raznih strana govore da se priprema ofanziva na slobodnu teritoriju. Danas sam s Veljkom dugo razgovarao o vojnoj situaciji. Italijani se koncentrišu, dovode velike snage. To javljaju obaveštajci s raznih strana. Ofanziva treba da počne 15 septembra. Ustaše oko Imotskog odjednom promenile ponašanje. Sada se vesele. Stanovništvu su naredili da stavi neke table na kuće, inače će im sve biti popaljeno. Čuje se i o nekim četnicima. Oni bi zajedno s ustašama udarili s juga. Iz Jajca bi išli Nemci.

Četnici su zajedno s Italijanima vršili protivofanzivu na Biokovo. Poklali su oko 800 duša — Dalmatinaca. Pitam Veljka šta misli da se radi, a on veli:

— Preći ćemo u kontraofanzivu. Napašćemo Jajce i Grahovo. Tako ćemo naše bokove pojačati. I jedno i drugo mesto može se zgodno braniti, pa kad udare jesenje kiše neprijatelj neće moći ovuda da prodre. Sada se ispituju mogućnosti za te napade. Važno je ko će pre uzeti inicijativu. Valjda ćemo mi biti srećnije ruke.

SREDA, 9 SEPTEMBAR

Sedamdeset osmi dan. — Napuštamo naše polupane vile s crvenim krovovima kraj borove šume — odlične mete za avione.

Zamenjene ustaše i Nemci su znali da se u Glamoču nalazi neka viša komanda. Čak je i ona Nemica, mislim rođaka Jorgina, na sedelj-kama s glamočkim domaćicama doznala da je ovde Vrhovni štab, a u Radaslijama bolnica. Zato je Stari naredio da se povučemo u šumu, jedan kilometar od vile. Napravljene su neke kolibe, pokrivene cira-dama. Biće lepo do prve kiše. Uveče smo među borovima naložili vatru. Olgi se ovo mnogo dopalo.

ČETVRTAK, 10 SEPTEMBAR

Sedamdeset deveti dan. — Danas podosmo Vesa, Olga i ja za Petrovac. Mi idemo s rukopisom za »Pregled«, a Olga odlazi u hiruršku

ekipu. Krenuli smo tek oko podne, velikim traktorom, deset kilometara na sat. Idemo putem Rore — Prekaja. Srećemo kamion iz Petrovca s Lepom Perović. Ona napušta Krajinu. Reče nam da su prošle noći četnici napali jednog našeg kurira na ovom putu i ranili ga u nogu. Na strmini ispred Prekaje naš traktor hrabro silazi. Zaista su ti šoferi heroji. Olga gleda kako teški traktor (nema ručne kočnice već motorom koči) ide niz strminu, oštru valjda trideset stepeni, i veli:

— Ovde kod partizana čovek zaista nauči da ceni ljude.

Večeras smo stigli svega do Drvara. Izlomljeni, prašnjavi, smestili smo se u Komandu područja. S nama je i grupa zamenjenih drugova koji idu za Hrvatsku. Puni su najlepših utisaka. Naročito im se mnogo sviđa kako smo uspeali da preko planine prevozimo kamione i traktore.

PETAK, 11 SEPTEMBAR

Osamdeseti dan. — Olga mora da čeka još dva dana dok hirurška ekipa ne stigne, zato joj je Gojko Nikoliš dozvolio da pođe sa mnom u Driniće. Štamparija radi vredno. Završili smo korice »Pregleda« i čiča Jankova uputstva za osnivanje narodnooslobodilačkih odbora. Važna knjižica.

Predveče smo Olga i ja sedeli iznad sela. Gledali preko polja tamnozeleno šume Oštrelja. Tamo je sve porušeno. I Petrovac liči na mrtvi grad. Pored nas se vraćaju ovce s pašće. Jesen je već došla. Prava bogata jesen. Citavo selo vri, žito se vrše (kasno sazreva ječam na ovoj visini), lupa bradva — prave se burad za pekmez. Neko čudno osećanje hvata čoveka. Koliko će košnica, kao ovo selo, biti popaljeno do pobeđe! Još ćemo dosta krvi proliti, ali će zatim doći miran život, pun rada.

SUBOTA, 12 SEPTEMBAR

Osamdeset prvi dan. — Napravili smo večeras lepu šalu. Poslali smo Olgu do Milentija, koji je stajao na trideset metara od nas. On nije znao da je Olga stigla iz Beograda. Milentije će sutra krenuti na posao s nama. Junački se izvukao od pegavca.

NEDELJA, 13 SEPTEMBAR

Osamdeset drugi dan. — Nedaleko od komande mesta danas sam video decu s Kozare, zarobljenu u julu, u velikoj ofanzivi. Tu su decu ustaše oterale u Jastrebarsko — na »prevaspitanje«, da stvore od njih svoje janičare. Bilo je tu 900 mališana. Kad su im ustaše povikale:

»Živeo Pavelić!«

Nekoliko njih je odgovorilo:

»Živeo Staljin!«

Ustaše su pobesnele i pitale ko je to viknuo. A svih devet stotina je diglo ruku uvis. Posle je osam najotresitijih izvedeno iz stroja i streljano. Ove hrabre dečake oslobodili su hrvatski partizani i zatim ih uputili u Krajinu. Gledao sam tu decu. Stojali su po vojnički u dva reda i čekali doručak. Ona su naša budućnost.

Olga je ostala da čeka Gojka, a Vesa, Milentije i ja krenuli smo za Glamoč. Sofer nam reče da je bombardovano Radaslije kraj Gla-

moća. Došla su dva aviona i bacila priličan broj bombi, ali štete i žrtava nije bilo. Gđali su šume oko Radaslija. Bačena je jedna topovska granata od 200 kila. Samo su joj bila pričvršćena peraja. Srećom nije eksplodirala. Iza Rora sretosmo Dalmatince. Evakuišu Livno. Skoro je sve izvučeno. Pripremamo se za svaku eventualnost.

PONEDEUAK, 14 SEPTEMBAR

Osamdeset treći dan. — Selimo se najzad iz Glamoča, posle skoro mesec dana boravka. Idemo na Mlinište, u onu lepu šumu, u kojoj se nade i poneki četnik. Položaj je vrlo zgodan, jer se nalazimo u centru raznih bojišta. Osim toga smešteni smo na centralnom bosanskom bilu — na visini od 1.400 metara — imamo lak pokret iz šume u svim pravcima. Vojna situacija je vrlo živa. Ustaše — oko 2.000 ljudi — prodrle su iz Kupresa pravo u Duvno. Kraljevački bataljon je ispred Šujica davao junački otpor, ali se morao povući. Ustaše su u Duvnu ostavile 400 ljudi, a ostali su produžili za Imotski. Čudan je taj njihov pokret. Nije isključeno da idu tamo — da suzbiju četnike, koji su se tamo negde okupili. Ima ih, vele, preko 2.000. Ih, što ne dođu malo ovamo. S njima se naši najrađe biju. Mi smo preduzimali protivnapade na Duvno, ali smo odbijeni. Tom prilikom je ranjen Miloje Milojević, zamenik komandanta Beogradskog bataljona, inače bivši oficir. Rana je teška. Pogoden je u grudi i u oko. Sećam ga se kad se vratio iz Posušja sa zaplenjenim mašingeverom. Tada su Italijani i ustaše hteli prvi put da povrate Livno. Na njega je naletela grupa ustaša. Jednog po jednog ubijao je iz revolvera.

UTORAK, 15 SEPTEMBAR

Osamdeset četvrti dan. — Smestili smo se u šumi, razapeli smo šator, čuva nas Kraljevački bataljon. Stigli su izveštaji da se italijanska ofanziva odlaže od 15 septembra za 25 septembar. Bacili su nove letke za predaju. Iz Grahova su pod zaštitom italijanskih topova krenuli četnici. Odbijeni su. Kod ubijenih je nađeno pismo popa Đujića, poslato nekom Drenovićevom čoveku. U tom pismu pop Đujić veli da šalje osam vodiča za »vojvodu Drenovića«. »Sada smo Liku očistili od komunista, a uskoro ćemo zajedno da udarimo kako bismo Bosnu oslobodili od te gamadi koja je došla sa svih strana. Sastaćemo se na Staretini.« U pravcu Grahova je otišla Prva brigada. Ona se sprema da sa Trećom krajiškom i dvema ličkim brigadama likvidira ovo osino gnezdo od velikog strategiskog značaja. Padom Grahova ugrozili bismo ozbiljno prugu Split — Zagreb, jer do Knina nije daleko.

SREDA, 16 SEPTEMBAR

Osamdeset peti dan. — Jesen je već došla. Ruj je već zahvatio mlade bukve na drugoj strani brda. Prošle jeseni bio sam u šumadiji. Ko bi rekao onda da će rat trajati još punu godinu dana. Velike smo uspehe otada postigli, uprkos pokušaja desetina vojski da nas unište, uprkos tolikih žrtava, tolikih izgubljenih teritorija. Stvarno, sve se više pokazuje koliko je bila mudra odluka da idemo u pravcu Hrvatske. Da smo otišli u Srbiju strahovito bismo iskrvavili i pitanje je da li

bismo postigli takve uspehe. Ne treba da se sada zavaravamo, još puno je teških borbi pred nama. Pavelićeva vojska se raspada.

Nas očekuje lukav i podmukao neprijatelj - velikosrpska reakcija. Oni imaju masu spremnih oficira, podoficira. Moramo sve sile upregnuti da stvorimo što pre regularnu vojsku — za drugu fazu.

ČETVRTAK, 17 SEPTEMBAR

Osamdeset šesti dan. — Danas su nam stigli gosti — glumci iz Zagreba. Među njima su Afrić, Joža Rutić i Skrigin. Napustili su ustašku pozornicu i došli u narod. Vredni, hrabri ljudi. Razgovarao sam s jednim od njih — partijcem. Svi ti rodoljubi iz Zagreba pate od one stare bolesti — okreću u levo. Svi se osećaju kao komunisti i žao im je kad im neko kaže da nisu članovi Partije. Inače, ona stara intelektualna bolest — lične svade i netrpeljivosti. Pravo kaže Gorki: »Glumci i literati sujetni su kao pudlice.«

Dobili smo večeras jedan isečak iz ustaškog lista »Nova Hrvatska«, u kome se govori da su u noći između 9 i 10 septembra bombarderi tukli Zagreb.

— Da hoće malo da produže do Kupresa! — reče Stari.

PETAK, 18 SEPTEMBAR

Osamdeset sedmi dan. — Glumci iz Zagreba su večeras davali priredbu. Umetnost je velika stvar. One iste stvari davali su i naši partizani, ali velika je razlika između Afrića kad recituje »Partizansku torbu« i onog Dalmatinca koga smo slušali u Glamoču.

Pozornica je bila napravljena na ivici šume, a mi smo posedali po travi. Bio je donesen na nosilima i Crni kome je noga slomljena. Korisno bi bilo kad bi glumci mogli da obidu sve brigade i pokažu drugovima, pouče ih, kako se daju umetničke priredbe. Šteta je što Olga nije večeras mogla da ostane. Morala je da produži za Mrkonjić gde se nalazi hirurška ekipa.

SUBOTA, 19 SEPTEMBAR

Osamdeset osmi dan. — »Staljingrad je deo našeg srca i mi ga nećemo dati«, rekao je Manuilski. On je i naše srce. Svako jutro s iščekivanjem otvaram radio. Svako zaustavljanje Nemaca unosi veselje kod nas. Svi su uvereni da će Staljingrad ove godine biti grob Hitlera, kao što je Moskva bila prošle. Naši Kraljevcani, kad me sretnu, prvo me pitaju: »Šta je sa Staljingradom?« Pitao me neko: »Da li će se odbraniti Staljingrad?« Bez predomišljanja sam odgovorio: »Hoće«.

NEDELJA, 20 SEPTEMBAR

Osamdeset deveti dan. — Čuda pravi naš narod u pozadini. Rato Dugonjić je došao iz Mostara pa nam priča. Raspoloženje masa sasvim je za nas. »Slobodna Jugoslavija« se svuda sluša, čak i ustaše krišom prislušuju. Omladinci su na prvom mestu. Uhode pojedine agente, odnose im bicikle, lupaju sijalice da bi kompromitovani drugovi lakše noću išli po ulicama. Prvi maj je svečano proslavljen. Na brdu se

pojavi dva plamena srpa i čekića. Po gradu su prskale rakete i mnogi zidovi bili su ukrašeni našim parolama.

Olga Marasović spasla se iz zatvora u Sarajevu. Simulirala ludilo pa posle iz bolnice pobjegla. Zavezala je čaršav za čaršav i spustila se niz zid.

PONEDELUK, 21 SEPTEMBAR

Devedeseti dan. — Severno od Mrkonjića skoro mesec dana vode se krvavi bojevi. Ustaše, četnici i Nemci napadaju na naše linije kako bi zauzeli Mrkonjić. Prvo je tamo otišla jedna brigada, pa druga, treća i, najzad, četvrta. Te borbe su završene našim uspehom. U jednom protivjurišu naši su se probili kroz čitav niz bunkera u jednoj šumi i uništili jednu bojnu Mrakovog zdruge. Na licu mesta je nađeno preko sto leševa, a zarobljeno je 120 zdrugovaca, među kojima i tri oficira. Bili su iznenađeni. Čitav štab je uništen. Zdrugovci su jurnuli u bekstvo, a pozadi su ih dočekali Nemci mitraljezima. Naši su zarobili i Nemce. Pedeset ih je poskakalo u Vrbas. Posle ovog sloma neprijatelj se povukao na spoljne odbrane Banje Luke. Noću vršimo napade i zauzimamo neprijateljske položaje, a danju oni ospu artilerijom i iz aviona te se moramo povući. Ti zdrugovski oficiri su bednici. Neki čak i plaču. A Pavelić je svu tu vojsku specijalno slao u Nemačku na vaspitanje. Stvarno se vidi da je sva Pavelićeva vojska (i ustaše i zdrugovci i domobrani) u raspadanju. S njom mnogo muke nećemo imati.

UTORAK, 22 SEPTEMBAR

Devedeset prvi dan. — Ni Dalmacija ne miruje. Opet je preko tri stotine ljudi došlo u partizane. Tamo je stvarno izbio pravi narodni ustanak. Naši su otpočeli s nizom veoma uspešnih partizanskih akcija. Zaustavili su jedan voz i uništili ga. Napali jedan italijanski logor od 400 ljudi. Zarobili su jednu ustašku postaju od 40 ljudi i pri svim ovim akcijama nisu imali nijednog druga izbačenog iz stroja. Sada je stvorena Druga dalmatinska brigada. Samo nemaju dovoljno oružja. Trebalo bi da otpočnu s većim akcijama. Eto, kako Krajišnici udaraju na gradove i zdrugove i imaju dosta i oružja i municije.

SREDA, 23 SEPTEMBAR

Devedeset drugi dan. — Sinoć smo dugo sedeli kraj vatre i pevali. U našem šatoru spava stari Mahin, pop Vlado Zečević, Zoran i ja; do mene Vlatko Velebit, a zatim Arso i Senka. Prekoputa našeg šatora su Simo Milošević i njegova Olga. Ispod drugog drveta Paja i Branka Savić podigli svoje šatore. Smejali smo se večeras. Doktor Simo bio dežuran za skupljanje drva za vatru. Potegao je balvan, stavio ga na rame, zamislio se pa prošao pored vatre i otišao u šumu. Tek se trgnuo kad je Olga viknula za njim: »Simo, Simo, pravi si profesor!«

Noćas je besnela prava oluja. Gromovi su tukli po ovoj planini da je sve pucalo. Posle je udario pravi potop. Svi su šatori prokisli, osim

našeg. Kiša je i ujutru nastavila. Opet slasti šumskog života. Pre podne nam je došao Stari i doneo nam vesti, pa smo zaboravili na kišu. Sada imamo 22 brigade. Hej, Petre Karadorđeviću, jedna li ti majka. Više nećeš sedeti u ovoj našoj zemlji, makar te pomagalo 20 divizija Italijana i Nemaca.

Beve se javio iz Slovenije posle više od mesec dana. Oni su imali da izdrže jaku ofanzivu. Napadalo je šest italijanskih divizija. »Izgubili smo svu slobodnu teritoriju, ali smo sačuvali živu snagu i oružje!« Beve se koristio iskustvom kod Užica. Zaista je veličanstveno kako su Slovenci uspeali da održe tako dugo slobodnu teritoriju — puna tri meseca.

Danas londonski radio javlja da su neka tri biskupa »protestovala« protiv terora italijanskih fašista u Sloveniji i tražili da se uspostavi civilna vlast. Ovo miriše na neku Nedićevu Srbiju, Pavelićevu Hrvatsku. Samo mi se čini da se ovo neće moći ostvariti u Sloveniji.

ČETVRTAK, 24 SEPTEMBAR

Devedeset treći dan. — Iz ove šume gde vlaga ubija, pošli smo, Zoran i ja, neočekivano, za Jajce. Krenuli smo motociklom oko četiri i po. Nešto pre sedam bili smo na večeri kod Jurice i Milentija u štabu Četvrte brigade, a pola sata kasnije već na putu za Jajce. Mesec kao tepsija si ja nad dolinom Plive. U Jezeru, nekad lepom letovalištu, nijedna kuća čitava. To je popalio šolaja. Tu zatičemo doktora Dejana Popovića kako čeka zajedno s bolničarima. Polazimo s njim pešice uzbrdo do Operativnog štaba. Već je devet sati. Ne znamo put pa ga pronalazimo po otiscima konjskih kopita.

Na kraju sela stigismo Kostu Nađa. Još pola sata grabili smo uzbrdo dok ne izbismo na greben brda Mileta. To je jedna od najviših kota oko Jajca. Od grada smo se nalazili neka četiri kilometra u vazdušnoj liniji. Prvo ustaško uporište bilo je od nas na 500 metara, dole kod Kanala.

Deset sati je prošlo. Smestili smo se odmah iza grebena da nam ni artilerija ne može ništa — u nisko žbunje. Košta mi objašnjava plan napada.

Prema poslednjim podacima neprijatelj raspolaže sa 1.200 ljudi, a ne sa 1.600 kako se prvo mislilo, — od toga je 6 satnija ustaša. Te nam podatke šalje naša organizacija iz Jajca. Nedavno su naši drugovi ispisali noću po gradu parole: »Živeo Tito!«, »živeo Košta!«

Naše snage su ovako raspoređene: između Vrbasa i Plive nalaze se Prva i Druga krajiška brigada. One imaju zadatak da osvoje bunke i klinovima da se probiju u grad. Njima je pridodat jedan deo snaga Trećeg krajiškog odreda. S one strane Plive, Druga proleterska i bataljon »Pelagić« zajednički udaraju. Proleter i prvo idu na ćusiju, pa se posle spuštaju u grad u pravcu fabrike hlora i železničke stanice. Četvrta crnogorska brigada ide na prugu Jajce — Donji Vakuf, a jedan bataljon treba da postavi duboku zasedu u pravcu Travnika, kako bi s te strane presekao put ustašama. Ako naše snage ne budu uspele da do zore zauzmu grad, naredeno im je da se ne povlače već da drže osvojene pozicije.

Napad treba da počne oko 11 noću. Imamo još pola sata. Ležim pored Koste i pričamo. Ovo je devetnaesti grad koji partizani osvajaju ove sezone u Krajini i jugozapadnoj Bosni: Prijedor (20 naših mrtvih, 50 ranjenih, a 1.500 domobrana zarobljeno), Krupa (1, 2, 400), Kožarac (—, —, 250), Ključ (14, 25, 250), Dobrljin (—, 2, 350), Glamoč (3, 8, —), Mrkonjić (—, —, 250), Sanica (1, 5, 300), Petrovac, Drvar, Prozor, Livno, Duvno, Konjic, Gornji Vakuf. Neuspele napade smo vršili na Sanski Most, Bosanski Novi, Dubicu, Donji Vakuf, na Bugojno dvaput i na Kupres pet puta.

U svima ovim napadima, priča Košta, mi smo bili slabiji u tehničkom pogledu, ali smo tukli neprijatelja našom daleko većom hrabrošću, iznenađenjem, brzom koncentracijom. Upadali smo u grad skoro bez pucnja i prodirali u klinovima, i tako iznenađivali neprijatelja, cepali mu snagu, onemogućavali mu vezu između pojedinih odeljenja. U samom času napada, tj. kada bi nas neprijatelj već primetio, naše teško oružje tuklo bi pravo na grad — dva, tri metka i tako unosilo paniku. Svi naši napadi na ta jako utvrđena mesta vršeni su noću, jer se po mraku lakše može privući utvrđenjima, a i usled velike nadmoćnosti neprijatelja u teškim oruđima.

— Nijedna vojska na svetu, veli Košta, ne može da vrši noću takve napade kao partizani. Kod nas je svaki borac potpuno svestan zašto se bori, jer komandir ne može noću da drži na uzdi svakog borca. To su razlozi naših uspeha.

Prekinula nas je duga surla reflektora. To su ustaše s grada tražile partizane. Reflektor se odjednom upravio prema Vakufu, jer se kod Vijenca već čula borba Četvrte brigade s ustašama.

Najzad dođe i 11.00. Još ništa. Ali, puče jedan, pa drugi metak na ćusiji. Uskoro se čitav venac pušćane vatre obvi oko vrha. Prolamao se i bacač. I dole, oko Jezera, kod Kanala, otpočela je borba. Jedan bataljon Druge proleterske imao je da likvidira branu za električnu centralu. Tako bi ceo grad ostao u mraku i onemogućilo bi se neprijatelju da uspostavi struju u bodljikave žice.

Ustaške rakete šaraju nebom — crvene, pa posle — bele. Zakuvalo se oko grada. Sada je došao red na našu haubicu. Izbaci taj naš stari, slavni top dva metka, od kojih obično samo jedan eksplodira. Oteli smo ga od ustaša prošle godine. Zimus, kad su Italijani vršili ofanzivu, morali smo ga zakopati oko Oštrelja. Noću su krišom dolazili drugovi, otkopavali svoj top, podmazivali ga, pa opet zakopavali.

Oko ćusije sve je žešća borba. Najzad, 45 minuta posle početka napada, planuše kasarne na vrhu.

Košta je zadovoljan:

— Ovi Srbijanci su silni borci!

Krajiške brigade nešto su kasnije otpočele napad na svom pravcu. Ah j tamo se bitka razgorela. Mesec sija. Košta priča da ovo nije baš prvi napad na Jajce. Prošle godine je Šolaja udario s pet stotina boraca na grad, u kome je bilo 3.000 Nemaca, sem ustaša i domobrana. Zauzeo je Ćusiju i fabriku karbida, ali se, naravno, morao povući. Priča Košta o šolaji. Došao kod njega italijanski doušnik i nudi mu milion lira da pređe na stranu Italijana. Šolaja izvadio pištolj i ubio

ga na mestu. Pošten je bio taj skromni čovek. Njegov stric u toku borbe uzeo ustaškog konja i pošao s njim kući.

— Ostavi konja! — naređuje Šolaja.

— Živ se ne razdvajam od njega! — odgovara stric.

Šolaja vadi pištolj i ubija konja.

Krajišnici udaraju svom snagom. Oko Kanala se vodi jaka borba. Ponoć je već prošla.

PETAK, 25 SEPTEMBAR

Devedeset četvrti dan. — Zaključalo je sa svih strana. Krajišnici su žestoko navalili. Prva vatra u predgrađu Jajca je planula. Uskoro za njom još tri. A elektrike su se gasile kako su naši prodirali. Ostale su samo četiri ulične svetiljke u gradu. Neprijateljske haubice uopšte ne dejstvuju više, naši bacači učestali. Pitam Kostu da li je bilo teže ratovati u Španiji ili ovde i, evo, šta on kaže:

— Mi ovde ratujemo pod mnogo težim uslovima. Španska vojska je bila bolje naoružana. Imala je više tehnike. Zatim, to je regulama vojska, sa arsenalima, organizovanom pozadinom. A od svega toga mi nemamo ništa, — naše je samo ono što nosi neprijateljska komora. I moral naše vojske je bolji od španske. Retko koja vojska ima takvu upornost kao naša. Španci nisu znali da izdrže u teškoj situaciji. Naši partizani su ravni borcima internacionalnih brigada.

Već je počelo da sviće. Dole u Kanalu, blizu nas, čula se još uvek paljba. Naši nisu odmah uspeli da zauzmu ovu važnu tačku.

Rešismo da pridemo bliže i vidimo kako stoji situacija. Dok smo prelazili preko jedne požnjene njive, rekoše nam kuriri da ih je tu malopre zasuo mitraljez iz Kanala. Smestili smo se u jednu jarugu, kad poče da bije naš protivtenkovski top. Gađao je Kanal (malu kućicu 'i rovove oko nje). Ispalio je pet metaka. Kroz dim smo gledali kućicu i na njoj motku sa zastavom koja se najzad prelomila. Ustaše pobegeše odatle.

Gore, na grebenu, kod prvih kuća Jajca, zatekosmo štab Prve krajiške i protivtenkovski top. Tu stoji jedna grupa domobrana koje smo noćas zarobili. Sve ljudi iz ovih krajeva, skoro mobilisani. Jedan je iz Kupresa:

— Eto, obukao sam se u prošlu subotu i pravo ovamo... Prilikom poslednjeg napada na Kupres poginulo je 300 — 350 ustaša i 150 milicionara.

Milenko Kušić, sada komandant Prve krajiške, izlaže situaciju. Krajiške brigade su stupile u dejstvo nešto kasnije, jer vodiči nisu bili najbolji. Imale su pred sobom čitav niz bunkera koje su vrlo vešto zaobišle i napale neprijatelja s leđa. Svi ti bunker, tj. spoljna utvrđenja Jajca, u pravcu Carevog Polja, pala su bez jedne žrtve. Sada se Kušićeve snage nalaze na ivici grada - tvrđave. U naletu na Klimentu zauzeli su jedan protivkolski top. Ustaške haubice su na »ničijoj zemlji«. Mi smo s jedne, a ustaše s druge strane. I jedni i drugi pucaju, pa se topovima ne može prići. Kušić nije imao veze s Drugom brigadom.

Pošto je Kušić prišao još bliže, Operativni štab je ostao na njegovom mestu. Dolaze kuriri Druge proleterske. Naši su udarili na Čusiju sa dva bataljona. Imali su dosta muke, jer je Čusija imala i betonske bunkere. Prikrali su se polako i slušali razgovor domobrana (bilo ih je oko 140 na tom položaju). Domobranima je oko 10 uveče bilo naređeno da budu u pripravnosti. Naši slušali domobrane kako zcvaju, ali nisu napadali, jer su čekali 11 sati, da ne bi doveli u težak položaj naše drugove na drugim sektorima, koji su se primicali neprijateljskim bunkerima. Domobrani su čuli šuštanje i povikali:

— Evo ih, daj mitraljez!

Ali, bilo je kasno. Srbijanski bombaši već su otpočeli borbu. Čusija je zauzeta za 45 minuta. Imali smo jednog mrtvog i dva ranjena. Odmah zatim naši su se spustili ka fabrici hlora i u zoru je zauzeli. Na vrh Čusije našli su 150 teških bombi za bacač, koje su sve ispalili na centar grada. S Kanalom je bilo poteže. Naši su imali čistinu, tri reda žica i betonske bunke zatvorene odozgo, pa se nisu bombe mogle koristiti. Tu je bio Treći bataljon. Četvrti je ostao na Čusiji, a Prvi u fabrici. Oko fabrike je bilo malo borbe. Naši su tukli, polazili su i ka mostu, ali nisu mogli da ga pređu zbog vatre iz tvrđave.

Četvrta brigada presekla je prugu Jajce — Vakuf na dužini od 3.000 metara, ali je kod Vijenca imala žestoku borbu: osam mrtvih. Crnogorci su se peli uz samu stenu, a odozgo ih tukli ustaše i domobrani. Pošto Vijenac nisu mogli da zauzmu, nisu ni presekli put za Travnik.

S prvim izveštajem (da je zauzet čitav grad sem tri uporišta) otišao je Zoran natrag na Mliništa. Umalo što nije poginuo. Došla su dva seljaka i kažu da se neka vojska prikrada iza naših leđa kroz kukuruze. Rade Marijanac, komandant Trećeg krajiškog odreda, skoči i bez puške pođe s jednim partizanom. Kad je primetio ustaše, naredio je partizanu da uzme zaklon, a on se vratio po pušku. Dotrčao je natrag i viknuo:

— Izlazite!

I ustaše izidoše. Jedan nosi puškomitraljez, a dvojica puške. Sve to predadoše. Bili su na Kanalu. Sedamnaestorica se prebacila na ovu stranu Jezera. Počeli su da se provlače kroz kukuruze. Jedna grupa je otvorila vatru na naše ranjenike, a trojica su pošla u ovom pravcu. Nadena su neka pisma u njihovim džepovima. Jedan od njih piše ocu da se javio u Pavelićeve »dragovoljce« za Rusiju, da se tamo jede beli hleb, da će on dobiti devet hiljada kuna pomoći.

Tu je kraj nas jedan vodnik iz Trećeg odreda. Kuća mu je na 500 metara. Nije u njoj bio već devet meseci. Kuća je pusta. Ustaše mu poklale pet duša.

Sunce je već prilično otkočilo. Ali magla iznad samog grada nije se dizala. Došao je i avion - izviđač, osmatra pa se vraća natrag. Ne zna kakva je situacija. Paljba je nekako malaksala. Košta priča:

— Obe strane su posustale. Važno je ko će preduzeti ofanzivu! Naši imaju naređenje da čvrsto drže osvojene pozicije i da borbu nastave u toku dana.

Rade se vraća s osmatračnice i veli da naše jedinice nisu povezane, da ne deluju jednovremeno. Sada je nastupio otsudni trenutak. Ustaše su prešle u kontraofanzivu u nameri da nas izbace iz svih zauzetih položaja. Pod zaštitom oklopnog automobila izbacili su Prvu i Drugu krajišku iz nekoliko zgrada. Prvo su se povukli borci Trećeg krajiškog odreda, ali u otsudnom trenutku, lepo smo videli, jedan komandant bataljona zaustavlja ih, svrstava i s njima udara u bok ustašama. Tako je protivnapad propao. Ustaše su takođe izvršile napad na fabriku i Druga proleterska se morala povući. Ali je opet u jurišu povratila fabriku. Treći put je oklopni automobil pošao drumom, pored Jezera, pored nas. Protivtenkovski top ga je gađao i udario pored njega. Oklopni se zatim vratio u grad.

Skoro će podne. Grad se još drži. Avion doleće i baca četiri bombe prekoputa nas. Iz grada u Jajcu lete bele rakete.

Razgovaram s Kostom o vezama. To je naša najbolnija tačka. Prilikom napada na Prijedor Košta je bio povezan telefonom sa svim bataljonima.

Najzad stiže izveštaj od Druge proleterske. Ljuba Đurić se prilično nedrugarski izražava: »Što dve brigade beže pred 200 ustaša«.

Opet avion dolazi. Kušić izveštava da se sprema u 6 sati na konačni juriš. Obavešten je o tome i Ljuba Đurić, komandant Druge brigade.

Međutim, Košta dogledom otkriva da ustaše beže preko Vrbasa, kroz park. Dole u gradu neprestano krklja. Naši sipaju bacačima. Situacija nejasna. Gore, kraj šume, lepo se vide dve postrojene kolone i jedan čovek na konju. Nije nam jasno da li to ustaše beže ili se koncentrišu za protivnapad. Obaveštavamo našu haubicu da otvori vatru u tu gomilu, ali ona je na čitav sat od nas. Veza! Košta objašnjava da će te ustaše dočekati bataljon Crnogoraca. Prilično je pravilno postavio što je ostavio ustašama izlaz — po rečima Fridriha Velikog, omiljeni Didin citat, — jer bi se ti gadovi, opkoljeni sa svih strana, zverski borili. Samo da su Crnogorci bili tamo gde je po planu određeno — uspeh bi bio 100%).

Već se veče primicalo, a dole se odjednom začuli poklici: »Rodi godino, rodila pšenica!« To su Pljevljani, Šolajini borci, to su Prva i Druga krajiška. Avion je opet uzleteo, ali je samo izviđao. Jajce je bilo naše. Pljevljani su prvi poleteli, a za njima i svi ostali. Najzad su pale i haubice. Oko njih se vodila žestoka borba. Ustaše su jurišale s bombama u rukama u nameri da topove oštete, ali su ih naši odbijali. Samo iz zgrade štaba Prve krajiške ispaljeno je na ustaše oko 500 metaka.

Borba je skoro zamrla. Samo se čuje poneki metak. Silazimo na drum, u kuću nekog odbeglog ustaše, gde nas stiže izveštaj od Kušića: »Grad je zauzet«. Krenuli smo po mraku, širokim drumom pored Jezera. Pravo je čudo kako je Jajce zauzeto. Kroz one klisure zaista samo partizani mogu da se probiju. A kad dođosmo do gradskih zidina, na kojima je pisalo V (Victoria — pobeda), još smo se više čudili kako su naši prodrli u grad.

U jednoj kafani sastali su se svi štabovi, a ja sam uzeo hrpu novina i razgovarao s kafedžijom. Tu je i neki suvonjavi mladić. Priča mi da je slušao »Slobodnu Jugoslaviju«.

U tom naide švabić, moj stari prijatelj iz omladinskog časopisa »Mladost«. Podosmo da pregledamo »Grand hotel«, sedište velike župe Pliva i Rama. U prvoj sobi, s desne strane, leži dvanaest mrtvih ustaša. To su bili teški ranjenici koji su umrli u toku dana. Židovi išarani mecima. U kancelariji velikog župana nered. Bezglavo je bežao, ostavio svu poverljivu arhivu, Drenovićevu priznanicu na 100.000 kuna i izveštaj sreskog načelnika iz Prozora o njegovom bekstvu iz Prozora. On je naš stari poznanik.

Taj izveštaj je napisan s izvesnim književnim pretenzijama. Treća sandžačka brigada ga je bila uhvatila, ali se pretstavio kao učitelj iz Konjica, pa su ga pustili! Posle zamalo što ga nismo uhvatili u nekom selu. Pričao je da smo mnogo bolji vojnici od ustaša, da je naš bacač uz treći hitac razorio njihov, a u izveštaju citava se priča završava time što traži otštetu od velike župe. Kao dokaz prilaže snimak propusnice njegove žene koju je potpisao Marko. Na propusnici piše: »žena zloglasnog ustaše«. Osim toga, dobila je 300 kuna od nas za putni trošak. A sada opet gospodin načelnik mora da beži. I ovog puta je ostavio u Jajcu ženu sa dva deteta, jednom je 14 dana... Svećica mi kaplje, odlazim u drugu sobu i trzam se. Na krevetu mrtav, žut ustaški funkcioner... U županovoj spavaćoj sobi (mislim da je njegova) nalazimo osam odela, potpuno novih, švajcarskog sira, belog brašna, bonbona... Na kraju zaključana vrata. Lupam iz sve snage i čujem neko komešanje. Otkočio sam pušku, promenio glas:

— Gospon, izidite van!

U tom dođe i Vlada Smimov. Vrata se otvoriše; pojavljuje se neki čovek, obučen u civil:

— Ja sam mehaničar iz Zagreba i slučajno sam se ovde zatekao!

Ruke su mu crne od ulja i zeltina. Vozio je »gosponov« oklopni automobil. To je ustaški oficir, presvukao se. U sobi smo mu našli revolver.

Izišao sam napolje kroz ulice. Krajišnici pokušavaju kundacima da obiju jednu trafikku. Stupam s njima u diskusiju. Oni su prilično anarhistički nastrojeni. Nemaju mnogo poštovanja prema privatnoj svojini. I u samom njihovom rukovodstvu, tu postoji malo neobičan stav:

— Neka uzmu ljudi da se obuku i odenu!

A ljudi bogami uzimaju i nije lepa slika. Istina, to su mahom seljaci kojima su ustaše sve opljačkale, popalile, pobile, — pa se ljudi sada snabdevaju na svoju ruku. Ali, nema šta — ružna slika!

Otišao sam posle po mraku do haubica. Na sve strane leševi. U jendeku neki ustaša u ropcu. Haubice su čitave. Kraj njih jedan ustaški satnik razneo se bombom. Gore, u samoj tvrđavi, pod borovima, leži dvadesetak leševa. Sve ih je pobila jedna naša mina iz bacača. Drugovi iznose iz magacina sanduk sa bombama za bacače i granatama za haubice. Puna četiri vagona municije je ovde zaplenjeno.

Vratio sam se natrag u onu vilu izvan grada. Sreo sam Peka Dapčevića. Imali su žestoku borbu na Vijencu — osam mrtvih. Jurišali uz liticu uspravno. Nisu mogli stići da opkole ustaše koje su umakle u Travnik.

SUBOTA, 26 SEPTEMBAR

Devedeset peti dan. — U ovoj vili, bolje reći letnjikovcu, stanuje neki stari mehaničar iz Drvara koji je imao sina ustašu i mi mu ga ubili! Razgovaram sa njegovim sinom — mladićem od sedamnaest godina, kome je kičma kriva. Zajedno sa majkom bio se sklonio u hotel »Grand«, gde se nalazio ustaški glavni štab. Tu je bio i potpukovnik Šram, komandant puka iz Travnika. On je sinoć postrojivao ustaše da koliko - toliko spase čast Paveliću pred — saveznicima Nemcima, koji su oko 10 septembra stigli u Travnik. Ovaj mladić priča da su se ustaše nadale da će im pomoć doći iz Travnika, ali su posle ručka počele da se evakušu. Terali su sobom i civilno stanovništvo. Bilo je velike gužve u Jajcu prilikom povlačenja ustaša. Jedan trgovac je poneo sobom veću ručnu kasu, tešku preko 40 kilograma. Majke su decu ostavljale i bežale uzbrdo. Mladić još priča da su ustašama pucali u leđa u samom gradu naši simpatizeri! Mnogo je ustaša izginulo kad su bežali uzbrdo ka Travniku, gde su ih naši mitraljezi, s one strane, od čusije, stizali.

Košta je otišao na Mliništa. Sišao sam u grad i u vili direktora fabrike hlora zatekao Marka, Zinu, štab Druge proleterske i masu drugova. U fabrici se nalaze 52 vagona soli. Nemci su ovde pravili otrovne gasove.

Uveče smo Arso i ja dugo razgovarali sa štabom Prve krajiške i Druge proleterske. Akcija je besprekorno izvedena. Po mom mišljenju i ovde se pokazalo da je tehnika važan faktor. Junački smo se borili, ali ovo je prva bitka u kojoj smo imali i tehničku nadmoćnost — bacače, topove. Da nismo imali toliko tehnike, uprkos svih naših juriša, ne bismo osvojili Jajce, sedište velike župe Pliva — Rama — Jajce, koje je Pavelić ovih dana stavio na poštansku marku od pola kune.

Arso i ja legosmo u svilene jorgane gospodina direktora fabrike. Dugo nismo mogli zaspati od smeha.

— Šta će biti kad se vratimo u naše šatore na Mliništima?

NEDEUA, 27 SEPTEMBAR

Devedeset šesti dan. — Mnoge ti je familije ovaj rat razbio. Evo, sedim u kući hotelijera Pihlera — »Pliva«. On je sa ženom još 6 aprila otišao u Nemačku. Sin mu je juče — vođa hitlerovaca, poginuo u Jajcu, a drugi sin mu je partizan na Kordunu, ćerka kod nas jedna od najboljih drugarica u sanitetu. Bila je u Španiji.

Danas je pohvatana jedna specijalna špijunska hitlerovska grupa, koja je imala zadatak da se prvenstveno bavi vojnom špijunažom. Uhvaćena im je i radiostanica. U toj trojci je glavni bio neki Nemač, koji se još pre našeg dolaska otrovao (debeo čovečuljak — video sam ga kako leži u apoteci). Radiotelegrafist, naš zemljak, u službi Gestapoa još od pre rata. Izvučen iz zarobljeništva, poslan na kurs, pa zatim u Jajce. Otvorio je čovek berbemicu i otpočeo »rad«. Treći član te trojke bio zlatar. Čitava mu radnja ne vredi 10.000 dinara.

Dosad je zarobljeno preko 200 domobrana i ustaša. Ima ih isto toliko i ubijenih. Naši gubici iznose 25 mrtvih i 50 ranjenih. Doznao sam da Pavelić sada hvata domobrane koje mi puštamo, pa ih šalje u specijalnu školu u štokerau, kraj Beča, ili na Istočni front. To se dogodilo s jednom grupom domobrana koje smo pustili u Mrkonjićgradu. Danas

se našoj komandi javilo nekoliko domobrana koje su ustaše, prilikom pada Jajca, povukle sobom ka Travniku.

NEDEUA, 28 SEPTEMBAR

Devedest sedmi dan. — Košta se vratio iz Mliništa. Stari Ribar došao iz Beograda. S njime je i Lola. Arso diskutuje s Kostom o daljim planovima:

»Pogrešno je što smo stali po zauzeću Jajca. Jeste da smo umorni, ali je trebalo neumorno goniti neprijatelja u pravcu Donjeg Vakufa, Travnika, Kotor Varoš!»

— Ali partizani su ljudi, odgovara Košta. Mesec dana su se borili po Manjači, dva dana marša do Jajca, 24 sata borbe. Ljudi više snage nisu imali.

Odlučeno je da se napadne Vakuf. Crnogorci su likvidirali Vijenac. Zarobljeno je 150 domobrana.

Silan narod iz okoline navalio na Jajce. Jedna grupa počela da pljačka. Marko ih sve pohvatao, stavio im oko vrata što su opljačkali — sita, zavese, termofore pa ih slikao:

— Trebalo bi da vas provedem ovako kroz grad, ali neću zbog naroda! Sada idite kućama i nosite ovo!

Ali, seljaci se stide i neće da nose. Sirotinja ti je to velika. Nemci i ustaše su u Janju popalili 4.500 kuća i zgrada prošle godine, pa sada seljaci došli da se svete.

PONEDEUAK, 29 SEPTEMBAR

Devedeset osmi dan. — Vratio sam se iz Jajca preko Mrkonjića za Mliništa. U Mrkonjiću sam sreo Olgu. Imali su mnogo posla. Preko 50 manjih i većih operacija obavili za 24 sata. Stari Ribar je neobično radostan što je došao u slobodu. U Beogradu se krio po bunkerima, jednom su agenti Specijalne policije bili na pola metra od njegovog bunkera. Kaže da su mu moja majka i Olga našli jednom mesto u jednoj bolnici. Tu je on otišao kao bolesnik s lažnim ispravama — na ime jednog »folksdojčera«. Dolazili agenti, legitimisali ga, klanjali mu se i otišli. Drug Ribar je bio pustio bradu. Tako je i prešao zemunski most. Poštapao se, pa je svako mislio da je to neki starac. A sada je obrijan, čio, marševe je sasvim lako podneo. Lolinu drugaricu i svu njenu porodicu ubili su Nemci otrovnim gasom u Beogradu, u Banjičkom logoru. Stari beogradski apotekar Trajković junački se držao sa svojom suprugom i decom.

Autobusom sam stigao na Mlinište. Stari i Lola polaze za Jajce. Treba tamo da se preselimo, samo Arso vrti glavom. Lepa je i ova naša šuma. Vatra s večeri je divna stvar. Vraćam se na naš dragi kazan — pasulj bez masti, bez ičega.

UTORAK, 30 SEPTEMBAR

Devedeset deveti dan. — Veljko se vratio s Grahova. Napad se odlaže za koji dan. Još je jedna brigada potrebna. Danas stiže neobična vest. Nemci su krenuli od Banje Luke i zauzeli Ključ. Oslobođenje Jajca krupan je udar Nemicima. Presekli smo im dolinu Vrbasa. I čet-

nici - lešinari su se pojavili. Uvek oni otpočinju akciju kada i Nemci. Večeras su postavili zasedu 300 metara ispod našeg logora, na železničkoj stanici, i opalili iz puškomitraljeza na Miču Stanojlovića, našeg vodnika, d-ra Simu Miloševića i njegovu Olgu. Mića je dobio pet metaka u grudi. Ipak je imao snage da zgrabi mašingever koji je od Nemaca u Srbiji zarobio. Ispalio je nekoliko metaka, a zatim izdahnuo. Tako su ga četnici mučki ubili, njega, junaka koji se osam meseci borio protiv Nemaca i nedićevaca po Srbiji. Olga Milošević je ranjena u ruku. Ona i Sima sU uspeli da pobegnu u šumu. Jedan mladi partizan iz Jajca, koji je terao kola, ranjen je kroz obe noge. Srećom, naišao je jedan naš bataljon. Prvi sandžački, bio je svega 400 metara ispod Miće, i spasio je malog partizana. Četnici su se razbežali. Sima i Olga su posle tri sata lutanja naišli na naš kamion koji ih je odveo pravo u Jajce. Mogao je nastradati Stari s Lolom, mogao sam i ja sinoć da naletim na četničku zasedu. Čudan ti je ovaj naš partizanski život!

SREDA, 1 OKTOBAR

Stoti dan. — Danas smo sahranili Miću pored grobova sedam partizana poginulih u ustanku 1941. Govorio je čiča Luka Stević, iz Radevine, nosilac Karadorđeve zvezde, veteran iz ratova 1912 — 1918, stari partizan koji je u Srbiji od dvadesetosam dana u februaru izdržao dvadesetšest dana borbi s Nencima, belogardejcima i četnicima. Lèpo je čiča govorio. Suze su nam navrle na oči:

»O, Mićo, naš lepi cvetu! Ukradoše te krvoloci iz naše lepe saksije Podgore...«

Stari se večeras vratio iz Jajca. Koča je dobio naređenje da napusti Grahovo i pođe prema Ključu, s obzirom na nadiranje Nemaca. Za ovu operaciju biće mu potrebno 3 — 4 dana.

ČETVRTAK, 2 OKTOBAR

Sto prvi dan. — Situacija na frontu se komplikuje. Arso je tamo krenuo. Prekinuta je veza s Mrkonjićgradom. Nemci su krenuli iz Ključa u pravcu Mrkonjića i sjedinili se s jednom svojom kolonom koja ide od Banje Luke. Treba da ih dočeka Treća sandžačka brigada, a iz Jajca je krenula Prva krajiška s Drugom proleterskom. Danas smo dobili obaveštenje da Nemci spremaju ofanzivu u pravcu Petrovca i Livna. Na Petrovac će baciti jednu diviziju. Isto tako Nemci s jednom divizijom otpočinju ofanzivu u pravcu Bilogore u Hrvatskoj. Lepa gužva.

PETAK, 3 OKTOBAR

Sto drugi dan. — Nemci su se probili. Idu s velikim snagama. Prva krajiška je naletela na tenkove koji su ušli u Mrkonjićgrad. Treća sandžačka se povukla, samo se ne zna šta je s Tršom, Volodom i jednim komandantom bataljona. Haubice smo spasli. Tukle su koncentraciju nemačkih tenkova, topova i kamiona. Pogodile su u četrdeset postrojenih kamiona i učukale su jednu bateriju. Drum Mrkonjić — Mliništa je dobro prekopan. Jedan bataljon Sandžačke brigade odbio je Nemce koji su pokušali da zarobe naše haubice.

SUBOTA, 4 OKTOBAR

Sto treći dan. — Nema nikakvih vesti iz Jajca. Italijani i četnici se takode pripremaju. Iz Hercegovine stiže izveštaj da je Draža Mihailović mobilisao 6 — 8 hiljada četnika za ofanzivu protiv naše oslobođene teritorije. Te bande su prvo skupljene u Mostaru, gde su opljačkale 17 vagona na stanici i ubile nekoliko Hrvata u okolnim selima. Naši narodno-oslobodilački odbori izveštavaju da su mnogo ometali mobilizaciju u Stocu i Ljubinju i šalju spisak pristalica narodnooslobodilačkog pokreta u četničkim jedinicama. Većina mobilisanih izjavljuje da se neće boriti protiv partizana. Ako četnici napadnu na sektor oko Prozora i Šćita, naše će se snage prebaciti u Hercegovinu. Ovo je krupan događaj. Ako drugovi budu radili pravilno, vojnički i politički, situacija u Hercegovini naglo će se popraviti.

Večeras su došli iz Jajca Marko, Arso, čika Janko, Košta, Lola Ribar, stari Ribar, Simo i Olga Milošević i još nekoliko drugova i drugarica. Zamalo što nisu izginuli. Nemci su ubacili jednu veću grupu četnika Uroša Drenovića u našu pozadinu. Četnici su napravili zasedu našim drugovima na deset kilometara odavde i otvorili vatru iz dva teška mitraljeza, sa otstojanja od nekoliko stotina metara. Naši su se odmah razvili u strelce i vodili su borbu čitav sat. Pravim čudom nisu imali gubitaka. Ovaj je napad bio kod sela Gragnića. Četnici su se razbežali, a bilo ih je triput više nego naših drugova. Arso se sjajno snašao. Pravo je čudo kako su naši izneli živu glavu iz ove borbe. Nikog ni metak nije okrznuo, iako su više puta bili pod pravom mitraljeskom kišom. Arsi je metak kroz noge prošao. (Istina, ima krive noge!) Bogami sada više nećemo cile mile s ovim elementima. Moraćemo preći na najoštrije mere.

NEDELJA, 5 OKTOBAR

Sto četvrti dan. — Nemci su prodrli u Jajce sa severa. Crnogorci su dočekali kolonu koja je išla od Travnika i razbili je. Poginulo je preko sto Nemaca. Pre nego što smo se povukli iz Jajca, oštetili smo električnu centralu, fabriku hlora, most, hotel »Grand«. Ali nam je sav materijal propao. Preneli smo ga u Janj. Nemci odmah iz Jajca pravo u brda, u Janj. U poslednjem trenutku uspeali smo da zapalimo magacin, čak i granate za haubicu zajedno s dragocenom hartijom za našu štampariju. Gorko iskustvo.

PONEDELUK, 6 OKTOBAR

Sto peti dan. — Vlatko nam dođe iz Glamoča i donese vest da je otkrivena ilegalna ustaška omladinska organizacija. Glavni organizator je jedan ustaški funkcioner, koji se bio sakrio u gradu. Okupio je sedam omladinaca, među kojima i dva naša. Tako smo znali od prvog dana šta se radi. Svi su pohapšeni. Pripremali su letke i širili usmeno »uznemiravajuće vesti«. Između ostalog da je »Vrhovni štab već pobe-gao iz Glamoča«. Izgleda da su četnici javili Nemcima da je na Mliništima neka naša veća jedinica. Triput smo danas bili bombardovani. Kružili su avioni oko nas i tukli drum i šumu. Poginula su dva seljaka koja su sekla drva u šumi.

UTORAK, 7 OKTOBAR

Sto šesti dan. — Stigla danas na Mliništa hirurgička ekipa. Olga mi priča prve svoje ratne doživljaje. Zamalo da ih tenkovi zahvate u Mrkonjiću. Imali su zamorne marševe, po 13 sati neprekidnog hoda. Izvlačili su ranjenike. Uglavnom imam utisak da je Olga dobro položila prvi ispit. Hrabro se pokazala; dobro podnosi sve napore.

Mi ćemo sutra na put. Idemo u pravcu Drvara. Taj put prevalićemo na konjima, najmanje 14 sati jahanja.

U Dalmaciji četnici čine nečuvena zverstva. Poklali su opet masu ljudi i žena. Ustanak tamo sve više plamti. Zato četnici to i rade. Oni su nam glavna opasnost; glavno uporište okupatora. Treba mobilisati sav narod, i srpski i hrvatski, protiv četničke opasnosti. U tom smislu treba da bude i ovaj broj »Borbe«. Sada ćemo biti bliže štampariji pa ćemo lakše i brže raditi.

SREDA, 8 OKTOBAR

Sto sedmi dan. — Krenuli smo zorom konjima za Rore. Na drumu nailazimo na neeksplodirane bombe koje su ustaše bacali juče i prekujuče. Posle se odvojismo od druma i udarismo preko polja pravo na gore. U jednom seocetu zaustavismo konje. Jedan omladinac nam pomaže da nabavimo doručak. Iz ovog sela su trojica otišli u četnike. Još se ne vraćaju, a čika Janko i Stevo su otišli da kazne ona sela iz kojih se pucalo na naše pre neki dan. Oseća se uticaj četničke propagande:

— Je li istina da je u Mrkonjić ušla Nedićeva vojska? — pita me seljak kod koga pijemo mleko.

Idemo dvoje po dvoje na desetak metara razdaljine, da nas ne bi četnici iznenadili. Oko podne izbismo u Rore. Drugovi koji su pošli automobilima već su davno prošli. Ipak, srećemo jednu grupu pod samim Crnim Vrhom. Otišao točak na autobusu, pa sada guraju peške. Oko Crnog Vrhla srećemo naše patrole. Iz tog i okolnih sela ima takođe jedno stotinak četnika. Ova je grupa relativno mirna. Vodi ih neki lugar, a ima među njima i dosta bivših žandarma. Nije čudo što u ovom kraju ima toliko četničkog elementa — Pera Zivković je ovde na izborima 1938 u opoziciji dobijao najviše glasova. Onda na početku ustanka drugovi nisu najpravilnije radili, — mladi, neiskusni kadrovi. Veliki deo mase mi smo poslednjih meseci, ako ne pridobili, — što je slučaj s omladinom, a ono neutralisali. Silno smo iskustvo stekli u ovom ratu, dragoceno. Malo drukčije perspektive imamo sada nego gledajući iz gradova. Partija je pravilno ukazivala da treba pojačati rad na selu. A mi smo sada pomalo proneli zastavu Partije baš kroz najzadnije krajeve.

U Prekaji smo se odmorili.

Smejemo se Olgi Kovačić. Kažem joj da otkopča kolan svom konju dok se odmaramo, a ona ne zna kako da pride konju, jer joj se stalno odmiče. Velim joj:

— Kao lepo vaspitana zagrebačka puca treba da mu kažeš: »molim lijepo, gospon konj, dajte si otkopčati vaš mider«.

Kamionom smo nastavili dalje. Idemo sada kroz kraj gde mnogo bolje stojimo. U Drvaru je radilo skoro 4.000 radnika. To je jedno od

prvih žarišta ustanka u čitavoj Jugoslaviji. Eto, kako se upornim radom može stvarati...

Stigli smo u mrak na Oštrelj. Ovde će se Vrhovni štab smestiti u vagone. Tuda prolazi železnička pruga koja vodi od Sanskog Mosta pa sve do Vakufa — Travnika, a na zapad do Knina. Vagoni još nisu stigli, pa ležerno ispod borova. Duva jak vetar. U ponoć nas trže huktanje partizanskog voza. Osam starih lokomotiva morali smo da upotrebimo da bismo jednu čitavu stvorili. Ideju za opravku pruge dao je Veljko. Naročito su se na ovom radu istakle žene. Uskoro će naš voz saobraćati sve do Mliništa. Na Oštrelju duva vetar, zima. Spavali smo napolju, pod borovima.

ČETVRTAK, 9 OKTOBAR

Sto osmi dan. — Gadna, jesenja kiša počela je da sipa. Nas desetak odlazimo dole, u Petrovac, da bismo bili bliže štampariji »Borbe«. Uzjahali smo na konje: Đido, Lola Ribar, Mitra i Veso, i po najvećem pljuskju pošli za Petrovac. Uveče smo pevali. Veseo je čovek kad ga okružuju zidovi, tavanica, lampa. Moći će dobro da se radi.

PETAK, 10 OKTOBAR

Sto deveti dan. — Kad smo polazili s Oštrelja, Stari nam je dozvolio da stanujemo u Petrovcu, pod uslovom da nađemo kuću na kraju grada, kako ne bismo bili u centru varoši u slučaju bombardovanja. Našli smo jednu muslimansku staru kuću, ispod nje štala. Očistili smo je — (ne mi nego Italijani — zarobljenici) — oprali, doneli slame i smestili se. Tri dana pod ovim krovom, pa ipak koristi. Gore na Oštrelju gde - gde beli se sneg.

Kod Ključa žestoke borbe. Prva proleterska je povratila Ključ, ali sada su Nemci udarili s jačim snagama i naši su morali da se povuku. Neprijatelj nadire ka Prozoru, — to su četnici i Italijani. Pale sve na šta naidu i ubijaju stanovništvo. Iz Grahova su takode Italijani s četnicima pošli ka Peulju. Baš je neprijatelj rešio da nam oduzme slobodnu teritoriju pre zime. Najgore je za bolnice — imamo 1.200 ranjenika. Gojko Nikoliš otišao je već u Liku da bi se teži ranjenici tamo prebacili.

Večeras smo održali prvi sastanak redakcije »Borbe«: Đido, Lola Ribar, Mitra, Vesa Masleša, Zoran, Olga Kovačić-Zoga i ja. Oštro po četnicima. Međunarodna situacija se zaoštrava. Opalićemo po Englezima. Staljin opominje čerčila da treba na vreme da se ispune obaveze. Lepo ti je ovako raditi, oseća se čovek zdravije. Samo ćemo morati skratiti format »Borbe« na polovinu, dok ne dobijemo hartiju.

SUBOTA, 11 OKTOBAR

Sto deseti dan. — Naš kolektiv živi zdravim, veselim životom. Sedeli smo noćas dugo, pričali, pevali. Đido priča kako se venčao s Mitrom 1936. godine. Vesa pučka na lulu i opisuje kako je čika Janko napisao odu partizanskom kamionu koji ide preko onih vrleti od Rora do Pre-

kaje. Svi se slažu da su šoferi na toj pruzi pravi heroji, čika Jankova pesma se završava stihom:

*Ta to je on, to je on,
Partizanski kamion!*

Pre večere održao sam na usmenim novinama referat o međunarodnoj situaciji. Posle mene lepo je govorio doktor Sima Milošević, a za njim Stojan Cerović. Inače to je bilo veče posvećeno izborima za NOO. Vrlo slabo organizovano. Nikakvog interesovanja narod nije pokazivao, jer su govornici za te ljude govorili tuđim jezikom. Moraćemo udariti drugim putem življom, razumljivijom propagandom.

NEDELJA, 12 OKTOBAR

Sto jedanaesti dan. — Kod Ključa se vodi žestoka borba. Naši su u defanzivi, ali se bore herojski. Nemci imaju tešku artileriju, nekoliko tenkova. Samo pojedine naše brigade nisu povezane. Moraćemo praviti divizije! Ovako neprijatelj pokušava da bije pojedinačno jednu po jednu našu brigadu. S ostalih frontova nema značajnijih promena.

PONEDELJAK, 13 OKTOBAR

Sto dvanaesti dan. — Od Ključa se čuje žestoka, brza topovska vatra. Mijalko Todorović - Plavi došao je posle podne i veli da nemački topovi sipaju bubnjarsku vatru. Poginulo je na položajima iznad Ključa više dobrih drugova. Arso s Plavim odlazi na front da se zaustavi ta ofanziva, jer je Petrovac u opasnosti.

Večeras je došao Vlado Bakarić. Sutra ću s njim na put, na sever do Karlovca, radi redakcijskih poslova. Prilično me raduje ovaj put. Biće obilje materijala. Samo se bojim za hartiju da ne bude: »Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba«.

UTORAK, 14 OKTOBAR

Sto trinaesti dan. — Da nam auto nije štucalo svakih pet minuta, put od Petrovca do Lapca, nekih šezdeset kilometara, prešli bi brzo. Ovako smo imali više vremena da razgovaramo. Spuštamo se serpentinama ka Uni. Pod nama je Kulen - Vakuf, popaljen do temelja. Ustanak je ovde izbio kada i u Drvaru.¹³ Digao se narod protiv ustaškog zuluma, na inicijativu Partije. Uticaj naše Partije, inače, u ovom kraju bio je slab. Lika, glavna rezerva ovih krajeva za sve režime — Letica, Milan Stojadinović. Partisko rukovodstvo se nije znalo snaći već je kaskalo na repu događaja, sam razvoj ustanka je prerastao naše drugove. Četnici su žarili i palili, vodili su ih major Rašeta, Rađenović, narodni poslanik, Omčikus. Prva faza ustanka bila je gotova. Lapac je bio oslobođen. Italijani su se pojavili, predstavljajući se kao spasioci od ustaškog zuluma. Partija šalje Marka Oreškovića još odmah po kapitulaciji, koji otpočinje težak posao. Pomažu mu Rade Zigić i Vlado četković. Mase nisu bile spremne za borbu protiv okupatora. Bile su pod jakim

Vidi na kraju ove knjige Dnevnika, prilog šime Balena o razvoju ustanka u Lici

četničkim uticajem, ali, pre svega, trebalo je učvrstiti partijsku organizaciju, otepeti je, osloboditi je od oportunističkih elemenata, od Gojka Polovine, koji je kumovao Otrićskom sporazumu s okupatorom 22. avgusta u Otriću s i talijanskim vlastima potpisali su naši komandanti na terenu (po naređenju Gojka Polovine »mandatora CK«), Tu su izjavili da se neće boriti s Italijanima, a da će ustati protiv nas, ako počnemo da bijemo Italijane.

Četnički banditi su otpočeli oštru borbu protiv nas. Spremali su ubistvo svih naših rukovodilaca. Ubili su Miću Radakovića, španskog dobrovoljca, Vuksana Pekišu, španskog dobrovoljca i radnika iz Like, i najzad, 20 oktobra 1941 godine, u Očijevu, Marka Oreškovića. Ubistvo je organizovao Stevo Rađenović s majorom Rašetom. Fizički ubica bio je Stevo Rodić, predsednik NOO u Očijevu, sa još nekoliko bandita. Marka su uhvatili, svezali, a on je rekao jednom čobančetu kad su ga vodili pred jamu:

— Ja se borim za slobodu naroda, a oni me vode da me ubiju! Vi deće se ko sam ja. Drugovi će me osvetiti!

Rade Zigić i Vlado Cetković, koji su pomagali Marku Oreškoviću u dizanju ustanka, pohvatali su ubice, a kasnije i samog Rodića.

Period od avgusta do decembra 1941 protekao je u jačanju naših malih jedinica. Bilo je velikih teškoća. Okupator je na svaku našu akciju odgovarao paljenjem sela. Mnogi su krajevi zbog toga bili protiv borbe. Kraj puta smo videli jedan prevrnuti automobil. To je jedna od prvih akcija u Lici koju je izvršio drug Đoko Jovanić. U to vreme dolazi u Liku stotina drugova iz Dalmacije. Njih je poslao drug Rade Končar. Njihova pojava u Lici bila je od ogromnog značaja. To su sve bili Hrvati, mahom splitski radnici. Kada su Srbi u Lici videli kako se ovi Hrvati uporno i hrabro tuku protiv Italijana i protiv ustaša, kako ginu jedan po jedan, onda je pitanje bratstva i jedinstva Srba i Hrvata u borbi protiv okupatora i njegovih slugu četnika i ustaša dobilo neizmerno pomoć. Prvi veći uspesi donose narodu uverenje da smo sposobni za vođenje borbe, da smo u stanju da ga zaštitimo. Diže se čitava Lika, oslobađa se Korenica, Lapac, Srb ...

★

Naš automobil ima neobično jak motor, pa kad se zahukti, reklo bi se, iz daljine, da nailazi avion. Zato je narod u Lapcu počeo da se sklanja u kuće misleći da su to opet italijanski bombarderi. Oni su pogodili i crkvu u Lapcu. Zastali smo na trgu i drug Bakarić je pošao u oficirsku školu. Ona već radi sedam meseci. Osmo klasa naših partizanskih komandira sprema se da završi kurs. Primetio sam da je u jednoj sobi probijen zid. Politički komesar, (Cedo Borčić), jedan drug iz Banije, više puta ranjavan, kaže mi da su se Italijani veoma uporno branili u Donjem Lapcu. Naši borci morali su da osvajaju kuću po kuću, čak sobu po sobu. Ovde su zid probili, zatim bombe ubacivali, sve dok nisu savladali Italijane. U borbi za oslobođenje Lapca poginuo je Stojan Matić, komandant bataljona, neobično hrabar čovek. Jedan bataljon Druge ličke brigade nosi njegovo ime. Njemu su ustaše prvo

silovale drugaricu, zatim, na njene oči, zaklale joj devojčicu od četiri godine, neobično lepo dete zlatne kose, i najzad i nju ubile. U jednoj borbi Stojan Matić je zarobio živog ustašu koji je učinio ova zverstva nad njegovom porodicom. Ustaša je pogubljen u selu u kome je zločin izvršio.

Nastavili smo dalje automobilom. Ostavljamo s leva Udbinu, koju smo sa svih strana opkolili. Italijani bacaju tu ustašama hranu i municiju iz aviona. Udbina se nalazi na jednom bregu, a svuda oko nje je ravnica kao dlan. Naša Druga lička brigada napadala je na Udbinu pre mesec dana, ali je napad bio odbijen, iako su naši borci prodrli u jedan deo utvrđenja. Čitav grad je opkoljen sa dva reda rovova. Imali smo velikih gubitaka — oko 90 mrtvih i 180 ranjenih.

Auto nas je izneo duboko u Plješevicu. Morali smo ga zameniti konjskim kolima, šuma pusta, ali partizani u njoj napravili grad — obučarske, krojačke radionice, magacin. Primećuje se da je urednije nego kod nas. Uostalom, sada smo više ka zapadu. Ali, bolnica je prevazišla sve. Svaki krevet sa dva bela čaršava, bez vašiju, topla i hladna voda, rentgen, elektrika. Vlado Bakarić izvršio inspekciju i pregledao sve odaje, razgovarao s ranjenicima. Zavirio je i u nužnik. — To je ogledalo bolnice! — rekao je. »Ogledalo« nije baš dobilo peticu, ali je prema našim bolnicama — sunce nebesko.

Prilična je i naša radionica oružja. Proizvodi i male bacače s dome-
tom od 300 metara. Sve je ovo skrovito, vrlo teško može da se nađe, iako neprijateljski garnizoni, recimo u Bihaću, nisu daleko. Neki su na desetak kilometara u vazdušnoj liniji. Spustili smo se niz jednu voderinu kolima i izbili na Farkašić.

U Farkašiću nas je čekala motorna trokolica. Projurili smo bez po muke do Korenice. I taj mali gradić, usred ovog kraškog polja, mnogo je pretrpeo. Kada sam prolazio pored prvih kuća, setio sam se pokojnog Ognjena Price. Njega su 1939 godine internirali u Korenicu. Bio sam kod njega u stanu kada se vratio iz ovog malog zabačenog mesta. I kasnije, kad smo zajedno prevodili Palm Datovu knjigu o Indiji, kad bismo malo predahnuli od rada, Priča mi je često govorio o mučnom životu ljudi u Korenici, o strašnim vetrovima, dosadnom sreskom načelniku.

U štabu Prve hrvatske zone (Lika, Kordun, Banija) saznali smo da su Italijani koncentrisali 20.000 ljudi u Gospiću i da postoji opasnost da se probiju na oslobođenu teritoriju.

ČETVRTAK, 15 OKTOBAR

Sto četrnaesti dan. — (U ovom partizanskom ratu nikad ne znaš ni dan, ni datum. Tako sam ja vodio ovaj »Dnevnik« od nedelje 27 septembra za jedan dan unazad. U ponedeljak, 28 septembra, opet sam napisao nedelja i tako pogrešno vodio do danas.)

Divna je ova naša partizanska država. Jurimo asfaltiranim drumom kroz Plitvice, dole se ispružila jezera, a naokolo hoteli — sve to slobodno. Samo nigde žive duše. Ponekad nam ustaše postavljaju zasede. I Bihać i Vrhovine su blizu. Od Korenice do Plitvica smo projurili vrlo

brzo, motorom. Na kraju, tj. stazicom koja se odvaja od druma za Slunj, ušli smo u šumu — Malu Kapelu. U ruševinama sela Plitvice nalazimo samo jednu porodicu. Ostali se plaše da ih ustaše iz susednog sela ne napadnu. Vlado slika onu rajcu koja je skrpila nešto krova na zgarištu i veli:

•— Dvadeseti vek!

Podosmo zatim na sedmosatno tabanjanje kroz Malu Kapelu uzanom stazicom kojom jahač i konj dosta teško prolaze. Posle jedno pola sata pregazismo opet neki drum, na kome su naši juče uhvatili četiri seljaka — ustaška milicionara — sa žitom. Za jednog od te četvorice reče nam jedna seljanka, Srpkinja, da je gad, za drugog da je dobar i da ga treba pustiti, jer je javljao kad će ustaše da pale. Svidelo mi se ovo mnogo. Ustaše joj spalile kuću, a ona pravi razliku i među njima, akamoli s čitavim hrvatskim narodom! Doznadosmo da su ustaše popalile neke hrvatske kuće na ivici Male Kapele, zato što su stanovnici davali partizanima vodu i hleb!

Usred šume naidosmo na zbeg iz srpskog sela Močila, s one strane Kapele. Pet stotina duša krenulo sa Korduna u Liku, jer su im ustaše sve nedavno popalile. Neki su dobili propusnice, a većina pošla na svoju ruku. Preplašili su se, jer su ustaše palile sela u njihovom kraju. Ali, taj strah nije ono panično bekstvo, već nešto drugo. Gledam jednu baku, sedi smireno na bali sa stvarima, kao pored svoje peći. Fale joj samo igle u rukama. Kraj nje je deda, potšišan ravno. On skoro ravnodušno govori:

— Idemo u Liku, Bosnu!

— Ali, i tamo je ofanziva!

— Pa šta ćemo. Guraćemo dok možemo.

Jedan momčić, nema mu ni sedam — zabio ruke u džepove i smeje se! Majka vadi mršavu dojku po kojoj su crvene pege, i doji nešto zamotano u čaršav. Sva ta sirotinja raja slabo je odevena. Polovina je bosa ili s iscepanim copama. Kiša je prekjuče padala. Šta bi taj svet radio ako bi kiša danas udarila — sve sami starac, baba, dete...

S nama je i Miloš Kukić, oficir u Glavnom štabu za Hrvatsku. Njemu su ustaše pobile majku, oca, sestre. Ostao je sam s bratom. Gleda čovek ovaj zbeg i veli:

— E, milo mi je što su moji poklani!

Izbismo iz Kapele u Bjeljevinu, dole vijuga drum za Slunj, na kome je ubijen u Rakovičkom ustanku, u prošlom veku, Eugen Kvaternik. Prodosmo i taj drum. Prolazimo pored zgarišta. Pre dva dana tu je stajalo dobro seosko gazdinstvo. Od svega toga ostao je samo bunar. Ustaše nisu još našle način da pale vodu. Usred tog crnog dvorišta, po granama oraha, jedna žena obesila oprane košulje i čaršave koje je sklonila u šumu kad su ustaše navalile.

Spavali smo u vodenici, na izvoru Mrežnice.

PETAK, 16 OKTOBAR

Sto petnaesti dan. — Eno, tamo, u onaj bunar, bačena je jedna baba i jedna devojka... Devojka je ostala živa... Tamo je opet devet zaklano...

To nam priča kočijaš, uredan, čist seljak, dok se vozimo ka skeli kod Veljuna, gde treba da pregazimo Koranu.

— Prvo išla jedna grupa i govorila narodu da ne treba bežati od kuće, za njima su išle ustaše — koljaši, a na kraju — palikuće...

Tako ode pola Korduna. Već triput ga prelazi neprijateljska ofanziva. Vlado mi priča da neprijatelj sada primenjuje taktiku uništavanja do temelja, — ekonomsko uništavanje. Gorski Kotar je sasvim popaljen.

Pričamo tako, idemo Kordunom, stare se uspomene vraćaju, sunce još toplo greje, prolazimo kroz dubrave, polja, potoke, kao naša Šumadija oktobra 1941, a tamo prema Generalskom Stolu, na pruži Karlovac — Ogulin, nadigao se nekakav oblak. Seljak koji nas vozi stručno (nažalost stručno) kaže:

— To pale tamo iza Perjasice!

Srete nas jedno momče, tek mu naušnice izbile, znoj avo, na golom konju, s belom krpom u ruci:

— Idem po terensku četvu, nadiru Italijani... Nekoliko hiljada...

I odjuri zadihano. Narod već beži. Jedna baba tera tri debele svinje — brzinom od kilometar na sat. Neće umaći pred italijanskom konjicom i tenkovima! Jedan domaćin ide s porodicom. Svi su pretovareni. Čak i baba vuče posteljne stvari, preko 50 kilograma. Pristajemo da sedne u naša kola ali se nešto pokoleba. Bližimo se dimu. Tako Musolini širi kod nas svoju »rimsku kulturu«. Evo nas i kod raskrsnice za Perjasicu, skoro će dva sata. Naš kurir se vraća, jer je izgubio neki paketić, a mi izbijamo na sam prelaz Korane. Strma obala se ruši, a reka nije mnogo široka, ali se ne može pregaziti. Silan se narod okupio, kao na vašaru. Hoće svi preko, a skela mala. Veliki, debeli volovi muču, gaze po balama. Larma.

Tek što smo pošli dole, a ono iznad nas u žbunje, na dvadesetak metara, tresnu jedna granata, druga, treća, četvrta i, najzad, peta. Gada Italijan po sekciji, precizno. Potrčismo dole, u tu gužvu. Skela se pred nama izvrmula, pretovarena kola potopila, a volovi kao mačići u kofi! Cika, vriska... Predosmo reku preko jaza neke vodenice i dohvatismo se druge obale. Gura narod sa 60 kila na leđima uzbrdo da sve puca. Gore sedosmo u jedna kola i podosmo u Glavni štab. Tu u Veljunu nalazi se jedna lička brigada. Zauzimala je položaj kad smo prolazili. Vlado je razgovarao s komandantom. Posle 20 minuta, na drugu obalu, kod skele, izbili italijanski tenkovi i konjanici.

Drum je zakrčen kolima, ovcama, kravama, svinjama. Beži narod, a ni sam ne zna kuda. Nekoliko kilometara od Veljuna na jug — ustaško gnezdo. Ni Slunj nije daleko. Dvadeset kilometara na sever — Tušilović, malo dalje Karlovac.

Jedan seljak kuka:

— Joj, ništa nisam sakrio! Mocar mi kukuruz!

— A sada si se setio! — veli mu Vlado.

Drugi pored druma, mirno plete od pruća okrugli ambar — kukuruzaru. I na onoj obali pre pola sata video sam jednog seljaka kako plete ambar. A sada mu to sve gori, jer žabari pale sve od reda.

Posle jednog sata probijanja kroz bežaniju, stigli smo kod Vlade, u njegov domazluk. Radi konspiracije Vlado ga je prozvao »plovanija«. Nadoh puno starih prijatelja. Narod je čitavo posle podne bežao. Samo jedan starac mimo ore! U zemlji mu je sigurno zrno.

SUBOTA, 17 OKTOBAR

»Plovanija«. — (Dane sada više ne brojim, jer sam stigao u Glavni štab Hrvatske, dakle, u Hrvatskoj smo, na cilju našeg velikog marša). Italijani su ceo dan palili po Poloju i Perjasici. Naši su oko dva i po prešli Koranu i stupili u borbu s palikućama. Rezultata do večeras nema. Samo se čuje žestoka vatra. Vlado Popović, Rade Žigić i Vlado Cetković bili su na položaju. Videli su italijansku kolonu kako mirno ide. Da su naši prešli 15 minuta ranije — svašta bi bilo.

NEDELJA, 18 OKTOBAR

»Plovanija«. — Noćas me je Vlado Popović (sa mnom se broj »Vlada« u Štabu popeo na četiri: Vlado Bakarić, Vlado Popović, Vlado četković i ja) probudio i saopštio da je Druga brigada sa Četvrtom brigadom postigla sjajan uspeh. Zarobljeni su topovi, tenkovi, poubijano je preko 100 Italijana. S Radom Žigićem i Vladom Cetkovićem pošao sam rano u zoru do Veljuna, da vidim zarobljenike i plen. Italijani se nisu povukli; još su s one strane Korane, ali se narod vraća. Pevaju Kordunaši, ne možeš proći pored kuće, a da te ne ponude jabukama i rakijom.

U jednoj štali, u gaćicama i košulji, ćelav čovečuljak, narednik - vodnik Pastore Mikele, iz konjičkog puka »Alesandrija«, divizije »Eugen Savojski«, pozdravlja nas uzdignutom rukom. Vlado Cetković mu otseče:

— Incendiario! (Palikućo!)

Tu je još jedno dvadesetak zarobljenika. Uhvaćeni su kraj kamiona zajedno s čitavom arhivom. Zamalo što tu nismo zarobili i generala Macu, komandanta divizije, i njegovog pomoćnika. Umakli su automobilom ti generali koji su gledali kako se pljačka i pali. Među oficirskim stvarima našli smo tri vreće s kokoškama. Neobično je zanimljiva arhiva gospodina pukovnika. Našli smo geografsku kartu s naznačenim pravcem ove akcije. Perjasica je uokvirena i od nje ide jedna strela do Premišlja i natrag. Izgleda da je cilj ove akcije čišćenje terena oko pruge i obezbeđenje, jer verovatno prolazi neki važan italijanski transport. Sumnjiva je i ona koncentracija u Gospiću, ali, teško da će se usuditi da prave opštu ofanzivu na nas. Nemaju dovoljno snage, bar zasada neće otpočinjati.

Razgovarao sam sa zarobljenicima: Daniti Sante, seljak iz Peskare, 22 godine; Antonio Kaderio, seljak, 27 godina, iz Mesine; Duzepe Marquesini, berberin iz Trsta; Bruno Bevilakva, šofer iz Trsta; Vincenco Vitale, kovač iz Palerma. Jadan utisak ostavlja ova generacija palikuća koju je fašizam zatvora. Brane se da su »crne košulje« palile, a na jednom od njih ženska košulja neke seljanke iz Poloja. Među njima je i Slovenac Stanislav Mozetić, obučar iz Trsta. U Jugoslaviji je od aprila 1941 i nije uspeo da se poveže s partizanima! Vlado Bakarić mi priča

da smo izdali more letaka na italijanskom jeziku; čak je izdavan i list na italijanskom. Malo je Italijana prešlo na našu stranu. Jedan od njih, Frančesko Termita, predao se kod Rudopolja i učestvovao juče u borbi protiv fašista. S njim se zajedno predao i kaplar koji je svojim vojnicima govorio da ne treba pucati na partizane.

Mi smo u početku blago postupali sa italijanskim zarobljenicima, ali sada, kada su banditi počeli da pale sela, i mi odgovaramo oštrije. Nigde nisam video partizane da toliko silno mrze neprijatelja kao Ličani. To se i u ovoj bici videlo. Naši su jurnuli između italijanskih tenkova i konjice. Razvila se borba prsa u prsa. Baš po zgarištima domova i ambara. Skoro svi Italijani, zarobljenici, ubijeni su na licu mesta, odnosno preklani. Čak su i drugarice u tome učestvovala. Ovo im je bila prva bitka. Njih šezdeset i osam, posle završenog kratkog kursa vojne obuke, junački su položile ispit. Jedan drug iz štaba Druge brigade priča mi:

— Kad je tenk bio pedeset metara od nas, drugarica Mila šašić me zapita da li da skače na ifjega.

A, bogami, u ovoj bici bilo je i skakanja na tenkove. Dane Tišma, vodnik, Miloš Mrda, desetar, Jandra Hajduković, Iso Đukić, Mile Opačić, Dušan Đukić, Pero Mrda, Seja šašić, Mika šašić, svi iz Prvog bataljona, i Nikša Bjelobaba i Bude Karan iz Trećeg bataljona, skakali su na tenk. Jedni su pokušavali da mu kocem skinu gusenicu i tom prilikom su poginuli Bjelobaba i Karan. Tenk smo ipak zarobili!

Mržnja Ličana prema palikućama sasvim je razumljiva. Retko je u Lici selo bez popaljenih kuća. Staniša Opsenica,¹⁴ komandant bataljona »Ognjen Priča«, silan seljak, ovako priča:

— Moj bataljon je naleteo među italijanske tenkove i konjicu. Tenkovi su pobjegli, a konjicu smo savladali uglavnom noževima. Posle je nastala borba prsa u prsa. Masa Italijana je pobijena noževima. Ja nisam nijednog Italijana pustio. Sve sam ih preklao. Trojicu sam na zgarištu jedne kuće, a domaćin naišao pa se veseli: »E, sad mi nije žao ni kuće, ni kućišta kad ove prasce vidim preklane«. Klali smo ih kao janjad.

Drug Manola, komandant Prve zone, pokazuje nam ratni plen: 280.000 metaka za italijansku pušku, 30.000 metaka za italijanski puškomitraljez, dva topa, pet kara, pet kamiona, 11 motocikla, 121 puška i masa drugih stvari. Sve je to lepo sređeno, izbrojano, popisano. Kad je komandant sve pregledao, onda je štab doneo odluku kojim jedinicama da se razdeli taj materijal.

Vratili smo se kući predveče. Ispred štaba stoji italijanski tenk — mala tanketa od tri tone. Zarobili je Ličani.

¹⁴ Staniša Opsenica, kafedžija iz sela Ljubova u Lici, stupio u borbu u početku ustanka, junački poginuo u borbi za Gračac, početkom 1943 godine, na jednom potoku, dok je pomagao svojim borcima da se prebace na drugu stranu.

»OJ NARODE LIKE I KORDUNA, DOŠLO VREME DA SE DIŽE BUNA«

PONEDEUAK, 19 OKTOBAR

»Plovanija«. — Opet smo bili u Veljunu. Održana je konferencija štabova Druge brigade povodom bitke kod Poloja. Sastanak je otvorio komandant Prve zone, Manola, pola Dalmatinac — pola Bosanac, koji se borio u španiji. U štabovima brigada i bataljona, sem komandanta brigade, koji je učitelj, svi ostali su radnici i seljaci. Milo čoveku da pogleda. Rastu naši kadrovi; iz redova boraca razvijaju se komandanti.

Prvo je govorio komandant bataljona, posle politkom, pa zamenici. Svi su govorili s dosta samokritike. Politkom Prvog bataljona »Stojan Matić« iznosi kako su borci hteli da krenu na Italijane još prvog dana, čim su videli vatre, i bez komande. Hvali drugarice. Veli kako su Mila i Seja šašić skakale na tenkove. Jedna od njih je tresnula Italijana pesnicom u šlem i — stukla ruku.

Staniša Opsenica u ime »Priče« dao je odličan izveštaj. Njegov bataljon se spustio punih osam kilometara od Skrada i Kestenovca do Poloja. Italijane su predvodili četnici iz Gomirja, pa su u selu paljene prvenstveno partizanske kuće. Opsenica se žali što napad nije bio nastavljen. Da smo udarili na Perjasicu — plen bi bio ogroman.

— Naši su opalili jedan rafal s desna, a Italijani su ostavili i tenkove i kamione i sklonili se iza zidina jedne kuće ... Dvojicu smo jutros uhvatili na drvetu... Jedan pionir je zarobio Italijana i doterao u naš štab.

Staniša je prijavio da je zaplenio 12 pari cipela.

— A gde su Italijani?

— Macare! odgovorio je on i razvukao usta.

Treći bataljon je išao od Veljuna ka Perjasici, a Četvrti je bio pret-hodnica. Vidi se da su naši mogli da postignu mnogo veći uspeh da se nisu zadržavali dugo, posle prvog naleta na Italijane, na drumu Poloj — Veljun. Čitav sat i po je izgubljen dok su naši razgledali tenk, topove, preturali po kamionima, jurili konje (68 mrtvih konja i 40 uhvaćenih zdravih). Dosta dugo je trebalo dok su se bataljoni ponovo skupili. Da je neprijatelj bio iole organizovaniji i borbeniji, mogla bi se naša pobjeda pretvoriti u težak poraz.

Svi su se drugovi iz štabova bataljona i brigada toliko kritikovali, da je Vlado Bakarić, sasvim pravilno, na kraju podvukao da je ovo, uprkos svih grešaka, jedna od najvećih pobeda partizana Hrvatske.

Vraćali smo se kroz šumu dok su Italijani besomučno tukli topovima, bacačima i bombarderima okolinu. Ko gubi, ima pravo da se ljuti.

UTORAK, 20 OKTOBAR

»Plovanija«. — Danas je stigao iz Zagreba radnik Mesarić, kome su ustaše pekle tabane. Nije se dobro držao i izdavao je neke drugove. Pričao sam s njim o Zagrebu. Veli da su se ustaše mnogo poplašile. Podižu u samom gradu bunkere. Jedan je na kraju Petrinjske, drugi ispred Kolodvora, treći na uglu Jakićeve i Ljubljanske, onda na Selskoj cesti, kod Kanala i kod Savskog mosta. O partizanima se mnogo priča. Naročito je velikog odjeka imalo oslobođenje 900 dece u Jaski. Ustaše su govorile da su to deca Hrvata koje su poklali partizani, a ono partizanska deca s Kozare. U Zagrebu se priča da je kod Jastrebarskog bilo 10.000 partizana, a u Kutini 20.000. Vrbe i ševar na obali Save krče se na 100 metara od samoborskog mosta pa sve do Žitnjaka. Veliku ulogu u Zagrebu igra »Slobodna Jugoslavija«. Narod je sve više sluša, naročito emisiju u 16.05. »Slobodna Jugoslavija« je mnogo učinila za ras-krinkavanje Draže Mihailovića.

U samom Zagrebu teško je stanje. U gradu živi skoro 400.000 duša. Skupoća je velika. Kilogram masti 500 kuna, brašno 150, povrća i voća nema. Dobija se devet kilograma krompira mesečno i 150 grama hleba na dan. Metar drva 7.000 kuna. Sada se osnivaju prisilne opšte kujne za radnike — nov oblik eksploatacije. Nadnice se ne povisuju. Zabranjene su intervencije radnika za veće nadnice. Gradski radnik ima platu od 400 kuna nedeljno, a kvalifikovani radnici 920. Sva su preduzeća u vojnim rukama. Ne postoje više direktori, nego zapovednici — satnici ... Hrvatski radnici kad dođu na odsustvo iz Nemačke, više se u Nemačku ne vraćaju, beže ...

Niko više Paveliću ne veruje. Njegov put u Nemačku tumači se kao dokaz da Hitler traži nove vojnike za Istočni front. Sada se poziv za vojsku ne dostavlja unapred; žandarmi odmah odvođe pri predaji poziva. Rekruti idu na Prečko, kod Vrapča, gde se nalazi 150 baraka »časne radne službe«. Odatle se vojnici vode u Varaždin, pa onda u Nemačku.

Staljingrad je Hitlerova rak-rana. Bile su sredinom septembra izlepljene po Zagrebu plakate o padu »grada ruskog crvenog cara«. Radnici su tog dana pušteni dva sata ranije, a u gradskim preduzećima dobili su duplu nadnicu. Razočarenje je bilo gorko!

Bombardovanje Zagreba unelo je veliko veselje u predgrađima, a ustaše uplašilo. Sada tipovi pričaju da je taj ruski bombarder naročito gađao predgrada. Osvetljeni su svi kulturni spomenici, pozorišta, trgovci jer bi tako ustaše htele da pretstave kako »boljševici gađaju samo kulturne spomenike«.

Zajedno s Mesarićem došao je stari sindikalni funkcioner — Puškarić. On otprilike isto govori. Partizani su prodrli u čisto hrvatske kra-

jeve. Na neoslobođenoj teritoriji se već zna za narodnooslobodilačke odbore. Narod ovako priča:

— Nema nikog da ti postavi upravu, već je sam biraš, škole se otvaraju, crkva je ostala, niko se prav ne hapsi... U Kustošijama jedan seljak priča: »Ne zna se ko je oficir pri jelu, tek kad idu na posao. Nisam znao da je pri meni jeo bataljonski komandant. Niš' ne zemaju, sve plati ju ...«

U Zagrebu su izmislili nov način pljačke. Izdali su preko 10 miliona sitnog novca (25, 50 banica) koje narod naziva »pol' Vernerà«.

SREDA, 21 OKTOBAR

»Plovanija«. — Bio sam s drugovima koji su završili viši partiski kurs. Među njima je i Dalmatinac, drug Stanko Parmač, koji je proveo duže vreme u Drugoj zoni, u srezovima Kutina, Garešnica, Bjelovar, Čazma, Dugo Selo. Partizanski pokret je uzeo maha, samo priliv Hrvata u odrede još nije zadovoljavajući, 90% partizana su još uvek Srbi. Partiska organizacija je ovde bila do temelja uništena; ono što je bilo preostalo nije se znalo snaći. Sada je sve krenulo na bolje.

Veliku su agitaciju za nas učinili u Bosni zarobljeni domobrani koje smo pustili kućama. Nedavno je 700 domobrana, određenih za Nemačku, pobjeglo u šumu i sada traže vezu s našim odredima. Mi imamo veliki uticaj na omladinu. HSS ne stvara nikakve vojničke organizacije, ali skuplja oružje. Samo su oni mnogo izgubili u narodu.

Naš stav je potpuno prodro u mase. Zna narod ko smo i šta hoćemo. Zanimljiv je razgovor ovog druga s jednim katoličkim popom. Naši su ga drugovi odveli na zbor, rekli mu da otsluži redovnu misu, posle im on veli:

— Vi ćete pobjediti. Radite pametnije nego boljševici. Ne dirate u vjeru i privatno vlasništvo.

Ustaše mnogo taktičnije postupaju nego ranije. Neki partizani, Srbi seljaci, vratili se zimus kućama. Ustaše ih nisu htele ni da hapse. Neki mladi počeli da se bune, a jedan logornik im rekao:

— Lakše, mi nećemo drugu Bosnu!

Inače smo likvidirali sve ustaške poglavice po selima.

Akcije na veliku pilanu »Nihag« i petrolejske izvore u Gojilu donele su »šumskim« veliki ugled. Nemci su pravili ofanzivu, ali bez uspeha. Zanimljivo je držanje Švaba. Laž je da smo palili švapska sela, što iznosi »Gränzwacht«. švapski seljaci donose partizanima hranu.

ČETVRTAK, 22 OKTOBAR

»Plovanija«. — Uzjahao sam konja i po blagom jesenjem suncu krenuo preko ovih divnih livada, hrastove šume Debeli Kosa i mnogih bistrh potoka do Kupjanska, nedaleko od porušenog Vojnića, gde se nalazi Marijan Stilinović, alias Srećko Šunjevarić. Pričao mi je Mesarić da se u Zagrebu govorkalo među purgerima, kad je Marijan tamo odlazio, da je »bio partizanski major na pregovorima s fon Lerom i da je partizanima priznato ratno pravo«. Marijan živi zadovoljno. Ima lep posao. Slušao sam radio i doznao da je propala nemačka ofanziva na Petrovac. Vratio sam se u sumrak. Opet sam

gledao ove mrke oranice, okrečene kućice s crvenim krovovima i more krava, lepih žuto-belih krava. A s one strane Korane, grmi, Italijani opet pale. Lepo se vide plamenovi.

PETAK, 23 OKTOBAR

»Plovanija«. — Veliki su junaci naši drugovi koji rade na neoslobođenoj teritoriji, naročito u gradovima. Danas dode jedan takav junak, sekretar MK — Zagreb. Prepoznajemo se. U leto, još 1937, bio sam u njegovom selu. On ti je u Zagrebu već više od godinu dana. Uprkos svih progona, strahovitog terora, naša Partija je održala svoju borbenu zastavu u glavnom gradu Hrvatske. Uslovi za rad su veoma teški, ali uprkos svemu — gura se. Uticaj Partije je ogroman, samo je potrebno kadrova da se pozicije organizaciono učvrste.

Govoreći o situaciji, drug kaže da su hrvatske mase razočarane u Pavelića. Niko više ne veruje u dug život NDH. Za partizane se zna najviše preko »Slobodne Jugoslavije«, zatim od žena koje idu u unutrašnjost u »promičbu« (za nabavku hrane) i od puštenih domobrana. Deli se naš materijal, ali on stiže s dosta zadocnjenja. »Vjesnik« se prosto guta.

U samom Zagrebu postoje naše udarne grupe. Ljudi se uglavnom drže herojski. Jedan drug, »Elektrika«, zapao je u zasedu u Kustošijama, brzo se snašao, bacio bombu i ubio dva agenta. Ustaše su ga opkolile u jednoj kući, on je pucao i najzad se prebacio lestvicama na krov druge kuće, a odatle umakao. Sutradan je upao u stan jednog druga koga je išao da izvesti da je onaj prvi stan provaljen. I tu su bili agenti. »Elektrika« je uspeo da umakne do Selske ceste, gde se razvila prava borba. On je pucao iz revolvera, a agentima su se pridružile neke ustaše i domobrani. Ispaljeno je na druga preko 150 metaka. Ranjen je bio, ali je uspeo da rani dva agenta i da umakne. Još je puno ovakvih slučajeva. Ustaše svakog dana streljaju po 7 do 8 ljudi, ponekad i 30.

Zanimljivo je držanje HSS-a. Jedan njihov funkcioner — radio je ranije u Beogradu — tražio je vezu s Partijom radi pregovora. Kao dokaz da su naši opunomoćenici Partije, tražio je da »Slobodna Jugoslavija« javi: »Pozdravljam razgovor ugodni slovinskog naroda«, a »Slobodna Jugoslavija« je rekla »Pozdravljamo razgovor slovenskog naroda i želimo uspeha«. Do sporazuma je došlo, ali kada ga je trebalo potpisati vođe HSS-a su odbile, jer su se bojale ustaša. Stvar je nepravilno postavljena. HSS ne postoji više kao politička partija; sasvim se raskrinkala u očima naroda i zato nije ni bilo potrebno voditi pregovore s njima kao s partijom, jer su seronje, što se i u ovom konkretnom slučaju pokazalo. Ali mogu se voditi razgovori s pojedinim članovima HSS koji imaju nekog ugleda u masama — ako takvih još ima. Baza sporazuma je bio Prvomajski proglas CK KPH — pristali su da uđu u NOO, u partizansku vojsku!

Posle ručka krenusmo konjima u Tušilović (Brezovu Glavu), gde noćas treba da počne jedna velika akcija. Na drumu Karlovac — Slunj, na četrnaestom kilometru, na veoma zgodnim položajima, iznad sela Tušilovića, podignut je čitav niz utvrđenja. Spoljna odbrana Kar-

lovca. S jedne strane pruža se jedna gola kosa s tri visa, među kojima je najvažniji Opačićeva Kosa. A dole, na drumu, leži nekoliko jakih kuća s bunkerima u ravnici. Na desnom krilu, na Galovoj Glavi, takođe je niz bunkera. Ovaj položaj brani oko 400 domobrana i ustaša. Imaju i dva topa.

Za dva sata izbismo sasvim blizu Tušilovića. Ostavili smo konje i polako dopuzili do ivice šume. Bili smo 1.500 metara od Opačića Glavice. Lepo vidimo stražara i vojnike. Svuda naokolo dva reda žica. Da bi se prišlo utvrđenjima mora se preći brisani prostor, da te jeza uhvati. Gledali smo jedno pola sata položaj, pa smo se vratili u štab udarnog bataljona, koji ima da raščisti Opačićevu Glavicu. Partizani su večerali i smejali se. Videli smo i četiri drugarice. Sve je bilo spremno.

Druga lička brigada udara na sam Tušilović, a Četvrta drži zasedu prema Karlovcu. Sama Druga je ovako rasporedila snage: udarni bataljon napasće Opačića Glavicu i dva bunkera na visovima prema drumu; bataljon »Stojan Matic« bunkere oko crkve, na drumu kod Tušilovića ka Karlovcu; a »Priča« i »Mića Radaković«, s one strane drumu, na Galovu Glavu. Četvrta brigada, sem zasede prema Karlovcu, imala je da zauzme i bunkere na Macetovom Brdu.

Kad je pao mrak odjahali smo preko polja, na kilometar od neprijatelja, na jednu kosu iznad same Opačića Glave. Seli smo u jednu štalu; kuća i sve ostalo je popaljeno. Dočekala nas je jedna stara seljanka:

— Stari mi je umro kad smo proletoz bežali. Kuću su mi zapalili, odvukli su mi tri debele svinje, deset ovaca i tri krave... Sin mi je u ropstvu, a ovde sam sa snajom i ćerkom...

Jeli smo konzerve koje smo od Italijana zaplenili u Polju — verovatno mačje jezike jer su strašno bljutavi i slani. Nebo je bilo sasvim oblačno, ali oko devet poče da se probija mesec. Drugovi se mršte. Teško je prići bunkeru po mesečini. Na Udbini nas je mesečina upropastila. Napad otpočinje u ponoć. Legli smo pod stog slame, da prospavamo malo. Neprijatelj još ništa ne primećuje. Svi su uslovi da akcija uspe. Pre tri dana Čanica Opačić, komandant Korduna, jedan od najpopularnijih ljudi ovoga kraja, sastao se s nadporučnikom Molekom, učiteljem, zamenikom komandanta Tušilovića. Ovaj Molek nam je ispričao vrlo važnu stvar: likvidirao je poručnika Rakinića, koji je trebalo da bude vođa četnika na Kordunu, inače je zlikovac velikog kova. On je početkom 1942 godine pobio jedan naš štab na Kordunu; pored ostalih tu je poginuo i naš drug Robert, dobrovoljac u ratu u Spaniji. Rakinić je posle toga prešao kod Italijana i oni su ga poslali u Tušilović da ponovo otpočne petokolonašenje. Samo je čekao da dođu uniforme i oružje od italijanske komande iz Karlovca. Molek je mislio da je Rakinić naš čovek, pa ga je u početku štitio. Ali, na jednom kasnijem sastanku, čanica mu je rekao ko je on. I Molek se nije dvoumio. Lepo je podgovorio jednog našeg simpatizera da napiše ćirilicom Rakiniću pismo »od partizana«, pa ga je odmah uhapsio, a s njime još i jednog njegovog pajtaša. Pošto je bojnik bio otsutan, Molek je naredio da se Rakinić i pratilac pobiju

kao sumnjivi. Izvestio je o »partizanskom puču« svoju višu komandu. Sahranjeni su kraj bunara.

SUBOTA, 24 OKTOBAR

Na položaju. — Desetak minuta pre ponoći krenuli smo na položaj. Mesec sija da bi prosto čovek na njega pucao. Smestili smo se u rov, jedno 800 metara od Opačića Glavice. Nismo dugo čekali. Vatra je otpočela prvo na Galovoj Glavi. Opačića Glavica čuti. »Matičevci« su već prodrli do pravoslavne crkve. Dočekali su ih bombama. Jedna vrata su zazidana, a druga su od gvožđa. Naši su zvali domobrane da se predaju, ali oni gore čute. Imaju teški mitraljez. Sada izveštavaju da će paliti crkvu.

Čuje se teška paljba od Macetovog Brda. Manola reče da mu izgleda da napad nije uspeo. Ustaše se brane žestoko. Počeo je i ustaški top da radi. Ali biju vrlo neprecizno. Mi smo na kilometar od njega, a meci mu lutaju 2—3 kilometra dalje.

Na Galovoj Glavi naši prelaze u juriš. Oseća se to po žestokoj paljbi. Triput »Mića Radaković« naleteo do žica, ali je bio odbijan.

I »Pricin« prvi nalet je odbijen. Žestoko se bori neprijatelj.

I naš tenk se pojavio. Čuje se kako brunda. Dva sata je skoro. Još nikakvih rezultata.

Odjednom Opačića Glavica se sva zapali. Bacač udario posred bunkera i obasjao čitavo brdo. Čuje se: »Ura!« Vatra od eksplozija bombi pomračuje plamenove iz pušćanih cevi. To malo brdo se pretvorilo u krater vulkana. Svi smo na nogama. Na Opačiću ključa... Zapaljen je jedan mali bunker. Borba se utiša nešto. Bengalska vatra sinu 12 minuta po početku napada na ovaj bunker. Zauzet je najvažniji položaj. Udarni bataljon je sjajno izveo napad. Stiže kurir i izveštava o pobedi. Borci su se dovukli do samih žica. Čuli su jednog podoficira kako je rekao:

— Pazi, na Galovoj Glavi napadaju, što li neće da udare na nas! Ali bi se proveli!

U tom trenutku bacač je od prvog metka pogodio pravo u bunker, probio tavanicu i jednom oficiru slomio ruku i nogu. Posle je nastala gužva. Domobranci su se razbežali. Ispaljeno je svega pet mina iz bacača. Naši su imali dva ranjena.

Četvrta brigada izveštava da njen prvi napad nije uspeo. Čujemo kako sirene sviraju na uzbunu u Karlovcu. Negde, tamo oko Gline, tutnji top...

Na Galovoj Glavi novi juriši. Izgleda da smo najzad uspeeli, jer se diže plamen — bunkeri su zapaljeni.

Topovi ustaški neprestano biju, ali udaraju daleko. Manola, Zigić i Vlado četković se razdvajaju od nas, a mi polazimo da se nademo na Opačića Glavici. Zapadamo u strašnu maglu na jedno sto metara od Glavice. Zuje zrna. Ne vidiš ništa pred sobom. Jedva se vratismo odakle smo pošli. Skoro će pet sati. I drugi bunker ispod Opačića Glavice je planuo.

čim se malo razdanilo, prešli smo na Opačića Glavicu. Situacija je sledeća: neprijatelj je oteran sa svih spoljnih položaja i bunkera

i zabio se u kuće na drumu. Ostao mu je bunker u stenju nad drumom. Taj položaj nismo ni napadali. Naši su na sto metara od tih kuća. Četvrta brigada nije uspela da osvoji Macetovo Brdo. Dakle, mnogo teže ide nego što sam mislio. Manola je još sinoć govorio da će borba biti teška. Sada će možda naići avijacija. Eto, sinoć su četiri bombardera tukla žestoko Veljun. I Karlovac je blizu. Ustaše će sigurno slati pomoć. Nada nam je naš top. On lako može da probije one kuće dole.

Veza nam je noćas slabo funkcionisala. To je naša rak - rana u svima brigadama. Istina, bez radiostanice u bataljonu ne možeš imati idealnu vezu, ali je ona noćas ipak mogla biti bolja da su ljudi savesnije vršili svoju dužnost. Štab je zatim pogrešio što je otišao na Opačića Glavicu, pa se kuriri nisu mogli da probiju puna tri sata. Onda top nam je lutao. A trebalo ga je još sinoć namestiti.

U pola deset napustili smo Opačića Glavicu i pošli da pronademo top. Sretosmo kurira koji izvesti da je crkva najzad pala. Zapalila se od bacača. Kad je plamen već obuhvatio toranj, oni odozgo počeli su da beže. Petorica se izvukla preko krova. Jednom su oči izgorele. Šesti se uhvatio za ivicu krova i sručio se dole, polomivši noge. Ostali su izgoreli u tornju. Ova prva petorica izbacila su teški mitraljez i nekoliko pušaka, ali municija je ostala i stalno eksplodirala. Ukupno je u crkvi bilo 16 domobrana.

Jurnjava za topom bila je duga. Tri puta se šetao vamo-tamo. Ručali smo u jednoj čitavoj (!) seoskoj kući i popeli se na onaj isti pošumljeni vis, sa koga smo juče prvo osmatrali položaj. Sve je bilo mirno. Nijedan se pucanj ne čuje. U daljini se beli Karlovac, Duga Resa, i kao zid diže se Zumberak. Tutnje podmuklo topovi. Jedan »Dornie 17« počeo da obilazi položaj, ali na vrlo velikoj visini. Sunce pripeklo. Skidam i košulju. Dremamo malo. Nailazi od »Priče« jedna patrola i vodi desetak domobrana, predali su se. Sve mladi momci — Zagorci. Doneli su po 150 metaka i pušku. Jedan radnik doneo i pušku komandanta Moleka, kad je sjurio s bunkera u one kuće. Zgodni ovi momci Zagorci. Setih se one pesme koju je Vlado Bakarić čuo od nekih zarobljenih domobrana:

*Nema ruža što su tulipani,
Ni boraca što su partizani.
Zapevajte, braćo naša partizani,
Eto vama idu vaši domobrani.
Predao sam dosad osam karabina,
S devetim ću i ja kada dode zima.*

•k

Tek oko pola tri nadosmo top. Posluga mu baš nije mnogo vešta. Brica iz Glavnog štaba hoće da gađa kroz cev na tri kilometra! Taman se tobdžije namestile, a naiđe Manola i reče da je top suviše daleko — 2.700 metara vazdušne linije od objekta. Hajde, vuci top na novi položaj! Ležimo u grmlju, pričamo sa seljacima. Sada treba da opali

naš prvi top na Kordunu. Otišao je Manola da upravlja vatrom. Haubica nema nikakvih nišanskih sprava.

Karlovac je svega 14 kilometara odavde. Lepo se vidi dimnjak Duge Rese. Tamo se nalazi preko 10.000 Italijana i 2.000 — 3.000 ustaša i domobrana. Sigurno će slati pomoć. Naši su odbili jedan napad. Krenulo je oko 700 ustaša, ali su zaustavljeni.

Sada je prekretnica bitke. Nekoliko minuta pre četiri grmnu naš top. Prebacio je za čitavih 500 metara. Seljaci sijaju od radosti:

— Neka, neka, stalno su oni pucali na nas, a sada mi na njih!

Drugi, treći, četvrti metak padali su sasvim blizu. Cilj je bio lep: grupa belih kuća i bunker, jedno 100 metara udesno. Peti metak je bio takođe dobar. A šesti puče i odmah se diže beo stub dima i prašine iz kuće. Nekoliko sekundi kasnije čula se eksplozija. Sedmi udari još bolje. Još dva ispalismo.

Odjednom primetismo kako s Opačića Glavice nizbrdo juri jedan čovek s belom zastavom:

— Predaju se! — povika jedan debeli seljak, pravi Banaćanin. E, ovako će biti i kraj rata. Predaće se ovako Nemci u Rusiji...

Iz bunkera su već izlazile prilike s uzdignutim rukama. Pojahasmo konje i sjurismo dole. Idemo pored reke i moramo da preskačemo preko dva reda žica. čudna su ova utvrđenja. Ni neprijatelj ne može preko žice, ali su domobrani i ustaše dobro — u žicama. Po polju leže ustaški šlemovi s grbom NDH. Preko nekog dubreta ulazimo u dvorište Blažovića kuće, uporišta koje se poslednje predalo. Jedan beo konj leži ubijen. Dvojica ustaša sede na stepenicama, krv im curi iz ruku. Usred dvorišta stoji 350 domobrana i žandarma, jedno 60 ustaša. Ispred njih na gomili: puške, bombe, opasači. Naš tenk se ponosno šeta. Ustaše, sve gologlavi mladići, poskidali znak U. Samo njihov zastavnik, Tomislav Stilinović, mladić od svojih 22 godine, mirno stoji ispred stroja. Uskoro naidoše i dva ustaška brdska topa »Škoda« od 75 mm. Silni topovi.

Dopada mi se što ima reda. Za nepunih pola sata sve je bilo gotovo. Zarobljenici su krenuli u koloni po četiri, oružje natovareno u kola. Goreli su bunker i na Macetovom Brdu. Posada je pokušala da pobegne kad je videla da se Brezova Glava predala, četvrta brigada pohvatala je dvadesetak domobrana.

Po mraku smo se vraćali u štab. Akcija je odlično izvedena. Dobili smo preko 400 pušaka, dva topa, 4 mitraljeza, 13 puškomitraljeza, 30.000 metaka, ali smo i žrtava imali: 16 mrtvih i 45 ranjenih, većinom lakše.

NEDEUA, 25 OKTOBAR

»Plovanija«. — Italijani su neobično naglo napustili Perjasicu. Ostavili su pečene prasiće! Povukli su se preksinoć pod zaštitom ona četiri bombardera. Stigao je izveštaj iz Gline. Napad nije uspeo, iako su naši bili u samom gradu. Veza je slabo funkcionisala. Ivo Rukavina se vratio iz Banije. Iako ovaj napad nije uspeo, ipak je opšta situacija u Baniji, posle tri neprijateljske ofanzive, znatno bolja nego ranije. Četiri brigade operišu u Baniji, narod vidi da smo snaga. Samo nepri-

jatelj se služi novom taktikom. U poslednjoj ofanzivi nije palio kuće, nije pljačkao, čak nije bilo ni klanja izuzev u jednom selu. Pokušavao je da osnuje i neke svoje odbore. To je imalo izvesnih posledica. Bačeno je i četničko seme — pokušaj izmirenja s ustašama, četničkih oružanih formacija nema, ali pletu mrežu. Oseća se da postoji njihova organizacija, čak možda i u pojedinim našim brigadama — recimo

V hrvatska.

Značajno je da četničku organizaciju u Baniji stvaraju — ustaše. Logornica iz Gline, Olga Grgurić — ćopava i sakata, otišla je na oslobođenu teritoriju i počela da vrbuje ljude za četnike! Naišla je na našeg obaveštajnog oficira Simu Todorovića, seljaka, i mislila da ga kupi — za naliv pero, cipele i šapirograf. Čudo je kako te ustaše misle da smo glupi. Ta devotka pričala da je ona u ime Kominterne došla u Baniju! S njom je bio i neki ustaški agent, Josip Bela, »španski dobrovoljac i emisar Kominterne za Baniju i Kordun«. Uspeli su da održe jedan sastanak, na kome je bilo deset ljudi, među njima polovina naših koje smo sami poslali.

Zaista je čudo da ustaše misle, bar njihovi niži kadrovi, da smo mi svi divljaci, glupi čobani. U Tušiloviću je zarobljen i neki ustaški zastavnik (potporučnik) Božidar Matić. Taj je počeo ovako s nama da razgovara:

— Ja sam komunist! Imamo organizaciju, kojoj je na čelu Milan Prpić (jedan od najvećih hrvatskih kapitalista). Mi smo digli u vazduh poštu i transformator u Zagrebu.

Vlado Bakarić i Vlado Popović pršli su u smeh. Drug Rade Končar je organizovao te dve akcije, a oni su pomagali drugu Končaru.

Posle je razbojnik nastavio da laže, ali je pomenuo i izvesne stvari koje znaju samo agenti ustaške nadzorne službe ili njihova okolina.

Drugi ustaški oficir, Tomislav Stilinović, kaže da je bio u Španiji u republikanskoj vojsci.

— U kojoj jedinici? — pita ga Vlado Popović.

— U 209 diviziji!

Šeret Rade Zigić upada:

— Pa i ja sam bio u toj diviziji!

— Kako da ne. Pa ja vas poznajem, gospodin oficir! — veli ustaša.

Tomislav Stilinović je svršio ustašku vojnu akademiju. Prva klasa.

Razočaran je:

— Poglavnik je pošten čovek, a oko njega su sve lopovi... Mi smo postali gori nego Protektorat... Ono što Talijani grubom silom uzimaju, to Nijemci na lijep način dižu... Ali, rađa se nova mlada generacija ustaških intelektualaca, koja će razjurići te emigrante, te glupe čobane, koljaše. Eto, smijenjen je Dido Kvaternik, koji je ljude klao zubima, koji je sam tukao u policiji, koji je išao na sva strijeljanja... Mi smo u školi jednom štrajkovali protiv tih emigranata, koji su nam rekli da smo »nastaše«, a ne ustaše. Jedna grupa jugoslovenskih oficira, nastavnika u školi, tako nas je vaspitavala. To su bojnici Magaš, satnik topnički Medanić, satnik Galić, bojnici Markač...

— Ko vam je predavao ustašku ideologiju?

— Dolazili su nam s vana. Bio nam je Riger, vrhovni zapovjednik štampe. Govorio je otvoreno o Istočnoj fronti. Nijemci imaju velike gubitke, ali im je moral jak. Židovi su bili pretsjednici svih kolhoza, a 40 po sto političkih komesara su Židovi. Govorio nam je i neki tajnik ministarstva vanjskih poslova. Talijani su naši neprijatelji, a Nijemci su nam prijatelji, jer nas interesi vezuju. Mi smo često otvoreno demonstrirali protiv Talijana. Pjevali smo Ilicom »Malena je Dalmacija« i »O, Marjane!« ...

Sama škola je imala 120 đaka, od kojih je 20 išlo u Nemačku na kurs:

— Vratili su se kao odlični dočasnici, a ne časnici... Izmučili su se kao Krist!

Sem časničke škole »Ustaške vojnice« (niže vojne akademije), postoji i škola za pričuvne časnike i škola za rezervne oficire sa oko 90 pitomaca. Tu su razni logornici, tabornici, traje — tri meseca. I, najzad, postoji podoficirska škola sa četiri satnije, od kojih je jedna za radiovezu. Sve su one smeštene sada u Kerestincu. Domobranska oficirska škola više ne postoji, samo je u Petrinji osnovan kurs za oficire sa 8 razreda gimnazije i podoficire sa 4 razreda gimnazije. Tom školom upravlja Mrak.

— Koliko je ljudi poslato na Istočni front?

— Prvo je otišao jedan puk dobrovoljaca, koji je skoro sasvim nastradao. Posle je poslat drugi puk mladih regruta i, najzad, sada je poslat puk domobrana po kazni, koji su se bili predali partizanima.

— Koliko ima ustaša u Hrvatskoj?

— Postoje tri ustaška zdruza. Prvi ima sedište u Sarajevu, drugi u Brodu, ali je privremeno u Mitrovici, i treći u Karlovcu. Četvrti treba da bude lički, a peti hercegovačko - dalmatinski sa sedištem u Duvnu. Svaki zdrug broji 8.000 do 9.000 ljudi. Artilerijom smo slabo naoružani... Evo kakav je sastav trećeg zdruza: peta bojna (750 — 800 ljudi); pričuvna bojna sa rezervom (700 — 800 ljudi iz okoline); bojne u Gospiću, Slunju i Topuskom. Imamo svega jednu bateriju od 4 topa. Komandant prvog zdruza je Francetić, drugog bojnik Ilik, a trećeg pukovnik Mecger... Osim toga, postoje i četiri domobranska planinska zdruza, koja su nešto manja od ustaških zdugova... Postoji poglavnikov tjelesni zdrug, u koji ulaze poglavnikova tjelesna bojna (emigranti, ustaše i njihovi rođaci, većinom mladići između 16 i 22 godine iz Hercegovine i Like); četiri satnije pešadije; šest malih tenkova; jedna bojna konjanika; baterija od četiri haubice 100 mm; motoristička satnija; mitraljeska satnija. Osim toga, u Banjoj Luci postoji jedna poglavnikova tjelesna bojna. U sastav PTZ ulazi i 13 studentska jurišna satnija.

— Sprema li se kakva ofanziva protiv partizana?

— Od pukovnika Mecgera čuo sam da dolaze još četiri njemačke divizije, tri čisto njemačke i jedna od naših ljudi koji se vježbaju u logoru štokerau kraj Beča. Ove divizije treba prvo da očiste Slavoniju, pa poslije Kordun, Baniju i Liku. Poslije će se vidjeti kuda će... Dvije njemačke divizije su došle letos i bile su na Kozari. Imale su

velike gubitke... Italijana ima u Karlovcu 10.000. Čuli smo da ste njima uništili jedan konjički puk.

— Koliko vam treba da pripremite jednu ofanzivu?

— Pa, mjesec dana. Kad smo išli na Zumberak jedan narodni zastupnik HSS dao nam je prvo podatke koja su sela partizanska, a ustaška nadzorna služba poslala je svoje agente u civilu i žene koje su nam donijele podatke o snagama partizana. U drugoj ofanzivi jedna naša satnija je prepolovljena. I mi smo se jedva izvukli. Probijen nam je štit od topa koji ste sada zaplijenili... Oboren nam je i jedan moderan bombarder. Srušila su ga četiri partizanska mitraljeza.

— Kakve su vaše želje sada?

— Natrag ne mogu, jer sam se predao. Za to je propisana smrtna kazna. Borio bih se s vama, ali samo protiv Italijana!

Zelja ovom tipu nije ostvarena. Napisao je svojoj komandi pismo u kome traži razmenu za naše pohapšene drugove. U tom pismu pored ostalog on ističe kako ima zasluga za ustaški pokret, kako ga krasi »željezni trolist«, »ako me Hrvatska ne treba, onda ću mirno stati pred pušćane cijevi.«

★

Ustaše, domobrani i žandarmi stavljeni su pred vojni sud. Suđenju je prisustvovala ogromna masa sveta, sve naš narod s Korduna kome su ove zveri kuće palile, ubijale i ostale zulumе činile. Ustaše su osuđene na streljanje. Bilo ih je 105. Na poljani kod Krnjaka sleglo se valjda pola Korduna. Hoće da prisustvuju streljanju ustaša.

Jedna grupa od 20 ustaša je pokušala da pobegne, ali su ih naši pobili. Samo je jedan umakao u gaćama, ali je i on kasnije uhvaćen.

Čudna stvar se dogodila. Dok su ustaše vodene na streljanje, među njih odjednom dolete jedna seljanka i poče da ih grebe, tuče, vrišteći neprekidno. Jedva je partizani odvojiše.

A kad je plotun odjeknuo, ona se opet zaletela među telesa i počela po krvi da skače.

— Oh, oh! — ječala je stara seljanka, sva znojava, sva krvava. Doznali smo da su joj ustaše sve sinove poklali. Kad su je partizani odvodili, njeno je lice bilo smireno.

Ostalim domobranima je održan govor. Oni vele:

— Ustaše su ovo i zaslužile!

Molek¹ i onaj doktor su se javili u partizane. Ima i nekoliko domobrana. Ostali će imati da biraju: ili u šumu kod nas, ili kućama, pa odatle na Istočni front!

PONEDEUAK, 26 OKTOBAR

»Plovanija«. — Razgledao sam materijal o Slavoniji i razgovarao s Andrijom Hebrangom, koji je razmenjen za zarobljenog Vutuca, zamenika ravnatelja ustaške nadzorne službe, i za Vagnera, šefa župskog redarstva u Gradiški. Hebrang je došao na Kordun iz Slavonije. Par-

¹ Molek je kasnije postao komandant jednog našeg bataljona, zatim komandant Karlovačkog odreda, pa komandant brigade. Pred kraj rata je poginuo.

tizanski pokret u Slavoniji snažno je koraknuo napred, ali organizaciono se slabo stoji, tako da postoje velike mogućnosti za dalji razvitak borbe. Slavonija je jedna od najvažnijih zemalja Jugoslavije u ovom ratu. U strategiskom pogledu leži između Hrvatske i Srema, dodiruje Bosnu, Srbiju; njom prolazi pruga Zagreb — Beograd. Partizani iz Slavonije mogu svuda da se prebacuju — Bosna, Vojvodina, Srbija, Banija, Kordun, Zagorje. U ekonomskom pogledu bogata naša zemlja: žito, drvo, mlečni proizvodi, mast i vrlo jaka industrija. Slavonija je naseljena velikim brojem Hrvata — svi su uslovi za razvijanje borbe u hrvatskom narodu. Sama Slavonija je idealna zemlja za partizanski rat — planinski venci do 1.000 metara visine, neprohodne šume, problem ishrane se uopšte ne postavlja.

Partizanski pokret uzeo je maha. Prelaskom Sedme baniske brigade i 120 Bosanaca iz Krajiškog proleterskog bataljona (koje su Nemci i četnici razbili proletoš između Vrbasa i Bosne) otpočelo se sa većim akcijama. Zauzeta su sreska mesta: Grubišno Polje i Đulavec, uništena su Gojila, petrolejski izvori, ustaško gnezdo španovica, dignuto u vazduh desetak ekspresnih vozova. Oslobođena teritorija je prilična, 122 sela su u našim rukama. Partizanska vojska je narasla na skoro 2.000 ljudi, bez Srema. Osnovana je brigada.

Ali mogli su se postići mnogo bolji rezultati. Pre svega, partisko poverenstvo je nepotpuno i nije moglo da obavi sve zadatke. Partija se ne oseća u vojsci. Istina, postignuti su izvesni uspesi. Partiska organizacija je uspostavljena u svim oslobođenim gradovima, ali to su mladi, neiskusni kadrovi. U Brodu su pala tri mesna komiteta, a ipak četvrti dobro gura. Agitaciono - propagandni rad slabo, nije ga skoro bilo. Dva osnovna propusta. Poverenstva su kriva što Narodnooslobodilačka borba nije zahvatila u onoj meri, ukoliko je bilo moguće, hrvatske mase i što vojska nije čvrsto u rukama Partije. Nedovoljna se pažnja poklanja četničkoj opasnosti, tojest protiv nje se govorilo, ali apstraktno. Postoji jedna četnička grupica od 30 ljudi i leci Draže Mihailovića se šire u okolini Osijeka. Kod nas je bilo više slučajeva dezertiranja. Pobegao je čak i jedan član bataljonskog štaba. Misli se da su to bili ljudi vezani s četnicima, pa su umakli kad su videli da je najzad otpočeo oštiji kurs prema četnicima, četnička opasnost je utoliko veća što je neprijatelj 10 oktobra otpočeo veliku ofanzivu s 10.000 ljudi iz Požege, Pakraca, prema prvim nezvaničnim vestima. (U Todorovićevim hartijama zaplenjenim u Hercegovini nađeno je pismo jednog oficira koji ga obaveštava da je spremio 300 bivših žandarima i podoficira, koje će kamionima iz Srema prebaciti u Slavoniju.)

Osnovno je pitanje stvaranje kadrova. Masa novih, oduševljenih, ali neiskusnih drugova niče. Divan je primer brodskih radnika. Već su Osnovali svoju četvu, dolaze u sama predgrađa i spremaju se za krupne akcije. U gradu dobro rade.

U samom štabu vlada nesloga. Novi ljudi će ići kao pojačanje i u Poverenstvo i u štab.

U gradovima u Slavoniji narodnooslobodilački pokret jak, naročito u Brodu. Ovaj grad spada u najbolje u Jugoslaviji. Kolika je upornost

naših drugova u Brodu vidi se po ovoj činjenici: od početka 1942 pala su u Brodu tri naša komiteta, a sada je osnovan i četvrti — priliv u partizane ne samo da ne opada, već, naprotiv, raste. Brodski ravnici su još davno osnovali svoju četvu. Ona se spušta iz slavonskih planina u predgrađa Broda i tu vrši akcije.

Doznao sam danas da je moj drug iz Beograda, Duško Brkić među prvima pokrenuo ustanak u Slavoniji. On je danas komesar Slavonske zone. Pričaju mi drugovi o prvim danima slavonske čete, u avgustu 1941 godine. Htela ta četica nekako da se pročuje. Doznala ona da neki katolički pop, Pavelićev rođak, na silu prevodi pravoslavne u katoličku veru. Duško i još jedan drug napisali popu pismo, u kome mu rekli da će biti najstrožije kažnjen ako nastavi da prevodi pravoslavce u katoličku veru. Na kraju pisma stavili: komandant i politički komesar Slavanskog odreda i potpisali svoja puna imena. Pop je dobio pismo usred bogatog slavanskog ručka. Bila je jaka zapara, avgust, a pop se toliko uzbudio kad je pročitao preteče pismo, da ga je na licu mesta udarila kap. Pronašli su ga mrtvog i kraj njega pismo Slavanskog odreda. Sutradan se već nadaleko znalo o odredu. Narednih dana su otpočele i akcije.

★

Zanimljiv je stav Mađara i Nemaca u Slavoniji. Mađari seljaci nas uglavnom pomažu, ali Švabe nikako. Oni se biju uporno protiv nas.

Oko 10 oktobra neprijatelj je otpočeo veliku ofanzivu protiv naših snaga u Slavoniji. Napada od Požege i Pakraca.

Veza sa Sremom nije nikako uspostavljena. Velika je bila ofanziva na Frušku Goru, ali su se naši ovog puta izvukli — prešli su preko Save kod Bijeljine.

★

Junačka je figura Ilije Gromovnika, radnika od četrdeset godina, koji je godinama radio po rudnicima Amerike, a posle se borio u Španiji. To je mali, pogrbljen, ćutljiv čovek. Specijalista je za dizanje vozova u vazduh. Tim se poslom bavio u Španiji. čitam njegov izveštaj; potpisala ga je teška rudarska ruka. Evo šta je svršio za mesec dana:

Petnaestog avgusta digao je u vazduh kod Novog Sada orijent-ekspres. Poginulo 350 Nemaca s nekom bugarskom delegacijom. Pruga nije radila tri dana.

Dvadeset devetog avgusta, kod Volodera, nemački oklopni voz. švajc - aparatom sečeni vagoni i vađeni poginuli. Osamnaest sati se nije radilo.

Tridesetog avgusta, kod Capraga, nemački oklopni voz »Lavova glava«. Nemačka posada u Sisku se pobunila i odbila da ide oklopnim vozovima.

Sedmog septembra, kod Lekenika, nemački voz, 10 cisterni s benzinom i lokomotiva.

Petnaestog septembra oklopni voz »Mrtvačka glava«, lokomotiva i pet vagona.

Dvadeset prvog septembra, kod Sesveta, nemački voz, 11 cisterni s benzinom.

Ilija Gromovnik je sve ove vozove digao u vazduh neeksplozivnim avionskim bombama bačenim iz Pavelićevih aviona. Ilija održava specijalne kurseve. Sada je izveo novu generaciju od 13 drugova. On ima svoje specijalne paklene mašine. U svakom slučaju eksplodiraju (ne mogu se izvaditi iz zemlje — bez eksplozije). Jednom je Iliji neko podvalio. Vuče on žicu, a paklena mašina ne eksplodira. Neko mu je bio presekao žicu!

Jednom drugom prilikom Ilija Gromovnik postavio minu, spremio žicu i seo u jednu rupu, tridesetak metara od pruge. Odjednom se pojavljuje iz daljine fenjer. To je išao čuvar pruge. Osvetljava on fenjerom levo - desno pored pruge i opazi Iliju Gromovnika, »šta ti radiš tu?«, pita on Iliju. A Ilija mu odgovara: »Dodi ovamo da vidiš.« Čuvar prilazi Iliji i odmah spušta fenjer i diže ruke u vis. Ilija je na njega bio uperio revolver. Posle je posadio čuvara pruge pored sebe, a kad je voz naišao, povukao je žicu i lokomotiva je odletela u vazduh. Tek onda je rekao čuvaru: »Eto, vidiš šta radim. A sada se gubi odavde!« Svaki voz koji uništi, Ilija zapisuje u svoju knjigu. Ima i sve brojeve lokomotiva. Računa se da je uništio dosad oko 70 fašističkih vozova.

Naši izveštaji iz gradova govore da na mnogim sektorima pruge Beograd — Zagreb, usled dejstva Ilije Gromovnika, vozovi ne saobraćaju od 21 do 3.30 časova izjutra.

□

Nekoliko podataka o bici kod Tušilovića. Dušan Kantrić, vodnik u bataljonu »Ognjen Priča«, zgrabio upaljenu bombu i bacio je u neprijateljski bunker. Branko Sudžuković, delegat voda, izneo ranjenog druga ispod jake vatre, vratio se natrag i otvorio žestoku paljbu iz mitraljeza ranjenog druga.

U trećem bataljonu Druge ličke brigade istakli su se: komandir Nikola šuput, komesar Ilija Tepavac, Milan Hrnak i Mića Bjelobaba koji je triput jurišao s bombašima na bunker, sve dok nije bio osvojen.

□

Nekoliko minuta pre nego što je top opalio, jedan ustaša više prema našem izviđaču:

— Oj, Jovane, gde ti je top?

— Čućeš ga, Ivane, brzo!

Ovo — »Jovane - Ivanec« miriše na šovinizam. Trebalo bi prestati s tim.

UTORAK, 27 OKTOBAR

Pokret. — Andrija Hebrang, Slobodan Nakićenović, radiotelegrafist, i ja pošli smo kolima iz Glavnog štaba Hrvatske za Bosnu. Prolazimo Veljunom, selom iz koga su ustaše samo jednom prilikom pobile 520 duša! Put je išaran rupama od avionskih bombi. Italijani su tukli selo pre neki dan. Prolazimo Koranu skelom. Na onoj strani je Poloj, Perjasica. Italijani su se odavde povukli tek prekjuče. Ravno je pola opštine spaljeno. Prolazimo pored jedne kuće. Na ogradi prostrti grubi seljački čaršavi. Sve ostalo je gar i pepeo, samo usred pustoši zemljani štednjak i kraj njega jedna baka kuva. Na drumu mnogo perja. Italijani su odmah ubijali kokoške i trpali ih u ruksake i torbe. Zato je narod pobijenim fašistima stavljao zaklane kokoške u usta ili u ruke. Prolaze kola pored jedne bele kućice sa zelenim oknima, oko koje se uvila nagorela loza. Sada su ti beli zidovi ogaravljeni, a krov leži srušen unutra! Jedan seljak nešto radi kraj svoje nagorele kuće — daščare. Spasao je u poslednjem trenutku, sam je ugasio vatru.

Sretosmo druga Stevu Krajačića. Slatko se izljubio sa Hebrangom. Doneo nam je dobre vesti. Sprema se svečana proslava Oktobra. Naši su odbili Nemce kod Ključa, samo neprijatelj iz Duvna prodire ka Livnu. Na Oštrlju 30 santimetara sneg.

□

Kotrljaju se kola kod Mrežnice. Andrija Hebrang nam priča o borbi s ustašama u Zagrebu. Bio je u stanu Antonova, u Zagrebu, 25 februara u 5 sati posle podne, kad je naišla policija — trideset agenata. On je odmah pucao i ranio dva ustaška agenta, jednog lakše, a drugog teže — .suši mu se sada noga. Ustaše su pucale, tražile hitnu pomoć. Došlo je još 20 agenata, pa je njih 50 otvorilo vatru, čitava je kuća bila izrešetana. I posle dva i po sata Hebrang je pao ranjen u čelo. (Nisam ga pitao da li se sam ranio ili su ga ranili.) Ustaše su bile grdne kukavice. Uletele su u sobu u gomili, gurajući jedan drugog ispred sebe. Osvećujući se s vremena na vreme, Hebrang je čuo kako jedan govori da ga treba ubiti. »Još će nam on biti potreban!« — rekao je neki šef. Gazili su ga nogama, muvali u rebra a zatim su ga odneli u bolnicu. Ležao je svezanih ruku i nogu. Posle nekoliko dana preneli su ga u zatvor na Savsku cestu, jer su načuli da će naši udarnici prodreti u bolnicu. U zatvor na Savskoj cesti došao je jednog dana Pavelić da vidi Hebranga. Došao je sa svojom pratnjom, naduven, i dok je pratnja nešto šaputala, Pavelić je pogledao Hebranga svog bivšeg poznanika sa izbora iz 1927 kome je ispod zavoja virelo samo jedno oko. Odmah je izišao napolje. Hebranga nisu mučili. Jednog dana ga je pozvao šef komunističkog oteka i pokazao mu album u kome su bile slike članova CK KPH. Posle podne je trajalo saslušanje punih 8 sati. Razni stari agenti, šefovi odeljenja pokušavali su da izvataju Hebranga. Diskutovali su o međunarodnoj situaciji, o stanju Partije i onda ubacivali pitanja. Govorili su kako su naši stari kadrovi uništeni, da se mlađi slabo drže — pokazivali su primer Cincipinke, Đakovića i direktora. Hebrang im je rekao da su njihovi vr-

hovi — Rukavina, Javor, bili izdajnici. Razgovor je bio veoma vruć. Ustaše su kapitulirale. Ustaše nisu se usuđivale da tuku Hebranga, jer su znali da od jednog od vodećih drugova Partije u Hrvatskoj ne mogu ništa izvući ni batinama. Posle je prebačen u Novu Gradišku u samicu.

Taj logor je užasan. Vršena su masovna streljanja. Nekoliko vozova Jevreja i Cigana pomlaćeno je u Jasenovcu, kraj neke ciglane. Čim dođe nova partija, pobiju po nekoliko stotina ljudi — da bi se napravilo mesta za nove. Noću izvode ljude, vezane žicom. Obično se strelja, a često ima i slučajeva ubijanja kocem. I onako poluživi ljudi se bacaju u jame i zakopavaju. Hrana je očajna. Jedna grupa naših drugova u Gradiški je zatvorena u samice u kojima su pomrli od gladi. Druga grupa je takođe mučena, ali drugovi su se pobunili, istrčali napolje, gde su neke pobili, a one koji su ostali živi, stavili na još groznije muke. Naši partizani su između Nove Gradiške i Lipika uhvatili u zasedi auto u kome su bili Vatuc, Vagner i vođa hitlerovaca za okrug Sava-Dunav. Samo su prva dvojica ostala u životu. Ustaše su za ovu dvojicu dale 32 druga, među njima Hebranga i Mladena Ivekovića. Razmena je izvršena kod Cage.

□

Razgovarao sam s Vladom Bakarićem i Hebrangom o vodstvu HSS i njegovom stavu prema narodnooslobodilačkoj borbi. Ti su ljudi konsekvantno bili protiv borbe i odbijali sve naše pozive, svaku saradnju s nama. Nisu oni uzalud predali Priču i drugove ustašama, u trenutku kada su svi pohapšeni drugovi u čitavoj zemlji bili pušteni. HSS se danas stvarno raspala. Ona kao politička stranka ne postoji. Jedan deo vođa je prišao Paveliću, a masa lokalnih organizacija je prišla nama. U čisto hrvatskim krajevima više sreskih organizacija HSS izjasnilo se već za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša.

U više mahova pojedine grupe HSS pokušavale su da nama pridu. Miškina, Prvčić, Gaži i drugi već su postigli zajedničku platformu s nama. Hteli su da pređu na oslobođenu teritoriju, ali se pri kraju odlučili da pitaju Mačeka. On je odgovorio:

—Gdo bu to delal, taj ni s menom!

I pored ove Mačekove zabrane, Gaži i Prvčić su nam prišli. Miškina se nalazi kod ustaša u logoru.²

Kasnije jedna grupa doktora (d-r Nikolić, d-r Sremec, d-r Juraj Bocak) pristala je na saradnju, ali ih ustaše pohapsile.

Maček radi dosledno protiv nas. U poslednje vreme, kad su videli kako se borba širi i mase odvajaju od njih, počeli su da se organizuju, da se povezuju. A ustaše su primetile njihovu aktivnost, pa su jedan deo voćstva pohapsili. To je bio ujedno i pritisak na onaj deo voćstva koji nije hteo da saraduje sa ustašama.

Pregovore koje je naš MK u Zagrebu vodio sa nekim HSS - ovcima, kao s pretstavicima HSS, nepravilni su. HSS kao stranka više ne postoji.

* Miškina je ubijen kasnije u logoru.

Hebrang naglašava da je hrvatska buržoazija, odnosno njen deo s Mačekom, spremna na saradnju sa veliko - srpskom buržoazijom na liniji borbe protiv nas. U tom pogledu Mačkov stav je blizak stavu Draže Mihailovića.

Vojnički HSS je takođe slaba. Zaštita se nešto okuplja, imaju i sakrivenog oružja, ali nemaju vojske, nemaju izvežbanih kadrova. Istina, ostaju im domobranci i ustaše. Jedan od krupnih naših nedostataka jeste slab rad u domobranskoj vojsci. Mi imamo velikih simpatija među domobranima, ali organizaciono slabo stojimo. Ti oficiri će u času preloma imati dosta oružja pod svojom komandom. Zato je nužno, pd svaku cenu, razgranati rad u domobranskim redovima.

★

Dugo smo putovali ove večeri. Smestili smo se u jednu kućicu kraj škole u Zbijegu, sa štabom Druge brigade. Spava nas desetak u maloj sobi. Sve su kuće pretrpane. Ovaj kraj je mnogo nastradao. Triput je čitav Kordun bio pregažen, ali partizani nisu bili uništeni. Dvanaestog januara naši su oslobodili Vojnić i zarobili oko 450 domobrana. Dvadeset drugog marta otpočela je velika neprijateljska ofanziva; Vojnić su ponovo zauzeli i čitavu Petrovu Goru opkolili. Učestvovalo je oko 11 bojni. Naši su se probili kroz obruč. Druga ofanziva je otpočela 14 maja. Ustaše su ovde mnogo pametnije postupile. Imale su oko Petrove Gore niz garnizona i nastupale su postepeno, gradeći rovove na svakoj kosi. Naši kuriri se nisu mogli probijati. Operacijama je rukovodio generalštabni oficir Bestan. Ofanziva je trajala oko desetak dana. Bestan je čak izvestio Pavelića telefonom da je pobjeda postignuta i partizani sasvim opkoljeni. Tada su naši izvršili proboj kod Biljega. Treći kordunaški bataljon se probio kod Magarčeva, a Drugi kod Biljega s proleterskim četama. Proboj je izvršen ujutru oko 8. Borba je bila strahovita. Naši su zauzimali rov po rov. Tako se ofanziva slomila.

Neprijatelj je imao velike gubitke. Iz ustaških izvora se saznaje da je jedna lička satnija od 180 ljudi izgubila 114! Ovom prilikom je bivši samostalac, kandidat na Mačkovoj listi, Mišan Napijalo,³ napravio izdaju. On se još ranije predao ustašama, pa je pozvao narod da se preda. Oko 1.700 ljudi, žena i dece se predalo. Jedan deo je pobijen, drugi poslat u Nemačku, a neki u logore. Mnogo je dece od gladi stradalo. Nedavno se vratilo stotinu žena iz Nemačke. Treća ofanziva je bila u junu — u pravcu Perjasice. Sve do poslednje ofanzive, sredinom oktobra, nije bilo neprijateljskih napada.

Zanimljiva je četnička akcija na Kordunu. Glavni organizator je poručnik jugoslovenske vojske Rakinić. On je u početku bio zamenik komandanta našeg Drugog kordunaškog odreda. Držao se stalno po strani; kada bi ga neki partizan oslovio sa »druže«, on bi mu odgovorio:

— Nisam ja tvoj drug, već gospodin poručnik!

* Mišan Napijalo je 1942 pobjegao u Karlovac, odatle u Sremsku Mitrovicu, a ^ zatim se vratio krišom na Kordun i organizovao gestapovsku mrežu. Uhvaćen je na Petrovoj Gori u jednom bunkeru; izveden je pred sud i osuđen na smrt.

U dogovoru s ustašama izvršio je pokolj naših drugova u Ličkim Jesenicama. Ubijeni su tada: komandant Drugog odreda Vladimir Ivanović - Robert, španac; Branko Latas, komandant bataljona; Draža Damjanović, komandir čete; Stevo ćuturilo, komandir čete, i još neki drugovi, a čitav bataljon je bio razoružan.

Spremala se još jedna ofanziva na Kordun ove jeseni, ali je odložena pošto je Rakinić izjavio da će on »umiriti« Kordun. Pošao je u selo Prijesku da ubije Čanicu Opačića i Srečka Manolu. S dva pratioca došao je pred sam štab, ali je odatle pobjegao. Posle je Italijanima i ustašama rekao da su Manola i Čanica otišli u Liku.

■*k*

Na Baniji su vođene dve ofanzive. Poslednja je bila u avgustu i septembru. Bilo je oko 5.000 zdrugovaca. Banijci su se ovog puta prebacili u Kordun, a prvi put su se povukli u Bosnu.

SREDA, 28 OKTOBAR

Pokret. — Krenuli smo, Hebrang i ja, oko 7 izjutra, pešice do Bjeljine. Vodi nas jedan momčić. Sav je radostan što su tu Druga i Četvrta brigada. One treba, 30 oktobra u noći, da napadnu Rakovicu, opasno ustaško gnezdo, koje je popalilo i poklalo masu okolnih sela. U Zbijegu je ubijeno samo u jednom naletu 48 ljudi. Priča mali kako starci u Zbijegu od radosti plaču:

— Bože mili, kolika je naša vojska! Mi mislili da od nas Srba više nikog nema!

Priča dečak kako su nosili ranjenike preko Kapele:

— Bio je jedan musliman i jedan Hrvat. Musliman je teško bio ranjen u nogu. To mu je šesta rana otkako je u partizanima. Nosili smo ga pažljivo, jer on svoju krv za nas lije.

Pitam malog kako je narod ovog kraja.

— Ne boje se više paljevine. Kukuruzi i žito sklonjeni, zemunice su iskopali — pa neka pale.

U Bjeljevini, kraj opštine, nema konja za nas. Za mene je lako, mlad sam, ali Andrija je iscrpljen sedmomesječnim boravkom u samici; osim toga je raskrvario nogu. Jedva nalazim jednog kurira i on daje svog tovarnog konja.

Deca se igraju po prašini i pevaju:

*Drug čanica jaši konja bela,
Za njim ide omladina cela.
Zdravo družo, Opačiću Čane,
Pozdravi nam braću partizane!*

Najzad dođe omladinska četa s kojom treba da predemo Malu Kapelu. Kordun je već poslao jedanaest četa omladinaca u borbu. Ovo je najmlađa, ima dečaka od 15 godina. Nose municiju koju smo zaplenili od Italijana kod Perjasice. Teraju i desetak italijanskih magarica.

S nama ide poručnik Molek, okretan čovek, tridesetih godina, plavih očiju, meke retke bradice, krivih nogu, i još dva domobranska oficira od kojih je jedan lekar. Svi su naši simpatizeri još od ranije. Pričaju kako su ubili Rakinića. Doktor je napisao »partizansko« pismo, a Molek je naredio da se Rakinić odmah strelja. Molek je s pismom otišao kod Mecgera, zapovednika Trećeg zdruza, Švabe iz Osijeka, koji je bio instruktor u Janka Pusti. Mecger ga je pohvalio:

— Fi to topro učinili!

Nastradaće bojnič Pušić, tvorac plana za uništenje partizana na Kordunu preko četnika. On se, po savetu Italijana, povezo s Rakinićem. Molek je u »pismu« naznačio: »Mi ćemo uskoro napasti Tušilović«. Sada će Pušić odgovarati što je palo »neosvojivo utvrđenje« i što se povezo s banditom Rakinićem.

Pošto su Molek i ostali oficiri izvođeni svezani pred domobrane koji se puštaju kućama, Mecger će verovati da su streljani:

— Još će me proglasiti satnikom *post mortem*, i dati mi titulu viteza! — veli Molek u šali.

Kada je Rakinić bio u poseti kod Mecgera, ovaj je rekao da mu je Pavelić izjavio, posle puta u Berlin, da će Nemci poslati protiv nas četiri divizije, od kojih jednu iz štokeraua.

— Pavelić ima očajno malo snaga. Partizana ima svuda, i ako bi hteo on da skupi trupe za ofanzivu, morao bi da razredi ostale frontove... Eto, prugu Krupa — Kostajnica čuvalo je zimus 11 ustaških bojni, pa su ipak partizani rušili! — veli Molek.

Doktor priča da ustaše propovedaju novu taktiku. Pravljenje zaseda na partizanskoj teritoriji:

— Samo nema koga da pošalju u zasedu! Dolazila su neka dva agenta iz Zagreba da se prebace u vaše redove, prijave u partizane i ispitaju ko je u organizaciji u Karlovcu i Zagrebu. Mi smo vam javili da oni dolaze, ali su se ti tipovi kolebali, pa ih je bojnič najurio.

★

Stigli smo u Plitvice tek oko šest. Oko jezera ruj: liče Plitvice na bistru vodu u bakrenoj vazi. Omladina već posustaje. Nosi svaki po 30 kilograma već 35 kilometara. Pošto nas kola ne čekaju, nastavljamo put pešice. Izbismo i na Prijepolj, a kola nema. Devet kilometara smo već prešli od Plitvica. Kolona zastaje, dalje ljudi ne mogu, a mi nastavljamo ... Predosmo tri kilometra kad udari kiša, hladna. Začas me probi do gole kože. Prešli smo 50 kilometara. Andrija odlično izdržao put. Najzad dodoše kola. Bilo je skoro 11 kad smo prispeli u Korenicu.

U štabu Zone pored šporeta se osušismo i popismo čaj. Hartija nije mogla da dođe. četa se nije probila iz Dreznice, jer Donji Potok drže četnici.

Rešili smo da ostanemo u Korenici još jedan dan — ne bi li hartija za našu štampariju stigla. Bar ćemo se odmoriti i pisati.

ČETVRTAK, 29 OKTOBAR

Korenica. — Čekali smo kola do 9 sati. Razgovarao sam s drugaricom Srećka Manole koja se vratila iz Babinog Potoka. Pre neki dan su u to selo upali četnici, koji su počeli s novom taktikom. Išli su od kuće do kuće i delili italijanski šećer i gas. Neki su od njih pevali i pesmu:

*Drug će Staljin i crvena zvezda
Uništiti fašistička gnezda.*

A drugi su dodavali:

— Ala ćemo da bijemo Italijane!

To je njihov stari trik. U srpska sela tako obično ulaze, pa kad privuku jedan deo naroda za sebe, tj. kad im dadu puške »samo za čuvanje kuće« i tako ga kompromituju, onda nastane hapšenje i pljačkanje po selu. U nekim selima, u kojima su već duže vremena, sad viču:

— Živeo Musolini! Živeo kralj Petar!

Manolina drugarica je čula kad je jedan četnik rekao:

— Mi smo s Englezima. Oni sada čekaju da se Rusi iskrvave, pa ćemo onda po njima.

četnička opasnost u Hrvatskoj, najveća je u Lici. Od sedam ličkih srezova — tri su skoro sasvim naša: Lapac, Korenica, Udbina.

U Gračacu, Gospiću i Brinju imamo nešto malo, dok u Prušiću i Otočcu nemamo ništa. U Lici su naši drugovi uglavnom dobro radili. Nisu pravili veća zastranjenja, ni u levo ni u desno, sem u nekim srezovima, kao na primer u Otočcu, gde je narod stvarno dobio pogrešnu sliku o nama, usled gluposti odgovornih drugova za taj srez. Jedan je drug — Hrvat — držao zbor u srpskim selima i govorio da on ne da nikome da srbuje. A četnici su vešto koristili naše gafove, kao recimo izvesne smrtne kazne bez političkog raskrinkavanja, pa su uz gadne falsifikate (spisak — s pečatom našeg odreda — seljaka koje treba pobiti) veliku propagandu vršili. Kad je sekretar KK za Otočac

— bivši sekretar Botiča iz Zagreba bio zarobljen — četnici su organizovali majke i sestre pobijenih četnika, pa su ih slali u bolnicu da ga linčuju. On je kasnije zamenjen za jednog domobranskog oficira.

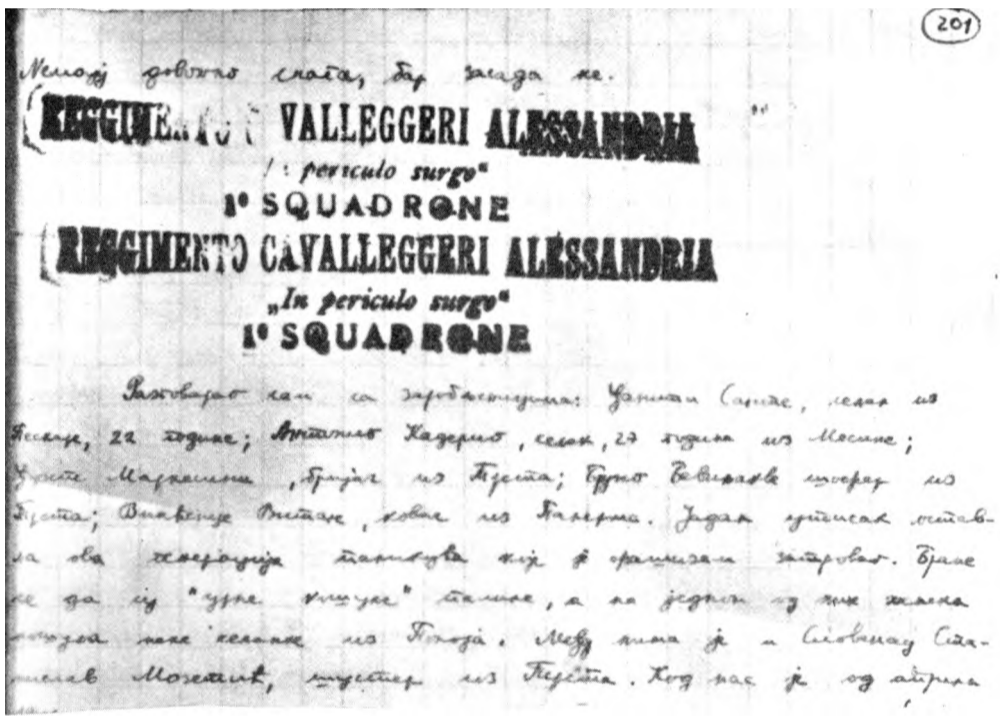
Četnika, sem Otočca — ima gde i Italijana, tojest »u žici« kako to narod kaže. To im je glavno uporište. Tri naše brigade mogle bi sasvim lako da očiste četnike uporedo s dobrim političkim radom u onim srezovima u kojima su zabrljali. Inače oni su uglavnom raskrinkani kao sluge okupatora.

Ostaju još četnici na Tromedi, tj. u Kninskoj Krajini. To su četnici popa Đujića. Kada bismo likvidirali Grahovo, onda bi čitava Hrvatska bila očišćena od četnika.

Lep uspeh je postigla Deveta hrvatska brigada upadom u predgrađe Gračaca. Razbijen je štab puka »Vožda Karadžića«, jedno 150 četnika pohvatano i pobijeno. Baš sada u komandi Ličkog područja saslušavaju kaludera Mažibradu, zamenika Đujićevog. S njim je i neki Stanislavljević, šef četničke policije za Liku.

Večeras je došao jedan drug iz Ličkog odreda. Visok, lep momak, zove se Brujič. Priča Andriji i meni kako su kod Ličkih Jesenica sva-
lili jedan italijanski voz pun vojnika i materijala. Postavili su čitav
niz mina, na svakih deset metara po jednu. Četnici su doznali za
ovu našu zasedu pa su izvestili Italijane. Oni su slali oklopni voz, ali
naši drugovi nisu hteli da ga dižu u vazduh. Čekali su transport. Naj-
zad je naišla duga kompozicija. Italijani su polako vozili, jer kad u
brzini odleti lokomotiva u vazduh, onda se surva ceo voz. Ličani su
pustili da čitava kompozicija naleti na minsko polje, pa su prvo upalili
prvu minu. Lokomotiva je odletela u vazduh. Italijani su iz vagona
otvorili paklenu vatru. Naši su zatim dizali minu za minom — vagon
za vagonom je leteo u vazduh. Tu je bilo mnogo materijala, četnici
i Italijani došli su u pomoć srušenoj kompoziciji, ali su izvukli vrlo
malo materijala.

ZAPLENJENI PECHAT PRVOG ESKADRONA ITALIJANSKOG KONJIČKOG PUKA »ALEKSANDRIA«
(Iz Dnevnika)

PAVELICEVA NOVCANICA OD 50 BANICA. (Iz Dnevnika)

ZAPLENJENI PECAT 7. SATNIJE 10. PESADIJSKOG PUKA IZ BANJE LUKE
 (Iz Dnevnika)

DJELATNOST PROTI PLJAČKAŠIMA U PODRUČJU BOKOVO—VRGORAC

Obavijest broj 8 iz Glavnog stana Poglavnika

Zagreb, 7. rujna. Iz Glavnog Stana Poglavnika izdana je ova obavijest broj 8:

Koncem mjeseca kolovoza izvršena je s uspjehom djelatnost protiv partizanskih pljačkaša u zapadnim dijelovima države.

O toj djelatnosti u području Biokovo—Vrgorac predoči sledeći podaci od VIŠEG ZAPOVEDNICTVA ORUŽANIH SNAGA SLOVENIJA—DALMACIJA—SUSAJ:

U razdoblju između 29. kolovoza i 2. rujna o. g. vodjena je vojnička djelatnost u svrhu uništavanja komunističkih bandi, koje su pustošile u području Biokova i Vrgorca.

Operacije su vršili odredi, koji pripadaju velikim jedinicama talijanske vojske, zatim odredi hrvatske vojske i postrojbe dobrovoljne protokomunističke milicije, koje su, dolazeći sa sjevera, juga i istoka, u žestokim borbama obuhvatile i obkolile drugu proletersku brigadu i ostale manje postrojbe partizana. Neprijatelj je pretrpio sledeće gubitke: 1008 pobrojanih mrtvih (među kojima i zapovjednik spomenute brigade i dva zapovjednika bataljuna) i nekoliko stotina ranjenih. Osim toga je zaplijenjena ogromna količina oružja, streljiva, zdravstvenog tvornica i sredstava za vezu, živežnih namirnica i blaga. Mali odjel pobunjenika tražili su uzaludno spas u bjezgu, progonjeni bez prestanka od strane pobjedničkih četa.

Partizanske bande, protiv kojih se vodila borba prošlih dana — bande, koje su predstavljale ostatak postrojbi već teško potučenih od talijanskih četa u Bosni i Hercegovini — mogu se smatrati potpuno uništenima, pošto su pretrpile u području Biokova i ovaj drugi težki poraz.

FAKSIMIL
 IZ USTASKOG
 LISTA
 HRVATSKI NARODNI
 O TOBOŽNJEM
 UNIŠTENJU
 UGE PROLETERSKE
 BRIGADE
 (Iz Dnevnika)

U DRINIĆIMA ISPOD KLEKOVAČE

(POVRATAK U KRAJINU)

PETAK, 30 OKTOBAR

Pokret. — Pošli smo po divnom sunčanom vremenu kolima za Farkašić. Kad smo bili nasred Koreničkog Polja, ravnog kao dlan, odjednom se pojaviše tri, pa šest, devet, osamnaest, dvadeset i sedam teških tromotornih bombardera. Prilično smo se osvrтали, tražeći zaklon, ali uzalud. Nigde ni travke. Bilo je bez potrebe, uostalom. To su bili nemački avioni koji su išli u Italiju. Doznadosmo da je za ovo dva dana prošlo stotinu takvih bombardera.

Iz Farkašića do bolnice u Bijelim Potocima išao sam sâm, pešice. Radovao sam se jesenjem ruju, radovao sam se što ću doći kući, u Petrovac. Radovao sam se što će skoro 7 novembar, — govor Staljina.

Usput smo sreli Vladu Bakarića, koji je još pre sedam dana hitno pozvan u Vrhovni štab. Za Oktobar naši se spremaju da oslobode Bihać. Velika će to pobjeda da bude. Nastavljamo za Lapac. Stižemo u mrak. Nailazimo na politkoma Komande mesta. Gleda nam legitimacije:

- Ima li sena za konje, družo?
- Nema sena!
- Partizanski su konji. Vuku već pet sati!
- Nema sena!
- Možemo li dobiti automobil. Imamo dozvolu, a automobil je tu u selu!
- Ovde je automobil, ali treba da to odobri i Komanda područja!
- A gde je to?
- Tamo kod Korenice. Ima jedno 50 kilometara.
- Pita ga Andrija:
- Jesi li gledao, družo, film »Volga, Volga«?
- Jesam.
- E, ti si prema onom Bivalovu — veliki majstor birokratije!

Ustvari dobar momak. Hrabar borac, ranjen. Ali se učmao u ovom Lapcu, nema ko da ga prodrma. Sedeo je na mom krevetu do pola noći i pričao.

Razgovarao sam s Hebrangom, razmišljao sam o Hrvatskoj. Dobre utiske nosim iz nje. Partija se dosta oporavila posle onih strašnih udaraca koji su nam odneli ne samo dobar deo rukovodstva, već i onaj srednji kadar, onu masu drugova koji su vodili štrajkove. Brojno je Partija narasla, u ovoj borbi se uzdigla masa novih ljudi, ali ti drugovi još nemaju iskustva, nisu izgrađeni. Po deset godina izgrađivali su se naši ljudi. Sada ide brže, istina, ali gubitak još nismo nadoknadili. Partija radi vredno, masa kurseva se održava — viši partiski, niži itd. Dakle, borba za kadrove u punom jeku.

Hrvatska vojska broji preko 15.000 pušaka. Da ima oružja broj bi se mogao znatno povećati. Vojnički najveći deo jedinica stoji odlično. Partizani su borbeni i imaju prilično iskustva. Niži komandni kadar je takođe odličan. Sve su to ljudi iz naroda, iznikli u ovoj borbi. Slabije stoji s višim komandnim kadrom. Tu se stvar sistematski postavila. Oficirska škola radi vredno, i osposobila je preko 200 drugova, mahom komandira četa i komandanata bataljona. Ali s komandantima brigada i zona slabije stoji. Moje je skromno mišljenje — uostalom to sam čuo i od odgovornih drugova na Oštrelju — operacije u Hrvatskoj ne izvode se po planu. Evo primera kojeg sam ja uočio. Oni trpe masu malih neprijateljskih garnizona na neoslobođenoj teritoriji koje bi lako likvidirali sa jednom ili dve brigade. Moj je utisak da se u Hrvatskoj komandanti nekako osećaju superiorno nad političkim komesarima. Partija sada vodi oštar kurs da se stvari u tom pogledu srede. Do ovoga je stanja došlo usled toga što su za vojne rukovodioce odlazili najjači ljudi, a partijske organizacije su bile mlade i nisu ih mogle držati u svojim rukama. Ima još jedna stvar. Politička svest boraca u hrvatskim brigadama je manja nego u proleterkim, što je sasvim razumljivo. Baš zbog toga je uvedena vojnička disciplina. U tom pogledu Hrvati stoje bolje od nas, bar spolja. Pozdravlja se, konja ti vezuju, osedlavaju ti, pridržavaju te — da je prosto muka čoveku. Ali se kod Tušilovca plen i bolje delio, vojničkije, bilo je više reda nego i u jednoj našoj akciji. Ipak meni je milija ona naša partizanska disciplina, recimo u prvoj proleterskoj. Tako će biti i kod Hrvata kada se Partija učvrsti u vojsci.

Sve u svemu Hrvatska dobro stoji. Ustanak buja. Nema kutka u kome ne puca partizanska puška. Hrvatske mase sve više ulaze u borbu. Partija se učvršćuje. Koristi iskustvo iz Srbije, Crne Gore, Bosne. Narod je uz nas u svim krajevima kroz koje sam prošao. Mnogo je značilo povezivanje s Krajinom, Slovenijom i Vrhovnim štabom.

Napuštao sam Hrvatsku posle tri nedelje boravka. Lapački pioniri pevali su omiljenu pesmu:

*Oj, narode Like i Korduna,
Došlo vreme da se dite buna
Protiv sviju gnusnih ugnjetača,
Svih ustaša i svih osvajača.*

*Bezglavniče, zvani poglavniče,
Ispod nogu tie ti se izmiče,
Nećeš uteć' nit' iznijet' glave,
Naše ruke tebe čvrsto dave.*

*Oj, Staljine, ti narodni bože,
Bez tebe se živjeti ne može.
Hajde, braćo, da mjerimo Drinu,
Da gradimo ćupriju Staljinu.*

*Drug će Staljin i crvena zvijezda
Uništiti fašistička gnijezda.*

*Omladino, diko našeg roda,
Iz tebe će svanuti sloboda.
Od tebe se traži ponajviše,
Da se gadni taj fašizam briše.*

*Donijet ćemo sreću i slobodu
Hrvatskome i srpskome rodu.*

★

Od svih hrvatskih komandanata na mene je naročiti utisak ostavio Vlado ćetković,¹ radnik iz Crne Gore, španski poručnik. Ranjen je u borbama oko Korenice u januaru 1942. Ostala mu jedna noga kraća. Još nije prezdravio, pa je sa štakom seo u tenk i učestvovao u borbama oko Plitvičkih Jezera protiv ustaša.

SUBOTA, 31 OKTOBAR

Petrovac. — Zatekao sam redakciju »Borbe« na vratima — seli se u Driniće. Pošao sam odmah na put. Pričaju mi drugovi o poslednjim vestima. Pre svega ona ofanziva od Ključa na Petrovac slomljena je. Naši su vodili tešku borbu s Nmcima i ustašama između Ključa i Bravskog. Jedan nemački sanitetski kamion zalutao u naše linije. Ima mo zavoja za deset bitaka. Nemački tenk od 32 tone (stari razbojnik koji nas je napadao i po Srbiji, jer to u šoferovoj knjižici piše), naleteo; naši bacili bombe, flaše s petrolejem, a on se prevrnuo u neku rupčagu. Izgoreo je sav iznutra, ali su materijal i pisma izvučeni iz tenka. To je francuski tenk marke »Reno«. Neobično su zanimljiva pisma nađena u tom tenku. Komandantu tenka, poručniku Kurtu Meklu, piše otac:

»Ne čudi me što se banditi uvek izvuku, kad osete opasnost ili čak kad čuju drndanje vaših oklopnih kola, jer drugo ništa ne odgovara njihovom podlom biću. Ali oni su uvek tu i kad ne vidiš ni jednog od njih. I to je najopasnije kod ovog društva, to busijašenje, koga se naše istočne trupe više plaše nego fronta. Vojnici na otpustu koji se u poslednje vreme pojavljuju u radnji, pričaju neprestano o tome. Oni koji imaju da se bore s ovom bandom, učinili bi najveću pogrešku, ako bi se osećali sigurnim.«

U tom pismu stari Meki, iz Nirnberga, piše još svom sinu o članicama u nemačkoj štampi o »velikim poredama nemačkih trupa protiv partizana u Bosni« i pita:

»Da li ove novinarske vesti odgovaraju stvarnosti? Da li su naši sunarodnici tamo dole zaista tako ugroženi?«

Neki šilajn iz Nirnberga piše:

»Želim ti da se što pre izvučeš iz steničavog balkanskog kotla. Izgleda da baš nije lepo zanimanje boriti se protiv partizana, ali mogu misliti da vi nećete s tim biti baš brzo gotovi... «

¹ Poginuo je u oktobru 1944 kao komandant Osmog korpusa. Avion u kome se vozio oborili su engleski lovci.

Interesantno je pismo iz Erlangena:

»Sada ste tamo gde se rat razvija na jedan naročiti način, pokvareni i podmukli. Ali, oklopna kola su vrlo povoljna da se i poslednji ostaci pobune odstrane. Jedan od mojih ljudi, koji se iz afričkog korpusa vratio preko Grčke u domovinu, pričao mi je ove nedelje kako se vrši transport naših vozova kroz to područje. Verovatno da će naših neprijatelja tamo biti, polako ali sigurno i temeljno, manje, i to će postati mesto za naš narod bez životnog prostora. Međutim, takvi mi, upravo, već dugo nismo više!...«

★

Dve zgodne stvari su se dogodile u ovoj bici:

Gajo Vojvodić je zajedno sa svojom četom Prvog lovćenskog bio na nekoliko stotina metara od ustaško - nemačkih položaja. Naše je tukla strašna artileriska vatra. Sedam brzometnih haubica zasipalo je položaj. Ali se Lovćenci nisu micali. Posle svake salve, ustaše bi se drale:

— Ha, komunisti, kako vam je?

— Podbacilo! — uzvikuje Pero Popivoda.

Opet salva. Mislio bi čovek sve izgibe, a Pero Popivoda opet:

— Prebacilo!

— Dajte mi da ga zakoljem! — urla od muke ustaša.

Gajo Vojvodić se primakao ustaškim položajima i ispalio iz njihovog zaplenjenog signalnog pištolja crvenu raketu, znak da se otvori paljba. A Nemci sa sedam haubica po ustašama i svojim ljudima. Punih 15 minuta trajala je paljba. Oko trideset belih raketa se diglo. To su ustaše tražile da se obustavi paljba.

— Gde ste, ustaše? — pitao je Pero Popivoda. Ali, odgovora nije bilo. Ustaše su se morale povući s tog položaja.

★

Došao Dalmatinac Ivo Baletić, »žuti«, u Prvu proletersku; pušku nije odmah dobio. U jurišu na Ključ on je bez oružja pojurio sa svojim drugovima. Stigao je jednog ustašu, s leđa mu skinuo pušku i posle ga ubio.

NEDEUA, 1 NOVEMBAR

Drinići. — Mitra je bila na Grahovu u noći između 27 i 28 oktobra. Napadali su Prva i Druga proleterska i dva bataljona Četvrtke krajiške brigade. Naši su osvojili sva spoljna utvrđenja, ali nisu mogli da prodru u sam grad, jer je opkoljen s tri reda bodljikavih žica. Naša artilerija s otstojanja od nekoliko stotina metara tukla je direktnom vatrom po gradu. Tri haubice su izbacile oko 80 metaka. Neprijatelj je imao ogromne gubitke. Deset četnika nam se predalo i vele da je bilo 150 četnika i 120 Italijana mrtvih. Neprijatelj je slao pojačanja iz Knina. Oko 300 Italijana uspelo je, ipak, da se probije u grad. Neprijatelj je avionima bacao sanitetski materijal opkoljenim trupama. Leševi se slažu na gomile. Mi smo imali deset mrtvih i dvadeset

ranjenih, mahom od bacača. Naše jedinice su očistile sva četnička sela od Grahova do Knina. Pop Đujić pre neki dan pohvatao grupu nenaoružanih Dalmatinaca partizana, urezao im »U« u čelo i leđa, a zatim naredio da se udave rukama. Iako Grahovo nije zauzeto, četnici su doživeli težak poraz. Naši su ubacili u Knin nekoliko mina iz bacača. Videli su i more sa položaja iznad Knina. Jedan Dalmatinac je rekao:

— Aj me-meni, bez mora me bole pluća!

Jedna grupa Dalmatinaca omladinaca ostavljena je bila na polaznim položajima, jer nisu imali oružja. Kad je borba otpočela, proletari se okrenuše, a iza njih čuče Dalmatinci. Oterali su ih da ne bi izginuli, jer su dejstvovali bacači i topovi. Naši krenuli na juriš, kad opet iza njih stoje Dalmatinci. Čekaju puške. Hrabar je taj narod. Vidi da mu život može spasti samo partizanska vojska.

PONEDELJAK, 2 NOVEMBAR

Drinići. — Prelistavajući brojeve »Borbe« koji su izišli, video sam da je Stari 17 oktobra predao zastavu Drugoj proleterskoj za koju je Pavelić u saopštenju broj 8 izjavio da je uništio i ubio i komandanta Druge brigade Ljubu Đurića.

Donosim taj Pavelićev kominike:

»DJELATNOST PROTI PLJAČKAŠIMA U PODRUČJU BIOKOVO — VRGORAC

Obavijest broj 8 iz Glavnog stana Poglavnika

Zagreb, 7 rujna. — Iz Glavnog stana Poglavnika izdana je ova obavijest broj 8:

Koncem mjeseca kolovoza izvršena je s uspjehom djelatnost proti partizanskim pljačkašima u zapadnim djelovima države.

O toj djelatnosti u području Biokovo - Vrgorac predleže sljedeći podatci od Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija - Dalmacija - Sušak:

U razdoblju između 29 kolovoza i 2 rujna o.g. vođena je vojnička djelatnost u svrhu uništavanja komunističkih bandi koje su pustošile u području Biokova i Vrgorca.

Operacije su vršili odredi koji pripadaju velikim jedinicama talijanske vojske, zatim odredi hrvatske vojske i postrojbe dobrovoljne protukomunističke milicije, koje su, dolazeći sa sjevera, juga i istoka, u žestokim borbama obuhvatile i opkolile Drugu proletersku brigadu i ostale manje postrojbe partizana. Neprijatelj je pretrpio sljedeće gubitke: 1008 pobrojanih mrtvih (među kojima i zapovjednik spomenute brigade i dva zapovjednika bataljuna) i nekoliko stotina ranjenih. Osim toga je zaplijenjena ogromna količina oružja, streljiva, zdravstvenog tvoriva i sredstava za vezu, živežnih namirnica i blaga. Mali odjeli pobunjenika tražili su uzaludno spas u bijegu, progonjeni bez prestanka od strane pobjedničkih četa.

Partizanske bande, protiv kojih se vodila borba prošlih dana — bande koje su pretstavljale ostatak postrojbi već teško potučениh od talijanskih četa u Bosni i Hercegovini — mogu se smatrati potpuno uništenima, pošto su pretrpile u području Biokova i ovaj drugi teški poraz.«

Tom prilikom je Stari održao značajan govor. Evo nekoliko značajnih momenata:

»Na međunarodnoj areni postoji petokolonaška klika, koja onemogućava okupljanje svih onih ogromnih snaga koje postoje za borbu protiv fašističkih osvajača.« »Mi ćemo se zajedno sa Sovjetskim Savezom boriti kao što smo se i dosada borili.«

U istom broju je objavljena i izjava SSSR-a o odgovornosti hitlerovskih osvajača:

»Najosetljivija šteta naneta je neprijatelju u onim zemljama u kojima su po uzoru velikog pokreta narodnih osvjetnika - partizana — koji se bore protiv okupatora u privremeno okupiranim delovima sovjetske teritorije, odani patrioti neustrašivo stupali na isti put oružane borbe s osvajačima, kako se to naročito radi u Jugoslaviji. Van svake je sumnje da će uspešni razvitak te slavne oslobodilačke borbe u svim njenim oblicima postati jedan od najvažnijih uslova konačnog sloma opšteg neprijatelja i približice se čas odmazde, na koji s potpunim pravom pozivaju pretstavnici zemalja okupiranih od hitlerovske Nemačke.«

Posle ovog osnovali smo privremeni upravni otkes pri Vrhovnom štabu. U njemu su zasada čiča Janko i pop Vlada.

UTORAK, 3 NOVEMBAR

Drinići. — Spremamo »Borbu« za 7 novembar. Bolja će biti od prošlogodišnje užičke. Malo razgovaramo o opštoj situaciji. Na jugu neprijatelj vodi žestoku ofanzivu. Prozor je zauzet. U njemu su Italijani; četnici - pljačkaši vratili su se u Hercegovinu. Peta i Deseta brigada nisu otišle u Hercegovinu, jer ih nije stiglo naređenje. Sada su se probile do Glamoča. Ustaše i Italijani napadali su s velikim snagama u pravcu Livna. Dalmatinci su se hrabro borili kod Aržana, ali su ustaše napravile iznenadni prodor preko Cincara i zauzele Livno s leđa. Uništili su jednu našu komoru, oko tridesetak ljudi smo izgubili. Sada je front između Livna i Glamoča. Iz Jajca i Mrkonjića Nemci, s četnicima i ustašama, vodili su ofanzivu u pravcu Mliništa i izvršili masu zločina. Popalili su i neka sela u kojima je bilo četnika, među njima i selo Dragniče. Mrkonjić je triput prelazio iz ruku u ruke. Jednom su četnici upali u grad i poskidali odela sa svih muškaraca, pa kada su naši ušli — nigde muškaraca. Sede ljudi po kućama u gaćama. Iz Bihaća još nema nikakvih vesti. Tamo se noćas čula jaka paljba.

SREDA, 4 NOVEMBAR

Drinići. — Po suncu sam krenuo preko livada na Oštrelj. Posle dva sata izbih do našeg voza. Nije rđavo u tim vagonima. Pišti lokomotiva. Naša železnička mreža iznosi skoro 70 kilometara. U vagonu kod Starog sreo sam Koču i Fiću, koji su sada postali komandant i politkom naše Prve proleterske divizije. Marko je sedeo na večeri kraj mene. Pitam ga:

— Sećaš li se Radojne pre godinu dana posle Užica! Koliko je mnogo otada napredovala naša vojska, danas imamo divizije!

Marko se radosno smeje.

U Prvu diviziju ulaze: Prva brigada. Treća sandžačka i Treća krajiška. Imaćemo uskoro najmanje osam divizija. Silna vojska na ovom terenu. Uskoro će se prošetati. Teško tebi Paveliću, a i ostalim njegovim parnjacima u susedstvu!

ČETVRTAK, 5 NOVEMBAR

Dritiici. — Na ovoj strani je jedan pečat »Borbe«. Udario ga je Đido uz moj otpor. Dobro radi ova naša redakcija. Imali smo pre neki dan sastanak koji je doneo plodne rezultate: Radimo punom parom. Zorana više ne mogu da poznam. Ne vuče se više mučno ona »karikaturica na repu pritisnuta šapirografom«, kako je sam sebe nazvao u svom dnevniku. Ovde su Radovan i Vera Zogović.

Noćas sam dvaput išao, u ponoć i u dva ujutru, preko polja, po mraku, sve do bolnice, da bi nam vest o Bihaću ušla u Oktobarski broj. Ujutru sam otišao i treći put. Najzad nam je stigla konačna vest. Bihać je oslobođen. To je dosad naša najveća pobeda. Uspostavljena je čvrsta veza između Krajine i Hrvatske. Uništen je klin koji je bio zabijen u slobodnu teritoriju. Uništena je baza s koje bi neprijatelj mogao da nas prilično ugrozi. Zajedno s Bihaćom oslobođeno je preko 30 sela u okolini, a na levoj obali Une hrvatske brigade su zauzele Ličko Petrovo Selo, Drežnik, Vaganac i Rakovicu. Ubijeno je oko 700 ustaša i domobrana, a zarobljeno oko 850! Zaplenjena su četiri vagona topovske i pušćane municije i četiri haubice. Naši gubici: 50 mrtvih i 80 ranjenih. U napadu je učestvovalo osam brigada, pet na sam grad, a tri na okolna uporišta.

Kod nas je veliko veselje. I narod je oduševljen. Bihać — to je Rim! Već tri dana ispred Bihaća čeka 4.000 kola da iznesu municiju i oružje. Dobićemo hartije i novi tigl. Noćas završavamo broj, a sutra ćemo u Petrovac na proslavu Oktobra. Danas je došla i Olga. Srećom, na Grahovu nisu imali mnogo posla. Bila je do Knina i videla more. Mnogo je napredovala za ova dva meseca.

PETAK, 6 NOVEMBAR

Petrovac. — Prva proleterska je došla ovamo. Sutra dobija zastavu od Tita.

Moj dobri drug Zoran Žujović mi piše u dnevnik:

»Našli su me ovi naši seljaci u Petrovcu. Došao sam sinoć s Perom da organizujem ekspedovanje »Borbe«. Dan mi je prošao delom na Oštrelju, delom ovde. Prva proleterska došla juče ovamo. Sutra dobija zastavu od Tita. Pripreme su za proslavu dostigle vrhunac...

★

Već tri dana mi ne daju mira utisci s bakljade i Vlada Gangster koji se kao krpelj zalepio — opiši to, pa opiši. Đavo ga nosi, evo mu drugarski i to činim.

★

Psovao sam u sebi nevretime, prikivajući tabake celuloze na prozore u sali Doma kulture s jednom drugaricom. Voda koja je curila, uporno je kvarila naš posao. Za nekoliko minuta bi naše »okno« bilo mokro i kao sito suzilo, kapljice se slivale u potoke, a na podu sale su se stvarala jezera, mora. Žao mi je bilo sale. Jednostavno lepa, a ipak — lepa. Tito je sa zida gledao pogledom najboljega druga. — Bivalo nam je često i smešno. Naše plašenje mečke rešetom pretilo je da postane dugotrajniji posao nego što smo mi mislili. Voda nam je uporno i neumorno mrsila račune.

Napolju čitave zavese vode naleću na prozore, na kuće, pokrivaju ljude. Zainteresovao me je neki žubor glasova. Sve jače čuli su se povici, odobravanja. Videle su se i svetlosti. I pored nevremena bila je to bakljada. Istrčali smo na balkon. Voja slikar je kukao što nema uljanih boja da to naslika. Ne znam, stvarno, da li ću ikada moći da zaboravim tu sliku. Tako živu maštu kao te večeri imao sam samo još nekoliko puta. Slike, slike, letele su, mešale se, prestizale jedna drugu. Šta je preda mnom, a šta u meni, nisam znao. Izleteo sam pod prgavo nebo. Ono nas je samo krvnički zasipalo.

Okolo — ljudi. Mnogo ljudi. Sa mnom je i drugarica s kojom sam krpio prozore. Ugurali smo se u prvi red posmatrača. Ključa. Povici. Buktinje. Iskre. Zastave se razletele na sve strane kao da zovu poda se. Takvu boju ja još nisam video. Radosno crvenilo prosipa se sa njih. Buktinje im se smeju plamenim jezicima i iskrama. Kišu sam već zaboravio. Neko je pitao iz mraka:

— Vidiš li ti sve ovo?

Ne znajući kome je pitanje upućeno, odgovorio sam ljutito:

— Ne vidim!

Kada sam se okrenuo, mrak me je rado primio u sebe. Žurili smo da dočekamo iza ugla čelo povorke bakljade.

— Zdravo, Žujo!

— Ne guraj se! O, zdravo! Izvini, žurim!

Prošao sam već, kada sam se tek osvestio da starome drugu treba bar ruku pružiti. Okrenuo sam se, a mrak mi je već opraštao brzinu. Nije već bilo nikoga. Susreti — sećanja, misli, »Bunker«. U njemu dragi drug slavi Oktobar uz radio. Susret u našem Beogradu — a čestitka velikog praznika, jedan duži pogled, jači stisak ruke. Ulice nepoznatoga grada dočekuju naše drugove tupim lavežom mitraljeza. Zadnja misao, poslednji pozdravi: »Živeo Oktobar! Živ...«. Zaigralo mi je nešto u grlu.

— Hajdemo natrag.

Opet povorka. Vesela lica. Opet ona boja zastava. I ja zajedno s onim drugom na Crvenom trgu i onim kraj radio aparata čujem iste reči, isto osećam. I nismo više daleko. Idemo zajedno. Mase se udesetostučuju. Zagrljeni smo svi. I povik druga koji je pao negde tamo a ljuto zrno prošlo kroz njega, zlobno se smejući i parole govornika i ja sam, zajedno smo.

Čak i oni brojni putokazi koji su iza nas, a koje smo od nas samih morali ostaviti bili su s nama. Dugo sam ih se sećao. A znaš, važno je jedno: napred i napred! Osvrnuti se treba samo da bi mogao sigurnije da podeš napred.

Povorka prolazi. Buktinja sve manje. Zastave su otišle i ovoga puta napred. Vraćao sam ravnotežu. Mislio isto kao i pre, možda samo još čvršće. — Hajdemo dalje!

Negde se čula muzika Kraljevačkog bataljona.

★

Kako sam ovo napisao ne znam. I ovu reklamu prilepismo na Vladin plakatni stub - dnevnik. Znam, on će biti zadovoljan. Ja sam takode zadovoljan s njim. A onaj ruj zastava neću zaboraviti.

Vladi za proslavu dvadesetpetogodišnjice Velikog oktobra od srca poklanja njegov drug, sticajem prilika i radi discipline do sada novinar

Zoran žujović

□

PS. Upisao sam ovo u dnevnik Vladi 25 - XI - 42, u Bihaću, nekoliko dana pre sastanka »zemaljskog veća« »rodoljuba i narodnih otaca« u koje je i on uskočio.

Zoran

SUBOTA, 7 NOVEMBAR

Petrovac. — Tito danas predao zastavu Prvoj proleterskoj brigadi. Primio je španac, novi komandant Prve brigade, i predao je barjaktaru Voji Radiću. Uveče smo svi zajedno večerali. Napisao sam:

Da živi 25 - godišnjica Oktobra!
Neka bi 26 - godišnjicu dočekali u oslobođenoj zemlji!

Potpisali su se:

Tito, Arso Jovanović, d-r Ivo Ribar, Koča, Leka, Fića Kljajić, Tempo, F. Mahin, Veselin Masleša, Moša Pijade, Đuro Pucar, Radovan Zogović, Veljko Krajina, Pavle Ilić, Vicko Krstulović, Velimir Terzić, Jordan, Simo Milošević, pop Blažo Marković, Slavko Mrgud, Sreten Žujović, Lekić, Ivo I. Ribar, pop Vlado Zečević, Vojo Dimitrijević, Rato Dugonjić, Švabić, Junus Mededović, S. Repak, Živorad Čosić, Vjekoslav Afrić, Georgi, Skrigin, Mira Đerić, Mira Pejić, Milan Vidmar, Spasoje Stejić-Baćo, Milovan Đilas, Mile, Pavle Pekić, Miloje Milojević, Mijalko Todorović, Zora Žujović - Životić - žuja, Tetka Senka - Senka Jovanović, Zdenka, Đuro Vujović, Darinka Puškarić, čabrić Lazar, Ferdi, P. Ubavić, Mitra Mitrović - Đilas, Veljko Dragičević, Nikola Prlja, Rade Ristanović, Radoslav V. Dukanac, d-r Gojko Nikoliš, d-r Bora Bozović, P. Jakšić, Voja Radić, Anka - Beba Jovičić, d-r Julka Mešterović, A. Mandić, Radisav Milušić, Borivoje Simić, Zora - Zora Dragičević, Spasenija Babović - Cana, Mileva Planojević - zvana Lula, d-r Olga Milošević, Dragomir Đoković, Miloš Vukmanović, Vladan Bojanić, Kaja Garibović i Živan Dimitrijević - Gaja.

PONEDELJAK, 9 NOVEMBAR

Drinići. — Najzad nam se vratio Vesa iz Bihaća. Pošto se malo otkrivio, ispričao nam ovo o našoj dosadašnjoj najvećoj pobjedi:

»Krenuo sam po strahovitoj kiši, na konju, sam. Žurio sam, i nisam imao vremena da se ma gde sklanjam, a i da sam hteo, teško bih našao

22*

sklonište. Promicao sam stalno kroz popaljena sela. I s jedne i s druge strane puta — samo pusti zidovi, nigde krova. Užasna pustoš — čak i za naše predstave. Kod popaljenog sela Lipe susrećem Milutina i Božovića. Putujemo dalje zajedno — i ubrzo ugledasmo Bihać. Leži u dolini na reci, vrlo blizu izgleda. Čini nam se da smo na domaku ustaških mitraljeza.

Stižemo u Račiće — gde se nalazi Prva krajiška. Štab je na izvidanju. Sve se sprema za sutrašnju borbu. Ujutro odlazimo dalje, skoro pored samog Bihaća, po grebenu, gde se nalazi Operativni štab. Tu su i dve brigade: Osmo hrvatska (Banijska) i Druga krajiška. Sva izvidanja su završena. Čeka se samo prvi mrak, pa da se pođe na polazne položaje. Pripreme su, izgleda, izvršene ozbiljno. Košta neun objašnjava da su u izvidanju bili čak i desetari — svaki starešina zna tačno zadatak, video je svojim očima kuda mora sa svojom jedinicom krenuti, gde mora stići. Ne može biti zabune i nesporazuma. Košta tvrdi da je uspeh siguran. Možda Bihać neće pasti za jednu noć, ali će sigurno pasti. Ja imam utisak da je ova sigurnost komandanta prenesena i na celu vojsku. Svi veruju u uspeh. Primećujem da Košta ima veliko poverenje u svoje brigade, ali da i one imaju veliko poverenje u njega. Pitanje je samo kako će se boriti Banijska brigada.

Pre nego što je ova brigada krenula na položaj, kod nje su bili Stari (Duro) i Osman. Vraćaju se u štab sa ubedenjem da će brigada izvršiti zadatak. Ali nam istovremeno saopštavaju da je 250 boraca ove brigade — bez ikakvih cipela i opanaka, potpuno boso.

Pred sam mrak i pred polazak brigada na položaj doživeli smo jednu novost. Isprobano je bacač plamena. Prvi put u napadu na Bihać biće upotrebljeno novo oružje. Sprava izgleda primitivna — kao aparat za špricanje vinograda. Nosi se na leđima i desnom rukom reguliše se puštanje plamena. Suknula je jednom pred nama i sutradan smo videli kako sukni na desnoj obali Une na neka ustaška gnezda. Svi smo radosni što imamo bacač plamena, uvereniji smo nekako u našu snagu, iako svi znamo da jedan bacač ne može, ustvari, imati nikakvo odlučujuće dejstvo u borbi za Bihać.

Oko 7 časova krenuh smo, sa štabom, na osmatračnicu. Noć je mračna. Osmatračnica je iznad samog Bihaća. Gledamo grad — osvetljen, i čini nam se da i ne sluti šta će te noći doživeti. I zaista, nije ni slutio. Oni u Bihaću nisu očekivali napad. Izgleda čudno — u neposrednoj blizini Bihaća koncentrisano je pet brigada, oko 5.000 ljudi. Već dva-tri dana vrše se neprekidna izvidanja. Obruč je skoro već potpuno zatvoren, a vojna ustaška komanda o svemu tome nema pojma. Zaista je teško ratovati kada je narod protiv tebe. A narod iz okoline Bihaća je sav, bez izuzetka, protiv ustaša. Nema četnika, nema četničkog uticaja. Nijedan seljak se nije spustio u grad da obavesti šta se oko grada događa. Nema četnika — nema izdaje. Lako je ratovati, kad je narod s tobom. A narod bihaćkog kraja, sav narod je s partizanima. Dočekuju, ispraćaju, pomažu. Vodiči obećavaju da će naše brigade i bataljone sprovesti u sam grad bez metka. Retko sam video takve vodiče. Tako oduševljene vodiče. Najdirljivija pojava i dokaz ljubavi za partizane su seljačke devojke. Od trenutka kada je počeo napad pa sve do oslobođenja Bihaća sve devojke išle su sa raspletanim kosama. Sa raspletanim kosama su nosile hranu, pomagale iznošenje ranjenika, vršile sve poslove. Sa svojim raspletanim kosama ispod marama, one su donosile i darivale našoj vojsci svu brigu i svu ljubav svojih mladih godina. One su rasplele kose — jer su i njihove majke i njihove babe rasplitale kose kada su njihovi očevi, njihovi dedovi vodili borbe s Turcima. Da se vojsci ne zamrse putevi.

Gledam Bihać u svetlosti električnih sijalica. Dugo već, godinu i po dana, nisam video osvetljeni grad. Neko kraj mene kaže:

— Neće dugo svetleti!

Medutim, svi su pod utiscima električnog osvetljenja. I na nekoliko metara iza naših leđa, zaklonjen sa strane koja je okrenuta Bihaću, stoji fenjer — osvetljenje koje daje pravac našim haubicama. Vraćamo se sa osmatračnice u jednu dolinu. Pokraj nas su topovi. Dve haubice.

— Ispalićemo u brznoj paljbi 20 granata. To će biti dosta. Moramo štetiti — objašnjava Košta, koji nastoji da me uputi u sve pojedinosti pretstojeće bitke.

U 9.20 čuše se prve puške, a onda mitraljez. To je verovatno ustaška straža primetila neke naše. Pravac vatre je tamo gde se bori Prva krajiška brigada. Postepeno vatra postaje jača. U 9.30 počinje naša haubica. Jedna, pa druga. Sada ustaše u Bihaću znaju šta se događa.

Borba za Bihać, jedna od najvećih borbi i pobeda naše partizanske vojske, počela je.

Neposredno na Bihać napadaju četiri brigade: Prva, Druga, Četvrta krajiška i Osma hrvatska (Banijska brigada). Peta krajiška (Kozarska brigada) napada na Ostrožac i okolna ustaška uporišta — Spiliće, Srbijane, Orliće, Miestru. Te iste noći dve ličke brigade napadale su na Ličko Petrovo Selo. U Bihaću se nalazio veliki garnizon. Oko hiljadu ustaša iz ličkog ustaškog združenja, oko hiljadu domobrana i nešto ustaški raspoloženih naoružanih seljaka iz okolnih sela. Garnizon je bio dobro naoružan. Četiri haubice, tri protivkolska topa, jedan brdski, mnogo teških mitraljeza, puškomitraljeza, mašinskih pušaka itd. Bihać je bio najjače ustaško uporište u ovom kraju. Spremalo se i stvaranje krajiške legije. Sve pripreme bile su izvršene. Jedna delegacija se već nalazila u Zagrebu, gde je trebalo da dobije poslednje odobrenje.

Garnizon se brani uporno i očajnički. Naše dve brigade — Druga krajiška i Osma hrvatska — napadale su od padina Žegara, na desnoj obali Une. Dve su napadale na levoj obali Une. Prva krajiška uz samu Unu, Treća krajiška od padina Plješevice. Poslednje dve imale su teži zadatak nego prve dve. Druga krajiška i Osma banijska su još u toku prve noći prodrle u grad, a do zore, sem nekih uporišta, očistile ceo onaj deo koji se nalazi na desnoj obali Une. U samu zoru likvidirana su i ta uporišta, — bivša zgrada poslastičarnice u neposrednoj blizini mosta, i bivša gimnazija. Dosta je bilo nekoliko preciznih granata iz protivkolskog topa, pa da ceo grad na desnoj obali Une bude očišćen. Krajišnici su prodrli s desne, Banijci s leve strane. Prvi je na reku izbio Prvi bataljon Druge brigade (Kozarski), a odmah za njim bataljoni Banijske brigade, koji su napadali s leva. Vatra je trajala celu noć. Ali nije bila ujednačena. Čas jača, čas slabija. Po nekoliko časova trajao je potpuni tajac, da onda ponovo počne. Pored toga vatra je bila rasuta. Još uvek je front širok, još nije tokom noći došlo do koncentričnog napada na sam centar grada. Prva i Druga krajiška morale su te prve noći da savladaju čitav niz bunkera i utvrđenja, Prva na Somišlju, na Sokolcu, u Žegar, Treća na uskom platou na padinama Plješevice.

Ujutru je osvanuo lep, sunčan i vedar dan. Oko 9 časova pojavili su se prvi avioni. Dva »Bregejca«, a odmah za njima još jedan, i — na naše najveće iznenađenje — spustiše se jedan za drugim na aerodrom, koji se nalazi na putu prema Ličkom Petrovom Selu, tamo na onom pravcu gde je Košta ostavio »rupu«. Čim su se avioni počeli spuštati, naši bacači i mitraljezi su osuli paljbu. Uzalud. Posle zadržavanja od dva-tri minuta, avioni su se digli i odleteli. Ubrzo posle njihovog dolaska stigli su i drugi —

počelo je bombardovanje, — ali stvarno bez ikakvih rezultata. Tukli su okolne kose, a naša vojska većim delom nalazila se već u gradu ili na njegovoj periferiji. Navraćali su taj dan još nekoliko puta, ali sa istim rezultatom.

Druga noć je počela žestokom vatrom. Sada je već mnogo bliža. To se vidi i po ognjevima. Prošlu, prvu noć, goreo je Golubić, Veliki i Mali Skočaj. Sela, po nekoliko kilometara udaljena od grada. Sada gori Žegar, u neposrednoj blizini Bihaća, gore ognjevi u Žegarskoj aleji, nastaju vatrene putanje, strelaste, koje pokazuju put napredovanja naših jedinica na levoj obali Une. Vatra sve žešća. Nema prekida. Oko 8 časova izgleda da je dosegla kulminaciju. Ustaše se bore očajnički. Domobrani se predaju. Posle 24 časa borbe imali smo već nekoliko stotina zarobljenika domobranaca. Isto tako i već dva zaplenjena protivkolska topa i nekoliko teških mitraljeza. Naravno, i veliki broj pušaka. Vatra traje celu noć. Izveštaji stižu da naši sistematski napreduju. Borba se uglavnom vodi na levoj obali Une. Brigade na desnoj obali, uglavnom, samo se prepucavaju. Preko mosta je teško preći. »Mogli bismo preći — javlja se Druga brigada — ali bismo imali velike gubitke. Most brane četiri teška mitraljeza.«

Svanulo je drugo jutro. Opet lep, vedar dan. Opet avioni, opet isti rezultati. Oko devet časova pojavljuje se iz pravca Ličkog Petrovog Sela pojačanje. Nastupa u lancu. Dočekuju ih Banijci. Puškaranje, juriš — i dobijamo izveštaj da je zaplenjen jedan bacač i jedan mitraljez. Uprkos tome, »pojačanje« je uspelo da uđe u grad. Ali ni mnogo jače pojačanje, akamoli ovih četiri stotine domobranskih vojnika, ne bi moglo sprečiti ono što je neminovno sledilo: oslobodjenje Bihaća. Naše trupe su prodrle u grad, vodile su se borbe u samom gradu. Ustaše su pokušale još jedan protivnapad — 1 onda je bio kraj. Pojačanje je samo povećalo broj mrtvih neprijatelja. Oko 4 časa, ustaše su pobile u pravcu Ličkog Petrovog Sela. Tamo su ih čekale zasede. Poginulo je tom prilikom 150 ustaša.

Rezultati pobeđe: oslobođeno je 500 kv. kilometara, veliki broj sela, uništeno oko 700 ustaša i domobrana, zarobljeno 850 domobranaca. Zaplenjene četiri haubice, tri protivkolska topa, jedan brdski, 16 teških mitraljeza, veliki broj puškomi tra jeza i pušaka, preko 1 milion metaka, oko 2 vagona topovskih granata i mina, nekoliko hiljada pari cipela i šinjela.«

UTORAK, 10 NOVEMBAR

Petrovac. — Otišao sam u Petrovac da pregledam ustaška dokumenta zaplenjena u Bihaću. U dnu kofera našao sam jedan od najznačajnijih dokumenata u našem partizanskom ratu: strogo poverljive dnevne biltenne »glavnog stožera hrvatskog domobranstva«, koje je do septembra potpisivao »general - poručnik vitez« Lakša, a kasnije general Prpić.

Opšta karakteristika ovih dokumenata neobično ubedljivo pokazuje da stvarno nema kutka u Hrvatskoj bez partizana. Neprijatelj otvoreno govori o situaciji, iako svoje gubitke prećutkuje ili smanjuje na desetinu.

Tako isto ovi dokumenti dokazuju saradnju četnika s okupatorom i Pavelićem. Nažalost, nisu nađeni svi bilteni. Nedostaje veći deo od jula i čitav septembar. Ja sam stavljao pojedine naslove.

»NAŠ VELIKI MARS:

Dnevno izvješće broj 119/29 juni:

III domobranski zbor javlja: oko Kalinovika vodene su borbe. Po želji Italijana poslata su naša pojačanja iz Sarajeva, a general Lukić pošao je osobno u Kalinovic. Njegov samovoz napadnut je usput vatrom. Gubitaka nije bilo. Ishod akcije još nije poznat,

181/30 juni:

Veća skupina partizana iz pravca Kalinovika zauzela je 28 i 29 juna sela Ledići, Dedići, Umčoljani i Presjenu, i krenuli prema Kijevu. Poduzete su mjere za akciju.

183/2 jula:

Treći domobranski sklop: Širenje partizana oko Bjelašnice (22 km. j.z. od Sarajeva) produžuje se. Oštre mjere su u pripremanju.

BUGOJNO, KUPRES, DUVNO, LIVNO:

199/18 jula:

Prema vještima III d.s. iz Livna, partizani su zauzeli Glamoč osim devet kuća iz kojih se 18 - VII još branilo domobranstvo. Iz Livna postato je 259 milicionara u pomoć. Partizani su napali Bugojno, ali su odbačeni na desnu stranu Vrbasa. Naknadno se saznaje u borbi 14-VII kod sela Oborci, 6 km sjeverno od D. Vakufa, poginulo je 65 partizana, među njima i zapovjednik brigade, tri su uhvaćena živa i jedna partizanka, bivša učiteljica iz Bugojna. Naša se posada hrabro držala. Poginula su dva domobrana i dva ustaša iz pripremljene bojne. Na Tomislavgrad u najskorije vrijeme očekuje se napad partizana. (Kod Oboraka je poginuo Dugalić, komandant bataljona Druge brigade. Zarobljena drugarica — Dušanka Petrović, učiteljica iz Bugojna, drugarica Voje Dimitrijevića, slikara iz Sarajeva — V. D.)

200/19 jula:

III d.s.: Partizani zauzeli s. Prusac, 7 km. s.z. od Bugojna, dok su jaki napadaji na Bugojno uz izvesno sudelovanje zrakoplovstva odbijeni. Gornji Vakuf gori. Naknadno se saznaje: pukovnik Šimić izvještava da je 13-VII jedna skupina, navodno oko 1.000 partizana, pokušala napasti Bugojno sa sjevero-istočne strane, ali je vatrom topništva i pješništva odbijena i pritisnuta prema Skakavcu i Vidričku. — 16-VII ušli su u Konjic odredi italijanske vojske, tri mala i jedan teški tenk i oko 600 Alpinaca. U Konjicu vojarna je potpuno uništena. Spisi kotarske oblasti i suda spaljeni su. Ložiona Konjic ima ukupno 27 lokomotiva, od toga tri u Bradini i 24 u Konjicu. Od toga će 4 biti popravljene u Konjicu, a ostale lokomotive su jače oštećene.

201/20 jula:

III d.s.: Oko Bugojna vode se borbe. Pukovnik Šimić u suradnji s ustaškim podpukovnikom Francetićem poduzeo je protunapadaj i odbacio partizane iz s. Prusac. Jedna ustaška bojna, koja je 19-VII stigla u Travnik, produžila je odmah u pravcu Bugojna.

202/21 jula:

III d.s.: Glamoč se još drži. Livno ugroženo. Odbrana Bugojna dosada je uspješna. Noću 16 — 17 partizana su uspjeli prodreti u grad s istočne strane, ali su djelovanjem oklopnih kola izbačeni iz grada i protjerani na desnu obalu Vrbasa.

203/22 jula:

III d.s.: Javlja da je Glamoč pao 20-VII. Bombardirana je okolica Glamoča kojom prilikom je otvorena vatra na zrakoplov koji je dobio 15 pogodaka. Partizani su primijećeni razvijeni za borbu na Uriji, 3 — 5 km. j. od D. Vakufa. Partizani su niskim lijetom zrakoplova raspršeni.

206/25 jula:

Situacija oko Bugojna se poboljšava. U pravcu Kupresa vode se borbe, a Livno je opet ugroženo i moli pomoć.

207/26 jula:

Javlja se da je Tomislavgrad (Duvno) jako napadnut od partizana, ali da je noću 24 - 25 - VII pao.

208/27 jula:

Stanje u oblasti Bugojno povoljno. Pukovnik Šimić progona partizane pravcem Bugojno — Kupres i produžice za Tomislavgrad i Livno. Posada Livna javlja da je noću na 23 — 24 Šujica napadnuta od partizana. Četrdeset domobrana posade Šujice probili su se s dve strojnice kroz partizanske posade u Duvno. Partizani imaju namjeru da se spoje s dalmatinskim partizanima i zajedno sa svih strana napadnu Livno.

209/28 jula:

Skupina pukovnika Šimića napreduje od Kupresa u pravcu Šujice.

213/1 avgust:

Najveći deo partizana prikupljen je oko Cincar planine, gdje su sjedinjeni s dalmatinskim partizanima. Pukovnik Šimić moli pojačanja za posade Kupres — Šujicu — Duvno i Borovu Glavu. Tridesetog jula oko 24 časa napadnut je Kupres i Bugojno. Kod Bugojna je napad odbijen, a u okolici Kupresa popaljeno oko 50 kuća.

214/2 avgust:

Partizani ponovo napadaju Kupres. Pukovnik Šimić se iz Šujice uputio za Kupres. Za širu akciju nedostaju mu snage.

215/3 avgust:

Drugog avgusta u 3 sata partizani su ponovo zauzeli Šujicu, a oko 4 sata i Tomislavgrad. Posada Tomislavgrada povukla se u selo Studena Vrela, u jačini od jednog ustaškog sata. O prednjem obavješteni su Italijani.

218/6 avgust:

Oko Kupresa se još vode borbe. Prema najnovijoj brzojavci pukovnika Šimića iz Kupresa, koja je primljena danas u 12 sati, Livno je zauzeto od partizana, a njemačka narodna skupina u zgradi opkoljena. — Divizija iz Mostara javlja da je po padu Livna dio posade (200) s izbjeglicama stigao u Aržano.

220/8 avgust:

U borbama koje su se vodile u okolini Kupresa 3 i 4-VIII poginuo je jedan ustaša, ranjena su dva domobrana, dvadeset ustaša, pet milicionera i četiri građanske osobe. U Livnu nema više postavljenih znakova za zrakov, pa se zaključuje da je Livno palo.

223/11 avgusta:

Prilikom čišćenja Blagaja u Kupreškom Polju došlo je na nekoliko mesta do žestokih borbi. Poginula su tri ustaše, a ranjen jedan domobran, dvadeset četiri ustaše i dva milicionera. U Blagaju i severno od Blagaja nalaze se ostatci Druge proleterske udarne brigade, jačine oko 300 ljudi. — Prema podacima jednog četnika na Cincar planini ima navodno oko 500 ranjenih partizana, a vjerovatno i stožer skupine koja djeluje oko Kupresa. Na prostoru od Travnika do Livna nalazi se navodno pet partizanskih brigada.

224/12 avgusta:

Oružnička postava Posušje javlja da je po zauzeću Livna, Duvna i Glamoča, od strane partizana, izbjegao u Posušje veći broj skinutih i razoružanih domobrana koji su izjavili da su partizani u Livnu streljali 36 osoba, građana i domobrana, a da ima još zatvorenih u Livnu.

226/14 avgusta:

U borbama koje su vođene 12-VIII partizani su dali žilav otpor usled čega se morao prekinuti pothvat prema Vukovskom. Partizani, navodno, pripremaju napadaj na Varcar Vakuf.

227/15 avgusta:

Prema izvješću hrvatskog generala kod 718 nem. div. pukovnik Šimić je kod Kupresa ugrožen od nadmoćnijeg neprijatelja. Vodi ogorčene borbe. Stanje je vrlo ozbiljno i traži pomoć.

228/16 avgusta:

Borbe oko Kupresa još traju. Stanje je nešto poboljšano pridolaskom pomoći iz Bugojna. Neprijatelj jačine jedne brigade i četiri bataljona sastavljenih od crnogorskih i srpskih partizana, kao i domaćih, upao je bio u prve kuće Kupresa, ali je ipak odbijen. Žrtava je bilo mnogo i s jedne i s druge strane. S naše strane je bilo 12 mrtvih i 45 ranjenih, a s njihove 30 mrtvih i veliki broj ranjenih koje su odveli sa sobom.

231/19 avgusta:

O borbama koje su se poslednjih dana, prije 17-VIII, vodile kod Kupresa, bilo je i s jedne i s druge strane mnogo mrtvih i ranjenih, ali tačnih podataka još nema. Stanje je bilo kritično, ali se poboljšalo, te su se partizani povukli prema sjevero - zapadu i jugu. Od partizana poginuo je zapovjednik brigade Spiro Mugoš i dva zapovjednika bataljona.

287/14 oktobar:

Ustaški bojnici Sudar teško je ranjen kod Bugojna. 2-X u dva maha napadana su osiguranja koja su krenula iz Bugojna za Kupres. Tom prilikom poginula su 4 ustaša, a ranjen je pukovnik Šimić i osam ustaša.

297/24 oktobar:

Superslod: Talijanske snage uz suradnju naših djelova poduzele su jedan podhvat prema Livnu, ali od jačih partizanskih snaga zaustavljeni su.

298/25 oktobar:

Ustaški pukovnik Francetić javlja da su njegove postojbe 23 - X ušle u Livno i da su partizani potučeni i razbijeni. Kod zauzeća Livna partizani su imali — 394 mrtvih. (!?! V.D.).

VARCAR VAKUF (MRKONJIĆ), JAJCE, KLJUČ:

8 oktobar/281

714 njemačka divizija: pothvat prema Jajcu završen. Čete se prikupljaju na prostoru sjeverno od Jajca radi odlaska u svoja posadna mjesta. Jutrošnja vijest o navodnom zauzeću Ključa od strane partizana potvrđuje se. U Vrhpolje dosada je stiglo: 1 časnik i 325 dočasnika i momaka (od 700 ljudi posade).

9 oktobar/282

U borbi kod Varcar Vakufa poginuo je zapovjednik 3 crnogorske brigade Vladimir Knežević i vode Milan Obradović i Ilija Knežević.

10 oktobar/283

714 njemačka divizija: Skupina njemačkog potpukovnika fon Vedela prikupljena je kod Čadavice. Skupina njemačkog bojnika Kalvajta kod Sitnice odbila je juče partizanske napade između 9 i 10. Prilikom napada na Ključ poginuo je zapovjednik sata poručnik Cveniĉ, a ranjen zapovjednik bojne — natporučnik Cerić, 11 domobrana. Izgubljen (zarobljen) cijeli povoz bojne, jedna strojnica i nešto streliva.

11 oktobar/284

Pothvat za povraćaj Ključa u toku je. U prostoru Sitnice — Čadavice čete njemačkog potpukovnika fon Vedela slomile su otpor jakih partizanskih snaga. Naši gubici: 3 njemačka vojnika i 2 domobrana noginulo, a 6 njemačkih vojnika i 6 domobrana ranjeno. Prema iskazu zarobljenih, partizani namjeravaju prodrijeti u Kozaru. (714 njemačka divizija). 718 njemačka divizija: — Kod postaje Bistra, 13 kilometara od Travnika, posle trodnevnih borbi, partizani su zauzeli naše postave. U borbi je ranjeno 4 domobrana i 5 ustaša, a za sudbinu zapovjednika sata, nadporučnika Sinanagića, ne zna se.

12 oktobar/285

714 njem. divizija — 12-X — u 8.40 sati čete njemačkog potpukovnika fon Vedela zauzele su Ključ.

13 oktobar/286

714 njem. divizija. — Čete njemačkog potpukovnika fon Vedela napreduju bez otpora. Jugozapadno od Ključa sastale su se čete fon Vedela sa sjevernom kolonom koja je nadirala iz prostora Vrhpolje. Neprijatelj je popalio sva sela i povlači se pod jakom zaštitom jakih zaštitnica prema jugo-zapadu.

718 njem. div. — Prema primljenim podacima partizani se prikupljaju oko Travnika i imaju navodno namjeru ovih dana napasti Travnik.

14 oktobar/281

714 njem. divizija: Pod zaštitom magle pokušao je neprijatelj 13-X prodrijeti u naše postave južno od Ključa, ali uz teške gubitke odbijen i protjeran prema jugo-zapadu. Naši su gubitci tri ranjena.

15 oktobar/288

Cete skupine njemačkog potpukovnika fon Vedela premestile su se od prostora Ključa u prostor Sanski Most — Vrhpolje, bez dodira s neprijateljem. Prilikom razviđanja skupine Tomas (Sitnica) u prostoru Kuk, oko 11 kilometara, sjevero-zapadno od Varcar Vakufa, nije se naišlo na neprijatelja. (714 njem. div.).

718 njem. div. — Potvrđuje se vest o padu Varcar Vakufa u kome su četnički suborci u odlučnom času jednostavno napustili mjesto i povukli se u pravcu sjevera.

16 oktobar/289

714 divizija. — Skupina njemačkog potpukovnika fon Vedela prebačena je u Prijedor i ukinuta.

11 oktobar/290

718 njem. peš. div. — U oblasti Jajca njemačkim razviđanjem ustanovljeno je da jače partizanske snage ponovo kreću sa s. z. i s. prema Jajcu. Jezero je ponovo zauzeto od partizana. *Ophodna pojačanja oklopnim kolima dočeka su u Jezeru jakom puščanom vatrom, vatrom iz bacača i protiv - oklopnim topovima.* (Ovo je podvukao veliki župan Krbave — V. D.) Dvojna oklopna kola su probijena od protivoklopnih naboja.

19 oktobar/292

Skupina Tomas (Sitnica) zauzela je 18-X posle slabijeg otpora Varcar Vakuf. U Jajcu je dosada 18 osoba radi dokazane veze s partizanima i neovlašćenog posjeda ubijeno, a 30 osoba radi nepovjerljivog držanja uhićeno i predano hrvatskim vlastima.

21 oktobar/294

714. — Zrakoplovstvo je uništilo 14 km. s. z. od Ključa vlak od 13 vagona natovarenih hranom.

22 oktobar/295

714. — Na putu Ključ — G. Sanica napalo je zrakoplovstvo partizanski povoz od 52 kola — 31 kola uništena su. Po partizanima popravljena željeznička pruga Mlinište — Strahinići, zračnim napadajem ponovo je porušena. Jedan vlak s natovarenom hranom uništen je.

27 oktobar/300

U akciji Jajce — Janj partizani su neposredno pred obuhvatom skupine njemačkog pukovnika Sušnika kod Jezera, ali su umakli na zapad i jugo-zapad. Pred skupinom njemačkog pukovnika Vista neprijatelj se uz snažan otpor na lijevom krilu povukao prema zapadu. Gubici: 1 domobran poginuo i 14 njemačkih vojnika ranjeno. Neprijateljskih: 69 mrtvih (izveštaj 718 njemačke divizije).

28 oktobar/301

718 njem. div. — Tokom borbe poduzeli su partizani na skupinu pukovnika Vista jake napadaje u lijevi bok i pozadinu.

KOZARA:

18 juli/199

Operacije u Kozari i Prosari uspješno su završene 17 jula. Do danas neprijateljski gubici iznose 3.397 mrtvih, 7.938 zarobljenih i u logore otpravljenih muškaraca. Daljnih 250 partizana još se saslušavaju. Plijen u oružju i gorivu veliki je i povećava se naknadno. Cijeli plijen pripada domobranstvu. Od 18 jula vrši se ponovo čišćenje zauzetog prostora Kozare i Prosare (druga d. s.).

19 juli/200

Kozara — 124 partizana koji su prepoznati među izbjeglicama — strijeljani su.

26 juli /207

Kampfgruppe West Bosnien. — Po završenoj akciji u Kozari i Prosari i po izvršenom pregrupisanju snaga za novi pothvat otpočela 27-VII nova akcija čišćenja na prostoru Kostajnica — Bosanski Novi — Suhača — Lucija — Prijedor — Dubica.

2 avgust/214

Kampfgruppe West Bosnien. — Pothvat čišćenja zapadno od Kozare završen je 31. VII. Toga dana je zarobljeno 36 partizana, a 83 ranije zarobljeno i 2 naoružane žene streljane su. Gubitci 1. VIII — partizanski 32 mrtva i 11 zarobljenih, vlastiti: 3 domobrana poginulo, a 3 njemačka vojnika i 4 domobrana ranjena su.

3 avgust/215

Kampfgruppe West Bosnien. — Na dan 2. VIII 39 partizana strijeljano. U pothvatu na Kozari i zapadno od Kozare ukupni gubitci neprijatelja do uključno 31. VIII iznose 4.507 mrtvih i 10.592 uhićenih.

Obavijest broj 6

IZ GLAVNOG STANA POGLAVNIKA

Z a g r e b, 21 srpnja. U Zapadnoj Bosni u području planine Kozare i Prosare, bili su stvorili sovjetski agenti pobunjeničko žarište, iz koga su u cijelom tome kraju vršili nasilja i zločine na životima i imovinom naroda.

Da se tome zločinačkom djelovanju stane na kraj, provedena je proti tim pobunjenicima, koji se nazivaju partizanima, bojna djelatnost koja je započela opkoljavanjem dne 10 lipnja, a završena dne 18 srpnja o. g. potpunim uništenjem neprijatelja uz neznatne vlastite gubitke.

Neprijatelja u borbi palih nabrojano je 3.500 (tri tisuće pet stotina), a zarobljeno je oko 8.000 partizanskih pomagača.

Plijen je znatan. Osim velikih količina svakovrsnog oružja i streliva pronađena su velika skladišta živežnih namirnica, te svakovrsnog inog tvoriva, što su ga partizani bili od naroda napljačkali.

Ovaj su uspjeh polučile pod njemačkim vodstvom, boreći se hrabro i junački, hrvatske i domobranske i ustaške te njemačke postrojbe uz sudjelovanje mađarske dunavske mornarice u vjernom bratstvu oružja.

Naši novopostrojani gorski zdrugevi upravo su sjajno prošli i izdržali svoje vatreno krštenje.

Neprijatelj se je žilavo branio u gorskim utverdama sa svom lukavošću i iskorišćujući često teško prolazno besputno i gorovito tlo, no obruč se je oko njega neumorno suzivao. Svi očajni pokušaji da se probije i izmakne iz obruča propali su i svršili teškim krvavim gubitcima.

Bojni pothvati stavljali su na opkoljavajuće postrojbe obzirom na teško gorovito tlo velike zahtjeve.

Jednako su u isto vrijeme italijanske postrojbe Druge armate izvršile pothvate čišćenja napose u području Velebita i sjeverno od Drvara s najboljim ishodom, uglavivši i uništivši važne partizanske postrojbe i zaplijenivši znatne količine raznog tvoriva.

Iz Glavnog stana Poglavnika

7 august/219

Kampfgruppe West Bosnien. — 5. VII naše trupe su zauzele Djedovaču. Noću 5-6-VIII partizani su tukli *haubicom* 10,5 cm. (Podvukao veliki župan!?!), kojom prilikom je pogođen dva puta sam grad. Ima 4 mrtva i 5 ranjenih.

22 august/234

Završena je akcija *Kampfgruppe West Bosnien* na Psunj. Neprijateljski gubici iznose: 28 mrtvih i 683 uhićenih.

21 oktobar/294

714 njem. div. — Na zapadnom djelu Kozare vrši se manji podhvat čišćenja.

23 oktobar/296

714 njem. div. Pothvat u zapadnom delu Kozare nastavlja se. Odbijeni su partizanski pokušaji prodora.

MARŠ V I X BRIGADE; BORBE OKO PROZORA I TRAVNIKA:

24 juli/205

3 domobranski zbor — zapovjedništvo 5 pješačke divizije javlja da je zapovjednik 2 čete Jabukovačkog četničkog bataljona pismeno izvjestio zapovjednika posade u Goraždi slijedeće: »Jedna veća grupa partizana razbijena je od strane četnika kod sela Krbljine, osam kilometara s. z. od Kalinovika, a jedna kod sela Sijerča, 10 km. s. i. od Kalinovika.«

27 juli/208

Slabo naoružani partizani s prostora oko 6 kilometara južno od Foče, jačine navodno oko 1000 ljudi, što muških što ženskih, krenuli su prema Treskavici i selu Vratio 9 km. sjeverno od Kalinovika. Kod sela Mijakovići, 3 kilometra sjeverno od Foče, prešla je jedna skupina od oko 60 četnika, pod zapovjedništvom Mile Radovića iz Srbije u Bosnu, krijeću se u pravcu Kalinovika, navodno u namjeri da se sastanu s tamošnjim četnicima za borbu protiv partizana.

28 juli/209

25-VII skupina partizana koja se probila između Trnova i Kalinovika prema Treskavici dočekana je na Vratlu od četnika i natjerana prema Pljes-

kavici, gde su takođe dočekani od četnika. Poslije borbe partizanima je uspjelo prebaciti se u Treskavicu pa se krijeću dalje prema sjevero - zapadu, progonjeni od četnika.

29 juli/210

Noću 27 — 28 jula jedna skupina od oko 200 partizana prešla je željezničku prugu kod Hadžića i uputila se prema Zabrđu.

2 avgust/214

3 d. s. — borbe u zoni Foča — Kalinovik završene su uspješno. Partizani su imali 100 mrtvih. Zaplijenjena su dva bacača, 4 strojnice i veća količina pušaka. Gubitci protivkomunističke milicije: 18 mrtvih i 12 ranjenih. Oko 400 partizana umaklo je prema selu Tulovo, 3 km. j. z. od Trnova, progonjenih od protivkomunističke milicije.

7 oktobar/287

718 n. d. — 6-X napali su partizani dva naša sata na osiguranju pruge Travnik — Rostovo i razbili ih. U Konjicu prilikom boravka četnika koji učestvuju u talijanskom poduhvatu prema Prozoru izazivački su se ponašali. U vlaku u Rami razoružali su sprovodnika vlaka i dva domobrana, u Konjicu su razoružali sprovodnika vlaka i dva domobrana; pokušali su razoružati sve naše straže. U Konjicu su opljačkali nekoliko stanova.

9 oktobar/282

Supersold — po vjerodostojnim obavještenjima partizanske snage iz područja oko Prozora gdje je u toku pothvat od strane Italijana, namjeravaju izbjeći prema Crnoj Gori, pravcem Bjelašnica, Treskavica, Zelena Gora.

10 oktobar/283

Zbog nedjela italijanskih četnika narod biježi iz Prozora.

13 oktobar/286

718 n. d. — Prema primljenim podacima, partizani se prikupljaju oko Travnika i imaju navodno namjeru ovih dana napasti Travnik.

14 oktobar/287

U borbama u oblasti Jablanica — Prozor partizani su imali 220 mrtvih i 20 ranjenih.

19 oktobar/296

18-X prošlo je kroz Mostar tri transporta četnika iz okoline Prozora u pravcu Čapljine. Lokomotiva vlaka bila je iskićena srpskim zastavama. Željeznička postaja bila je blokirana od italijanskih vojnika.

28 oktobar/301

718 n. d. — Tokom borbe preduzeli su partizani napadaje na postaje Komar i Goleš kod Turbeta. Napadaj je izvršilo oko 80 partizana, koji su prije toga porušili prugu u duljini od 200 metara i posjekli 18 stubova. Stroj se prevrnuo, a sedam vagona s raznom robom izgorjeli su. Strojovoda je poginuo. Šest njemačkih vojnika, 2 domobrana i 2 željezničara ranjena su, a za sudbinu ostalog vlakopravnog osoblja — ne zna se.

CETINICI, DRAŽA MIHAILOVIC, NESRECNA FOCA, ENGLEZI:

1 avgust/213

Oper. pod 718 n. d. — Zapadno od Loznice kod sela Branevo i Skočić ustanovljeno je prebacivanje četnika u skupinama 25 — 50 ljudi, iz Srbije u Bosnu.

3 avgust/215

3 d. s. — U šumama oko Zakmura i Jabuka ima oko 2000 četnika iz Vasojevića i Drobnjaka koji pljačkaju i ubijaju u okolnim selima i navodno namjeravaju napadaj na Foču.

7 avgust/219

Oper. pod. općeg voj. pov. kod Supersolda. — U mjestu Vrhovine vrši se organiziranje četnika koji u svoje redove pozivaju mladiće od 15 g. i starije ljude do preko 50 g., pa ih naoružavaju. Dosada je sakupljeno preko 300 četnika. Vode ih 20 bivših jug. časnika s parolom: »Boriti se za srpstvo«. — 31-VII — U blizini Nevesinja ubijen je jedan engleski časnik iz dojavne službe. Kod istoga je pronađeno oružje i engleski zlatni novac.

11 avgust/223

718 n. d. — Kod Kozluka, kod Zvomika, obustavljen je pothvat domob. jed. protu četnika radi pregovora koje vode Nijemci na traženje Kerovića, vođe četnika na Majeveci. Pregovori s četnicima kod Kozluka završeni su.

14 avgust/226

718 n. d. — U vremenu od 5-VI do 1-VII prebačeno je 220 četnika iz Srbije u okolici Srebnice. Prema prikupljenim podacima četnici iz Srbije biće upućeni na čišćenje Bosne i Hercegovine od partizana. Oni su već navodno uništili komunističke odrede u krajevima duž granice prema Srbiji.

21 avgust/233

3 dom. zdruz. 20-VIII napali su četnici Ustikolinu, ali su odbijeni. Četnici pale sela. O napadaju četnika na Foču saznaje se ovo: rano u zoru 19-VIII — napadnuta je Foča s više strana, a glavni napadaj je izvršen iz pravca Crni Vrh, odakle su naše postave tučene haubicama i bacačima. Borba se vodila cijelo prije podne, a poslije podne četnici su zauzeli Foču. Zapovjednik or. krila, nekoliko časnika ustaša i oružnika palo je u zarobljeništvo četnika. Provizorni most na Drini s teretom izbjeglica srušio se, a dosta građana se udavilo u rijeci Drini. Iz strojnica je pucano na bježeću masu na putu između Foče prema Ustikolini. (150 ranjenih je stiglo u Goraždu). Četnicima su pale u ruke dve onesposobljene haubice, tri hitnice devetog topničkog sklopa.

7 oktobar/287

718 n. d. — Po neprovjerenim podacima, četnički vojvoda Kerović napao je partizane kod Bijeljine. Navodno, 15 partizana ubijeno, 22 zarobljeno. Op. pod. općeg voj. pov. NDH-e kod Supersolda.

20 - IX tri zrakoplova, pretpostavlja se da su bili engleski, spustili su kod Sušice, Kotar Šavnik — C. Gora — padobranima tri gorska topa, deset teških i 30 lakih strojnica, streljivo, po jedan sanduk zlatnog i srebrnog novca i dve krugovalne postaje. Draža Mihailović se nalazi navodno u s. Malo kod Sušice u C. Gori, a izdao je četnicima proglas da laskaju okupatorima do kasne jeseni, dok unište muslimansku miliciju.

8 oktobar/281

Supersold (italijanska komanda Druge armije): Prema izvješću velike župe Cetina, četnici u sastavu talijanske vojske u kotaru Omiš, pale i ubijaju naš živalj. Dosada je ubijeno navodno oko 200 osoba. Činovništvo napušta svoja mjesta.

9 oktobar/282

Supersold: Prema izvještaju okružnog krila Bileće, održan je u Grahovu, Crna Gora, sastanak crnogorskih nacionalista kome su prisustvovali i članovi dobrovoljačke protivkomunističke milicije iz naših pograničnih krajeva.

BORBE KOD TREBINJA, DUBROVNIKA, POGIBIJA NOVICE KRALJEVIĆA:

8 oktobar/281

Supersold: — U pothvatu kod Zatona, 6 km. s. z. od Dubrovnika, ubijeno je 13, zarobljeno 6 i ranjeno više partizana. Talijanski gubitci: 2 poginula i 6 ranjenih. Gubitci protivkomunističke milicije: 3 poginula i 5 ranjenih.

9 oktobar/282

20-IX u blizini Trebinja na putu za Dubrovnik ubijen je od partizana četnički vođa d-r Novica Kraljević.

11 oktobar/284

Supersold: — Prema izvješću ministra d-r Mladena Lorkovića, koji je poslat preko divizije iz Mostara, stanje u Hercegovini kritično je. Četnici, članovi protivkomunističke milicije, pale hrvatske kuće i ubijaju nezaštićeno kućanstvo. Mnoštvo izbjeglica stiglo je u Mostar, Stolac i Čaplinu. Lijeve obale Neretve gotovo je ispražnjena. U prostoru oko Višića, oko Gabele, četnici su ubili 16, a ranili 1 osobu.

16 oktobar/289

Supersold: — Talijanske čete nastavljaju čišćenje u prostoru Perušić — Gospić, kao i oko Trebinja.

ŠESTA BRIGADA:

11 august/223

718 n. d. — Kod Šekovića nalazi se navodno oko 1.500 partizana, među kojima ima mnogo katolika i muslimana. Biv. zap. Ozrena Tošo Vujasinović u Konjuh pl. je ili u Šekoviću.

SREM:

1 juli/182

30-VI, oko 6.20 na Streljani kod sela Bukovac 8 km južno od Petrovaradina izvršen je prepad od strane nepoznatog broja partizana na jedan sat novaka zrakoplovne škole koji je vršio prvo pucanje. Ima 8 mrtvih i 6 ranjenih domobrana. Potjera je u toku.

24 juli/205

23 - VII u selu Dobanovci, 10 km zapadno od Zemuna, odbijen je bez gubitaka napadaj partizana na našu stranu. 23-VII u okolici Iloka zapaljeno je 225 krstova žita.

25 jula/206

23-VII održali su partizani promičbeni govor i u selu Jarak, 11 km. j. z. od Rume. Noću 23 - 24 - VII odbijen je bez gubitaka prepad partizana na tvornicu cementa u Beočinu.

26 jula/207

21 - VII oko 18 sati 200 — 250 partizana održali su u selu Rekovac, 10 km. j. z. od Petrovaradina zbor s govorima na hrvatskom, mađarskom i nemačkom jeziku.

29 juli/210

Župska redarstvena oblast iz Vukovara javlja: Partizani 28-VII — oko 16 sati između sela Pećinci i sela Dobrinjci, 9 i 15 km. j. i. od Rume, zaustavili autobus pun putnika. Vlasnik automobila i dva domobrana ubijeni su, svi putnici skinuti su, autobus zapaljen. Na istom mjestu oko 10 partizana napalo je samovoz s kotarskim pretstojnikom i tri redarstvenika. Kotarski pretstojnik još nije pronađen, dok su se upravljač samovoza i redarstvenici vratili.

1 avgust/213

31 -VII — u selu Kraljevici, 5 km. j. i. od Rume, prepadnuta je i razoružana posada jačine 30 domobrana. Po dosadašnjim podacima zapaljena su 4 vršaća stroja. Drugi domobranski zbor je naredio da se krivci stave pod ratni sud.

20 avgust/232

18 - VIII — u 16 sati oko 100 partizana napali su kamenolom Ledinci. Eksplozivom minirali su postaju i motor za pogon žičare. 13 - VIII — napadnuta je straža kod sela Japaga. Pošto su učestvovali seljaci, čitavo je selo spaljeno, a oko 40 seljaka strijeljano.

FRUŠKA GORA:

Zagreb, 7 rujna. Obavijest br. 7 iz Glavnog stana Poglavnika:

U razdoblju od 26 do 31 kolovoza ove godine vođena je vojnička djelatnost njemačkih i hrvatskih oružanih snaga u Fruškoj Gori protiv naoružanih pljačkaša, koji su se bili tamo s raznih strana pribrali, te odonud uznemiravali pučanstvo i vršili nasilja nad osobama i nad imovinom.

Djelatnost je dovršena dana 31 kolovoza. Fruška Gora je očišćena od tih pljačkaša. Tokom djelatnosti nabrojeno je 369 mrtvih i 1333 zarobljena, dok je kod vlastitih oružanih snaga bilo 11 mrtvih i 14 ranjenih.

12 oktobar/285

Njemačke čete iz Srema 10 - X zatvorile su Savu između Rače i Jameke i traže pritisak četa s juga na partizane u oblasti Trnelovo (718-ta njem. divizija).

16 oktobar/289

Noću između 14 i 15-X partizani su napali dva njemačka sata između Strošinaca i Jamena, 20 i 21 km. od Brčkog, nanijevši gubitke — 23 mrtva, 40 ranjenih i cijeli četni povoz zarobljen. Ima podataka da je ta partizanska skupina nastavila pokret na sjevero - zapad prema Slavoniji.

24 oktobar 1291

Na Fruškoj Gori, 10 km od Iriga, ustanovljena je prisutnost 100 partizana s jednom strojnicom i dve stroj - puške.

26 oktobar/299

Jača skupina partizana pošto je savladala ustašku posadu, zauzela je Ašanju, 25 km jugo-zapadno od Stare Pazove. — 21-X partizani su zauzeli Ležimir, 22 km. severozapadno od Rume.

28 oktobar/301

25 - X upalo je oko 30 partizana u selo Jazak, 7 km od Iriga, gdje su opljačkali veću količinu hrane.

SLAVONIJA, KORDUN, LIKA, DALMACIJA:

8 avgust — 220

I d. s. — Zrakoplov koji se 6 - VIII posle prenosa hrane za Bihać nije vratio, pretrpeo je udes u blizini Sunja. Posada: nadporučnik Filipi i jedan ustaški bojničnik, poginula je.

10 avgust — 221

I d. s. — Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe javlja da je 9. VIII u 13.30 iz Karlovca naknadno stiglo izvešće da je u Pisarovini zapaljena zgrada Kotarske oblasti, oružnička postaja, sud, pošta, stan kotarskog prijestojnika i liječnika, a da se za sudbinu kotarskog prijestojnika, 20 ustaša i oružnika ne zna. Zrakoplovnim izviđačima 9. VIII oko 12 sati ustanovljeno je da u Pisarovini nekoliko većih kuća gori.

11 avgust/223

I d. s. — 10. VIII u 0.30 napali su partizani Novi Grad 7 km. zapadno od Karlovca i zapalili državnu ergelu i 6 vagona sijena. Odveli su 22 konja.

16 avgust/228:

15-VIII između željezničke postaje N. Selo — Moslavina — Popovača naišao je brzi vlak na više mina. Stroj i 7 vagona prevrnuli su se, ložič, manipulant i 18 putnika poginuli, a 23 osobe ranjeno. — Iste noći kod postaje Hrvati, 17 km. jugozapadno od Zagreba, napadnut je strojničkom vatrom talijanski vlak s benzinom iz Rumunije. Ložič je teško ranjen, stroj onesposobljen, a 10 cisterni probušeno.

II d. s. — prilikom podhvata na Dilj, planinska druga bojna 4 gorske pukovnije naišla je 11 km. južno od Našica na otpor partizana. Poslije 5-satne borbe, partizani su rastjerani i gonjeni. Vlastiti gubici — 22 mrtva — od ovih dva zastavnika i 15 ranjenih. Gubici partizana — 47.

18 august/230:

I d. s. — 18-VIII — kod postaje Desinac, na pruzi Zagreb — Karlovac, izbačen je vlak s cisternama.

20 august/232:

I d. s. — Prema izvješću posade Vrgin Most iste noći izvršen je jak napadaj na grad prema kojem je uspjelo partizanima privremeno upasti u sam grad.

22 august/235:

Na pruzi Karlovac — Ogulin, napadnut je mešoviti vlak. Oklopni vlak iz Generalskog Stola otišao je u pomoć i našao ga zapaljenog. Pri povratku oklopni vlak je naišao na rastavljene tračnice.

7 oktobar/280:

I d. s. — 6. X između Generalskog Stola i Zvečaja usred pokvarene tračnice prevrnuo se jedan vagon i iskliznulo 7. — II d. s. — Prilikom borbi kod Španovice poginulo je 32 ustaša.

8 oktobar/281:

I d. s. — Naš zrakoplov DO-17, koji je imao zadatak bombardiranje na Žumberku, zapalio se u zraku i srušio u blizini sela Sošice, Jastrebarsko. Posada je vjerovatno poginula. Istog dana, drugi zrakoplov DO-17, koji je bombardirao okolicu Pakraca, zbog kvara prisilno se spustio oko sela španovice.

9 oktobar/282

U zrakoplovu DO-17 koji se 7 - X zapalio u zraku, i srušio u blizini Sošice, nalazio se pored dva člana posade i zapovjednik Prve zrakoplovne skupine bojnika Čulinović.

10 oktobar/283

I d. s. — Prema izvješću prometnika na postaji Popovača 10 - X oko 3 sata između postaje Kutina i Popovača, naletio je teretni vlak na minu. Bliže se još ne zna. 9. X u 14.30 na pruzi Karlovac — Ogulin, na pruzi G. Dubrave i Oštarije, naišao je teretni vlak na minu. Stroj i dva vagona iskliznuli su.

12 oktobar/285

I d. s. — Na pruzi Zaprešić — Varaždin iskliznuo putnički vlak. Dva mrtva i više ranjenih.

11 d. s. — 10-X djelovi Prve gorske divizije vršili su manji pothvat čišćenja zapadnih padina Papuk planine u prostoru istočno od Daruvara. 3 bojna IV gorske pukovnije nije imala dodira s neprijateljem, a 2 bojna u predjelu Poganog Vrha iznenadno je napadnuta od jačih partizanskih skupina. Naši gubici: 13 ranjenih od toga 2 časnika i 35 nestalih. Izgubljen jedan gorski top. Partizani izgleda predosjećaju pothvat grupe »Papuk« i prebacili su se iz Papuka u Moslovačku planinu. — 10-X — Napali su partizani našu posadu u selu Vrbanja, 15 km. sjeverozapadno od Brčkog i opljačkali poštu. — Pravoslavci sela Borojevci, 15 km. od Broda, otišli su sa svojom stokom partizanima.

13 oktobar/286:

I gor. div. — Javlja da se jedna jača skupina partizana s jednim gorskim topom prebacila noću 11 — 12 iz Papuka u Bilo Goni. Produžava se evakuacija partizanima naklonjenih sela.

14 oktobar/287:

I gor. div. — Poduzela je pothvat protiv skupine partizana koja je noću 12-13-X prebačena s Moslovačke planine na Lomsko polje. Partizani (I i II bataljona V brigade) potpuno su razbijeni i ostavili 16 mrtvih. Naši gubici — 2 mrtva i 3 ranjena. Zapovjednik V brigade je neki Mile, a politički komesar Đuro Tičmek.

O kretanju partizana u oblasti D. Stubice — seljaci tvrde da ih ima oko 150.

28-IX jedan sat ustaša i domobrana iz zaostale posade Udbina vršio je čišćenje prostora oko sela Jošame kod Udbine. Neprijateljski gubici oko 100 partizana mrtvih, a zaplenjeno 3 puške, 2 samokresa i 5 zrakoplovnih bombi. Sve kuće i zgrade u Jošami spaljene su, kao i crkva koja je bila dobro utvrđena protiv napadaja iz zraka.

(Kad sam bio u Lici u bolnici u Farkašiću, ležalo je petoro dece iz Jošame. Ustaše su u tom selu ukupno poklale 180 duša, skoro sve žene i deca. — V. D.).

15 oktobar/228:

Primjećeno je 40 partizana u okolini Marije Bistrice. Noću 13 na 14 napali su partizani željezničku postaju i most Spišić — Bukovica, 7 km. od Virovitice, zapalili željezničku postaju i skladište i odveli jednog poručnika i 36 domobrana koji su tamo primali krompir.

14-X, u 13 sati kod Ivanić Grada iskliznuo vlak. Navodno ima 20 mrtvih i osam ranjenih.

Noću 14 -15 - X napali su partizani Čazmu. Bližih podataka još nema. Izgleda da je zapaljena opštinska zgrada i oružnička postaja.

14-X u 23 sata između Okučana i Dragalića oštećena je minom pruga. Stroj i devet vagona iskliznuli su. Šest osoba je ozlijeđeno, među njima i dva njemačka vojnika. Pruga se popravlja.

16 oktobar/289:

I gor. div. — Podhvat u Moslovačkoj Gori razvija se po osnovi. Naši su ušli u Čazmu bez dodira s partizanima. 300 naoružanih partizana sa 6 strojnih pušaka i dve strojnice opkolili su grad i oko 0.30 gotovo bez borbe zauzeli mjesto. Naša posada preko 100 ustaša i nekoliko oružnika nije gotovo dala nikakav otpor. U uličnoj borbi poginule su dve ustaše, jedan ranjen, dok je 40 zarobljeno, od kojih se do sada 27 vratilo. Partizani su zapalili općinsku zgradu, oružničku postaju i uništili unutrašnji uređaj. Opljačkali su i neke posjednike, te su u 4.30 napustili Čazmu s deset kola opljačkane hrane i odijela.

17 oktobar/290:

U podhvat u Moslovačkoj Gori partizani su opkoljeni. Preduzete su mjere da im se spriječi bjeg preko noći.

U borbama sjeverozapadno od Dvora na Uni poginuo je satnik Đurić i 4 domobrana, a jedan zapovjednik sata je ranjen. 17-X između 6 i 7 sati napali

su partizani rudnik Mišulinovac, 8 km. sjeveroistočno od Bjelovara, i odnijeli 24 kgr. eksploziva.

13-X — odbijen je bez vlastitih gubitaka partizanski napad na Ruševo, 16km. severo od Broda.

18 oktobar/291:

Podhvat u Moslovačkoj Gori je završen. U toku cijelog podhvata naišlo se na 500 partizana. Upućene snage sa zadaćom da partizanima presijeku otstupnicu nisu uspjele. Ubijeno 67 partizana.

II d. s.: Oko 300 partizana upalo je u Privinu Glavu, 4 km. sjeveroistočno od Sida. Zapaljena je željeznička postaja Vukosavljevica, U km. sjeveroistočno od Virovitice.

19 oktobar/292:

Prema izjavama divizije iz Bjelovara, stanje oko Bjelovara dosta je ozbiljno i nepovoljno, a tako isto i oko Grubišnog Polja. Zauzeto je selo Malo Trojstvo, 12 km. sjeveroistočno od Bjelovara.

20 oktobar/293:

Prema izvješću divizije iz Bjelovara, celo područje Bilo Gore od Grubišnog Polja pa do Koprivnice, inaugurano je. Partizani se nalaze u mnogim selima.

21 oktobar/294:

Po jednoj nepotvrđenoj vijesti od zapovednika 4 žan. sata iz Slunja, partizani su napali i pobili odjel od 32 ustaše i domobrana kod Petrinaca.

22 oktobar/295:

21-X poduzet je podhvat protiv partizanske skupine koja se pojavila u selu Mali Poganac, 13 km. jugozapadno od Koprivnice. Ishod još nije poznat. Saznaje se da se jedna brigada od oko 1.000 partizana, navodno Šesta udarna hrvatska brigada, prebacila u Frušku Goru, a Peta udarna brigada imala bi se prebaciti iz Bosne u Srem kod Rače.

23 oktobar/296:

U toku manjeg pothvata naših snaga protiv partizanske skupine u području Kalničkog Gorja jedan konjanički lovački sat kod sela V. Poganac, 14km. od Koprivnice, pretrpeo je neuspjeh. Ovaj sat je imao tom prilikom 3 mrtva i 4 ranjena, 3 dočasnika i 26 domobrana je zarobljeno. U noći 18 i 21 - X — partizani su upali u V. Pisanicu i popalili sve javne zgrade.

Oklopni vlak nedaleko od Našica iskočio je iz tračnica, jer je pruga bila porušena.

24 oktobar 1291:

23 - X — u 1 sat napali su partizani u jačim snagama Glinu. Borba je trajala do 7 sati, kad su napadači konačno odbijeni. Domobranski gubitci 6 poginulih, 1 časnik, 14 domobrana ranjeno. 20 domobrana je nestalo, a 5 po partizanima razoružano. Partizanski gubitci — 11 poginulih, nekoliko kuća na periferiji je zapaljeno. 13 - X kod željezničke postaje Prošik na pruzi Split — Sinj napali su partizani vlak. Stroj i 6 vagona — uništeni su. Ima mrtvih i ranjenih.

26 oktobar/299:

Željeznički promet između Bjelovara i Kloštra obustavljen je, jer su partizani prekinuli prugu na 50 km.

Potvrđuje se vijest o zauzeću Brezove Glave (Tušilovići) od strane partizana, kraj Karlovca. Od posade je dosad izginulo oko 40 momaka u Karlovcu, dok se za sudbinu ostalog djela posade ne zna.

25-X upali su partizani u selo Dragovci, Ratkovci i Koprivnica na pruzi Kapela Batrina — Pletemica gdje pale kuće.

27 oktobar/300:

Jača partizanska skupina, koja se nalazila na istočnom djelu Babje Gore, južno od Požege, prebacila se na zapadne ogranke Dilj Planine. Naši djelovi su upali u unakrsnu vatru i morali se povući prema Pletemici. Poginuo je jedan zapovjednik sata i dva domobrana.

28 oktobar/301:

Napad na Brezovu Glavu kod Karlovca otpočeo je 24-X, u 0.30 a trajao je istog dana do 1630 sati, kada se opkoljena posada, usljed pomanjkanja streljiva, predala. Upućena pomoć — 2 ustaška sata — zadržana su jakim neprijateljskom vatrom, te su se uz znatne gubitke morali povući. Vlastiti gubitci još nisu ustanovljeni, ali prema izjavi ranjenih domobrana, koje su partizani pustili, časnici i svo ljudstvo, kao i oružje i tvorivo, odpremljeno je u Petrovu Goru.

29 oktobar/302:

Noću 28 — 29 odbijen je manji napad partizana na stražu kod sela Desprin, 6,5 km. zapadno od Sv. Klare.

Noću 27 — 28 partizani su napali željezničku postaju Dobrovac, 3 km. zapadno od Lipika. Straža je dala otpor, ali je razoružana. — Partizanske straže koje su 24 - X prodrle u Sunj pl. u Dilj pl., gonjene delovima I nemačke vojne, zauzele su 28-X selo Gradište, 22 km. istočno od Požege. Napadnute istog dana od djelova II njemačke bojne, odbačene su i razbijene. Izbrojano 57 mrtvih partizana. Vlastiti gubitci — 2 njem. vojnika poginula, a 1 dočasnik i njem. vojnik ranjeno.

30 juni/181:

Naknadno se saznaje da su 22-VI četnici iz skupine Drenović u suradnji s domobrancima zauzeli selo Ribnik, 13 km. južno od Ključa.«

SREDA, U NOVEMBAR

Drinići. — Otpočeli smo da pravimo nov broj »Borbe«. Još mi je milije raditi otkako je — najzad — međunarodna situacija pošla na bolje. Amerikanci su se iskrcali u Africi. Ja mislim, s tim se i Đido slaže, da će Hitler morati da pojača svoje trupe na Balkanu, jer mu sada saveznici ozbiljno ugrožavaju, pored Sicilije i Južne Italije, još i Grčku i Krit. Sami su Nemci svesni važnosti Balkana.

Prilikom poslednjih borbi oko Mrkonjićgrada nađeno je kod četnika Draže Mihailovića naredenje nemačkog generala Štala — kampfgrupa »West Bosnien« — u kome se veli:

»Ova nova hrvatska država koja se nalazi pred vratima Rajha, ima odlučujući značaj za Nemačku i njene saveznike. Kroz tu zemlju prolaze svaki dan i noć vozovi koji snabdevaju našu vojsku u Grčkoj i našeg saveznika Italiju. Taj prostor ima životni značaj za nas i za Italiju, jer preko njega upućujemo oružje našoj vojsci koja brani Afriku i Sredozemno More. Stoga borba naših jedinica u toj zemlji protiv unutrašnjih neprijatelja ima isti značaj kao i bitka u Rusiji. Partizanski pokret u Hrvatskoj može da se i dalje proširi, jer se on rukovodi direktivama iz Moskve. To je borba nesumnjivo važna, isto onako kao i borba protiv naših velikih neprijatelja, iako je mi vodimo bez galame. Mi znamo da naša vojska vodi borbu za cilj koji se sastoji u konačnoj pobedi Nemačke.«

Ovaj je dokument pisan pre savezničke invazije, pre naše ofanzive. Zato položaj Balkana dobija u svetlosti najnovijih događaja još veću važnost. Naši partizani na taj način dobijaju još veću dužnost, još veću ulogu u borbi protiv fašizma. »Potrudimo se da ovdje zadržimo što više neprijateljskih divizija i uništimo što više žive snage neprijatelja«

— rekao je drug Tito u čestitci Staljinu za 7 novembar.

Ima već nekih konkretnih podataka u ovom smislu. TASS javlja da je fon Ler, zapovednik nemačkih snaga na Balkanu, hitno tražio pojačanje. Italijani se, prema izveštaju naših obaveštajaca, povlače prema morskoj obali, jer se boje invazije Saveznika. U svakom slučaju — te nemačke nove divizije neće stići tako brzo na teren gde su naše glavne snage, jer će prvo morati da obezbede glavne komunikacije Trst — Ljubljana — Zagreb — Beograd, zatim Beograd — Niš — Solun. Zatim, potpuno je jasno da nemačke divizije neće moći da ostvare svoje planove, da unište našu živu silu. Mi nismo malene grupe, slabo naoružane, bez municije, bez iskusnih vojničkih komandanata. Mi imamo slavne dane za nama, mi imamo divizije, mi imamo i nešto artilerije. Mi imamo — inicijativu — i još ćemo je više razviti. Ofanziva kod Bihaća je samo početak. Moramo raditi brže da nas događaji ne preteknu. Prva divizija je spremna za pokret — pravac: Istočna Bosna. Šta će ona sve napraviti! Kad smo kretali na veliki marš u julu, četiri brigade nisu imale više od 3.100 pušaka. Polazili smo posle privremenog poraza u Crnoj Gori i Hercegovini, polazili smo s ranjenicima, polazili smo sa 5 — 10 metaka na borca, polazili smo u jeku Hitlerove ofanzive na Rostov — pa smo ipak mnogo postigli. A sada Prva divizija — samo ona — ima skoro 4.000 pušaka, topove, municije na pretek — 150 metaka na borca, 1.000 na puškomitraljez, 3.000 na mitraljez, polazi i ostavlja veliku slobodnu teritoriju, na kojoj se nalazi još 8 divizija, polazi u eri sve povoljnije međunarodne situacije, polazi na istok, u pravcu Srbije, polazi u kraj gde ima jakih partizanskih snaga, — Šesta brigada, Sremci — polazi u kraj gde dobro politički stojimo, polazi u borbu protiv našeg glavnog neprijatelja u tom kraju, jedinu ozbiljnu vojničku snagu u Istočnoj Bosni, protiv četnika koje naši borci najslade mlade.

□

Kao što se iz dokumenata Glavnog domobranskog štaba vidi. Draža se nabio u Crnu Goru i odatle se priprema za slom fašizma. On se ne bori protiv okupatora, jer mu i Slobodan Jovanović poručuje iz Londona:

»Ja, kao predsjednik jugoslovenske vlade, pozivam vas da još ne dižete oružanu borbu protiv okupatora, jer biste se izvrgli teškim žrtvama i re presalijama, a ta borba još ne bi koristila našim Saveznicima. Kad bude došao odlučan momenat za oružanu borbu, budite uvereni da ćemo vas pozvati na ustanak preko vrhovnog komandanta u našoj zemlji, načelnika štaba Vrhovne komande Dragoljuba Mihailovića, koji će vas povesti putem slave i pobjede... «

Ovog Slobodana trebalo bi kratko rečeno streljati sa savezničke tačke gledišta. On poziva narod da propušta nemačke trupe i oružje na jug — da suzbija savezničku ofanzivu! On time odobrava i Dražinu sa radnju sa okupatorom i ustašama. Zanimljivo je da i Pavelić oseća da pregovara ne — s Dražom nego s londonskom vladom — jer on u jednom dokumentu veli:

»Glavni stan Poglavnika.
GSP. Br. 1036/42
26 lipnja 1942.

U zadnje vrijeme pojavio se je među četnicima jači pokret za predaju našim oblastima, pa i za suradnju sa ovim protiv komunistima (partizanima). Pobude za ovo mogu se tražiti djelom u nemogućnosti njihovom daljem opstanku u planinama i šumama, a djelom u teroru koji nad njima vrše komunisti — partizani. Nije isključeno da je ovo eventualno i sugerirano izvana savezno sa događajima u svijetu.

Po nalogu poglavnika zapovjednik GSP
Vojskovođa Kvaternik.«

Draža Mihailović pokušava da sakrije tu suradnju:

U Mrkonjićgradu naše jedinice zaplenile su naređenje Domobranskog zbornog područja, II Glavnostožerni odjel, gl. br. 2842 u kome se kaže:

»Više zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija« (2 marta) ured za operacije, kod broj 1 -10.690 s. od 4 srpnja o. g. izdalo je upute svojim podređenim vlastima, da protikomunistički odredi koji djeluju na zaposjednutom području, imaju bez obzira na njihov postanak i podređenost nositi naziv:

I talijanski: Milizia Volontaria Anticomunista.

Hrvatski: Dobrovoljna protukomunistička milicija.

Takav se naziv ima uvijek upotrebljavati, pa je tim riješeno i pitanje naziva i bivših četničkih odreda, koji sada djeluju u zajednici sa italijanskim ili hrvatskim četama.«

□

Slobodan Jovanović ne izdaje samo savezničku stvar već i svoj rođeni narod. Da bi očuvao interese velikosrpske gospoštine. on ide i s crnim đavolom.

A narod neka trpi. Dokumenta koja sleduju jasno svedoče u kakve je strašne nevolje pao naš narod, u šta ga guraju ti londonski emigranti:

»DOLAZI »SAVEZNIČKA« VOJSKA

U srezu Mrkonjić Grad bilo je nekoliko četničkih sela. Seljaci, nesvesni, prevareni i zavedeni, verovali su Drenoviću i partizane su dočekivali neprijateljski. Čak su postavljali zasede. Među tim četničkim selima, najviše četničko, najviše neprijateljsko prema partizanima, bilo je selo Dragnići. Mislili su skoro svi u selu da im je Drenović prijatelj, partizani neprijatelji.

Jednog dana, pre kratkog vremena, jedna nemačko - ustaška kolona preduzela je ofanzivu u pravcu na kom leži i selo Dragnići. Svi seljaci su ostali kod kuće. Drenović, njihov prijatelj, poručio im je da ne beže i da se ništa ne boje nemačko - ustaške vojske. To je »prijateljska« vojska.

I ta Drenovićeva »prijateljska« vojska stigla je u Dragniće i iz čista mira popalila celo selo i poubijala sve što joj je živo došlo do ruku. U samim Dragnićima, posle ove »prijateljske« posete, mesto kuća ostala su zgarišta, a preživeli seljaci kojih nema mnogo, izbrojali su 186 leševa. Od tog je 70 iz Pljeve, ostalo iz Dragnića. Ali to nije sve. Veliki broj seljaka je nestao. Mnoge od tih nestalih pobili su Drenovićevi četnički saveznici: ustaše i Nemci, a samo mali broj je od njih pobjegao u planinu. Među leševima nađeno je 10 žena i 14-ro dece.

Nemačko - četnička ofanziva bila je kratkog veka. I oni su znali da će biti kratka. Partizanske snage odbacile su je natrag. I zbog toga što su znali da neće imati mnogo vremena za svoje zločine, ovi fašistički zlikovci, četnički saveznici, radili su brzo. Nikakve istrage se, naravno, nisu vodile. Streljanja su vršena u grupama — po pet, deset i dvadeset lica. Mitraljezom. Koga mitraljez nije pokosio, mogao je i da se spase. Tako se i dogodilo, da je jedan »streljani« ostao u životu. Seljak Mile Jović pao je, iako nije bio pogoden. I on priča kako je to bilo. Mitraljez je kosio. Deca koja su bila niža, nisu bila zahvaćena. Posle rafala čula se njihova piska. Zločinci su onda prilazili i revolverima i bajonetima dovršavali ono što je mitraljez propustio. Streljan je svako, bez izuzetka, svako ko je pao u ruke. Tako je streljan Cvijko Zeljković sa sedam sinova. U jednoj grupi streljan je Mile Vuleta sa ženom i petoro dece. A iz porodice Milana Jovića streljano je devet muškaraca.«

U selu je popaljeno preko 150 kuća i, naravno, sve je opljačkano.*

□

Partizanskim jedinicama pao je u ruke prilikom borbi kod Bihaća, u selu Pakićima, jedan dokumenat o ustaškim zverstvima, koji, po svojoj jezivosti, prevazilazi sva dosadašnja dokumenta. Taj dokumenat, koji nosi pečat »Ustaša — Hrvatski oslobodilački pokret, Logor Bihać«, glasi:

»NALOG

za Rojnika Ramu Melkoča da ima sve Vlahe, bili sumnjivi ili ne, poubijati. To imade izvršiti jer danas sam dobio nalog od Velikog župana da se pobiju svi od 16 — 100 godina. I Vlahinje koje su sumnjive.

Koji vam dođu do ruku ne pušćajte. Vidite šta se radi.

Za dom spremni!

Ustaški logornik
(potpis nečitak)«

■ Članak Veselina Masleše za »Borbu«, na osnovu podataka NOO iz Jajca.

□

Još je jeziviji pokolj u Bihaću, koji je izveo brat vojskovođe Kvaternika, Ljubivoje Kvaternik. Posle ubistva 12.000 Srba, ustaše su počele novom taktikom. Hteli su da privuku četničke elemente sebi i obećali na časnu reč da neće biti više pokolja. Neke budale poverovale su, a Kvaternik ih poklao.

Ravnateljstvo ustaškog redarstva NDH, 14 listopada 1941, upućuje naređenje stožerniku u Bihaću, Marku šoli, »da se izvidi slučaj ubijanja 50 pravoslavaca koji su prešli na katoličku vjeru u Bosanskoj Krupi«:

»U svemu se računa da je ubijeno preko 50 novih katolika (spisak se daje). Isto tako, pobijeno je dosta seljaka iz Suvajca, koji su (njih 45) napisali molbu da će preći na katoličku vjeru, te ako Hrvatska država traži da će se preseliti u koji drugi kraj države ili nekud izvan nje. Na poštenu riječ dobivši propusnicu od kotarskog prestojnika, poslali su u Krupu tri svoja parlamentara, predali ekrazit iz rudnika u svom selu, rudničke naprave i nešto malo oružja. Cim su to predali, dvojica su bila odmah zaklana (neki Karanović Savo i drugi), a trećeg je zamjenik kotarskog prestojnika poslao u selo neka javi šta je video i čuo. Na to se selo razbježalo u šumu. Izgleda da najveću odgovornost za sve to i za nekih 10.000 ubijenih pravoslavaca u Kotaru Krupi nosi, uz velikog župana Lj. Kvaternika, sadašnji ustaški poručnik Himzo Hadžić, inače po zanimanju kafanski harmonikaš, koji je jedno vrijeme bio čak i kotarski prestojnik u Krupi. Na 7-IX ubijeno je iz čista mira u selu Drenovoj Glavici 80 žena i djece, čiji su muževi prije pobijeni. Poklao ih je neki Ibrahim.«

□

Zanimljiva je četnička propaganda na terenu. Prilikom uništenja četničkog štaba »Karadorde«, iza italijanskih žica kod Gračaca, nađeno je nekoliko njihovih letaka, štampanih latinicom na geštetneru. U njima se vidi doslednost — tj. četnici u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni, Lici — operišu istim argumentima. Evo teksta nekoliko njihovih gluposti:

»PARTIZANI SU USTAŠE — DIVLJE

Posle je otpočela borba partizana, ali ne za srpstvo nego zbog zločinačkog bezumlja jedne šake ludaka koji su pod komunističko - partizanskom zastavom okupili najveće zlotvore srpskog i ljudskog roda. Najgori zločin prema srpskom narodu počinili su partizani time što su naše slobodne planine, vekovno utočište srpstva, izdajnički otvorili za najveće zlotvore srpskog naroda: divlje ustaše i Turke.«

Dakle, partizani su »divlje ustaše«, pošto su četnici sklopili savez s »pitomim ustašama«.

»PARTIZANI SU PROTIV VERE, PORODICE...

Ovi novi dušmani srpskog naroda ubijaju ne samo živote nego i dušu narodnu. U jednom selu kraj Ulcinja u Crnoj Gori uveli su magarca, a

sveto jevanđelje polili ljudskim izmetom, čivot Sv. Vasilije pod Ostrogom su osknavili i svečevo telo izložili javno s natpisom »Varalica« ... Od 47 partizanki koje je zarobio četnički odred Pavla Đurišića kod Kolašina u Crnoj Gori, 32 bile su zaražene, a 17 od tih sifilisom.«

»PARTIZANI RADE PROTIV KOMUNIZMA

Glavna, upravo najvažnija svrha, kao što smo to i gore spomenuli, komunizmu je ta da se radnik i proleterac zaštite, da se suzbije svaka eksploatacija sirotinje. Međutim, mi napred vidimo da su svi oni koji su bili zarobljavani, ubijani, u javne kuće odvedeni, popaljeni hranitelji, oboleli, pod okupatorsku odmazdu podmetnuti, sve mahom bednici i sirotinja, najveći bednici... Ta akcija je upravo protu - komunistička. To je uostalom razumljivo iz svega drugog!«

□

Četnici imaju čisto fašističku ideologiju. Zar ovo ne piše Ljotić:

»Četnički pokret ne misli ma i jednog sekunda da se nastavi 23 - godišnja nenarodna, socijalno-ekonomska ajdučija iz Jugoslavije, četnički pokret nastavlja nacionalnu i seljačku revoluciju koju je otpočeo Karadorde i hoće da stvori nacionalnu državu za čitav narod, a ni za kakve klike i grupe egoista i privrednih hajduka.«

»PARTIZANE NE PRIZNAJE NI RUSIJA

Oni vođu svih naših nacionalnih snaga u zemlji, generala Dražu, nazivaju izdajnikom. Oni otkazuju svaku poslušnost Staljinu, (koga su u jednom letku osudili na smrt, jer je paktirao sa Engleskom i Amerikom), zbog toga što je naredio da se stave pod komandu Dražinu i da se potčine njegovoj volji. (Gorski četnički štab dinarske divizije).«

»MI NE MOŽEMO UTICATI NA ISHOD RATA

Sudbinu rata će odlučiti borba velikih naroda, milionske armije, a ne mi. Zato sačuvajmo srpski narod od istrebljenja.«

Evo kako se opravdava paljevina i nasilje koje vrši okupator:

»... Dakako nije nitko toliko naivan, da bi se nadao, da bi okupator mogao drukčije postupiti. Okupator koji reprezentira jednu vevlast, oružjem moderno snabdeven, ne može valjda voditi dugotrajne procese, istražujući poreklo napadaja, osobe krivnje i slično, već u očuvanju svojih vojnika koji su nekoliko godina na bojištu — mora postupati po ratnom pravu i prekom sudu, odnosno putem hitne samoodbrane... «

Ovaj letak »štaba srpskih četničkih odreda u Lici za sve krajeve« — očigledno je pisao neki Italijan, pravnik, jer se to vidi i po konstrukciji rečenica i po čitavom sastavu proglašenja, — nalik na optužnice po sudovima.

Kao završetak ovog mog današnjeg pisanja, još jedan dokument:

»NAREDBA BR. 3

Komandanta puka »Kralja Aleksandra I« za dan 5 avgusta 1942. Komandirima četa, Stožište i Mračaj.

Naređujem:

Prema naređenju komandanta Dinarske divizije, a pošto su tu Talijani privremeno do sutra napustili položaje koje su držali, to se naređuje komandiru Stožišta, da on sa svojim ljudima zauzme odmah položaje koje su Talijani držali. Isto tako da komandir Mračaja sa svojih 20 ljudi još danas uputi se na navedene položaje s tim da pojača četu Stožišta.

Vežu stalno održavati s pukom »Kralja Aleksandra I« koji se nalazi na svojim starim položajima. Ovo izvršiti odmah, a o učinjenom izvestiti navedeni puk.

Talijani će doći na svoje stare položaje sutra, jer su zamolili nas da se drže njihovi položaji i da im se sačuvaju njihove ostavljene stvari koje se nalaze u njihovim utvrđenjima.

Izvršiti po prijemu i pročitaju naredbe odmah. Hitno!

(Pečat)

Zamjenik Komandanta puka«

Zar »zamjenik komandanta puka Kralja Aleksandra«, zamenjujući Italijane četnicima na položaju, ne ispunjava duh i slovo izdajničkog naređenja petokolonaša Slobodana Jovanovića i njegove vlade?

ČETVRTAK, 12 NOVEMBAR

Drinići. — Sedimo u ovom selu između Grmeča i Sretice i spremamo »Borbu«. Blata je mnogo. Radio nam se pokvario, pa ubija čoveka dosada, kada dođu časovi »larme« između 6 i 8 uveče. Nas sedam radimo u sobici četiri metra dugačkoj i dva širokoj, pa u radno vreme niko ne sme da zucne. Ali, dozvolismo svi prećutno Đidi da nam priča čitav sat — o ribama! Taj čovek ima silan pripovedački dar. Samo je šteta što nema vremena da se bavi literaturom. Uostalom, netačno je da se ne bavi. On sada sazreva, taloži utiske. Sve će nas iznenaditi — nekim »Tihim Donom« — samo ako bude sistematski pisao. Fali mu sistem u radu, bar u literaturi. Inače je talent, veliki talent. Čitav sat je pričao o Tari, kad je kao dečak hvatao pune tri nedelje u jednom viru jednog te istog koralja, o pastrmkama Biogradskog Jezera, o somovima u Zapadnoj Moravi, o mladicama i pastrmkama Pive, najbogatije naše reke tom vrstom ribe; slušao sam ga i učinilo mi se da prelistavam »Lovčeve zapise« Turgenjeva. Istu priču slušao bih svaki dan, kao što bih i »Lovčeve zapise« prelistavao svaki dan. Našao sam tu dragu knjigu ovde u Drinićima. Povezale su mi se dve uspomene, četvrti razred gimnazije u Beogradu kad sam je čitao prvi put — i prošlogodišnje borbe oko Moskve, jer Turgenjev govori o šumama Orela, Tule i Kaluge ... Tako mi je ta knjiga još milija; kad nju čitam mislim na Beograd i na veliku Rusiju...

Ove večeri napisah na koricama svoga Dnevnika:

»... želja bi mi bila da Đido iskoristi ovaj materijal za svoj veliki rad koji je bio započeo u Drinićima.«

PETAK, 13 NOVEMBAR

Drinići. — Opet se pojavio Tempo. Zaronio je s Majevice u Tuzlu i izronio kod Prozora. Svratio je kod nas da vidi štampariju. Krv nije voda. Tolike je ilegalne štamparije uredio. Sećam se kad je u Beogradu 1939. godine kupio mali »Boston«. Posle ga je s Đidom vukao po ulici dok ga nisu utovarili u taksi. Vidra ti je Tempo. S Majevice je sišao u Tuzlu, s lažnom legitimacijom prošao vozom kroz Sarajevo, stigao u Mostar, tu uzeo taksi, pošao ka Sarajevu, izišao iz automobila kod Jablanice, ušao u šumu i bio je već na oslobođenoj teritoriji. Imao je sreće Tempo u toku minule godine. Gestapo i ustaše tražili su ga po čitavom Sarajevu, a on je ležao u bolnici — operisan. Gestapo je za to saznao, ali Tempo je već bio izišao iz bolnice. Jedan kurir iz Zagreba bio je uhvaćen, držao se izdajnički i provalio je javku u Sarajevu, stan u kome se nalazio Tempo. Agenti su sreli druga Tempa na vratima, on im je pokazao svoju falsifikovanu legitimaciju i oni su ga pustili. Na Ozrenu su četnici napali druga Tempa, bili su na deset metara od njega, ali drugovi su se zajedno s Tempom probili. Pričali smo Tempo i ja, dok nas je motor vozio iz Petrovca za Driniće. Usput se pokvario, pa smo po jesenjem suncu pešačili pet kilometara i razgovarali o Beogradu, o štamparijama koje je Tempo kupovao, o prvom broju »Komuniste«, o Niki Brki, Tempovoj desnoj ruci, o Đuri Strugaru i njegovoj kancelariji na Terazijama gde smo se nalazili.

— Kako ću proći Terazijama, a da ne svratim kod Đure, ne znam ni sam! — veli Tempo.

Tempo je doneo i izveštaj iz Srbije. Stanje je teško. Teror veliki. Odredi su spali na po 150 — 200 ljudi, neki na 9, kao Svrljiški. Postoji Šumadski odred. Sada se formiraju još tri odreda u Srbiji. Partija se bori, izdaje svoj list, štamparije su u životu, ali provale su česte i trpimo jake udarce.

□

U Istočnoj Bosni stanje je mnogo bolje. Partizana se boje i ustaše

1 četnici. Početkom septembra oko 20.000 Nemaca i ustaša napalo je Šestu brigadu oko Šekovića. Mi smo doznali dan ranije za ofanzivu i lepo se izvukli. Gledali smo kako Nemci stežu obruč sa trideset topova. Naši su iduće noći navalili na prugu Han Pijesak — Zavidović — Olovo u dužini od 30 kilometara. Spaljena je stanica Pjenovac gde su poginuli čiča Romaniski i Draganče Pavlović. Stanicu je spalio baš čičin bataljon, Prvi bataljon (romaniski) šeste brigade.

Posle su naši krenuli na Majevicu preko Spreče. Narod nas je odlično dočekao. Sva muslimanska sela između Spreče, Save i Drine su naoružana, ali mi smo mirno prolazili i nijedna puška nije opalila. Na drumu Brčko — Tuzla — Bijeljina sa deset utvrđenih tačaka pozvali su nas domobrani da ih napadnemo, da bi nam se predali. U čitavoj

Posavini narod nas jedva čeka. Ustaški garnizoni su vrlo mali. Gradovi uopšte nisu utvrđeni. Ima nekih 80 Nemaca koji sa dva tenka lutaju ovamo - onamo. U tuzlanskim rudnicima ima skoro 10.000 radnika koji sami vode štrajkove i pišu parole: »Živeo Staljin!« Jedna naša patrola od osam ljudi spustila se pravo u rudnik i održala zbor. Mogli bismo da mobilishemo čitavu diviziju. Samo u okolini Bijeljine ima 300 skojevaca koji jedva čekaju da stupe u naše redove.

Jedino smo na putu imali dva sukoba s ustašama, s Hadži - Efendićevom bojnomo kod Spreče i s Kladanjskom Počasnom Poglavnikovom bojnomo. Kladanjski su poznati kao opasni borci. Ni mi ni četnici nismo se mogli pohvaliti da smo ijednog njihovog ne samo živoga nego i ubijenoga uhvatili. Oni su pravo jurišali na naš štab i tu ih je 12 ubijeno. Potpuno su razbijeni. Imali su 40 mrtvih i 5 — 6 kamiona ranjenih. Mi smo izgubili četiri druga, među njima dva komandira — Haćima.

III muslimanske čete i Josipa, VIII čete.

Zanimljiv je odnos prema majevičkim četnicima. Oni se dele na dve grupe. Vojvoda im je neki Kerović, seljak, a osim toga, pokraj same Drine zbio se kapetan Račić sa stotinjak ljudi. Ove se dve grupe ne trpe mnogo. Borba seljačkih komandira protiv oficira. Čak šalju jedni protiv drugih trojke.

Kad su naši naišli, vojvoda majevički je poslao ultimatum:

— Još jedan korak — pucaću.

Naši krenu, razvijeni u strelce. Stiže im kurir od boraca:

— Laže vojvoda, mi nećemo pucati.

Naši stignu na kosu, četnici - borci ih dočekaju srdačno, nađu se poznanici, rođaci, dođe do ljubljenja i grljenja. Borci Drugog četničkog bataljona čak su otišli u crkvu i zakleli se da neće na braću pucati.

U jednom drugom bataljonu svi borci pesnicom pozdravljaju, a komandant izišao na raport:

— Treba li da predam vlast?

— Još ne treba — rekli su naši.

S drugog sektora komandanti četničkih bataljona poručuju — »kao braća«:

— Nemojte ovamo ići. Napašće vas ustaše i Nemci.

A borci šalju svog čoveka:

— Dodite samo vi!

□

Iz Istočne Bosne bila je prešla, za vreme ofanzive, u Frušku Goru grupa partizana koja je operisala u bosutskim šumama. Ustanak je uzeo velike razmere u Sremu. Postoje dva odreda — Fruškogorski i Podunavski, sa 1.200 pušaka i 3.000 ljudi bez oružja. S obzirom na teren, odredi dejstvuju u desetinama, tako da stvarno iza svakog kukuruza u Sremu puca naša puška osvetnica. Dva bataljona Šeste brigade prebacila su se u Srem da pomognu Sremcima u skupljanju oružja, a posle će svi preko zime natrag preko Save, jer je nemoguće opstati u ravnicima — bez kukuruza.

Tempo je mišljenja da bi dolazak novih snaga u Istočnu Bosnu imao veliki značaj. Mobilisali bismo na hiljade boraca, veliku teritoriju bi oslobodili, a četnike lako savladali, jer sem 100 Račićevih bandita i 500 ozrenskih četnika, nijedna druga četnička grupa ne bi davala otpor, već bi, naprotiv, najveći deo prilazio nama.

SUBOTA, 14 NOVEMBAR

Drinići. — Danas sam ostao sam u štampariji da završim »Borbu«. Drugovi su otišli u Petrovac da se kupaju. Pisao sam »Dnevnik«, razgovarao sa seljacima. Predveče smo čuli kurjake kako zavijaju. Tri stotine metara odavde nalazi se već gusta šuma. Kaže mi stražar Dušan Orelj da bismo mogli lako pobiti kurjake i napraviti dobre bunde samo kad bi bilo mesečine. Dugo smo pričali o tome. Sada je vučja dlaka najbolja.

Taman smo zaključili list, a telefonom mi javiše iz Petrovca da će doći Staljinova izjava o značaju savezničke ofanzive u Africi.

»Otvora se perspektiva raspadanja italijansko - nemačke koalicije u najbliže vreme. Ali se može reći s uverenošću da će efekat biti ne mali. Izvesno smanjenje pritiska na Sovjetski Savez nastupiće već u najbliže vreme.«

Dalje je Staljin naglasio:

»1) Ukoliko kampanja u Africi znači prelaz inicijative u ruke naših saveznika, ona u korenu menja vojno - politički položaj a Evropi u korist englesko - sovjetsko - američke koalicije.

2) Podriva se autoritet hitlerovske Nemačke, demorališu se saveznici Hitlera u Evropi.

3) Izvodi se Francuska iz položaja ukočenosti.

4) Stvaraju se uslovi za izbacivanje iz stroja Italije i izolaciju hitlerovske Nemačke.

5) Stvara se pretpostavka za organizaciju drugog fronta u Evropi, bliže životnim centrima Nemačke.«

I Crvena armija će skoro otpočeti snažnu ofanzivu:

»Ne može se sumnjati u to da će Crvena armija ispuniti časno svoj zadatak isto tako kao što ga je ona ispunjavala tokom čitavog rata.«

NEDEUA, 15 NOVEMBAR

Petrovac. — Krenuo sam jutros kolima u Petrovac sa starim Đidom Kecmanom, našim prvim susedom. S nama je i njegov sin, visok momak, cipela mu nosi broj 47, borac Treće krajiške brigade. Starac nam je sinoć delio vruću rakiju, pitu i pečenu jagnjetinu u zdravlje sina koji se vratio iz borbe kod Bihaća. Momak je prenoćio kod oca, pa se

sada već vraća u Petrovac, jer Prva divizija kreće danas ili sutra. Iz okolnih sela puca se na sve strane. Tamo pod onom kosom čak puško-mitraljez. Veseli se vojska. Bihać oslobođen, došlo se kući. Na naša kola penje se još nekoliko Krajišnika. Momci kao jabuke. Stari Đida se topi od miline:

— Eno tamo na Oštrelju bio je naš top, sami smo ga napravili, a mi se razišli po svim ovim čukama, pa kad on opali, a mi potpalimo mine, pa izgleda puca deset topova. A ustaše i Italijani ne znaju odakle puca naš top ...

Njegov sin pokazuje kosu iznad škole, duva u ruke i priča:

— Ovde smo držali položaj i nikako nas nisu mogli oterati ni topovima, ni avionima. Mi bismo se danju sklonili u onu šikaru dole, ostavili osmatrača, a oni bi ceo dan tukli. Kad naide njihova pešadija, mi bismo se odmah popeli gore ...

Povede se reč o četnicima. Mladić skočio kao ris:

•— Pa sto puta smo govorili onim u Dragnićima: »Opametite se!« A jok! Sada ih popali Drenović!

Đida se seća davnih vremena:

— Bio naš štrajk protiv Šipada. Ja sam išao u Beograd u ime radnika, a jedini koji nisu hteli da štrajkuju bili su ti Dragnićani i oni s Manjače ...

Skočili su vojnici s kola, potrčali malo da se ugreju, a ja i Đida skrenuli smo desno:

— Hajde konjici preko naše zemlje! — pucnu bičem Đida dok smo prelazili preko jedne njegove njive. — Eno, onde su tri jame. Tu su ustaše pobile naše ...

Dobar je taj Đida sa svojim žutim, opuštenim brkovima. Sve do 1918 bio je kmet. U njemu ključa vrela krv Krajišnika, seljaka - bundžije. Te borbene tradicije imaju uticaja na ovo junaštvo i upornost koji vode ovu našu silnu vojsku u današnjoj borbi. Istočna Bosna nema starih borbenih dana. Zato tamo i četništvo više uspeva.

□

Ispod Doma kulture (bivšeg Sokolskog doma), koji su avionske bombe dosta isprskale parčadima — igra kolo. Partizani i devojke iz okolnih sela. Slegao se narod da isprati svoju vojsku, braću, sinove, momke. Skoro svaki vojnik drži ili rukavice ili čarape, čujem jednog kako veli:

— Odosmo u Srbiju!

Tu prolazi i Popče, kurir Prve divizije, nekada kurir u štabu Kragujevačkog odreda. Radnik iz Grošnice. Veselo poskakuje, jer se najzad pošlo bliže Srbiji, jer, evo, skoro godina dana kako od nje izmičemo.

Svratio sam kod Olge u bolnicu. Jedan mali okrugao čovečuljak, prosed, kratkih debelih prstiju, stoji u uglu, ne miče se kao da se plaši da nekom ne smeta. Lekar — Jevrejin iz Osijeka. Ustaše ga s majkom od 70 godina, ženom i sinovcem, poslali u Bihać da leči sifilis. To mu je sačuvalo glavu. Sada je došao kod nas.

Ovaj mi mali doktor izgleda nekako bespomoćan, žena mu se otrovala pre nekoliko dana:

— Radićemo! Bar se nećemo brinuti za hranu! Deli ćemo šta imamo!

— veli on.

Verujem da će dobro raditi. Malo nam je Jevreja prišlo. Ne znam da li poznajem više od 50 boraca u našim redovima — i to sve komunisti. Junak je bio Alma³ — poginuo je kod Kupresa. Sećam se kad smo zajedno prelazili Volujak. Nosio je pušku, nosio je Davidovu šestokraku zvezdu. Svetio je oca, brata, desetine hiljada Jevreja pomlaćenih, podavljjenih u ciklonu u »dušegupkama«.

PONEDEUAK, 16 NOVEMBAR

Petrovac. — Jutros u zoru krenula je Prva divizija — na istok. Prestalo je pucanje. To je većinom bila manevarska municija, ali bi prozujao i poneki metak. Razgovarao sam sa Veljkom telegrafistom. Priča mi kako je uhvatio mrežu šest ustaških radiostanica. Idioti misle da smo mi stvarno »čobani«, »pljačkaši«, »divlje horde« — pa šalju jedni drugima vesti otvoreno, bez šifre. Uhvatio je Veljko radiogram nekog domobranskog štaba iz Petrinje koji izveštava neku višu komandu da su krenuli iz Gline protiv partizana. Drugog dana su izjavili da su naišli na mali otpor i da su ubili jednog partizana — koga su našli mrtvog — u nekom potoku. Kad sam otišao do Lole, jedna devojka otvara vrata — Vanda Novosel, s kojom sam zajedno radio u Zagrebu 1940 — 1941. Zamenjena je za zarobljene Nemce. Priča da se među Nemcima već čulo da smo zauzeli Bihać. »Navalili su sa većim snagama«, vele. Povlače se iz Sanskog Mosta i Nemci i domobrani 20 novembra, a vlast predaju četnicima. Dok smo Vanda i ja pričali, stigla je vest da je Slunj oslobođen 14 novembra u 18.30. Zaplenjen je jedan protivtenkovski top, tri mitraljeza i 150 pušaka. Kakva li je silna radost na Kordunu. Vanda veli da se među ustašama i domobranima još nema tačna slika o našoj snazi. Ona nije čula za divizije, korpuse. Nije znala da je sva naša oslobođena teritorija na zapadu povezana. Užasne stvari priča o logoru u Jasenovcu. Evo nekoliko odlomaka:

³ Josif Alma - Almuzlino, student iz Beograda, poginuo je u jurišu na Kupres 1 avgusta 1942 godine. Podigao je glavu i pozivao opkoljene ustaše na groblju da se predaju, a oni su ga pogodili u glavu. Drug Almuzlino je krenuo u partizane jula meseca 1941, zajedno sa svojim bratom Emilom - Gutom, učenicom gimnazije iz Beograda. Oba brata su stupila u Cačanski odred. U jednoj akciji jedna četa Cačanskog odreda bila je opkoljena. Svi su se drugovi probili sem mladog Emila. On je kao bolničar ostao da previje jednog ranjenog druga — učitelja. Nemci su obojicu uhvatili žive i streljali kraj neke crkve. Uoči streljanja fotografisali su oba partizana. Desetak dana kasnije jedna naša zaseda, u kojoj je bio i Alma, pobila je neke Nemce. Kod jednog od njih nađena je fotografija streljanja mladog brata Almuzlina. Otac braće Almuzlino, stari beogradski apotekar s Dorćola, Nisim, sklonio se na oslobođenu teritoriju u avgustu 1941 godine, jer ga je Gestapo gonio na sve strane. Starac je živeo sa svojom suprugom u Ovčarskoj Banji, ali tu ga je u oktobru 1941 godine pronašla jedna četnička trojka i predala Gestapou. Stari Nisim je ubijen. Njegova supruga Tereza išla je s našom vojskom, prošla Prvu, Drugu, Treću i Četvrtu ofanzivu, ali je nestala u Petoj, negde nad Sutješkom. Od čitave porodice beogradskog apotekara Almuzlina ostala je Almi u životu samo sestra Emila - Rea. Ona je bila u partizanima od 1941 godine. Njenog druga, Kostu Koemura, zarobile su ustaše u avgustu 1942 kod Vakufa i streljale u Zagrebu 1943 godine.

»HILJADU DJECE ZAKLANO ZA PAVELICEV RODENDAN

U muškom logoru je krajem marta bilo zatvoreno u »samicu« 20 naših najboljih drugova. Zatvoreni su bili po nalogu ustaškog redarstva iz Zagreba. Među njima su bili drugovi: Marijan Krajačić-španac, Mirko Bukovac, Zvonko Svetličić, Zvonko Kovačić, Rakar, Romber, Vučić i drugi. Neki od njih, a najviše španac Marijan Krajačić bili su prije zatvaranja u samicu, zvjerski mučeni. U junu bilo je ponovo zatvoreno trideset pet drugova u samicu. Sada su drugovi već znali kakva ih užasna smrt čeka i već drugi dan napali su stražu i uspjeli da pobjegnu iz zatvora. Izvan logorskih zidina nije uspjelo nijednom da pobjegne. Svega sedmorica su živa uhvaćena, svi drugi su ubijeni u Brijegu. Ta sedmorica su ponovo zatvorena u »samicu«. Među ovom 35 - toricom bio je Stjepko Kaurić, postolar Horvat i braća Špalj, studenti iz Zagreba. Samo komunisti se ubijaju na ovaj naj-zvjerskiji način. Ostali se ubijaju čekićem ili strijeljanjem.

U junu je došla u logor njemačka komisija za odašiljanje radnika na rad u Njemačku. Uzimali su samo pravoslavne muškarce i žene. Židove i komuniste nisu uzimali. Tada je počelo sistematsko istrebljivanje pravoslavki, »čišćenje« onih koje Njemcima nijesu bile potrebne za rad. Ubijali su sve žene starije od 50 godina, zatim one koje nisu bile zdrave i one koje nisu htjele da ostave djecu u novoosnovanom dječjem logoru u St. Gradišci. Sve ostale odašiljale su i dalje u Njemačku. Židovke su i dalje sistematski ubijane. Nije potrebno posebno isticati kako su sve te žene pravoslavke izgledale. Dovoljno je kad se kaže da su te žene gladovale čak i po dva mjeseca, sa po jednim obrokom na dan i brez kruha.

Djeca su najvećim djelom već poumirala. Preostala djeca su bila pregledana od liječnika i bolesna su se odvajala. Bilo je odvojeno više od 70 % djece. Za vrijeme svakog pregledavanja umiralo je dnevno po tridesetoro djece. Djeca koja su bila odvojena kao bolesna bila su poubijana u dva navrata.

Prvi put su ustaše zaklale oko hiljadu djece uoči imendana Ante Pavelića, a drugi put su oko 1.200 djece zagušile novopronađenim otrovnim plinom — ciklonom. Djecu su poslagali u jednoj sobi po podu jedno na drugo u visini i pustili su plin. Kod tog ubijanja djece najviše su se istakli zastavnik Ante Vrba, bivši agent ustaške nadzorne službe, Grubišić i Mostarac Vukovac.

U logoru odvojene zdrave djece počelo je odgajanje pravoslavne djece u ustaškom duhu. Djeca su stupala, pozdravljala uzdignutom rukom i pjevala ustaške pjesme. Za najmanji prekršaj dobijala su batine remenom i — gladovala. Maks Luburić, ustaški povjerenik za logore, koji je dao ideju o odgajanju pravoslavne djece u ustaškom duhu, uživao je gledajući kako djeca prolaze i pozdravljaju ga uzdignutom rukom, govoreći kako će ta mala Srpčad postati još najbolje ustaše.

U dječjem logoru pojavile su se zarazne bolesti: pjegavac, trbušni tifus, difterija, šarlah, griža. Ponovno su djeca počela masovno umirati. Iz dječjeg logora se zaraza proširila u ženski i druge logore u Gradiški. Žene su, odlazeći na rad u Njemačku, i tamo prenijele tifus i pjegavac. Tako su logori postali stalni izvori zaraznih bolesti, koje su se širile po cijeloj zemlji. To je zauzelo tolike razmjere da se nešto moralo učiniti.

Posredstvom Crvenog križa bolesna djeca prevezena su u Zagreb u raznu bolnicu. Od prvog transporta djece umrla su u bolnici sva, to jest oko stotinu djece. Od drugog transporta, oko 80 djece, ostalo je živo svega dvoje.

Zdrava djeca prevezena su u Jasku. Tamo je jedan dio djece poumirao od bolesti, a preostala su spašena od naših partizana i odvedena na slobodu.«

□

Kakve su zveri ustaše dokazuje i njihov list »Ustaša« koji donosi ova dva »vica«:

»Mnogi ljudi pitaju šta je to Jasenovac, gde je Jasenovac, kako je to u Jasenovcu, i slično.

Iznijet ćemo samo nekakva tumačenja:

Zidovi: Jasenovac je savjesna gimnastička škola, koja besplatno podučava i njeguje sve ljude malo većeg obujma i stvara »šlang linije« od onih ljudi koji su se do nedavna (zbog debljine) mučili iz blagajne napljačkanog novca. Obuka je stručna i besplatna, a traje neodređeno vrijeme.

Oni, koji su u prvim časovima vedrih i oblačili: Jasenovac, hm — teško je reći. Jasenovac je u neku sabiralište »najdelatnijih« naših ljudi i to onih, koji nijesu znali za odmor, pa su se slomili pod težinom rekviriranih stvari.

Mi... : Pa, to je najjednostavnije! Jasenovac je zbir »najpoštenijih« asova iz bivše blaženopočivše Jugoslavije.

Tko ima pravo?!

*

Vi koji radite i koji se mučite mislite da radite pravo!

Varate se! Morate sjesti u kavanu, lijepo kritizirati: ovo ne valja, ovo je loše.

To su pravi ljudi. Kad budu oni pozvani na državno kormilo, onda neće vidjeti kako se radi. (Donde moramo pripremati još tri Jasenovca).«

UTORAK, 17 NOVEMBAR

Drinići. — Jutros nas iznenadi sneg. Udosmo u drugu partizansku zimu. Prošlogodišnje iskustvo pokazuje da nam je zima teža nego što smo mislili. Ali, ona nije laka ni za okupatora. To su regularne vojske, naviknute na velike komore. U svakom slučaju, dolaskom snega spaseni su bar za izvesno vreme naši magacini i bolnice na Grmeču i Klekovači. Tamo je već skoro metar snega. čitao sam danas Bevcovo pismo. Upotpunjavam ga pričanjem druga Slovenca⁴ koji ga je doneo:

Naša braća Slovenci uspešno su prešli onu krizu kroz koju je prolazio naš ustanak u svim zemljama. Slovenci su se koristili iskustvom Srbije, Crne Gore i Hercegovine. Slobodna teritorija je, istina, izgubljena, ali smo živu snagu sačuvali. Uoči ofanzive Musolini je dolazio i vršio smotru divizija u Gorici i pretio. Samo na delu Slovenije okupiranom od Italijana postoje četiri brigade i šest odreda, nešto oko 2.700 ljudi, što je dobar broj. Osim toga, postoje partizanski odredi na Gorenjskom, u Štajerskoj, u Koruškoj, Primorju, tako da ukupan broj slovenačkih partizana iznosi preko 4.000 pušaka.

⁴ Drug Janez Subic, kompozitor iz Ljubljane, jedan od organizatora ilegalne tehnike u Sloveniji. U leto 1942, prilikom prelaska iz Hrvatske u Sloveniju, udavio se u Mrežnici, kad je pokušao da spase jednog vodiča.

Italijani i Nemci vršili su nečuveni teror na teritoriji gde je vođena ofanziva. Spaljeno je skoro 60% sela, silan narod odveden u logore. Sem pet italijanskih divizija, istovremeno su napadale dve nemačke divizije — na putu iz Francuske za Istočni front, tako da se narod prilično poplašio. Jednovremeno se pojavila Bela garda, kao Nedić u Srbiji, Bajo Stanišić u Crnoj Gori. Otpočelo je ubijanje naših ljudi, prisilna mobilizacija. U Beloj Gardi bili su ujedinjeni ljudi Draže Mihailovića i najreakcionarniji klerikalci. Skupilo se sve antinarodno. Tako su petokolonaši pokušali da izazovu građanski rat za račun okupatora.

Što stvari nisu recimo pošle kao u Crnoj Gori (u Srbiji politički nismo tučeni) ima da se zahvali jedinstvu Osvobodilne fronte, koja je oko sebe okupila čitav slovenački narod. Još u aprilu 1941 skupili su se pretstavnici osamnaest političkih partija, grupa i struja, i stvorili zajedničku platformu u borbi protiv okupatora. U Osvobodilnu frontu, sem komunista, ušli su skoro svi sokoli i hrišćanski socijalisti. I jedan deo klerikalaca — iz bivše Slovenske ljudske stranke — nalazi se s nama. Bela garda se brzo raskrinkala. Prisilna mobilizacija, teror. Mase su se odbile od nje. Ofanziva petokolonaša je prešla svoj vrhunac. Na Notranjskom sasvim su potučeni, na Dolenjskom nastao je preokret u našu korist. U ljubljanskoj okolini Bela garda vojnički najjače stoji, jer je pod neposrednom zaštitom okupatora. Bela garda je postavila svoje »seoske straže«, koje su naši uglavnom raščistili. Čitava sela, koja su Italijani naoružali »protiv partizana«, sada se javljaju i predaju oružje.

Ovo čišćenje Bele garde imalo je povoljnog odjeka. Obavljen je veliki politički rad na raskrinkavanju belogardista, tako da se vide već dobri rezultati. Čak i neki stari klerikalci otkazuju »Slovenca« zbog užasnog pisanja protiv partizana.

Našim jedinicama u Sloveniji nedostaju iskusni komandanti. Zato Arso ide tamo privremeno i vodi Zdravka Jovanovića, Šaranovića, Jevtića, Peru Popivodu i još dvadesetak drugova da pojačaju komandni kadar slovenačkih brigada i odreda. Biće stvorene veće brigade od 800 —

1.000 ljudi, koje će preduzeti veće akcije. Pitanje je i teških oruđa. Slovenci nemaju. Uostalom kad smo počeli ni pušaka nismo imali.

Polovinom oktobra Slovenci su izvojevali novu pobjedu nad okupatorom. Na dan 13 i 14 oktobra jedan bataljon šercerjeve brigade, kod Padeža pri Borovnici, napao je 2.000 Italijana i pobio 80 fašista i 16 belogardista, a zaplenio jedan teški, 4 laka mitraljeza i 80 pušaka. Tomšičeva brigada je kod Jelenovog Žljeba, sredinom oktobra, ubila 150 Italijana, zarobila šestoricu, zaplenila bacač mina — prvi u Slovenačkoj — i dva puškomitraljeza.

U delu Slovenačke koji su okupirali Nemci, partizanski pokret se oporavlja posle teških udaraca. Postoje manji partizanski odredi u čitavoj Štajerskoj, pa čak naši idu u Korušku, preko bivše jugoslovensko - austrijske granice. Narod ih odlično prima. Oseća se uticaj Kompartije u Austriji. Naročito su dobro organizovani železničari. Nemci vrše strahoviti teror nad Slovencima u Koruškoj. Hitlerovci su naredili masovno iseljavanje Slovenaca. U samoj Štajerskoj (Maribor — Celje), otpočeli su Nemci mobilizaciju Slovenaca protiv partizana. Preko 30.000 Slovenaca silom je mobilisano u Wehrmanschaft. Ko ne dođe na poziv.

streljanje, ko pobegne — streljaju mu porodicu. Taj se Wehrmacht bori protiv nas!?! Istina, počelo se s predajom. Narod zove naše da ih zarobe! Tako im se ne strelja porodica.

Značajne su vesti iz Istre i Primorja. Tamo postoji partizanski odred od 150 drugova — Slovenaca, koji su pobjegli iz italijanske vojske, a sada im odlazi još 300 drugova iz Slovenije. I u Italiji se osećaju pokreti u masama protiv fašizma. U Fiatovim fabrikama u Torinu bio je generalni štrajk. U Milanu — demonstracije. Narodna zaštita postoji skoro u svakom selu u Istri.

U razgovoru drug Slovenac neobično se mnogo raspitivao o našoj štampi, on radi u tehnici u Ljubljani. Kaže kako imaju odlične štamparije. Jednu su zarobili od četnika usred Ljubljane. Imaju Slovenci Vosovce, organe OF-a za obaveštajnu i izvršnu službu. (VOS, Varnosno - obveščevalna služba). Ti Vosovci, kako ih narod zove, doznali su da Bela garda, to jest četnici, u jednoj ulici štampaju letke protiv nas. Naši drugovi su seli u automobil, došli pred kuću u kojoj je štamparija i demontirali mali tigl. On sada štampa naše stvari.

Herojski se bori Ljubljana. Tu su velike blokade, čitav grad je opasan žicom, na hiljade ljudi je poslato u logore, ali borba ne prestaje. Naročito su uspele »listkovne akcije«. To se na malim listićima hartije pišu parole: »Dole okupator!«, »Živeo OF!«, »Slava palim borcima!« i onda se to po celom gradu deli. U nekim ulicama prosto je čitav trotoar zasut malim lecima. OF poziva često sve rodoljube da ne budu na ulici između pet i šest posle podne, u znak protesta protiv okupatora. I ulice su prazne, samo očajni kvesturini i karabinijeri jure po njima. Htela je Bela garda da napravi sličnu stvar protiv nas. Naredili narodu da ne bude na ulici od pet do šest u »spomen pobijenih žrtava komunističkog terora«. OF pozvao narod da baš u to vreme iziđe na ulicu. Karabinijeri i kvesturini terali ljude u kuće, ali ništa nije pomoglo. Na ulicama između pet i šest bilo je više ljudi nego običnih dana!

U razgovoru priča nam drug iz Slovenije o banu Natlačenu. On je glavna italijanska perjanica u Sloveniji. Išao je odmah posle sloma Jugoslavije u Rim na poklonjenje Musoliniju. Posle su ga Italijani postavili za predsednika fašističkog saveta ljubljanske provincije. Osvobodilna fronta osudila je zbog izdaje Natlačena na smrt. Kaznu je izvršio jedan naš drug koji se, preobučen u sveštenika, prijavio Natlačenu s jednim pismom. Prekoputa Natlačenove vile bila je jedna kasarna, u kojoj je trideset karabinijera imalo specijalnu dužnost da paze na Natlačenu vilu. Naš drug je ušao unutra, predao pismo i zatim ubio Natlačena. Pobjegao je preko zida, — plan bekstva je unapred bio izrađen — skinuo mantiju i seo na tricikl koji ga je čekao. Italijani su za Natlačena streljali trideset naših talaca.

SREDA, 18 NOVEMBAR

Drinići. — Sneg nas je skoro sasvim zavejao. Duva jak vetar i nanosi smetove. Hleba nema, jer niko ne može da dopre do Petrovca. Slatko se sada radi.

ČETVRTAK, 19 NOVEMBAR

Drinići. — Sneg neprestano veje. Večeras smo uspostavili vezu s Petrovcem. Vrhovni štab je iz svojih vojnih sredstava dao pomoć od 2.500.000 kuna popaljenim selima: Donje Vukovsko, Gornje Vukovsko, Janj, Podgorje, Pljeva i druga. Dato je zatim sirotinji Bihaća 500.000 kuna, a Drvaru i okolini 200.000 kuna.

PETAK, 20 NOVEMBAR

Drinići. — Crvena armija prelazi u ofanzivu. Značajna je vest sa Kavkaza. Nemci samo onjušili kavkasku naftu pa dobili po zubima: 5.000 mrtvih; 140 tenkova i 2.000 kamiona uništeno. Na svim licima se čita radost. Došlo je naših pet minuta. I mi bijemo. Crvena armija nam se bliži. Kad smo se tako tukli u toku defanzive na međunarodnom planu, šta ćemo tek postići u jeku ofanzive.

SUBOTA, 21 NOVEMBAR

Drinići. — Završavamo »Borbu«, sedmi broj koji smo ovde izdali. Vadim najvažnije stvari iz nje. Završavaju se naše pripreme za stvaranje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Evo nekoliko dnevnih vesti koje smo dobili od Vrhovnog štaba i uneli ih u ovaj broj »Borbe«:

»VELIKE POBEDE NAŠIH DIVIZIJA

Položaj, 20 novembar

Vrhovni štab NOV i POJ saopštava:

Jedinice Prve proleterske divizije zauzele su u toku 18 i 19 novembra Sitnicu, Čadavicu i Mrkonjićgrad (Varcar Vakuf).

U Sitnici su zaplenjene dve haubice, dva brdska topa i velika količina municije i opreme.

U ovim borbama zarobljeno je 700 domobrana i nešto Nemaca. Operacije se nastavljaju.

□

Četvrta krajiška divizija izvršila s dva bataljona Pete divizije napad na neprijateljske položaje na liniji: Suhača (Bosanski Novi) — selo Surkovci — Ljubija (rudnik) i razbila jednu ustašku i zarobila jednu domobranksku bojnu.

Tom prilikom je zarobljeno 500 domobrana, više oficira među kojima i jedan potpukovnik, 20 ustaša i 16 legionara. Na bojištu je ostalo 200 mrtvih ustaša. Zaplenjeno je 600 pušaka, 20 puškomitraljeza, 4 teška mitraljeza, 1 teški i 1 laki bacač, kao i velika količina municije i ostale opreme. Zauzeta je Suhača. Surkovac, selo Ljubija. Vode se žestoke borbe za rudnik Ljubiju.

Naše trupe nastavljaju napredovanje.«

□

Velike pobjede, ali i mi smo ih skupo platili. Prva proleterska brigada naletela je na odlično skrivene nemačke bunkere u šumi kod Sit-

nice. Kragujevački bataljon je pao pod glavnu vatru. Odlično su se snašli komandiri. Da su naredili odstupanje, svi bi izginuli. Oni su, međutim, naredili juriš i zauzeli bunkere. Poginulo nam je 25 drugova, a oko 50 je ranjeno, i to sve starih boraca, kragujevačkih metalaca. Poginuo je i Artem, koji me je čuvao kad sam ležao ranjen u Toponici. Mali Korčagin — pet rana. Pao je Bata Karić s Dorćola, pao je Ljupče Španac, pao je i Dragan Simić iz Kragujevca, bivši potporučnik bivše jugoslovenske vojske, komandir Omladinske fočanske čete. Stalno mi je pred očima njegovo veselo lice. Bio je veliki junak. U Livnu je njegova četa zauzela fabriku cementa. Eto, 16 novembra smo dugo pričali. Hvalio mi je Dalmatince. Pre godinu dana poklonio mi je mapu Evrope, kad smo prelazili preko Uvea.

□

O zločinima ustaša i četnika doneli smo dva dopisa. Jovan Popović je napisao kako su četnici izvršili pokolj u okolini Prozora:

»Stanovnici ranije ustaški raspoloženih sela, čuvši šta na svojim prvim koracima čine četnici, govorili su nam suznih očiju: »Vi ste sveta vojska!« Selo Rumboci ranije je pokazalo neprijateljsko raspoloženje. U njemu je pre mesec dana otkrivena zavera jedne grupe seljaka, naoružanih sakri-venim oružjem, sa šćitskim fratrom Viktorom Sliškovićem koji je, koristeći se partizanskom dobronamemošću, spremao udarac s leđa...

□

Oko 2.000 duša pobili su četnici u hrvatskim i muslimanskim selima sreza Prozorskog, Konjičkog i Vakufskog. Manje grupe četnika pele su se čak do koliba na visokim brdima. Svuda su tražili dragocenosti, dukate, novac, pa su i kućne stvari trpali na konje. Rili su po košnjama, uništavajući ih, po brašnu, mleku i kajmaku. Pijani su ostavljali pustoš za sobom. U iznuđivanju novaca služili su se naročitim metodama. Počeli bi da kolju žrtvu dok se ona ne bi otkupila. Poneki seljak je po nekoliko puta bio klan i nedoklan, jer se svaki put otkupljivao.

Stotine žena bile su žrtve italijanske i četničke životinjske pohote. Tu su se takmičili gospodari i sluga. U jednu kuću zatvorili su desetak žena, svukli ih, a muškarce rasterali puško - mitraljezima. Tri žene su izvršile samoubistvo, jedna je skočila u Ramu, a neke su sami napasnici ubili.«

□

Iz Treće sandžačke brigade dobili smo ovaj dopis o zverstvima ustaša u Kupreškom Polju. Evo šta priča jedan stari seljak Srbin:

»U našoj školi prikupili su sav živalj iz sela. Povezali su nas u konopce i podijelili u tri grupe: za klanje, za ubijanje maljem i za bacanje u jamu. Prvu grupu uveli su u sobu na čijem je podu bila probušena rupa za oti- canje krvi u podrum. Prvi mlaz krvi potekao je među goveda, koja su počela strahovito rikati... Onda su grupu izveli pred školu i poklali. Leševe su trpali u jamu. Triput je na dan krv izvirala na površinu i triput su je zasipali pjeskom. Djecu su takođe ubijali. Dok jedan otima djete iz majčina naručja, uzima ga za nogu i razbija o kamenje, — drugi hvata drugo dijete,

nabija na gvozdene vile i baca dalje od nas. Jedne su bacali u jame, pošto su im prvo razbili glave maljem. Nas ostale — žive su bacali u jame. Nad nama su triještale bombe i tutnjalo kamenje. Mi, koji smo pored svega toga ostali živi, uspjeli smo da izidemo iz jama tek poslije više dana. Pećine su duboke i u njima ima više tavana. Ja sam izišao sa drugog, a im& ih koji su izlazili sa trećeg i četvrtog. Evo, ova djevojčica izišla je poslije 7 dana, — prstom mi je pokazao mršavu, tužnu i blijedu djevojčicu od deset godina. Jedna žena ostala je više dana u jami i u njoj se porodila. Stipa i Jakim, i još nekoliko ustaša, zadržali su četiri djevojke. Silovali ih, pa ih onda zaklali. Neke djevojke i žene poslije silovanja vodili su na led i žive ih tiskali pod njega.

POTJERNICA ZA ŠESTOMJESEČNIM DJETETOM

Pre kratkog vremena ustaška policija izdala je potjernicu za šestomjesečnim djetetom narodnog heroja Rade Končara, koji je streljan od italijanskih fašističkih bandita u Šibeniku.

Potjernica je izišla za tim šestomjesečnim djetetom pošto su mu ustaška pseta bacila majku kroz prozor sa petog kata na trgu N. u Zagrebu.«

□

U male ilegalce spada i mali Kardelj, koga su u devetom mesecu jurili, a i Markov sin Mića, klinac od tri godine, koga su na sve strane hvatali u Beogradu.

NEDELJA, 22 NOVEMBAR

Drinići. — Večeras smo se svi sastali — redakcija, radnici, stražari i nekoliko drugova iz Drinića. Držao sam referat o Staljinovom govoru, pa me je Đido posle dopunio. Lepo je bilo. Kad smo završili pojavio se Đida i još nekoliko seljaka iz okolnih kuća. Slušali smo London u 9 sati. Usred emisije prekinuše vesti i javiše da je Crvena armija 19. novembra otpočela ofanzivu kod Staljingrada. Za tri dana napredovanje od 60 — 70 kilometara. Silna radost obuze sve ljude. Svi su poskakali na noge. One uzdržavane nade sada probiše. Skupili smo se oko geografske karte. Đido pravi planove kuda će se ofanziva razvijati, koji je njen strategijski cilj. Đida se progurao do mape i pita: »De je Staljingrad, a de smo mi, de su Drinići?« Hvatamo posle Moskvu i brojimo topove, tenkove i pobijene Nemce. Veliki broj zarobljenih Nemaca. To je prilično značajno. Govore drugovi kako će ova pobjeda kod Staljingrada delovati na našu vojsku. To će biti oluja. Zaigraće kolo i pred našom kućom.

PONEDELUK, 23 NOVEMBAR

Petrovac. — Jutros me hitno pozvali telefonom u Petrovac. Kad sam stigao saopštili mi da sutra ujutru treba da krenem u Bihać na prvo zasedanje Antifašističkog veća. Uveče sam dugo razgovarao s Terzićem i Veljkom o našoj situaciji. Naša ofanziva se uspešno razvija. Prva divizija je pred Jajcem. Imala je neverovatno težak zadatak kod Sitnice. Iznenada se našla pred 250 bunkera. Izginulo nam je dosta drugova,

ali ipak uništeno je glavno uporište pred Banjom Lukom, zaplenjene su četiri haubice. Prva divizija će na Jajce, a posle preko Vrbasa na istok. I Treća divizija je krenula. Čeka se samo pad Grahova, pa da pode i Druga divizija. Pravac za sve uglavnom isti.

UTORAK, 24 NOVEMBAR

Bihać. — Moramo se hitno lečiti od starih navika, starog javašluka. Eto, jutros u garaži našosmo »Borbu« od 14 novembra — Staljinov i Titov govor — neposlana. 900 primeraka za Hrvatsku. Vele drugovi šoferi »auto nije mogao da prođe«. A što nisu izvestili, pa da se »Borba« pošalje konjem, kolima. Toliko naroda ide u jednom i drugom pravcu. Kako smo u ilegalno doba prenosili našu literaturu. Sećam se prvog »Proletera« štampanog u Beogradu. S kolikim oduševljenjem i kako smo ga brzo prebacili iz Beograda za Hrvatsku ...

Nas oko četrdeset članova AVNOJ-a seli smo na autobus i krenuli za Bihać. Do Vrtoča smo lako prošli, ali tamo zapadosmo u sneg. Zajedno smo svi izišli i složno izgurali autobus. Kad predosmo klanac Ripač, puče pred nama dolina Une. Plodna, topla. Od snega ni traga. S leve strane, u magli, kao zid diže se Plješivica. Svuda unaokolo srušene kuće, popaljene. Gledamo staru tvrđavu Sokolac, koja se poslednja predala u borbi. Bilo je u njoj 60 ustaša. Prolazimo kroz Žegar, niz kasarni s debelim zidovima. Ovo je uporište među poslednjima savladano. Bihać je veliki grad. Idemo kroz Prekounje; stare muslimanske kuće. Prolazimo pored »Slastičarne« — poslednjeg uporišta ustaša na levoj obali Une. Na mostu smo. S one strane ide široki, betonirani kanal kroz park, gore se uzdižu bedemi, kule i crkve. S one strane mosta, u kućama, iza ugla, stajala su četiri ustaška mitraljeza, a gore na tornju još dva. Ubitačnu su vatru sipali. Zoran mi pokazuje gvozdenu ogradu na mostu. Na svaka dva metra šipka široka dva prsta, a u svakoj šipci po dvadeset rupa. Na drugoj obali pet - šest borova i čitava živa ograda

— posečeni zrnima. Iza ugla, gde je stajao jedan ustaški mitraljez, gledam decu kako im noge skoro do kolena tonu u ispaljene čaure. Smestili smo se u hotel »Bosnu«. Krenuo sam ponovo po varoši. Čudni mi izgledaju ljudi s mašnjama oko vrata, šeširima, našminkane žene u svilenim čarapama. Sveta dosta po ulici. Prvi pogled mi se skoro uvek zadržava na tragovima borbe. S ovog trga ispred crkve — gde je ranije bila i pravoslavna crkva, ali je srušena, čak i temelj joj izvađen — tukla je ustaška haubica na kloster, na sto metara, gde su bili naši mitra ljezi. Prvi hitac je pogodio plafon, srušio malter na mitraljez, privremeno obustavio paljbu, ali je partizan očistio mitraljez pa opet raspalio. Ni drugi hitac ga nije pogodio. Sve okolne kuće izrešetane mecima. Svratio sam u bivšu županiju. Nekada je ta zgrada pripadala nekom bogatom Jevrejину. Neko se vreme otkupljivao novcem, ali su ga ustaše docnije zaklale. Ustaše su se naselile u kuće. Po mraku sam se vratio u hotel. Ulice mirne. Prekoputa »Kule« — visoke srednjovekovne tvrđave, u kojoj su ustaše mučile naš narod, — jedno tulbe s nekom zelenkastom svetlošću jezivo deluje. Na tom tulbetu su stajali natpisi: »Ulica Viktora Gutića«, »Ulica Dr. Mila Budaka«.

Zatekao sam drugove iz AVNOJ-a kraj radioaparata. Svi željno očekujemo šta će Moskva večeras javiti. Stari čiča Luka Pavićević, seljak iz Mojkovca kraj Valjeva, kad je čuo da je Crvena armija opet napredovala, veli:

— Naše bruke, ako ona stigne pre nas u našu Srbiju!

SREDA, 25 NOVEMBAR

Bihać. — Nekad je ovaj grad brojao 12.000 stanovnika. Od toga je bilo 3.000 Srba. Sada nema nijednoga Srbina. Sve je poklano, sem jedno četrdesetak koji su umakli u Beograd. Ukupno je u Srezu bihaćkom pobijeno oko 12.000 Srba, jednom od najvećih gubilišta našeg naroda. Klalo se nemilosrdno. Sve su to radile ustaše. Bivši sreski načelnik u Bihaću, neki Vučić, koga smo mi pustili jer je više građana Srba potvrdilo da im je spasao glave, veli da je taj pokolj izvršio bivši veliki župan Ljubivoje Kvaternik. Sreski načelnik je dobio naređenje od Kvaternika:

— Ustaše će izvršavati izvesne akcije. Vi se ne mešajte. Samo ako naidete na leševe — sahranite ih!

Sada se tačno doznaje kako je taj strašni pokolj izvršen. Danas sam video jednog od tih zločinaca. To je Jusuf Pašagić, koji je svojom rukom zaklao preko dve stotine ljudi. Taj je čovek bio amalin u Beogradu punih 12 godina. Rakiju je silno voleo:

— Po pola oke mogu bez šale da popijem, — veli on.

Taj alkoholičar, nepismen čovek, po dolasku ustaša na vlast uzeo je pušku nahuškan od župana, plemenitog Kvaternika, i »književnika« Mila Budaka, koji je na zborovima govorio: »Ima ih koji neće da kolju Srbe. Hoću ja da im pokažem kako se to radi!«

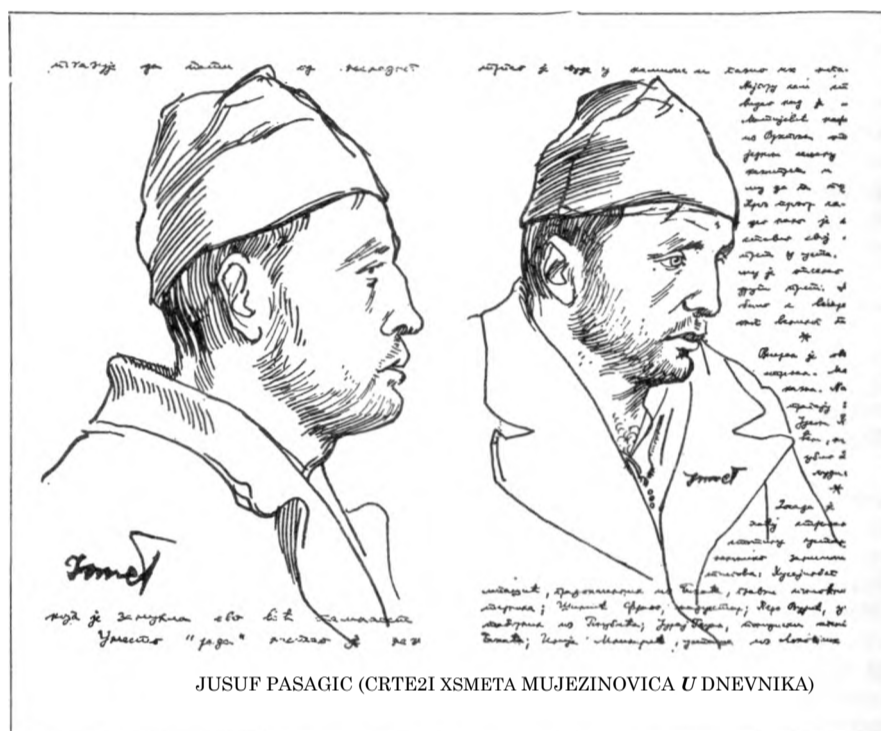
Fašizam je od ovog Jusufa stvorio svirepog dželata — jednog od hiljade koji po Evropi žare i pale. Nije ovo preda mnom patološki produkt. Ovo je produkt Hitlerovog »novog poretka«. Nikakva razlika između ovog tipa i Radana Grujičića, Bećarevića, Vujkovića, Hajdriha, Terbovena u Norveškoj, Dorijoa u Francuskoj i mnogih drugih.

Jusuf je prvi zločin izvršio u Bosanskoj Krupi. S nekim Huseinom Grandulom, koji je sada legionar na Istočnom frontu, opljačkao je trgovca Iliju Smiljanića; odneli su mu šećer i kafu, a zatim ga izveli na ulicu. Satnik Himzo Bišćević ubio ga je iz pištolja, a Jusuf i Husein su počeli da ga kasape sekirom. Isekli su ga na komade i nastavili da piju po krupskim kafanama.

Isto društvo je nastavilo ubijanje po Bihaću. Himzo je uhapsio Budu Mileusnića iz sela Hrgara, Bojića i nekog Diziju iz Meljenice. Dželati su se prvo napili, a zatim su žrtve odveli u Zegar. Himzo je naredio da deset puta dižu puške na seljake, a tek jedanaesti put da opale!

Jusuf je čovek tridesetih godina. Ulegnuti nos pokazuje da pati od naslednog sifilisa. Grozne su mu one duge ruke, one bledozelene oči.

Zločini su otpočeli 23 juna, odmah po napadu Nemačke na SSSR. To je bio signal za opšte istrebljenje svih naših naroda. Zvali su seljake tobože na rad. Po svim srpskim selima je nastalo dozivanje, žene su spremale pogače ljudima za put, »brašnjenike« kako narod ovde veli.

Negde se čak čula pesma, poslednja pesma u ovom kraju, pesma koja je zamukla, evo, već osamnaest meseci, sve do danas.

Umesto »rada« nastao je nezapamćen pokolj. Svake noći kamioni su odvodili narod u polje Garavicu, dva kilometara od Bihaca ka Ličkom Petrovom Selu, na Crno Jezero.

Teško je utvrditi tačan broj žrtava. U komandi mesta u Bihacu naši drugovi ovako procenjuju broj pobijenih Srba:

- 1) Jankovac: svi seljaci sem dvojice;
- 2) Zavolje: 850 duša zaklano i bačeno u jamu, koja je posle betonirana;
- 3) Založje: 40 duša;
- 4) Gata: 300 — 400 duša;
- 5) Zapoljac: 300 — 400 duša;
- 6) Vrata: svi Srbi pobijeni;
- 7) Ličko Petrovo Selo: svi Srbi pobijeni;
- 8) Vaganac: svi Srbi pobijeni.

Glavni deo žrtava, oko 8.500, pobijen je na Garavici. Jusuf priča da je pokolj trajao oko 20 noći. Kamioni su nosili po 30 ljudi.

— Ja sam svake noći klao po 5 do 6 ljudi. Svega preko dve stotine!
— kaže on hladno.

Ustaše su još jedan zločin učinile. Naređivale su hrvatskim selima da sahranjuju pobijene Srbe! Hteli su da dva naša naroda zakrve za večita vremena. Dolazili su seljaci noću, s fenjerima i motikama, i zakopavali žrtve. I među njima su se pojavljivali zločinci. Jedan je od njih uhvaćen, Tomo Janković, iz Krana, starac od preko 70 godina. Priznaje da je polumrtve ljude ubijao udarcima krampa po glavi. Poluživi su sahranjivani.

— Lako ti je klati! Zavrneš mu glavu preko kolena i onda kolji! — veli on.

Prvo su ljudi ubijani iz mitraljeza, a posle se klalo i ubijalo krampovima u potiljak. Naređivali su žrtvama da legnu potrbuške i tako su ih ubijali.

Ovog Hitlerovog daka, Jusufa, uhvatili su naši drugovi partizani iz Bihaća. Jedan od njih, Mehmed Mičić, priča mi:

— Ovaj isti razbojnik dolazio je kod mene u kafanu s krvavim nožem ... Meho SaHhdžić, zvani »Strašni«, dolazio je s ljudskim mozgom na ramenu i tražio je rakiju uz »ovo meze« ... Nikita Vivković, dak, poznati frankovac, na korzou je pokazivao devojkama u jednoj ruci otsečeno uvo, u drugoj otsečeni nos. Dok sam bio u zatvoru u »Kuli« video sam užasnih grozota. Hasan Bajremović je na vratima dočekivao uhapšene i odmah ih nožem bo u slabinu... Mnogi su padali mrtvi od udarca... Debeli poštari Ivan Mažar trpao je ljude u kamione i gazio ih nogama. Najgoru stvar video kad je Miro Matijević, kafedžija iz Vrhpolja, otsekao jednom seljaku prvo kažiprst i dao mu da ga pojede. Kroz prozor sam video kako je seljak stavio svoj otsečeni prst u usta. Posle mu je otsekao i drugi prst. To je bilo s večera, uoči onog velikog pokolja ...

Večeras je zlikovac Jusuf streljan. Mala kazna. Naši tragaju za nekim njegovim imenjekom Jusom Pašagićem, koji je ubio 2.000 ljudi!

Dosada je u Bihaću osuđeno na smrt i streljano oko stotinu ustaša. Evo nekoliko tih zločinaca: Huseinbeg Ibrahimpašić, gradonačelnik iz Bihaća, glavni pomoćnik Kvaternika, Franjo Šimić, nadcestar; Pero Vujić, ustaški tabornik iz Golubića; Juraj Gecan, policiski agent iz Bihaća; Ilija Mlinarić, ustaša iz Lipovskih Brda (s razbojnikom Lavrom Lulićem ubijao i bacao ljude u pećinu, uhvatio seljaka iz svog sela Blanušu, koji se bio izvukao iz pećine, i bacio ga ponovo u nju); Petar Dujmović, poštanski činovnik iz Bihaća, treći član ustaškog prekog suda (osudio masu ljudi na smrt, među njima i deset junaka s Kozare); Mehmed Altić, zamenik zloglasnog logornika Mire Matijevića iz Kulen Vakufa (silovao prošlog proleća devet devojak); Milan Zivković, frankovac od 1935; Oleg Polaščenko, ruski emigrant (borio se na Istočnom frontu, došao na otsustvo, a mi ga zarobili u borbi kod Bihaća); Radoslav Rakeli, tajni policijski agent (klao naše ljude u »Kuli«, član dželatske bande Vicković — Prša — Golubović); Himija Altić iz Kulen Vakufa (učestvovao u pokolju 600 Srba iz okoline grada); Hasan Bajramović, činovnik županije u Bihaću (učestvovao u streljanju 125 Srba, sam ubio sedmoricu revolverom); Jusuf Bizdarić,

rojnik iz Vinče (spalio kuću Nikole Gaveša iz Grabeža s deset duša, zatim kuću Peje Letkovića iz Privora s dvanaest duša i kuću Đure Trbulina iz Grabeža s četiri duše; zaklao Soku Kljajić iz Založja, ubacio je u kuću i zapalio).

□

Četrdeset osam sati pre našeg ulaska u Bihać ustaše su odvukle jednu grupu ljudi u Jasenovac. Na listi se nalazila trideset dva lica: 14 katolika, 9 pravoslavaca, 9 muslimana! Ti ljudi će verovatno biti pobijeni.

□

Prilikom pokolja kod Krupe na Crnom Jezeru seljak Jovo Vukobratović iskočio je iz kamiona u kome su ustaše vodile svoje žrtve na pokolj, tukle ih i bole bajonetima. On je skočio u vodu i tamo ostao puna četiri sata. Posle je umakao.

□

Ovo je jedan mali deo užasa koje je preživeo Bihać, stari grad na Uni. Dugo sam se šetao njegovim mračnim ulicama, pustim parkom ... Gledao sam Unu koja je ovde široka skoro kao Sava u leto kod naše Cukarice.

»DOŠAO JE VELIKI DAN«

ČETVRTAK, 26 NOVEMBAR

Bihać. — Došao je i ovaj veliki dan. U ovom starom bosanskom gradu otpočinje večeras prvo, istorisko zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Hiljade ljudi i žena iz Krajine i Like u narodnim nošnjama prešle su pešice po 30 do 40 kilometara da bi mogli prisustvovati ovom velikom činu. Narod je pevao po ulicama, skupljao se ispred zgrade u kojoj je Veće zasedavalo u velikoj dvorani ženskog manastira; pevalo se i klicalo Vrhovnom štabu, drugu Titu, našoj smeljoj vojsci koja je baš na ovom mestu, u najvećoj bici našeg oslobodilačkog rata — u jurišu na Bihać — vodila najžešću borbu. U poslednjem času dvodnevne bitke, ustaše su pokušale da protivnapadom izbace naše borce iz centra grada, iz ove zgrade. S razdaljine od stotinu metara dvaput su krvoloci iz haubice pogodili ovu zgradu, ali naši mitraljezi nisu prekinuli paljbu. Ove ruševine na spoljnim zidovima zgrade još jednom su pokazivale narodu i većnicima da ovaj istoriski dan slavimo samo zahvaljujući uspesima naše vojske, da temelji AVNOJ-a leže na krvi i kostima naših najboljih boraca.

□

Za svega nekoliko dana dvorana je bila uređena. Na zidovima su stajali veliki portreti Staljina, čerčila i Ruzvelta i zastave savezničkih zemalja. Usled ofanzive nisu mogli da dođu delegati iz Slovenije, takođe ni Makedonci nisu mogli da stignu. Od 71 većnika iz zemalja Jugoslavije, bila su prisutna 54.

Evo spiska članova AVNOJ-a:

Ribar cLr Ivan, bivši predsednik Ustavotvorne skupštine; *Pozderac Nuriya*, bivši senator iz Cazina, član Glavnog odbora bivše JMO; *Savić Pavle*, profesor Univerziteta iz Beograda; *Peruničić Mile* iz Maoča, Sandžak, bivši narodni poslanik demokratske stranke, zamenik komandanta Treće proleterske brigade; *Milutinović Ivan*, privatni činovnik iz Piperà, član Vrhovnog štaba; *Milošević dr Simo*, profesor Univerziteta iz Beograda; pop *Zečević Vlado*, sveštenik iz Krupnja, član Vrhovnog štaba; *Iveković Mladen*, sekre-

tar Obrtničke komore iz Zagreba; *Masleša Veselin*, publicista iz Banje Luke; *Bakarić dr Vladimir*, advokatski pripravnik iz Zagreba, politički komesar NOV i PO Hrvatske; *Balaban Mile*, zemljoradnik iz Petrovca, bivši poslanik Saveza zemljoradnika; *Balen Šime*, novinar iz Zagreba i politički komesar Pete NO brigade Hrvatske; *Belivuković Milan-Deva*, zemljoradnik iz Mačve; *Bjelajac Simo*, predsjednik NOO iz Rujiške; *Brstina Dušan*, marinski narednik iz Nevesinja; *Bulajić dr Jovan*, lekar iz Vilusa; *Burić Vido*, seljak i predsjednik opštine iz Ceva; *Cerović Stojan*, profesor iz Nikšića; *Čagorović Đuro*, zemljoradnik iz Danilovgrada; *Čolaković Rodoljub*, novinar iz Bijeljine, član Glavnog štaba NOV i PO za Bosnu i Hercegovinu; *Dedijer Vladimir*, novinar iz Beograda; *Dobrašinović Miloje*, profesor iz Bijelog Polja; *Draušnik Jurica*, predsjednik opštine Vrapče kraj Zagreba, načelnik štaba Pokupsko - žumberačkog odreda; *Dugonjić Ratimir*, diplomirani pravnik iz Sarajeva; *Gajić Vojin*, zemljoradnik iz Arandelovca; *Garić Manojlo*, zemljoradnik iz Prače; *Gregorić dr Pavao*, lekar iz Zagreba; *Grulović Nikola*, privatni činovnik iz Sremske Mitrovice; *Hebrang Andrija*, privatni činovnik iz Zagreba; *Humo Avdo*, književnik iz Mostara; *Ivović Dušan*, učitelj iz Pljevalja; *Karabegović Osman*, student medicine, politički komesar Prvog bosanskog korpusa; *Karamatijević prota Jevstatije*, predsjednik NOO iz Nove Varoši; *Komnenić Petar*, profesor iz Banjana, komandant Bihačko - cazinskog područja; *Kovačević Borislav*, profesor iz Duvna; *Krce Pavao*, težak iz Sinja, bivši narodni poslanik HSS; *Krstajić Miro*, kapetan u penziji sa Žabljaka; *Krstulović Vicko*, radnik iz Splita, komandant IV operativne zone Hrvatske; *Lekić Marijan*, učitelj iz Andrijevice; *Ljumović Bozo*, privatni činovnik iz Podgorice; *Marković Blaio*, sveštenik i sudija Crkvenog suda iz Cetinja, verski referent NOU brigade; *Mijušković Radovan*, advokat iz Uba; *Mirković Joso*, trgovac iz Pljevalja; *Nikoliš dr Gajko*, lekar, referent saniteta pri Vrhovnom štabu; *Novaković Srdan*, kapetan u penziji iz Piperà; *Opačić Stanko - Čanica*, komandant Kordunske grupe partizanskih odreda Hrvatske; *Osmić Omer*, zemljoradnik iz Prozora; *Pavićević Marko*, radnik iz Valjeva; *Pavićević Đoko*, kapetan u penziji iz Gornjeg Polja; *Pavlović Ristan*, učitelj iz Vršca; *Pejinović Kata*, seljanka iz Like, predsjednica AFŽ za Liku; *Petrović Risto*, potpukovnik iz Bjelopavlića; *Petrović Srećko*, zemljoradnik iz Draževca; *Pijade Moša*, akademski slikar i novinar iz Beograda; *Popović Jovan*, književnik iz Velike Kikinde; *Popović Koča*, književnik iz Beograda, komandant Prve proleterske NOU divizije; *Popović Milentije*, inženjer iz Beograda, politikomesar oficirske škole Vrhovnog štaba; *Pucar Đuro*, radnik iz Grahova; *Savić Brana*, pravnik iz Vlasenice; *Simonović Jagoš*, protojerej iz Kolašina, verski referent IV crnogorske brigade; *Srdić Nikola*, zemljoradnik iz Jelašinovca; *Stambolić Petar*, student agronomije iz Užica, član NOV i POJ za Srbiju; *Stević Luka*, zemljoradnik iz Mojkovca u Radevini; *Sučić Florijan*, bivši predsjednik gradske organizacije HSS iz Livna; *Tiljak Đuro*, akademski slikar iz Zagreba; *Vejinović Svetozar*, zemljoradnik iz Blatne; *Bešević Mirko*, advokat iz Andrijevice; *Vujasinović Todor*, privatni činovnik iz Tuzle; *Zlatarić Branko*, činovnik Gospodarske sloge iz Zagreba; *Zrenjanin Žarko*, učitelj iz Vršca.

□

Prvo zasedanje veća pokazalo je na divan način još jednom svu veličinu naše borbe. To su svi drugovi zaključili. Znali smo da smo velike stvari postigli, ali na ovom skupu to je dobilo svoj puni značaj.

Stari je održao uvodnu reč. I on je bio uzbuđen. Tačno pre godinu

dana bila je ofanziva Nemaca na nas, pod teškim uslovima povlačili smo se iz Srbije. Tačno pre godinu dana Stari je bio na 150 metara od nemačkog stroja na zlatiborskom drumu iznad Užica. Tukli su ga Nemci mašinkama, sam je pričao kasnije da nije verovao da će se probiti, a večeras, u slobodnom Bihaću, otvara Antifašističko veće. Slavan smo put otada prešli. Evo njegovog govora:

»Drugovi i drugarice, braćo i sestre, delegati Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. — Pozdravljam Vas u ime Vrhovnog štaba, u ime boraca, komandira, komandanata i političkih komesara naše junačke Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Smatram za veliku čast što mi se pruža mogućnost da vas ovdje, danas, na ovom historijskom skupu mogu pozdraviti, poslije velike, teške i krvave borbe koju su morali naši narodi da vode u toku ovih osamnaest mjeseci.

Otvaram ovu historijsku skupštinu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i ovom prilikom htio bih da vam kažem nekoliko riječi:

Rezultat dugotrajne, teške i krvave borbe, — nejednake borbe, jer smo mi u borbu stupili skoro goloruki, — rezultat te borbe jeste i to što mi danas imamo mogućnost da se ovdje sastanemo, da stvorimo jedan organ, jedno tijelo koje će zajedno sa Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, zajedno sa narodnooslobodilačkim odborima, podupirati našu borbu, organizovati pozadinu, organizovati politički i ekonomski našu razrušenu zemlju, — ukoliko se to u ovim prilikama može učiniti, da bismo ovu tešku borbu mogli dovesti do pobjedonosnog svršetka.

Drugovi i drugarice, mi nemamo mogućnosti da stvorimo jednu legalnu vladu, jer nam to još međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju. Ali mi imamo pravo na jedno, — a to je: da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko tijelo, jedan politički organ, koji će okupiti sve narodne mase, koji će okupiti naš narod i povesti ga, zajedno sa našom junačkom vojskom, u daljnje borbe koje stoje pred nama, a koje će biti veoma teške. Mi nemamo nikakve vlasti na našoj teritoriji osim naših narodnooslobodilačkih odbora, koje je sam narod stvorio. Mi ne priznajemo razne fašističke marionetske vlade i baš zato mi moramo na ovoj zemlji, na ovoj svojoj zemlji, natopljenoj krvlju najboljih sinova naših naroda, da stvorimo takvo stanje u kome će naš narod — i u ovakvim okolnostima — moći da doprinese narodnooslobodilačkoj borbi svoj maksimum. Dok smo mi bili mala partizanska vojska i imali samo male partizanske odrede, onda i zahtjevi nisu bili tako veliki. Danas su se ti mali partizanski odredi pretvorili u snažnu Narodnooslobodilačku vojsku, koja ne samo da je ravna, već je i nadmoćnija od neprijatelja po svojoj izdržljivosti i moralu, uprkos njegovoj tehničkoj nadmoćnosti. U vezi s tim, postavljaju se mnogo veći zahtjevi nego prije, kada je svako selo, srez ili opština, mogla da hrani svoje borce. Potrebno je da se organizuje vlast, politička vlast koja će moći da mobilise, koja će sve one latentne snage koje postoje u našem narodu da iskoristi u jednom općem smjeru, a to je: borba protiv fašističkih zlikovačkih okupatora, borba protiv njihovih saveznika, naših domaćih izdajnika, ustaša, četnika i drugih.

Ja sam srećan što mogu danas i ovdje da vidim najbolje sinove naših naroda: rodoljube, istinske pretstavnike naših naroda koji su se očeličili u ovoj teškoj i krvavoj borbi. To više nisu, kao nekada, pretstavnici koje biraju korteši, već su to ljudi koji su u ovoj natčovječanskoj borbi izrasli

iz sredine naroda, ljudi koji su išli u borbu spremni da daju svoje živote. Srećan sam što danas mogu da vidim ovdje ono što je zbilja najbolje u našem narodu.«

U govoru je bilo nekoliko divnih literarnih — duboko ljudskih mesta:

»Na naše Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije pada težak teret; pada velika odgovornost. Mi nemamo takoreći ništa. Mi imamo samo oružje, koje smo osvojili krvlju naših najboljih boraca. Naša zemlja je razorena, naš narod trpi strahovite patnje i muke, gladan, go i bos, izložen četničkom, ustaškom i okupatorskom zvjerskom teroru. Ali mi imamo jedno — nepokolebljivu čvrstinu i vjeru napaćenog naroda da će pobjeda biti njegova. Mi imamo visok moral ne samo u našoj vojsci, — moral koji zadivljuje čitav svijet, — već i u našem narodu. Gledajte na ona popaljena sela. Kraj njih, na zimi, po daščarama ili pod golim nebom, u šumi kraj vatre; seljaci i seljakinje ne ropću na svoju sudbinu, već kažu: »Braćo mila, borite se — a mi ćemo da damo i poslednji zalogaj što ga imamo, da biste pobijedili našeg zajedničkog neprijatelja«. To je moral kakav se rijetko i teško nađe, to je ponos naroda Jugoslavije.«

Ove reči druga Tita dobile su još svečaniji, još ubedljiviji karakter jer je u dvoranu dopirala pesma krajiških devojaka. To je bila potka ovih velikih reči. Drug Tito je zatim istakao značaj zadataka koji se pred nama nalaze:

»I razumije se, na organ koji mi ovdje stvaramo, koji je odozdo izrastao, pada ogromna odgovornost i teška zadaća. Našoj vojsci treba odjeće — mi nemamo fabrika odjeće. Našoj vojsci treba obuće — mi nemamo fabrika obuće. Našoj vojsci treba naoružanja — mi nemamo fabrike oružja. Našoj vojsci treba hrane. Sve to pada kao zadaća na ovaj visoki forum, koji stvara naš narod kao klicu svoje vlasti. Ja mislim da među vama nema takvog koji bi se bojao tih teškoća i te velike odgovornosti. Ja mislim da ste vi svi spremni da date sve od sebe u daljoj borbi, koja se pobjedonosno razvija. Mi smo tukli i tući ćemo neprijatelja bez obzira na njegovu nadmoćnost u naoružanju. Zajedno s vama, drugovi i drugarice, pretstavnicima naših naroda, naš Vrhovni štab će moći lako da savladava sve teškoće koje se pred njim postavljaju. Danas mi te teškoće lakše primamo i savladavamo nego prije šest mjeseci. Danas je perspektiva jasna — jasno je kao sunce da će pobjeda biti na strani saveznika! Hitlerove i ostale fašističke bande trpe danas poraz za porazom: herojska Crvena armija zadaje već smrtonosne udarce njemačkim fašističkim hordama i hitlerovskim vazalima. Staljingrad, ta tvrđava čitavog naprednog čovječanstva, odbranjen je. Stotine hiljada njemačkih pasa poginulo je, prije i u sadašnjoj ofanzivi; pod zidinama ovog kremen - grada, hitlerovski psi se bacaju kao bijesna zvjerad u kavezu na sve strane; ali im spasa nema. Oni će u svojim poslednjim trzajima možda pokušati da svoj bijes iskale na slabijim, okupiranim zemljama, na okupiranim narodima, ali im mi kažemo da će kod nas u Jugoslaviji loše proći! Mi danas imamo vojsku, mi imamo naoružanje sve od pušaka do topova. Mi možemo s njima da se mjerimo. Budite uvjereni da njihova snaga u našoj zemlji nije takva da bi mogli da obistine i privedu u djelo svoje paklene namjere — da nas unište. Nikada mi nismo gubili vjeru a danas ponajmanje sumnjamo da će pobjeda biti naša. Prema tome u ovim časovima, kada su srca podjarmljenih naroda uzdrhtala od radosti,

videći neminovnu propast fašističkih zvjerskih pasa, mi smjelo s puno nade i vjere, idemo u susret svim teškoćama koje nas čekaju, uvjereni da ćemo zajedničkim radom, zajedničkom borbom moći da privedemo dugotrajnu borbu i patnje do sretnog svršetka.

Drugovi i drugarice, na kraju ja bih htio još da podvučem da su svi rezultati naše borbe, koje smo dosada postigli, najvećim dijelom zasluga naše velike slavenske braće Rusa i svih naroda Sovjetskog Saveza. Jedino vjera, duboka vjera u snagu i moć Sovjetskog Saveza, u snagu i moć Crvene armije, bila je za nas ona hrana koja nas je držala dok smo prebrodili sve one teškoće kroz koje smo prošli za ovih osamnaest mjeseci.

Vama, visokom narodnom forumu, Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije, želim mnogo uspjeha u daljnjem radu na dobrobit svoga naroda, na dobrobit naše hrabre Narodnooslobodilačke vojske, na dobrobit jedinstva svih naroda Jugoslavije, jer je to temelj koji se sada stvara, temelj bratstva, sloge i jedinstva, koje više niko nikada neće moći srušiti. Ova historijska skupština je dokaz jedinstva naših naroda: Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, muslimana i drugih bez obzira na vjeru i nacionalnost, a ona je ujedno i zaloga da se ide ka stvaranju bolje i srećnije budućnosti naših naroda.

Da živi naš veliki saveznik — Sovjetski Savez!
 Da živi veliki vođa i strateg — drug Staljin!
 Da živi herojska Crvena armija!
 Da žive naši saveznici — Engleska i Amerika!
 Smrt fašizmu — sloboda narodu!»

Ovaj Titov govor po mom mišljenju jedan je od najboljih, koje je održao u narodnooslobodilačkoj borbi. Stvarno je bio i trenutak za takav govor.

□

I Crni je bio uzbuđen. Govorio je sjajno, borbeno, plameno. Nikad neću zaboraviti njegov izraz lica kada je rekao:

»Drugovi i drugarice, trebalo je osamnaest meseci uporne, teške, krvave borbe, trebalo je mesa i krvi naših boraca, da biste se vi, delegati našeg naroda, sastali ovde. Upamtite — i to neka vam uvek bude glavna misao, — da se na kostima naših boraca temelji delo koje mi danas stvaramo, koje ćete vi stvoriti.«

Setio sam se Đure Strugara, Vlade Vitasa, Joce Jovanovića, Price. Gledao sam njihove likove kako se smeše. Današnji dan je njihova najveća radost. Prosto da mi suze grunu. Crnom lete reči iz samog srca. Sećam ga se na onom sastanku CK u vili na Dedinju, u Beogradu, pre 18 meseci, sećam ga se 15 septembra 1941 iznad Kragujevca na savetovanju srpskih komandanata, sećam ga se u Užicu kada je istrčao s puškom u ruci ispred zgrade Glavnog štaba za Srbiju i pucao na »štuke« koje su bombardovale grad, sećam ga se kad je nekoliko dana docnije ležao ranjen u bolnici, donesen iz Požege, sećam ga se kad je 1 decembra pao sa onako prorezanim trbuhom s konja, dok smo se povlačili — sve su mi te slike izlazile pred oči...

Crni je govorio dalje:

»Drugovi i drugarice, nesumnjivo da na vama, kao pretstavnicima naroda, leži veliki zadatak, velika odgovornost. Nesumnjivo je i to, da već postoje uslovi da vi možete taj svoj zadatak izvršiti. Jedan od prvih uslova, to je naša Narodnooslobodilačka vojska, koja je zaštitnica našeg naroda. Na vama leži da tu našu vojsku još više podignete i podržite, na vama leži da učvrstite našu pozadinu, na vama leži da ispunite poruku koju je naša Partija od prvih dana dala: sve za front — sve za pobjedu! Na vama je da još više podignete oduševljenje naše omladine. Pogledajte, drugovi, po našim selima i gradovima, na ulicama kipti omladina, oduševljena, spremna, gotova svakog časa da stegne pušku u ruci na braniku svoje zemlje. Vaše je, da te napore i oduševljenje omladine održite i pametno upotrebite u ovoj borbi.

Pogledajte masovni pokret naših žena. Planula je Bosna, drugovi. Anti-fašistički front žena broji na hiljade žena. One ne rade samo za vojnike na frontu, nego su spremne da i sa puškom u ruci pođu na neprijatelja.

Mi imamo, drugovi, pozadinu koju treba organizovati. Na vama je da tu pozadinu spremite i organizujete, da nam ona bude sigurna zaštitnica, da nam ona bude oslon, koji će nam omogućiti da možemo našu vojsku obezbediti i izdržavati. Na vama je da tim narodom pametno rukovodite, da sve narodne snage usmerite u jednom pravcu, jednom jedinom cilju, koji se danas pred nas postavlja — a to je pobjeda nad okupatorom.

Od prvih dana, drugovi, naša Partija uputila je poziv širom zemlje, svima i svakome, da okupatora treba tući, da su naše narodne snage dovoljno jake da se mogu odupreti zavojevačima, iako je bilo izdaja, na koje je naša Partija ukazivala još davno pre sloma, ukazujući i na one koji su izdavali i boreći se protiv njih. Od prvih dana naša Partija bacila je parolu mobilizacije i izdala zapovest svojim članovima da sve stavlja u mobilno stanje. Mi smo, drugovi, mobilisali svoje članove Partije od prvog dana okupacije. I mi smo postali prva vojska koja je pošla da bije neprijatelja.

U redovima naše vojske partisko članstvo dužno je da bude najbolji borac, dužno je da izvrši svaki zadatak, dužno je da bude srž i duša naše vojske. Taj zadatak je naša Partija vršila časno i pošteno do danas, vršiće ga tako i ubuduće.

Naša Partija, drugovi, s potpunim poverenjem gleda na stvaranje Anti-fašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, gleda zato što su već sazreli uslovi i mogućnosti za to Veće.

Naša Partija će svim svojim snagama, kao i dosada, uvek biti spremna i gotova da prva na svojim plećima ponese sve teškoće koje se budu isprečile u vašem radu. Ja vam, drugovi, želim dobru sreću i uspeh u radu.«

Drugarica Cana Babović pozdravila je AVNOJ u ime naših majki i žena, u ime AFŽ-a. Ivo Ribar je govorio u ime omladine. On je naglasio da je naša omladina nesebično pošla u sveti rat za slobodu i da će još jače pomoći našu herojsku vojsku kako na frontu tako i u pozadini.

Setio sam se Beograda, onog prvog sastanka Agit - propa posle 22 juna u nekoj kući na Kotež Neimaru. Cana je bila sva izvan sebe:

— Drugovi, ovo je strašno. Mi moramo rušiti mostove. Ubijati Nemcel

U rukama je imala prvi Gebelsov bombastični izveštaj o prodiranju u SSSR, objavljen uz galamu, histeričnu vrisku kao kad ljudožderi jedu čoveka.

Setio sam se Lole, u Beogradu, u leto 1941, našeg zajedničkog stanovanja, setio sam se one noći kada je zapaljena garaža »Ford« pa smo izišli na terasu i gledali plamen koji je osvetlio čitav Beograd. Setio sam se onog našeg razgovora, u noći, u šipražju, da će doći dan naše pobede — i danas smo na vidiku te pobede.

Citavo veče sam proveo kao u nekom zanosu. To se videlo i na licu svih ostalih. Svaka reč mi je palila hiljadu uspomena; ovih osamnaest meseci izlazilo mi je pred oči kao da čitam svoj Dnevnik. Sećao sam se dobro svih teških trenutaka, sećao sam se dobro našeg raspoloženja, naše vere; nikada nismo poklekli, nikad nismo volju izgubili.

Kad je prvi dan zasedanja završen, duboko u noć, izišli smo među narod. Misli su se okrenule na budućnost. Šta ćemo mi sve stvoriti, kako će ove devojke, ova deca propevati. Divan je naš narod. Za jednu pjaljetku izlečićemo sve strašne rane — pustićemo nove grane ...

Tako proslavimo ovaj istoriski dan.

PETAK, 27 NOVEMBAR

Bihać. — Današnji dan je skoro bio lepši nego jučerašnji. Vesa je držao politički referat rečito, lepo. Stvari toliko poznate izneo je živo, neposredno. On je izneo istorijat antifašističke borbe u zemljama Jugoslavije od 1935 godine do danas, naglašavajući pri tome naročito kontinuitet te borbe. On je naročito obradio pitanje koje su snage, kako u zemlji, tako i u svetu, mogle da se suprotstave fašizmu i koje su se stvarno suprotstavile. U svetu je to bio Sovjetski Savez. U zemlji jedina snaga koja se stvarno suprotstavila i godinama suprotstavljala fašizmu bila je Komunistička partija Jugoslavije. Sve ostale stranke su izdale ili zatajile.

Otpočela je zatim diskusija. Ustaje prvi Pavao Krce, narodni zastupnik Hrvatske seljačke stranke iz okoline Sinja, temeljit čovek, teških, oštrih crta, postojana pogleda, sa dalmatinskom crvenom kapijom na vrh glave. Govorio je ikavski:

»Evo doša' zeman onog koji je određen unapred za slobodu naroda. Vladavine Jugoslavije nisu bile ni jednu zeru za svoj narod. U početku vidili smo kud su, kad je majka Rusija bila u revoluciji. Nijedna zemlja i nijedna vlast nije više primila onih emigranata vašističkih, koliko je vlast Jugoslavije. I u tom su učinili najveću grišku spram našem narodu. Nisu tražili časti s našom ruskom braćom, no su se spojili s Germanima i Latinima. Samo su zidali svoje perivoje po gradovima i skupljali cekine... Naše se Viće ovog dana sastalo da bude neprijatelj neprijatelju našeg naroda... Došlo je tun od pantivika jedno veliko rešeto — što je propalo, to je propalo, — što je ostalo, to je ostalo... Majka kad rada dite, reć' ćemo čedo, teško majka pati, ali kad primi dite u svoje ruke, odma joj prođe sva muka. Dragi drugovi i družice, naprid da se i dalje borimo za slobodu, kao što radi naša majka Rusija.«

Posle ovog dalmatinskog seljaka, koji je davao utisak kao da je stvoren od onog ljutog kamena, ustao je Sumadinac, čiča Luka Stević iz Mojkovca kraj Valjeva, ratnik iz 1912 — 1918 godine koji je dve Karadordeve zvezde dobio, jednu kraj svog topa na Mačko vom Kamenu. Čiča Luka Stević je imućan seljak, ostavio je i porodicu i mal, i od jula 1941 bori se neprekidno. On je tipičan srbijanski seljak, govori bistro, rečito:

»Ja se kao srpski seljak nadoh čak u Bihaću. Nije čudo. Koliko srpski narod ima neprijatelja, koliko jadni naš narod ima dušmana, dobro sam se i ovde zaustavio... S druge strane, srećan sam što mogu slobodno da stanem na ovu tribinu s koje kao seljak mogu reći sve što mi leži na srcu — svakom lopovu da je lopov, svakom zabušantu da je zabušant, svakom izdajniku da je izdajnik. Jedanaest ordena imam na svojim grudima. Na mojim grudima nalazilo se i ono što danas pretstavlja najveće ruglo, ono čime je kralj odlikovao najveće krvopije srpskog naroda, a to je Karadordeva zvezda s mačevima.«

Zatim čiča Luka opširno govori o patnjama našeg naroda pod Nemcima, o izdaji Jugoslavije, o nevoljama seljaka za minule dvadeset i dve godine i završava ovim rečima:

»Drugovi moji, tu je sloboda. Osećamo njenu toplotu. Sunce se naše rađa od istoka, od Staljingrada. Otuda ga osećamo, na njegovim zracima mi ćemo se radnici, seljaci i privrednici nauživati... Zato, drugovi moji, radujte se, pevajte, veselite se, nemojte se osvrutati na krvava polja; ako je bilo krvi i potoka krvi, to je bila krv iz koje izrasta ono što je najbolje ... «

Vicko Krstulović, jedan od rukovodilaca ustanka u Dalmaciji, doneo je pozdrave Dalmacije. Zatim su govorili Božo Ljumović u ime Crne Gore i advokat s Uba Radovan Mijušković.

□

Preko ručka izdao sam drugi broj novina »Glas rodoljuba« — to jest iskucao sam u dva primerka vesti s frontova. Sreća nas stvarno služi. Oslobođeno je po drugi put Jajce; silni uspesi Crvene armije kod Staljingrada.

Zanimljivo je gledati članove Veća kako primaju ove vesti. Stari Crnogorci, Srdan i Đoko, raduju se kao deca. Svaki korak Crvene armije ka zapadu — jedan korak smo bliže Crnoj Gori!!

Posle ručka smo nastavili rad. Stari mi je rekao da te vesti pročitam s govornice. Nastalo je oduševljenje.

□

Na poslepodnevnom zasedanju govorio je prvo prota Jagoš Simonović iz Kolašina o ustanku u Crnoj Gori, o rodoljubivosti Komunističke partije, koja je jedina ostala da brani narod. Istupio je posle Stojan Cerović, profesor iz Nikšića, urednik »Slobodne misli«, jedan

od vođa zemljoradnika Crne Gore. On je neobično živo i ubedljivo izneo izdaju svih partija, sem Komunističke, u najsudbonosnijim danima našeg naroda.

— A kada je došao poklič za boj, pravi rodoljubi nisu pitali ko vodi, već kako vodi!

Značajna je izjava Nurije Pozderca, bivšeg senatora iz Cazina:

»Mi, muslimani Bosne i Hercegovine, mi smo simpatisali uvijek s partizanima. Najbolji je dokaz to što se u logorima i zatvorima nalazi najveći broj muslimana. Nama nema drugog puta nego bratskog zagrljaja s vama. U redovima četnika nema nam mjesta, a tako isto ni među ustašama, jer su oni činili zločine nad muslimanima kao i četnici.«

Ustao sam i ja da govorim — o Srbiji. Nekako mi se srce otvorilo, pa su mi reči same išle:

»Pozdravljam AVNOJ u ime porobljenog Beograda, u ime Srbije. Beograd i Srbija, po upadu Hitlera u našu zemlju, nastavili su onu borbu, koju su povelili još godinama ranije. Još u aprilu i maju 1941 pripremali smo se na bunu, pripremali partizanske odrede da pod povoljnim uslovima otpočnemo oružanu borbu protiv okupatora.

A kada je Hitler napao Sovjetski Savez, tada su bili sazreli i politički i vojnički uslovi za oružanu borbu. U toj velikoj borbi Beograd je bio na čelu. Osamdeset kamiona s municijom i benzinom dignuto je u vazduh u garaži »Ford« u Grobljanskoj ulici.

Naša Srbija je pošla smelo za Beogradom. U onom istom kraju gde je pukla prva puška u našem prvom ustanku 1804, u julu 1941 je naš omiljeni Žikica Jovanović opalio prvu pušku u našem Trećem narodnom ustanku. Ona se razlegla po čitavoj Srbiji. Osvajah smo grad za gradom, čitavom Srbijom išli smo slobodno. Zvali smo sve u borbu, bez obzira na prošlost, svakog poštenog rodoljuba. Jedinstveni narod čudo je postigao. Našu zemlju smo pretvorili u krvavu busiju za okupatora.

Ali, drugovi, šta je omelo našu borbu u Srbiji? Omela nas je izdaja, izdaja Draže Mihailovića. Kad je okupator bio blokiran u ostalim gradovima, kad je srce Šumadije — Kragujevac — bio opkoljen našim snagama, kad su u Kraljevu naše jedinice jurišale na sam grad, kad su naši odredi upadali u Kruševac, kad smo lomili prugu Beograd — Niš, tada se pojavila ona guja izdajnička, tada se pojavio Draža Mihailović. Iako smo 27 oktobra zaključili sporazum s Dražom Mihailovićem, dvadeset i četiri sata kasnije on je izvršio napad sa svih strana na slobodnu teritoriju.

Nemci su to iskoristili. Pored mnogobrojne okupatorske vojske u Srbiji, Hitler je doveo još četiri divizije, baš onda kada je jurišao na Moskvu. Mi se ponosimo što smo uspjeli da odvojimo te snage od majke Rusije i da ih primimo na svoja prsa. Besni hitlerovci, tačno pre godinu dana, na današnji dan, jurnuli su sa svojim tenkovima na glavni grad slobodnog dela Srbije — Užice. Hrabro se borio naš narod. U toj borbi i obični borci, i komandiri, i komandanti, i politički komesari bili su u prvim borbenim linijama. Naši rukovodioci narodnooslobodilačke borbe, na čelu s drugom Titom, poslednji su napustili grad. Oni nisu pošli putem onih izdajnika u Londonu, koji su pred nemačkim tenkovima bežali na 300 kilometara, već su se borili u prvim borbenim linijama i mnogi od njih su položili svoje živote. Naš dragi Dragojlo Dudić, naš čiča iz okoline Valjeva, nestali su tog

strašnog dana. Tog dana poginuo je i Bora Marković, politički komesar Posavskog odreda, radnik iz Obrenovca. Tog užasnog dana poginuo je i naš dragi Željo Đurić, sekretar Okružnog komiteta za Užice. Poginuo je i učitelj Mihailo Tomić, komandant vazdušne odbrane Užica, koji je smelo stajao kraj svog topa i pucao sve dok ga avionska bomba nije ubila. Pao je zagrlivši svoj top. Slava palim borcima u borbama oko Užica.

Drugovi, te naše žrtve nisu uzaludne. I one su stub na kome počiva naš AVNOJ. U toj krvavoj, teškoj borbi rodile su se i iskovale naše proleTERSKE brigade. I, evo, drugovi, godinu dana kako su sinovi Kragujevca, Beograda, Kraljeva, čačka i Užica krenuli po čitavoj Jugoslaviji da svoju krv liju kod Ruda, Vareša, Foče, Konjica, Jajca, za slobodu svih naroda Jugoslavije. To je jedinstvo naših naroda, stvoreno u krvi, i krvlju ćemo ga braniti.

Nemojte, drugovi, misliti da je okupator tom ofanzivom slomio borbu u Srbiji. U ovom trenutku dok se mi nalazimo na ovom istorijskom mestu, tamo daleko u našoj Srbiji, na Kopaoniku, Jastrepku, Svrljiškim planinama, u Šumadiji, naši borci s puškom u ruci krv liju u borbi s nemačkim i bugarskim divizijama, Dražinim i Nedićevim bandama. Sinoć je izdajnički Nedićev radio Beograd javio da je u Valjevu streljano 11 drugova jer su pomagali partizane. Slava palim borcima!

Drugovi, srpski narod će nastaviti tu borbu kao što je i započeo. Mi ćemo nastaviti borbu sve dok okupator ne bude isteran, a izdajnici, velikosrpska gospoda, s Dražom Mihailovićem na čelu, ne budu smrskani jednom za uvek na sreću svih naroda Jugoslavije.«

Još mnogi govornici iz svih krajeva Jugoslavije iznosili su rezultate dosadašnje borbe, podvlačili veru u konačnu pobjedu. Šime Balen je doneo pozdrave hrvatskog naroda, Vojin Gajić je govorio u ime šumadije, d-r Simo Milošević je obrazložio šta je velikosrpstvo, koji su njegovi koreni i kakvu ulogu ono igra u današnjem ratu. Mile Peruničić je podvukao značaj ustanka u Sandžaku i njegovu povezanost s borbom u Crnoj Gori, Srbiji i Bosni. Čanica Opačić, jedan od ljudi koji je prvi digao ustanak na Kordunu, istakao je da nikakva sila ne može da uguši narodnu bunu na Kordunu. Još je govorio Rato Dugonjić, najmlađi član AVNOJ-a, o omladini Bosne i Hercegovine u ustanku, a zatim je čika Janko pročitao proglas našim narodima povodom istoriskog zasedanja AVNOJ-a. Posle toga su usvojene dve rezolucije, jedna o organizaciji AVNOJ-a, a druga o njegovom osnivanju.

U Izvršni odbor AVNOJ-a izabrani su: predsednik Ivan Ribar, potpredsednici: Pavle Savić i Nurija Pozderac; članovi: Mile Peruničić, Ivan Milutinović, d-r Simo Milošević, pop Vlado Zečević, d-r Mladen Iveković i Vesa Masleša.

Uoči samog zaključenja sednice, stigla je vest o velikom zarobljavanju Nemaca kod Staljingrada. Svi su skočili na noge, nastala je bura:

— Živela Crvena armija! živeo Staljin!

□

Na večeri u »Bosni« digao se stari Ribar i podigao zdravicu u zdravlje druga Tita i podvukao njegovu veliku ulogu u našoj borbi za oslo-

bođenje od hitlerovaca. Stari Ribar je bio tronut i opet je gurao u levo. Veli stari Ribar da se nada da će Tito i u drugoj fazi uspešno voditi kao što sada vodi. Stvar pomalo nezgodna. Ustao je Tito, pozdravio članove AVNOJ-a, tog našeg moćnog organa na učvršćenju jedinstva naših naroda, a zatim je rekao:

— Ono što sam ja postigao to je delo naše Partije. Ja sam bio mlad, neuki čovek, a Partija me je primila u svoje krilo, vaspitala i podigla. Njoj sve dugujem.

Posle smo svi zapevali: »Hej Sloveni!«

(KRAJ PRVE KNJIGE)

DRUG TITO GOVORI NA PRVOM ZAŠEDANJU. AVNOJ-a, NOVEMBRA 1942 U BIHAĆU

PAVAO KRCE

RODOLJUB - ROCKO COLAKOVIC

IZVRSNI ODBOR AVNOJ-a. S leva na desno, sede: NURIJA POZDERAC, d-r IVAN RIBAR, d-r PAVLE SAVIC. Stoje: MLADEN IVEKOVIĆ, VESELIN MASLESA, POP VLADA ZECEVIC, IVAN MILUTINOVIC, d-r SIMA MILOSEVIC I MILE PERUNIC

IZVRSNI ODBOR AVNOJ-a UOČI ČETVRTE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

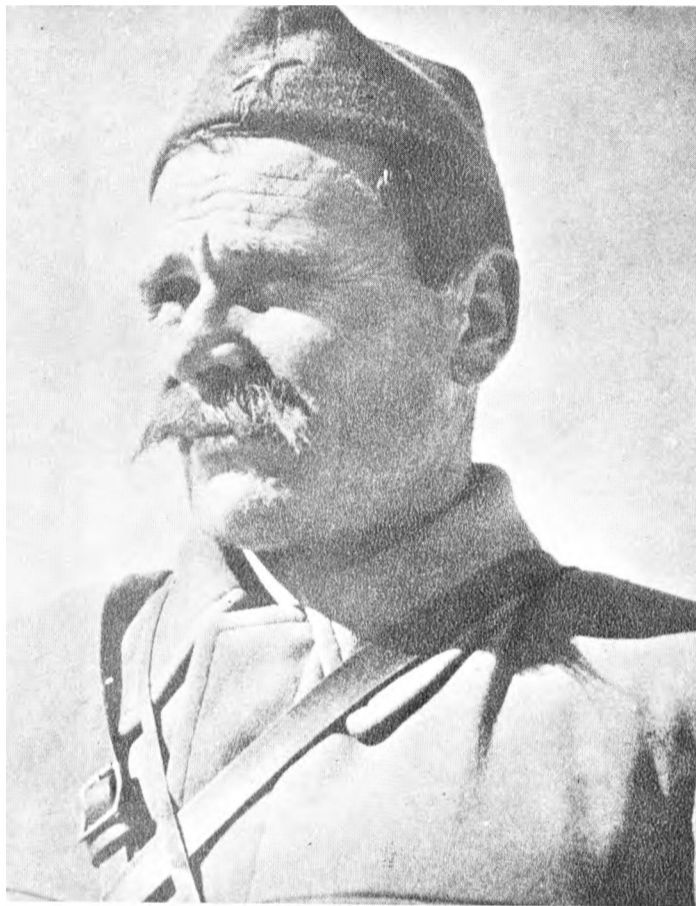

VESELIN MASLESA,
POGINUO NA SUTJESCI
14 JUNA 1943
ZA VREME PETE
NEPRIJATELJSKE OFANZIVE,
PRILIKOM PROBLJANJA
NEPRIJATELJSKOG
OBRUČA

DRINIĆI DECEMBRA 1942

NARODNI HEROJ
SAVA KOVACEVIĆ,
POGINUO U PETOJ
NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI
4 JUNA 1943

DRUG TITO PREDAJE ZASTAVU
PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI
7 NOVEMBRA 1942
U BOSANSKOM PETROVCU

ĐURO STRUGAR, UBIJEN U GLAVNJACI
SEPTEMBRA 1941

SPAŠENIJA ČANA - BABOVIĆ

D-r ĐURO MESTEROVIĆ I NJEGOVA SESTRA d-r JULKA MESTEROVIĆ - PANTIĆ

MILENTIJE POPOVIC I PEKO DAPCEVIC — SA PARTIZANSKIM ZNAKOM
KOMANDANTA BRIGADE NA RUKAMA. (Snimljeno u Predcu, novembra 1942)

SVETISLAV - CECA STEFANOVIC

RADOVAN ZOGOVIC

JURICA
RIBAR.
POGINUO
SEPTEMBRA
1943
KOD
KOLAŠINA

26 july - 207

Кавказские Вост. Босния. - По завершению операции в Козаре и
Просаре и по освобождению партизанского района за полк партизан
численность 27/III - это армия партизан на территории Козар-
ница - Босански Нови - Сухара - Мусунга - Прелезов - Гудуца.

2 августа - 214

Кавказские Вост. Босния. - Подвиги партизан загар из Козар
завершена 31-VIII. Эта гора 36 партизан, а в
полк партизан и с партизан все партизан су. Гудуца 4-VIII.
партизан - 32 партизан и 11 партизан, партизан - 3 партизан
партизан, а 3 партизан партизан и 7 партизан су.

3 августа - 215

Кавказские Вост. Босния. - На гора 2-VIII - 39 партизан
партизан. Партизан на Козаре и партизан из Козар партизан
Гудуца партизан по партизан 31-VIII партизан 4507 партизан
1.532 партизан.

OBAVIEST BR. 6. IZ GLAVNOG STANA POGLAVNIKA

Zagreb, 21. srpnja. U zapadnoj Bosni u području planina Kozare i Prosare bili su stvorili sovjetski agenti pobunjeničko žarište, iz koga su u cijelome tome kraju vršili nasilja i zločine na životima i imovini naroda.

Da se tome zločinačkom djelovanju stane na kraj, provedena je proti tim pobunjenicima, koji se nazivlju partizanima, bojna djelatnost, koja je započela obkoljavanjem dne 10. lipnja, a završena dne 18. srpnja o. god. s potpunim uništenjem neprijatelja uz neznatne vlastite gubitke.

Neprijatelja u borbi palih nabrojeno je preko 3.500 (tri tisuće petstotina), a zarobljeno je oko 8.000 partizanskih pomagača.

Plijen je znatan. Osim velikih količina svakovrstnog oružja i strjeljiva pronadjena su i velika skladišta živežnih namirnica, te svakovrstnog inog tvoriva, što su ga partizani bili od naroda napljačkali.

Ovaj su uspjeh polučile pod njemačkim vodstvom, boreći se hrabro i junački, hrvatske i domobranske i ustaške te njemačke postrojbe uz sudjelovanje mađarske dunavske mornarice u vjernom bratstvu oružja.

Naši novopostrojeni gorski sdrugovi upravo su sjajno prošli i izdržali svoje vatreno krštenje.

Neprijatelj se je žilavo branio u gorskim utverdama sa svom lukavošću i iskorišćujući često teško prolazno besputno i gorovito tlo, nu obruč se je oko niega neumorno suzivao.

Svi očajni pokušaji, da se probije i izmakne iz obruča propali su i svršili teškim krvavim gubicima.

Bojni podhvati stavljali su na obkoljavanje postrojbe obzirom na teško gorovito tlo velike zahtjeve.

Jednako su u isto vrijeme talijanske postrojbe druge Armate izvršile podhvate čišćenja napose u području Velebita i sjeverno od Drvara s najboljim ishodom, uglavni i uništivši važne partizanske postrojbe i zaplijevši znatne količine raznog tvoriva.

Iz Glavnog Stana Poglavnika.

FRUŠKA GORA JE OČIŠĆENA OD PLJAČKAŠA

Zagreb, 7. rujna. Obavijest br. 7 iz Glavnog Stana Poglavnika:
U razdoblju od 26. do 31. kolovoza ove godine vodjena je vojnička
djelatnost njemačkih i hrvatskih oružanih snaga u Fruškoj Gori proti
naoružanih pljačkašima, koji su se bili tamo s raznih strana pribrali,
te od onuda uznemirivali pučanstvo i vršili nasilja nad osobama i nad
imovinom.

Djelatnost je dovršena dana 31. kolovoza. Fruška Gora je očišćena
od tih pljačkaša. Tokom djelatnosti nabrojeno je 369 mrtvih i 1333
zarobljena, dok je kod vlastitih oružanih snaga bilo 11 mrtvih i 14
ranjenih.

11. kolovoza/285

11. kolovoza rešeno na Gori 10-11 samostojnih sučelja usmjetih
na 2 i 3 strane u mjestu Križevci rešeno je 10 sučelja na kartim-
u i 10 sučelja na 10-11 samostojnih (718 mrt. gub.)

12. kolovoza/289

12. kolovoza rešeno na 10-11 samostojnih sučelja usmjetih
na 2 i 3 strane u mjestu Križevci i Janjina, 20 i 21 km. od Brijuni,
10 sučelja na 10-11 samostojnih - 23 mrtvih, 40 ranjenih i 10
zarobljenih. U mjestu Križevci rešeno je 10 sučelja na 10-11
samostojnih sučelja usmjetih na 2 i 3 strane na 10-11 samostojnih
sučelja, rešeno Križevci.

14. kolovoza/297

14. kolovoza rešeno na 10-11 samostojnih sučelja usmjetih
na 2 i 3 strane u mjestu Križevci, 10 km. od Brijuni, rešeno je 10 sučelja
na 10-11 samostojnih sučelja usmjetih na 2 i 3 strane.

15. kolovoza/299

15. kolovoza rešeno na 10-11 samostojnih sučelja usmjetih
na 2 i 3 strane u mjestu Križevci, 10 km. od Brijuni, rešeno je 10 sučelja
na 10-11 samostojnih sučelja usmjetih na 2 i 3 strane, 22 km.
od Brijuni, rešeno Križevci.

17. kolovoza/301

17. kolovoza rešeno je oko 30 samostojnih sučelja usmjetih
na 2 i 3 strane u mjestu Križevci, 10 km. od Brijuni, rešeno je 10 sučelja
na 10-11 samostojnih sučelja usmjetih na 2 i 3 strane.

Križevci, Križevci, Luka, Križevci

8. kolovoza - 220 I g. e. - 10 sučelja usmjetih na 2 i 3 strane
u mjestu Križevci, 10 km. od Brijuni, rešeno je 10 sučelja na 10-11
samostojnih sučelja usmjetih na 2 i 3 strane. Broj: rešeno 10 sučelja
na 10-11 samostojnih sučelja usmjetih na 2 i 3 strane.

Cruga, 11. listopada

Zpuznik. - Obitavim smo ga spadimo sob broj "buzne". Jan
um je mislje paputu ntkado je - vojzag - megnaroga a-
nigayaja amna radose. Amerikaym su se uskrizam u dpruy.
Lutiner voza ga kladu mntoktu ofronite. Ja mmmmm
e mame e u Jugo masae, ga te Lutiner moptem ga ov.
jara obze upyte sa Balkany, jep my saga savestnyu
ordnomo yzgmaloj, sem Lutiner u Jyome Ukaany, mntokt
Troy u Zpuz. Cam su Mnyu svesnu vlastnostu Balka-
na:

Balkan - žila kucavica Hitlera

Prilikom poslednjih borbi oko
Mrkonjić Grada nađeno je kod čet-
nika Draže Mihailovića naređenje
nemačkog generala Stala — „Bor-
benoj grupi Zapadna Bosna“ — u
kome se veli:

„Ova nova hrvatska država koja
se nalazi pred vratima Rajha ima
odlučujući značaj za Nemačku i
njene saveznike.“ Kroz tu zemlju
prolaze svaki dan i noć vozovi koji
snabdevaju našu vojsku u Grčkoj i
našeg saveznika Italiju. Taj pro-
stor ima životni značaj za nas i
za Italiju jer preko njega upuću-

jemo oružje našoj vojsci koja brani
Afriku i Sredozemno More. Stoga
borba naših jedinica u toj zemlji
protiv unutrašnjeg neprijatelja ima
isti značaj kao i bitka u Rusiji.
Partizanski pokret u Hrvatskoj mo-
že da se i dalje proširi jer se on
rukovodi direktivama iz Moskve. To
je borba nesumnjivo važna isto
onako kao i borba protiv naših ve-
likih neprijatelja, iako je mi vodi-
mo bez galame. Mi znamo da naša
vojska vodi borbu za cilj koji se
sustoji u konačnoj pobedi Nemačke.“

(„(Логова Губернија“)

Овај је готименат имао се савесник маване,
не само опанске. Јако, јермај Баснава гинја у скар-
виту најповија гиталог јив лети басмита, Наму мрпа-
вну са нај нама гиталог јив лети гитмита, јив
лети гитог у дител прител франмана. „Гиталогитмо се
га обје гитоммо мито бине најгиталогитних гитмита
и гиталогитмо мито бине мите мите најгиталогитно“, јер
је бито у рецитатуе Гиталог.

Ума лт нама гиталогитних гиталогитних у обви
гиталогитних. Гиталогитних гиталогитних гиталогитних гиталогитних
гиталогитних на Басканы, гиталогитних гиталогитних гиталогитних
се, гиталогитних гиталогитних гиталогитних гиталогитних гиталогитних

Doiazi „saveznička“ vojska

U srezu Mrkonjićgrad bilo je nekoliko četničkih sela. Seljaci, nesvesni, prevareni i zavedeni, verovali su Drenoviću i partizane su dočekivali neprijateljski. Čak su postavljali i zasede. Među tim četničkim selima najviše četničko, najviše neprijateljsko prema partizanima bilo je selo Dragnići. Mislili su skoro svi u selu da im je Drenović prijatelj, partizani neprijatelji.

Jednog dana, pre kratkog vremena, jedna nemačko-ustaška kolona preduzela je ofanzivu u pravcu na kom leži i selo Dragnići. Svi seljaci su ostali kod kuća. Drenović, njihov prijatelj, poručio im je da ne beže i da se ništa ne boje nemačko-ustaške vojske. To je „prijateljska“ vojska.

I ta Drenovićeva „prijateljska“ vojska stigla je u Dragniće i iz čista mira popalila celo selo i pobijala sve što joj je živo došlo do ruku. U samim Dragnićima posle ove „prijateljske“ posete mesto kuća ostala su zgarišta, a preživeli seljaci, kojih nema mnogo, izbrojali su 186 leševa. Od tog je 70 iz Pljeve, ostalo iz Dragnića. Ali to nije sve. Veliki broj seljaka je nestalo. Mnoge od tih nestalih povelili su Drenovićevi četnički saveznici ustaše i Nemci, a samo mali broj je od njih pobegao n planinu. Među leševima nađeno je deset žena i četrnaestoro dece.

Nemačko-četnička ofanziva bila je kratkog veka. I oni su znali da će biti kratka. Partizanske snage odbacile su je natrag. I zbog toga što su znali da neće imati mnogo vremena za svoje zločine, ovi fašistički zlikovci, četnički saveznici, radili su brzo. Nikakve istrage se, naravno, nisu vodile.

Streljanja su vršena u grupama — po pet, deset i dvadeset lica. Mitraljezom. Koga mitraljez nije pokosio, mogao je i da se spase. Tako se i dogodilo, da je jedan »streljani« ostao u životu. Seljak Mile Jović pao je, iako nije bio pogođen. I on priča kako je to bilo. Mitraljez je kosio. Deca, koja su bila niža, nisu bila zahvaćena. Posle rafala čula se njihova piska. Zločinci su onda prilazili i revolverima i bajonetama dovršavali ono što je mitraljez propustio.

Streljan je svako, bez izuzetka, svako ko je pao u ruke. Tako je streljan Cvijko Zeljković sa sedam sinova. U jednoj grupi streljan je Mile Vuleta sa ženom i petoro dece. A iz porodice Milana Jovića, streljano je devet muškaraca.

U selu je popaljeno preko 150 kuća, i naravno, sve je opljačkano.

DOKUMENTI ZLOČINA

„Pobiti sve vlahu od 16—100 godina“

Partizanskim jedinicama pao je, prilikom borbi kod Bihaća, u ruke u selu Spahićima jedan dokument o ustaškim zverstvima, koji, po svojoj jezivosti, prevazilazi sva dosadašnja dokumenta. Taj dokument koji nosi pečat „Ustaša — Hrvatski oslobodilački pokret, Logor Bihać“, glasi:

N A L O G

Za Rojuška Ramu Melkoča da ima sve vlahu bili sumnjivi ili ne poubijati. To imate izvršiti jer danas sam dobio nalog od Velikog Župana da se pobiju od 16—100 godina. I vlahinje koje su sumnjive.

Koji vam dodju do ruku ne pušćajte. Vidite šta se radi.

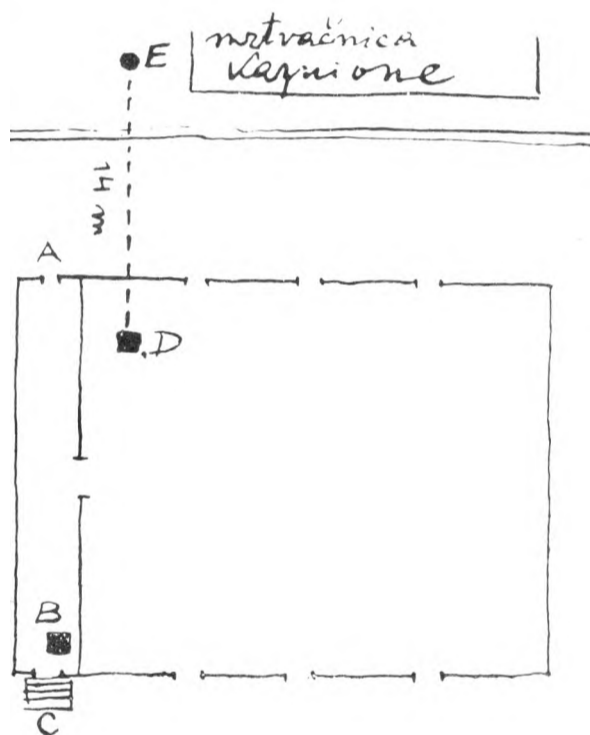
Za dom spremni!

Ustaški logornik
(potpis nečitak)

GRUPA DRUGOVA KOJI SU POBEGLI IZ KAZNENOG ZAVODA U SREMSKOJ MITROVICI. DRUGOVI SU SLIKANI MESEC DANA POSLE BEKSTVA, KAO PARTIZANI, U BOGATIĆU SEPTEMBRA 1941. U SREDINI S BEREOM MARIJAN STILINOVIĆ.

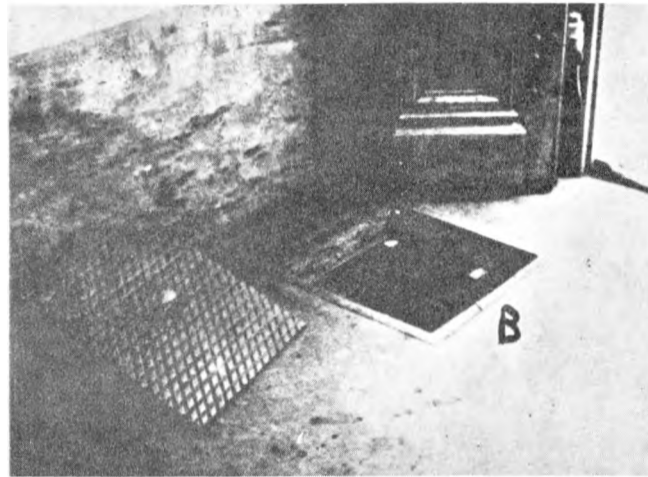
(Vidi članak »Bekstvo Marijana i drugova iz Mitrovice«, u ovom poglavlju)

PLAN ZGRADE KAZNIONE U MITROVICI. DRUGOVI SU UŠLI U OTVOR **B**, ODMAH PORED VRATA **C**, SPUSTILI SE U PROSTORIJU ISPOD SOBE I TU POČELI DA KOPAJU KANAL NA MESTU **D**. KOPALI SU PRVO UKOSO 2 METRA DOK NISU POTKOPALI ZID ZGRADE KOD **A**, A ZATIM VODORAVNO 14 METARA DUGAČAK KANAL SVE DO **E** IZVAN TAMNICKOG ZIDA.

(Plan crtao Marijan Stilinović)

BEKSTVO DRUGOVA IZ MITROVICE

»Nas 32 smestili su u jednu veliku sobu koja je ranije, pre rata, služila kao škola za kriminalce. Uz sobu bio je jedan hodnik. U podu hodnika, ispod naše sobe, bio je jedan saht koji je vodio u jedan odvodni kanal. Kad smo pregledali taj kanal otkrili smo jednu rupu u zidu kanala, koja je vodila u praznu prostoriju ispod naše sobe. Mi smo se prvu noć kroz tu rupu u prostoriju ispod naše sobe i otpočeli kopanje u pravcu zida oko tamnice. Ukupno smo imali da iskopamo kanal 15 metara dugačak.»

MESTO A GDE SU DRUGOVI POTKOPALI SPOLJNI ZID TAMNICKE ZGRADE

TRI PRIZEMNA PROZORA NA FASADI ZGRADE SU PROZORI SOBE ISPOD KOJE SU DRUGOVI KOPALI KANAL

MILAN NEGOŠANOVIĆ, OBUČARSKI MAJSTOR TAMNICE U MITROVICI, KOJI JE U PRIPREMANJU BEKSTVA ODRŽAVAO VEZU IZMEĐU DRUGOVA U TAMNICI I DRUGOVA SPOLJA
(Snimljeno aprila 1945)

PRILOZI

Prilozi u ovom izdanju dati su onako
kako su zabeleženi u originalu Dnevnika

NAREĐENJA I SAOPŠTENJA OKUPATORA I NJEGOVIH SLUGU

Od mnogobrojnih plakata kojima su okupatori i njegove sluge preplavili našu zemlju, objavljujem sedam među najkarakterističnijim iz prve godine okupacije

БЕОГРАЂАНИ!

Јуве 12 априла 1941 год. после подне Немачка војска ушла је у Београд.

Тога дана у 5 часова после подне предао сам Општину града Београда према добивеном наређењу Команданта места пукољнику Тусену.

Командант места наредио ми је да осигурам мир, ред и безбедност.

Ја сам дао реч да ће мир, ред и безбедност у Београду бити осигурани. Одмах сам створио наоружану грађанску стражу, која је још синоћ почела патролирати по граду. Ову стражу организоваћу како треба да би она могла у потпуности одржати мир, ред и безбедност у Београду.

Командант места изразио је жељу, да ја и даље водим Општину и обављам све функције претседника Општине.

Ову тешку дужност примио сам уверен, да ће ми сваки становник града пружити помоћ, која се буде тражила за испуњење овог задатка.

БЕОГРАЂАНИ!

Командант места изјавио ми је да ће се Немачка војска најкоректније понашати према грађанству, али је тражио да грађанство безусловно испуњава његове наредбе и наређења Председника Општине.

Позивам вас све од реда да се и ви лојално и коректно понашате према немачким војницима и да испуњавате све наредбе команданта места и наређења Председника Општине.

Сваки изгред и инцидент биће строго кажњен по војним законима.

Кретање улицама допуштено је од 5 часова изјутра до 19 часова увече. Ноћу је допуштено кретање само наоружаној грађанској стражи која одржава мир, ред и безбедност као и службеним лицима, која имају на левој руци одређену ознаку.

Данас се Општина са Ташмајдана, из пећине и склоништа Прве женске гимназије враћа у своју зграду у Узун Мирковој улици бр. 1 где ће наставити свој даљи рад.

БЕОГРАЂАНИ, будите свесни времена и околности у којима живимо и предајте се својим редовним пословима, мирно и приљезно, како би одржали себе и своје породице.

Општина града Београда учиниће са своје стране све што је у њеној моћи да задовољи ваше најпрече потребе: исхрану, здравље и сигурност.

Бр. 44
13 априла 1941 год.
Београд

В. Д. ПРЕТСЕДНИКА,
Општине града Београда,
Иван М. Милићевић

Kommandanturbefehl

In der Nacht vom 20 zum 21. IV. ist aus Häusern der Stadt auf die nächtlichen Streifen geschossen worden, welche die Bevölkerung von Belgrad vor Raub und Plünderung schützen.

Das unerhörte Attentat auf die Deutsche Wehrmacht zwingt zu schärfsten Massnahmen.

1) Die Streifen haben den Befehl mit schweren Waffen solche feige Angriffe zu beantworten.

2) Es werden Geiseln festgesetzt, die erschossen werden, wenn sich ein ähnlicher Fall wiederholt.

Die Bevölkerung wird hiermit dringend gewarnt.

gez. v. KAISENBERG
Oberst und Kommandant

Наређење Команданта Београда.

У ноћи између 20 и 21 априла се гађало из кућа на ноћне патроле, које грађанство штите од разбојништва и пљачке.

Овај нечувени напад на Немачку војску присиљава да се примене најоштрије мере:

1) Патроле имају наређење да на овакве кукавичке нападе одговоре са тешким оружјем.

2) Задржани таоци биће стрељани ако се сличан случај понови.

Грађанство се најозбиљније овим опомиње.

с. р. v. KAISENBERG
пуковник и командант

УПРАВНИК ГРАДА БЕОГРАДА

II Бр. 220
24. јун 1941, год.
Београд.

Грађанима Београда,

На основу одобрења надлежних немачких власти Управа града Београда, са својим наоружаним органима, преузела је, поред Немачке војне силе, службу безбедности по дану и ноћи.

Дужност је свију грађана, да својим држањем и поступцима, олакшају органима вршење њихове иначе напорне службе.

Ред и потпун мир, лична и имовна безбедност је оно, што је позвана да загарантује у првом реду полицијска оружана сила

Да не би било никаквог двоумљења о томе, како ће се поступати

ОБЗНАЊУЈЕМ:

1. Униформисани и цивилни органи Управе града Београда ће према свима оним лицима, која настоје ширењем неистинитих гласова да поремете ред и мир, поступати са свом строгашћу.

2. Сви органи су добили изрична наређења, да према сваком ономе, ко ма у ком виду покуша, да наруши ред и мир, и тиме угрози наше најбитније народне интересе, наступе са ватреним оружјем.

УПРАВНИК ГРАДА БЕОГРАДА
ДРАГ. Љ. ЈОВАНОВИЋ. с р

САОПШТЕЊЕ

Војни заповедник у Србији саопштава:

У селу Скела једна комунистичка банда пуцала је на немачки војни аутомобил.

Утврђено је да су неки становници села били запазили припреме за овај прелад.

Утврђено је да су ови становници били у могућности да неопажено узбуне оближњу српску жандармериску станицу.

Утврђено је да су ови становници села могли сасвим неопажено да обавесте немачка војна возила о припреманом атентату. Они ту могућност нису користили и тиме су стали на страну разбојника.

Село Скела је спаљивањем сравњено са земљом.

При томе је у појединим кућама експлодирала муниција, и тиме је доказано саучесништво становника села.

Они мушки становници села, чије је саучесништво утврђено, стрељани су.

**Педесет комуниста обешено је на
лицу места.**

SERBEN!

Der Winter mit seinen Schneestürmen steht vor der Tür. Die in den Wäldern versteckten kommunistischen Banditen werden versuchen, sich in die Dörfer zurückzuziehen, um dort bei den friedlichen Bauern Unterkunft und Nahrung zu finden.

Die Deutsche Wehrmacht und die Regierung Nedić ist entschlossen, mit der kommunistischen Pest endgültig aufzuräumen und der serbischen Bevölkerung Ruhe und Ordnung sicherzustellen. Sie wird nicht dulden, dass diese Banditen bei den Bauern Unterschlupf finden und verborgen werden, um im Frühjahr ihr Bandenwesen wieder aufzunehmen.

Aus diesem Grunde wird folgendes bekannt gegeben:

Wer den Aufständischen Unterkunft gewährt,
wer ihren Aufenthaltsort verschweigt,
wer ihnen Nahrungsmittel gibt,
wer ihnen Nachrichten überbringt,
wer in ihrem Auftrage Sabotage-Akte verübt,
wer sie durch Arbeitsleistung oder sonst wie unterstützt
wird selbst als Aufständischer betrachtet und erschossen.

SERBEN!

Das Schicksal und die Zukunft Eurer Familien und Eures Volkes liegt in Eurer Hand! Ihr könnt wählen, ob ihr Ruhe, Ordnung, friedliche Arbeit und Aufbau haben oder ob ihr als Handlanger der kommunistischen Banditen vernichtet werden wollt!

С Р Б И,

Зима и снежне вејавице су пред вратима. Комунистички разбојници, који се још скривају по шумама, покушаће да се спусте у села, да би тамо, у мирним сељачким насељима нашли склоништа и хране.

Немачка оружана сила и влада генерала Недића решна је да коначно и заувек истреби комунистичку кугу, и српском народу обезбеди мир и ред. Зато неће дозволити да сељаци ове разбојнике склањају или на било који начин помажу, како би комунисти у пролеће наставили своја злочничка дела.

С тога разлога ставља се следеће до знања:

ко пружа устаницима склониште,
ко затаји место њиховог боравка,
којим даје животне намирнице,
ко их обавештава,
ко по њиховом налогу врши
акте саботаже,
ко их на било какав начин помаже
**БИЋЕ И САМ СМАТРАН ПОБУЊЕНИКОМ
И КАО ТАКАВ СТРЕЉАН.**

С Р Б И,

Судбина и будућност ваших породица и вашег народа у вашим је рукама!

Села бирајте: желите ли мир, ред, миран рад и награду, или желите да budete као саучесници комунистичких разбојника уништени?!

САОПШТЕЊЕ

Са надлежног места се саопштава:

5 јануара 1942 године ДРАГАН РОДИЋ, ученик VI. разреда гимназије, рођен 6-VIII-1924 год. у селу Трубару, мучки је убио Александра Њестеренка, припадника руског Заштитног одреда Генералног опуномоћеника за привреду у Србији.

Атентатор је ухваћен уз припомоћ српске полиције.

Пошто је Родић дигао руку против припадника руског Заштитног одреда који стоји под командом немачке оружане силе, одмазда за овај злочин је била иста као да је извршен против немачког војника. Атентатор је обешен 14 јануара 1942 године.

Сваки који буде дизао руку против немачке оружане силе и војника који се боре у њеним редовима, биће немилосрдно кажњен. Ни његови саучесници, као ни они који за његов злочин знају а не достављају властима, не треба да се надају милости.

BEKANTMACHUNG

Am 6. März 1942 wurden auf offener Strasse in Belgrad die serbischen Polizeibeamten

**Djordje Kosmajac und
Obrad Zalad**

von kommunistischen Terroristen erschossen. Desgleichen am Vortage, in Panschowa, der volksdeutsche Polizeibeamte

Alois Kral.

Auf Befehl des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien wurden als Vergeltung für die drei getöteten Polizeibeamten 150 Belgrader und Panschowaer Kommunisten erschossen.

САОПШТЕЊЕ

У петак 6 марта 1942. убијени су на сред улице у Београду од стране комунистичких терориста српски полициски чиновници

**Ђорђе Космајац и
Обрад Залад.**

Исто тако, дан раније, убијен је у Панчеву полициски чиновник, члан Немачке народносне групе

Алоис Крал.

По налогу Командујућег генерала и заповедника у Србији, за одмазду због убиства три полициска чиновника, стрељано је 150 комуниста из Панчева и Београда.

Београд, 7 марта 1942

Der Höhere SS- und Polizeiführer
gez. MEYSZNER
SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei

Sastanak dugi Tita, Ribara i
Dragoljuba Jovanovića

Snimak pod nazivom - Zofensira - juni 1945!

7.5 prije rata
imao sam sastan,
ke s drugim Titom
Bargovom on se vodi
li oko stvaranja
anti-fašističkog bloka
Poslije Kapitulacije
Krajem ujeseca mi je
dosta je k meni dru-
garica Gjubiška, da
me povede na jedan

sastanak. Tu sam našao ne drugu Titu članove
biše. Sadržaj naravno stranke je Dragoljuba Jovanovića
i Lj. Sveta Đ. Korica.

Na tom sastanku izlazio nam je drug Tito politički
kui situacija o poziciji i unutarnji misli, na osnovu
skoro rat Njemačke protiv SSR. i obratno protiv
biv ilegalnog rada i ilegalne organizacije za
Slojnu u borbu protiv fašizma i okupatora. U tu
ilegalnu organizaciju i imobilizacija neprijatelja
prijavio je R. Koro, kao i uporište stranke, mi je bio
tako govorio demokratske stranke, Karačeva svecjal.
demokratske stranke o Madelkom Divceni. ta stranke
republikanske stranke Josi Prolanovića o Lj. Korici
Ilićeni. Na ovaj sastanak i ako pozvati misli
druki predstavici republikanske i kraj. demokr.
stranke, Lj. Korica i N. Divac. brenije sam iskusa-
nio da je Divac u plemenitom poziciji:

Na sastanku je sam u cijelosti usvojio sve
redovne obilježavanje drug. Tite. Ključno sam se
Ward i ne raspoloživo je da borbu vojno i komunistički
kom partizani.

Dragoljub kao uvijek prihvaćao se borbu na principu
ni otad je tačnije primjetiti i davao obilježavanje
Koji su stranke i partije i nemogućnosti viceon

SASTANAK DRUGA TITA, RIBARA I DRAGOLJUBA JOVANOVIĆA

Još prije rata imao sam sastanke s drugom Titom. Razgovori su se vodili oko stvaranja antifašističkog bloka.

Poslije kapitulacije krajem mjeseca maja došla je k meni druga-rica Ljubinka, da me povede na jedan sastanak. Tu sam našao uz druga Tita članove bivše Seljačke narodne stranke Dr Dragoljuba Jovanovića i Dr Svetu Živkovića.

Na tom sastanku izložio nam je drug Tito političku situaciju spoljnu i unutarnju našu, nagovjestio skori rat Njemačke protiv S.S.R i obrazložio potrebu ilegalnog rada i ilegalne organizacije za Srbiju u borbi protiv fašizma i okupatora. U tu ilegalnu organizaciju imali su da uđu: Dr Dragoljub Jovanović lično, kao i njegova stranka; moja bivša takozvana demokratska ljevica; Koračeva socijaldemokratska stranka s Nedeljkom Divcem, te Srpska republikanska stranka Jaše Prodanovića s dr Mikom Ilićem. Na ovaj sastanak i ako pozvani nisu došli predstavnici republikanske i socijaldemokratske stranke, dr Mika Ilić i N. Divac. Docije sam ustanovio da je Divac u njemačkom ropstvu.

Na sastanku ja sam u cijelini usvojio sve predloge s obrazloženjem druga Tita i stavio sam se odmah na raspoloženje za borbu zajedno s Komunističkom partijom.

Dragoljub kao i uvijek prihvaćao je borbu u principu, nu stavljao je takove primjetbe i davao obrazloženja, koji su odmah na početku onemogućavali njegov ulazak u jednu ilegalnu organizaciju. On je htio od druga Tita, da zna s kim govori i da li je on zaista jedan od vodećih komunističkih funkcionera. Tužio se je, da je već jednom razgovarao s komunistima, a da nije znao s kim govori, a njemu, da je to nezgodno i prema tome da je u

nemogućnosti, da daje decidirane izjave u ime stranke. Tražio je od druga Tita, da prizna njegovu stranku kao jedinu predstavnicu seljaka u Srbiji. Njegova stranka, kazao je, može uporedo da radi s Komunističkom partijom, ako se ova unaprijed odrekne rada među seljačkim masama u Srbiji. Pod firmom, seljaci i radnici, moguća je saradnja u Srbiji. Odnosno organizacionog rada u borbi protiv fašizma i okupatora, te domaćih izdajnika s naslonom na S.S.R., on je mišljenja, da se ne mimoidu i zapadne demokratije u našem zajedničkom radu. U opće, produžio je on, treba da budemo na oprezu pri našem opredjeljivanju za Sovjetski Savez ili za zapadne demokratije, jer doći će vrijeme, kada će trebati odlučno, da stupimo uz zapadne demokratije, da bi se mogla iskoristiti situacija u zemlji. Narodnoseljačka stranka moći će da se osloni na onoga, čiji će uticaj u danom momentu biti jači, da bi mogla preuzeti vlast, ili uzeti učešća u vlasti. Na ovome sastanak se dovršio.

Drug Tito, kako me je poslije obavještavao, nije se više sastajao s Dragoljubom, a naročito ne poslije toga, kako je Njemačka zaratila protiv S.Sü.-a. Ni ja nisam poslije za sve vrijeme moga boravka u Beogradu, dakle do početka avgusta 1942 god. mogao, da dođem u kontakt s Dragoljubom. On se je dobro sklonio, a kako mi je to kazao njegov prvi savjetnik dr Sveta Živković, on nema namjere, da ostavlja Beograd i da odlazi u unutrašnjost Srbije, gdje se već rasplamsao ustanak i gdje su već i njegovi pristaše uzimali učešće u borbama protiv okupatora.

Dr Sveta Živković pritvoren u Gestapo, nu pušten brzo na slobodu, čim je dao izjavu, da su on i Dra-

goljub osnovali svoju stranku zato, da bi odvojili odnosno odvratili seljačke mase od komunista ostao je u Beogradu, vrši svoj posao redovni u svom sanatoriju, — dakle živi posvema legalno. — Dragoljub dobro sklonjen ne dolazi ni s kim u kontakt. I ako sam nekoliko puta pokušavao sastanak s njime preko

svojih veza nisam uspio. — Prije mog odlaska iz Beograda, htio sam naročito, da se s njim sastanem i da s njime zajedno podem do naših partizana. Nu kako sam već kazao do sastanka nije došlo.

Pisano u Otočcu,
1 septembra 1943

Dr IVAN RIBAR

NAJSMELIJA AKCIJA BEOGRADSKIH PARTIZANA

12 maja 1942

Evo, razgovaram s Markom na Pivi o prvoj, najsmelijoj akciji naših partizana u Beogradu, o njegovom spasavanju iz kandži Gestapoa.

S Markom sam imao sastanak 26 jula 1941, u subotu uveče, kraj Dedinjske bolnice, a 27 jula Marko je pao u ruke policije. Evo šta mi je Marko o tom događaju ispričao:

I

»Čitava Srbija dizala se na ustanak protiv Nemaca. Pored ostalih poslova radio sam i na pronalaženju oružja, municije i pripremanju akcija, među kojima je bila i uništenje beogradske radio stanice. Na hiljade ljudi bilo je obuhvaćeno radom. Dobio sam podatke o dvojici da se mogu na njih osloniti, kako bi se akcija s radio stanicom što bolje izvela. Radio sam s njima nekoliko dana. Među stotinama poštenih gradana, mogao se naći i po neki provokator. U početku nisu bili u vezi s policijom, ali su se poslednjeg dana povezali s Gestapoom i Glavnjačom. Jedan od njih imao je u U. G. B. poznanika Švabu — Špartalja.

S tom dvojicom sam radio na pripremanju za dizanje radio stanice. Te pripreme su bile dovedene skoro do kraja. Jednom od njih predao sam materijal za paklenu

mašinu, dve bombe, revolver i 2.000 dinara. 26 jula zakazali smo u 11.30 sastanak, na kome smo imali definitivno da utvrdimo plan za dizanje stanice u noći između 26 i 27 jula. Ta dvojica su imala još jednog pomoćnika u samoj radio stanici, koji je bio pošten čovek.

Na tom sastanku jedan od ovih izdajnika bio je vrlo zbunjen. Trenutno, nismo mogli ništa da utvrdimo. On je odmah počeo da uzima inicijativu. Zakazao je sastanak u Bjankinijevoj ulici u 18 časova. Nisam pristao ni na ulicu ni na vreme — već na Triglavsku u 18.30. Obavestio sam drugove o ovome. Savetovali su da ne idem na sastanak, ali kako sam ovu akciju smatrao važnom, forsirao sam i pozvao tri druga da pođu sa mnom: Đuru Strugara, koji me je jednom srećo baš kad sam išao s tim tipom, Đaku-Davida Pajića, metalca, i Dragana Kostića, metalca. Sva su ova tri druga poginula smrću heroja u rukama Gestapoa i Glavnjače. Svi smo poneli oružje. Đuro je namereno zakasnio na sastanak pet minuta, jer je na uglu Južnog Bulevara i Prestolonaslednika Petra video »Maricu« sa osam agenata kako ide u pravcu Gospodara Vučića, očigledno u Bjankinijevu ulicu. Đura je otpratio »Maricu« i došao na sastanak. Prodiskutovali smo čitavu situaciju. Pošli smo oprezno na zakazani sastanak. Tamo izdajnika ni-

je bilo. Još više se sumnja pojačala. Mislio sam da je zabunom otišao u ulicu koju je predložio, pa smo se podelili da nam ne bi promakao. Na Južnom Bulevaru ga nismo sreli, pa smo se nas dvojica uputili direktno u Bjankinijevu. Upali smo brzo u jedno dvorište. Videli smo provokatora. Oštro i iznenadno sam mahnuo rukama. On se zbunio i brzo krenuo, tako da ga policajci nisu primetili. Bio je vrlo zbunjen. Pošao sam s njim preko poljane i tu nas je sreo jedan metalac. Pozvao me je u stranu i pitao:

— Šta ćeš s tim tipom? Trocki-zer je!

Vratio sam se natrag. Mislio sam, ipak, da se taj tip samo koleba, pa smo se dogovorili da se te noći izvrši akcija, a sastanak smo zakazali za sutra u 10 sati na uglu Južnog Bulevara i Derdapske.

Te večeri sam imao sastanak s tobom i Đurom kod bolnice na Dedinju. Tu je bio i Veljko Ilić.

II

Sutradan pred deset imao sam sastanak sa Lolom. Krenuo sam na sastanak. Ona tri druga nisam zatekao, jer sam inače zakasnio 3-4 minuta. Ušao sam u Đerdapsku ulicu. Na određenom mestu, na najtešnjem delu ulice, između kame-njara, pojavio se provokator sa Špartaljem, kulturbundovcem iz Glavnjače. Video sam kako je podigao ruku. U istom trenutku skočilo je osam gestapovaca sa svih strana na mene. Jedan prvo s leđa. Među njima su bila i tri kulturbundovca. Ostali su sa strahom prilazili, jer su znali da imam revolver i znali su kakav sam materijal predao onom tipu. Nastalo je rvanje. Video sam da hoće živog da me uhvate. Kada mi je ispaio revolver iza pojasa navalili su smelije, mlatnuli me revolverom po glavi tako da sam pao. Vukli su me u ulicu

Gospodara Vučića, gde im je bio jedan od automobila. Blokiral su sve susedne ulice gde su bila još tri auta. Jedna naša starica, kod koje smo se sastajali, vrisnula je, i tako dala znak drugovima. Bio sam krvav, prašnjav, iscepan. Tada sam mislio da će naići desetak naoružanih drugova i spasti me. To jest, zamišljao sam šta bih ja radio kad bih naišao na druga u ovakvoj situaciji. Posle mi sinu misao: »Kratk postupak, mučiće me i ubiće.« Mislio sam: »Još je rano. Tek je početak. Još nisam video mnogo od onoga što je dolazilo i za šta se radilo.«

Odveli su me u Gestapo, mislim, u zgradu Ministarstva pravde. Udari su me dva-tri puta. Prilikom pretresa našli su mi koncept proglasa CK s korekturama druga Tita, koncept proglasa MK koji sam pripremao, 9.000 dinara, beležnicu sa svačim, samo ničim za njih. Recimo: »400 čelika« (400 komada »Kako se kalio čelik«); »išijas« (reč je o nekom drugu robijašu koji je bolovao od išijasa); izdaci od preko 30.000 dinara i onu adresu u Lazarevcu u Zanatlijskoj ulici, koju sam tebi dao.

Oko mene se okupilo oko petnaestak gestapovaca. Videli su po proglašima s kim imaju posla. Smešta su s proglašom odjurili kod nekog šefa. Rastrčali su se. Odmah su me povalili i počeli da pendreče. Zverski, ali nestručno. Tražili su organizaciju oko ovog posla, ko je »Plavi Montenegro« — Đuro na koga sam naišao dok sam išao s onim provokatorom — partiske veze, adrese, »čelik« i »išijas«.

U toj tuči dočepao je pendrek neki nestručnjak i lupio me dvaput po temenu, onesvestio sam se.

III

Predveče sam se našao u bolnici. Došao sam k sebi. Kad sam video da sam u bolnici, tvrdo sam vero-

vao da ću biti spasen. Ni trunka nisam sumnjao u to. Verovao sam u snagu Partije. Stavio sam sebi u zadatak da simulirani nesvesticu dck se akcija ne pripremi. Najvažnija mi je bila stvar da javim drugovima da sam unutra. Zato sam jaukao, stenjao. Jedan bolničar mi je posle pričao da sam se stezao za srce i vikao: »Srbijo, majko, pobeđićemo!« i da je dodao: »Mora da je to bio neki dobar čovek.«

U bolnici su me ošišali i previli. Gestapovski doktor je na sve moguće načine hteo da pronade da li simulirani. Pekao me je po vratu, trzao mi ruku, nogu. Stvarno mi je mnogo pomogao lekar — Srbin. Rekao je Gestapovcu:

— FünfTage!¹

Partija je saznala da sam u bolnici preko jednog studenta. Ali, već u ponedeljak 28 jula, situacija se pogoršala. Gestapo je video da u Braće Nedića ne postoji nikakav Momčilo Perišić, opštinski činovnik, pod kojim sam imenom imao lažnu legitimaciju. Pojačana je straža oko mene, niko nije smeo da me vidi, da govori sa mnom. Bolničar je dolazio na moj krevet, sedao i govorio:

— Perišiću, šta je s tobom? Nisi u Gestapou, u odeljenju si. Reci šta je s tobom? Izubijali su te?

Srećom, postojao je sukob između Gestapoa i Glavnjače, jer su hitlerovci bili besni što me Glavnjača nije uhvatila u subotu, pa su stvar uzeli u svoje ruke. Zato Vujković i kompanija nisu dolazili ni defilovali kroz bolnicu. Inače bi me prepoznali.

U bolnici je bilo i naših drugova: Mitra Mitrović i drugarica doktorka Vrebalova. One su preduzele sve da se javi Partiji. Kad su čule u hodniku moju galamu, rekle su: »To je Leka.« Posle su dobavile moju kosu posle šišanja i tačno utvrdile da sam to ja.

¹ Pet dana.

Ja sam stalno simulirao nesvesticu. Hranili me čajem, a ja sam sve ispljuvavao.

IV

Nisam znao da će tog dana drugovi doći. Oko 10 sati začula se pucnjava. Odmah mi je bilo jasno. Po red mene su bila četiri čuvara i bolničar. Pripremio sam se. Na vratima se pojavilo pet udarnika s revolverima. Ja sam odmah skočio. Straži su naredili:

— Ruke u vis!

A meni:

— Ti si Leka? Hajde s nama!

Gestapovci su se zavukli pod krevet, a bolničar je povikao:

— Ja sam Žika Sanitet!

Mene su dvojica šćepala pod ruke, a dvojica su obezbeđivala otstupnicu u hodniku. Žandarmi su bih nabijeni u klozete i hodnike. Četiri druga udarnika su održavala red u dvorištu. Likvidirali su odmah jednog žandarmeriskog narednika, jer se mašio za revolver. Napeo sam svu snagu i preskočio preko zida, odnosno pao sam. Tu su likvidirana dva gestapovca, jer su pucala na nas. Pitao sam:

— Gde je auto?

— Nema ga! odgovorili su drugovi.

Naši drugovi, bilo ih je 38, blokirali su sve ulice, zaustavili saobraćaj, a svet se sam sklonio u kapije. Pitao sam:

— Ko su ovi ljudi?

— Beogradski partizani! odgovorili su drugovi.

Trčao sam kroz ulice u gaćama i košulji, skinuo zavoj. Na Bajlonovoj pijaci naleteli smo na nemački kamion pun vojnika, ali mirno su nas pustili. Taj kamion je tu slučajno stajao. Upali smo u jednu kuću sa dva izlaza; pokušao sam da obučem odelo i cipele, ali sve mi je bilo malo, sem pantalona. IJ-pali smo u drugi stan, tu sam oprao krv sa lica, obukao cipele, kaput i

stavio šešir, izbio u Kralja Petra ulicu, pogodio jedna špediterska kola za 100 dinara (rekao sam da sam pao s građevine), i preko Terazija, pored Gestapoa, s Rakićem, grafičarem, otišao u određeni stan. Tek kada smo tamo stigli, Rakić mi je kazao da je ranjen u ruku kraj zida, kada je on svalio onog gestapovca.

V

Oko bolnice je vladala potpuna pometenost punih 20 minuta. Mogao je pobeći ko god je hteo. Miladin (komandant Beogradskog bataljona Prve brigade) nalazio se takode u bolnici. On je iskoristio gužvu i u pidžami pobjegao. Obratio se prvoj kući gde je dobio odelo i još istog dana otišao u odred. Miladin je zvao Ljubu Živkovića da beži, ali je ovaj bio slab. Zvao je i Radovanovića, ali je i ovaj odbio.

Spašavanje su, po nalogu Starog, organizovali Đuro i Cana. Tačan plan i raspored bolnice dao je student Gruja Lazović. Šofer je bio prevario. Zato je i akcija bila odložena za sat i po. Drugovi su pitali organizatore šta da rade. Odgovor je bio:

— Akciju izvesti bez obzira što auta nema!«

★

Ovo mi je Marko ispričao na Pivi kraj Tare, 12 maja 1942.

Dodajem svoje uspomene o Markovom spasavanju. Bili smo Lola i ja kod X kad je došla vest da je Marko uhapšen. Naišao je Stari:

— Užas! To je prvi radnik iz Srbije koji se tako silno uzdigao. Moramo ga spasti po svaku cenu.

★

Od domaćina (Aćimovićevog prijatelja), kod koga sam se krio i koji je tog utornika uveče bio kod Aćimovića, saznao sam sledeće:

— Došlo je šest ljudi u bolnicu. Jedan je bio vezan u lance. Rekli su da su došli iz Gestapoa da nekog privedu. Žandarmu se učinilo sumnjivo. Oni su ga pogodili u slepoočnicu sa dva metka. Iz bolnice su spasli dvojicu. Onaj zdraviji bio je važniji. U bolnici su imali pomoćnike.

□

Mića Dimitrijević, novinar i špijun Uprave grada:

— Napad je bio neuspeo. Pet bandita je uhvaćeno.

Tri sata kasnije:

— Uhvaćeno je svih osam komunisti zajedno sa onim koji je pobjegao.

□

Od naših je bio ranjen u ruku Rakić, i u stomak obućar Božo Radojević, komandir čete u Prvom šumadiskom, Crnogorac iz okoline Mojkovca (Podbrišća), Đidin školski drug, koji je poginuo kod Pjanovca, na Romaniji, januara 1942. Svih 38 drugova se u redu povuklo!

Gestapo i Glavnjača nisu znali koga su uhvatili sve dok nije provokator Ratko provalio Marka i ostale drugove.

□

Ovo sam pisao u Liječevini. Rešio sam da svaki član našeg kolektiva ispriča svoj najburniji doživljaj u ovom ratu, kako bi o tome ostalo i pisanog traga.

KAKO JE ORGANIZOVANO SPASAVANJE DRUGA MARKA

Drugarica Cana Babović i pokojni Đura Strugar dobili su nalog od Partije da spasi druga Rankovića. Evo šta o tome kaže drugarica Babović:

»Imali smo zakazani sastanak 27 jula u jedanaest časova pre podne, na koji je trebalo da dođe i drug Marko. Druga Marka nije bilo. Uzbudili smo se jer smo znali da je on vrlo tačan, i već smo pomišljali da mu se nešto desilo. U jedan čas po podne saopštio nam je drug Laza Koliševski da su druga Marka uhvatili gestapovci. Odmah smo preduzeli mere da doznamo gde se nalazi, kao i pripreme za njegovo spašavanje.

U četiri sata po podne dobili smo naredbu od druga Tita da moramo po svaku cenu spasti druga Marka iz zatvora. Istovremeno stigla je jedna ceduljica od drugarice Mitre iz Vidinske bolnice u kojoj je stajalo da su druga Marka doneli u bolnicu onesvešćenog, zatim javlja u kojoj se sobi nalazi i da je najlakše izvršiti akciju za njegovo spašavanje između 8 i 9 izjutra, kada se straže smenjuju, a budnost gestapovaca oslabi.

Odlučili smo da akciju izvršimo odmah u ponedeljak, 28 jula, ali oružje nije moglo biti skupljeno za tako kratko vreme. Određeni su najbolji drugovi za ovu akciju, kao i za prikupljanje oružja. Drug Nenad Parenta dobio je od nas nalog da preko jednog lekara koji je radio u očnoj klinici (Vidinska bolnica) ispita tačno situaciju, napravi skicu zgrade, odnosno bolnice. Drug Parenta je dobio raspored straže i sve ostale stvari koje su bile potrebne da bi akcija uspela.

U ponedeljak po podne desila nam se nezgoda, koja je mogla da ometa ovu akciju. U stan u Šumatovačkoj ulici, u kome je trebalo

da prikupimo oružje, upali su gestapovci. U stanu sam bila samo ja: očekivala sam drugaricu Ljubinku Milosavljević i ostale. Uspela sam da dam znak, spuštajući zavesu na prozore, kako ne bi ušli drugovi koji su imali da donesu oružje. Drugarica Ljubinka je trebalo da pribavi dva revolvera i nekoliko bombi, koje smo imali u rezervi za izuzetne slučajeve. Oružje se nalazilo u našoj štampariji. Za vreme pretresa stana uspela sam da pobegnem. Omogućilo mi je to što su gestapovci u stanu kod gazdarice našli 80 zlatnika, oko kojih su se zamajali, tako da su izgubili onu budnost za zadatak zbog koga su došli.

Odmah sam pronašla Ljubinku i drugove i obavestila ih šta se dogodilo. Pripreme se nisu nikako prekidale. Oružja smo pripremili dovoljno, odredili smo za ovu akciju pet desetina. 29 jula u utorak akcija se morala izvršiti, jer inače bi bilo dockan. Mi smo odlučili da to bude u osam časova ujutru. U 8,15 Vukica Mitrović obavestila nas je da je šofer, koji je trebalo sa svojim automobilom da učestvuje, otkazao i da se akcija mora odložiti. Automobil nismo mogli da nađemo, a odluka je bila pala da akcija mora otpočeti.

Akcija je otpočela u osam i po. Četiri desetine su bile raspoređene oko bolnice, pet drugova je upalo u samu bolnicu, a jedna desetina bila je na ulazu, štiteći izlaz drugu Marku.

Akcija nam je uspela stoprocentno, zahvaljujući smelosti i snalaženju samog druga Marka, koji je odmah shvatio o čemu se radi.

U ovoj akciji ranjena su svega dva druga, jedan lakše, jedan teže, nad kojim je odmah izvršena operacija, tako da nismo imali ni jedan smrtni slučaj.«

KAKO JE IZGLEDALO IZ BOLNICE SPAS AV AN JE DRUGA MARKA

— Pucaču ako se koja makne!
— prozujalo nam je kroz uši, meni i drugarici sa mnom, a kad smo se okrenule, lice Radana Grujičića, agenta beogradske policije, cerilo se u nas. Stao je između nas sa revolverom u rukama, dugačkom crnom napravom, kakvu sam prvi put u životu videla. I, razume se, nijedna od nas nije se makla. Bio je to tek početak proganjanja komunista pod okupacijom, i nesvesno, ali mora da su u nama tinjale u tom trenutku iluzije da će to biti, istina, gore nego ranije, ali ne tako kako smo već prvih dana u policiji osetile. Na ulazu za četvrti sprat beogradske policije već smo se skoro oproštajno osmehnule jedna na drugu. Setile smo se razgovora sa drugovima napolju: da, ko sada uđe u zatvor, više iz njega neće izići! Ja sam se setila i Vlade Dedičera, koji me je sat ranije ispitivao kojim ću ulicama da idem; savetovao da idem sporednim, i (skoro sigurno) govorio da će me uhvatiti agenti.

Bilo je to 1 jula, osam dana posle početka rata protiv SSSR-a. To se dogodilo kod spomenika Vuka Karadžića, usred gomile ljudi koja je čekala tramvaj, kojim sam htela da se prebacim na Dorćol. Zapamtila sam jedno o tim ljudima: svi su okrenuli glave, a ipak su svi gledali u nas, tupo, blede — samo su se oči jedne devojke široko otvorile i razrogačile. Znala nas je sa Univerziteta, iz Ženskog pokreta.

Put do policije bio je dug, spor, prazan, ljudi nije bilo i meni je uspelo da spustim na trotoar Istoriju VKP(b), jedan proglas pisan Đidovom rukom i još neke sitnice. Bila je to skoro detinja radost, što će Đido i drugovi znati da sam to bacila, a opet i detinja radost što idem »čista« u policiju. Još jedna iluzija! Bilo je sasvim svejedno hoće li mi naći u tašni »Rat i mir« Tolstojev

ili Istoriju VKP(b). Išla sam u zatvor kao komunistkinja pod nemačkom okupacijom.

To mi je postalo jasno posle jednog sata, kad sam sedela u policijskoj prijavnici, u kojoj je činovnik preturao moje stvari i brižljivo ih beležio; niko od poznatih agenata nije se interesovao za nas; niko nas ništa nije pitao, mi smo već postale broj, trenutno manji, jer je dotad bilo uhapšeno malo naših. Tako je potrajalo i svih dvadeset dana, koliko smo bile u policiji. Samo su nas jednog dana pozvali sve. Jedna po jedna ulazile smo u kancelariju, gde su beležili pred nama opšte podatke, a kad bismo izišle kucali su čitave stranice. Čule smo odlomke iz kojih smo doznavale da smo najedared postale i vrlo važni partiski funkcioneri, i vrlo poznate ličnosti u javnom životu, i slično. To se beogradska policija ulagivala Nemcima, a mi smo znale da je to — put u logor. Prema nama su bili ravnodušni, ali su se silili nemačkom snagom. Kosmajac se hvalisao da već putuje za Moskvu, i posmatrao nas je kao — meso.

Taj tupi desetodnevni život prekidale su sitne radosti, koje smo pribavljale sebi. U sobi nas je bilo svaki put do petnaest, među sobom smo se skoro sve poznavale. Krale smo iz hodnika knjige koje su zaplenjivali kod nas, krile ih u rupe u zidu, čitale po čitav dan, slale poruke napolje i organizovale niz sitnih malih radosti. Začudo, sve nas je to radovalo, iako smo već sigurno računale na streljanje, i žudno smo gutale svaki red iz novina.

Jedanput — bilo je to u sumrak — videla sam sa prozora crnu figuru visoke žene, koja je ulicom od hotela »Mažestik« žurno išla s kraja na kraj, gledala u naše prozore, i ličila na uznemirenu lastu oko gnezda. Bila je to moja mama, i

svake večeri u određeni čas ja sam puštala ruke kroz rešetke da je pozdravim, mama me je i poznala po rukama, i sve smo imale suze u očima. To nam je bila svakodnevna radost. Mama nijednog dana nije izostala.

Iz dvorišta, sa šetnje, prebrojavale smo drugove na prozoru. Prvih dana sve smo izbrojali. Posle sedam dana, više se lica Slobodana Škerovića, Vula Antica i još nekih nisu pojavljivala. To je bilo prvo streljanje koje je objavljeno. Dan pre toga, Slobo i Vule brijali su se pred vratima naše ćelije. Pitale smo Vula:

— Zar je baš »prešno potrebno« da se briješ?

On se samo tiho nasmejao. Praveći, kao obično, šale, rekao je:

— Odavde ćemo svi izići sa nogama napred!

Uveče su ih prozivali u hodniku, mi smo treptale iza vrata, a sutradan su njihove sitnice iz džepova, zavijene u maramice, ostale na stolu u hodniku. Hranu spolja su zabranili, a njih više nije bilo na prozoru — više nas nisu bodrili!

Sve smo zaželele da nas već nekud pozovu. Sve je bilo tamno. Spolja su samo dopirale poneke vesti sa istočnog fronta — nemačka ofanziva je bila u jeku. Htele smo da vreme protiče brže, makar se približavalo i smrti. Smrti se nimalo nismo plašile. Ali smo život htele da spasemo i izvukle smo za bolnicu tri drugarice na najobičnije trikove i simuliranje. Kasnije smo doznale da su drugovi ogromne napore činili da nas izvuku u bolnicu, i u tome su dosta pomogli. Tada još nisu bila počela masovna streljanja, i od žena još nijedna nije bila streljana.

Već su prve partije otišle u logor na Banjici. Agent šterić mi je sa nasladom saopštio da je šef logora

— Vujković. I nas su jednog dana, 17 jula mislim, povelili u logor. Naravno, pre toga su nas slagali. Pozvali su nas šest: mene, Jelenu Matić, Stojkicu, Bobu Đorđević, Neven-

ku i jednu drugaricu iz Niša. Miloradović nam je rekao: »E, sad kući!« Prevara je trajala samo nekoliko sekundi. Automobil nas je odvezao na Banjicu, tamo nas je dočekao Vujković, mene, koja sam slučajno prva izišla iz auta, rečima:

— O, pa ti si opet tu!

Otada smo ga retko vidale. U sobi muškaraca bilo je preko stotinu. U našoj nas — šest. Bile smo u sušterenu. Jedanput dnevno, tačno u 12, dobijale smo ručak — uvek pasulj i pro ju. Hranu spolja nisu nam davali, ali su nam majke uspele već prvog dana da prebace, preko strážara, hrane i skoro svakog dana su to činile. Logor je bio razgrađen, šuma se zelenila, a kroz kapiju, kad bismo se popele na krevet, mogle smo mahnuti rukom našima koji su svaki dan »šetali« pored logora.

Zapovednik logora bio je Nemač

— narednik, Vujković je zavisio od njega. Mi smo odmah osetili među njima antagonizam, iskorišćavali smo ga — i mi i drugovi — za sitnice, ali više iz zabave i da bismo ga raspirili, nego što smo htele neku akciju. Mi, žene, prema tadašnjem, makar spoljnjem moralu, bile bismo spremne i za akciju, soba muškaraca bila je sastavljena od raznih ljudi, likvidatora, socijal-demokrata, oportunisti i, razume se, dobrih boraca. Stražari nisu u njih imali poverenja. Nama su činili sve. To su bili saobraćajci, koji su prošli neki brzi policijski kurs. Niko nas od njih nije maltretirao, a Nemač je hteo da nam se prikaže kao prijatelj: govorio je da takvog čoveka kao što je Vujković nema ni u Gestapou, da bi on nama dao sve i — slične laži. Cesto bi se napio i on i njegov posilni i, krišom jedan od drugog, prebacivali nam kroz prozor bombone, breskve, molili nas da uzmemo. Jedne noći, pijani vojnik Karlo, star čovek, seljak, šaputao nam je kroz prozor:

— Ne bojte se, mile devojke! Budite spokojne, odmorite se, jad-

ne male! — i prebacio meni pisamce od mame, na kome je stajalo samo »tvoja mama«, napisano njenom rukom.

Bilo im je jako čudno: intelektualke, profesorke, lepe, mlade devojke i — komunisti!

— Radnice — to razume! — govorio je glupi narednik i blesavo širio ruke.

U logoru sam provela deset dana. Niko me ništa nije upitao, samo je po koji put došla kakva nemačka »zdravstvena« komisija, zavirila u sobe, Vujković bi nas predstavljao i hvalio se dobrim uređenjem u logoru. A u sumrak, oko sedam časova, ceo logor je čekao... U to doba vodili su na streljanje. Već sutradan pošto smo stigle, došao je u sumrak kamion pun policajaca, a za njim kamion agenata: Kosmajac, Radan, Miloradović, Jeremić i svi ostali. Žandarmi su bili neobično svečano odeveni, s kalpacima na glavi. Sjurili bi se sa auta — to je bila stalna procesija — nosili lance u rukama, zveckali njima, — i svi smo čekali, svako veče, koga će...? Prvi put odveli su trojicu, drugi put Životu Jevtovića, sindikalistu iz Valjeva i još jednog druga. Oni su nam vedro mahali rukama, uvereni da idu na slobodu.

Nisu dolazili svako veče, ali su streljali svako veče, i to negde blizu Banjice. Čuli smo daleke pucnje. A posle toga — došli bi u logor da proslave streljanje, i pili, koji put po čitavu noć, u Vujkovićevoj sobi iznad nas. Jednog dana — u avgustu — kad sam ja već bila u bolnici, odveli su ih 50 i streljali u Skeli kod Obrenovca, tobože kao seljake iz tog sela. Tada je ubijen Joca Jovanović, Mićo Zečević i mnogi drugi, a Kosmajac je određivao ko će biti streljan. Kako je on to radio? Ulazio je u sobu, rekao da idu da peru pod i pokazivao prstom na onoga koji treba da pođe, odbrojajući pedeset. Docnije nisu ni brojali.

Ne bih to znala izraziti; kao da

te svake noć i streljaju! I nije uopšte strašno streljanje, ni smrt, nego to organizovano, rafinirano mučenje: kada ćeš doći na red i ko će doći na red? Mnogo se o tome razgovaralo, ali doista ni s kakvim strahom — o smrti su već i vicevi počeli nicati. Nju smo zvali:

»Mirisanje ljubičica odozdo«.

Već drugog dana u logoru počela sam da štrajkujem glađu. To niko u logoru nije smeo znati — samo drugarice u sobi. Trebalo je oslabiti, simulirati tešku bolest i — izvući se u bolnicu, odakle — šta?

— to ni same nismo jasno znale. Ali se nečemu nadalo! Logor je ličio na mrtvačnicu — više ni šumu nismo videle, svaki dan peo se zid za desetinu santimetara — to je Vujković »pravio Sing-Sing« kako nam je sam rekao. Bilo nam je žao šume, sve su zatvarali, živi smo zakopani. Kroz rupicu na kapiji nismo više mogle videti naše. Daleko, tamo u jednom voćnjaku nazrela bih mamu, ali ona mene više nije mogla videti.

Štrajk je daleko lakši bio od osećanja — da ću ja otići u bolnicu, a drugarice ostati u logoru. Noć, kad smo odlučile da ja štrajkujem, bila je teža od onih predvečerja kad su odvodili drugove na streljanje. Danas mi je držanje Jelene Matić tek jasno — »boljševički« je predlagala da to budem ja koju treba izvući, ali je oko toga stvarala tešku i mutnu atmosferu, a sa stražarima niko nije smeo imati veze sem nje, koja je bila »najokretni ja«. To je bila već priprema njenog podlog izdajstva.

— Neće ti uspeti to što si namislila! — iskezio se jednog dana kroz rešetke Vujković na mene, kad sam bolesna ležala na krevetu, a drugarice prale podove na spratu.

Pa ipak nam je uspelo.

Štrajkovala sam deset dana, padala u »nesvest« triput. — Pred drugovima lekarima, koje su pozvali da me pregledaju, lako je bilo pretvarati se. Pila sam samo vodu, pa i to malo, spavala sam mnogo i bila sko-

ro sasvim ogluvela od gladi. Bila sam već stvarno bolesna. Lekari su se smenjivali, izgleda nije bilo za bolnicu. Nemač je rekao:

— Ona je na špicu, i neće da je puste u bolnicu. Recite joj da je svejedno gde će umreti!

A jedno veče sam se ipak obrela u bolnici, 26 ili 27 jula, ispraćena od mnogo očiju iz suterena, sa mnogo saveta koju bolest da izaberem, sa pretnjom Vujkovića da ću tamo ostati samo dva-tri dana. Bolest se sama nametnula. Drugarice, koje sam našla u bolnici, nisu znale šta da posavetuju. Najzad sam »dobila diabetis«, jer sam ujutru stvarno pala u nesvest, na pregledu je bilo mnogo šećera i — mesec dana »bolovanja« bilo je sigurno. Dijagnoza: diabetis u poslednjem stadijumu! To me je stalo čitavih mesec dana gladi, jer je valjalo održati slab izgled. Vujković je od drugova napolju, preko advokata Miše Levi ja, Jevrejina, dobio 10.000 dinara za bolnicu. To je bilo malo za mesec dana, a za to bi se vreme, valjda, i udesilo bekstvo. Svaki dan mi je pretila opasnost od otpuštanja. Bila je to neprekidna borba da se održim tu, što duže, još dva dana, još dva, još dva — organizovaćemo bekstvo. Jedanput smo stavile u mokraču glikozu, veštački šećer, a lekar je došao i rekao: »Nema šećera!« Značilo je: povratak u logor, jer se više nije interesovao mojom bolešću — a šećera je bilo, mi smo stavili i više nego što je trebalo! Jednog jutra, u šest i po, napisali su mi otpusnicu. Znači: streljanje! Dobila sam težak »nervni« napad, na noge nisam mogla stati. »Anglofil«, kako smo zvali neke zatvorenike, zgledali su se na takav kukavičluk »jedne komunistkinje«, a ja sam kroz tri dana pobegla. Bio je to mesec dana uporne borbe za slobodu, za život, za borbu, sa jadnim sredstvima, gladu, nesvesnicama, obmanjivanjima, a na drugoj strani upornim radom na organizovanju bekstva.

U nedelju, mislim da je bio dvadeset sedmi jul, doveli su Nemci - gestapovci nepoznatog čoveka u zatvoreničku bolnicu u Vidinskoj ulici. Vikali su uzrujano hodnikom, lupali čizmama, izdali neka naređenja lekaru i otišli. Kad dođu Nemci, ili policajci u bolnicu, obično se svi zatvorenici povuku i čekaju da oni odu pa da produže svoj započeti razgovor s drugom, gledanje kroz prozor i slične male zabave. Ovog puta je zavlada i neka jeziva i mučna tišina. Oni koji dolaze u bolnicu obično su rado dočekivani od drugova, u bolnici je ipak lakše nego u logoru; vidiš se kroz prozor i sa nekim drugom, progovoriš reč-dve sa sestrom, napišeš čak i ceduljicu. Ali ovaj drug u hodniku ječao je, neprekidno i teško. To mora biti dobar i hrabar drug, koji im se otimao, ili je slučajno uhvaćen u nekoj diverziji i sada ječi teško ranjen, mislili smo. Ničije ime nijedna od nas nije htela da pomene. Ječanje je nagoveštavalo sve određeniju boju glasa nekog meni poznatog druga. Treba odmah doznati ko je, više nismo mogle izdržati u tom čekanju.

Otišlo je nekoliko drugarica napolje i sve su samo ponavljale da drug leži zaklopijenih očiju, u nesvesti, sav crn od udaraca. Niko ga nije poznao.

Izmišljale smo razne načine kako bismo doznale ko je taj drug. Julija Majić vratila se iz hodnika i uzbuđeno saopštila da joj se čini — jedanput ga je videla sa njegovom drugaricom — da je to drug Ranković. Zar?

Setila sam se da ga jedan od zatvorenika mora znati iz sindikata. Poručili smo mu da prođe i da ga vidi. Da li su mu preneli poruku, ili se sam uplašio da kaže da poznaje druga Marka? Ne znam. Dobili smo odgovor: »Ne, to nije Ranković, ja njega vrlo dobro znam!« A mi smo s teškom mukom i poslali poruku, jer je već odmah bilo očevidno da ni Nemci ne znaju njegovo pravo

ime. Više njegovog kreveta okačili su listu sa nekim stranim imenom iza koga je stajao znak pitanja. Drugarica je ukrala malo kose koju su posle šišanja bacili u ugao. Kosa je bila crna, a ja sam se dosećala da su u njega plave oči, a nikako nisam mogla da se dosetim kakva mu je kosa. Najzad, posle podne, preneli su i mene u drugu sobu, hodnikom, pored klupe na kojoj je ležao drug Marko. Soba, u koju su nas drugarice preveli, bila je vrlo daleko, iza vikernice i, kako s kreveta nisam ustajala, nisam više ni videla druga Marka.

U bolnici je vladalo veliko uzbuđenje: ko je taj čovek nad čijom glavom stoji nemačko prezime, a koga su Nemci pretukli i naredili da im se hitno javi čim zatvorenik dođe svesti? Drugarice su izlazile u hodnik često, svaki čas, neće li drug Marko otvoriti oči i nešto reći. Vikale su glasno moje ime kako bi on čuo da tu ima poznanika. Drug Marko je otvorio oči i šapnuo: »Šam sam pao! Javite drugovima za bekstvo!« Potom su ga preneli u lekarevu sobu. On je opet bio u »dubokoj nesvestici« i samo je, kad bi između poluzatvorenih kapaka video naše drugarice na šetnji, kroz prozor, podigao malo stisnutu pesnicu. Za ta dva dana, od nedelje u podne do utomika izjutra, mi smo razvile svim sredstvima »akciju« da javimo napolje njegovu poruku. Trebalo je požuriti, jer je nemoguće da tako dugo simulira besvesno stanje. Trebalo je ne odati da ga znamo, a ipak ubediti stražare da to ne može biti ustaša, čim su ga gestapovci pretukli, jer ustaše rade s Nemcima. A stražari su bili Srbi, mnogi iz Like, kojima su ustaše pobile rođake. Trebalo je čuditi se zajedno s lekarom — ko li je to, pokazivati se ravnodušnim, a svaki čas pripitivati da li je dolazila naša policija? Znali smo čim ona stigne da će ga poznati.

Mislili smo istog dana uspeti da obavestimo drugove. Da li su

dobili baš pismo, koje je iznela moja majka u pundi i dala Olgi Alkalaj, ili pismo koje je Vera Lazović poslala po svome bratu Graji, ili neku dragu ceduljicu od mnogobrojnih koje smo poslale napolje, ne znam, ali smo uspele odmah da obavestimo, i čak da predložimo da je najbolje oslobodenje izvesti izjutra u devet časova, kada je tu samo »devet pušaka«, kako se jedna vojnički izrazila. Napomenule smo i da je naša soba vrlo daleko, da nas je mnogo, i da smatramo da naše bekstvo, koje su od ranije pripremali, ne treba vezivati sa ovom akcijom.

Da li će drugovi stići pre nego što stražari iz bolnice odvedu draga Marka? Da će drugovi doći to smo sigurno znale, utoliko pre što su pitali za položaj sobe i koliko ima do nje. U utorak izjutra bilo je i krajnje vreme da dođu. Od ranog jutra mi smo slale izvidničare u hodnik i čitavo jutro pričale o tome kako će izgledati bolnica posle bekstva, kako će se iznenaditi, kako će biti posramljeni Nemci i srpski policajci, a kako ćemo se mi svemu čuditi, i bojale se da po našoj pobeđonoj radosti na licu ne otkrijemo i naše učešće u akciji. Skoro nam je bilo žao što još nećemo moći, nećemo hteti, razume se, da im kažemo ko je to bio i da se pohvalimo kako smo se i mi trudile da pomognemo u akciji.

Sve što smo mi čule od tog događaja bilo je nekoliko revolverskih pucnjeva. Nekoliko trenutaka posle ušla je razrogačenih očiju Vera Vrebalov, koja je bila u hodniku, i prošaptala: »Došli su drugovi!« Brzo smo legle u krevet i dobro se pokrile. Svima su nam samo glave virile ispod pokrivača. Htele smo da izgledamo obično, nezainteresovano, i čak da se napravimo preplašene.

Prvi je uleteo Žika bolničar, mali, debeljuškast čovek iz Kragujevca, velikih crnih brkova:

— Ukradoše onoga — povikao je

još s vrata. — Udoše njih desetak sa revolverima, ja odmah digoh ruke — i Žika podiže svoje kratke ruke u vis — i povikah: »Ja sam sanitet!«

Čak nam je zaboravio i reći da su drugovi ubili narednika - vodnika. Sav srećan što je ostao u životu, odmah je zaključio:

— Dobri neki mladići, odmah videše da ja ništa nisam kriv!

A potom su se redali stražari i svaki dodavao poneki detalj o toj junačkoj, samopregornoj akciji. Nisu mogli dovoljno da se, čak oni, nadive takvoj preciznosti, neustrašivosti i veštini. Složila se ovakva priča:

Drugovi su ušli, njih desetak, kroz razgrađeno dvorište, jer je jedna kuća do same bolnice bila razrušena prilikom bombardovanj a. Gurali su jednog ispred sebe, tako da su svi, i bolničari i zatvorenici koji su tada bili na šetnji, pomislili da agenti dovode zatvorenika. Došli su do ulaza u zgradu, na ulazu je stajao narednik - vodnik i upitao ih: »Šta hoćete?« Tada su izvadili revolvere i — te pucnje smo čule — jedan je pucao u narednika i ovaj je pao na mestu mrtav. Za tren oka ušli su u sobu u kojoj je ležao drug Marko. Neki su ušli, a neki su sa uperenim revolverima išli kroz hodnik i sobe. Jedan je povikao drugu Marku: »Diži se!« Onda mu se drug nisko — nisko nagnuo i šapnuo nešto na uvo, sigurno pseudonim. A »onaj« je skočio — pričao je Žika »Sanitet« — kao da mu nikad ništa nije bilo i onako u rublju pošao sa njima. Za to vreme ostali su ušli u stražarske sobe, neki stražari su spavali, a neki, čim su čuli pucanj, skrili su se pod neko stepenište. Drugovi su revolverima napravili kordon kroz grupu zatvorenika, koja je nezvereno stajala u dvorištu i, izlazeći na ulicu, pucali su u nemačkog vojnika i ranili ga.

— Svi su imali po dva revolvera, pričali su stražari, i to one velike, »na kolut«. I sve mladi ljudi,

oko dvadeset godina. Kao na filmu. A nama ništa nisu hteli. Hrabri momci, — divili su se bez ustezanja stražari, koji su i sami sebi sada jadno izgledali.

— To su mogli biti samo komunisti. Samo su oni u stanju da naprave tako nešto usred bela dana u varoši. Onaj nije ustaša. To je neki veliki komunista, — govorili su stražari, koji su se svi bili okupili u našoj sobi, zaboravljajući da će sada doći policija, zaboravljajući na mrtvog narednika, zadivljeni takvim neobičnim događajem i velikim junaštvom. Niko od njih nije mogao nijedne reči pogrdne da kaže. Oni su se, hitrinom i srčanošću naših drugova, najedared i sami pretvorili u gledaoce koji se dive dobro izvedenoj akciji. Potpuno zbunjeni takvom brzinom, bili su zaboravili na svoju odgovornost.

U nedelju su bili doveli i druga Miladina Ivanovića u bolnicu, pošto ga je policajac, koji ga je jurio ulicom, bio ranio. Mi ga tada nismo poznavali. A stražari su pričali:

— A onaj učitelj čim je video, pojurio i on za njima, obukao mantil dr Živkovića pa trči za njima i viče: »čekajte me, čekajte, i ja sam komunista!« I pobeže i on.

Tek posle pola sata pojavili su se agenti Kosmajac, Radan Grujičić i drugi, i Nemci — to sam dobro zapamtila — sa po dve mašinke preko ramena. Uleteli su u našu sobu, a mi smo »preplašeno« virile ispod pokrivača, i naredili nam da se dižemo, jer su »onoga« odveli. Ni oni nisu znali ime. Sve dok smo mi bile u bolnici, ime nisu doznali.

Blokirali su sve ulice okolo, pravili pretres po obližnjim kućama, postavili mitraljeze. Naravno, ništa nije uspelo. Sutradan su novine donele posmrtni govor Dragog Jovanovića održan na sahrani narednika, koga su proglašavali nacionalnim junakom i žrtvom koja je pala za svoj narod. Čak je i stražarima bilo neprijatno i nekako ih je bilo stid od tih gluposti, jer su svi bili

očevici te lepe, i plemenite, i savršeno sprovedene akcije — oslobodilne druga iz policijskih i okupatorskih ruku.

U bolnici je dugo ostala priča o nekom nepoznatom čoveku koga su Nemci dovukli u bolnicu, kome ruku nije znao imena, za koga niko spolja nije ni krišom stražara upitao, koga niko ni u bolnici od zatvorenika nije znao, a za koga je posle

dva dana došla desetina mladih ljudi usred bela dana, s revolverima u rukama, i izbavila ga... »To su mogli biti samo komunisti«, uvek bi ponovili stražari, »samo su oni u stanju da uhvate tajne veze, samo su oni takvi junaci, samo oni tako vole druga«. Od tada su svi stražari još više počeli zazirati od te čudne moći Partije...

Mitra MITROVIC

BEKSTVO MARIJANA I DRUGOVA IZ MITROVICE

Ovo nam je Marijan Stilinović ispričao 22 maja 1942 u Nedajnu, posle debele jagnjetine:

»Čim je otpočeo rat, 6 aprila, počeli smo da se spremamo za bekstvo. Iz »mladićske« zgrade, koja je bila namenjena za političke krivce, bili smo prebačeni u zgradu kriminalaca. To nam je bio težak udarac, jer smo iz prve zgrade imali već prilično gotov kanal za bekstvo. U »mladićsku« zgradu bili su dovedeni srpski sveštenici i njihove porodice iz Srema. Nas 32 smestili su u jednu veliku sobu koja je ranije, pre rata, služila kao škola za kriminalce. Uz sobu bio je jedan hodnik. U podu hodnika, ispod naše sobe, bio je jedan šaht koji je vodio u jedan odvodni kanal. Kad smo pregledali taj kanal otkrili smo jednu rupu u zidu kanala, koja je vodila u praznu prostoriju ispod naše sobe. Mi smo se provukli kroz tu rupu u prostoriju ispod naše sobe i otpočeli kopanje u pravcu zida oko tamnice. Ukupno smo imali da iskopamo kanal 15 metara dugačak.

Otpočeli smo posao. Kopali smo tupim robijaškim noževima, u ših-tama po trojica. Jedan je kopao, drugi je trpao zemlju u lavor, a treći je vukao lavor na konopcu iz kanala i stavljao zemlju pod patos naše sobe. Posao je bio užasno naporan. Smenjivali smo se svaka dva-tri sata. Malo je vazduha bilo. Prljav posao: kopali smo u ga-

ćama i košuljama, posle se svlačili i odlazili nazad u sobu goli. Imali smo muke s pranjem. Radili smo i noću od 9 uveče do 5 izjutra.

Kad smo već iskopali polovinu kanala, naišla je voda i poplavila nam čitav kanal. Nismo mogli dalje. Ceo dotadašnji posao bio je uzaludan. Izmenili smo plan. S drugovima napolju¹ dogovorismo se da oni dodu s lestvama i da nas dočekaju s druge strane zida koji opasuje tamnicu, a mi bismo savladali stražara u dvorištu i pomoću mornarskih lestvi prebacili bismo se preko zida. Ugovorili smo i vreme. Sve smo ispitali, odredili osam drugova da savladaju stražara, napravili rezervni ključ. U noći ugovorenog dana drugovi su izišli napolje, ali nam spolja nije dat znak. Kao za pakost, stražar je bio nov, nije šetao, već je stajao daleko od ugla i blenuo u jednu tačku. Vreme je prolazilo. Iz daljine se začuo glas nastojnika koji obilazi straže. Drugovi koji su bili napolju, u dvorištu, jurnuli su u sobu i zaključali vrata, a mi — svi obučeni i spremni — legli smo u krevete. Da je nadzornik otvorio vrata i podigao ćebad, sve bi nas zatekao obučene.

Na našu veliku radost, posle ovog neuspelog spasavanja, opala je voda pod našom sobom i mi smo

¹ NaSa veza spolja bila je preko Milana Negovanovića, šusterskog majstora u zatvoru.

mogli da produžimo kopanje kanala. Naišli smo na novu prepreku. Bili smo već blizu cilja, kad nam se isprečio zid jednog starog, zatrpanog odvodnog kanala. Zid je bio od cementa i nismo ga mogli probiti našim noževima, nego smo morali produžiti sa kopanjem ispod zidova tog starog kanala. Posao je išao teško. Drugovi su padali u nesvest, jer u prostoru gde smo kopali nije bilo vazduha. Najgore nam je bilo što nismo imali baterija, pa smo radili u mraku. Situacija je bila sve ozbiljnija. Iz Beograda je došao jedan oficir — gestapovac — i tražio da sve nas, komuniste - robijaše prebace u Beograd. Na sreću, stvar je zapela, jer je to prebacivanje moralo ići preko ustaške vlade u Zagrebu.

Posle tri nedelje kopanja najzad dodosmo do kraja. Kanal je bio uzan, nizak, išlo se četvoroonoške.

Konačno, u 12 sati noću, 22 augusta, dva meseca pošto je Hitler napao Sovjetski Savez, sve je bilo spremno. Ostavili smo da se u poslednji čas prokopa sloj šljake ispod druma, kojim idu pešaci i kola kraj zavoda. To je bio najteži posao. Prvi je kopao Ivan Maček. Tvrdi da šljaka jedva se razbijala. Bio je cm kao crnac. Najzad, u 12 i po noću probili smo. Silna svetlost od velike električne sijalice zasenula je oči svima koji su izlazili iz rupe. Srećom, tu je bila jedna živica iza koje smo se jedan za drugim četvoroonoške provlačili, tako da nas stražar iz susednog voćnjaka nije video. Napolju nas je dočekalo 5 drugova. Među njima bio je i Boško, zvani Pinki, jedan od organizatora bekstva spolja. Drugovi su imali jedan puškomitraljez koji nije dejstvovao (kao što se to docnije utvrdilo), nekoliko revolvera, pušaka i bombi. Uputili smo se ka selu Radincima. Na prve obronke Fruške Gore stigli smo u zoru. Ustaše su primetile naše bekstvo tek u 6 izjutra. Mobilisali su sve živo i počeli da nas gone. Usled kiše, koja je noć pre na-

šeg bekstva padala, poznavao nam se trag koji je vodio sve do Radinaca. Kod Radinaca smo skrenuli u jednu izgaženu livadu da nam se trag zametne. U podnožju Fruške Gore zatekli smo još drugova. Naša partizanska četica imala je u početku 32 robijaša i 12 drugova i drugarica spolja. Posle je došlo još drugova i tada je formiran prvi fruškogorski partizanski odred.

Ustaše su vrlo slabo organizovale poturu. Išli su uglavnom po kosama i pretresali neke šume. Jednom su ustaše prošle na 6—700 metara od nas i pevale »Malena je Dalmacija«. Imali smo tri sukoba sa ustašama. U jednom je teško ranjen jedan ustaški narednik. Druga dva bila su beznačajna. Ustaše su mislile da je to neka seoska partizanska grupica. Verovali su da smo mi već davno preko Save u Srbiji.

U Fruškoj Gori bili smo tri nedelje. Onda smo jednog dana krenuli preko Save u Srbiju.² Išli smo noću. Odjednom, usred gustog mraka, naleteo je avion i jakim reflektorom počeo da osvetljava teren. Tek kasnije razumeli smo u čemu je stvar. To je bio patrolni avion koji je svake noći išao prugom Beograd — Zagreb i reflektorom gledao da li naši ne kvare prugu. Jutro nas je zateklo nedaleko od Save, pa smo dan proveli u kukuruzima jednog druga. Seljaci-drugovi doneli su nam hrane.

Najzad, 17 septembra 1941, prebacismo se u Srbiju. Pre nego što smo se prebacili preko Save naišli smo na ustašku stražu sa mitraljezom, ali se oni poplašiše od našeg broja pa nisu smeli da otvore vatru. Prebacivanje preko Save organizovao je pokojni Nebojša Maletić, advokat iz Sremske Mitrovice, s pokojnim Mikom Jarcem.

Tako umakosmo iz Mitrovice i dodosmo na slobodnu teritoriju — u Srbiju.

² Nama u Frušku Goru dolazio je kurir iz Srbije i tako smo se dogovorili o prelazu u Srbiju.

NAPORI PARTIZANA DA SE OSTVARI JEDINSTVO SRPSKOG NARODA

Partizani su u borbi protiv okupatora pozivali sve rodoljubive snage srpskog naroda, pozivali su i četnike da se pridruže narodnooslobodilačkoj borbi.

S pukovnikom Dražom Mihailovičem vodili su se dugi pregovori. Početkom oktobra Vrhovni štab narodnooslobodilačkih odreda ponovo je tražio da se održi sastanak kako bi se ostvarila puna saradnja. Međutim, pukovnik Mihailovič je odugovlačio i na kraju uopšte odbio da sam, lično, pregovara s vodstvom partizana, nego se samo saglasio da pošalje za pregovore delegaciju. Vrhovni štab partizana, iako je smatrao da je potrebno da sam pukovnik Mihailovič dode na pregovore i svojim autoritetom učvrsti taj sporazum, — odredio je ipak svoju delegaciju za te pregovore.

Kao osnovu za te pregovore Vrhovni štab partizana poslao je Draži Mihailoviću sledeći dokumenat. Objavljujemo to pismo. O njegovoj sadržini, o stavu partizana, o Draži Mihailoviću — neka sudi sam narod.

KOMANDANTU VOJNO-CETNICKIH
ODREDA PUKOVNIKU
g. DRAŽI MIHAILOVIČU

20 oktobra 1941

Obavešteni smo od vašeg predstavnika kapetana g. Mitića da je nažalost vama nemoguće da dođete na definitivne pregovore već da šaljete svoje opunomoćenike za rešenje svih problema koje treba rešiti između vas i nas. Po našem mišljenju neće ni ti pregovori dati ono što smo i mi i vi očekivali, ali uprkos tome mi šaljemo naše predstavnike da bi se barem rešila neka najgorućija pitanja, a naročito ona koja zaoštravaju naše međusobne odnose. Vi tražite da vam pošaljemo naše predloge, odnosno formulišemo naš stav po pojedinim pitanji-

ma. Mi vam te predloge šaljemo samo u najkрупnijim crtama, ali naglašavamo da svako to pitanje zahteva temeljno pretresanje i zajedničke izmene misli pri donošenju odluke.

Naši predlozi se sastoje u sledećem:

1) Zajedničke vojne operacije protiv neprijatelja kako Nemaca tako i Nedićeve grupe. U tu svrhu smatramo potrebnim stvaranje jednog zajedničkog operativnog štaba.

2) Zajednička oprema i ishrana naših i vaših boraca, što bi se vršilo preko zajedničkog operativnog štaba koji bi u tu svrhu odredio naročita lica ili stvorio neku vrstu intendanture.

3) Zajednička raspodela plena i to prema potrebama fronta, držeći se principa: sve za front, sve za pobedu.

4) Zajednička komanda mesta, odnosno dve komande, vaša i naša, koje bi najtešnje međusobno saradivale — primer čačak.

5) Stvaranje zajedničkih permanentnih komisija pri komandama mesta i centralne komisije pri zajedničkom operativnom štabu, koja bi rešavala sva sporna pitanja najhitnijim postupkom.

6) Organizacija privremene vlasti koja bi preuzela na sebe svu brigu oko ishrane stanovništva, organizacije privrede, pribiranja sredstava za vođenje rata, organizacija organa za održavanje reda i bezbednosti itd. Po našem mišljenju apsolutno bi bilo pogrešno da u sadašnjoj narodnooslobodilačkoj borbi takva vlast bude sresko načelstvo,

stare opštinske uprave, žandarmerija itd. Da bismo okupili čitav narod za vođenje ove teške borbe protiv okupatora, potrebno je da stvorimo takve organe koji će u ovoj situaciji najbolje odgovoriti, koji će biti najbliži narodu i moći na sebe uzeti svu odgovornost u ime toga naroda. Bivši žandarmerijski i sreski aparat kao i opštinska tela ne mogu se smatrati danas kao celishodni »jer se u taj aparat uvuklo mnogo neprijateljskih elemenata«, jer je taj aparat bio dosada u službi okupatora na koga još uvek neprijatelj ima uticaja preko svojih agenata. Osim toga, taj aparat koji ne uživa neko naročito poverenje naroda, nije pogodan u ovim sudbunosnim danima. Mi smatramo da su narodnooslobodilački odbori, koje narod sam postavlja, u sadašnje vreme najpogodniji organi na koje bismo se mogli osloniti. Ti narodnooslobodilački odbori treba da budu birani dobrovoljno bez razlike na politička uverenja. A tamo gde je biranje tehnički nemoguće izvršiti, da budu naimenovani od predstavnika svih političkih grupa koje stoje na stanovištu narodnooslobodilačke borbe. Osim lokalnih narodnooslobodilačkih odbora, stojimo na stanovištu da se stvori jedan Centralni narodnooslobodilački odbor za čitavu oslobođenu teritoriju. Za održanje reda i bezbednosti umesto žandarma da se formira po selima i varošima narodna straža.

7) Po pitanju prisilne mobilizacije mi smo načelno protiv nje. Mobilizacija treba da bude dobrovoljna, putem ubeđivanja i da se pusti svakom na volju da stupi ili u četnike ili u partizanske odrede. Prisilna mobilizacija bi se mogla izvršiti samo u lokalnim razmerama u pojedinim konkretnim slučajevima velike opasnosti neprijateljskog prodiranja, a za to bi trebalo da se da odobrenje zajedničkog operativnog štaba. Skupljanje dobrovoljaca putem dobrovoljne mobilizacije ima

tu prednost što su jedinice sastavljene od takvih boraca kvalitativno mnogo bolje nego one koje su sastavljene od prisilno mobilisanih. Mi nemamo ni oružja ni ratne spremljene u takvoj količini da bismo mogli reskirati da damo oružje u ruke raznih nesigurnih elemenata.

8) Mi stojimo na stanovištu da se svi odredi, komande i štabovi, kako naši partizanski, tako i vaši četnički, imaju bezuslovno pokoravati svojim vrhovnim komandama. Ne može biti ni reči o tome da se može dozvoliti i nižim komandama da vrše na svoju ruku samovoljne aktove, bilo uperene protiv jedne ili druge savezničke snage ili u pogledu vojno - strateških i taktičkih pitanja. Od momenta kada je jedna ili druga Vrhovna komanda obavještena o jednom od takvih samovoljnih slučajeva pada sva odgovornost na nju i ona je dužna preduzeti najhitnije mere za likvidaciju takvih slučajeva.

9) Mi smatramo da je bezuslovno potrebno, radi onemogućavanja razmirica i sukoba u sedištima vaše i naše Vrhovne komande, da i vaša komanda ima jednu varoš u svojim rukama i svoju mesnu komandu, a sa jedne i druge strane treba da budu samo pretstavnici vašeg ili našeg štaba.

10) Radi uspešne borbe protiv glavnog neprijatelja nemačkog okupatora, smatramo potrebnim da se vodi nemilosrdna borba protiv raznih petokolonaša i špijuna koji u našoj pozadini smetaju narodnooslobodilačkoj borbi. Slažemo se da se stvori zajednički vojni sud koji će voditi istragu i donositi presude protiv takvih neprijatelja naroda. Špijuni i petokolonaši koji se na licu mesta uhvate na delu treba da budu i na licu mesta kažnjeni od one komande na čijem se to području dogodilo. Za opravdanost takvog postupka odgovorna je komanda ili

komandir koji su to izvršili. Svaka lična osveta ili lična netrpeljivost u takvim slučajevima treba da bude najstrožije kažnjena.

11) Protiv raznih neprijateljskih četničkih grupa koje u pozadini onemogućavaju narodnooslobodilačku borbu treba voditi zajedničku akciju radi njihove likvidacije ili da to izvrši jedna ili druga strana sama.

12) Smatramo nemogućim takvu pojavu da razni petokolonaši i špijuni dobijaju legitimacije, bilo četničke ili partizanske i da onda pod imenom jedne ili druge strane vrše svoj razorni protunarodni rad. Takve elemente treba čistiti iz svojih redova i predavati vojnom sudu. Sumnjivi elementi, bilo da nose partizansku ili četničku legitimaciju, moraju biti odmah uhapšeni i onda po mešovitoj komisiji ispitani.

Eto, to su predlozi i zahtevi, i to samo u glavnom, o kojima treba doneti konačno rešenje. Ima još mnogo raznih stvari, koje mi nismo ovde obuhvatili jer smatramo da to mogu delegati sami rešiti.

Gospodine pukovniče, smatramo odviše ozbiljnom današnju situaciju i odgovornost koja pred narodom pada na sve nas, a da bismo se mi kačili za razne sitnice i na taj način onemogućili našu saradnju i korektne odnose. Uveren sam da ćete vi svojim autoritetom učiniti sve da do sporazuma dođe i da zbijemo naše snage u jednu jedinstvenu celinu za postignuće našeg najvećeg cilja, koji se ovog momenta stavlja pred nas, a to je: osloboditi otadžbinu od mrskog okupatora i njegovih slugu.

S odličnim poštovanjem
za Vrhovni štab narodnooslobodilačkih
partizanskih odreda

Tito

Na pregovorima u Braćima, 26 oktobra, pretstavnici Draže Mihailovića odbili su tačke 1, 2, 6 i 7, — to jest, odbili su baš najvažnije tačke, one tačke koje bi obezbedile jedinstvo naroda u velikoj oslobodilačkoj borbi. U stvari sporazum od strane Draže Mihailovića bio je već onda razbijen.

(«Borba» br. 11 od 11 novembra 1941)

OKTOBAR 1941 U KRAGUJEVCU

Jednog jutra meseca septembra osvanule su plakate po kragujevačkim ulicama da će okupator za svakog ubijenog Nemca streljati 100 Srba. Jeza nas je hvatala. Srećom, dani su prolazili, a mi nismo čuli da je i jedan Nemač poginuo.

Tako je došao i 20 oktobar. Pošla sam u školu na prvi čas — dakle pre 8. Izišla sam iz dvorišta i videla da se kod parka nalaze Nemci s kalpacima i mitraljezima, a da drugi s puškomitraljezima ulaze u kuće. Pođem brzo školi koja je bila u istoj ulici, nedaleko od kuće.

Vreme je da čas počne. Odlazi nas devet u odeljenja, a u nastavničkoj kancelariji ostaje 14 kolega sa upraviteljem. Ovi su došli rano jer je krajskomandant naredio da svi moramo biti u školi u 8 časova, imali prvi čas ili ne. Takođe je naredio da se dostavi odmah spisak svih đaka koji ne dolaze na časove, tako da je tih dana bila puna škola đaka, jer su se bojali izostanaka. Izvirujem na vrata. Nemci dolaze. Učionica je pod stepeništem. Čuje se bat teških hitlerovskih čizama, koji odjekuje u mozgu kao glas

smrti, iako još o strahotama koje će se dogoditi i ne sanjamo.

Dolazi mi služitelj u razred, i kaže: »Jedan Nemač drži nastavnicima govor«. Napuštam razred i odlazim u zbornicu. Čuje se jak, opor glas nekog Prusa. Stojim i ne ulazim unutra. Ne znam šta im govori, niti sam to ikad saznala. Prestaje glas, tišina, ja bežim niz stepenice. U razredu tišina. Služitelj me čeka. Kažem mu da se skloni iza table. Čuje se da niz stepenice svi silaze. Vidiš grupu kolega nasred dvorišta. Dolazi Nemač u razred. Odmeri me od glave do pete, pogleda decu — bio je to I razred građanske škole, devojčice — nešto promrmlja i pođe. Spazi služitelja, pregleda mu ličnu kartu i pokaza mu rukom da izlazi iz razreda i da se pridruži grupi nastavnika. Bilo mu je 24 godine. Nije se nikad više ni vratio. Prilazim grupi. Đurović mi kaže da nije ni doručkovaao, a eto možda će na put. Pitali smo ih zašto ih vode. Ne znaju. Na ulici već grupe. Vidim direktora muške gimnazije, opkoljen đacima, što se više silazi niz ulicu povorka je sve veća. Dolaze do crkve, do banke Kojića i tu ih trpaju u kamione, voze pored parka u neke barake, koje su bile podignute kraj kasarne.

Vojnici Srbi sa uperenim puškama i bajonetima okp zgrade. Prvi put vidim tu vojsku. Prilazim jednom i pitam ga: »Ko si ti, boga ti?« Odgovara mi grubo: »Odlazi, ne gledaj u prozore, inače ću pucati!«

Hitam kući. U našoj ulici žena do žene, sede po kaldrmi, nešto čekaju, ni same ne znaju šta. Sve tako do policiskog časa. Posle sve oneme. Oko 6 časova čujemo graju. Istrčim na tarabu, i vidim: trče ljudi kao bez glave. Prepoznajem jednog sudiju i pitam ga šta su tamo radili, jesu li dobili kakve legitimacije, jesu li ih popisali; ali na sva moja pitanja odgovorio je: »Ništa od svega toga.« Te večeri ih je pušteno oko 600. Docnije sam čula da

ih je pustio Marisav Petrović, koji je tamo bio sa svojim odredom i krojio svakom kapu kako je hteo.

U 7 i po časova čuo se mitraljez, još ništa nismo sumnjali, a tada su pobijeni svi oni koji su dva dana ranije uhvaćeni kao komunisti. Tu su bili: Zeka Jovanović, profesor Vlajić, profesor Bena i drugi.

Sutra ujutru smo opet na ulici. 21 oktobar — utorak. Kroz gomile žena i dece idu ljotičevci u fijakerima. Žene se vešaju o kola i dodaju ceduljice sa imenima svojih rođaka i prijatelja, i mole, preklinju da ih spasavaju. Ja odnosim imena kolega nekom Jugoviću, zatim nekom Tomiću (obojica su pobjegli s Nemcima), a oni obećavaju, ali ništa ne čine. Oko 10 časova jedan iz fijakera, zaustavljen od žena, reče: »Idite kući, svi su streljani.«

Toga časa nastala je cika, plač, lelek, koji bi mogao da para srce i najokrutnijem čoveku, ali samo nije parao odvratnim Prusima i još odvratnijim Srbima — izdajicama. Ko je bio izvan grada mogao je da pomisli da se ceo Kragujevac pretvorio u pakao. Plakalo se, kidala su se odela i kose, žene su padale u nesvest. Oko 11 časova, kroz glavnu ulicu, prošao je jedan stroj ugladenih, ispeglanih nemačkih vojnika. Pevali su na sav glas. Cini mi se da je prošla i bleh - muzika. Sećam se samo da mi je duša gorela od mržnje prema tim skotovima.

Čekali smo na ulicama do 2 sata. Tada se ukazala povorka naših ljudi. Nisu to više bili ljudi. To su bila jedna, izmučena lica obrasla u bradu, osedela, izbezumljena. Trčala sam duž reda i tražila kolege. Videla sam upravitelja koji nije ličio na čoveka. Plakao je i kazao da su svi streljani i žalio što nije i on mrta. Odmah iza njega videla sam jednog, pa drugog i trećeg kolegu. Bilo mi je jasno da oni i ne znaju ko je od njih živ a ko nije. Odveli su ih u osnovnu školu »Kralja Petra«, gde su im održali neki govor Nedićevi dobrovoljci. Ja sam otr-

čala kumi — ženi upraviteljevoj da javim, da je on živ. Ubrzo je i on došao kao mrtvac. Kad sam mu kazala koje sam sve kolege videla, on me bezumno gledao i rekao mi je da je video kad su ih streljali. Dalje ga nisam pitala, jer sam videla da nije u stanju da misli.

Tada nisu bili svi pušteni. Ostalo ih je 100 za taoce. Žene su obilazile šupe, zatvore, nadajući se da će svoje još tamo naći žive i zdrave. Druge su pošle do grupa postreljanih. Duž potoka, desno i levo od »Sumarice«, bilo je hiljadama mrtvih. Žene su pronalazile muževe, majke sinove, sestre braću. Neke su prevmule sve mrtve, a nisu pronašle svoje. Njih i danas nema, a one se i danas nadaju da će odnekud doći. Drugog dana Nemci su zabranili pronalaženje mrtvih. Išli su ljudi u opštinu da mole da se leševi zakopaju. Počela je kiša da pada, psi su razvlačili ljudsko meso. Nemci i ljotičevci pevali su; crnih marama na glavama žena bilo je sve više.

Pošla sam s bratom u selo. Naišli smo na jednu grupu kraj mosta. Kako bi koga smrt zatekla u tom bi položaju i ostao, zarivenih noktiju u zemlju, izbuljenih očiju; ukočene ruke su strčale iz kukuru-zove šaše kojom su bili malo pokriveni. Dole, na putu, čovek pokriven ćilimom; u jednoj živici drugi, pokušao da beži, a zrno ga je stiglo. Kad je brat otišao, ja sam se vratila. Na jednoj poljani stajala je gomila kaputa, a od nje jedan po jedan dalje prema selu.

Marisav Petrović je tada izdavao legitimacije. Ko uspe da dobije njegovu legitimaciju bio je nacionalno ispravan. Pred osnovnom školom, gde se nalazio Marisav, gurala se gomila sveta. Pošla sam sa spiskom preživelih kolega da njima izvadim legitimacije, jer niko se nije usuđivao da nedičevcima iziđe pred oči. Dok je hiljadu nas čekalo, Marisav je sa nekim svojim se-

ljankama jeo u kancelariji grožde. Bila sam do njegovih vrata. Prošao je s puškom. Posle dovedoše jednog mladića, bosog, zavezanih ruku kapom, a na leđima crnog zimskog kaputa pisalo je krupno kredom: »Komunist«.

Kada smo se u školi sastali, videli smo da četvorice kolega nema i jednog služitelja. Još smo se nadali da je neki zatvoren kao talac, ali kroz par dana smo se morali pomiriti s tim da su mrtvi.

U četvrtak su ljotičevci osnivali »službu rada«. Skupili smo se. Očekivali šta će biti. Neki padaju u nesvest, jer ne mogu više da izdrže iščekivanje. Dolazi zloglasni Strahinja Janić i Marisav. Marisav počinje da nam govori. »Vidim vas ovde previše, trebalo je još da bude ubijeno...«

Čuli smo da je mesto zvaničnih 2.000 ubijeno 6 — 7.500, i te njegove »srpske« reči bole. Naređeno nam je da pođemo na rad. Škole će uskoro početi. Janić poziva nas profesore i učitelje u opštinu i kaže nam: »Pazite šta radite. Vaša leđa su hartija, a ova toljaga je moje pero.«

Počinju hapšenja. Janić, Stošić i drugi čine čuda po zatvoru. Skidaju profesorice gole, tuku ih, vrše nasilja. Svaki bat nogu po dvorištu uliva strah u kosti.

Dolazi i Kerečki. Drži nam predavanje. Veli da je zaplenio u Adžinim Livadama zastavu sa petokrakom zvezdom. Počinje govor: »Adžine Livade, škola — štab ...« I sa nekim strahom nastavlja da govori o borbi protiv partizana.

Posle, kad su se očevici streljanja odmorili i došli k sebi, pričali su svaki na svoj način šta je preživeo i kako je bilo strašno gledati kako bezdušni Prusi kose naš narod.

DANICA TRBOJEVIĆ
profesor građanske škole
u Kragujevcu

NAŠE POVLAČENJE IZ UŽICA

29 novembar 1941

Probudio sam se od zime, skupljen na jednoj fotelji. Prekoputa mene zgrčio se na dve stolice Jurica Ribar. Noćas smo stigli iz Užica u ovu vilu beogradskog advokata Ace Pavlovića, s arhivom i blagajnom Vrhovnog štaba. Stari seljak — čuvar vile — i njegovo unučće dugo su provirivali dok smo svi zajedno sa Mitrom Bakićem — rukovodiocem evakuacije iz Užica — iznosili iz kamiona male, ali vrlo teške sanduke. U svakom je bilo po šezdeset kilograma — stohiljada dinara u srebru. Sto i tri sanduka poslagali smo u podrum. Izneli smo i nekoliko sanduka s radio-aparatom i arhivom.

Prodrmusao sam Juricu, i pošto smo pojeli ono malo pekmeza iz tegle koju nam je noćas čuvar otvorio, izišli smo na prvi sneg. Jurica udara nogom u ledenu koru i pita koliko treba da bude dubok sneg pa da tenk ne može da prođe. Dole, na drumu, pored kafane, prolaze kamioni s ranjenicima, konjska kola natovarena džakovima, idu pešice žene s velikim zavežljajima na leđima. To je zbeg iz Užica. Prilično je nereda. Ne zna narod kuda da ide. Pošto nije bilo nikoga da pomogne narodu, pronašli smo kurirku Glavnog štaba za Srbiju, Plavu Veru, da drži red na drumu i upućuje ljude. Vredna je to devojka. Nabavila je džak šećera i odmah organizovala čajeve za ranjenike i izbeglice. Za pomoćnika smo joj odredili Zorana Žujovića. Natakao mladić pušku pa obilazi ne samo Palisad već i Kraljeve Vode.

U drugoj kafani, na brdu, Marijan Stilinović već doterao štampariju »Borbe«. U Užicu smo počeli štampanje prevoda Istorije VKP(b), pa je odmah na Zlatibor doneseno deset štampanih tabaka, još nesavijenih. Milena Blagojević, drugarica komandanta Prvog šumadiskog

odreda, organizovala je savijanje »Istorije«. Došlo je mnogo drugova, pa rad odmiche.

Iz Užica nema nikakvih vesti. Kad smo noćas kretali, koliko smo bili obavešteni, neprijatelj još nije bio u Kosjeriću. U vili smo montirali radio-aparat. Košta Kocmur načuljio uši, pa odjednom raširi ruke:

— Rusi preoteli Rostov!

Trčali smo Jurica i ja koliko nas noge nose do kafane da javimo vest. Ja sam bacio štap na koji sam se oslanjao zbog ranjene noge već dva meseca. S Marijanom sam se dogovorio da izdamo vanredno izdanje »Borbe«, jer bi mnogo značilo za naše borce da čuju da je Crvena armija prešla u kontra-ofanzivu. Tigl je bio brzo montiran. Resili smo da »Borbu« štampamo u malom formatu. Još kad je otpočela nemačka ofanziva napravio sam dve male glave »Borbe« od linoleuma. Neka se nađe za svaki slučaj. Jednu stranicu tipografiji su brzo složili. Za regale su upotrebljavali kafanske stolove.

Na prvu stranicu mislili smo da stavimo vesti s naših frontova. Pokušao sam da napišem nešto o borbama oko Čačka, ali su mi nedostajali podaci. Čekao sam da dođe Beve, da se s njim dogovorim o izdanju ovog vanrednog broja. Pokušao sam da telefonom dobijem Užice, ali kad nisam uspeo, ugurao sam se u neki rasklimatani automobil i stigao u Čajetinu. Na ulazu u varošicu stoji jedan naš tenk, koji smo zarobili u borbama na Jadru, kad su dve nemačke divizije palile Mačvu. Učestvovao je on i na paradu 7 novembra u Užicu, samo sada stoji bespomoćan. Motor mu se pokvario.

Tu kiaj tenka stajali su Mitar Bakić i Mirko Tomić. Oni nisu ništa znali o borbama. Dok smo razgovarali pomoli se kamion iz Užica. Neka podebela žena, kuvarica iz

Komande, sa vrh kamiona, sva izvan sebe, viče:

— Palo Užice, palo Užice!

Htedosmo da je uhapsimo što širi lažne vesti, kad kroz oblake zahujaše avioni! Sklonili smo se u neku kućerinu, nekakav han ili štalu, petnaestak metara od drumu. U Čajetini se nalazila i »Umetnička četa«, sastavljena od mladića koji su prvi put dobili puške, pa ih pojava aviona zbunila. Udarili oni preko njiva, a Švabe se spustile nisko pa samo kose iz mitraljeza. Jedan rafal oprlji i zidinu iza koje smo se sklonili. Skoro čitav sat nam nisu dali ni oka da otvorimo.

Kad su se, najzad, ispucali, krenuo sam nazad na Palisad. Gore, na serpentinu, leži beo konj, malopre ubijen. Srećom, Nemci nisu tukli po Palisadu i Kraljevim Vodama, iako su leteli vrlo nisko. U vilama je smešteno preko šest stotina ranjenika.

U kafani se »Istorija« brzo savija. Blagojevićeva drugarica priča kako su joj četnici na pre varu ubili druga u Požezi. Jedna stranica »Borbe« već je davno odštampana. Na drugoj strani prazno mesto za vesti s našeg fronta. Mitar Bakić me je tu stigao i šapnuo: »Užice je palo.« Vratio sam se u kafanu, uzeo malu glavu »Borbe«, stavio je u džep i rekao drugovima da se slog rasturi i tigl demontira. Svi su začutili.

Vratio sam se u vilu Ace Pavlovića. Kraj sveće sede Cana Babović, Mitra, Jurica Ribar i još nekoliko drugova. Odjednom se pojavio Kardelj, pop Vlada Zečević i tri drugarice, prilično umorni.

— Gadno nas izbombardovaše Nemci u Mačkatu! — reče pop Vlada.

Oni su krenuli automobilom iz Užica još danas pre podne. Zaustavili su se u Mačkatu i tu su ih uhvatili avioni, oni isti koji su kružili iznad Čajetine. Bombe su padale po čitavom selu. Kardelj i pop Vlada Zečević sklonili su se u neki šljivik i jedva su glavu izvukli.

Još pop Vlada nije bio završio, a na vratima se pojavi Mirko Tomić, sav bled:

— Drugovi, sada je došao stari Čosić. On je bio sa Titom. Veli — naišli tenkovi i otvorili paljbu po Štabu. On je umakao, a video je kasnije konje — bez jahača...

Svi smo ćutali kao skamenjeni, samo je sveća cvrčala kad bi se vosaak slivao. Kardelj prvi mahnu rukom i pozva nas da se skupimo. Govorio je polako.

— Prvo treba odmah poslati sve što god imamo naoružano dole niz drum da vide šta je s drugovima. Mirko, ti kreni tamo. A mi ćemo ovde videti šta ćemo s evakuacijom.

Glavni problem predstavljali su nam ranjenici. Bilo ih je preko šest stotina; od toga oko dve stotine teških. Kardelj pozva Gojka Nikoliša i naredi mu da se ranjenici smesta prenose za Sandžak, drumom ka Uvcu, dokle se može. Kada je to završio, onda je pozvao mene i naredio da zakopamo onih stotinu sanduka sa srebrom. Kazao mi je da probrem dvanaest odanih drugova i da oni taj posao završe. Marijan Stilinović je dobio naredenje da sa štamparijom odmah krene takode ka Sandžaku.

Sišao sam pred vilu i dogovarao se s drugovima kako da zakopamo srebro. Jurica Ribar i slikar Bora Baruh imali su da rukovode zakopavanjem. Izabrali smo jedno mesto, petnaestak kilometara od Kraljevih Voda, i tu kraj puta trebalo je srebro sakriti. Puni stotinu koraka nosili su drugovi teške sanduke i tamo ih zakopavali. Radili su čitavu noć.

Vratio sam se u vilu. Tu mi rekoše da obiđem bolnicu. Išao sam preko polja, gazio prvi sneg, koji nije bio deblji od šake, i slušao vrevu iz prve bolničke zgrade. Pište deca, tu je bilo pet majki s mališanima. Neko deli zavoje i objašnjava kako svako treba da ima po jedan zavoj. Tu sam sreo drugaricu doktora Dragana Jovanovića. Trpala je

u ruksak košuljice svoga sina, a ja sam joj davao kesu sa šećerom. Mališan me gledao svojim krupnim očima. Dobri smo mi drugovi još iz Beograda, znali smo mi dugo da se igramo oko tatine zubarske stolice. Sada nije bilo vremena za igru. Na polju je sneg, vetar, nepoznati Sandžak — kuda ćemo se, majka s detetom i svi mi, uskoro uputiti. Iz neke druge zgrade trka. Jedna bolničarka ulete u našu sobu:

— Ubi se Čeda Milosavljević!

To je bio učitelj Ceda, politički komesar Rađevačkog bataljona. Ranjenici su čuli da je Užice palo, da će se oni evakuisati iz Zlatibora, a on potegao revolver i ubio se. Iz zgrade su izišli Žujović-Crni i Fića. Crnom sav stomak uvezan. Kod Požege, kad je bio na položaju, četnički dum-dum pogodio ga je u truh. Još mu rana nije zarasla. A i Fići su Nemci kod Valjeva napravili grdnu ranu. Prošišao metak kroz vrat i izleteo kroz grudi. Obojici je zima i drhte na snegu. Sve kamione smo dali za prenos ranjenika. Već je prebačeno šezdeset lakih ranjenika. Samo s teškim imamo mnogo muke. U jedan kamion stane samo osam teških ranjenika, jer moraju da leže. Julka Mešterović opominje šoferu da vozi pažljivo.

Bližila se ponoć. U vili je sveća dogorevala. Kardelj je sedeo i ćutao. Odjednom, na stepenicama nečiji koraci. Pojavio se Đido na vratima i prede pogledom po sobi:

— Za Tita ne znamo ništa ...

Svi smo ću tali i još više sagli glave.

— Nemci su prodrli tenkovima u Mačkat! — nastavio je Đido.

Kardelj mu je polako govorio šta je dosad učinjeno.

— Do zore moramo evakuisati Palisad, jer je Nemce zaustavio samo mrak. Da nije pao mrak, oni bi već bili ovde ...

I počeo Đido tiho da priča šta je bilo od onog trenutka kad je napustio Užice:

Marko i on krenuli su iz Užica pre podne. Oni su pošli napred s Moravičkom četom kojoj je bio komandir Ratko Sofijanić. Još su nemački avioni kružili iznad grada i mitraljirali, kad su oni polazili. Tito je imao da krene za njima, automobilom. Kad su izišli na prve kose iznad Užica, čuli su mitraljesku vatru iz grada i videli neke partizane kako se prebacuju preko vrzina. U početku su mislili da neko puca iz zgrade, ali rafali su bili potmulji — to su bili nemački tenkovi.

Sada je bilo jasno zašto su nemački avioni tako uporno kružili iznad grada. Oni su hteli da onemoguće svaki izlazak, da prikupju naše snage dok ne dođu tenkovi. A veliki deo članova Vrhovnog štaba nalazio se u trezorima Narodne banke, u velikim skloništim iskopanim u steni. Drug Tito je prilično dugo ostao u trezoru, ali je shvatio nemačku taktiku i napustio je grad među poslednjim.

Đido je s Markom stigao na određeno mesto. Cetu su rasporedili u jednoj šumici — tu je bio i Ceda Minderović — a oni su sišli da pronađu Tita. Tri kilometra ispod kafane kod Bele Zemlje, na mestu zvanom Ploče, zatekli su Lolu Ribara, Dragančeta Pavlovića, Željku Đurića, Krcuna i još nekoliko drugova, kako pokušavaju da miniraju drum. Tu su bile visoke stene koje su se mogle lako srušiti i zaprečiti put nemačkoj motorizaciji. Kad su pitali gde je Stari, rekli su im da je izišao na položaj. Marko i Đilas pošli su natrag do čete da je dovedu na drum. Vraćali su se automobilom. Ali Marko reče Đilasu da se vrati, da pričeka Tita: »Sām je Stari, pa budi ti kraj njega dok se ne vratim sa četom.« Đido je okrenuo automobil i pošao niza stranu. Odjednom mu se učinilo da čuje avione. Automobil se nalazio nasred jedne livade. Poskakali su i on i šofer. Nemci su primetili automobil i počeli da ga tuku.

Đido je legao u plitki jarak kraj druma, a šofer je bio desetak metara iznad njega. Kružilo je šest-seдам nemačkih bombardera. Oni su bacili šest bombi na automobil. Tri padoše oko Đilasa, a tri u meku zemlju livade.

— Bio sam sav zasut zemljom i šljunkom. Bombe su bile tempirane. Čujem kako padaju — du, du, du, pa malo kasnije eksplozije. Skočio sam da se dohvatim šumice, ali me mitraljez prikova nekoliko puta. Rafal je ošinuo iznad same glave. To mitraljiranje je trajalo već čitav sat. Znao sam kakav mu je cilj. Oni hoće da nas prikuju dok ne dođu tenkovi. To se pokazalo kao tačno. Odozdo su se čuli mitraljezi.

Uto su avioni napustili ovaj sektor i Đilas je skočio do automobila. Motor je bio čitav, samo je karoserija bila izbušena od mitraljiranja. Šofer je skoro u mestu okrenuo automobil i pojurio je s Đidom uzbrdo. Odmah na kosi naišli su na jedan naš top. Bio je raznesen bombama. Kraj njega nekoliko raskomadanih partizana. Tu je pao i Mihailo Tomić, učitelj, komandant vazdušne odbrane Užica. On je poginuo kraj svoga topa. Tu je Đilas pustio automobil, i pošao da pronade Marka i četetu.

Nemački tenkovi su išli brzo. Uz najveće napore Đilas se prebacio preko kose. Četetu nije zatekao, jer je ona bila izložena strašnoj vatri avijacije i tenkova. Ali Đido večeras nije došao sam na Palisad. Sa sobom je doveo četeticu od dvadeset ljudi s teškim mitraljezima. Skupio je usput nekoliko drugova koji su izgubili jedinice i formirao od njih četetu.

Mirko Tomić nije slao nikakav izveštaj šta je bilo s drugom Titom. Kad god bi neko naišao, kurir ili bolničar, svi bismo poskakali. Izašao sam napolje. Skoro će da svane. Ranjenici su odlazili. Na drumu leže bačene vreće sa šećerom, gomile suvog mesa, kože. Ne mogu se ni ranjenici preneti, a kamoli hrana. Kad sam ulazio u kuću, opet su se Beve

i Đido trgli. Oni su se šetali gore-dole po sobi.

Odjednom se vrata otvoriše. Stari je ušao, a sa njim engleski kapetan Hadson, Veljko Dragičević i Boško Čolić. Đido je raširio ruke. Beve od radosti nije mogao ništa da kaže. Tito je bio strahovito umoran. Preko trideset kilometara je prešao po gudurama ove noći. Seo je za sto sa Đidom i Bevcem, a mi ostali smo Saputali. Englez se samo zavalio u fotelju i posle nekoliko minuta tvrdo je spavao. Nije se probudio ni kad sam ga trzao i nudio mu da jede.

— Sve ranjenike što hitnije evakuisati. Postaviti odbranu pred Čajetinom. Nemci će pokušati prodor na Zlatibor — govorio je Stari.

Posle se obmuo po sobi:

— Gde su ostali drugovi, gde je Marko? Šta je s Lolom, s Maćekom?

Svi smo ćutali.

Posle je Stari prislonio glavu na sto, a Boško i Veljko su isprekidanim rečenicama pričali šta se dogodilo od trenutka kad su krenuli iz Užica.

Oni su napustili Užice u dva automobila, skoro poslednji. Samo su Krcun Penezić, Vukola Babić i stari Bačo Stejić svratili do Glavnog štaba za Srbiju. Tu je stari Bačo skiniuo zastavu. Na Pločama gde je trebalo minirati drum, zatekli su Lolu Ribara, Dragančeta Pavlovića, Andru Petronijevića, Krcuna, Kušića, i još nekoliko drugova. Još se kopala rupe za eksploziv.

Tito nije dugo ostao već je krenuo da osmotri položaj. Popeo se s kapetanom Hadsonom, Boškom i Veljkom na prvu kosu iznad Užica, odmah iznad Sokolskog doma. Te položaje su branile jedinice Uzičkog odreda, pod komandom Kušića, političkog komesara.

Tito je odjednom primetio nemačke tenkove kako ulaze u grad. Oni su se bez zastajkivanja uputili pravo ka mostu na Detini.

Tito se veselio, priča Boško, kako će tenkovi odleteti u vazduh, jer

smo most minirali. Međutim, tenkovi su lako prešli preko mosta. Mine nisu eksplodirale. Istovremeno su se pojavili nemački bombarderi i napali prve kose iznad grada. Avioni su stalno mitraljirali. Rafali su udarali na pola metra od nas.

Na našu sreću, priča dalje Boško, Veljko je podigao glavu preko ograde i viknuo: »Nemci!« Na sto pedeset metara od nas nastupali su Nemci u svojim zelenim uniformama. Poskakali smo, preskočili još jednu kamenu ogradu, a Nemci su otvorili vatru na nas. Pretrčali smo preko jedne manje ledine i srećno se dokopali retke šumice, a zatim se sručili u jednu jarugu. Odjednom se digla crvena raketa u pravcu Mačkata. Stari je rekao:

— Eto, dotle su došli Nemci. Mi smo otsečeni, ali ćemo nastojati da se probijemo.

Tito je skupio dvadesetak partizana i krenuo ka Mačkatu. Napred smo isturili patrole, pažljivo nastupali. Seljaci su nas obavestili da su Nemci ušli u Mačkat. Produžili smo ka Čajetini gde smo stigli malo pre...

Boško je začutao. Glava mu je klonula. I on je zaspao.

Nova sveća je potpuno dogorela. Javio se Marko. On je izdržao žestoko bombardovanje dok je bio s Moravičkom četom. Jasno mu je bilo da će naići nemački tenkovi, pa je s teškom mukom podigao četvu u poslednjem trenutku i spasao je od tenkovske vatre. S Palisada se uputio, po naređenju druga Tita, u Alin Potok, i za nekoliko kilometara od Nemaca skupio oko 800 boraca, od kojih je jedan deo stigao sa Kušićem. U Alin Potok je stigao ranjen Guta Kostić, advokatski pripravnik. On je tu previjen.

Došao je i Maček. On je odmah krenuo na Oko da primi tri stotine zarobljenika Nemaca, koje smo uhvatili još u Krupnju. Marko i Đido su još ostali na Palisadu, a mi smo krenuli. Davno je već bilo svanulo kad smo stigli do kraja drumu. Četiri stotine ranjenika bilo je prebačeno. U daljini, na Palisadu, čula se huka aviona i paljba.

(Ovaj članak objavljen je u knjizi
»Srce naroda« — Izdanje Prosvete,
Beograd 1945)

DVA LOLINA SUSRETA S TENKOVIMA

Sedeli smo nad kanjonom Sušice, 17 maja 1941 posle podne. Tu mi je Lola ispričao svoje uspomene iz Užičke ofanzive:

»28 novembra posle podne stigao je izveštaj da su Bukovi probijeni. Naši se povlače ka Kosjeriću u neredu. Mnoge jedinice izgubile vezu. Đido i ja smo dobili nalog da uspostavimo vezu i učvrstimo front. Krenuli smo autom oko četiri sata posle podne. Oko Karana sreli smo dva - tri ranjenika. Oni su nam rekli da je pre sat i po Kosjerić pao i da Nemci idu ka Cmokosi. Mi smo krenuli na Cmokosu. Kad smo bili pod

samim vrhom, videli smo da se prebacuju dve-tri naše desetine preko drumu. Odjednom smo čuli mitraljez, videli svetleće metke i male tenkovske granate. Pri vrhu smo čuli kloparanje tenkova. Pored nas je projurio jedan naš automobil sa ranjenim Smiljanićem, koji je komandovao topom na Cmokosi. Paljba je bila sve žešća. Odlučismo da se vratimo. Dok smo išli za Karan, videli smo niz kosu nemačke tenkove i motorizaciju. Nemci su se tu zaustavili i noćili. U Karanu je bilo 40 do 50 partizana. Naišao je i Koča. Priku-pili smo ostatak trupa, napravili raspored i postavili tri pojasa nagaz-

nih mina. Od ta tri pojasa sutradan nijedan nije eksplodirao. U Užice smo se vratili oko jedan sat noću. Čačak je pao. Noć je inače bila relativno mirna. Oko grada su se pravile barikade i bunkerji za užu odbranu grada pod komandom Andre Petronijevića. (Prema tome čoveku u ovom Dnevniku ima grešaka. Prve vesti koje smo dobili iz Sandžaka, po padu Nove Varoši, bile su da je prešao na stranu nedićevaca. Međutim, kao što sam kasnije ispravio, ovo je bilo netačno. On je stvorio svoju četvu. A sad mi Lola reče da Sandžaklije javljaju da su Andru uhvatili — Italijani.)

29 novembra, oko osam i po, Koča se javio poslednji put i rekao da Nemci napadaju. Mitraljirali su avioni. To je bila poslednja veza sa Kočom. Pola sata kasnije javio se Dražin predstavnik s Ravne Gore. Na pitanje Starog:

— Šta vi nameravate da učinite u ovoj situaciji? — Đurić je odgovorio:

— Neprijatelj ide glavnim komunikacijama, neće na nas. Mi ostajemo gde smo!

Oko 9 sati pojavilo se pet aviona — četiri »Domijea« i jedan »Hajnkela«. Leteli su vrlo nisko. Mitraljirali su grad, naročito predeo oko banke. Sklonili smo se u lagume. Tukli smo avione mitraljezima, ali bez uspeha. S nama je bila i jedna moravička četa. Avioni nam nisu davali dva sata da pomolimo glavu. Otrčao sam na telefon. Petronijević mi je rekao da je Požega pala, da neprijatelj ide i sa te strane, pa je krajnje vreme da Vrhovni štab napusti grad. Nešto kasnije krenuli su Marko i Đido iznad sokolane poprečnim putem na Zlatibor, a ja i Stari autom za Mačkat.

Bilo je oko 11.15. Kod Bele Zemlje, na šest kilometara od Užica, videli smo da naređenje o miniranju drumova nije izvršeno. To je trebalo da izvrši neki inženjer hernije. U Mačkatu smo naišli na Bevca, pop Vladu, Hadsona i tehnički personal

štaba. Tu smo se zadržali jedan sat, pa se vratismo na položaj. Zadatak nam je bio miniranje drumova i pregled položaja. Oko 12 i po usput na drumu, zatekli smo Želju Đurića, Vukolu, Dabića, Dragojla Dudića, koji su među poslednjim napustili Užice. Kod Bele Zemlje Draganče, pukovnik Radomir i ja preduzeli smo što je potrebno za miniranje. A Stari, Hadson i Veljko ispeli su se na kosu u susret Moravičkoj četi, Didi i Marku. Tek posle pola sata skupio se dovoljan broj ljudi pored kamiona na kome je bio eksploziv. Po podacima, koje su doneli begunci, hitlerovci su bili ušli u Užice. Pitanje je bilo da li će oni odmah udariti prema Zlatiboru ili će se zadržavati u gradu. Da nisu pošli, miniranje bi uspelo i evakuacija bi bila u miru završena. Miniranje je bilo teško. Drum je bio uklesan u stenu. Svi smo kopali. Najzad smo stavili patron u rupu i proširili je pa je bilo omogućeno stavljanje eksploziva. Taman smo to dovršili, dovukli materijal, ostajalo nam je još 15 minuta — a izbiše avioni. Očevidno su nas primetili. Gađali su nas tako da smo morali da se sklonimo u jendek. Punih 20 minuta nismo mogli glavu da dignemo. Odjednom su se pojavila dva-tri partizana iza okuke i povikala:

— Idu tenkovi!

Morali smo da se dignemo. Avioni su bili stalno nad nama. Potrčali smo napred i kod prve okuke spustili smo se u potok s leve strane drumova. Kad smo se spustili u tu jarugu, na njeno dno, kuda prolazi prethodna serpentina, videli smo tenkove koji su zastali i motorizovane trupe. Otvorili su mitraljesku vatru na nas. Ponovo smo morali na drum. Tu sam poslednji put video pukovnika Radomira. Trčali smo 500 metara kroz klisuru. S leve strane nas je tukao tenk, a odozgo avion, šište eksplozivni meci. Journuli smo na desnu stranu, na kosu, u retku šumu. »Domijea« i »Hajnkeli« navalili su bombama.

Prašti! Zastajkivali smo. Tek posle pola sata napornog penjanja, izišli smo iz zone vatrenog dejstva. Sumrak se spuštao. Bili smo na padinama prema Detinji. Tu je bio i mali Korčagin. Ubrzo smo skupili oko 40 partizana raznih jedinica. Pala je noć. Krenuli smo zaobilaznim putem za Palisad. Ali kad smo stigli, Nemci su već išli iz Palisada ka Draglici. Mi smo udarili zaobilaznim stazama, potocima. Predveče, 30 novembra, zanočili smo u jednoj šumskoj kućici ispod Tornika. Tu je pred zorom došlo do razmimoilaženja. Jedni su hteli da se odmore 2 do 3 dana, a mi odmah dalje. Deset drugova, Draganče i ja, krenuli smo u tri sata izjutra. Posle tri krenuli su i ostali drugovi, ali su upali u nemačku zasedu koja je čistila teren, tako da su jedva izvukli živu glavu. Neki su izginuli. Pravac našeg puta: Dobroselica — Radojna. Ali, kad smo videli da Dobroselica i Draglica gore, opet smo pošli zaobilaznim putem. U prvi sumrak smo prešli Uvac, gazeći ga do pojasa, zapadno od Radojne. Pri-

lično je bilo hladno. Duboko u noć stigli smo u Brezinu. Zanočili smo u kući jednog od četničkih vođa toga kraja. Slagao nas je i poslao na Rutoše, razbojničko gnezdo, a ne na Radojnu gde su bili naši. Draganče i Korčagin nagazili na jednu osvetljenu kuću u kojoj su bili četnici. Rvanje. Ispaljeno je i nekoliko metaka. Razdanilo se. Došao je 1 decembar. Sklonili smo se u jednu šumicu. Sreli smo nekog seljaka koji nam je rekao da su u Rutošama četnici i da je tamo dolazila jedna italijanska patrola iz Bistrice. Vratili smo se prema Uvcu i tamo izgubili pola dana. Sačekali smo noć. Onaj seljak je pristao za dve hiljade da nas sprovede noću kroz Rutoše. Prošli smo nezapaženi. Pred zorom 2 decembra stigli smo na razbojište gde smo našli izvesne delove naših snaga i Gojka, predstavnika Sandžackog štaba. Rekao mi je da su naši u Radojni. Pred podne smo stigli tamo. Dočekali su nas sa velikim veseljem. Vratili su se »mrtvacima«.

PAD ČAČKA

Razgovarao sam s čecom u Foči 28 februara o padu čačka (28 novembra 1941), dakle tri meseca posle toga događaja.

Evo šta mi je Čeća rekao:

»Nemci su napali od tri pravca: od Kraljeva, preko Bumbarevog Brda i preko Milanovca. Čačanski odred je imao oko 2.500 ljudi, a od toga prve linije — 1.800. Neprijatelj je bio mnogo nadmoćniji. Navaljivao je avijacijom, tenkovima, bornim kolima i konjicom. Vrlo je sporo nadirao — 2 dana Kraljevo — čačak. Taj deo su branili: Trnavski bataljon i Kraljevcani s rudarima. Probojem kod Bumbarevog

Brda, gde su bili Kragujevcani, ovim snagama udarili su Nemci i nedičevci u leđa. Treća kolona od Milanovca vodila je žestoke borbe s Nikšićem Milenom, komandantom čačka. Rudnik nekoliko puta preotiman. Čeća veli da se čačak nikako nije mogao braniti pred tolikim snagama. Osećalo se da je pad tu.

Trnova javlja: »Idu tenkovi. Mi još držimo položaj«. Posle zovu Trnovu, zovu, ali nema odziva. A Slatina javlja: »Nemci u Trnovi«. Zatim ista slika sa Slatinom.

Evakuacija je izvršena u redu još 27 novembra. Bolnica s ranjenicima poslata na Zlatibor, 1.000 kila ratluka, šećer, brašno — sve po-

slato. Štab i partiski aktiv napustili grad kad su nemački tenkovi ulazili u 4.30 posle podne. Jedna grupa omladinaca-udarnika s benzinskim flašama dočekala je tenkove, ali su ovi projurili. Tenkovi su jakom vatom tukli grad. Avioni su kružili iznad grada i mitraljirali naše drugove od praga štaba pa sve do šume. Avion se tako nisko spuštao da je od vazdušnog pritiska obarao drugove. Tukao ih je stalno Ivanjičkim Sokakom. Dva su druga ranjena. Tu je nestao i Ratko Mitrović, politkom Odreda, koga su posle nedićevci obesili (prema radio Beogradu).

Naši su se te noći povukli u Guču, koja je tog dana bila strahovito bombardovana — ²/₃ kuća srušeno. Izjutra ćeća, Jakšić-Kraljevcin i Rade Minić krenu da izveste da je put Čačak — Markovac — Požega slobodan i da tenkovi mogu njim da jurnu. Te iste noći su oni pokušavali da ga raskopaju. S jedinica prema Kraljevu i Milanovcu bili su izgubili svaku vezu. S njima je ostala V Ljubićska četa, čačanska četa i dve takovske — to jest oko 250 ljudi. Moral kod ljudi bio je mnogo pokoleban, ćeća je u Rogama našao ariljsku i požešku četvu i s njima došao u Radobuđu (selo pok. Steve Čolovića, odlično primilo partizane) gde je našao Kušića, koga je Stari poslao. Tu su naišli i Kragujevcani. Ćeća je sve do dolaska Kušića dizao moral ljudima i govorio da ima vezu s Glavnim štabom (iako je nije imao). Dobro

je to izveo. Rekao je da je Glavni štab poručio: na terenu, partizanski način borbe. Tu je stvoreno »privremeno vojno-političko rukovodstvo« — ćeća, Kušić, Stefan Mitrović. Partijci — njih 30 vratilo se na teren.

Mole se držao slabo, likvidatorski, hteo da raspusti odred u desetine, da se skrije po selima i na proleće da se nastavi. Oko 10 decembra je uspeo da nagovori nešto snaga Dragačevskog i s njima je otišao u srez Dragačevski. Stefan Mitrović je pošao s njime kao politkom. (Prema Mošinom iskazu kasnije iz Beograda su javili da je Stefan uhvaćen i živ sproveden u Beograd).

Ćećo veli dalje da su imali tri akcije. U Klisuri su uništili operativno rukovodstvo Bože Javorskog. Bacili su bombe (Ljubez-Kragujevcin) i zapalili kuću. Nisu hteli da se predaju. Svih 12 ljudi živi izgoreli. Zatim u Dobrači su Nemci zajedno s nedićevcima tukli školu topovima gde su se naši nalazili. Granata udarila pod kazan, ali naši su ipak pojeli ručak. Treća akcija u Katićima s četnicima Bože Javorskog. Trideset mrtvih — među njima i poručnik Maslarević. Od naših poginuo komandir Ariljske čete — Ratko, heroj.

Ljudi su tražili da idu u Sandžak, vašljivi. Nikako da se zadrže. I 17 decembra stignu u Novu Varoš preko Kokinog Broda. 2 noću. »Putnici.« Ljupče pobegao.

USTANAK U CRNOJ GORI I NJEGOV ZNAČAJ

(RAZGOVOR S ARSOM JOVANOVIĆEM)

Crnogorski narod je uvek gajio veliku ljubav prema ruskom narodu. Kad je izbio sovjetsko-nemački rat, naš narod se nije poplašio, već se oduševio, jer je otuda tražio svoje oslobođenje. Komunistička par-

tija je u Crnoj Gori imala najjači uticaj na narodne mase. Pored ranije kompromitovanih partija i režima, narod je Partiji potpuno verovao. Ma da Partija u Crnoj Gori nije otvoreno izašla pred crnogorski

narod — što je kapitalna greška — da se stavlja na čelo narodno-oslobodilačke borbe protiv okupatora, ipak je ceo narod pošao u borbu 13. jula 1941 godine. Organizaciono nisu bile izvršene pripreme za partizanski način ratovanja. Vršene su pripreme za opšti ustanak, ali ni to nije bilo dovedeno kraju, jer su odgovorni drugovi bukvalno shvatili direktivu — da se s akcijama što pre otpočne. Bez ikakve forme, organizacije, starešina, naoružane mase hrabro su pošle u borbu. To je bila lavina koja se sručila na okupatora i nanela mu ogromne gubitke. Naročito su žestoke borbe bile kod Cetinja, Crmnice, Veljeg Brda, Danilov-Grada, severno od Lijeve Rijeke i kod Šavnika. Za nekoliko dana bili su oslobođeni svi gradovi sem Cetinja, Podgorice i Nikšića. I ovi gradovi mogli su biti oslobođeni bez ikakvih žrtava, ali nisu bile izvršene nikakve pripreme za njihovo zauzimanje. Zarobljeno je 4 — 5.000 Italijana i zadobijen ogroman ratni plen. Od ovog plena nismo imali koristi. Mase su ga osvojile i odnele. Još tada je mnogo oružja palo petokolonašima u ruke. Ustanak je zbunio okupatora koji je mislio da će preko Sekule Drljevića umiriti i zadovoljiti C. Goru. Jedinice divizije »Mesina« bile su prepolovljene kod Rvaša — Rijeke Cmojevića.

Neprijatelj je na brzu ruku prebacio jedan ariski korpus, tri divizije, iz Albanije. Čitavu diviziju bacio je u pravcu Cetinja, gde su bile najžešće borbe i gde je bio opkoljen italijanski guverner za Crnu Goru. Posle krvavih borbi taj naš front bio je probijen. Posle proboja fronta kod Cetinja, došao je red na Danilov-Grad i Nikšić. Na Veljem Brdu vodila se pet dana žestoka borba s čitavom italijanskom divizijom. Zatim je došao red na Kolašin i najzad na Šavnički srez. Dakle, neprijatelj je išao postepeno, razbijajući naše frontove. Naše rukovodstvo nije imalo formiranih je-

dinica, da njima interveniše na raznim pravcima i razvuče pažnju neprijatelja na širokom frontu. Ono je išlo za masama koje su bile željene borbe, jer je okupator činio nečuvena zverstva.

Posle probijanja frontova, moral stanovništva je počeo da opada, a reakcija da uzima izvesnog maha. Borbe su takoreći prestale. Da smo imali vojnički organizovane i politički učvršćene partizanske jedinice, možda bi se situacija 'drukčije razvijala. Borba s okupatorom bi se zaoštrila, a narod bi bio zaštićen. Nastalo je prelazno doba od mesec, mesec i po dana, dok su naši rukovodioci počeli formiranje partizanskih jedinica. No, to se vršilo po teritorijalnom sistemu — partizani su sedeli kod kuća tako da je trebalo okupljati ljude od akcije do akcije. To je učinilo da se partizanske jedinice nisu mogle vojno-politički uzdići. Predah u ustanku, kao i nepokretnost naših jedinica, iskoristio je neprijatelj, utvrdio varoši i komunikacije, povezao se sa petokolonaškim elementima, tako da naše partizanske jedinice nisu mogle imati neke značajnije vojničke uspehe.

Da bi se oživela borba trebalo je stvoriti uporište za dalji rad. Došlo se na ideju da se zauzme Pljevalja iz sledećih razloga:

- 1) Vezivanje sa slobodnom teritorijom srbijskih partizana i dovođenje municije i hrane u crnogorski krš.
- 2) Aktiviziranje Sandžaka, gde je bio veliki ljudski materijal, i omogućavanje prebacivanja hrane u Šavnički srez.
- 3) Posle pada Pljevalja — perspektiva za osvajanje ostalih sandžackih gradova kao i Berana i Andrijevice. Na taj način bi se stvorilo čvrsto partizansko uporište skoro u centru Balkana — ispresecano kanjanskim rekama i planinama, pa se moglo dobro braniti.

4) Osvajanjem Pljevalja trebalo je uhvatiti vola za rogove, jer je tu bio štab alpinske divizije »Pusterija«, tako da bi ostali garnizoni brzo pali.

5) Pljevlja nisu bila mnogo utvrđena, pa ih je s vojne strane bilo moguće zauzeti.

6) Osvajanjem Pljevalja zadobili bismo ogroman ratni materijal i njim bismo produžili uspješne akcije.

Za ovu akciju bilo je mobilisano u Crnoj Gori 3.500 ljudi (500 bez oružja). Ova masa je bila u pravom smislu sakupljena, neformljena i vojno-politički neučvršćena, ali ipak željna borbe i rado se odazvala pozivu.

Na dan 20 novembra otpočeo je marš-manevar tih snaga iz svih krajeva Crne Gore. Glavni pravci nastupanja za pojedine naše odrede: Kolašin, Mojkovac, Mioče, D. i G. Morača, Boan, Đurđevića Tara, Nikšić, Šavnik, Žabljak — Đ. Tara. Prelaskom u Sandžak ove snage su noćnim marševima obuhvatile Pljevlja sa svih strana. Za vreme marša nije se dogodio nijedan borbeni incident, tako se sve izvršilo po unapred utvrđenom planu. Snabdevanje i smeštaj trupa pričinjavali su velike teškoće. To nije unapred pripremano, jer se težilo iznenađenju.

Plan za napad bio je da se zauzmu okolna utvrđenja i istovremeno upadne u varoš. Napad je određen za noć između 30 novembra i 1 decembra. Pokret je otpočeo već u 10 sati uveče, a glavni napad se očekivao oko 3 sata izjutra. I pored svih preduzetih mera za očuvanje tajnosti, neprijatelj je saznao za napad preko petokolonaša. Ni sam čas napada nije ostao nezapažen. Bez obzira na sve ovo, jedinice su pošle na izvršenje zadatka. Razvila se žestoka noćna borba oko utvrđenog grada i u njemu samom. Neprijatelj je imao ogromnu vatrenu nad-

moćnost sa razmeštenim oruđima čak i po krovovima kuća. Vatru je regulisavao pomoću ranije uzetih elemenata i dva reflektora. Imao se utisak da se nalazimo u jednom vulkanskom grotlu, pošto su Pljevlja u dubodolini.

Ovo je bila jedna od najvećih bitaka u istoriji crnogorskog naroda. Ne verujem da su Crnogorci pokazali ikada veće hrabrosti nego u ovoj bici. Ovog puta oni su bili goloruki i upali su u jedan vatreni kotao, hvatajući za gušu morskog okupatora. Oni su shvatili pravi značaj Pljevalja. Borba se razvijala i naši su ušli u centar grada i osvojili tri utvrđenja. Trebalo je još samo malo napora pa da se ova bitka reši u našu korist. Ali, zbog ogromne neprijateljske vatrene nadmoćnosti, skorog svitanja i nesnalaženja starešinstva u otsudnim časovima, morali smo napustiti grad. Uporedo, a istovremeno sa napadom na Pljevlja, bila su predviđena obezbeđenja na komunikacijama koje su vodile u tu varoš.

I tamo se razvila žestoka borba u kojoj smo imali uspeha. U svim tim borbama gubici Italijana iznosili su 1.000 u mrtvim i ranjenim; naročito im je stradao oficirski kor. Naši gubici 253 mrtva i 193 ranjena.

Uzroci neuspeha:

1) Čitava masa nije bila vojnički oformljena i vojno-politički izgrađena.

2) Naš mlad starešinski kadar nije se snašao u odlučnim trenucima kada su naše jedinice bile na pragu uspeha.

3) Naše jedinice nisu poznavale ni teren oko grada, ni samu varoš, pa su u toku noći upućene na izvršenje jednog teškog zadatka.

4) Trebalo je da se preko više borbi na komunikacijama, dovedu jedinice više same varoši, ovu izvi-

de, a zatim napadnu. (U ovom slučaju neprijatelj bi bio upoznat sa našom namerom, bolje bi se utvrdio, doveo pojačanja i mogao bi nas omesti.)

5) Nismo imali ni jedno oruđe kojim bismo mogli ugroziti neprijatelja u kasarnama i utvrđenim položajima.

6) Jedinice su bile dugim marševima zamorene.

7) Napad na varoš trebalo je mnogo ranije otpočeti, da bi se čitava noć iskoristila za akciju.

8) I suviše smo potcenili neprijatelja, njegovo naoružanje i utvrđenje, tako da smo pošli sa 100% sigurnosti u uspeh. Nismo procenili da će neprijatelj radi svog prestiža braniti divizijski štab. Kad su naši borci naišli na žestok otpor bili su time iznenađeni. S velikim optimizmom se pošlo u akciju, tako da su se prenebregele vojne teškoće ovog poduhvata. Više smo govorili o evakuaciji piana nego o zauzeću samog grada.

Naše jedinice i pojedinci su se herojski borili. Ipak se izdvaja Lovčenski bataljon, koji je u potpunosti izvršio najteži zadatak. Dve noći i dan vodio je borbu u varoši. Bataljon »Bijeli Pavle« zauzeo je jako utvrđenje Bogiševac. Bataljoni Uskočko-drobnjanski i Jezerošaranski delom su prodrli u varoš i neki njihovi vodovi ostali u varoši dve noći i jedan dan. Bataljon Kučko-piperski sjajno je izvršio zaštićavanje pravca Prijepolje — Pljevlja, gde je

imao velikog uspeha. Ostali bataljoni: Kovski, »Bajo Pivljanin«, »Peko Pavlović« i Zetsko-lješanski delimično su izvršili svoje zadatke. Da su svi ovi napori bili povezani u jednu celinu — Pljevlja bi bila osvojena.

9) Nejednovremeno zalaganje jedinica, tako da je neprijatelj dočekivao naše bataljone pojedinačno.

Značaj ove akcije:

a) mrski okupator uhvaćen za gušu; crnogorski narod mu pokazao šta misli;

b) veliki gubici neprijatelja;

v) ova borba još je više potstrekla Crnogorce na borbu protiv okupatora;

g) pojačana borbenost sandžačkih masa;

d) još jedno borbeno, istina krvavo, iskustvo više;

đ) napadom na Pljevlja neprijatelj je evakuisao Foču, Goražde, čajniče, Rudo, Novu Varoš, tako da je olakšao vođenje borbi u tom delu.

Štetne posledice:

Posle ovog našeg prividnog vojnog neuspeha — reacionari su počeli da buškaraju po našim redovima zbog gubitaka, a neprijatelj, osećajući se smrtno ugrožen, počeo je da skuplja petokolonaške elemente za razbijanje naše borbe.

USTANAK U LICI

Posvećeno uspomeni legendarnog narodnog heroja Marka Oreškovića i onih hiljada junaka, koji su u borbi protiv fašističkih okupatora, ustaša i četnika, u krvi i vatri iskivali današnje srpsko-hrvatsko bratstvo.

Kada su fašistički osvajači, uz pomoć domaćih izdajnika, doveli na vlast Pavelića, hrvatska ustaška strahovlada otpočela je nezapamćeni progon srpskog naroda, nastojeći da među prvima uništi Srbe u **Lici**.

Pavelić je smatrao Liku svojom i mislio da digne sve Hrvate Like na pokolj srpskog naroda.

U leto 1941 godine, Pavelić je započeo u Lici nezapamćeni progon Srba. Hiljade i hiljade muškaraca i žena poubijano je na najgrozniji način. Ustaše nisu štedele ni starce, ni nejaku decu. Sve što je bilo srpsko — osuđeno je na smrt, nemilosrdnu, groznu smrt. Nisu se birala sredstva. Puška. Nož. Ponori i jame. Sve je to imalo poslužiti jednom cilju: uništenju srpskog naroda u Lici. Pobesnele horde pijanih ustaša upadale su u srpska sela i vršile sa uživanjem varvarsku zapovest svoga poglavnika. Mnoga sela srušena su s lica zemlje. Bezdani su se napunili leševima srpskih ljudi, žena i dece.

Srpski narod stajao je očajan, bespomoćan, ne znajući šta da radi! Sām, napušten od svojih nekadašnjih »voda«, koje su pobegle, gledao je smrti u oči.

I tada, u tim sudbonosnim časovima, odjeknuo je ličkim selima, planinama i šumama, borbeni poklik Komunističke partije:

— Na noge! Na oružje! U borbu protiv krvožednih ustaških pasa i njihovih gospodara — fašističkih okupatora!

Partija je odmah razaslala po celoj zemlji najbolje borce, da organizuju narod na ustanak. U Liku je poslala Marka Oreškovića-Kmtiju s nekoliko isprobanih boraca.

Ova grupa komunista krenula je u Liku, obilazeći poharana sela, go-

re i šume, u koje je izbegao narod pred razbojničkim nožem ustaša. Tu su održani prvi sastanci s narodom, tu su mu otvarane nove perspektive, tu mu je povraćena vera u život ...

Snažnim rečima, svojim elementarnim zanosom, prenosio je Marko Orešković poziv Komunističke partije ovom napuštenom i na smrt osuđenom narodu, da se ne da klati, da se ne da ubijati, da ustane u odbranu svog života, svojih porodica i svoje rodne grude. Narod, hiljade onih naših ličkih muževa, hiljade onih izmučenih žena, hiljade nejake dece, svi su oni slušali njegove reči, upijali ih, zanosili se njima. Ali uporedo s novom verom, nicali su i nove sumnje:

— Čime ćemo se boriti?! Kako ćemo mi, goloruki, protiv pušaka i mitraljeza?

— Mi nismo sami. S nama su naša braća Rusi, s nama je njihova nepobediva Crvena armija, koja je baš započela gigantsku borbu s fašističkim hordama. S nama je slobodoljubivi narod Engleske i Amerike, s nama je sav napredni svet.

S nama je, pred nama, na našem čelu, herojska Komunistička partija, koja nas je pozvala sve u borbu.

I narod je prihvatio taj poziv. Po šumama i zbegovima stadoše se kupiti roguljaši. Iz zemlje se počеше iskopavati stare, zardale kapi-slare i turske kubure. I po koji karabin. Počеше se kovati planovi o zasedama po putevima kojima prolaze ustaše...

A onda stiže prva vest o ustanku u Crnoj Gori i Srbiji:

— ... Crna Gora je ustala. Diže se i Srbija. U Zagrebu, Karlovcu, Splitu počele sabotaze.

To je dalo nove snage, nov podsticaj za borbu.

Oni najodlučniji, na čelu s komunistima, počeli su dočekivali ustaše u zasedama, s roguljama i stariim kuburama. Napadi su uspeli. Zaplenjeni su prvi karabini.

Prvi uspesi izazvali su silno oduševljenje. Nestalo je potištenosti, utučenosti. Šumama i zbegovima odjeknuše prve pobjedničke pesme naroda, koji je ustao u odbranu svoga života, u odbranu svoje slobode ...

Naročiti uticaj na razvoj ustanaka u Lici imao je ustanak u Drvaru. Vest o pobjedama kod Drvara elektrizovala je ličke mase. Naoružani narod Srba i okoline, koji je raspolagao s najviše oružja i gde je bio najveći broj komunista, digao se odmah. Pod vođstvom Đoke Jovanovića, braće Mileusnić, Damjanovića i drugih komunista izvršen je napad na ustaše i žandarme u Srpskom Klancu a i u samom Srbu. Napad se završio pobjedom partizana.

To je bio znak za opšti ustanak u Lici. S roguljama, motikama, sekirama i kapislarama digao se narod na ustaše i za kratko vreme su sva sela Lapačkog kotara bila očišćena od krvoločnih bandita. Za Lapčacima digao se narod Koreničkog, Gradačkog i Udbinskog kotara.

Prve pobjede oduševile su narod. Ustanak se širio sve dalje. Ne samo srpski, nego i hrvatski seljaci počeli su da prilaze ustanku. Nekoliko desetina hrvatskih seljaka iz Smiljana, Bušima i Brušana priključilo se partizanima.

Na narodni ustanak ustaše su odgovorile još krvoločnijim terorom. I okupator se uzvrpoljio. Poplašio se vala narodnog ustanka, koji se širio munjevitom brzinom. Naročito se bojao toga što je na čelu naroda stajala Komunistička partija. Okupator je osetio svu opasnost te činjenice, pa je preduzeo sve da narodni pokret skrene sa narodnooslobodilačke linije na lini-

ju bratoubilačke borbe Srba protiv Hrvata, iz čega se nadao da će izvući naročite koristi za sebe.

★

Za 1 septembar 1941 godine sazvana je u Drvaru konferencija predstavnika svih partizanskih bataljona Zapadne Bosne i Like. Konferenciji je prisustvovalo 30 delegata. Glavni referent bio je Marko Orešković, koji je snažnim, njemu svojstvenim rečima, branio liniju narodnooslobodilačke borbe Srba i Hrvata protiv okupatora i njegovih ustaških slugu. Konferenciji su prisustvovali i neki izdajnički raspoloženi delegati, koji su otvoreno istupali pod imenom četnika, kao na primer pop Momčilo Đujić, docnije komandant četničke Dinarske divizije, pa Braco Čorak, jedan od četničkih prvaka itd. Videvši, da većina delegata odobrava liniju narodnooslobodilačke borbe i da je spremna da prihvati i borbu s okupatorima, ovi izdajnici su takođe glasali za rezoluciju, koju je predložio Marko Orešković, a koja sadrži principe narodnooslobodilačke borbe. Međutim, glasajući za rezoluciju oni su u sebi kovali plan o izdaji borbe ...

Kada su sredinom septembra Italijani počeli ofanzivu na oslobođene krajeve, nije još bilo dovoljno snaga, koje bi im se mogle suprotstaviti, pa su nesmetano ušli u Srb, Lapac, Bijelopolje i ostala oslobođena mesta Like.

Italijani su u novookupiranim krajevima, preko svojih agenata, bivših žandarma, trgovaca i švercera raspirivali mržnju protiv Hrvata i partizana, koje su prikazivali kao ustaške saradnike.

Partizani su morali napustiti Lapački srez i mnoga naseljena mesta, povući se u šume i zabačena sela. Neki mali logori, kao »Ognjen Priča« oko Babinog Potoka, zatim logor Škare, Brinje, Divoselo i Mogorić održali su se. Svi ti logori zajedno nisu imali više od 150—200 pušaka.

Još jedna grupa ostala je verna narodnooslobodilačkoj borbi. To je bila grupa mladih iskrenih rodoljuba iz Srba i Lapca, koji su na čelu s Dokom Jovanovićem organizovali partizanski odred »Čapajev«. Ta grupa imala je oko 50 pušaka, a imala je i tu prednost što je prošla kroz mnoge borbe, te tako stekla prilično vojno iskustvo.

Ove partizanske grupice, iako su bile male, spremale su se na borbu s Italijanima. Dolaskom Italijana u oslobođene krajeve ustaše su prestale dolaziti ovamo, te je tako borba protiv ustaša došla u drugi red.

Krajem septembra održana je pod rukovodstvom Marka Oreškovića konferencija u Krbavici. Pored partizanskih predstavnika konferenciji su prisustvovali i neki neodlučni elementi, koji su se kolebali između partizana i četnika. Na konferenciji je zaključeno, da se počne borba s Italijanima. Prva akcija je bila oslobodenje nekih Srba u okolini Vrhovina, koji su bili uhapšeni od strane italijanskih vlasti. Hapšeni je oslobodio podoficir Miloš Uzelać, koji je bacio bombu pred italijanski kamion i rasterao Italijane, a uhapšene pustio kućama. Italijani su pretili kaznenom ekspedicijom. Narod iz tih sela zamolio je pomoć partizana. Prema narednju Marka Oreškovića onim selima imali su se staviti na raspoloženje brinjski partizani (njih 15), dok su 3 preostala brinjska partizana i 14 škaračkih imali da posednu klanac Pogledalo i da napadnu Italijane.

Tako se i dogodilo.

Dvadeset osmog septembra 1941 napali su škarački i brinjski partizani Italijane na Pogledalu i zadali im teške gubitke: 27 mrtvih i više ranjenih. Na strani partizana bio je svega jedan mrtav.

To je bio prvi oružani sukob partizana s italijanskim okupatorom u Lici, sukob koji se svršio sjajnim uspehom partizana. To je podiglo borbeni moral partizanskih boraca.

Italijani su na ovo odgovorili

svojom uobičajenom fašističkom metodom. Spalili su tri okolna sela i hteli na taj način da zavade narod s partizanima.

Par dana kasnije isti oni partizani digli su u vazduh italijanski vojnički voz na pruzi Ogulin — Gospić kod Jasenice.

Tako su otpočele borbe s italijanskim okupatorima.

Ovi mali, ali značajni uspesi dovali su na mnoge kolebljive borbe, ali iskrene rodoljube, da se priključe partizanima. Borci su sve više stupali u partizanske redove, a narod, usled italijanske pljačke, počeo je da gaji sve veće simpatije za partizane i da gleda u njima svoje prave borce. Tome je mnogo pripomogao rad partiskih organizacija po selima, koje su popularizirale partizane, a raskrinkavale izdajničku politiku četnika iz Lapca, Srba i Gračaca, koji su sve otvorenije stupali u italijansku službu.

Približavao se 7 novembar — dan velike Oktobarske revolucije. Partija je objavila parolu da ovaj dan proslavimo pojačanim napadima na okupatora i njegove slugu. Brinjski i škarački odredi pošli su na prugu, da tamo tuku Italijane, a Dabrani i Drežničani na put Senj — Otočac.

Dok su se vršile ove pripreme za proslavu Oktobarske revolucije stigla nam je vest da je poginuo vođa oružanog ustanka u Lici, Marko Orešković. U oružanom ustanku narod ga je opevao u stotinama pesama.

*Da nam ne bi Orešković Marka
Mnoga bi još zakukala majka.
Drug je Marko roda hrvatskoga,
Al, je majka naroda srpskoga...*

Tako je pevajući oplakivao lički narod Marka. Njegova smrt je još više demaskirala četnike u očima srpskog naroda Like, a partizanima je dala novog poleta u borbi.

I zaista, 7 novembar je sav proslavljen u borbi. Na pruzi Ogulin — Gospić brinjski i škarački partizani

su u dve borbe pobili 20 Italijana, a na putu Otočac — Senj — Dabran Drežničani su pobili desetak Italijana i ustaša. Do još snažnijeg sukoba došlo je kod Mekinjara između Italijana i partizanskog odreda »Čapajev«. Tu je poginulo oko 15 Italijana.

Glas o ovim poredama proleteo je celom Likom. Narod je počeo u partizanima gledati snagu. Italijani su se počeli bojati. Novi borci su pridolazili partizanima. Veliku popularnost stekao je odred »Čapajev«, koji je u čast Marka Oreškovića dobio naziv Četa »Marka Oreškovića«. Samo jednog dana stiglo je Ceti »Marka Oreškovića« oko 50 naoružanih mladića iz okoline Lapca i Srba. Tada je četa pretvorena u Bataljon »Marka Oreškovića«.

Zahvaljujući borbama partizana i radu KP, narod je sve više prihvatao liniju narodnooslobodilačke borbe. Uticaj partizana sve više je rastao u srezu Brinje, Otočac, Korenica, Udbine i Gospić, štab Ličke grupe partizanskih odreda postajao je sve jači. Oko njega počele se kupiti dotada kolebljivi odredi i odredići. Tada su partizanske snage reorganizovane u odrede i bataljone. Pored Bataljona »Marka Oreškovića« organizovan je Bataljon »Ognjen Priča«, Bataljon »Božidar Adžija« i Odred »Velebit«.

Borbe s Italijanima postajale su sve češće. Svakodnevno su partizani dočekivali Italijane na pruži Ogulin — Split i nemilosrdno ih tukli.

Borbeni polet i oružane snage Ličke grupe znatno su ojačali, kada su polovinom decembra stigli u Liku dalmatinski partizani — Hrvati sa preko 200 pušaka i 15 puškomitraljeza. To je imalo snažan politički efekat. Srbi su gledali i na svoje oči se uveravali kako se Hrvati bore zajedno s njima, rame uz rame. Nestajalo je nepoverenje prema Hrvatima. Mesto nepoverenja nicala je nova bratska ljubav.

Italijani su, međutim, postajali sve drskiji. Počeli su da pljačkaju

i otimaju sve do čega bi došli. Naročito su opasni bili Italijani koreničkog garnizona. Seljaci iz okolnih sela zatražili su pomoć od partizana. Dvadeset devetog decembra krenuli su Italijani ponovo u pljačku u Bjelopolje, gde su ih dočekali partizani i sve pobili. Komandant Korenice poslao je kaznenu ekspediciju, ali i nju dočekaše partizani, razbiše je i zapleniše veliki ratni materijal. Videvši da je stvar ozbiljna, komandant Korenice poslao je nove veće snage, ali i one su bile razbijene. Partizani poteraše Italijane, sateraše ih u Korenicu i oko samog mesta stegoše čvrst obruč.

Vest o ovim uspesima, u kojima su partizani zaplenili oko 200 pušaka, 15 puškomitraljeza i zarobili veliki broj Italijana, podigla je silno ugled partizana.

Italijani su u više mahova pokušali da pošalju iz Otočca, Vrhovina i Gospića pomoć Korenici, ali su uvek bili teško poraženi. Osobito teške gubitke pretrpeli su u borbi na Šijanovom Klancu i Pogledalu, na novu godinu 1942, na Ljubovu, 24 januara 1942 i kod Turjanskog, 25 januara 1942. U ovim borbama lički i dalmatinski partizani izbacili su iz stroja preko hiljadu Italijana, zaplenili nekoliko stotina pušaka, nekoliko desetina mitraljeza i puškomitraljeza, dva tenka i četiri topa.

Borba se rasplamsala svom žestinom. Nikli su novi bataljoni i odredi. Slava i autoritet partizana sve je više rastao. Narod je sve čvršće zbijao svoje redove oko Narodnooslobodilačke vojske.

U Bosni se takode rasplamsala borba protiv okupatora. Trebalo je povezati slobodne teritorije Bosne i Like, između kojih se isprečio četnički kraj Lapca i Srba. Prema naredenju Glavnog štaba Hrvatske napali su naši bataljoni »Marko Orešković« i »Ognjen Priča«, i borci bivšeg jugoslovenskog poručnika Stojana Matica, koji se priključio partizanima — četničko gnezdo Lapac. Sjajnim jurišem po dubo-

kom snegu zauzeli su partizani, 27 februara 1942 godine, Lapac, koji su branili Italijani i četnici. Opet je zarobljen silni materijal. Četnici i Italijani pretrpeli su teške gubitke. Mnogi četnički borci i oni koji su bili pod njihovim uticajem prišli su partizanima, jer su u njima videli prave narodne borce.

Nakon oslobođenja Lapca krenuli su partizani na Srb, koji su branili zajedno Italijani i četnici. U borbama kod Srba zadan je novi težak udarac četnicima. Pohvatan je štab četničkog puka »Kralja Petra II« i streljan radi služenja oku-

patoru. Borci su sve više prelazili partizanima. Četnici su usled toga doživeli težak udarac. Partizani su oko sebe okupili sav lički narod i povelili ga u nove borbe protiv okupatora, ustaša i četnika. U tim borbama partizani su imali sjajnih uspeha. U njima su se kovalile ličke partizanske jedinice, pretvarajući se u udarne brigade i divizije, koje su plamen narodnooslobodilačkog rata pronele kroz mnoge krajeve Hrvatske.

Malička, 6 decembra 1942

Sime BALEN

DRAŽIN I NEDIĆEV VOJVODA BOŽA JAVORSKI

Boža Javorski, rodom iz Brezova, seoski siledžija, bavio se raznim poslovima. Bio je šofer i stolar. Posle sloma Jugoslavije s nekolicinom svojih prijatelja počeo je da teroriše narod u selu Moćiocima. Uskoro se okupila oko njega veća grupa pljačkaša, koja je postala strah i trepet za ceo kraj. Seoski dilkoš Boža proglasio se za vojvodu Javorskog. On je jedan od prvih četničkih komandanata koji je uspostavio vezu s Nemcima. Na sektoru Bože Javorskog pojavio se u leto 1941 godine i vojvoda Đekić, koji je došao iz Crne Gore da se poveže s Dražom Mihailovićem. U to vreme borba protiv okupatora se neobično uspešno razvijala u užičkom kraju. Samo Javorski i Đekić nisu učestvovali u borbama protiv Nemaca, već su se ograničili na pljačku, naročito Boža Javorski.

Jedinice Užičkog partizanskog odreda, u drugoj polovini septembra 1941 godine, postigle su značajne pobeđe. Račanska četa i jedna užička četa oslobodile su Bajinu Baštu; Račanska i Prva užička četa zauzele su Palisad; a Ariljska i Moravička četa, uz pomoć Dragačevske

čete, koja je pripadala čačanskom partizanskom odredu, oslobodile su Arilje. I drugi naši odredi sve su jače stezali Nemce, tako da su oni u Užicu bili u vrlo teškoj situaciji. Nemačka komanda je pozvala Đekića i Javorskog u Užice da im preda vlast u gradu, kada se nemačke trupe povuku. Sporazum je brzo postignut, četnici su dobili i municiju, i obavezali su se da će napasti partizane. Naše jedinice na Zlatiboru bile su obaveštene o tome i donesena je odluka da se napadne Čajetina u kojoj su bili četnici i žandarmi koji su služili okupatoru. Borbe oko Čajetine nije ni bilo. Najveća grupa četnika bekrijala je u kafani Denića. Tu je zarobljeno preko 150 četnika i 40 žandarma. Svi su četnici razoružani i pušteni kućama, a sa žandarma smo skinuli odelo, ostavili ih u gaćama i košuljama i tako u stroju poslali u Užice. Jedna naša zaseda na drumu Užice — Čajetina uhvatila je dva kamiona puna municije koju su Nemci slali četnicima za borbu protiv nas.

Uto su Nemci bili primorani da napuste Užice, jer su naše snage prodrle u Požegu i presekle im jed-

nu od glavnih otstupnica. Nemci su vrlo brzo pobjegli iz Užica. Ostavili su u Krčagovu četrdeset vagona municije, ogromne sume novca u trezorima Narodne banke, neoštećenu fabriku municije i oružja. Glavnina Uzičkog odreda nanela je Nemcima velike gubitke kod Gorobilja, a posle su oni naleteli na zasedu čačana u Ovčaru i imali mnogo mrtvih.

Đekić i Boža Javorski su uputili jedno pismo našoj operativnoj grupi na Zlatiboru da pošalje svoje predstavnike na pregovore u Užice. Na taj sastanak krenuli su Ljubo Đurić, danas general-major, Slobodan Sekulić, poručnik jugoslovenske vojske, streljan na Banjici 1944 godine, i Vladan Rosi. Oni su sišli u Užice baš za vreme napada nemačkih »Štuka« na onih 40 vagona municije u Krčagovu. Četnici su se razbežali na sve strane. A naši drugovi, uz pomoć naroda, organizovali su spasavanje municije koja je gorela.

Građanstvo se žalilo našoj delegaciji na nedela četnika, naročito na Božu Javorskog. On je predveče posle napada sišao u grad i počeo da preti drugovima, da čupka svoju žutu bradicu i da priteže revolver. Posle su otpočeli pregovori s Đekićem. On i Javorski su tražili da žandarmerija i policija ostanu u Užicu. Naši su drugovi odbili. Tako nije došlo do sporazuma. Drug Đurić je izjavio da za konačni sporazum treba odobrenje Štaba odreda. Đekić je tada rekao: »Ja sam razgovarao juče s jednim članom vašeg Štaba, a on mi je rekao da ćemo pregovarati čim oni završe borbu s Nemcima.«

Sutradan su naše jedinice sišle u Užice. Četnici su se razbežali. Predveče je stigao i Kušić sa 800 boraca koji su žestoko razbili Nemce u Gorobilju. Đekić je ponovo došao u Užice i naši drugovi su mu dali dve bunde i milion dinara, a on je krenuo na sektor Višegrada.

Đekić i Javorski su se posvadali oko podele novca i razišli su se.

Boža Javorski je nastavio svoj raniji posao. Pljačkao je po selima, a jednom je čak išao u Sandžak i ucenjivao muslimane. S njim je Uzički odred postigao sporazum da on neće napadati naše jedinice, ali on se toga nije pridržavao, već je ubijao naše drugove i harao po selima. On se bio povezao s Glišićem i Marinkovićem u Uzičkoj Požezi i napadao naše jedinice kad su išle s jednog fronta na drugi. Zato je drug Stevan Čolović, politički komesar, dobio naređenje da likvidira bandu Javorskog. On je opkolio Arilje i zarobio 200 četnika Bože Javorskog. Sam Boža Javorski nije se nalazio u gradu. Tu je oslobođen i general Novaković. Glavni deo četnika Javorskog pušten je kućama, a streljano je samo nekoliko zlikovaca. Međutim, Javorski je ponovo okupio svoju bandu i napao Ivanjicu u kojoj je bio drug Čolović s Mora vičkom i Ariljskom četom. On se junački borio s Javorskim koji je bio prodro u sam grad. Čolović se bio zabarikadirao sa štabom u zgradi načelstva i, kad je odatle hteo da izvrši protivjuriš, poginuo je pred vratima. Posle su naše snage isterale Javorskog iz grada.

Međutim, Javorski je držao komunikacije oko grada. Drug Tito je poslao iz Užica druga Ljuba Đurića sa tri čete da raščisti situaciju. Ove su snage pred Ivanjicom oslobodile mrtvo telo Čolovića, koje je bilo nošeno iz Ivanjice u Arilje, ali su ga bande Javorskog na putu zadržale. Uskoro se Ljuba Đurić povukao iz Ivanjice, jer smo morali sve snage baciti na sever, odakle su Nemci nadirali. Tada se Javorski proširio po čitavom tom kraju.

Javorski je pomogao Nemcima prilikom ofanzive na Užice, posle se čvrsto povezao s Nedićem, učestvovao u napadu na Novu Varoš, početkom februara 1942 godine, gde se nalazila naša Druga proleterska bri-

gada. Onda je opet prelazio od Nedica Draži Mihailoviću, harao je po čitavom kraju, bio je pravi pustahija.

Javorski je ubio i sveštenika Milutinovića iz Ivanjice. Ovaj sveštenik je početkom septembra pomogao da maršal Tito izide iz Beograda. Naravno, on nije znao koga vodi. Zajedno su došli vozom od Beograda do Užičke Požege, gde su ručali, a zatim je maršal Tito jednim kolima otišao na sever do Valjevskog odreda. Tek posle, kad je u Užicu video druga Tita, sveštenik Milutinović je doznao kome je pomogao da izide iz Beograda.

Kada su naše brigade posle Četvrte ofanzive izbile na Drinu, i Javorski je pošao s ostalim jedinicama Draže Mihailovića u borbu protiv nas. Nešto se zamerio nekim Dražinim komandantima, što se vidi iz zaplenjenih dokumenata. Naše jedinice pronašle su jednu fotografiju Bože Javorskog. Slikao se pored

mitraljeza u ateljeu, a ispod slike je štampano: »Neustrašivi i hrabri vojvoda Boža Javorski«. Četničke bande su bile slomljene na Drini i Javorski se vratio na svoj teren. Tu ga je napao Dražin komandant »Sveti Ilija«, aktivni poručnik koji je učestvovao u ubistvu našeg druga Bate Jankovića iz čačka. Janković je uhvaćen u Guči, u novembru 1941 godine. Četnici su sa njega sekli meso i naterivali ga da jede.

Boža Javorski se držao još neko vreme, ali je potpuno pao u nemilost. Dražini komandanti — oficiri, likvidirali su jednog po jednog komandanta »civila«. Javorski je uhvaćen i izveden pred Dražu Mihailovića u njegovom štabu u čičkovi na Zlatiboru. Posle je zaklan.

Ubicu Bože Javorskog je docnije uhvatio neki Katanić i zaklao ga da se osveti zbog smrti Javorskog. Katanić je ubijen od naše narodne milicije početkom 1945 godine.

(Podaci general-majora Ljube Đurića)

LOGOR U JASENOVCU

Kad je Simovićeva vlada, posle 27 marta 1941, raspustila konc-logore, u Hrvatskoj je po Mačkovim uputstvima otpočelo masovno hapšenje komunista i stvaranje novih logora. 31 marta, dakle 6 dana pre provale Nijemaca preko granica naše zemlje, policija je u Zagrebu pohapsila sve one koji su joj ma i najmanje mirisali »na lijevo«, ukoliko se, dakako, nisu na vrijeme uklonili. Tada su, pored ostalih, uhvaćeni Božo Adžija, Andrija Džaja, Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Pavao Markovac, Dušan Grković i mnogi drugi. Tu sam se našao i ja, bijesan na samoga sebe što sam baš tu noć bio prespavao kod kuće, dok sam se još dan prije toga sakrivao. Našim je drugovima ovim hapšenjem bila zapečaćena sudbina. Oni su svi od reda izginuli, i to ili

izvlačenjem iz logora i strijeljanjem (kao na primer Adžija, Priča, Keršovani, Markovac) ili prigodom neuspjelog bjega iz logora u Kerestincu (14-VII-1941). Neki pojedinci koji su se čudom uspjeli spasiti u Kerestincu, zaglavili su kasnije u borbi ili u zasjedi (na pr. Valjin, Džaja, Stjepan Vlahek, braća Turković i dr.).

Od preko 100 drugova i drugarica koji su tada, 31 marta 1941, pohvatani — ostali su do danas na životu svega petorica-šestorica. Među njima dr Pajo Gregorić i ja. Jedan i drugi spaseni smo na izvanredan način. Ja sam još istog dana, tj. 31 marta pobjegao s policije, zahvaljujući gužvi koja je u to doba na policiji vladala. Pajo je spasan dan prije dolaska nemačkih trupa u Zagreb. Da nije bilo tih specijal-

nih okolnosti — i mi bismo podijelili sudbinu ostalih naših drugova.

Jedan detalj iz agonije Mačekove banovine:

Desetog aprila, po podne oko 4 sata, dojurile su u Zagreb prve motorizovane njemačke trupe. U Zagrebu nije više postojala ni divizija ni armiska oblast, ni banska vlast: njemačke trupe jurile su zagrebačkim ulicama. — Maček je predao pune zatvore i konc-logore okupatoru i ustaškim krvolocima. Maček je izdao proglas kojim je pozvao organizacije HSS i pristaše da se novoj vlasti pokore i da s njom iskreno saraduju. Mačekova zaštita prešla je odmah u službu okupatora i ustaša.

□

9. juli 1941 je datum početka masovnih strijeljanja u Zagrebu. Po Zagrebu su izlijepljeni plakati o strijeljanju Adžije, Price, Keršovanija, Markovca, i drugih — njih deset na broju. Poslije neuspjelog bijega iz Kerestince (14. jula) broj strijeljanih se danomice povećavao. Iz Bosne i Like stižu vijesti o masovnim pokoljima Srba. Danomice novi plakati o novim žrtvama. Stotina ljudi strijeljana je u Maksimiru, Rakovom Potoku, zvjerska mučenja i umorstva na ustaškom redarstvu ili u tzv. Sing-Singu. Masovna hapšenja, masovna ubistva — teror, iz dana u dan sve bezumniji teror.

Otpor naroda se nije mogao slo- miti ni najtežim zločinima ustaša. To najbolje dokazuje atentat na sveučilišnu ustašku satniju, atentat na glavnu poštu, požar stadiona, ubistva njemačkih oficira i vojnika na zagrebačkim ulicama i druge akcije koje su izvršili hrvatski rodoljubi u Zagrebu. Komunistička partija je djelovala, ona je okupljala oko sebe snage i, uprkos najtežim žrtvama i stalnom reduciranju njenih kadrova, ona je rukovodila borbom, pridobijajući za tu borbu sve više novih, neustrašivih boraca.

Od vremena na vrijeme ustaše su se lupeški zaletavale u stanove onih koje još nisu pohvatali. Veliki se broj komunista sakrivao po ilegalnim stanovima i potražnja za takvim stanovima bila je iz dana u dan sve veća. Ustaše su prijetile smrtnom kaznom svakom onom tko drži na stanu neprijavljenu osobu. Drugovi su teško dolazili do stanova, a to tim više što su se stanovi iz konspirativnih razloga morali stalno mijenjati. Velike su poteškoće postojale i za stanove u kojima su se održavali sastanci i konferencije. Policija je noću često blokirala čitave ulice i vršila pretrase po svim kućama. Rezultati kod tih pretresa nisu bili onakvi kakve je policija očekivala. Jednoga je dana bila blokirana čitava Trešnjevka (radničko naselje), ali nikog nisu uhvatili, iako je na Trešnjevci živjelo ilegalno mnogo drugova.

Međutim, ja nisam imao sreće sa ovakvim noćnim pretresima. U noći između 20 i 21. januara 1942. policija je nahrupila u stan gdje sam se skrivao, i uhvatila me na spavanju. Ekspediciju agenata vodio je čuveni krvolok Kamber. Uhvaćen sam, dakle, nakon što sam u Zagrebu ravno deset mjeseci ilegalno živio i radio. Svaki pokušaj bijega bio je isključen, policija je blokirala sve izlaze iz kuće. Kad su me kroz duboki snijeg vodili do policiskog automobila, bio sam uvjeren da je sa mnom svršeno.

Čuveni podrum ustaškog redarstva na trgu N! U hladnoj i vlažnoj ćeliji (sa zidova je kapala voda) bio je prvi Rudolf Hrozniček, metalac iz Mostara, koga sam od zatvorenika susreo. On je upravo bio otpraćen iz logora Danice (Koprivnica). Bio je ispremlaćen na mrtvo ime. Otpraćen je kasnije u logor St. Gradišku, gdje je umoren glađu.

Nada sve je interesantan bio moj susret s trojicom HSS-ovih prvaka, koji su negdje početkom februara (ili krajem januara) došli u moju ćeliju. Bili su to bivši »narodni« za-

stupnici Tomašić, Kemfelja i Budimirović, koji su se vraćali iz konc-logora St. Gradiška, gdje su bili kratko vrijeme internirani pod osobitim i vrlo povoljnim uslovima. Došli su u našu ćeliju rumeni i dobro ishranjeni, jer su u logoru — prema vlastitom priznanju, živjeli dobro i odvojeno od ostalih logoraša. Poznavao sam od prije Tomašića i moje prve riječi, upravljene novim gostima, bile su ove: »Vi ćete, gospodo, sigurno u vladu, tragom vaših političkih istomišljenika Tortića i Berkovića.« Tomašić se snebivao kako mogu tako nešto i pomisliti! Ali, ustvari, ja nisam mnogo promašio: nekoliko dana poslije ovog susreta (»zastupnici« su nakon dva dana pušteni na slobodu), Pavelić je objavio otvaranje svog »sabora«, a u popisu saborskih članova nalazila su se, pored ostalih, i imena Tomašića, Kemfelja i Budimirovića...

Svog Duku (Kemfelju), debeljka s podmuklim očima, dolazili su gledati agenti, nekadašnji njegovi »zaštitaši«. Vidjelo se, da su to stari Đukini prijatelji. Duka pak nije propuštao priliku, da svojim prijateljima, ustaškim zlotvorima, podiže ruku na pozdrav: »Spremni!« — O, kako su se bijedno i žalosno ponašali ovi »narodni« zastupnici, kako su drhtali, čim bi zazvečali ključevi na vratima ćelije, iako su znali da će biti pušteni iz zatvora!

Nekoliko mjeseci kasnije, mjeseca jula, imao sam prilike razgovarati s još dvojicom HSS-ovih prvaka, i to s dr Pernarom i prof. Pezeljom, ličnim tajnikom dr Krnjevića. Bilo je to u zatvoreničkom odjeljenju bolnice na Rebru, kamo sam na kratko vrijeme (14 dana), bio prebačen iz Jasenovačkog konc-logora. Ova su dvojica otvoreno neprijateljski istupali protiv narodno-oslobodilačke borbe, osuđivali partizane, nazivali ih razbojnicima, i s prezirom govorili o SSSR-u i Crvenoj armiji. Pemar je smatrao bivšu Austro-Ugarsku »zdravom državnom

tvorevinom«, naglašujući, da samo jedna takva država može hrvatskom narodu dati slobodu i sreću. Mržnja i strah od komunista toliko su kod ove dvojice dolazili do izražaja, da je jasno proizlazilo, da se razni prvaci HSS mogu protiv komunista složiti s najvećim neprijateljima Hrvata, pa i s ustašama i četnicima. Do toga je, najzad, i dovela njihova politika, kako se je u razvoju daljnjih događaja pokazalo.

Nakon što sam četiri mjeseca odležao u zatvoru ustaškog redarstva na trgu N. i na Savskoj cesti, suđen sam na dvije godine zatočenja u koncentracionom logoru.

Nema pera, koje bi bilo u stanju opisati strahote i užasnu atmosferu Jasenovca. Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu kako su svakog dana odlazili na klanje. Kako su neopisivo jezovite scene opraštanja Cigana od svojih žena i djece! To je tako užasno, da mora potresti i za čitav život ostaviti tragove u svakom čovjeku. Ciganska djeca, kovrdžavih glava i krupnih crnih očiju, bila su draga. Njihove su se ručice tako grčevito držale svojih majki i očeva, njihov lelek je prodirao do kostiju. Ubijalo se dnevno stotinama takve cigančadi. Zašto? Nitko nije znao. Samo zato valjda što su Cigani.

Ne znam koliko je u Jasenovcu pobijeno Cigana. Dok sam ja tamo bio, najmanje 30.000.

Istovremeno, mjeseca juna i jula, obavljale su se u Jasenovcu masovne likvidacije židovskih žena i djece. Transporti su dolazili iz logora u Đakovu i Staroj Gradiški. Vagoni sa žrtvama stajali su na pruzi pred logorom često puta više dana. Bila je strašna žega, žene i djeca umirali su u vagonima bez vode i bez hrane. Zapomaganje i plač djece: »Vode, vode... Ubijte nas!«, znale su vikati očajne majke i žene. Odgovor je bila ustaška psovka. — Gledao sam kako iz vagona iznose lješinice djece, gledao sam iznemogle i izbezumljene maj-

ke i nemoćnu preživjelu djecu kako pod udarcima ustaške toljage posrću na putu u Gradinu, u smrt. Svako veće donosili su grobari pred magazine haljine, rublje, cipele i druge stvari žena i djece koja su ubijena — maljem po glavi. Gomilale su se na hrpama cipele dječice, koja su tek prohodala, vjetar je logorom raznosio fotografije nasmejanih djevojčica i dječaka, čiji su očevi možda u samom logoru čekali utješljivu riječ o svojim. Bio sam svjedokom, kad je jedan takav nesretni otac našao fotografiju svoje žene i djece. To je bio znak da su njegovi najmiliji upravo ubijeni. Kako je tek bilo pri duši nekom Šmitu iz Varaždina, koji je slučajno bio prisutan, kad se iz vagona iskrcala njegova majka! Ta je majka vjerovala da su je doveli da vidi sina, obradovala se. A njen sin nije mogao s njom ni riječi progovoriti, jer bi svaka riječ za njega značila smrt na mjestu. Gledao je bez riječi kako mu majku vode na klanicu.

Kako je užasan i jezovit bio koncert koji su Cigani jedne nedelje, mjeseca juna, priredili zatočenicima i sebi! Da, uprava logora je upravo nagonila i Cigane i druge zatočnike da priređuju koncerte! Kasnije, kad su već svi Cigani bili poubijani, zatočnici su, po direktivama Luburića i drugih ustaških krvnika, organizirali i izvježbali poveći orkestar, koji je morao pijaninim ustašama svake nedelje svirati. Među sviračima bilo je pravih virtuoza pa čak i profesora muzičkih akademija. Pored klasičnih, prilično dobro uvežbanih komada, orkestar je morao svirati plitke ustaške pjesme, i tada nije bilo kraja pijanom ustaškom urlanju i potcikivanju. Luburić se ponosio što je zatočenicima, kandidatima smrti, dao priliku da se tobože »duhovno jačaju« — muzikom. A teško je zamisliti strašnije torture za one, koji svakog časa očekuju smrt, ili koji, uz svirku zatočeničkog orkestra,

gledaju ubijanje i mučenje svojih drugova.

Spomenuti koncert koji su Cigani one nedelje priredili zatočenicima, održan je u doba kad je klanje Cigana bilo u punom jeku. U logoru su se još kretale zaplašene i užasnite grupice Cigana, a među posljednjima i jedan ciganski zbor pjevača i svirača. Pjevali su duže, pjevali su sa suzama u očima, pjevali su svima nama i nebu i bezumnoj nadi da će ih pjesma i njihova muzika spasti od smrti. Kako je užasna bila njihova pjesma koju su nazvali »Ciganski oproštaj«, poznata ruska romansa. Kako su se demonski cerekali ustaški dželat, koji su se, vjerovatno, već naslađivali kako će ciganske lubanje pucati pod udarcima krvavog malja! Zatočnici su se pitah: da li je moguće da će i ovi talentovani Cigani, svirači, biti ubijeni; neki su se nadali, kao i sami svirači, da će krvnici, poslije ovog koncerta, odustati od svoje namjere ili bar odgoditi ubistvo. Pa ovaj zbor bi mogao i samim ustašama pružiti razonodu, koje su oni toliko željni u svojoj krvavoj raboti! Ali ne, i ovi su jadni i mladi Cigani drugog dana odvedeni na klanicu. U ušima zatočenika odjekivala je njihova muzika kao posmrtni marš.

★

Nikad neću zaboraviti nijemi razgovor, koji sam vodio s dobrim mojim prijateljem i drugom, slikarom Dankom Osmanom, koji je javno strijeljan 5 septembra 1942. Bilo je to u logorskom zatvoru, ili takozvanim ćelijama smrti, kamo sam bio bačen nakon što sam po drugi put dopraćen iz Zagreba u Jasenovac. Gledajući kroz »buše« jedan drugome u ćelije, Danko i ja smo razgovarali pišući slova prstom po zidu. Po čitave sate vodili smo tako, svaki iz svoje samice, nijeme razgovore. I jedan i drugi čekali smo smrt svakog časa. Iz sobe za saslušavanje, gdje je »uredovao« Cividini,

poznati krvnik zagrebačke policije još iz doba Bedekovića i kasnijih policijskih režima, čulo se zapomaganje zatvorenika koje su mučili. Svakoga su se dana ćelije praznile. Zatvorenici su odlazili na klanicu. I danomice su dolazili novi kandidati smrti. Odavle je 27. avgusta 1942, noću u 10 sati, odveden i zagrebački liječnik, docent fakulteta, dr Juraj Boca. Dankova majka, sestre i brat bih su u logoru ubijeni. Došao je red i na njega. »Ako me ubiju, pisao mi je prstom na zidu, pozdravi mi sve drugove i prijatelje... Ako preživiš ... « — dodao je. Poručivao sam da isto to učini ako ja budem ubijen, a on preživi. Kada ga je 5. septembra, predveče, Cividini pozvao iz ćelije i kad mu je žicom počeo vezivati ruke, čuo sam ove poslednje Dankove riječi: »Zašto? ... Zar ćete me strijeljati?... Stanite. Pustite da govorim sa svojim grupnikom...« Još se, dakle, nadao da bi ga mogao spasti uticaj njegovog grupnika. Ali to je bilo samo časovito. Cividini mu je grubo odgovorio, da tu nema više nikakvog razgovora i da on radi samo po nalogu Matkovića. Kako sam kasnije saznao, Danko je strijeljan pred »nastupom« — radi »širenja alarmantnih vijesti«. Izvršio sam i izvršavam njegovu poslednju želju i izručujem njegove pozdrave drugovima i prijateljima.

Nakon tri tjedna boravka u jasenovачkoj ćeliji smrti, bio sam pri kraju svojih snaga. Bio sam jako izglednio, a povrh toga morao sam slušati strašna mučenja zatvorenika i gledati kako oni jedan za drugim odlaze na ubijanje. Svi su odlazili — ja sam ostajao. Dolazili su novi i opet su odlazili da se nikad više ne vrate — mene su ostavljali i niko me ništa nije pitao. Dolazili su neki ustaški oficiri, među njima i Luburić, pogledavali kroz bušu u moju ćeliju i promrmljali: »A to je taj!« i opet bi otišli. Sve mi je čudniji postajao ovakav postupak.

17. septembra 1942, poslije podne,

dolazi Cividini: »Uzmite sve stvari, brzo, brzo!« pokupio sam stvari i izišao. Napolju su čekali najgori ustaški krvnici: Matković, zamjenik Luburića, Majstorović, zapovjednik logora i Ljuba Miloš, natporučnik — krvnik. Ova su trojica svojim rukama poklali hiljade ljudi. Sada je na mene red.

Ljuba Miloš mi vezuje ruke lancima. Želim da se sve to što brže svrši, jer sam uvjeren da idem na strijeljanje. Ali napolju čeka auto. Strpali me unutra, kraj mene seda dželat Matijević, napred Matković. Putujemo nepoznato kuda; dakle zasada me ne namjeravaju ubiti. Svi šute. Putem me Matijević pokriva nekom ponjavom preko glave. Ne smijem, dakle, znati kojim putem se vozimo.

Kad smo ušli na vrata logora Stara Gradiška, bio sam uvjeren da su me ovamo doveli radi saslušanja. Kad je Matković u kancelariji naredio da se pozove Andrija Hebrang, bio sam siguran da sam upleten u neku klevetu zajedno s Andrijom.

Padala su, međutim, naredjenja: »Pripremi dvadeset najboljih ustaša i auto!« Zaključujem da se ima još nešto izvanredno dogoditi. Dovedi su Andriju i Olgu Kon, koju nisam poznavao. Andrija se bio nekako usitnio, mnogo je oslabio, pustio je brkove.

Odveli su nas i strpali u veliki teretni auto. Sjeli smo na pod, vezani lancima. Oko nas do zuba naružane ustaše, napred puškomitraljez. Kad smo krenuli, zapitao sam šapatom Andriju: da li su ga saslušavali zbog mene. Nisu! On ništa ne zna. Sumnjivo nam je bilo i to, što su nas posadili zajedno i što možemo razgovarati. Spremaju nam neke veće stvari, ubiti nas odmah neće! Tako kombinujemo.

Stigosmo u Novu Gradišku. Pred župskim redarstvom smo se zaustavili. Skidaju nas i vode u kancelariju, gdje nam jasenovачki krvnici skidaju lance. Predani smo na čuva-

nje dvojici agenata, koji su, izvan svakog očekivanja, ljubazni. Nude nas cigaretama, oslovljavaju nas sa »gospodo« ... Snebivamo se šta treba da znači takav nagli preokret. Sprema se, očito, neka zamka.

Gladan sam. Pitam Andriju da li, možda, ima nešto hrane. Izvadio je čitav jedan kruh, koji sam sa velikim apetitom počeo uništavati. Ali agent mi kaže da ne jedem puno, jer da će ubrzo stići iz gostionice večera! Kakve on to nama burgije priča! Večera iz gostionice, tko da mu to vjeruje!

Ali večera je zaista stigla. I to kakva večera! Prvi put, nakon dugog vremena, jedem pristojan građanski obrok. Vrlo ugodan osjećaj za izgladnjene robijaše!

Zagonetka postaje sve zamršeni-ja! Na pitanja šta sve to ima da znači i šta će biti s nama, agenti tajanstveno odgovaraju »da će sve biti dobro«, bolje nego što se možemo i nadati. Tko da još agentu vjeruje!

Sjedili smo tako do kasno uveče. Onda su Andriju i mene strpali u jednu ćeliju a Olgu u drugu. Na rastanku nam još agent reče da smo bliže slobodi nego što se i nadamo! Ne vjerujemo, razumije se, ni u jednu njegovu riječ. Ali zagonetka je postala tim veća, što su Andriju zatvorili zajedno sa mnom. Znači, neće nas saslušavati po zajedničkoj stvari, jer mi imamo prilike da se o svemu dogovorimo. Bit će nešto drugo.

Baš smo od srca te noći razgovarali, Andrija i ja! Te kako je bilo ovo, te kako je bilo ono, šta je bilo posle našeg rastanka u Zagrebu, šta je s ovim drugom, šta je s onim ... Nikad kraja. Stotinu smo kombinacija prodiskutovali o tome šta će biti s nama. Hoće li biti prijeki sud ili predaja Gestapou ili prosto ubistvo, kojemu treba zamesti svaki trag, ili nešto deseto. U razgovoru smo tako dočekali jutro, ne riješivši zagonetku.

■k

Ni slutili, dakle, nismo kakvo nam iznenađenje ustaše spremaju.

Kad se Andrija — nakon što su nas odveli u kancelariju — vratio iz sobe Draženovića, zamjenika ravnatelja župskog redarstva, i kad nam je rekao da »stvari ne stoje tako loše«, jer smo ovamo dovedeni zato da budemo zamijenjeni za dvojicu ustaških glavešina, koje su zarobili slavonski partizani, našem iščuđavanju i iznenađenju nije bilo kraja. Kao grom iz vedra neba! Agenti su se snishodljivo smiješkali: »Znali smo mi, eto šta smo vam govorili, da će sve dobro svršiti... izvolite cigarete ... ručak će biti dobar ... «

Šest dana smo ostali u Novoj Gradiški. Šest dana postupali su dželiti s nama kao sa dragocijenim gostima. Hrana je i dalje dolazila iz gostione, svaka nam je želja bila odmah ispunjena. Neki ustaški poručnik bio nam je dodijeljen na službu. Ali noge su nam ipak vezali lancima. Bili smo sada zajedno u jednoj dvorišnoj ćeliji: Andrija, Olga, Seka Podunavac i ja.

Međutim su trajali pregovori između slavonskih partizana i ustaša. Partizani su zarobili Vutuca, zamjenika ravnatelja ustaške nadzorne službe i Vagnera, šefa župskog redarstva iz Gradiške. Partizani (Gašpar) su tražili 15 drugova u zamjenu. Od tražene petnaestorice samo smo još nas četvoro bili na životu. Drugi su bili poubijani u logorima i u zatvorima. Ustaše su ponudili tridesetoricu logoraša u zamjenu. Nakon pregovora od nekoliko dana, partizani pristaju na ponudenu listu. Bilo je tu više potpuno nepoznatih lica.

Iz Zagreba i Cogora stigli su u Gradišku oni, koji treba da se zamjene. Bio je tu i Vlado Lončarević, Puba Šremf, Maja Komar, I. Dazović.

23 septembra, vezani po dvojica, prebačeni smo najprije željeznicom

do Okučana, a poslije kamionom do Caga, mjesta zamjene.

Na brdašcu je, prema utanačenju, lepršala bijela zastava. Uz cestu su bile postrojene njemačke čete. Gore, na brdašcu, sigurno osiguravaju partizani sve puteve.

Polazimo u koloni prema bijeloj zastavi. Tamo su se već pojavili zarobljenici Vutuc i Vagner s jednim partizanom pregovaračem.

Stojimo nas trideset prema dvojici. Kod bijele zastave. Zarobljenici se ljubazno smješkaju. Prvi partizan kojega smo vidjeli. Slobodan, politkom II bataljona I slavonskog odreda, vodi sa agentom koji nas je na brdašce doveo, posljednje pregovore o načinu izmjene.

Sada nam tek odvezuju ruke.

Slobodni! Krećemo brzim koracima dalje uzbrdo. Kad sam se osvrnuo vidio sam Vutuca i Vagnera kako su iz svih sila potrčali nizbrdo, prema cesti, gde su ih čekali ustaše i Švabe. Sretan vam put, dobit ćemo vas opet u ruke!

Tko da opiše naše uzbuđenje, kad smo naišli na prve uniformisane partizane koji su nedaleko od mjesta predaje držali zasjedu! Bila je to četa banijskih proletera na čelu sa Damjanom Mrkim. Dočekivali su nas svuda srdačno, ponosni

što su naši oslobodioci. Svuda gdje smo prolazili oslobođenim selima, narod nas je veselo pozdravljao. Stari Gašpar (nije baš tako ni star), politkom III operativne zone, sijao je od zadovoljstva. On je pregovore o zamjeni vodio, on nas je dočeka. U znak drugarstva poklonio je stari Gašpar Andriji svoju pušku, a meni svoj pištolj. Čuvam taj pištolj kao dragu uspomenu na prvi susret sa partizanima, slavonskim partizanima čijoj hrabrosti dugujem svoj život.

Ustaški banditi poslali su za nama drugog dana avione u potjeru. Sva sela kojima smo prolazili bila su bombardovana, ali sa zakašnjenjem ...

Ēto, tako sam došao u partizane. Tri mjeseca kasnije prebacio sam se preko Save, najprije u oslobođeni Slunj, a potom u Bihać, gdje sam preuzeo dužnost u odboru AVNOJ-a. Zasada je Bihać naša, partizanska, prestonica. Nije daleko dan kada ćemo promarširati zagrebačkim i beogradskim ulicama, u to čvrsto vjerujemo.

Bit će još i većih praznika na našim ulicama!

Bihać, decembra 1942

Mladen IVEKOVIC

PRIČANJA POPA VLADE ZEČEVIĆA O USTANKU U SRBIJI*

Foča, 7 maj, 10.18:

Pop Vlado, Zoran i ja išetismo se kilometar od Foče uz Drinu, sedosmo u hlad pod lipu kod stražare i otpočesmo razgovor:

»O prvoj pušci u našem ustanku:

Pukla je u Beloj Crkvi u Rađe-

* Tekst je dat onakvim pravopisom kakvim ga je zabeležio Vlada Zečević.

vini 24 juna po starom, to jest 7 jula 1941. Došlo je 4-5 naših drugova na čelu s Ēedom Milosavljevićem (učitelj umro na Palisadu, 28 novembra 1941) i Žikicom Jovanovićem-Španceom. Nosili su neki stari francuski mitraljez bez municije. Održali su zbor. Govorili su obadvajica. Kad su završili, otišli do vode, jedno 150 metara od vašara, naišli žandari.

Žikica se vratio. Žandari:

— Bacaj oružje.

Naši:

— Bacaj oružje.

Žandari — puške, a Žikica s dva metka obojicu ubio.

Prema Vladinom mišljenju prva ozbiljnija akcija protiv Nemaca (sem zarobljavanja Nemaca kad su sekli drva kod Jaučinskog Visa više Kamenice, na drumu za Šabac) bila je u Beloj Crkvi. Tu je Ceda sa Žikicom pomlatio 10 —12 Nemaca, (nemački oficir u čarapama pobjegao i stigao u Krupanj) i zadobio bogat plen.

To su prve akcije Valjevskog odreda, čiji je štab bio na Rožnju. O akciji na drumu Valjevo — Užice, koju sam opisao u početku dnevnika, popu Vladi nije poznato. O tome će drugovi iz Valjevskog bolje znati.

O pop Vladinom četovanju:

Vratio sam se iz rata četvrti dan Uskrsa. A već prve nedelje posle službe, uhapsio me nemački komandant, a na prijavu petokolonaša iz Krupnja — apotekar Cigler, odnosno njegova žena je igrala glavnu ulogu obavještača. Nešto oko 20 dana ležao sam u hapsu. Bio sam triputa dnevno saslušan. Bio sam u nemačkom podrumu. Morao sam da čistim podrum, a oni meni nogama natrag: »Judeo«. Bacio sam metlu. Saslušavali su me u početku s revolverom na čelu. Pitali me gde mi je puška, kojom sam navodno ubio Nemca, kakve sam veze imao s engleskim poslanstvom, zašto sam psovao Hitlera u propovedima od 1939 pa nadalje, zašto sam pozivao narod da sklanja oružje. Pištolj sam stalno nosio, ali sam ga ostavljao pri ulasku u crkvu, u uluk. Pri izlasku iz crkve komandant je (pušio tompus) dreknuo:

— Hajde...

Prilikom pretresa nisu mi ništa našli. Imao sam u kosturnici četiri puške. Komandant je odmah zakliu-

čao crkvu i kosturnicu, a moj crkvenjak Sreten Milosavljević-Babo ledima je izvalio još istog sata gvozdena vrata i usred dana u džaku izneo oružje. Posle je opet vrata namestio.

Na pretresu, naravno, ništa nisu našli. Pušten sam 21 juna pre podne sa naređenjem da se javljam pre i posle podne.

Skinuo sam mantiju, izvadio pištolj iz oluka i odmah umakao u šumu. Viknuo »Uzdravlju!« deci i kroz baštu dokopao se šumice, dok su mi sinovi čuvali stražu.

Ceo juli proveo sam u organizovanju ustanka u srezu radevskom i srezu jadarskom oko manastira Tronoše. Povremeno sam imao sastanak s Valjevskim odredom i oficirima za vezu s Ravne Gore. S Minićem, Dudićem, Čedom, dr. Pantićem, Žikicom — vidao sam se s njima. Pokojni Veselin Misita, generalštabni potpukovnik, bio nam je veza s Dražom. Jednom dok sam delio letak kraj vršalice, došao jedan čovek u seljačkom odelu i upitao šta radimo. To je bio kapetan Račić. Sa mnom je saradivao na terenu i jeromonah Georgi je Bojić, starešina Tronoše. Mi smo organizovali ovaj kraj. Na dan 19. avgusta smo održali sastanak u Tronoši: Georgije, Misita, Martinović i svi rezervni i aktivni oficiri iz Loznice i okolnih mesta. Na tom sastanku je položilo zakletvu 1.200 naoružanih boraca. Posle zakletve smo se povukli na većanje gde je donesena odluka o počinjanju ustanka, kao i o odnosu vojno-četničkih odreda prema partizanskim odredima kojima rukovodi Komunistička partija. Tu se pokazala suprotna mišljenja. Misita je bio za saradnju s partizanima, ali da se borba vodi pod trobojkom, a ne pod crvenom zastavom, »jer i Nemci imaju crvenu zastavu protiv koje se mi već borimo«. Tu je upao drugi Dražin predstavnik, neki trgovac iz Sarajeva Maksimović, koji je počeo da psuje komuniste, da neće s njima da se

bori. Razmećao se sa svojim novcem: »Ja sam dao za ustanak 250.000 dinara«. Odgovorio sam mu u lice: »Idi ti u pičku materinu. Nije više vreme da gazde za pare kupuju krv naroda.«

Osnovna stvar na ovome sastanku je bila ta što nas je Draža hteo da šalje u Bosnu, a mi smo to na ovom sastanku odbili i rešili da se borimo u Srbiji. Misitu smo izabrali za komandanta Vojno-četničkog podrinjskog odreda i doneli odluku da se izvrši napad na Zajaču i Stolicu 30 avgusta, a na Krupanj 31 avgusta. Istovremeno smo Martinović i ja dobili zadatak da pripremimo narod za ustanak u selima oko Krupnja.

U pogledu partizana donesena je odluka da zajednički učestvujemo u borbi. Računalo se da će četnici biti jači, imati većeg uticaja i samim tim imaće kasnije i svu vlast. Na tom sastanku sam dao izjavu da Dražinu komandu ne priznajem i da ću i dalje zadržati odvezane ruke za sporazum s partizanima.«

POP-VLADINE USPOMENE IZ TREĆEG USTANKA

(II deo, prvi deo započeo
7 maja 1942)

1 avgust 1942. Grmi top kod Kupresa. Smrzli smo se noćas iako smo Vlada i ja skupljali panjeve čitavu noć. Zatekoh u zoru popa na livadi, na suncu, gde piše dnevnik. Obeća da će posle rata napisati knjigu o svom vojevanju. Ovi zapisi će biti materijal.

— Ako poginem, kazao sam drugovima, zaslužio sam da me svog pretresu i odnesu sve hartije... — veli Vlada.

Ja dodajem:

— Ipak ćemo mi na nekom kolozu zajedno čitati prve korekture Vladine knjige.

Dadoh mu moj dnevnik u ruke da on svojom rukom piše svoje uspomene i osokolih ga:

— A sada guraj, pope, i ne pre-skači redove u ovom mom dnevniku, hartije je malo, i skupa je u ovom našem ratu:

»I-VIII-942. Od 25-VI- do 2-VII 1941 g. proveo sam po selima oko Tronoše (Loznice) i Krupnja i potajno skupljao oružje i municiju i pouzdanim ljudima govorio o pripremama za dizanje naroda na ustanak. Na Sv. Iliju 1941 g. odslužio sam službu u manastiru Tronoši i tada sam prvi put javno i glasno pozvao narod na ustanak. Prisutnih je bilo preko hiljadu, koje devojaka, žena i ljudi. Posle službe skinuo sam mantiju, obukao gunj i sa svojom puškom išao od grupe do grupe otresitijih i odvažnijih seljaka i iznosio im detaljnije planove ustanka. Razumevanje i želja da se oslobodimo morskog okupatora — Nemaca — izbijala je iz svakog prisutnog. Znači naš potajni pripremni rad u narodu, uspeo je. Narodu sam saopštio ugovoreni znak za početak ustanka: na svima većim bregovima (goreće) upaliće se velike vatre. Tada svi naoružani i sposobni za borbu imaju doći na ugovoreno mesto u svome selu, a odatle svi iz okoline manastira Tronoše i Loznice u manastirsku šumu, a iz okoline Krupnja u planinu Boroniu. Tih dana došao je specijalni kurir s Ravne Gore poručnik Neško Nedić (rodom iz Lelića kod Valjeva). Od prvih dana do danas, on je bio i ostao kao najpoverljiviji čovek pukovnika Draže Mihailovića. (Uzgređ rečeno, u januaru ove godine Neško je zajedno s nemačkim oficirima rukovodio borbom Nemaca i četnika protiv nas na Mravinjcima ispod Maljena. Rezultat te borbe: Nemci i četnici odvukli su u valjevsku bolnicu šest saonica ranjenih i smrznutih. Broj mrtvih nismo utvrdili, a mi dva mrtva, tri ranjena i nijednog smrznutog). Neško nam je doneo blanko legitimacije sa pečatom vojno-četničkih odreda i potpisom komandanta Draže Mihailovića. Meni je saopštio

da će na moj teren doći i samnom raditi poručnik Martinović. Za Martinovića — koga nisam poznavao — rekao je da je pošten i hrabar oficir. Da ćemo upustva i naređenja dobi jati sa Ravne Gore od Draže. Zaista posle nekoliko dana došao je poručnik Martinović sa grupom naruženih ljudi. Njih je bilo oko 20 — i svi su bili obrasli u bradu i kosu. Imali su puške, redenike preko grudi i po jednu-dve bombe o pojasu. Na mene i moje seljake ostavili su dobar i jak utisak. Od ovih njih šest sa Martinovićem krenuli su samnom u pravcu Boronje, a ostali su ostali u Tronoši. (Teški bombarder »Savoja« kruži iznad nas i bombarduje šumu ispred nas). Sa Martinovićem sam se brzo sprijateljio. Mladić naprednih i zdravih misli. Ide-mo kroz šumu i on mi priča o životu na Ravnoj Gori, o svojim kolegama oficirima, o vrhovnom komandantu Draži. Iz svega izlazi da će oficiri i nešto podoficira i žandara, koji čine glavnu snagu »Dražinu produžiti način života i naroda koji su« vodili i do rata. Ništa se »nisu opametili i trulost se sve više oseća kod vodećih raspale Jugoslavije. Martinović ne samo da ne vole i ne ceni Dražu, nego ga mrzi i ne priznaje ga svojim komandantom. Po mome shvatanju boljeg oficira nisu mi mogli poslati. Još na samom početku naši planovi i ciljevi u potpunosti se slažu. Blagodareći Martinoviću ja sam doznao ko je Draža, i kakva je njegova okolina t.j. ljudi uz njega. Iz svake njihove reči izbi-ja velikosrpska hegemonija. Tu se u početku razilazimo sa Dražom i njegovim ljudima, da se nikad ne spoji-mo. Dosadanja naša borba dokazuje da smo Martinović i ja odmah i na vreme odabrali svoj put; put borbe sa okupatorom i njegovim slugama — ustašama i četnicima. Sloga i jednodušnost između Martinovića i mene dala je odmah plodne rezultate. Iz dana broj ljudi u našem odred: »Martinović - Zečević« povećavao se. Poverenje i uzdanje narodno uživali

smo, i pitanje ishrane nije predstavljalo nikakvu teškoću. I ako obojica nismo imali ni dinara (a od Draže nismo hteli ni tražiti ni primiti nikakvu pomoć, pa ni novac) ipak nas je narod primao i hranio kao svoje najrođenije. Radevina je u ovim danima dala sve od sebe. To priznajemo i priznaćemo narodu Radevine. Valjevski partizanski odred — Radevski bataljon — sačinjavali su 90% seljaci Radevci. Naš odred takođe 98% samo Radevci seljaci. Krstarili smo po selima i često se sre-tali sa patrolama partizana, uvek se bratski pozdravljali i razgovarali. Tako jednoga dana u Avgustu 1941 g. sreli smo se sa rukovodećim drugovima iz Valjevskog partizanskog odreda — drugovima: iz — OK-a — M. Minićem — Crnim (Valjevskim), čedom Milosavljevićem .. * bataljona i Mišom Dudićem, aktivni p. poručnik — komandant bataljona. Slučajnost je htela da taj naš susret bude baš na istoriskom Mačkovom Kamenu. Seli smo u hlad bukove šume i počeli razgovor, koji se potpuno pretvorio u pregovore da se završi potpunim sporazumom za zajedničku borbu protiv okupatora Nemaca. Pisali ni potpisivali nismo ništa, stegli smo jedan drugom ruke i ostavili da delom potvrdimo reči. Drug Minić da bi bolje proverio sigurnost Martinovića i mene postavlja pitanje: »Ako se stvori u Beogradu kakva Srpska vlada i pozove narod i četničke mase da se vrate svojim kućama, obećavajući im sigurnost — šta ćemo nas dvojica tada raditi? Bez rezerve obojica smo odgovorili: »ma nas svi naši borci napustili, mi ćemo ostati verni ovom sporazumu i bićemo sa partizanima do pobede«. Tako će i biti. Ovaj bistri i pametni drug »Crni« kao da je osećao da u vazduhu kuži zadah vlade Denerala Nedića, koja je koncem Avgusta obrazovana. Na rastanku smo zakazali

* Rukopis vremenom oštećen pa je nečit-ljiv na više mesta.

novi sastanak radi donošenja odluke i plana o napadu na Krupanj. Načelno je doneta odluka da borbom zajedničkih jedinica u napadu na Krupanj komanduje potpukovnik Đeneralštabni Veselin Misita. O ovome sam odmah izvestio jeromonaha Georgija Bojića starešinu manastira Tronoše i Misitu. Misita je rado prihvatio naš predlog, samo brzina događaja izmenila je ovaj plan. Vojno - četnički odred okolo Loznice napao je iznenada i bez pripreme i plana na Loznicu i zauzeo je. U toj borbi poginuo je hrabri i poštenu oficir Veselin Misita. (Posle njegove smrti Dražina klika uspešno plete izdajničku mrežu u podrinjskom okrugu).

31 august 1941. — Partizanski odred napao je i zauzeo »Stolice« rudnik 6 km. kod Krupnja. Isto tako napad zbog nedovoljne pripreme i ako je uspeo, ipak se glavnina posade nemaca spasla bekstvom u Krupanj u mesto da je bila postavljena zaseda na putu i da ih sve pomlati ili zarobi.

1 septembar 1941. — Mi smo se iz sela primakli u najbližu okolinu Krupnja, tako da je naš štab bio na dva km. od Krupnja i glavne nemačke snage.

2 septembar 1941. — Stigao je kurir od komandanta Valjevskog partizanskog odreda druga Zdravka sa šemom za napad i da napad počne u 8 č. uveče. Odgovorili smo da smo spremni za napad i da određeni sektor primamo. Naš odred imao je zadatak da vrši napad na topionicu i da zauzme put Ljubovija — Krupanj, varošicu Krupanj i da sa lica vrši napad na bolnicu — glavno utvrđenje Nemaca — tj. celu desnu stranu. Isto tako da postavimo zasedu na 3 km. od Krupnja ka Zavlači, da sačeka bežeće Nemce iz Krupnja kao i da spreči dolazak pomoći opkoljenim Nemcima. Partizani su imali da vrše napad sa leve strane (leđa) Krupanj i bolnicu. Mi smo sa jednom četom odmah poseli šljaku

kod »topionice« (antimona »fabrika«). Sa drugom smo poseli put Ljubovija — Krupanj sa zadatkom da zauzmemo varoš a glavnina je izašla na »Dukim« više »Lazarice« da tuče na bolnicu sa lica, Krupanj levo bočno, i desno bočno topionicu. Svi smo bili poseli položaje na vreme. Ugovoreni znak za napad bio je signal belom raketom. Izlazim na pogodno mesto i pucam iz signalnog pištolja; bolnica i topionica ispod nas na 300 — 400 metara beli se kao na sunčanom danu. Nemci su iznenađeni i odmah se snalaze i otvaraju jaku mitraljesku vatru sa tornja topionice i sa krova bolnice. Mi u streljačkom stroju ležimo po blatnjavom putu i čekamo odgovor drugova partizana. Prolaze minuti pa i sati i na više raketli nema odgovora. Kiša pada i od vlage i neizvesnosti počinjemo da drhtimo. Tako smo čekali do 11 sati noću, a onda smo izdali naređenje za napad. Ležim uz Martinovića, koji s vremena na vreme komanduje »prekidaj paljbu«. Kada prestanemo s pucanjem tek tada saznajemo sa kakvom žestokom puščanom a naročito mitraljeskom vatrom brane se Nemci. Kurir nas izveštava da su naši zauzeli Krupanj — i da sada vrše napad i oni na bolnicu s boka. Iz mraka čujem da se neko raspituje gde su Martinović i pop Vlado? Ležeći se povlačim preko brisanog prostora u pravcu glasa. Preda me stoji dečak iz Krupnja Slavko Orlović i šapće mi da ima mali top zakopan na šancu više sreskog načelstva, dodaje imam i granata dosta a doneli i da pucam iz njega. (Ostupajući preko Krupnja naša vojska ostavila je silno oružje i municiju na putu Krupanj — Ljubovija). Milijeg izveštaja u životu nisam čuo. Posle dva sata »top« je bio na položaju (37 mm.). Izdajemo naređenje da gađa (nišani se kroz cev) gornji sprat i krov bolnice gde su neprijateljska mitraljeska gnezda. Prolaze minuti koji traju dugo kao večnost, a naš top ne puca. Čuje se dva - tri

puta škljocanje — bez pucnja. Naša radost splašnjava. I kad smo već bili izgubili svaku nadu — prolomio se pucanj, koji je uplašio koliko Nemce, toliko i nas. Posle nekoliko pucnjeva na bolnicu, okrećemo cev i tućemo topionicu. Između 2 sata i 3 ujutru čujem užurbanost na levom krilu. Taj deo položaja poseli su četnici iz Azbukovice — četnici Koste Pećanca pod komandom četovode »Sretena« — »Drinskog«. Došli su pred sam početak napada njih oko šeset i stavili se pod našu komandu. Pored mene trčeći promiču siluete. Noć je tamna i kišna, pa nemoću da poznam lica. Na moje pitanje »šta je?« odgovaraju: »bežite opkoljeni smo«. U stvari sa te strane nije moglo doći opkoljavanje, jer smo mi poseli varoš. Panika se brzo prenosi na centar gde smo Martinović i ja, pa i na desno krilo. Nastaje ludačko bežanje i krljanje niz šumu u reku Bogošticu i dalje uz... platinu. Martinović i ja se brzo dogovorismo; on trčeći odlazi do čete koja vrši napad s desnog boka na topionicu, a ja trčim za beguncima i prvo molim da se zaustave, pa kada ne uspevam vičem, grdim i vadim pištolj da ubijam koga pre stignem. Uviđam da bi to bilo beskorisno i da bi samo povećalo paniku. Trčim i uveravam ih da nema više opasnosti, da treba da stanu. I ne samo da ne uspevam da njih zadržim, već se strah potpuno prenosi i na mene. Umešao sam se u ovu gomilu »junaka« i u ovoj tamnoj i kišnoj zori gombam uz brdo do iznemoglosti. Za nama se čuje kлокotanje nemačkih mitraljeza i kao da jure na motociklima po ovom bespuću — kuda jedva i čovek prolazi peške. Tako je, sve su bliže i bliže nas, počinjem sebe da uveravam i ponovo dobijam snagu za bežanje za već daleko odmaklim četnicima. Padam od umora i dahćem kao pseto na vrućini. Zora se beli i meni se postupno vraća svest i stvarnost. Ustajem posram-

ljen i stidim se i gadim samoga sebe. Pored mene su svega dvojica seljaka — naših četnika. Palim cigaru i pred njima govorim najgore o sebi. Teži sud niko neće izreći o meni — nego tog jutra ja sam o sebi. Pognute glave krenuo sam natrag ka Krupnju. Idem čuteći a moja se pratnja naoružanih seljaka naglo povećava. Svi smo svesni svoga kukavičluka i sad smo već pripravnici da se peremo jurišajući na mitraljeze. U toj teškoj i kišnoj zori svi smo se prekalili.

Borba se čuje iz Krupnja i oko topionice, znači naše čete nisu doznale za naše kukavičko begstvo i dalje se bore. Odmah zatim otvara se jaka vatra sa leve strane Krupnja — Partizani stupaju u borbu. Ja dobijam krila i postajem raniji pop Vlado — smeo i neustrašiv. Brzo zauzimamo svoje stare položaje i borba uzima sve žešći zamah. Nemci uviđaju i po svetlosti zore i pucnjavi da su opkoljeni sa sviju strana. Treći septembar protekao je u jakoj i žilavoj borbi.

Oko podne sišao sam u moj Krupanj i narod me je gledao kao oslobođioca, a ja sam se lično osećao vrlo neugodno, sećajući se noćasnjiće. Naredili smo da se stanovništvo odmah iseli iz varoši. Naređenje je izvršeno hitno i na vreme, a već posle pola sata bombardovali su nas ustaški avioni sa trobojkom na krilima. Sa odgovornim drugovima iz V.p. štaba sedeli smo Martinović i ja u kafani i mimo se dogovarali pijujući kafu. Bombe su padale po okolnim kućama, ali su to bile male ručne i znali smo da ne mogu da probiju krov zgrade. Stvorili smo plan za noćasnji napad — u kome glavnu ulogu ima da odigra bombaško odeljenje drugova partizana. Oni imaju prednost nad nama, jer su već učestvovali u dve manje borbe (u napadu na Belu Crkvu i Stolice).

Ovoga dana (3-IX) naš top je imao svoju reč; srušio je toranj na

topionici i učutkao nemački mitraljez, direktnim pogodcima kroz prozore bolnice uneo paniku među Nemce i takođe učutkao dva mitraljeska gnezda na krovu. Situacija je sve više u našim rukama, a i noć je naša dobra saveznica. Nemaca ima koje u bolnici, koje u topionici od četiri do pet stotina. Imaju dosta mitraljeza i municije, kao i radio vezu sa Valjevom. Mi smo ih blokirali i nedamo im da napumpaju vodu na pumpi u dvorištu. Toliko smo blizu da svaki naš metak samo ako se ko pomoli pogađa sigurno. Već se vide prvi leševi Nemaca koji su žed platili glavom.

Nastaje noć paklene vatre. Prask bombi je strahovit. To su bombe koje su drugovi partizani sami napravili od dinamita. Njihova eksplozija je daleko jača od nemačkih pa čak i od kragujevčanki. Porazno deluje na Nemce, koje smo našim topom sterali sa krova i spratova u podrum, a sad se bombaši partizani privukli pod prozore i ubacuju bombe u podrum. Strahote tih bombi — pričali su nam docnije zarobljeni Nemci. Oko tri sata noću stiže kurir od druga Zdravka da obustavimo paljbu, jer Nemci traže da pregovaramo o predaji. Odgovaram da ne pristajem ni na kakve pregovore, jer im ne verujem. Razloga za to iram jer smo mi uoči samog napada, Martinović i ja, poslali parlamentora (dečka Žiku Matića iz..., starog 15 g.) sa pismom tražeći da se predaju, a mi im obećavamo da ćemo sa Nemcima postupati po svima zakonima o ratnim zarobljenicima, a ako budu dali otpor, sve ćemo ih poklati. Oni su primili borbu, a našeg Žiku zadržali kod sebe. Na navaljivanje drugova obustavio sam paljbu i primio komandu celog levog sektora, a Martinović, Zdravko i Žikica (»Španac«) otišli su na pregovore. Nemci su namerno odugovlačili pregovore i zora nas je zatekla, a nismo ništa postigli.

Osvanuo je i 4 - IX a sa njim i zuka avionskih motora. Jedna za dru-

gom njih sedam pojavljuju se nemačke štuke. Nemci im raketlama daju pravce naših položaja. Partizani i mi brzo povlačimo borce sa položaja u dubinu, a ostavljamo samo osmatrače. Počinje strahovito bombardovanje sa mitraljiranjem. Krštavamo se u borbi sa zloglasnim nemačkim štukama. Ja se perem sam pred sobom i ostajem na centru položaja. Martinović je uz mene, svega nas je devet. Na naše položaje bombe sipaju kao kiša i to teške nekoliko stotina kilograma. No »Dumin« je oblika jajeta i bombe klizaju niza stranu. Samo jedna bomba pada u neposrednu našu blizinu i izvaljuje iz korena jedan ogroman hrast i u padu njegove nas grane dohvataju. Od mitraljeza se sklanjam oko hrasta, bežeći na suprotnu stranu od štuke, ali često dve štuke lete jedna drugoj u susret i mitraljiraju tako da je nemoguće zakloniti se, jer te unakaze. Nas devetorica još smo nepovređeni i tučemo Nemce koji pokušavaju da izađu iz zgrade bolničke da zahvate vodu.

To žongliranje oko hrastova traje nekoliko sati, i kad sam sebe uverio da je zaklon nikakav, već da baš zavisio od ratne sreće hoće li me pogoditi zrno ili ne, napustio sam svoj hrast i počeo brzom paljbom da gađam nailazeće štuke. Drugovi pored mene čine to isto i nastaje dvoboj devetorice sa puškama i jednim puškomitraljezom, protiv sedam štuka bombardera. Svi imamo osećaj da se borimo, istina sa nedokučivo jačim neprijateljem ali ako izginemo, poginuli smo u borbi boreći se.

Cevi pušaka usijane su nam i to nas primorava da se malo odmorimo i priberemo. Drug Martinović rukuje sa zbrojovkom i sa ramena Radišića koji služi kao postolje puškomitraljezu — tuče čas štuku čas Nemca ispred bolnice. Drug Radišić tako spretno i kuražno u stojećem stavu vrši dužnost pokretnog postolja. Četvrtog septembra imali su glavnu, ali ne i odlučujuću reč štuka bombarderi. Tukli su nas od 5 sati

ujutro do 7 sati uveče, naizmenično odlazeći i dolazeći ponovo sa punim tovarom bombi, i punim redenicima metaka. Štuka aparati imali su da u potpunosti izvrše svoj zadatak: da bombarduju i poruše Krupanj, da bombama i mitraljezima zaspu naše položaje i da se opkoljeni Nemci izvuku pod njihovom zaštitom.

Štuke su potrošile i poslednji metak i sad su se spustile veoma nisko i hukom i zviždanjem motora hoće da nas zaplaše, ali to im ne pali, jer ni punih se nismo mnogo bojali a kamoli praznih. Čuje se glas Martinovića: »Ja majku im švapsku, nemaju više bombi i metaka, udrite ih!« I naš plotun se sliva sa jezivom sirenom i hukom štuka.

Najedanput najbliži osmatrač viče: »Nemci beže iz bolnice. Bolnica gori!« Nas devetorica se bez komande delimo u dve grupe: Martinović sa četvoricom trči u pravcu topionice i bombama tuče put, kojim Nemci u trku odstupaju, ja sa trojicom jurim niz breg strmi pravo na bolnicu koju plamen iz podruma sve više zahvata. Kroz pucnjavu čuje se iz dima i plamena prodirući glas: »Pop Vlado ovamo molim te«. Poznajem glas, to je zov našeg parlamentara omladinca Žike. Jurnem brzinom — čini mi se puščanog zrna i nogama i rukama razvaljujem vrata bolničkog podruma iz koga izleću Žika i Nešić. Pristiglim drugovima naređujem da spasavaju stvari iz bolnice i da gase vatru, koja još iz podruma nije zahvatala spratove. Ostalim komandujem: u kolonu po jedan, trčećim korakom zamnom — pravac Toponica — Morića stena.«

Vlada Zečević je nastavio da upisuje svoje uspomene u moj Dnevnik tek posle godinu i više dana kada smo posle V ofanzive stigli na oslobođenu teritoriju u Hrvatsku.

Nastavljam 29. VIII 1945 g. u Otočcu — Lika

U polju Banjevačkom sreo me je kurir iz čete koja je bila u zasedi

na »Morića steni« i saopštio da su Nemci zaustavljeni i da ih naši razoružavaju. Vratio sam ljudstvo u Krupanj i smestio ih u osnovnu školu.

Krupanj je pao 4. IX 1941. g. Nemački garnizon je većim delom uništen, a ostatak zarobljen, samo se mali deo probio i bacajući oružje uz put — stigli su bosci, pocepani i bez oružja u Valjevo. Zarobili smo

112 oficira i vojnika. Ratni plen: 18 konjskih kola punih novih nemačkih uniformi, cokula, veša, oficirskih i vojničkih ranaca takode punih raznih stvari: veša, civilnog odela, sapuna, čokolade, šećera, kafe i t.sl. dosta konzerve, a naročito holandskog najboljeg sira, šunke i drugo. Osam kamiona, tri luks. automobila, pet motocikla, nekoliko jahaćih konja. Od oružja: dvadeset i tri teška i laka mitraljeza, oko deset mašingevera, preko 200 pušaka i oko 120.000 puščanih i mitraljeskih metaka sa dosta ručnih bombi. Ovo je bila prva naša veća borba sa Nemicima i pobjeda je stvorila ogromno oduševljenje kako kod boraca tako i kod naroda.

Svi su sa pouzdanjem i poverenjem gledali u svoje borce. Priliv novih boraca bio je veliki i u naš odred i u partizanski valjevski odred. Isto veče sastali smo se u Krupanju i po dogovoru obrazovali zajednički štab za vojno-četnički odred Zečević - Martinović i Valjevski partizanski odred. U štab su ušli: ja, komandant Zdravko Jovanović, zamenik Dragojlo Dudić (V.P.O.) načelnik štaba, poručnik Ratko Martinović politički komesar i Milosav Milosavljević (V.P.O.) zamenik pol. kom. pop Vlado Zečević.

Glavnina vojske ima da se izmeša u zajedničke čete i bataljone, manji deo ostaće kao čisto partizanske jedinice i jedinice v.č. odreda. Odmah je upućena jedna kolona u pravcu Krupanj — Zavlaka, Osečina, Kamenica, Valjevo sa zadatkom da goni potučene Nemce i da razbije žandarmerijske stanice na celom o-

vom prostoru. Za komandanta kolone određen je drug Žikica Jovanović - Španac. Ova je kolona izvršila sjajno svoj zadatak, jer je njena zasluga da su Nemci zarobljeni ispod Morića stene, kao i većina plena, jer četa koja je bila u zasedi pod komandom Rajka Markovića (poluzvaničnika) nije mogla izvršiti povereni zadatak pošto je bila u većini zauzeta ličnom pljačkom plena. Zbog čega je i propustila da jedan deo Nemaca pobegne put Valjeva.

Glavnina jedinica ostala je na Stolicama (6 km. od Krupnja) radi formiranja četa, bataljona i komandnog kadra. Formirana je II četa zajednička pod komandom druga Nikole Božovića, zamenik Rajko Jovanović avijat. p. narednik (v. č.) politkom Žuća i upućena na Drinu na položaje prema Vel. Zvomiku. 5. IX dobili smo hitan poziv od voj. čet. Jadranskog odreda da im pomognemo u zauzeću Banje Koviljače. Glavnina naših jedinica krenula je sa štabom put — Stoce — Moznica — B. Koviljača. Osvanuli smo u s. Tršiću gde nas je stigla vest da je B. Koviljača zauzeta od strane v. č. o. Jadranskog uz pomoć v. č. Cerskog odreda i Mačvanskog partizanskog odreda. Odmah smo glavninu uputili u pravcu Valjeva. Rasporedili smo jedinice tako da je Valjevo bilo blokirano sa sviju strana. Štab se nalazio u s. Belušiću.

Tih dana dolaze drugovi Ročko i Fića. U zoru su stigli i ja kroz san čujem gde neko pita za mene. Koji je ovo Hristos — otvorim oči i pogledam — to je bio Ročko. Drug Fića je docnije bio određen za delegata Vrhovnog štaba i u tom svojstvu išao je po oslobođenoj teritoriji. Nas dvojica — Fića i ja — u to vreme bili smo često zajedno. Išli smo na razgovore sa komandantima voj. čet. odreda Jadranskog u Loznici majorom V. Pantelićem (određen od Draže) i u Pocerinu sa kapetanom Ročićem — komandantom cerskog v. č. odreda, kao i »vojvodom« cerskim Budimirom.

Naš zajednički štab uticao je svojim stvaranjem da je stvoren i zajednički štab od v. č. cerskog odreda i Podrinskog partizanskog odreda (Mačvanski). Jedino je ostao v. č. Jadranski odred koji nije obuhvaćen a gde je uticaj Dražinih ljudi bio najjači. Dužnost Fićina i moja bila je: stvoriti jedinstvenu komandu i sve borce sviju odreda osposobiti i uputiti u pravcu glavnih nemačkih snaga koje su u to vreme bile saterane u grad Šabac.

U Štitaru smo održali sastanak sa svima komandantima odreda k - tima bataljona i komandirima četa kao i politkomesarima. Štab Mač. p. o. činili su drugovi: komandant Nebojša Jerković, zamenik »Deva« (M. B.) politkom Španac — Danilo Lekić i Ivković. Za napad na Šabac mi smo im poslali pomoć u oružju, municiji i dva bataljona: Podgorski i Rađevski a komandanti su bili: Sofronić i M. Purić. Za napad je bilo sve organizovano i predviđeno tako da smo računali da mora uspeti. Međutim, četnici vojvode Budimira (Pećančevići) nisu izvršili svoj zadatak i napad je propao i ako su naše jedinice bile očistile sva uporišta u blizini grada i polovinu samog šabca. Naši bataljoni Podgorski i Rađevski pokazali su se sjajno i izvršili su u potpunosti svoj zadatak, ali su se usled rečenoga morali povući iz osvojenog dela grada.

Koncem septembra stiže jedna grupa drugova iz Beograda. Po užurbanosti drugova iz našeg i Mač. p. o. Zaključim da to nisu obični drugovi. Došli su: Tito, Beve, Milutin, Marko, Lola, drugarice Zina i Zdenka i drugi koje nisam uočio. Održali su partijski sastanak na Stolicama, na kome su pored ostalog doneli odluku o nošenju nacionalnih zastava. Ne znam kakav sam ja ostavio utisak na drugove, ali oni su na mene ostavili jak utisak. Odmah se u svemu osetilo da je tu rukovodeća snaga partizanskih odreda i ustaničkog pokreta. Docnije u razgovoru sa drugom Titom on mi je rekao da je od-

mah zapazio da u meni može imati sigurnog i pouzdanog druga i veli nije se prevario. Nemci su počeli ofanzivu iz pravca Srema a preko Šapca i Mačve — sa jakim snagama — 113 divizija, dva ustaška puka, sa oko 50 tenkova, konjičkim odelenjima i dosta avijacije. Ukupno sa oko 30 — 35 hiljada ljudi.

Garnizon u Valjevu znatno povećan (oko 10.000 boraca) više puta pokušava napad u pravcu Valjevo — Osečina. Naše snage u to vreme bile su približno ovakve: Valjevski partizanski odred u čiji sastav ulaze Tamnavci i Posavci (komandant Koča Popović) i Kolubarci (komandant Bradonja) imao je oko 5 — 6 hiljada boraca, naš odred (Zeč. — Martin.) oko 1.000 boraca. Jadranski v. č. odred oko 3.000 — tri hiljade boraca, Mačvanski partizanski odred sa Lozničkom radničkom četom oko 2.000 (dve hiljade) naoružanih i oko 3.000 (tri hiljade) nenaoružanih, cerski v. č. odred oko 1.500 (hiljadu i petstotina) boraca i odred Budimira Cerskog oko 500 (petstotina) naoružanih. Ukupno oko 15.000 — petnaest hiljada naoružanih boraca. (Napomena: tačnost brojnog stanja ne mogu tvrditi, ali poznavajući dobro sve odrede mislim da se nisam prevario u proceni). Naoružanje: puške sa dosta municije, svaki borac sa 1 — 2 bombe, teških mitraljeza manje sa 2 — 3 protiv avionska, lakih dovoljno i pravilno raspoređenih po svim jedinicama, artiljerije 5 — 6 haubica 105 mm. sa malo metaka, 1 protivtenkovski top, 1 top 37 mm oba sa malo municije. Borbenost kod jedinica: Valjev. partiz. odred sto posto odlično stanje, v. č. odred (Z. M.) takođe, Mačv. par. od. isto tako, Jadranski v. č. odred; velika kolebljivost usled nejedinstvene komande i razornog delanja majora Pantelića, Cerski v.č.o.; posmatrano spolja borbenost je tu, ali zbog nastojanja kapet. Račića da stalno budu rezerva prvih borbenih redova brzo popustili i nisu bili sposobni da prime ni jednu borbu, već su odstupali bez reda.

Pećančevi četnici pod komandom »vojvode« Budimira razbegli su se još u početku nemačke ofanzive a da nisu ni puške opalili. Zbog svega rastanjujemo naš obruč oko Valjeva i upućujemo jedinice u pravcu Mačve da zadrže nadiranje Nemaca i ustaša. Za Komandanta naših jedinica i v. č. jedinica Jadranskog odreda na sektoru — Jadar — Vidojevica odredili smo druga Martinovića. Zbog raznorodnosti ljudstva i komandnog kadra Martinović ne samo da nije mogao učvrstiti položaj i zadržati nadiranje neprijatelja, već su ih Nemci razbili pre nego su i stigli da posednu položaje. Strahovito su ih bombardovali štuka bombarderi a za to vreme tenkovi su probili lanac i zašli borcima za leđa i na taj način uneli strahovitu paniku u i onako kolebljivo ljudstvo v. četnika. Tako se Martinović našao na Stolicama (oko 30 km. od svog sektora) sa nekoliko ljudi, a ostaci razbijeni pridolazili su svako za svoj račun i na taj način stvorili su paniku u našoj dubljoj pozadini.

Odgovorni drugovi su mislili da je Martinović tu lično mnogo podbacio a ja to mišljenje ne delim jer sa takvim ljudstvom i u takvoj situaciji i najbolji komandant sektora ne bi mogao zadržati nadiranje Nemaca, ali bi se svakako mogao organizovano povući što Martinović nije uspeo i tu je njegova krivica. Drug Tito je sa štabom u s. Tolisovcu (kuća Rajka Vujkovca) odakle rukovodi jedinicama. Loznica i ceo v. č. štab i svi oko štaba sve više odišu petokolonaštvom. Fića i ja odlazimo na Cer kod Račića i Nebojše da bi na sektoru Šabac — Cer — Zavlaka (put Valjevo — Loznica — raskrsnica za Krupanj) zatvorili prodor Nemaca. U svemu se postiže puna saglasnost, pa čak da »kliku« u Loznici treba razjuri i ljudstvo borbeno organizovati za borbu.

Posle dogovora krećemo za B. Koviljaču (gde je bio štab v. č. o. Jadr.), Fića, Račić i ja, a uz put nam se pridružuje i Martinović. Na prola-

zu kroz Loznicu zakazali smo veliki zbor građana za 8. č. uveče. U B. Koviljači sastajemo se sa majorom Pantelićem, jeromonahom Georgijem Bajićem upraviteljem manastira Tronoše i drugim rezervnim i aktivnim oficirima.

Po šetalištu banjском vri od naoružanih ljudi a na položaju vrlo male jedinice drže. Sastanak smo o držali u vili »Hercegovina« — na kome sam ja imao oštar sukob sa majorom Pantelićem — zbog njegovog drskog pitanja »ko je meni dozvolio da stvorim zajednički štab sa partizanima, jesam li ja četnik i potpadam li pod komandu Dražinu ili sam partizan kako po svemu što radim i govorim izgleda«. Njegove reči i »starešinski« stav prema meni nervirali su me i podviknuo sam mu da ide i on i Draža u p. materinu i da ja boreći se ne izlažem njegovu ni Dražinu glavu, da mi nikakvo odobrenje od njih po tom pitanju nije potrebno, i da Draža šalje na gotovo svoje ljude u oslobođena mesta za komandante, i u već formirane odrede komandante kao što je slučaj sa njim Pantelićem — kad smo se mi spremali za ustanak, borili i oslobađali Loznicu, Krupanj, B. Koviljaču, ceo Jadar i Mačvu nje ga nije tu bilo, a kad je to sve oslobođeno onda ga je Draža poslao za komandanta svih v. č. odreda u Podrinju. Sukob se je završio time što sam ja potegao pištolj, a Pantelić se spasao begstvom iz sobe, blagoda reći tome što su me drugovi sprečili da ga ne ubijem. Njegov susret sa Račićem, kada je po nalogu Draže došao da preuzme komandu cerskog odreda, isto se tako svršio t.j. Račić ga je najurio sa rečima da ide u materinu i on i Draža i Pantelić je našao najmekše stanje u Loznici i preuzeo komandu nad v. č. odredom od Georgija Bajića, koji je vršio dužnost komandanta posle pogibije p. pukovnika Veselina Misite. (Ovde moram naglasiti da je herojska smrt V. Misite pri zauzeću Loznice veliki gubitak za ceo ustanak a naročito

za dočnija zbivanja između nas i četnika. Moje uverenje je da bi taj pametni i hrabri đeneralštabni oficir kakav je bio V. Misita uspeo da spreči izdaju četnika i da za natureni bratoubilački rat Draža u Podrinju ne bi našao mnogo pristalica. Ovo bazira na osnovu više razgovora po raznim pitanjima koje sam vodio sa pok. Misitom).

U interesu cele stvari izmirio sam se sa Pantelićem i krenuli smo za Loznicu, gde smo održali veliki zbor na kome je bilo više hiljada ljudi, a govorili su: O. Georgije, Račić, Fića (u ime Komunističke partije), ja i advokat Drag. Popović — partizan. Govorili smo svi dobro i zbor je uspeo. Posle zбора povukli smo se na sastanak u komandu mesta na kome smo Fića i ja tražili objašnjenje od Georgija Pantelića i p. pukovnika Marjanovića kakve to oni pregovore vode sa Nemcima i u čije ime. Sva težina te izdajničke rabote pala je tada samo na p. pukovnika Marjanovića i ako smo znali da on to ne čini sam, već u dogovoru sa drugima. Doneli smo odluku da se stvori preki vojni sud u kojem ćemo i mi biti zastupljeni, koji će imati zadatak da ispita ko su krivci i da ih kazni, ali brzo nadiranje Nemaca nije nam dozvolilo da to ostvarimo — tako su krivci privremeno izbegli kaznu koja ih još čeka. Na tome sastanku zapazili smo da je i Račić vrdnuo i pokolebao se, tako da smo Fića i ja ostali usamljeni, te zbog toga nismo tu noć mogli izvršiti »čišćenje« u Loznici, i ako smo se pre toga sporazumeli sa Račićem. To je dovelo do fatalnih posledica koje su se odmah tih dana odrazile u punoj meri protiv nas.

O svom putu po Pocerini, Mačvi i Jadru i o rezultatima podneli smo izveštaj drugu Titu. 10. oktobra 1941. g. pozvao me je drug Tito da razgovaramo o situaciji i našim položajima. Razmatrajući sekcije zapazio sam da je taj posao za druga Tita dobro poznat i da se snalazi kao da ima šahovsku tablu pred sobom.

Dao mi je zadatak da hitno mobiliziram 150 — 200 boraca i da pojačam zvonički sektor, da porušim mostove i put B. Kovičjača — Zvonik i da budem na tome sektoru. Tada sam ga upitao: »je si li ti družo generalštabni crvenoarmejski oficir«

— Tito je odgovorio: »Ne, družo, ja sam radnik a po narodnosti sam Hrvat.« Odgovorio sam: »Ostavljaj opšti utisak da verujem tvojim rečima, ali me čudi otkuda ti taj ruski naglasak u govoru«. Odgovorio je: »Ja sam družo godinama živeo u Rusiji i otuda moj naglasak.« Rastali smo se i ja sam 11. X krenuo sa 180 boraca na položaje na Drini, na kojima sam ostao sve do 13. XI vršeći u potpunosti povereni mi zadatak. Na ovom sektoru bile su jedinice: II četa zajednička partizanska i naša i IV i V četa našeg odreda — ukupno oko 500 boraca. Veliku pomoć imao sam u komandiru II čete drugu Nikoli Božoviću koji me je i zamenjivao u danima odsutnosti kada sam odlazio po potrebi dogovora u Štab.

Istina, drug Nikola je u odnosu sa okolnim narodom zbog rekvizicije hrane i oduzimanja oružja, municije i ostale vojne spremljene dosta levačio i narod ga nije voleo ni njega ni partizane zbog takvog rada, ali se Nikole bojao svaki seljak. Pokušao sam da taj njegov žučni rad ispravljam, ali sa malo uspeha. Imali su nekoliko grubih pogrešaka u načinu izvršenja smrtnih kazni nad zaslužnim krivcima.

Pošto smo konsolidovali odbranu na Drini i na najvažnijem sektoru nadiranja Nemaca na r. Jadru — a i zbog opšte situacije vrhovni štab sa drugom Titom otišao je za Užice, koje je postalo centar oslobođene teritorije. 18. X odlazim kao delegat vrhov. štaba našeg v. č. o. V. P. O. M. P. O. i v. č. Cer. o. na sastanak sa štabom četnika za Bosnu i štabom par. Bosan. odreda. Sastanak smo održali u Zelinu u Bosni na kome su bili prisutni: u ime Bosan. v. č. odreda komandant major Dangić, nje-

gov zamenik kapetan — seljak Pero Đukanović, načelnik štaba kapetan I kl. Sergije Mihailović, u ime Partiz. odreda u Bosni: Ročko, Slobodan Princip - Seljo i Tempo, i u ime nabrojanih ja. Pored mnogih spornih i sumnjivih stvari i pitanja (jer smo u to vreme imali dokaza da major Dangić prima uputstva i novac istovremeno i od Draže i od Nedića iz Beograda, a od nas oružje i municiju) ipak smo doneli pismeni zaključak koji smo svi potpisali: 1) »Ustanak u Srbiji i u Bosni je jedinstven i ima za cilj narodno oslobođenje od okupatora i ustaša«. 2) Ni jedna strana — ni partizani ni v. četnici — nemaju pravo pregovaranja sa neprijateljem pre nego što obavesti i dobije pristanak druge strane«.

Major Dangić je hteo da unese i to da pravo odluka i komande pripada za sve v. č. odrede Draži, a za sve partiz. odrede vrhovnom štabu. Radi našeg odreda (Z. M.) koji je bio u to vreme jedini nezavisan od Draže, ja nisam pristao na to sa motivacijom da Dražu ne priznajemo za svog komandanta, a u tome su me pomogli i drugovi: Tempo, Ročko i Seljo i tako je ta tačka izostala.

Pošto se sve više osećao značaj V. Zvonika i mosta na Drini a i da bi bosanske četnike što bolje aktivizirali u borbi i da bi ih otrgli od šurovanja sa Nedićem, mi smo predložili zajednički napad i osvajanje V. Zvonika. Dangić sa svojim štabom rado je prihvatio ovaj predlog, jer su dotadnji svi njihovi napadi propali. Izradili smo i plan napada koji je radio glupi kapetan Sergije Mihailović, jer on je imao samo da ispiše detalje napada koji su u diskusiji zaključeni pa ipak za taj jednostavan tehnički posao trebalo je tom šepRTLJI skoro 30 sati dok ga je otkucio na mašini. Težinu napada primio sam ja na naš odred i II četvu V. P. O. Po planu napada Martinović je imao da pređe sa 500 boraca u Bosnu kod Drinjače, i da sa Bosan. v. č. i Partiz. vrši napad, a ja lično sa oko 300 boraca imam da napa-

dam sa desne obale Drine na most i da ga zauzmem, a drugim krilom da se na čamcima prebacim preko Drine i presečem put Zvornik — Bijeljina. U svemu ja sam imao najteži zadatak. Moj protivuslov je bio da mi Srbijanci posednemo grad i održimo red, zato što su bosanski četnici od početka ustanka počeli da pljačkaju svako osvojeno mesto, a naročito da ubijaju muslimane od deteta i žene do starca. A mi smo od sebe dali reč da će se plen organizovano izvući iz grada i ravnopravno podeliti.

Major Dangić i njegovi teška srca pristali su na ovo, jer im se nije imalo kud pošto mi snosimo glavninu težinu borbe oko zauzeća Zvornika. O svemu sam podneo pismene izveštaje drugu Titu i on je odobrio moj rad. Odmah sam naredio i dovučene su dve haubice 105 mm. sa oko 60 zrna i smeštene na drugu obalu Drine na položaju »Vlaške Njive« — koji dominira nad ustaškim položajem u gradu odakle nas svakodnevno tuku njihove haubice, ali bez ikakvog rezultata (ispalili su preko 300 zrna na nas, od kojih je jedva polovina eksplodirala, a mi smo na mom sektoru imali svega jednog druga lakše kontuzovanog).

Isto tako od zarobljenih i uništenih 14 nemačkih tenkova u bitkama u Jadru i Radevini, osposobili smo nekoliko od kojih sam ja jedan od 30 tona uputio za napad na Zvornik. Zvorniku ja sam lično u to vreme pridavao veliku i značajnu ulogu. Zauzećem Zvornika mi bi imali iz Podrinja u Srbiji brzu i punu vezu sa oslobođenim delom 1st. Bosne i sa snagama v. č. i partiz. na tom terenu.

Za ovaj plan nisam našao ni najmanje razumevanja u svom štabu i zato su na pribiranje naših snaga u tom pravcu drugovi gledali podzriivo. Zbog Dangićeovog vrđanja, nerazumevanja u zajedničkom štabu o važnosti ove bitke, brzim nadiranjem Nemaca — nije došlo do napada na Zvornik, a to je veliki i neoprostiv propust. To se najbolje

videlo uskoro kada su nas Nemci potisnuli na prostor Užice — Zlatibor, odakle je bio jedini ali nesigurni izlaz, prelaz u Sandžak. Dok sam se ja bio celokupnim svojim bićem bacio da organizujem i izvršim napad na Zvornik, dotle je V. P. O. tj. štab i Račić stvorili zajednički štab na čelu sa Račićem, a bez Martinovića i mene, i to što je karakteristično, nisu nas o tome ni izvestili.

Nemci nadiru, a naša zajednica (V. P. O. i naš Z. M.) potvrđena borbom krvavom počinje da se potkopava i ljuđa. Sa drugom Titom nemam hitnu vezu (kurir probavi na putu po 5 — 6 dana) Fića je teško ranjen, Martinovića obuzima bezvoljnost jer je njegova mladićska i oficirska sujeta pogodena — nije ušao u štab, niko ga ništa ne pita, ne snalazi se i vrlo često se bori hrabro onako za svoj račun — umeša se u prvi borbeni red i tu oživi, ne komandujući ni on kome ni njime ko. Nemci su provalili kroz redove koje su držali Račićevi četnici i iznenada zauzeli Krupanj stvorivši paniku u našoj pozadini. I ako su upali u »džep« niko ih nije dočekao i pomlatio. Nemci su osetili opasnost svog prodora i zato se nisu dugo zadržali u Krupnju. Zapalili su sve zgrade u Krupnju, pohvatah oko 30 građana muškaraca - neboraca, doveli ih pred crkvu i streljali u prisustvu žena i dece, kojima su se posle paljenja i streljanja obratili sa rečima: »Idite sad kod pop Vlade i neka vas on hrani i brani«.

Dok se ovo dešava na sektoru iza mojih leđa, dotle ja vršim nasamo izvidanje niz Drinu i saznajem da su Nemci napustili B. Koviljaču koju posedam sa jednim vodom od 40 ljudi i vršim ispitivanje da posednem i Loznicu i tako dođem Nemcima za leđa. Jedne noći budi me komandir II čete drug Nikola i daje mi uzbuđeno cedulju u ruke. Čitam: »Nemci su zauzeli Krupanj i nadiru ogromnim snagama napred, naši su razbijeni i ne znam gde se nalazi štab preduzmite sve što je potrebno

da vas Nemci ne iznenade sa leđa i t. si.« potpis Šumar.

Obojica znamo Šumara kao hrabrog mladića i vođu bombaškog odeljenja, ali nam njegov izveštaj izgleda neverovatan i... Znamo da je bio na položaju Draginac — Zavlaka, a sad se takoreći sam stvorio čak u Radalju blizu Drine. Mučimo se da nađemo izlaz iz ove mučne situacije i posle dužeg većanja donosimo odluku da povučemo naše snage uz Drinu na VI. Njive da bi se izvukli iz kotline gde se sada nalazimo i na taj način izbegli opkoljavanje. Obojicu nas je sramota da povučemo borce sa položaja bez borbe, a da im reknemo radi čega to činimo, još teže će to pasti na borce. Određujem da to Nikola uzme na sebe, a ja ću sa jednom četom u jačini od 200 ljudi, krenuti u pravcu Krupnja pred neprijatelja. Istovremeno šaljem kurira niz Drinu, da se naši delovi povuku sa pravca Loznice i iz B. Kovičjače. Stižem u Krupanj gde se zgarista kuća puše i dogorevaju, a leševi pobijenih mirnih građana leže na ulici ispred crkve. Meni od besa naviru suze na oči. Kako Krupanj ima divne okolne položaje za odbranu, i kako se još jedanput mogla prosuti pogana nemačka krv po ulicama Krupnja.

U meni sve vri i kipi u želji da im se što pre osvetim, ali džukela Nemaca nema u blizini. Doznajem da su Nemci krenuli u pravcu Pecke. Bez odmora krećem sa četom u tom pravcu i usiljenim maršem stigao sam opet dockan. Ušli su u Pečku, popalili većinu kuća i vratili se opet natrag. Račić koji majstorski objašnjava da svoje ljudstvo drži u rezervi kad prvi redovi popuste da ih popunjava, međutim njegova rezerva beži pre nego li Nemci i probiju prve redove i bežeći stvaraju paniku u pozadini i pljačkaju što očima vide rukama dignu. Gde god dodem seljaci mi se žale na četnike Račićeve.

Ostavljam četnu da se odmara u selima Bolevcu i..., a ja sa pra-

tiocem omladincem Tomom odlazim u s. Skadar više Pecke gde nalazim Račića i njegov štab. Kod njih je sve užurbano i ako kiša pada naređen je pokret. Pitam Račića gde će? Odgovara mi da je dobio naređenje od Draže da se sa odredom krene u pravcu... da bi obrazovao odbranu puta Valjevo — Užice. Pitam ga dalje kad je se pomirio sa Dražom i on mi odgovara da mu je Draža oprostio njegovu nedisciplinovanost zbog njegovog hrabrog borenja i da ga je ovlastio da može vršiti unapređenje podoficira, predloge za odlikovanje i unapređenje oficira. Svi njegovi oficiri radosni su zbog predstojećih unapređenja i odlikovanja, a i zbog poverenja koje im je Draža ukazao pozivajući ih bliže sebi.

Gledao sam kako Mačva gori, sad sam prošao kroz neka mesta gornjeg Podrinja takode popaljena, a mirno stanovništvo, žene, deca, stari u masama pobijeni i iskasapljeni i sve me je to ispunilo tugom i željom za osvetom. A ovde u v. č. štabu cerskog odreda oficiri se vesele što će biti unapređeni za hrabru borbu i ako u istini nigde od početka ustanka Cerski v. č. o. pod komandom Račića nije dao u celini ni jedan otpor Nemcima niti primio ma i najmanju bitku. Celokupno njihovo dosadanje »junaštvo« sastojalo se u besomučnom odstupanju ispred Nemaca i u pljačkanju seljačke imovine. Počinjem polako ali odlučno da postavljam pitanja Račiću zašto i kako sme da napušta ove položaje, kad su Nemci tu pred njim, a ne onde gde ga Draža zove i gde on već kreće. Otvoreno mu izjavljujem da to miriše na izdaju. On i Tufegdžić se glupo pravdaju, ali ostaju pri tome da mora da izvrše Dražino naređenje. Očajan sam zbog nemoći da sprečim ovaj pakleni Dražin plan. Izlazim iz kuće a pljusak kiše me zasipa. Redovi boraca stoje po putu spremni za pokret. Prilazim i među njima zapažam mnogo poznatih poštenih boraca — seljaka, koji pro-

zebli i prokisli stoje i ne sanjajući da ih njihovi oficiri na čelu sa Račićem vode pravo u borbu protiv partizana — u bratoubilački rat. Račić je uspeo da iz našeg odreda (Z. M.) pridobije trojicu komandira i to: Mih. Popovića predsed. Sok. opštine rezervnog kapetana I kl. komandira VI čete Pintarića učitelja (Hrvat) rez. p. poručnik komandir III čete i Spajića aktiv, narednika komandira VII čete, a ovi su opet povelili za sobom celokupno ljudstvo sastavljeno od poštenih i naivnih seljaka.

Tražim od Račića... ali on se poziva na želju komandira i ljudstva da hoće da ostanu pod njegovom komandom. Izgubio sam strpljenje. Izlazim pred stroj i počinjem da govorim: »Podrinci moji, ostavljate vaša sela, vaše domove, vaše ... sve to ostavljate da Nemci unište i opljačkaju celokupnu vašu imovinu a vaše najrođenije da pobiju. Vaši vapiju za osvetom, a vi gde idete? Vode vas vaši oficiri, u borbu ne protiv krvavih Nemaca, već protiv braće svoje, protiv partizana, šta čete za to dobiti od svog rođenog naroda? Prokletstvo i sramni izdajnički i bratoubilački žig da vas se i vaši praunuci stide i preziru. A zato će vaša gospoda oficiri dobiti odlikovanja i činove itd. Iz mene je izbija vulkan rečitosti i ubedljivosti.

Redovi se komešaju i talasaju. Počinju da padaju povici: »Mi nećemo borbu protiv partizana, mi smo jedno i do sada smo se zajedno borili protiv Nemaca, pa ćemo i od sada. Niko nas ne može naterati da pučamo na partizane. Dole izdajnici, dole petokolonaši«. Račića žbiri — žandari gledaju me zakrvavljenih očiju, ali se ni jedan ne usuđuje da progovori ni reči, a kamo li da digne ruku na mene. Račić trči sav uzbuđen i uverava me da on neće izvršiti naređenje ničije pa ni Dražino koje će glasiti da puca na partizane. On mene nije ubedio, ali ja sam njegove čete uznemirio. Rezultat je bio taj da je Račić krenuo u pravcu koji mu je Draža naredio, ali ne sa oko

2.000 ljudi koliko je u to vreme bilo pod njegovom komandom već sa oko 800 ljudi, a ostatak je se vratio bez reda i komande svako svojoj kući razočarani i utučeni. Račić i njegovi oficiri načeli su i nagrizli naš v. č. odred i ja sam im ovde ne samo vratio »milo za drago« već što je važnije izvršio sam svoju dužnost kao borac i Srbin i mnoge sprečio da okrvave ruke bratskom krvlju.

Nemci sve uspešnije nadiru ka Valjevu i na taj način oslobađaju blokade svoj garnizon u Valjevu. Zaštitu ostavljaju u svim mestima Mačve i Podrinja čiji je zadatak uglavnom da štite prolazak komunikacijama. Ja se ponovo vraćam na Drinu, a poveo sam i našu I i II četvu. Druga četa se naglo povećava poslednjih dana, u njoj su našli utočišta razni dezerteri iz drugih odreda a i neki provokatori. Sam komandir Rajko ponosan je što mu četa broji preko 250 boraca, ali meni su i on i ti novo došli sumnjivi. Rajko i Nikola se ne trpe i Nikola pravi grešku što je mene i Rajka pozvao kod sebe na dogovor, a tu sa pištoljem razoružao Rajka psujući mu mater vucibatinsku i t. si. Pokušao sam da Nikolu urazumim ali on je i meni zapretio da će me stražarno sprovesti u vrhovni štab. Taj histerični Nikolin ispad imao je teških posledica. Razni tipovi uvučeni u Rajkovu četvu a plaćenici Draže, Nedića i Ljotića iskoristili su ovo i počeli pobunu među borcima protiv mene sa motivacijom da sam ja Rajka izdao Nikoli i da to Nikola radi po mom naređenju. Ja sam za sve kriv i treba me ubiti. Tako su me sačekali u dvorištu Radaljske osn. škole i navalili na mene sa uperenim puškama vičući: »dole oružje, ruke u vis«. Mirno sam izdao naređenje ostalim koji su posmatrali ovo, da napadače udalje i razoružaju, i produžio sam šetnju i razgovor sa već uskomešanim ljudstvom.

Prolazim kroz gomile naoružanih i brzinom oka ocenjujem na koje se još mogu pouzdati da me neće izne-

veriti. Svi su ovi ljudi seljaci i iz jednog su kraja, Radevine, te su međusobno od ranije povezani i poznanstvom i rodbinskim vezama — te uticaj jednih na druge je vrlo brz i lak. Protivnici iznose protiv mene i to što sam ja izdao naređenje koje je Nikola izvršio i razoružao oko 200 četnika koji su bili na Vlaškim Njivama, a bavili su se pljačkom, silovanjem žena i devojaka i ubijanjem muslimana iz Malog Zvornika. Neke smo krivce kaznili streljanjem, dvatri glavna su uspeh da pobegnju, a ostale smo razoružali i pustili kući (Azbukovčani pod komandom major-kapetana Protića i popa Bore Nenadovića, a svi su spadali pod Dražinu komandu). Sad je pak Nikola uhvatio Rajka i namerava da ga ubije, a ja sam bio sa Rajkom i nisam ga spasao.

Vri u svima četama kao u košnici, a špijuni i provokatori samo skuju svoje mreže i sve ih uspelije stežu oko mene. Dogovaram se sa pouzdanim drugovima i donosimo odluku da Nikoli ultimativno naredimo da pusti Rajka — što smo i učinili.

Uveče sedimo u stanu učitelja iz Radaljske škole i razgovaramo o proteklom burnom i za mene sudbunosnom danu. Mića (zamenik k-ta pr. bat. V. Š. — Mića Janković) sedi pored mene na krevetu i ja mu dajem uputstva o pripravnosti njegove I čete koja mi je najodanija. Naglo se otvaraju vrata i upadaju trojica naoružanih uperivši na mene puške sa bajonetima i komandom »ruke u vis i dole oružje«. Mene ovo ni malo ne zbunjuje. Počinjem dvoboj živaca na život i smrt. Ruku držim na pištolju, a jedan od napadača grabi moju pušku i ručnu bombu koje su bile pored mene. Mimo pitam: »Po čijem naređenju«. Odgovor: »po naređenju«. Započetu igru produžujem i uvek pitam isto i isti odgovor dobijam. Mića ustaje i izlazi u noć, i pošto ga niko ne zadržava ja se u sebi nadam dovešće svoju četku i ne samo spasti mene, već ćemo pohvatati i ove napadače i njihove kolovo-

de. Ovu trojku čine: Murat albanski emigrant — živeo u Krupnju kao radnik — jedan bradati crnomanjasti iz okoline Lešnice (Jadar) i Velčko Jovičić mladić seljak iz _____ kod Krupnja. Primećuje se da su neodlučni i ako su prva dvojica očigledno pijani. Težak im je zadatak dat da svoga komandanta razoružaju, vežu i izvedu u mrak da mu tamo sude Ljotićevci.

Što vreme više prolazi ja se osećam sve sigurniji da ću i ovoga puta izneti glavu. Bradonja crni prilazi mi sasvim blizu i vrh noža je na mojim prsima i samo još sekund i ja ću da okinem iz pištolja koga čvrsto držim u džepu spoljnom — najedanput on molećivo progovara: »Slušaj oče (ne zna mi ni ime — nov je) ustaj i polazi — ili ubij ti mene.« Odgovaram: »Ići sa vama neću pre nego mi odgovorite po čijem naređenju vi ovo činite, a tebe nemam zašto da ubijem — ti vršiš samo svoju dužnost«. Moja prividna mirnoća i reči deluju na napadače. Vreme prolazi a Miće nema. Na spoljni prozor kuca i čuje se glas Sretena Manojlovića — Ljotićevca iz Kršove: »Nećeš nam noćas umaći pop Vlado! Dosta je bilo tvog komunističkog propovedanja majku ti j.m komunističku«. I ako pretnja dolazi i spolja ipak ja sam siguran u sebe. U krajnjem času pojavljuje se na vratima moj pratilac — kurir Tomo i ubacuje metak u cev komandujući napadačima »ruke u vis«. Sva trojica su se naglo okrenuli put Tornine pojave, a tada sam i ja ustao sa uperenim pištoljem sa istim povikom i napadači su bili brzo odstranjeni, a spoljni su blagovremeno pobegli kroz noć put Loznice, odakle su i upućeni sa zadatkom da me ubiju. Istu tu noć stiže kurir iz Loznice sa pismom upućenim Rajku, a potpisan je komandant jerm. Georgije Bojić. Loznički četnici traže pomoć od Rajka jer su ih napali Mačvanski partizani. Odgovorio sam čet. štabu u Loznici da je u našem redu pokret i pravac određujemo još uvek Martinović i ja, a ne ko

mandiri četa i ako im šta treba neka se obrate štabu odreda.

Ali je Rajko već ranije uspostavio vezu sa izdajničkom klikom u Loznici — i posle slučaja sa Nikolom strahujući za svoj život želi da izmakne dalje od mdhe, a na to je i svoje ljude iz čete nagovorio. Traže svi da idu u Loznicu ne da se bore protiv partizana, već da svojim srođnicima i ostalim Rađevcima omogućće da izvuku kukuruz iz Lozničkog polja. 2elje i navodi opravdani, ali ja ih ne puštam da idu sami već i ja krećem sa njima. Putujemo celu noć dobrim putem niz Drinu — a u zoru smo bili pred Loznicom iz koje se čula žestoka borba. Zaustavljam četni i izdajem naredenje da izade na grebene desno od puta i čeka dalje naredenje, a ja sa desetinom krećem u izvidnicu. Sukob je zaista izbio zbog toga što su partiz. Podr. odreda rušili prugu Šabac-Loznica, a četnici je opravljali i čuvali.

Ja sam zatekao ovakvu situaciju: Partizani su izvršili prepad koji nije u potpunosti izveden i četnici su organizovali odbranu i sad se vode ulične borbe, ali se istovremeno vode i pregovori za obustavljanje sukoba. Moja je pojava delovala povoljno na obe strane i borba je prestala. Jedino još sa kraja »Stare« varoši čuje se borba i to zato što je na tom sektoru Španac (D. Lekić) koji je odužio sa napadom i ne zna za pregovore i prekid neprijateljstva. Nebojša je poslao kurire i tamo je prestala borba. To jesenje jutro (13. XI 1941) išao sam ulicama Loznice i intervenisao pomirljivo na svakom koraku a građani Loznički gledali su me krvničkim pogledom, jer sam prevario njihova nadanja da ću pomoći njihove četnike.

Teško je to otpiti da te drugovi i poznanici gledaju neprijateljski. Tim teže što mi se to dešava u mojoj voljenoj Loznici. Zavađeni štabovi došli su na zajednički sastanak, u s. Klupce, u kuću Dobre

Jerinića. Za Lozničkim štabom krenula je i Loznička »manguparija« koja sebe naziva »crna legija« (valjda da bi i po nazivu bili bliži svojim krvavim saveznicima ustašama) i ispred kuće pravili su viku i galamu tražeći da se razgovori prekinu, da se borba nastavi i da im se predadu Nebojša i Španac. Bio sam uznemiren jer drugovi Nebojša i Španac nisu sebi stvorili obezbeđenje, a i ja sam to propustio. Toma ulazi i šapće mi da se »crnolegijaši« dogovaraju da bace bombu u sobu u kojoj smo mi. Tomin izveštaj prenosim glasno svima — te se tako i gospoda iz čet. lozn. štaba uznemiriše i odmah izlaze da ih umire i udalje. Ja raspoređujem Tomu pred vrata, a Nebojšinog pratioca pod prozor i izdajem naredenje da svakoga ko se primakne kući ubiju. Dogovor je svršen — zarobljenike i oružje ima da vrate jedni drugima a poginule u ovoj borbi da sahrane i ____ Po noći se vraćam a manguparija loznička peva izazivačke pesme na račun partizana. Nemci se pokreću od Lešnice put Loznice. Četni smo smestili u osn. školu kod crkve. Raj ka gozbe loznički trgovci i petokolonaši — polažu veliku nadu u njega jer on komanduje sa 250 ljudi. Ja više nisam njihov Vlado, već čovek koji je partizan i treba ga zato ubiti. Ali iako me smrt vreba iza svakog ćoška čvrsto koraćam ulicama Loznice, jer sam i opet doprineo i sprečio bratoubistvo.

Sa ljudstvom iz R. čete stalno sam i polako ih otimam ispod R. uticaja. Spavao sam sa njima i ako su me moji molili da dođem kući na večeru i spavanje jer su me poželeli da vide i da se porazgovaramo. Rodbinski obziri padaju pred mojom odgovornošću i borbom koju vodim.

Ujutro sam došao svojoj kući (očevina) na kafu i razgovor. Otišao sam u klozet radi vršenja nužde i odjednom sam čuo uplašene povike moje sestre Senke: »Vlado

beži evo Nemaca«. Brzo sam se spre-
mio i sa puškom i bombom u ruci
istrčao sam na ulicu. Prethodnica
nemačka na biciklima išla je laga-
no ulicom uz varoš. Mogao sam se
brzo i lako izvući iz grada, ali tamo
gde Nemci idu — tamo je naša čet-
ta, treba je obavestiti i izvući od
zarobljavanja. U zatvoru kod čet-
nika ostali su još nezamenjeni za-
robljeni drugovi Šumar, drugarica
Blagojević (stud. iz Šapca) i još
neki — treba i njih spasti — Nemci
su nas iznenadili jer su četnici iz
Loznice držali taj pravac — i inne-
sto da prime borbu — ili da pošalju
hitno kurira i izveste o opasnosti,
oni su se lepo rukovali sa Nencima,
a ovi ih potapkali po ramenu sa
rečima: »gut četnik« dali im ciga-
rete i nesmetano ušli u Loznicu i
našli nas na spavanju.

Trčim uz ulicu i trčećim kora-
kom stižem i prestižem Nemce —
gotov da pucam i bombom tučem
na prvi njihov pokret da me zau-
stave. Izgleda da me je brada spas-
la i oni su mislili da sam četnik —
i nisu me zadržavali. Uz mene je
i moj brat Marko i ja mu govorim
da trči i pusti Šumara i druge za-
tvorenike, a ja ću u školu kod čet-
te. Stigao sam u poslednjem mi-
nutu i viknuo »na oružje Nemci —
za mnom u kolonu po jedan«. Na
izlazu iz »Grada« obuhvatile nemač-
ke kolone jedna s leve, druga s des-
ne strane bile su daleko jedna od
druge svega oko 150 metara — i
ja opet komandujem: »Kolona po
jedan trčeći korak napred« kroz
otvor koji se brzo sklapa. Nemci su
za čudo miroljubivi i ne pucaju u
nas svakako misleći da smo četnici
i da nemamo gde pobeći baš i kad
bi hteli. Ali ja sam i ovoga puta
progurao jevtino — izvukao sam
oko 180 boraca, a oko 50 — 60 do-
brovoljno se predalo Nencima i ta-
ko nesvesno poslužili su nama da
se izvučemo, jer su Nemci bili zau-
zeti rukovanjem i delenjem cigara
ovim nevajalcima vičući stalno u
glas »gut četnik«.

Čim sam izmakao izvan obruča
opkoljavan ja i zarobljavanja zau-
stavio sam kolonu da se prebroji-
mo i odmorimo. Odmah sam kuraž-
nije a sigurne ljude uputio natrag
u Loznicu da pokupe razne rastu-
rene po radnjama i kafanama i da
ih izvedu iz varoši. U kuću uleće
kao oluja i grleći me ljubi drug
Šumar — i uzbuđeno govori »Od
danas ću slaviti braću Zečevića«. Marko ih je sve spasao razvalivši
vrata kad su Nemci već bili u zgra-
di i svi su se spasli skakanjem kroz
prozor iz dvorišta.

I opet sam uspeo i to duplo us-
peo. Spasao sam tolike ljude i vra-
tio im poverenje u mene. Na svim
licima čita se radost što su se spasli
i idući uz Gučevo planinu ja ose-
ćam da sam sve više njihov omi-
ljeni pop Vlado. Rajkova zvezda je
potamnila u njegovoj četi i on ide
kao pokislo pseto, gleda u zemlju
i čuti.

Plan svečane predaje sa četom
Nencima propao je i oseća da na-
ša presuda zbog izdaje lebdi mu
nad glavom. Ja takođe čekam po-
godan momenat da ga javno izve-
dem pred odred kao krivca — iz-
dajnika. Mogu da ga jednim po te-
zom ruke umlatim kao pseto, ali
neću da od izroda pravim narodnog
mučenika. Stižemo u Radalj umor-
ni i iscrpljeni, a mene čeka kurir
sa pismom iz štaba da odmah kre-
nem i dođem na Stolicu radi razgo-
vora i dogovora, a ako ne dođem
smatraće da više ne mogu raču-
nati na moju sigurnost i pouz-
danost — potpisuju za štab
Moma Đurić i Crni (M. Minić).
Lepa rabota. Dok ja više dana
i noći lebdim lično između života
i smrti i reskiram više puta svoj
život da bi spasao što više žive sile
i da bi održao naš uticaj na te lju-
de — dotle drugovi neodgovorno
dozvoljavaju sebi slobodu da me
još i sumnjiče za moj rad. Gadno
i odvratno.

No ja sam od početka ustanka
više puta pretrpeo lične uvrede pa

sam se i na ovu samo osmehnuo — sa pomišlju ovo su dani kada se svako ima da pokaže kakav je i koliko vredi. Drug Nebojša me takode poziva da dodem, ali tako toplo i drugarski kako samo može da piše i oseća pametan i razuman drug. Jer on je bio bliže mog sektora i znao je dobro kakve sam ja teške dane i prepreke prebrodio.

Tražim formu da ove poštene borce moje Radevce otmem ispod razornog uticaja Rajka, Jokovića i drugih nevajjalaca. Biti i dalje sa ovako velikim snagama na ovom sada beznačajnom položaju iluzorno je vojnički a politički može da nam se gadno osveti.

Okolo Užica, Ljubovije i drugih mesta po zapadnoj Srbiji plamti borba između četnika i partizana a Nemci se privremeno odmaraju u Valjevu. Nisam uspeo da ljudstvo iz našeg odreda ubacim u borbu protiv četnika i ako su oni prvi napali partizane, a nas na svakom koraku izdaju Nemcima, ali sam uspeo da sprečim da ih Dražini, Nedićevi i Ljotićevi emisari povedu u borbu protiv partizana. Držati ih i dalje na okupu bez borbe, više je opasno nego korisno. Zato sam počeo da gustiram seljacima-borcima, da bi bilo dobro da odu malo kućama da se vide sa svojim, preobuku i da proslave (to je bilo pred Đurđić i Arandelovdan, a među njima bilo je mnogo svečara). Iz očiju sam im čitao da im pogađam njihove želje. Izdao sam naređenje svima komandirima četa da sve borce koji slave Đurđić i Arandelovdan puste na petodnevno odsustvo i tako sam ja bez dogovora sa Martinovićem raspustio polovinu našeg odreda.

Otišao sam u Krupanj a Rajko je to iskoristio i sa oko 15 ljudi otišao u Loznicu i predao se Nemcima. Joković je takode uhvatio vezu sa Nemcima dozvolivši da u Radalju azbukovački četnici iz Ljubovije predadu zarobljene partizane Nemcima, koji su ih usput pobili i bacili u Drinu. U ovoj je grupi

bio i naš drug Pera Vragolić učitelj i komandir VI čete, koga su četnici pozvali na pregovore i na prevaru ga zarobili, a glavni organizator ovoga podlog zlikovačkog dela je učitelj Hrvat Pintarić.

Martinović je bio u Užicu na proslavi Oktob. revolucije (bio sam ja pozvat a on je otišao pošto nismo mogli obojica ići a on je zahtevao da ide i ja sam na to pristao) i posle mnogo dana lutanja i bežanja po Bosni ispred Dangićevih žandara, stigao je u Krupanj. Tako smo sa drugovima iz V.P.O. i P.P.O. na sastanku raspravili sva sporna pitanja i doneli odluke za dalji rad i organizaciju naših borbenih jedinica.

Počeli smo opet da pribiramo ljudstvo koje je bilo kod svojih kuća i da ih svrstavamo u borbene jedinice. Ja sam preduzeo da idući po selima održavam konferencije i dogovore i da tako povratim narodno poverenje prema nama i sigurnost u našu pravednu borbu i pobjedu. Na tome poslu zatekao me je poziv Vrh. štaba da odmah dodem u Užice. Krenuo sam i u Užicu bio 23. XI 41. noću. Ujutru sam se sastao sa drugom Titom i ostalim drugovima. Rečeno mi je da je stvoren Zemaljski N.O.O. za Srbiju u koji sam i ja ušao i ima da vodim poslove šuma, ruda, trgovine i industrije.

Dolazim u zgradu gde su smeštene sva odeljenja ove naše najviše narodne vlasti. Lično nisam se osećao prijatno — pravo sa položaja u kancelariju. Prodor Nemaca u Užice prekinuo je ovaj naš rad. Iz Užica preko Zlatibora odstupao sam sa Vrh. štabom do s. Radojne u Sandžaku odakle sam se vratio za Srbiju.«

Još sam više puta gonio popa Vladu da nastavi da piše svoje uspomene, ali nikad nije imao vremena. To je šteta, jer kako vreme prolazi, činjenice blede.

SADRŽAJ

DNEVNIK

PRVA KNJIGA

- 1 *Riječ urednika*
- 3 *Predgovor*
- 7 *Predgovor prvom izdanju*
- 9 *Predgovor drugom izdanju*
- 11 *Predgovor trećem izdanju*
- 13 *Predgovor četvrtom izdanju*

- 17 *šesti april*
- 29 *U šumadiji*
- 49 *Užice*
  - 67 »Zdravo, majko Srbijo!«
  - 77 *U Bosni, zemlji ponosnoj!*
- 165 *Crna Goro, ponosito stenje*
- 191 *Opet u Bosni*
- 213 *Naš veliki marš*
- 247 »Krajina, krvava haljina«
- 309 »Oj narode Like i Korduna, došlo vreme
da se diže buna«
- 331 *U Drinićima ispod Klekovače*
(Povratak u Krajinu)
- 383 »Došao je veliki dan«

PRILOZI

- 397 *Naređenja i saopštenja okupatora i njegovih slugu*
- 405 *Sastanak dinka Tita, Ribara i Dragoljuba Jovanovića*
- 406 *Naj smeli ja akcija beogradskih partizana*
- 410 *Kako je organizovano spasavanje druga Marka*
- 411 *Kako je izgledalo iz bolnice spasavanje druga Marka*
- 417 *Bekstvo Marijana i drugova iz Mitrovice*
- 419 *Napori partizana da se ostvari jedinstvo srpskog naroda*

VLADIMIR DEDIJER / DNEVNIK I

- 421 Oktobar 1941 u Kragujevcu
- 424 Naše povlačenje iz Užica
- 428 Dva Lolina susreta s tenkovima
- 430 Pad čačka
- 431 Ustanak u Crnoj Gori i njegov značaj
- 435 Ustanak u Lici
- 439 Dražin i Nedićev vojvoda Boža Javorski
- 441 Logor u Jasenovcu
- 447 Pričanja pop Vlade Zečevića o ustanku u Srbiji

VLADIMIR DEDIJER

D N E V N I K

PRVA KNJIGA

Izdavač
GRO »LIBURNIJA«, Rijeka
Bulevar Marxa i Engelsa 20

Za izdavača
BOŽE MIMICA

Urednik
DUNJA BARBARIC

Lektor
JAGODA EŠKINJA

Korektori
JELENA POTKONJAK
RAJNA JOVANOVIĆ-MARSANIĆ

Tisak
GRO »LIBURNIJA«, Rijeka, 1981.